

સ્વ. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી. બી. એ., એલએલ. બી.

જન્મ : સંવત્ ૧૯૧૧ વિજયાદશમી. અવસાન : સંવત્ ૧૯૬૩ પૌષ વદ ૫.

તા. ૨૦ મી ઑક્ટોબર ૧૯૫૫.

તા. ૭ મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૭.

VISIT...

LANZAROTE
Caliente.COM

સરસ્વતીચંદ્ર.

નવલકથા.

ભાગ ૧.

બુદ્ધિધનનો કારભાર.

કર્તા,

સદ્ગત સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી,

બી. એ., એલ્.એલ્. બી., વકીલ, મુંબઈ હાઇકોર્ટ.

આઠમી આવૃત્તિ.

પ્રકાશક,

રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી.

સર્વ અધિકાર સ્વાધીન.

મુંબઈ.

મુખ્ય એજંટ્સ-એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

સંવત્ ૧૯૭૮.]

[ઈ. સ. ૧૯૨૨.

મૂલ્ય રૂપીયા અઢી.

પ્રથમ આવૃત્તિ,	સં. ૧૯૪૩;	ઈ. સ. ૧૮૮૭.	પ્રત. ૨૦૦૦.
બીજી	સં. ૧૯૪૭;	ઈ. સ. ૧૮૯૧.	પ્રત. ૩૦૦૦.
ત્રીજી	સં. ૧૯૫૨;	ઈ. સ. ૧૮૯૬.	પ્રત. ૩૦૦૦.
ચોથી	સં. ૧૯૫૮;	ઈ. સ. ૧૯૦૨.	પ્રત. ૩૦૦૦.
પાંચમી	સં. ૧૯૬૪;	ઈ. સ. ૧૯૦૮.	પ્રત. ૩૦૦૦.
છઠી	સં. ૧૯૬૮;	ઈ. સ. ૧૯૧૨.	પ્રત. ૫૦૦૦.
સાતમી	સં. ૧૯૭૪;	ઈ. સ. ૧૯૧૮.	પ્રત. ૩૦૦૦.
આઠમી	સં. ૧૯૭૮;	ઈ. સ. ૧૯૨૨.	પ્રત. ૫૦૦૦.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya-Sagar
Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay.
and

Published by Ramaniyaram Govardhanram Tripathi, at
Morarji Gokuldas Chawls, Girgam, Bombay No 4.

" Man's hour on earth is weakness, error, strife.

* * * " Even in his darkest hours

" Still doth he war with Darkness and the Powers.

" Of Darkness;—for the light he cannot see .

" Still round him feels—and, if he be not free,

" Struggles against this strange captivity."

—*Goethe's Faust.*

" Bends and then fades silently

" One frail end fair anemone."

—*Shelley's Prometheus Unbound.*

" Some star

" * * Climbs and wanders through steep night :

* * * * *

" Ere it is borne away, away,

" By the swift Heavens that cannot stay,

* * * * *

" And the gloom divine is all around."—*Ibid.*

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૫ હેલો તથા ભાગ બીજો નામદાર
મુંબાઈ ઇલાકાની સરકારે ઈન્ડિયન સીવિલ સર્વિસની હાયર
પરીક્ષા માટે ટેકસ્ટ બુક તરીકે પસંદ કર્યાનું—તા. ૧૮ મી
જુલાઈ ૧૯૧૨ ના સરકારી ગેઝીટમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

તથા

મુંબાઈ યુનિવર્સિટીની એમ. એ. ની પરીક્ષા માટે
સરસ્વતીચંદ્ર (ભાગ ૧ થી ૪) ટેકસ્ટ બુક તરીકે પસંદ
કરવામાં આવી છે.

PREFACE.

Novels have in these days become an universal luxury and in competing for public interest have succeeded to an extent almost unrivalled. The very natural result has been that the bulk of fiction in the West has ceased to aspire beyond an artistic display of such of the sentimental and emotional idiosyncracies of mankind as happen to tickle the fancy of the ordinary reader. It is however certain—and the higher class of novelists never fail to recognise and claim—that the functions of the novel are more numerous, higher, and more sacred than the mere pandering to the taste of the novel-reading public.

The writer of these pages admits that the origin of his undertaking was in the first instance neither so ordinary nor so ambitious. Like all who live and look around, he had his memoranda of what may be called the substrata of this our world of human affairs. When he first desired to give an objective existence to all that was so sketched out in his mind's book, he intended to give it the form of essays. Second thoughts discovered that the reading class in Gujarat were, for various reasons, difficult to reach through abstruse or discursive matter, and that illustrations of real or ideal life would be the best medium, best in the sense of being attractive and impressive, for communications like those which the writer has to make. Hence the present contribution.

The conviction has also grown upon him that reality in flesh and blood under the guise of fiction can supply the ordinary reader with subtler moulds and finer casts for the formation of his inner self than abstract discussions and that this is especially so with a people who must be made, and not simply left, to read.

It remains to note that by inducing reality under fiction it is not meant to convey any personal allusion whatever in any part or even a line, of the book. The actualities of life or locality are referred to only and strictly so far as they belong to any of the varied conditions of life amongst our people. And even these are on occasions ideal. The ideal and the actual are in some places inseparable.

Bombay,
April, 1887. }

G. M. T.

પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

૦૪૦

આજકાલ પૃથ્વી ઉપર એવો સમય આવ્યો છે કે ક્રીતિ અમર કરવાનાં સાધન દિવસે દિવસે શક્તિહીન થતાં જાય છે. માનવીની રુચિ કાલ ન હતી એવી આજ થાય છે, અને આજ નથી તેવી કાલ થશે. ભવિષ્યમાં એ રુચિને ક્રીયો પદાર્થ પ્રિય લાગશે એ વર્તમાન કલ્પવું પણ કઠિણ છે. પ્રતિદિવસે વધતા શોધોના આ સમયમાં શાસ્ત્રીય ગ્રંથો પણ આજના કાલ નિરુપયોગી થાય છે, તેમ અપૂર્વ ત્વરાથી નિત્ય નવી થતી રુચિના આ સમયમાં સ્વભાવે ક્ષણજીવી નવલકથાઓ દીર્ઘાયુ થાય અને લખનારને ભવિષ્યકાલ સાથે ક્રીતિની સાંકળથી સાંધે એ ધારણાથી અનુભવનો બોધ વિરુદ્ધ છે. નાટકોને દૃષ્ટિમર્યાદામાંથી ખસેડી પાડી તેને સ્થળે માનવીના હાથમાં નવલકથાઓ ઉભરાવા લાગી છે, એ જ આનું દૃષ્ટાંત છે. ગ્રંથકારના હૃદયમાં ક્રીતિનો લોભ આમ નિષ્કળ અને નિર્જીવ લાગે એ પણ વર્તમાનકાલની એક ઉત્સાહક દશા છે. માલનું મૂલ્ય તેના ઉપયોગીપણા ઉપર આધાર રાખે તો તે ઇષ્ટાપત્તિ છે, અને ક્રીતિએ છોડી દીધેલા આસનઉપર તે ઇષ્ટાપત્તિની સ્થાપના થાય તો સાહિત્યનો ફલવિસ્તાર સ્થિર મહત્તા ભોગવે એ ઘણું અંશે સંભવિત છે. પરંતુ પાશ્ચાત્ય-દેશોની અવસ્થા અને આપણા દેશપર પડતી તેની છાયા પ્રધાનભાગે એવી છે કે સંગીન ઉપયોગ ભુલ્લી બાહ્ય સુંદરતાની પ્રત્યક્ષ માયાથી માનવી મોહ પામે છે, અને આથી પ્રધાનવસ્તુને ઠેકાણે ગૌણવસ્તુનું આવાહન થાય છે. ખરી વાત છે કે, રસના-પ્રત્યક્ષ માયાથી અંતર્ તત્ત્વ સ્વાદિષ્ટ બની માનવીના અંતર્માં વધારે પડે છે; માયાની સુંદરતા ચિત્તની રસસ્રતાને અતિસૂક્ષ્મ, ઉચ્ચાસિલાખી અને વેગવાળી કરી મુકે છે; અને તેથી નવો અવતાર ધરતા મનુષ્યના જીવનનો અને અન્ય પ્રાણીઓનો ભેદ વધારે વધારે સ્પષ્ટ થતો જાય છે. પરંતુ માયાનો લય તત્ત્વમાં થઈ જાય છે—માયા એ માત્ર તત્ત્વની સાધક છે—માયાનો લક્ષ્ય અંત તે જ તત્ત્વનો આરંભ હોવો જોઈએ—માયાનું અંતર્ધાન થતાં તત્ત્વનો આવિર્ભાવ થવો જોઈએ—માયા—અંડ કુટતાં તત્ત્વ—જીવ સ્ફુરવો જોઈએ; એ વાત ભુલવી જોઈતી નથી. સુંદર થવું એ સ્ત્રીનું તેમ જ નવલકથાનું લક્ષ્ય છે, પરંતુ એ લક્ષ્યની સંપત્તિ તે માત્ર કોઈ બીજા ગુરુતર લક્ષ્ય પામવાનું પગથીયું છે—એ પગથીયે ચઢીને પછી ત્યાં અટકવાથી તે ચઢવું નકામું થાય છે—હાનિકારક પણ થાય છે.

Fast News By Rikesh

public channel

Fastet News, News Chenal Vedio, And Live News In Gujarati

- આ ચેનલ માં આપને તાજા સમાચાર, લાઈવ ન્યુઝ, બ્રેકીંગ ન્યુઝ, ન્યુઝ વિડિઓ મિનિટે મિનિટ ના તાત્કાલિક સમાચાર મેળવવા માટે નીચેની લિંક વડે જોડાવ.. અને આપના ગ્રુપ માં અને મિત્રો ને પણ શેર કરો. 👉👉👉

@fast24news
t.me/fast24news

Notifications

On

Shared Media

3010

Subscribers

822

Master of PDF News Paper

public channel

●આ ટેલિગ્રામ ચેનલ પર રોજના 120 થી વધુ ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી ન્યુઝ પેપર શેર કરવામા આવે છે.

●જોઇન થવા માટે આ લિંક પર ક્લિક કરો. તમારી પાસે જેટલા ગ્રુપો છે તેટલા બધા જ ગ્રુપો માં આ મેસેજ શેર

<https://telegram.me/Pdfnewspaper>

@Contectforhelp_bot

@Pdfnewspaper

t.me/Pdfnewspaper

Notifications

On

Shared Media

178

Subscribers

2644

Master Of Books And Mag

public channel

ગુજરાતી,હિન્દી અને અંગ્રેજી ભાષા માં બુક્સ અને મેગેજીન વાંચવા માટે એક માત્ર ચેનલ.. આપના જ્ઞાન જિજ્ઞાસું મિત્રો ને મોકલો.

आपके सुजाव या एडमिन से संपर्क की लिंक
http://telegram.me/Contectforhelp_bot

@booksmag
t.me/booksmag

- Notifications On
- Shared Media 1471
- Subscribers 1891

Hi Tech 4U

public channel

Join Our Channel For free Android Premium Apps , Computer Software, Movies, Tech News And More.... No West Time Join Now

आपके सुझाव या एडमिन से संपर्क की लिंक
http://telegram.me/Contectforhelp_bot

Channel Joining Link

@HiTech4U

t.me/HiTech4U

Notifications

On

Shared Media

1099

Subscribers

1779

ત્યારે નવલકથાનું હાર્દ શું જોઈએ? નવલકથા કોના હાથમાં જશે—તેનો ઉપયોગ કોણ કેવી દૃષ્ટિથી કરશે—તે જાણ્યાથી તેનું હાર્દ કેવું રાખીએ તો સફળબોધક થાય તે સમજશે.

૧. સત્યશોધક વર્ગ માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસને અર્થે જ નવલકથાઓ વાંચે છે.

૨. સારશોધક વર્ગ નવલકથામાંથી સુંદરતાઆદિ પોતાને રુચતાં તત્ત્વ શોધે છે અને શેષભાગ પડતો મુકે છે.

આ ઉભય વર્ગ સાથે વ્યવહાર રાખવામાં ગ્રંથકારોને નવલકથા એ જ એક સાધન છે એમ નથી. અનેક આકારમાં તેમની સાથે સંબંધ કરાય છે; પરંતુ નવલકથાના દહાણમાં એ વર્ગ પણ ભાગ માગશે તે ભુલવા જેવું નથી, કારણ વાચનાર વર્ગમાં એ મુકુટમણિને સ્થાને છે. તેમની સંખ્યા ઘણી ઓછી હોય છે, પરંતુ તેમની પૂજનીયતા—તેમનું ગ્રંથ વર્ચસ—સર્વમાન્ય છે.

૩. ત્રીજા વર્ગની સંખ્યા અગણ્ય છે. નવલકથા વાંચવાની વૃત્તિમાં નીચલાં કારણોમાંથી એક અથવા અનેક તેમને પ્રેરનાર હોય છે:

(ક) વાર્તાની રચનાનો જિજ્ઞાસારસ. આ રસ સર્વ જાળકોમાં હોય છે, સ્ત્રીયોનું તે લક્ષણ ગણાય છે, અને ચહુડતી અવસ્થામાં ઘણાકમાંથી તે જતો નથી.

(ખ) મંદન અને સ્ત્રીની વાર્તાઓને વશ થયેલાં ચિત્ત. આવાં ચિત્ત નવલકથાઓ જોઈ વિહ્વલ બની જાય છે, અને એવી કથાઓના અતિસંભોગથી અંતે નિર્વાર્ય થાય છે.

(ગ) કથાઓ વાંચવાનું વ્યસન—અક્રીણ, દારુ વગેરેનાં વ્યસન જેવું જ; તે છોડ્યું છુટતું નથી.

(ઘ) શાસ્ત્રીય અને કૃત્રિન ગ્રંથો વાંચતાં પડતો શ્રમ. ઘણાંક ભણેલાઓ આળસુ હોય છે અને શ્રમ લેવાની તેમની અનિચ્છાને, વિદ્યાર્થી અવસ્થા છુટતાં વારનાર કોઈ હતું નથી.

(ડ) શાસ્ત્રીય વિષયનું અસંસ્કારી રસેન્દ્રિય.

(ચ) નિરક્ષરતા, અને નવરાશ.

ભણેલા તેમ જ અભણ વર્ગનો મહોટો ભાગ આ છેલા વર્ગમાં આવી જાય છે અને તેથી જ નવલકથાઓ આજકાલ દિગ્વિજય પામી દેખાય છે. આ સર્વ વિચારી, સિન્ન સિન્ન સર્વ આવા વાંચનારને જમે ઉધાર કરતાં

સરવાળે હાનિ ન થાય અને લાભ થાય એવી રચના કરવી એ એકેએક કથાકરનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ; અને વાંચનારની રુચિ શોધી તેને અનુકૂળ પોતે થવું તેના કરતાં તેની સદ્ગુણિને જ અનુકૂળ થવાનું રાખી, ખીજી રીતે પોતાની અભીષ્ટ સદ્ગુણિ વાંચનારમાં ઉત્પન્ન કરવામાં વીર્યવાન ગ્રંથકારનું પુરુષત્વ સફળ થાય છે.

જિજ્ઞાસારસને દ્રવતો કરી મિષ્ટ વાર્તા લેગો ઉપદેશ પાઈ દેવો; પરવશ થતાં જ સુમાર્ગે ચાલે એવાં પુરુષત્વહીન ચિત્તોને સન્મૂર્તિઓની ઉચ્ચ સુન્દરતાના મોહપાશમાં નાંખી સદ્વૃત્તના ઘેનમાં ગતિમાન થવાનો અવકાશ આપવો; કથાના વ્યસનીને સુકથાથી મદિરા પાઈ સત્કર્મના વ્યસનમાં પડવાનો માર્ગ દેખાડવો; આળસુ વિદ્વાનોમાં સત્પ્રતિભા જગાડવી; સુચિત્રોના મિષ્ટ પરિપાકમાં શાસ્ત્રના સંસ્કારોનો મધુર મધુર સંભાર કરવો; અવકાશવાળાના અવકાશરૂપ ભુંગળામાં સન્મોહની કુંક મારવી; અને નિરક્ષર જનને તેના ગળ પ્રમાણે અક્ષરલભ્ય જીવનના રસિક કરવા; આ અને એવા ઘણાક કાવ્યકથાના ઉદ્દેશ આર્ય કથાકારોથી અભાણ્યા નથી અને યુરોપમાં પણ પ્રશસ્ત વર્ગમાં પ્રશસ્ત ગણાય છે. આપણા શાસ્ત્રકારો તો ફૂટે છે જ કે આવી કથાઓ મિત્રની પેઠે—સ્ત્રીની પેઠે—ઉપદેશ કરે છે.

સાધારણ વર્ગની આ સેવા હુસ્તર નથી એટલી સત્ય અને સારના શોધકોની સેવા ગહન છે; કારણ મનહર થવા કરતાં મનભર થવું એ વધારે સાધન અને શક્તિની અપેક્ષા રાખે છે. પંડિતવર્ગ દેખીતી કલ્પનામાંથી સત્ય ચાળી ફૂડાડે છે અને તેમના હાથ તેમને યોગ્ય સદ્ગુણથી ભરવા એ જ્ઞાન શ્રીમંતની જ શક્તિથી ખને એવું છે. જડ વ્યવહારમાં જ પલોટાયલાં દેખાતાં કેટલાંક ચિત્ત અન્ય ચેતનને અગોચર રૂહેતાં સ્થાનોમાં પળવાર સંચાર પામી ઉડી કવિતા અનુભવે છે; તેવાં ચિત્ત દેખીતાં વ્યવહાર-ગદ્યની વચ્ચોવચ્ચ હૃદયનાં ગાન સાંભળવા ઉત્સુક થાય છે. તેમને તૃપ્ત કરવાં એ પણ કોઈ શુદ્ધ કવિના પ્રાસાદિક મહિમાથી જ સાધ્ય છે. સંસારપંડિત મનુષ્યો નવલ કલ્પનાના મંડપ-વચ્ચે ક્રીયો ઇતિહાસ, વરરાજ પેઠે, ઉભો છે તે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જુવે છે, અને કેઈ નીતિ, કન્યા પેઠે, વરાવાની છે તે શોધે છે; ટુંકામાં માનવીના બ્રહ્માંડ જેવા ચિત્તની હજારો હજારો વીગતો પંડિતવર્ગ નવલકથાઓમાં શોધે છે તે વીગતનું આ માત્ર દિગ્દર્શન જ છે. એ વર્ગને કવચિત્ પણ તૃપ્તિ અપાય તો તે મહાસંતોષની વાત છે.

નવલકથાનું શુદ્ધ હાર્દ આવું છે. કથાનું સ્વરૂપ માયિક હોવું જોઈએ તે ખરું, પરંતુ ગૌણ પક્ષે જ. હૃદયવિના સ્વરૂપ નિર્જીવ છે—તેના ઉપભોગથી હાનિ જ છે.

આ નવલકથામાં હાર્દ અને સ્વરૂપ કેટલાં સચવાયાં છે તેની તુલના પરીક્ષકને જ હાથે થવી યોગ્ય છે. તથાપિ ગ્રંથકર્તાના કેટલાક વિશેષ ઉદ્દેશ સૂચકરૂપે અત્રે પ્રગટ કરવા તે પણ કથાની સંપૂર્ણતા કરવા જેવું છે.

આ ગ્રંથમાં એકથી વધારે કથાઓની કુલગુંથણી છે. ગ્રંથના નાયકનો સ્કુટ આવિર્ભાવ થતાં પહેલાં, ઉપનાયક પ્રથમ ધ્યાન રોકે છે. આથી વાર્તાની સંકલનાનું ઐક્ય રાખવું એવો યુરોપ દેશમાં ચાલતો નિયમ તુટે છે, પરંતુ એક વાર્તાની વચ્ચે અનેક વાર્તા દર્શાવતા ઈશ્વરે રચેલા ઇતિહાસોનો નિયમ જળવાય છે. કૃત્રિમ નિયમો સાચવવા એ આ ગ્રંથનો પ્રધાન ઉદ્દેશ નથી. ઈશ્વરલીલાનું સદૃશ્ય ચિત્ર આપવું એ જ પ્રયાસ છે.

માનવીના મલિન વિકારોથી આખું ધ્યાન રોકવું એ કેટલાક ગ્રંથોનું કર્મ હોય છે. ઈશ્વરસૃષ્ટિમાં એ વિકારો પણ આવી જાય છે એ વાત ખરી છે; તદ્દપિ તે વિકારોમાં આપણા જીવનની સમાપ્તિ થતી નથી, તે વિકારોના ચિત્રથી અભણ વર્ગને લાલ નથી અને હાનિ છે, તે વિકારોનાં ચિત્ર જાણવાનાં સાધન વિદ્વાન વર્ગને અન્યત્ર એટલે શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં મળી આવે એમ છે, અને એમ છે એટલે મલિન ચિત્ર ફહાડવાનું કંટાળા ભરેલું કામ આ કથામાં અનતામુખી ઘણે અંશે દૂર રાખ્યું છે.

પૃથ્વી ઉપરનાં માનવીને ઉચ્ચે ચઢાવવું હોય તો નીસરણીનું છેક ઉપલું પગથીયું ખતાવવું એ તેની હીમ્મત હરાવવા જેવું છે. પૃથ્વી જ ખતાવવી એમાં ઉત્કર્ષ ખતાવાતો નથી. આ કારણને લીધે આ ગ્રંથનાં પાત્ર ઉત્કૃષ્ટતમ કૃત્રી નથી કે વાંચનાર તેમને કેવળ કાલ્પનિક ગણે અને અનુકરણનો વિચાર જ ન આવે. તેમ જ લોકવર્ગનાં કેવળ સાધારણ મનુષ્યો જ ચીતર્યાં નથી કે ઉત્કર્ષને ઉત્સાહક પગથીયું જ જોવામાં ન આવે. આપણા સાધારણ વિકારો-ક્ષમા કરવાયોગ્ય નિર્જળતા—તેથી ડગમગતાં પરંતુ સ્થિર થવા, ઉત્કર્ષ પામવા, યત્ન કરતાં માનવીઓનાં ચિત્ર આપ્યાં છે. નિર્જળ માનવીમાં નિર્જળ માનવીપર સમભાવ ઉત્પન્ન થાય, અને તેમ કરતાં, સંસારસાગરમાં બાથોડીયાં મારવાના ઉપાય સુઝે: એ માર્ગનું દિગ્દર્શન અત્રે ઇચ્છ્યું છે, તેમ કરવામાં મલિન માણસોનાં ચિત્ર શુદ્ધ ચિત્રોમાં કાળા લસરકા પેઠે કવચિત્ આણવાં પડ્યાં છે; કારણ અશુદ્ધિના અવલોકનથી શુદ્ધિના ગૌરવનું માપ સ્પષ્ટ થાય છે.

વિદ્યા, દ્રવ્ય, અધિકાર, સ્વતંત્રતા અને વિશુદ્ધિ: એ સર્વના પ્રકાશમાં, છાયામાં, અંધકારમાં તથા અધવચ રૂહેતાં મનુષ્યોની સ્થિતિયો અને સંક્રાંતિયો દર્શાવવા યત્ન કર્યો છે કે સર્વ વાંચનારને કોઈ કોઈ પાત્ર ઉપર સમભાવ થાય અને અનુકરણસારુ ઉપમાન મળે.

માનવી માત્ર સારાસારની મેળવણી જેવું છે. આ જગતમાં સર્વ રીતે સારુ જ અથવા સર્વ રીતે નરસું જ એવું કાંઈ નથી. એ મેળવણી અત્રે દર્શાવવામાં આવી છે અને તેમ કરવામાં અનુભાવક ઉપદેશ કરવો ઇચ્છ્યો છે.

વાર્તાનો સમય છેક સમીપનો અને પ્રદેશ આપણી ગુર્જર વસ્તીનો રાખેલો છે. એટલે, હજીમુઘી આપણા કાનમાં વાગતા ભૂતદશાના ભણકારા, વર્તમાન દશાનો પ્રત્યક્ષ પડદો, અને ભવિષ્યકાળમાં વિદ્યાર્થી થનાર અવસ્થાની, આજથી આપણી કદપનાપર પડતી, પ્રતિચ્છાયા:— એ સર્વનું મિશ્રણ કરવાથી શાસ્ત્રીય દેશોદ્ધારકોને કાંઈ સૂચના મળશે એવી કદપના છે.

આ વિનાના બીજા ઉદ્દેશ પરીક્ષકને જાતે પ્રકટ થશે તો જ તે સફળ છે એમ માની અત્રે કથવામાં નથી આવતા.

વસંતમાસ,
વિક્રમાર્ક ૧૯૪૩.
મુંબાઈનગરી.

}

ગો. મા. ત્રિ.

ત્રીજી આવૃત્તિ સંબંધે પ્રાસંગિક સૂચના.

શબ્દોની લેખનપદ્ધતિના વિષયમાં આ આવૃત્તિમાં કેટલાક નિયમ પાળવા યોગ્ય ગણ્યા છે. તે નિયમોનો વિવેક “સમાલોચક” નામના મુંબાઈના ત્રૈમાસિક પત્રમાં આપેલો છે. તેનો વિસ્તાર પ્રસ્તાવનાને જોઈએ તેથી વધારે છે એટલે અત્ર આપ્યો નથી. પણ તે નિયમોની ટીપ નીચે પ્રમાણે છે.

૧. ગુજરાતીમાં વાપરવાના સંસ્કૃત શબ્દોનું લેખન મૂળ સંસ્કૃત પ્રમાણે જ રાખવું.

૨. ગુજરાતીમાં વાપરવાના ઈંગ્રેજી શબ્દોનું લેખન ઈંગ્રેજી ઉચ્ચાર પ્રમાણે સાંગોપાંગ રાખવું.

૩. મૂળ સંસ્કૃત શબ્દમાં લ હોય ને તેને સ્થળે આપણે ળ વાપરતા હોઈએ તો લ તથા ળ ઉલ્લય વાપરવા અને બીજી બાબતમાં મૂળ સંસ્કૃત પ્રમાણે જ લખવું.

૪. સંસ્કૃત इ ई उ ऊ ને સટે ઇ ઈ ઉ ઊ લખવાં.

૫. સંસ્કૃત તથા ઈંગ્રેજી શુદ્ધ શબ્દોમાં કાંઈપણ વિકાર અથવા ફેરફાર થઈ અંધાયલા તથા એ શુદ્ધ શબ્દો શીવાયના બાકીના બીજા બધા શબ્દોને ગુજરાતી-ગણી તેમાં નીચેના નિયમ પાળવા. પ્રત્યયાદિને વિકાર ન ગણવા.

(અ) ગુજરાતના કોઈપણ પ્રાંતમાં ઉચ્ચારવામાં ન આવતું રૂપ સાક્ષર લેખમાં ચાલી ગયું હોય તો તજવું અને સટે સર્વત્ર ઉચ્ચારનું રૂપ લખવું. જેમકે, દ-હાડો, મ-હેતાજી તજી દ્હાડો અને મ્હેતાજી લખવું.

(આ) જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જુદા જુદા ઉચ્ચાર ચાલતા હોય અને તેમાંનો એક સાક્ષર લેખમાં ચાલતો હોય તો તે જ લખવો, જેમકે, “સું” અને “કહીસું” ને ઠેકાણે અમદાવાદનાં “શું” અને “કહીશું” વગેરે રૂપ વાપરવાં, અને “આંખ” અને “લાવ્ય” ને ઠેકાણે સુરતનાં “આંખ,” “લાવ” વગેરે રૂપ વાપરવાં.

(ઈ) જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જુદા જુદા ઉચ્ચાર ચાલતા હોય ને સાક્ષર લેખોમાં તેમાંનો એક પણ પરિપક્વ ચલણ પામ્યો ન હોય તો તે સર્વ ઉચ્ચારમાંથી જેને જે ફાવે તે લખવા.

(ઉ) લૌકિક લિપિને આધારે ગુજરાતી શબ્દોમાં ઈ હમેશ દીર્ઘ કરવી અને ઉ હમેશ હ્રસ્વ કરવું. આ નિયમમાં વ્યત્થતા ન આવે માટે લોકલિપિમાં દીર્ઘ ઊ સમેત રૂ કરી લખાતા રૂને પણ રુ લખવું. શ અને પને ઠકાણે લોકલિપિમાંનો શ લખવો. આ વિષયમાં શુદ્ધાશુદ્ધના કાંઈ પણ તર્કવિતર્ક ન કરવા.

(એ) જે શબ્દોમાં હ સર્વત્ર ળોલાતો હોય ત્યાં લખવો અને હ પહેલાંનો સ્વર ન ળોલાતો હોય ત્યાં તે સ્વર ન લખવો. જેમકે, તહારું, રૂહેવું, ઇત્યાદિ તેમ જ મહે, તહે વગેરેમાં “હે” ઠકાણે “એ” કરી નાંખવાનો પ્રચાર ઉચ્ચારવિરુદ્ધ છે તે ન સ્વીકારતાં (અ) નિયમથી મહે, તહે લખવું. પણ અમારા, અમહારા, એવા બે ઉચ્ચાર થાય છે તો (આ) નિયમ પ્રમાણે “અમારા” લખવું.

(ઓ) પદલેખકો હ્રસ્વ દીર્ઘ ઉચ્ચારવાની સંજ્ઞાઓ (- તથા -) લલે વાપરે, પણ લેખનપદ્ધતિ બદલવાની તેમને અગત્ય નથી. માત્ર “રૂહેવું” વગેરેમાં “રૂ” ને સ્થાને “ર” વાપરવા, એટલે તેમાંનો “અ” વિકલ્પે લખવા ન લખવા, સ્વતંત્રતા લેવી હોય તો તેઓ લલે લે પણ ગદ્યમાં તે સ્વતંત્રતાનું કારણ નથી.

આ નિયમો થોડા, સહેલા, અપવાદ વિનાના, નિશ્ચય અને સર્વથી સમન્વય તથા નિત્ય પાળી શકાય એવા લાગે છે. પછી તે કોઈને ગમે ન ગમે એ જુદો પ્રશ્ન છે.

મુંબઈ,
શ્રાવણમાસ,
વિક્રમાર્ક ૧૯૫૨.

}

ગા. મા. ત્રિ.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

મંગલપુષ્પાંજલિ.	૨
પ્રકરણ.	
૧. સુવર્ણપુરનો અતિથિ.	૩
૨. યુદ્ધિધનનું કુટુંબ.	૭
૩. યુદ્ધિધન.	૨૧
૪. યુદ્ધિધન (અનુસંધાન).	૩૦
૫. યુદ્ધિધન (અનુસંધાન સંપૂર્તિ).	૪૨
૬. રાજેશ્વરમાં રાજ-ખટપટ.	૬૬
૭. વાડામાં લીલા.	૭૨
૮. અમાલ્યને ઘેર.	૮૧
૯. ઉન્મત્તપણાનું પરિણામ.	૮૯
૧૦. ખટપટનાં શસ્ત્ર અને કારભારીયોની યુદ્ધકળા.	૧૦૫
૧૧. દરબારમાં જવાની તૈયારીયો	૧૧૮
૧૨. રાજ, રાજદરબાર અને રાજકારભાર.	૧૩૦
૧૩. રસ્તામાં.	૧૭૦
૧૪. સૌભાગ્યનો સંપૂર્ણચંદ્ર....	૧૯૬
૧૫. સરસ્વતીચંદ્ર-	૨૦૬
૧૬. યુદ્ધિધન અને સૌભાગ્યદેવી.	૨૬૧
૧૭. પ્રમાદધન અને કુમુદસુંદરી.	૨૬૪
૧૮. કારભારી અને કારભાર: દિગ્દર્શન.	૨૭૪
૧૯. રાત્રિસંસાર: જવનિકાનું છેદન અને વિશુદ્ધિનું શોધન.	૩૦૧
૨૦. રાત્રી લીધી.	૩૪૧
૨૧. આલ્યો.	૩૪૬

इच्छा नेच्छा परेच्छा च प्रारब्धं त्रिविधं स्मृतम् ॥

अपथ्यसेविनश्चोरा राजदाररता अपि ।

जानन्त इव स्वानर्थमिच्छन्त्यारब्धकर्मतः ॥

न चात्रैतद्वारयितुमीश्वरेणापि शक्यते ।

यत ईश्वर एवाह गीतायामर्जुनं प्रति ॥

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥

अवश्यंभाविभावानां प्रतीकारो भवेद्यदि ।

तदा दुःखैर्न लिप्येरन् नलरामयुधिष्ठिराः ॥

अनिच्छापूर्वकं चास्ति प्रारब्धमिति तच्छृणु ॥

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वाष्णेय वलादिव नियोजितः ॥

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥

नानिच्छन्तो न चेच्छन्तः परदाक्षिण्यसंयुताः ।

सुखदुःखे भजन्त्येतत्परेच्छापूर्वकर्म हि ॥

पञ्चदशी.

સરસ્વતીચંદ્ર.

ભાગ ૧.

બુદ્ધિધનનો કારભાર.

મંગલપુષ્પાંજલિ.*

મનને મનમુખનું ખીજ દીધું,
 રતિ^૧-તંત્ર-સ્વરૂપ અનુપ કીધું;
 ગુરુ આશ^૨ ખડી શિશુપાસ કરી,
 નભ તહોય ઉગ્યો ન રવિ—ન શશી. ૧
 વિધિ ફાવી ચુક્યો કરો સર્વ ક્રિયા,
 મનના રથ તે મનમાં જ વહ્યા;
 વહી નિત્ય, હુખ્યા મન ટેકવવા,
 વિધિના કર તહોય નમ્યા—ન નમ્યા. ૨
 તરછોડો રમા^૩ હઠો દૂર ઉભી,
 ઉરવધી^૪ કુલોથકો તહોય લચી;
 દિન કંઈક ગયા, દિન કંઈક જશે,
 લચી તે ન લચી ન કદાપિ થશે. ૩
 કુમળી હતી ત્યારથકી સિંચી એ,
 ખળવાળી રૂપાળી ખની વધશે;
 કંઈ નાચતી એ, કુલ તે ખરતાં,
 નિજ માળી તણે ચરણે પડતાં. ૪
 કુલ-ગન્ધ ગ્રહો, ઉરમાળી, હવે,
 કંઈ આશિષ દો નિજ ખાળ-હિતે;
 ઉરવધી વિભુતરુ સાથ રમે—
 દિન દિન ભીખું^૫ તમ આશિષ એ. ૫

* આ પદ્યોંધમાં સંખોધનનો અધ્યાહાર છે તેને લીધે સંખોધક અને સંખોધિત સર્વનામના પણ અધ્યાહાર છે. પ્રથમ છંદમાં “દીધું,” “કીધું” અને “કરી” અને ચોથા છંદમાં “સિંચી”: એ સર્વ ક્રિયાપદનો કર્તા “તમે” શબ્દ અધ્યાહૃત છે. “મન,” “ઉરવધી,” અને “દિન” એ શબ્દોનાં પ્લેલાં “મહારાં” “મહારી,” અને “મહારા” એ સર્વનામોનો યોગ્યતા પ્રમાણે અધ્યાહાર છે.
 ૧. સ્નેહ. ૨. દિશા, આશા. ૩. લક્ષ્મી. ૪. હૃદયરૂપ વેલી. ૫. મિશ્રાં દેહિ કહી ચાંચું—માગણું.

સરસ્વતીચંદ્ર.

પ્રકરણ ૧.

સુવર્ણપુરનો અતિથિ.

“ ઘર તજી ભરું હું દૂર સ્વજન-હોન, ઉર ભરાઈ આવે,
“ નહોં ચરણ ઉપડે હુથી શોકને માર્યે.”

* * * *

“ સુખ વસો ત્યાં જ જ્યાં ભુલે રંક નિજ દુઃખો,
“ જ્યાં પામે આદરમાત્ર પ્રવાસી ભુખ્યો.”—ગો.દ્વસ્મિથ.

વર્ણપુર, પશ્ચિમસાગરની સાથે ભદ્રાનદી સંગમ પામે છે ત્યાં આગળ આવેલું છે. સાગરે નદીરૂપ હાથવડે કેડ ઉપર બાળક તેડ્યું હોય તેમ એક ટેકરીના ઢોળાવ ઉપર પથરાયલો એનો વિસ્તાર લાગે છે. એ નગરના બંદરમાં માઘ માસમાં એક દિવસ એક

વહાણુ આવી નાંગર્યું, અને જુદા જુદા નહાનામ્હોટા મછવાઓ તે ઉપરનો માલ ઉતારવા ગયા તેમાં માલની ગાંસડીઓ ઉતરતી હતી તેમ કોઈ કોઈ ઉતારુઓ પણ ઉતરતાં હતાં. એક મછવામાં કેટલાક વ્યાપારીયો ઉતર્યા તેની સાથે એક તરુણ પુરુષ પણ આવી ઉતર્યો અને મછવાની એક બાજુએ લપ્પાઈ રહેતો હોય તેમ બેઠો. તેની દૃષ્ટિ સમુદ્ર અને સુવર્ણપુર વચ્ચે હોયકા બાધાં કરતી હતી—જાણે કે સમુદ્રના તરંગથી મછવો આમ તેમ ખેંચાતો હતો તેનો પ્રત્યાઘાત થતો હોય અથવા તો એક બાળકની પેઠે તેની આંખને મછવાના ચાળા પાડવાનું મન થતું હોય. તે પુરુષનું વય ત્રેવીશ ચોવીશ વર્ષનું દેખાતું હતું, તેનાં વસ્ત્રપર ઉભસ ન હતો અને મ્હોં કરમાયલું હતું. તે નિઃશ્વાસ નાંખતો ન હતો પણ તેના અંતઃકરણમાં ઘણાક નિઃશ્વાસ ભરાઈ રહેલા હોય એવું એની સુખમુદ્રા સૂચવતી હતી. પરંતુ તેની કાન્તિમાં કાંઈક લાવણ્ય હતું અને તેના સુખ ઉપર કોમળતા હતી. આ સર્વથી આસપાસના આનંદમાં ગરકાવ થઈ ગયેલા પણ ગ્રામ્ય અને કઠોર કાન્તિવાળા વ્યાપારીયોમાં આ તરુણ સર્વ રીતે ભાત પાડતો હતો.

હોડી ઝીનારે આવી અને સઉ લોકો ઝપોઝપ ગાંસડાં પોટલાં લઈ ઉતર્યા તેમની સાથે એ પણ ઉદાસ અને મન્દ વૃત્તિથી ઉતર્યો. થોડી વાર તે ઝીનારા ઉપર દાઢીએ હાથ દઈ ઉભો રહ્યો અને આખરે એક દિશામાં ચાલ્યો. લોકો નગર ભણી વળતા હતા; પણ એ એક બીજી દિશાએ ચાલ્યો અને થોડીક વારમાં એક ઝાડપાનવાળા મેદાન વચ્ચે એક મોટા બાંધેલા રસ્તા ઉપર સઉ લોકથી જુદો તથા એકલો પડી, એક મોટા પુલપર એક એકલ એંજન સંભાળથી ધીમે શ્વાસે ચાલતું હોય તેમ, જવા લાગ્યો. સામાનમાં તેની સાથે એક ન્હાની સરખી પોટલી હતી. આકાશ, પૃથ્વી, આગળ તથા પાછળ, વારા ફરતી જોતો જોતો તે સ્થિર પગલે ચાલતો હતો. પ્રાતઃકાળનો બાલક સૂર્ય તેના આજાં કપડાંવાળાં શરીરને ઠીક લાગતો હતો, તથાપિ કોઈ કોઈ વખત પવનને લીધે તેને હાથનો સ્વસ્તિક* રચવો પડતો હતો. તોપણ ચાલવાના પરિશ્રમને લીધે તેમ જ તડકાને લીધે તેના વિશાળ કપાળ ઉપર પરસેવાનાં ટીપાંનું જળ બાઝતું હતું. તાપથી તેનું કમળપત્ર જેવું મુખ તથા ગાલ રાતા ચોળ થઈ ગયા હતા. આખરે એક મહાદેવનું દેવાલય આવ્યું તેના દ્વારમાં ચારે પાસ જોતો જોતો તે પેડો.

આ દેવાલય રાજેશ્વર મહાદેવનું હતું. તે સુવર્ણપુરના અમાલ્ય (કૉંસીલર) યુદ્ધિધનના પૂર્વજોનું બંધાવેલું હતું. દેવાલયની આસપાસ ફરતો ફરસબંધી ચોક હતો અને તેની આસપાસ છાપરીવાળી ઓસરી હતી. ઓસરીની આસપાસ કાચા પથ્થરની પણ ઘણી જુની છોયેલી ભીંત હતી. આ ઓસરીમાંથી પછીતમાં એક બારી પડતી હતી, અને તે બારી પાછળ એક વાડો હતો જેમાં મહાદેવને ઉપયોગમાં આવે એવાં ફળકુલના છોડ તંથા એક બીલીનું વૃક્ષ હતું. વાડાની આસપાસ કાંકળો તથા થોરની વાડ ફરી લીધેલી હતી અને તેમાં એક બે છોડાં રાખેલાં હતાં. ઓસરીની બહાર બે બાજુએ મોટા ઓટલા બાંધી લીધેલા હતા, અને જમણી બાજુએ એક ન્હાનું સરખું આરાવાળું તળાવ હતું જેનું નામ રાજસરોવર રાખેલું હતું. દેવાલયની સામી બાજુએ એક દુવો પણ હતો. ઉત્સવને દિવસે ભીડવેળા ઉપર ઉભા રહી મહાદેવનું દર્શન થાય એટલું ઉંચું તેનું થાળું હતું. શિવાલયનું દ્વાર પણ પ્રમાણમાં જમીનથી ઉંચું હતું. પણ ઉમ્મર ઉપરથી તેનું ઉંચાણ જાણી જોઈને ઓછું રાખવામાં આવેલું હતું તે એવાં વિચારથી કે જાણેઅજાણ્યે પણ મંદિરમાં જનારને નીચા નમી દેવને નમસ્કાર કરવા જ પડે. ઓસરી બધેથી લીધેલી હતી પણ વટેમાર્ગુઓને ધર્મશાળાના ઉપયોગમાં આવતી તેથી ઘણે

* સ્વસ્તિક-સાથીઓ. હાથનો સ્વસ્તિક રચવો-અદબ વાળવી.

ઠેકાણેથી લીંપણ ઉખડી ગયેલું તેના ઉપર થીંગડાં દીધાં હતાં. ઓસરીની લીંતો ઉપર વટેમાર્ગુઓએ, પોતાનાં નામ અમર રાખવા અથવા પ્રસિદ્ધ કરવાના હેતુથી, અથવા માત્ર અટકચાળાપણાથી, ખડી, ઇંટાળા, કોયલા વગેરેથી લખેલાં હતાં અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે તો ખીલા વગેરેથી કોતરેલાં હતાં. આ આલેખોમાં ગામડીયા કવિતા, શુદ્ધ અશુદ્ધ શ્લોક, ફહેવતો, અશ્લીલ ગાળો, ધર્મશાળાના ધણીને આશીર્વાદો, સૂચનાઓ, ધમકીઓ, કંઈ કંઈ બનાવોની તિથિઓ, દેવ વગેરેનાં સારાં નરસાં ચિત્રો, ઇત્યાદિ ડગલે ડગલે જોવામાં આવતાં. ચોકની વચ્ચે શિવાલય, સાધારણ ઘાટનું, અને દશ ખાર પગથીયાં, ચોટલા, પોઠિયો વગેરે સામગ્રીસમેત હતું.

દ્વારમાં પેસતાંમાં જ નવો આવેલો તરુણ, ચારે પાસ તેમ જ દેવાલયના ગર્ભદ્વારમાં દૃષ્ટિ ફેરવી, પગથીયાં પર ચઢી, ખહારના ઘુમટમાં લટકાવેલો ઘંટ વગાડી, દેવને નમસ્કાર કર્યાં જેવું કરી, ગર્ભદ્વારમાં ઉમરા ઉપર બેઠો અને પોટલી મહોં આગળ મુકી; પણ અંદર પૂજારી મહિમનનો પાઠ લાણી રુદ્રી કરતો હતો તેણે તેના સામું જોઈ સાન કરી કે તરત ઉમર ખહાર હેઠળ બેઠો.

પૂજારી ત્રીશ પાંત્રીશની વયનો એક તપોધન હતો. તેની હજમત વધી ગયલી હતી અને બેલાન તથા જડ માણસ જેવો દેખાતો હતો. પણ અમાત્યના ઘરનો સહવાસી હોવાથી તથા તેના ચાકરોના અનુકરણની લઢણ પડવાથી તે જરી જરી સભ્યતા શીખ્યો હતો; ગ્રામ્ય ભાષા તેને સહજ હતી તોપણ તેમાં વાક્યાતુર્યનાં ચોરેલાં થીંગડાં મારતો. લાંબું લાંબું બોલવાની ટેવ રાખતો, સવાસલાં તથા ખુશામત કરવા જતો, ન્હાના વિષયોમાં મહોટાઓનું ધ્યાન ચુકાવી કપટ કરી ફાવી જતો, મહોટા વિષયોમાં કપટ કરવા જતાં પકડાઈ જતો, ન્હાનાં તથા અજ્ઞાણનાં માણસોને મહોટાંને નામે ધમકાવી સીરજોરી કરી અભિમાન પામતો, અમાત્યનાં માણસો સાથે ઘડીમાં લહડતો અને ઘડીમાં નીચ મસલતોમાં લળતો, અને અમાત્યના કુટુંબવર્ગમાં ગરીબ પૂજારીનો દાવો કરી લાચારી બતાવી ધાર્યું કરવા પામતો હતો. આવું છતાં તેને ભોળો અને બેવકુફ ગણી અમાત્ય તેનો નીલાવ કરતો.

નવા તરુણને જોઈ પૂજારી મૂર્ખદત્તે રુદ્રીનો ઢોંગ વધાર્યો, જળાધારીમાં અભિષેકથી રેલ આણી, બાણ ઉપર કુલખીલીનો ઢગ રચ્યો અને સ્તવન કરતાં અશુદ્ધ ગર્જના કરવા લાગ્યો. આ મંદિર નગરથી દૂર હોવાને લીધે તેમાં કોઈ આવતું નહીં; પણ શિવરાત્રિ પાસે આવવાથી

રાજમંડળ, અમાત્યકુટુંબ, તથા નગરલોક આવવાના—એ વિચારનો નવો કેફ મૂર્ખદત્તને ચહ્યો હતો તેમાં “શ્રીગણેશાય નમઃ” માં તરુણને લેઈ ભાંગ પીધેલાને દીવો લેતાં અસર થાય તેમ મૂર્ખદત્તને પણ થયું.

ચોડીવાર તો તરુણ પુરુષ એ સર્વ એક ટશે લેઈ રહ્યો પણ પૂજારીની પૂજના માહાત્મ્યને વિકાસ પામતું લેઈ તેને કાંઈક હસવું આવ્યું, અને મૂર્ખદત્તે એમ ધાર્યું કે મહારી મહાપૂજના આડંબરનો યોગ્ય અસર થયો. આમ ધારી તે મનમાં પ્રસન્ન થઈ પૂજ થઈ રૂઢેલા આવી એટલે મહોટા ડોળ તથા આડંબરથી ખોંખારી વચ્ચે વચ્ચે પ્રશ્નપરંપરા કરવા લાગ્યો.

“તમે બહુ શ્રદ્ધાળુ દેખાઓ છો!” “તમારું નામ શું?” “તમે કેણી પાસથી આવ્યા?” “કાંઈ ધંધા નોકરીનો વિચાર છે?” “અત્યારે ક્યાંથી?” “તમે આ ગામમાં નવા આવ્યા જણાઓ છો.” “હું આ મહાદેવનો વંશપરંપરાનો પૂજારી છું.” “મહારું નામ મૂર્ખદત્ત.” અંતે છઠી મહાદેવનું નમણ તથા બીલીપત્ર તરુણ આગળ ધર્યો.

મહાદેવના પ્રસાદથી આંખનાં પોપચાં પવિત્ર કરી તરુણ બોલ્યો: “મહારું નામ નવીનચંદ્ર છે. હું બ્રાહ્મણ છું. અત્યારે જ બંદર ઉપરથી ઉતરી આવ્યો આવું છું. આ ધર્મશાળામાં થોડા દિવસ ઉતારો રાખવો છે તેમાં તમારી મદદની જરૂર પડશે. મહારી રસોઈ તમારા ભેગી કરી નાંખશો તો મને બાધ નથી.” “બાધ નથી” સાંભળી તપોધન આશ્ચર્યમાં પડ્યો; એટલામાં નવીનચંદ્રે ઉમ્મરમાં એક રૂપીયો નાંખ્યો. પથર ઉપર રૂપીયાના શબ્દે તપોધનનું મન વશ કર્યું અને આશ્ચર્યને અપ્રત્યક્ષમાં લીન કર્યું.

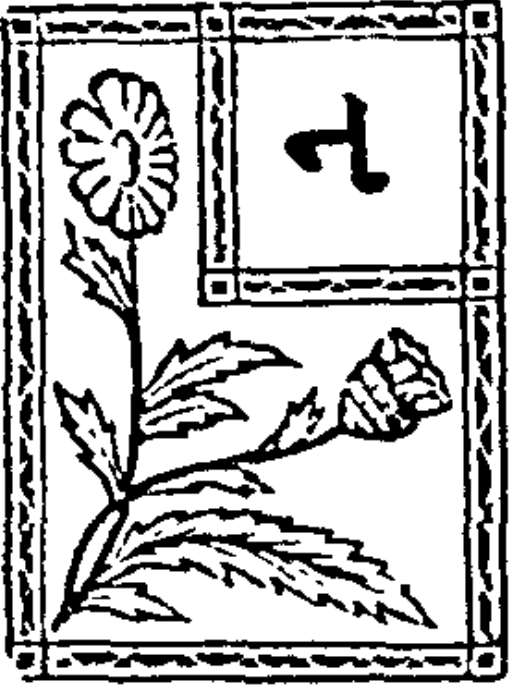
આનંદસ્વપ્નમાં મગ્ન થતો થતો પૂજારી લક્ષ્મીદેવીનો સત્કાર કરી દિશ્યો અને આગળ એ અને પાછળ નવીનચંદ્ર એમ બે જણ ચાલ્યા. જતાં જતાં મૂર્ખદત્તે વાગ્ધારા છોડી.

“ભાઈ નવીનચંદર, તમારું નામ અટપડું છે તેથી હું તમને ચંદરભાઈ “ કહી બોલાવીશ અને તમે પણ બધાંની પેઠે મને દત્ત કહી બોલાવજો. ચંદર- “ ભાઈ, ચાલો. આ ઓસરીમાં મહારી ઓરડી છે ત્યાં રસોઈ થશે. તમારી પાસે “ જોખમં હોય તે મહારા પંટારામાં મુકજો અને હુંચી ગમે તો તમારી પાસે “ રાખજો. આ પાછળ વાડો છે અને જોડે તળાવ છે. તળાવમાં નહાઈ વાંડામાં “ બેશી બે છાંટા નાંખવા હોય તો નાંખી દેજો. જમવાનો વખત થયે હું તમને “ બોલાવીશ; ધુમાડામાં બેસવાનું તમને નહીં ગમે અને ઓસરી કરતાં

“ વાડામાં ગમશે. વળી કાલ શિવરાત્રિ છે એટલે મહાપૂજની ગોઠવણ
 “ કરવા અમાલ્યના ઘરનાં બધાં આવવાનાં છે તે વખત પણ તમે વાડામાં
 “ હો તો તેમની મરજદ સચવાય. ચાલો આ મહારી ઓરડી.”

પ્રકરણ ૨. *

બુદ્ધિધનનું કુંડળ.

વીનચંદ્ર વાડામાં ગયો. મૂર્ખદત્તની ઓરડીમાંથી ધુમાડાના ગોટે ગોટ નીકળવા લાગ્યા અને થોડીક જ વાર થઈ એટલામાં ગાડીઓનો ગડગડાટ, અને ઘોડાઓની ખરીના પડઘા સંભળાયા. કણકવાળા બે હાથ અગાડી ધરી ઉતાવળો ઉતાવળો મૂર્ખદત્ત ઓરડીના આરણ આગળ આવ્યો અને ડોકું ઉંચું કરી કાંડાવતે ચોટલી ઠીક કરી આંખો લહોતો લહોતો દરવાજા ભણી જોવા લાગ્યો એટલામાં તેમાં થઈ ચાર પાંચ સુંદરીયો પગના ઘુઘરાના ઘમકાર કરતી અંદર આવી પહોંચી, અને શિવાલયનાં પગથીયાં પર પ્રયત્નથી ચઢતી હોય. એમ દેખાઈ.

આ ટોળીમાં બે જણ અગ્રેસર હતી. છેક અગાડી વીશ બાવીશ વર્ષની છકેલ જોખનના પૂરમાં તણાતી બુદ્ધિધનની દીકરી અલકકિશોરી હતી. તેની સાથે—પણ જરા પાછળ—ચૌદ પંદર વર્ષની સંપૂર્ણ મુગ્ધાવસ્થામાં પણ જીવાનીના મળસ્કાના ઉભસમાં તથા તે સમયને યોગ્ય મદનની વિરલ પણ શીતળ લહેરોમાં મોજ માણતી, બુદ્ધિધનના પુત્ર પ્રમાદધનની નવોઢા પત્ની કુમુદસુંદરી હંસગતિથી ચાલતી હતી. તડાકા ભડાકા કરતી અને આખા અંધકારને સળગાવી મુકતી ચમકતી વીજળીની પાછળ મેઘ વેરાઈ જતાં કોમળ અને મનહર મંદ ચંદ્રિકા પ્રકાશે તેમ ભલકભરી અલકકિશોરી પાછળ સૌમ્ય કાન્તિવાળી અર્ધ વિકસેલા સ્મિતભરી કુમુદસુંદરી શરમાતી શરમાતી પોતાના પ્રકુલ વદનનો સ્થિર આભાસ આખા મંદિરમાં પ્રકટાવતી હતી.

* પ્રકરણ-૨, ૩, ૪, અને ૫, એમાં વાર્તાના પ્રસંગ કરતાં ઇતિહાસ જ પ્રધાનભૂત છે.

નાણુંદ ભોજન ધર્યે દેખાવમાં, સ્વભાવમાં અને આચારવિચારમાં દેખાઈ આવે એટલો ફરક હતો; અને તેનું કારણ ઘણું અંશે તેમના હુકું, ઇતિહાસ, અને શિક્ષણમાં હતું. તે ફરકનાં બીજા ઇશિરે તો જન્મથી જ સુકેલાં હતાં પણ તે બીજનો વિકાસ આ બાહ્ય કારણોથી પ્રકુલ થયેલો હતો.

અલકકિશોરી સ્ત્રીવર્ગ જેને 'જનરમાન'* કહે છે તે પ્રકારની હતી. તેનો રંગ સોનેરી ગોરો તથા મધ્યાહ્નના તાપની પેઠે ચળકાટ મારતો હોય તેવો હતો એટલે પાસે આવનારી નજર તેના ભણી સહસા ખેંચાતી અને અંતતી. તેના સર્વ અવયવોનો ઘાટ પ્રમાણસર પણ મ્હોટો હતો એટલે જોનારની આંખ એકદમ ભરાઈ જતી. તેના હાંવભાવ ચંચળ, પ્રબળ, અને પ્રતાપી હતા તેથી તેની સામે ઉભા રહેનારનું હૃદય સભાક્ષોભના જેવો ક્ષોભ પામતું અને ગરીબ બની જતું. અમલ ચલાવતી હોય તેવી રીતે તેને બોલવાની ટેવ હતી; તેની સાથે વાત કરનાર માણસ, વાત કરતા સુધી અને એની પાસેથી છુટતા સુધી, સ્વાભાવિક પરાધીનતા ભોગવતાં; અને જેમ બુદ્ધિધનનો દોર તેના અમલથી ચાલતો તેમ અલકકહેનનો દોર તેના દૃષ્ટિપાતથી ચાલતો. સાધારણ બુદ્ધિના લોકનું એમ માનવું હતું કે આ સર્વનું કારણ તેના શરીરની સુંદરતા છે. આમ માનવામાં તેઓનો દોષ ન હતો, કારણ ભલક ધમકથી અંતયલી તેમની દૃષ્ટિયોની વિવેક-શક્તિને પક્ષાઘાત થતો. ખરું અને ઝીણવટથી તપાસી જોનારને અથવા તેની ગેરહાજરીમાં સ્મરણ આણી વિચારનારને અલકકિશોરીમાં વધારે વધારે બોડો માલમ પડતી; પરંતુ તેવાઓને પણ તેના રુઆળ આગળ લાચાર દીલના બની જવું પડતું. આવું છતાં કોઈ પણ માણસનું મન ખંડ કરવા ચ્હાતું તો આ પ્રતાપી હરિણાક્ષીના જોબનનો ઉકળાટ તેનું ગુમાન ઉતારી દેતો અને એનો નિરંતર મચી રહેતો તનમનાટ તેને દિડ-મૂઠ બનાવી દેતો. આ આકર્ષણ-શક્તિને લીધે આ ઉન્મત્ત યૌવનવાળીની આસપાસ કચેરી ભરાઈ રહેતી જેમાં તે પોતે શક્તિ જેવી શક્તિ ધરાવતી હતી.

અલકકિશોરીની મા સૌભાગ્યદેવી માત્ર એક સાધારણ રૂપગુણની સ્ત્રી હતી અને તેનાં ઠરેલપણાને લીધે બુદ્ધિધન તેને ચ્હાતો. તોપણ અલકકિશોરી ન્હાની હતી ત્યારથી જ બાપને હાથે ઘણું લાડ પામી હતી અને ઉમ્મરમાં આવવા પછી પોતાના જલદ મીઠાજને લીધે, ન્હાનપણમાં ન દેખાડેલો અંકુશ હવે દેખાડવા કોઈની શક્તિ ન હોવાને લીધે, અવહારમાં ગુંચવાઈ રહેતા બુદ્ધિધનને ઘરખટલા ઉપર ધ્યાન આપવા અવકાશ ન

હોવાથી તથા કોઈ પણ માથે લેઈ લે એવા માણસને એ કામ કરવા દેવાની જરૂર હોવાથી, સૌભાગ્યદેવીને દીકરીનું કરેલું બધું કામ પસંદ જ આવતું એવું ન હતું; તોપણ ભાર તાણવામાં તેની વૃત્તિ શિથિલ હોવાથી, તથા મૂળ સ્વભાવે જ શાંત હતી અને તેમાં વળી આવી સઉ-માનીતી દીકરી ઉપર મત્સરીજાણી જોઈને ન હોવાથી, અને ઉપર કહેલા અલકકિશોરીના પોતાના જ ગુણોને લીધે સઉપર સ્વાર થવાની પોતાની તાકાત હોવાને લીધે, એ ઉન્મત્ત કિશોરી યુદ્ધિધનના ઘરમાં, કુટુંબમાં, પરિવારમાં, બહારના માણસો સાથે જરૂર પડતા વ્યવહારમાં, અને માથું મારી શકે ત્યાં રાજકાર્યમાં પણ નિષ્કંટક રાજ્ય ચલાવતી હતી. તેને પુછ્યા વિના ઘરમાંનું કાંઈ કામ થતું નહીં. તેનો દોષ કોઈ ફહાડી શકતું નહીં. તેની ગતિ કોઈ રોકી શકતું નહીં. બહારનાં માણસો આખા અમાત્યકુટુંબનો જીવ તેમાં જ દેખતાં, અમાત્ય ઉપર સત્તા તેની મારફત જ ચલાવવા જતાં, માન અને ખુશામત તેના ઉપર જ ઢોળી દેતાં, અને કેટલાકનું ધારવું એમ પણ હતું કે એ સાસરે જાય તો અમાત્યના ઘરમાં અંધારું જ વળી જાય. અમાત્ય આ સર્વ જાણતો, એ સઉનો ગેરલાભ કોઈ લઈ જાય નહીં તે વિષે સાવધ રહેતો અને પુત્રીનું માન રાખી પોતાનું જ ધાર્યું કરતો. તોપણ જગતનો અભિપ્રાય ફેરવવા તેની પૂરી શક્તિ ન હતી, શક્તિ હતી તેટલી વાપરતાં પુત્રીની અવગણના થાય માટે વાપરવા ઇચ્છા ન હતી, જગત કેવું આંધળું બની કેવા અભિપ્રાય આંધે છે તે જોવામાં તેનું કુતૂહલ જગતું, અને કેટલીક વખત તો એ ન જાણતો એમ-પણ સ્વાભાવિક રીતે-જગતનું ધાર્યું ખરુંયે પડતું. આવી રીતે સુવર્ણપુરના અમાત્યના ઘરસંસારની ઘટમાળ ક્યો કરતી હતી.

અલકકિશોરી ગમે તેવી પણ બાળક હતી; રંક અવસ્થા તેણે દીઠી ન હતી; પોતાનું ધાર્યું ક્યું જ સમજતી; પોતાને હમેશ ફાવેલી જ જોતી; હુકમ ક્યો જ સમજતી; મનમાન્યું અમલમાં આવ્યું જ જોતી; ચારે પાસથી વખાણ જ સાંભળતી. અમાત્યના ઉદય કરતાં તેનું વય મ્હોટું ન હતું; વયમાં, જ્ઞાનમાં, અનુભવમાં, જાતિમાં અને સુંદરતામાં, પોતાનાથી મ્હડીયાતાં માણસોને પોતાથી ડબાયલાં રહેતાં અનુભવતી; ખરું શું છે તે તેને કોઈ સંભળાવતું ન હતું; જોડું શું છે તે તેની આગળ ફેરવા કોઈની હીમત ચાલતી નહોતી; હિત અહિત શામાં છે તે તેને ફેરવાની કોઈને ગરજ ન હતી; ભૂતકાળની વાત સંભળાવી તેને કંટાળો આપવો એ સઉના સ્વાર્થવિરુદ્ધ હતું; ભવિષ્યકાળની સાચી

વાતો ઉપર તેની આંખ દોડાવવી એ તેની કલ્પનાને શ્રમ આપવા જેવું અને તેના મનને ખેદ આપવા જેવું મનાતું; આથી વર્તમાન રંગભૂમિ ઉપરનાં નાટકો ઉપર તેનું લક્ષ રહેતું અને પ્રત્યક્ષ પડદા આગળ તેની દૃષ્ટિસીમા આવી રહેતી. આ સહિત કૃષ્ણ એ હતું કે ભયંકર ગુમાનરૂપી સર્પ તેના કુમળા મગજમાં પેસી રહી, ધુંધવાઈ રહી, તેની ભમરો ઉપર ફણા માંડતો, આંખમાં ઘૂર્ણાયમાન થતો, જીભમાંથી કુંકાડા મારતો, અને આખા શરીરમાં વિષમય ચંચળતા પ્રેરતો. આ સર્પનો પ્રતીકાર કરવા તેનામાં વિદ્યામૃત હતું નહીં અને સત્સંગતિના કલ્પવૃક્ષનો વાસ તેણે અનુભવ્યો પણ ન હતો. માત્ર અમાત્યકુટુંબના સહજ વિનયરૂપ પોલા રાફડાથી વિષમય ચેતન ઢંકાઈ રહ્યું હતું.

આ લડાકે કિશોરીનો ઉદયભાનુ હાલ મધ્યાહ્નમાં હતો. તેનાં સાસરીયાં તેની મરજી પ્રમાણે ચાલતાં. તેના પતિને તેનું ગુમાન ખુંચતું તથાપિ તેનું દીલ દુખવતું એ કૃતઘ્નતા ભરેલું વસતું. સહિના મનમાં એમ હતું કે પ્રમાદધનભાઈ ઉમ્મરમાં આવશે અને ગૃહસ્થાશ્રમ માંડશે એટલે અલકેષ્ઠેનનો મત્સર નરમ પડશે અને અમાત્યના ઘરમાં નવો કારભાર ચાલશે. પણ આવું ધારનારાઓને તરત તો વિચાર ફેરવવાનો અવસર આવ્યો.

પ્રમાદધનને ઘણી કન્યાઓ વાસ્તે ફાળે આવી હતી. પણ તેમના રૂપ અને કુળની તુલનામાં માળાપ અને દીકરીનાં મતનો ફેર પડતો એટલે ચોકડું બેસતું નહીં. આખરે રત્નનગરીના પ્રધાન વિદ્યાચતુરની દીકરી કુમુદ-સુંદરી ખાલી પડી. તેનો વિવાહ પ્રથમ તો મુંબાઈનગરીના એક ધનાઢ્ય અને પ્રખ્યાત વ્યાપારી લક્ષ્મીનંદનના વિદ્વાન્ પુત્ર સરસ્વતીચંદ્રની સાથે થયો હતો. પણ લગ્નનું મુહૂર્ત પાસે આવ્યું તેવામાં ઈશ્વર જાણે શાથી સરસ્વતીચંદ્ર એકાએક અલોપ થયો, તેની ભાળ બોળતાં પણ લાગી નહીં, અને આખરે મુંબાઈથી લખેલો તેનો એક કાગળ વિદ્યાચતુર ઉપર આવ્યો તેમાં તેણે લખ્યું હતું કે “કાંઈ કારણથી મેં મહારું ઘર ને નામ છોડી દીધું છે, “ મહારે પરણવાની ઈચ્છા નથી, હું ભવસાગરનું એક અગોચર મોજું થઈ “ મનસ્વીપણે સંસારમાં એકલો અને અપ્રખ્યાત અથડાઈશ, મહારી ડોઈએ “ ચિંતા કરવી નહીં, મહારી ભાળ હવે લાગવાની નથી, ગુણવતી કુમુદસુંદરીને “ પરણી હું ભાગ્યશાળી થાત, પરંતુ મહારાથી તે સુખી થઈ શકત એવું “ એકદમ મહારાથી મનાતું નથી; તેનું સૌભાગ્ય અમર રહે. તેને હવે મરજી “ પડે ત્યાં પરણાવજે.” આ કાગળ વાંચી તેની ખાતરી કરી, નિરાશ થઈ વિદ્યાચતુર કુમુદસુંદરીનું શું કરવું તે વિષે ગભરાટમાં પડ્યો; કારણ કુમુદ-સુંદરીનો કન્યાકાળ વીતી ગયો હતો અને સરસ્વતીચંદ્રની સાથે તુલના કરી

શકાય એવો એક પણ વર તેની નજરે આવતો ન હતો. તેને કુમુદસુંદરી શિવાય બીજી પણ એક એનાથી મહાદે એવી નહાની દીકરી હતી, અને પોતાને પુત્ર ન હતો તોપણ કન્યા-રત્ન જોઈ એને સંતોષ હતો અને સરસ્વતીચંદ્ર તથા કુમુદસુંદરીની જોડ જોઈ એને પરમાનંદ વ્યાપતો; તેમાં આ આપત્તિ આવ્યાથી તેને પુત્રનાશનાથી અધિક શોક થયો. આવા ચતુર અને સમજી જમાઈને એકદમ આ શું સુઝ્યું તે એ વિચારી ન શક્યો. માત્ર ‘ઈશ્વરની ઈચ્છા’ કહી નિઃશ્વાસ સાથે ગત્તં ન શોચામિ કરી ભવિષ્યના વિચારમાં પડ્યો.

આ વાતો દેશવિદેશ પ્રસરી ગઈ. વર્તમાનપત્રોમાં છપાઈ. નાત-જાતમાં ચાલી રહી. જાણ્યાઅજાણ્યામાં ચર્ચાઈ રહી. વિદ્યાને માથે કલંક દેવાયાં. છોકરવાદી સર્વની બત્રીશીમાં મહડી. પ્રમાદધને એ વાત વાંચી, સાંભળી, અને જમતી વખત કહી બતાવી. કુમુદસુંદરીનાં દુર્ભાગ્યની વાત પણ સાથે નીકળી, સહિને બીચારીની દયા આવી, એમાંથી એના રૂપ ગુણની વાત ચાલી, અને આખરે અલકબહેન બોલી ઉઠ્યાં, “ત્યારે મહારા ભાઈને “એ કન્યા ન ખપે?” સૌભાગ્યદેવીએ કહ્યું કે ખપે. બુદ્ધિધને કહ્યું કે વિદ્યાચતુર સાથે મહારે જીની મિત્રતા છે, તે ઉંચા કુળમાં જન્મેલો છે, અને તેની સ્ત્રી ચતુર, સુશીલ અને ભણેલી છે. સૌભાગ્યદેવી કહે: “કન્યા “મહે દીઠી છે. રાજચંદ્રના લગ્નમાં અમે જોડકણાં ગાતી વેળા એકઠાં થયાં “હતાં, એ કુટડી ને ચતુર છે.” અલકબહેને કહ્યું કે પ્રાતઃકાળમાં કન્યાનું માણું કરવા માણસ મોકલવું. એ દરખાસ્ત પસાર થઈ. કુળજેશી બ્રાહ્મણ જમવામાં સાથે હતો તેણે કહ્યું: “પ્રાતઃકાળમાં ઉત્તમ મુહૂર્ત છે અને કામ સિદ્ધ થશે.” પ્રમાદધને શાંત રહી સહિ વાત સાંભળી, દિવસ-શેષ ઉત્સવમાં ગાળ્યો, અને રાત્રિ આનંદ-સ્વપ્નમાં એક ઉંઘે ફહાડી. સવારે માણસ સંદેશો લેઈ રત્નનગરી ભણી ગયું. વિદ્યાચતુર ચિંતાચસ્ત હતો તેથી સહિ કામ તેની સ્ત્રી ચલાવતી. તેને વર અને ઘર બંને સારાં લાગ્યાં. વરની બહુ ખખર ન હતી પણ ઘર સારું એટલે વર પણ સારો હશે જ એમ કલ્પના કરી. સ્વામીનાથને વાત કહી. ક્ષોભ પામેલ હોવાથી પ્રધાનના મુખમાંથી હા નીકળી ગઈ. બુદ્ધિધનનો માણસ વધામણી લેઈ પાછો સુવર્ણપુર દોડ્યો. પ્રધાનને ભાન આવ્યે વિચાર થયો પણ હા ફહેલી તેની ના ફહેવાઈ નહી. ઈશ્વરે સારા સારું જ કર્યું હશે ધારી ચિંતામુક્ત થયો. લગ્ન થયાં અને કુમુદસુંદરી પીયર છોડી સાસરે આવી. કથાનો પ્રસંગ ચાલે છે તે સમયે તેને સાસરે આવ્યે માત્ર દશ પંદર દિવસ થયા હતા. ભાઈને આવી સારી કન્યા પરણાવવાનું માન અલકકિશોરીબહેનને જ આપવામાં આવ્યું. માએ

ભાઈને જન્મ આપ્યો અને બહેને કન્યા આપી; બહેનનું ઘરમાં માન વધ્યું અને ભાઈની તેનાપરની પ્રીતિ વજ્રલેપ જેવી દૃઢ ભાસી.

કુમુદસુંદરીનો સ્વભાવ પણ આ સ્થિતિને અનુકૂળ જણાયો. તેની મા વિદ્યાચતુરની બાદ્યાવસ્થામાં પરણી હતી અને નીશાળે તો નહોતી ગઈ પણ પતિને અવકાશ, આગ્રહ, તથા ઉત્સાહ હોવાથી પોતાના સીમંત પહેલાં તેની પાસેથી કાંઈક લાણી હતી. તે જાતે ચક્રોર તથા ચપળ લાગણીવાળી હતી. પતિ લાણેલો અને પોતે અલણુ તેથી કેટલીક વખત પતિ ખરેખરા દુઃખમાં ગરકાવ હોય તોપણ તેનું દુઃખ સમજી ન શકતી. ઘણુંએ પુછે, “બહાલા, તમને શું દુઃખ છે?” પણ તેના જવાબમાં વિદ્યાચતુર નિઃશ્વાસ નાંખી તથા તેને ખસે હાથ નાંખી માત્ર એટલું જ મનમાં બોલતો કે “અરેરે! પ્રિય મેના! તું બોલે છે “મધુર પણ મેના જ્યારે મનુષ્યનાં દુઃખ સમજી શકશે ત્યારે તું મહારું “દુઃખ સમજી શકીશ; તને ફહેલામાં ફળ શું? મધુર મેના, મહારાં “આંસુ જોઈ બાળકની પેઠે માત્ર રોયાં કર અને તે દેખાડી મને વધારે “રોવરાવ.” આવું કહી તે પોતાનાં પુસ્તકમાં કે અવહારકાર્યમાં જીવ પરોવતો. સારાં પુસ્તકો વાંચતાં, નવીન વિચારો સુઝી આવતાં, દેશો-જાતિના સમાચાર સાંભળતાં, અને ઇશ્વરલીલા મનમાં રમી રહેતાં તેનું મુખારવિંદ આનંદથી ઉભરાઈ જતું. આ વખત તેની સ્ત્રી માત્ર પતિનો મુખચંદ્ર જોઈ રહેતી અને તેને આનંદમાં જોઈ નિર્દોષ પણ અણુસમજ્યા આનંદમાં મગ્ન થતી. પરંતુ કેટલીક વખત તેના મનમાં એવું થતો. પતિના મુખદુઃખમાં ભાગ લેવાય નહીં, બહાલામાં બહાલાનું અંતઃકરણ ભેદાઈ જતું હોય અને પોતે લાચાર બની જોયાં કરે એ ગુણસુંદરીને સારું ન લાગતું. કેટલીક વખત તેને મન તો સહજ હોય એવા બોલમાંથી-નિર્માલ્ય હોય એવા કાર્યમાંથી-પતિને સાગરમાં બહાણુ ખુડ્યા જેટલી દીલગીરી થતી. કેટલીક વખત તે મહાભારત પ્રયાસ કરે અને પતિને મન અલ્પ વસે. તેના ખરેખરા ઉત્સાહમાં જાણે માત્ર છોકરવાદી જ હોય તેમ પતિના લેખામાંએ ન આવે. આ સહ વિચારથી તેના મનમાં મહા ગુંચવારો થતો અને અમુ-અણુમાં, શું કરવું-શો ઉપાય બોળવો-એ ન સુઝતાં કેટલીક વાર પથારીમાં સુતી સુતી, કેટલીક વાર પોતાના શૃંગારગૃહના મેજ ઉપર ઉઘું માથું ઘાલી, કેટલીક વાર બારીમાંથી નદી, મેદાન અને આકાશ લાણી જોતી જોતી અને કેટલીકવાર પતિને બોળે માથું હોય તેવે વખતે, આંખમાંથી આંસુ સારતી અને છાનું છાનું-ઝીણું ઝીણું-રોતી.

એક દિવસ દંપતી ઘરની અગાસીમાં બેઠેલાં હતાં, મધ્યરાત્રિ થઈ હતી અને ચંદ્રમા પણ મધ્યઆકાશમાં હતો. શરદઋતુએ તારા-રતોથી

અને શ્વેત મેઘામ્બરથી આકાશ-સખીને શણગારી હતી અને ચંદ્રમાં આ સન્નિવૃત્ત નાયિકા સાથે નિરંકુશ વિહાર કરતો હતો. તે સમયે અગાસીમાં એક ગાલીચા ઉપર તકીયો નાંખી વિદ્યાચતુર તેપર પડ્યો પડ્યો ચંદ્રલાણી જોયાં કરતો હતો અને કાંઈ ઉંડા વિચારમાં પડ્યો દેખાતો હતો. ગુણસુંદરી તેના ખોળામાં માથું મુકી, તેનો હાથ પોતાના હાથમાં રાખી, ચતી સુતી સુતી આકાશમાં ચંદ્ર છતાં પતિમુખચંદ્ર ઉંચી દૃષ્ટિએ ન્યાજ્યાં કરતી હતી. આ મૌનવિહાર કેટલીક વાર ચાલ્યો એટલામાં રસજ પતિના મુખમાંથી-હૃદયમાંથી અચિંત્યું મધુર ગાયન નીકળવા માંડ્યું.

“ અડોઅડ કપોલ લાગ્યો રહેલ;

“ મન્દ અતિમન્દ શૌ ગોષ્ઠી^૧ મચેલ !

“ નહી પૂર્વાપર કાંઈ ગણેલ,

“ મુખે કાંઈ એમ લવંતાં ગેલ:

“ આલિંગન-અશિથિલ-થી રહ્યો ચાંપી કર અકેક,

“ ગમત-સ્વપ્નમાં એમ નિશાના પ્રહર્ ન જાણ્યા છેક ! ૧*

“ હસતું ત્યાં શિશુસમું મુગ્ધ પ્રભાત

“ આવી ઉભું રહેતું નયનની પાસ

“ અચિન્ત્યું ! જલવાતો શૃંગાર

“ છુપાતો લપ્પાઈ તુજ ગાલ !

“ ગોષ્ઠીસુખ સુતું નયનની જ માંદા !—પ્રિયે તે !” ૨

આના પ્રત્યેક પદના છેલા સ્વરોના પ્લુત ઉચ્ચાર આકાશમાં અને મુગ્ધાના કાનમાં તથા હૃદયમાં ઉંચા ચઢી, મોહનમંત્રપેઠે સર્વ આત્મવશ કરી, ધીમે ધીમે કૃતકૃત્ય બનતા હોય તેમ આનંદ-ભર મંદ પડતા પડતા નીચાં બેસતા બેસતા, છેલામાં છેલા પદના અંત્યસ્વરમાં લીન થતા થતા વિરામ પામ્યા.

“ બહાલા ! મને એ સમજવો ! એ શું ગાયું ? ”

જરાક અચકી રસજ બોલ્યો, “ તહારાથી સમજશે ? સમજશે, “ સમજશે.” એમ કહી કથાનો પ્રસંગ તથા ગાયનનો અર્થ સમજાવ્યો.

૧. ગોઠ, ગોઠડી, છાની વાતચીત.

* રા. મણિલાલ નભુલાઈના ઉત્તરરામચરિતના ભાષાંતર ઉપરથી.

“ આ સાંભળતાં મહારાં રૂવાં ઉભાં થાય છે. મને કંપારી વછુટે છે.
 “ હું શું કરું કે એવું એવું મહારી મેળે સમજાય? તમે મહારા મનોરથ બધી
 “ રીતે પુરા પાડો છો પણ એક વિષયમાં હું મરતા સુધી તમારી દહેણદાર
 “ રહીશ. મરીશ તહોયે ભૂત થઈશ. તમારા મનની વાતો સમજાય, તમારું
 “ મન સમજાય, અને આમ તમારા સુખદુઃખમાં અને તમારા આવા આવા
 “ વખતમાં મહારે તમારા સામું જ જોઈ રહેવું ન પડે, એવું શું કરું જે થાય?”

વિદ્યાચતુર હસ્યો. “ આલ, આલ, એ બધુંયે થશે. હું લણાવું તે
 “ લણ. છે મરજી?”

અને બીજે દિવસેથી ગુણસુંદરીએ અભ્યાસ કરવા માંડ્યો અને
 સીમંત આવતા સુધીમાં પતિપાસે લણી તે લણી. પછી જંજળમાં પડી.
 વધારે લણાયું નહી, પણ તેનો અસંતોષ મટી ગયો. પતિને કામ લાગે
 એવી શક્તિ તો ન આવી પણ તેના હૃદયમંદિરમાં પેસવા લાયક,
 તેમાંની રસશય્યાપર સુવા લાયક અને તે ઉપરના મર્મ સાથે યથેચ્છ
 વિલાસ કરવા લાયક તે ગણાવા લાગી; અને પતિપાસેથી વિદ્યાચહણ
 કરવું બંધ પડ્યું તે છતાં પોતે વયે વધતી ગઈ તેમ ઘરની જંજલમાંથી
 અવકાશ શોધી ફહાડતાં શીખી, એ અવકાશપ્રસંગે આત્મપ્રયત્નથી
 ચથાશક્તિ અભ્યાસ વધારી શકી, અને કાળક્રમે આ મહાપ્રયાસ અને
 ઉત્સાહનું એ પરિણામ આવ્યું કે વિદ્યાચતુરની વિદ્યા, રસજ્ઞતા, વગેરેનું
 પ્રબળ વીર્ય વાતચીત અને વિનોદના વિહાર સમયે તેના મનહૃદયમાં
 ઠઠ પહોંચવા લાગ્યું અને તે તેજ-ગર્ભ દિવસે દિવસે પ્રકુલ થયો.
 આનો લાલ કુમુદસુંદરીને મળ્યો.

એક પ્રખ્યાત વિદ્વાને માણસને દરજીની ઉપમા આપી છે. સઉ
 સઉને પોતાનાં જેવાં અને બને તો પોતે શીવેલાં કપડાં પહેરાવવા ઇચ્છે છે.
 વિદ્વાનો પણ એક સાધારણ નિયમ એવો છે કે લણેલા સઉને લણાવવા મથે
 છે. દીકરી ન્હાની હતી અને તેના ઉપરનો મોહ તાજે હતો તેવામાંથી જ
 ગુણસુંદરીએ ઠરાવ કર્યો કે આને લણાવવી. આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓની વિદ્યા-
 વૃદ્ધિમાં ઘણી અડચણો પડે છે. ન્હાનપણમાં છોકરી નીશાળે જાય ત્યાં ધુળ-
 ધમાટ લણે, પરણ્યા પછી સંસારમાં પડતાં અભ્યાસ પ્રતિરૂલ થાય છે. ઘરના
 વ્યવહારમાં, અલણ સ્ત્રીવર્ગમાં—સાસરિયામાં અને સાહેલિયોમાં—રહી.
 વિદ્વાનાં દર્શન પાતક ગણાતાં છતાં, પતિની તથા પોતાની પશુસામાન્યવૃત્તિયો
 સાચવવામાં, છોકર—છૈયાંની લબ્ધિને લીધે, સ્ત્રીવર્ગના ઘડી ઘડીના ન્હાના
 મ્હોટા રોગથી પગલે પગલે અડચણો લાગવાને લીધે, અને ઘણી
 અનુકૂલ હોય તોપણ સ્ત્રીશિક્ષણમાં તેની શક્તિ અથવા વૃત્તિ અથવા

અવકાશની ખામીને લીધે, હિંદુ સ્ત્રીઓ ભણી શકતી નથી. પોતાના ચક્રોર-
પણાને લીધે તથા સદાચલથી ગુણસુંદરી આ હરકતો દૂર કરી થોડું ઘણું
શીખી તો તેના મનમાં એમ જ રહેતું કે આ અડચણો પડે ત્યાર પહેલાંથી
મહારી પુત્રીને વિદ્યાનું ભત્થું બંધાવી પછી જગતમાં મોકલું. વિદ્યાચતુર
પોતે વ્યવહારબલમાં દિવસે દિવસે વધારે લપટાતો હતો અને તેનો અવ-
કાશ સંસારનાં વાદળાંથી ઘણું ખરું ઘેરાયલો રહેતો. તોપણ પ્રસંગે પ્રસંગે
ગુણસુંદરીના સ્તુતિપાત્ર ઉત્સાહ, આગ્રહ, અને પ્રયાસને આશ્રય આપ-
વામાં, સુગમતા કરી આપવામાં, સુધારવામાં, માર્ગ દર્શાવવામાં, અને વધા-
રવામાં તે જાતે પ્રયત્ન કરતો; અને તેમાં રહેતી ખામીઓ વાતચીતમાં,
વિનોદમાં અને વ્યવહારમાં પડતા પ્રસંગો સમયે પૂરી દેતો. થોડા વર્ષમાં
કુમુદસુંદરીનો અભ્યાસ ઘણો વધી ગયો અને આખરે તેની પોતાની યુદ્ધિ જાતે
ચાલવા માંડી અને માખાપને પ્રમાણમાં પ્રયાસ ઓછો કરવાની, અને થયલો
પ્રયાસ સફળ થયો જોઈ આનંદ ભોગવવાની તક મળી. પરણવા પહેલાં ઇંગ્રેજી
અને સંસ્કૃતમાં પ્રવેશ થયલો હોવાથી સંસારધર્મ, રસજ્ઞતા અને રસિકતા, વ્ય-
વહારકુશળતા, નીતિમાર્ગઆદિ ગૃહસ્થાશ્રમના દ્વારપાળો અણખોલાવ્યા પો-
તાનો સમય સમજી, મંદિરમાં આવતી રાણીને વણમાગ્યા સત્કાર દેવા તત્પર
રહ્યા અને સંસારસિંહાસનપર આ રાણી સાથે સ્વાભાવિક રીતે સરસ્વતી-
ચંદ્રને શોધી નિરાશ થઈ મન પાછું ફરતું એ શિવાય બીજી બધી બાબતમાં
કુમુદસુંદરીનાં માખાપ દીકરીને જોઈ જગતને સ્વર્ગ સમું ગણી લેતાં.

આવા સંસ્કારવાળી કુમુદસુંદરી યુદ્ધિધનના ઘરમાં આવી એટલે
તરત એને એક નવી દુનિયામાં પેઠા જેવું લાગ્યું. દેખાવમાં અલકકિશોરી-
નાથી બહુ જુદી હતી. તેના શરીરનો વર્ણ રુપેરી ગોરો હતો. તેનું કાઠું
નાજીક હતું. ‘નહાનીશી નાર ને નાકે રે મોતી’ એ વર્ણનના સહાધ્યાસી
સંસ્કારો તેનામાં મૂર્તિમાન થતા હતા. ભલકની આકર્ષણ શક્તિ તેનામાં રજ
પણ ન હતી. સુઆખને દાર તેનાથી જુદો પડતો હતો. કેટલાકને તે
ગરીબ ગાય જેવી દેખાતી. કેટલાકને તે નિર્માલ્ય-માલવગરની લાગતી. તેના
મુખ સામું સઉ કોઈ જોઈ શકતા. તે માત્ર મંગળ આભૂષણ અને આછાં પણ
સુંદર ચિત્રવાળાં-સાદાં જેવાં-વસ્ત્ર પહેરતી. નાજીક-બાળકના જેવા હાથ
અને તેવા જ કુમળા મેદી મુકેલા નહાના પગ વગર તેના અંગનો સર્વ ભાગ
વસ્ત્રમાં ઢંકાઈ રહેતો. તેના હાવભાવ પ્રસંગે જ જેવામાં આવતા અને પ્રસંગો-
પાત્ત હોવાથી કોઈનું ધ્યાન ખેંચતા ન હતા. શરદઋતુના નહાના વાદળા ઉપર
ચંદ્રલેખા જણાય તેમ એનાં વસ્ત્ર ઉપર તેનું ખરું આછા સ્મિતવાળું મુખ
દેખાતું. તે બોલતી થોડું, પણ બોલે તે વખત રુપાની. નહાની ઘંટડીના જેવો

સ્વર નીકળતો અને સઉ કોઈને એનાં વચન મધુર લાગતાં. સાત્ત્વિક વૃત્તિવાળાં મનુષ્યો તેના ઉપર દૃષ્ટિ ઠારતાં અને જેઓને એનું મહોં નીહાળવાની ટેવ પડતી તેમને એના ઉપર સહજ, નિર્દોષ, અને શાંત પ્રીતિ ઉપજતી. રસજ્ઞ પુરુષોને વધારે જોતાં એના મુખપર વધારે શુદ્ધ સુંદરતા સ્પષ્ટ માલમ પડતી. ચતુર સ્ત્રીઓને તેની આંખ ચક્રોર લાગતી. આઘેર સ્ત્રીઓ એમ કહેતી કે એનામાં સહજ બહુ છે. જુવાન લલનાઓને એની વાતોમાં રસ પડતો. રસીયણ બાઈડીઓ એની પાસે બેસતી, એના સામું જોઈ રહેતી, એની બોલવાની રીત સરતમાં રાખતી, એના હાવભાવનું અનુકરણ કરતી અને કરવાની બીજને શીખામણ આપતી, અને એની નાજુકતા, સુંદરતા, ચતુરાઈ, ને લજ્જા, એનું લાવણ્ય અને કોમળપણું આ સઉ ક્રીયા ક્રીયા પ્રસંગમાં કેવી કેવી રીતે દેખાયું તેનું પૃથક્કરણ કરતી અને તેપર એ આઘે હોય ત્યારે રસભેર ચર્ચા ચલાવતી. નહાનાં બાળકો રમવાનું મુઠ્ઠી દેઈ એની પાસે આવી એને વીંટાઈ બેસી રહેતાં. અને કોઈ પણ માણસ એની સુંદરતા શોધી ફહાડતું તો સઉ સાંભળનાર તે શોધનારની ચતુરતા વખાણતાં અને તેના મતમાં લખતાં. કેટલાંક અંતઃકરણોમાં એને જોતાં આશીર્વાદની ઊર્મિઓ ઉછળતી. એના ઉપર જોનાર, એને સાંભળનાર, એની સાથે બોલનાર સઉ એકસરખાં શાંત ચંદ્રિકામાં નહાતાં હોય, અમૃત સરોવરમાં ડુબકી મારતાં હોય, શીતળ આનંદની વૃષ્ટિમાં ફરતાં હોય—એવી નિર્દોષ રસિક વૃત્તિનો અનુભવ કરતાં.

સાસરીયામાં પણ અત્યારમુધીમાં એણે સારો સમાસ કરી લીધો હતો. અલકકિશોરીને અમલ ચલાવવાની ટેવ પડી હતી; તો કુમુદસુંદરીને નહાનપણમાંથી આજ્ઞા માનવાની ટેવ પડી હતી. અમાત્યના ઘરમાં સ્ત્રીવર્ગને કાંઈ કામ કરવાનું હતું નહીં કે વાદ થાય. પછસાનો ટોટો હતો નહીં કે સઉની ઇચ્છાઓ પૂરી પાડતાં ભેદ રાખવો પડે. તેમાં વળી નવી વહુને લાવ્યાનું માન અલકબહેનને હતું એટલે એ વહુને શણગારવી, અગાડી પાડવી, એની શોભા વધારવી, એને નાતમાં જતનમાં સગાવહાલામાં હુટુંબરુડીમાં દાખલ કરવી, સારી શીખામણ આપવી, ઇત્યાદિ કામ ઉત્સાહથી કરવાનો ઓરીયો પણ બહેનને લેવાનો હતો. સઉ બાબતમાં સૌભાગ્યદેવીની તો અનુમતિ જ લેવામાં આવતી, ધુધિધન પાસે તો વાતો જ કરવામાં આવતી, અને પ્રમાદ-ધનની પસંદગી પુછવામાં આવતી. ભાભી સાહેબ બાબત ભાઈ પાસે ચાકરો વાતો કરી બંનેની મહેરબાની મેળવવા ચત્ર કરતા અને બહેન નર્મ^૧.

વાઝ્યો ખોલી ટોળ કરતાં. અત્યારસુધી ઘરમાં સર્વનો વખત આ નિર્દોષ અને નવીન આનંદમાં ગયો હતો. કુમુદસુંદરી સાસરે આવી ત્યારપછી પણ તરતમાં તો સરસ્વતીચંદ્રને સંભારી સંભારી છાની છાની રોતી, લાગ મળ્યે નિઃશ્વાસ મુકતી, પણ બધાં એઠાં હોય ત્યારે તેમની રમત ગમતોમાં તથા ઉત્સાહમાં શૂન્ય હૃદયથી લાગ લેતી, ફીકા હાસ્યવડે મર્મ-શોકપર ઢાંક પીછોડો કરતી, લગ્નલગ્નપણાને નામે સહિ આદ્યું જતું, અને હૃદયશંકુનાં ઉપજવેલાં આંસુ આનંદનાં આંસુમાં ગણાતાં. પ્રમાદધનસાથે મન મેળવવા ઇચ્છતી અને પ્રયત્ન કરતી, પરંતુ તેનું હૃદય માત્ર ઘસડાતું અને ઘસડાતાં ઘણાક ઘા ખમતું. આમ છતાં કાળના પ્રવાહનું બળ, નવીન સૃષ્ટિનો અનુભવ, ખીન્ન સહિના આનંદની ભરતીનો વેગ, પોતાનાં બાળક મનની સ્થિતિસ્થાપકતા, ઈશ્વરઇચ્છાને શરણ થવાની આવશ્યકતાબુદ્ધિ, નિરુપાય વાતને નીલાવી લેવાનો શાણો વિચાર, અને નવા પતિના સંબંધને લીધે હવે પરપુરુષ બની ગયેલાની કલ્પના પણ કરવી એ પતિવ્રતાધર્મથી વિરુદ્ધ છે એવું જ્ઞાનઃ આ સહિને લીધે બલવાન બાળકીએ પોતાના મનને તંગ ખેંચી હળવે હળવે સ્વાધીન કરી લીધું હતું અને સમય-ધર્મને અનુસરવા લાગી હતી. પાછલી વાત વિસારે પડવા માંડી હતી, અને પ્રસન્નતા તેના મુખ ઉપર ભાસતી હતી; માત્ર એટલું હતું કે આ પ્રસન્નતા પ્રાતઃકાળની ચંદ્રલેખા જેવી હતી. ગુણસુંદરી વિના તેને કળી શકે એવું કોઈ હતું નહીં. તે પાસે હત તો આ જોઈ તેનું વત્સલ હૃદય ફાટી જત. પ્રમાદધન માત્ર આનંદની સપાટી ઉપર જ તરતો હતો. એને તથા સહિ જોનાર મંડળને કુમુદસુંદરી મુખની સીમા ભોગવતી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી લાગતી હતી અને પરોક્ષ પ્રમાણ સહિને પરોક્ષ હતાં.

પિતાના ઘરમાં મળેલા તેના સંસ્કારને ઉછેરનાર સાસરે કોઈ ન હતું. પ્રમાદધને શાળામાં વેઠીયાવાડથી અભ્યાસ કરેલો હતો; અને ઉમ્મરમાં આવ્યે વિદ્યાવસ્થામાં પરતંત્રતા લાગવાથી, શાળામાં નહાનમ લાગવાથી, અભ્યાસ કંટાળાભરેલા વૈતરા જેવો થવાથી, વિદ્યામાં નિર્ધન પુરુષોની ઉપજીવિકાના સાધનપણા વગર ખીન્નું ફલ ન દેખાવાથી, વિદ્યામાં ખીન્નું કાંઈ ફલ હોય તો તે ફલ ભણેલાઓને નોકર રાખી તેમની પાસેથી લેઈ શકાશે એવી સમજ હોવાથી, વિદ્યાના ભંડારના નમુનામાં શાળાના માસ્તર નજર આગળ હતા તેને સહિ ખાલી માન આપતા પરંતુ રાજ્યકાર્યમાં તેમની સલાહ લેવાની પણ કદી કોઈને જરૂર લાગતી ન હતી. તે જોવાની ટેવ હોવાથી, ઈંગ્રેજ વિદ્યામાં માત્ર સ્વભાષા અને રાજભાષાનું જ મહત્વ લાગવાથી, સંસ્કૃત ભાષા માત્ર શાસ્ત્રી પુરાણી જેવા પૂજનીય પણ લિક્ષુક વર્ગને જ ઉપયોગી

તથા શોભાવાળી દેખાવાથી, ગણિતવિદ્યા, તત્ત્વવિદ્યા, વેદાંત વગેરે તો નવરા માણસો, ઘરડાઓ, સંન્યાસિયો, સાધન-રહિત માણસો અને એવા બીજા માન આપવા યોગ્ય પણ ખરું જોતાં નકામા માણસોને જ ઉપયોગી છે એવું લાગવાથી, પિતાના તરફથી પણ આવા સર્વ વિચારોનું બીજા મળેલું અને તે પોતાના આળસુ વિચારરૂપ જળની વૃદ્ધિ પામેલું હોવાથી, પિતાનો અને પોતાનો મતભેદ પડે તે પણ પુત્રધર્મથી વિરુદ્ધ છે એ રીતની આવા વિષયોમાં બુદ્ધિ રૂંદેવાથી, આસપાસના મંડળની ખુશામત-અપ્રિય પણ સત્ય બોલનારની ખામી અને અનિષ્ટ પરિણામોના અનુભવનો પ્રસંગ ના આવેલો—એ સહ કારણથી, પોતાની બુદ્ધિને સારું સામાન્ય રીતે સર્વને હોય છે તેમ પોતાનો ઉંચો અભિપ્રાય હોવાથી: પ્રમાદધન પ્રમાદમાં જ રૂંદેતો, સંપત્તિને અચળ ગણતો, કાળના પ્રવાહમાં આંખો મીંચી તણાયો જતો, અને ધારતો કે હું પોતાના બળથી તરું છું. દરબારી કામમાંથી નવરો પડતાં, નવલકથાઓ વાંચવામાં તથા મિત્રમંડળ વચ્ચે બેસી આત્મસ્તુતિ, પરનિન્દા, સ્ત્રીયોના પ્રસંગ, મનને વિહ્વળ કરી નાંખે એવી કલ્પનાઓ, મરણ પડે ત્યાં ફરવું હરવું, ફાવે તે બોલવું, મનમાં ઊર્મિ ઉઠે તે પ્રમાણે વર્તવું, અને એવા એવા આપારોમાં અમાત્યપુત્રનો કાળ જતો અને એવી રીતે વખત ગુમાવવાની જોગવાઈ તથા શક્તિ મળતી તેમાં પોતાનો ભાગ્યોદય અને સંપત્તિનો સદુપયોગ માનતો. બીજી રીતે તેનો સ્વભાવ સુશીલ, આનંદી અને સંતોષકારક હતો. કુમુદસુંદરીના સર્વ અભિલાષ તૃપ્ત કરું એવી તેની વૃત્તિ હતી અને તેને સુખ આપવા શુદ્ધ અંતઃકરણથી મથતો. તેની સુંદરતાનું અભિમાન રાખતો. તેની વિદ્યાની સ્તુતિ કરતો, અને તેની સાથે પોતાનો યોગ થયો તે નગકુન્દન જેવો યોગ્ય માનતો.

પ્રમાદધન, અલકકિશોરી, અને દુંડમાં અમાત્ય કુટુંબનો બધો વ્યવહાર: તેમાં, વિદ્યાચતુરના ઘરમાં જે સંસ્કાર થયા હતા તેનાથી જુદી જ જાતના સંસ્કાર કુમુદસુંદરીના અનુભવમાં આવ્યા. પીયરમાં અને સાસરામાં વ્યવહાર, વિનોદ અને સર્વ રીતના આચારવિચારમાં ફેર હતો. નવે ઘેર પુસ્તકો હશે જાણી તેણે જુને ઘેરથી પુસ્તક એક પણ નહોતું આણ્યું. આ નવી સૃષ્ટિમાં જુની સૃષ્ટિને સંભારનાર તેનીપાસે એક જ વસ્તુ રહી હતી. સરસ્વતી-ચંદ્રે વિદ્યાચતુરપર કાગળ લખ્યો હતો તે જ ટપાલમાં એક બીજો કાગળ કુમુદસુંદરીપર પણ લખ્યો હતો. પરંતુ તેમાં માત્ર એક શ્લોક જ સોનેરી શાહીવડે લખ્યો હતો અને માત્ર તે લખનારના અક્ષરનો પરિચય હોવાથી તથા શ્લોક ઉપરથી જ કાગળ મોકલનારનું નામ કુમુદસુંદરી જાણતી હતી.

“ શર્શો જતાં, પ્રિય રમ્ય વિભાવરી,^૧

“ થઈ રખે જતીં અંધ,^૨ વિયોગથી;

“ દિનરૂપે સુભગા^૩ બની રહે, ગ્રહી

“ કર^૪ પ્રભાકરના મનમાનીતા!”

આ શ્લોક તેણે કોઈને બતાવ્યો ન હતો અને બતાવતી ન હતી; માત્ર કંચુકીમાં છાતી સરસો સાચવી રાખતી, એકાંત વખતે લાગ મળ્યે ફહાડી જોતી, શ્લોક મહોડે થયો હતો તોપણ કાગળ વાંચી જ ગાતી, કાગળ જોઈ શ્લોક ગાઈ રોતી અને આંસુ સારતી, અને કોઈને દેખે એટલે કાગળ સંતાડી સજ્જ તથા સાવધાન થતી. કાગળના સામું કોઈને ઠપકો દેતી હોય તેમ જોતી, ભ્રમર ચહડાવતી, અને વદન-કમળ સાથેલાગું દુખીયારું, દયામણું અને કોપાયમાન કરી; આકાશ સામું જોઈ, નિઃશ્વાસ નાંખી, આંખમાંનાં આંસુ પોતાને જ હાથે દહોતી. અસંસ્કારી સાસરીયાંમાં સર્વ છાનું રાખી શકતી હતી અને સંસારની દૃષ્ટિને તેની સ્થિતિમાં કાંઈ અસાધારણ જણાતું ન હતું. હુંકામાં ચર્મ-અક્ષુથી જોનારને તો અમાત્ય-કુટુંબમાં સર્વ રીતે સઉનામાં ઉત્સવ, ઉત્સાહ અને આનંદ દેખાતો હતો; એવા કુટુંબની કામિનીયો રાજેશ્વર મહાદેવનાં પગથીયાંઉપર ઠમક ઠમક કરતી હાંફતી દેખાતી ચહડી તે સમયે મૂર્ખદત્ત તપોધન શિવાય તેમને કોઈ જોનારું ન હતું, તેથી આ એકાંત શિવાલયમાં ક્ષુદ્રમાનવજાતની દૃષ્ટિથી અગોચર રહેનારી દેવાંગનાઓ, મૃત્યુલોકમાં આનંદામૃત છાનુંમાનું ઢોળવા, દેવોના દેવનાં દર્શન કરવાને મિષે સ્વર્ગમાંથી ઉતરી આવી હોય એવી કલ્પના જાણ્યે અજાણ્યે ત્યાં સંતાઈ રહી જોનાર કોઈ યક્ષાદિક કરે તો અયોગ્ય ન ફહેવાય.

તપોધન ઉતાવળો ઉતાવળો હાથ ધોઈ, અખોટિયાની કાછડી ખેંચી પાટલી જેમ તેમ પગે આંટી ન આવે તેમ ઘાલી, છેટીના અંગુઠાવડે હાથ દહોતો દહોતો આવ્યો અને “પધારો પધારો” ફહેતો ફહેતો મંદિરના ગર્ભદ્વારમાં પેઠો અને રીત પ્રમાણે જળાધારીમાંથી નમણુ ખીલીપત્ર વગેરે તરુણ સુંદરીઓને પાવન કરવા આપતાં આપતાં બોલ્યો.

“ બહેન, તમારા ફહાવ્યા પ્રમાણે સઉ વિચાર રાખ્યો છે. શિવ-
“ પૂજનની સઉ સામગ્રીની ટીપ આપી દીધી છે અને બીજો હુકમ
“ ફરમાવશો તે પ્રમાણે કરી દેઈશું.” પાર્વતીપાસે મહાદેવના ગણોમાંથી ભૂત ઉભું હોય તેમ આ લલનાઓ પાસે ઉભો ઉભો મૂર્ખદત્ત વાતો

કરે છે અને આવતી કાલે થું કરવું તેની આજ્ઞા સાંભળી લે છે એટલામાં બહારથી એક સીપાઈ દોડતો આવ્યો:

“ બહેન, બહેન, લાઈસાહેબ^૧ આવે છે અને ઘણું કરી રાણાજી “ પણ આવે છે.”

“ અમારાથી પાછાં જવાય એમ છે કની ? ”

“ નાહ, રસ્તાના ફાંટા પડે છે તેની આણીપાસ ડંકો, નીશાન, “ અને સ્વાર આવી પહોંચ્યા છે.”

“ ત્યારે ? ”—ઉતાવળી ઉતાવળી અલકકિશોરી પુછવા લાગી. “ હવે ? ”

આવા પ્રસંગોના અભ્યાસીયોને પોતાના કાર્યમાં સમયસૂચકતાની ટેવ પડેલી હોય છે. સમો જોઈ એકદમ પગથીયાં ઉપરથી ઝટ ઝટ મૂર્ખદત્ત બોલતો બોલતો નીચે ઉતરવા લાગ્યો.

“ ચાલો, ચાલો, વાડામાં આવો. રાણાજી માત્ર દર્શન કરવા “ આવે છે એટલે બહુવાર નહીં એસે અને હું ખારીએ તાળું દેઈ સઉ ગયા “ પછી ઉઘાડીશ.” વાડામાં નવીનચંદ્ર હતો તેની મૂર્ખદત્તને કામ ન રહી.

સ્વાભાવિક રીતે સ્ત્રીમંડળ વશ થઈ ગયું હોય એમ તેની પાછળ ચાલ્યું. જતાં જતાં અલકકિશોરી વિચારમાં કુમુદસુંદરીના સામું જોઈ બોલી; “કલાક એ કલાકની કેદ હવે સમજવી. રાણાજી કાંઈ અમસ્તા “ દર્શન કરવા જ નથી આવતા. એમને અહીયાં વાર થશે. આપણે “ અત્યારે આવ્યાં તે જ ભુલ થઈ હશે. સરત ન રહી.”

ચાલતાં ચાલતાં કુમુદસુંદરીએ નણંદના સામું વળીને જોયું અને થયું તે ખરું એવું સમજાવવા, વદન-કમળ ઉચું કર્યું હતું તે મન્દ લીલાથી નમાવ્યું. અને પાછું જમીનસામું જોઈ ચાલી.

સઉ ખારણામાં પેઠાં એટલે પાછું જોતાં જોતાં લડોલડ ખાર વાસી તપોધને સાંકળ મારી દીધી અને તાળું પણ દીધું.

પ્રકરણ ૩.

બુદ્ધિધન.

જેશ્વર મહાદેવનું દેવાલય સુવર્ણપુરથી ત્રણેક ગાઉને છેટે હતું. એટલે લોકોનો અવર જવર થોડો રહેતો. કોઈ કોઈ વેળા આ કારણથી શ્રીમંત વંઢેલાનું અને કોઈ કોઈ વખત રાજ્યપ્રપંચના ખટપટી વર્ગનું તે સંકેતસ્થાન થઈ પડતું. તપોધનને આ માર્ગે ઉપજમાં

વધારો થતો હતો અને સર્વ જાતના યજમાનવર્ગને પ્રસન્ન રાખવાની, અનુકૂળતા કરી આપવાની, અને અનુકૂળ થઈ જવાની તેનામાં કળા આવી હતી. ઘણું ખરું યજમાનવર્ગ તેની સાથે પ્રથમથી ખંદોખસ્ત કરી મુક્તા એટલે એક સંકેત સમયે ખીજાઓ સંકેત કરવા આવી ગુંથવા-રામાં પડતા ન હતા. પરંતુ કથાનો પ્રસંગ ચાલે છે તે વખતના સાંકેતિક સાધારણ વર્ગના ન હતા અને પૂજારી અથવા ખીજા સર્વ સાંકેતિકોની ફરજ હતી કે નગર અને દેવાલય બેના સ્વામીયો સ્વતંત્ર રીતે વર્તે તેમાં ખલેલ ન પહોંચે એ જાતે પોતાની બુદ્ધિથી જ જોઈ લેવું.

“નિઘા રખો મહેરબાન!” એમ પોકાર થતાં જ સુવર્ણપુરનો સ્વામી બુદ્ધિધનસાથે દેવાલયમાં આવ્યો અને પોઠીયા આગળ રાજસેવકો સોનેરી ભરતનો ગાદીયો બીછાવી ચાલ્યા ગયા તેના ઉપર બંને જણ બેઠા. મૂર્ખદત્ત જમીન સુધી નીચો પડી ત્રણ સલામ કરી પોતાની ઓરડીમાં રસોઈ કરવા ચાલ્યો ગયો. ચોમાસામાં રાત્રે વાદળાં આવે અને એક બાકામાંથી માત્ર ચંદ્ર અને કોઈ પાસેનો તારો જણાય તેમ રાણો અને અમાત્ય આખા શિવાલયની એકલી વસ્તીરૂપ રહ્યા.*

રાણો સાડત્રીશ આડત્રીશ વર્ષની ઉંમરનો હતો. પાછલા રાણાને ઔરસ પુત્ર ન હોવાથી, જુના કારભારીયો અને જુની રાણીયોને ખોટો પુત્ર મેળવવામાં કાંઈકે જોગવાઈની ખામીને લીધે અને જોગવાઈ મળી તેટલી નિષ્ફલ જવાને લીધે, તે મેળવનારાઓમાં ફાટ પડી એટલે ખરા વારસને જાતે—સરકારી રેસિડેન્ટ મારફતે—અને પોતાના ધન પરિજનના બળ અને યુક્તિવડે પોતાનો હક સંભાળવામાં અનુકૂળ પડવાથી, મયત રાણાના પિત્રાઈ ભૂપસિંહને ત્રણચાર વર્ષ થયાં ગાદી મળી હતી. તે સાધારણવર્ગમાં ઉછર્યો

* આટલા ભાગની સાથે પ્રકરણ છઠ્ઠાનું અનુસંધાન છે. વચલા ભાગમાં બુદ્ધિધનની પૂર્વ વાર્તા છે.

હતો અને રાજમહેલની ઝેરી હવા તેની કોમળ વયે જરી પણ અનુભવી ન હતી, તેથી તેની સાધારણ બુદ્ધિ નષ્ટ થવા પામી ન હતી. ગરીબ અવસ્થા થોડાંક વર્ષ દીડી હતી એટલે ઝાઝી ઉદારતા ન હતી પરંતુ એ અવસ્થા યાદ રહેવાથી ગરીબ લોકો ઉપર અમી દૃષ્ટિ રહેતી. આંપનો ગરાસ ખવાઈ જતો અટકાવવા કારભારીયો, અમલદારો અને તેમના સીપાઈઓનો પણ પ્રસંગ પડેલો હતો. કોઈની પાસે આજીવનની કંઈ અપમાન અને હુમ્મલાને તાબે થવું પડ્યું હતું, લાંચ આપવી પડી હતી, ધક્કા, તેમ જ ધમ્પા ખાવા પડ્યા હતા, પ્રપંચો જોવા તથા કરવા પડ્યા હતા, રાજના સંબંધમાં ખુદારથી દેખાડવામાં અને મનમાં રાખવામાં માન તથા પ્રીતિમાં જે અંતર તેનાં પોતાનાં ફહેવાતાં માણસો પણ રાખતાં તેની કાંઈક વાસના આવી હતી, રાજમહેલમાં રાજ્યકાર્યને પ્રસંગે અને ખુદાને અધિકારી વર્ગની સ્વચ્છંદ વર્તણુક તેના કાનમાં આવી હતી, અને આ સર્વ અનુભવનું ફળ ગાદીયે બેઠા પછી લેવા તેનો ઠરાવ હતો. રાજ્યતંત્રનાં ઘણાં માણસને ઓળખતો અને ઘણાંને ઓળખું છું એમ ધારતો. જુની અવસ્થામાં ખોચેલા અપમાનનું વેર વાળવું એ પોતાનો ધર્મ સમજતો હતો અને તે સમયે પોતાનો પક્ષ ખેંચનારાઓને હવે ઉંચા ચડાવવા એમાં વટ માનતો હતો. ખરેખરા રાજધર્મનો આભાસ પણ મગજમાં ન હતો તેથી આ ધર્મ અને વટ રાખવામાં જ ખરેખરો રંગ રહેશે એમ તેની દૃઢ શ્રદ્ધા હતી. આ શ્રદ્ધાનો તનખો જુની અવસ્થામાં પ્રકટાયો હતો અને તેને નવી અવસ્થામાં સ્વાભાવિક રીતે પુષ્ટિ મળી હતી એટલે અને તો પ્રદીપ્ત બની લડકો થવા તત્પર રહેતો. પરંતુ ગાદીપર બેસવા પછી જુના કારભારીના લચી પડવાથી વેશ બદલવાથી, ઉદારપણાથી, અને ઉચ્ચનીચ યુક્તિયોથી ભૂખ-સિંહનો સ્વભાવ બદલાયો દેખાતો હતો અને રાજવૈભવના શીયાળામાં તેનો અનુભવ-અગ્નિ ધીમે ધીમે કળળાતો અને તેના ઉપર મોજશોખની રાખનાં પડ અંધાતાં જોઈ સર્વ જુનું મંડળ નિશ્ચિત થઈ જતું હતું.

અમલના ઘેનમાં, સ્વાર્થના જડપણમાં, ઉન્માદવિપના આવેગમાં, બાહ્યસૃષ્ટિની ભલકમાં અને રોજના લાગ્યા વ્યવહારના જાળમાં, વેરાઈ જતું, ઉંઘતું, મૂર્છા પામતું, અંજઈ જતું, અને લપટાઈ જતું—સર્વ મંડળ આ પ્રમાણે શૂન્યવત્ થતું હતું અને રાજદ્રેરની વાત જુની થઈ જતી હતી તે સમયે માત્ર બુદ્ધિધન એકલો જાગતો હતો, જોતો હતો, સાંભળતો હતો, વિચારતો હતો અને નવા ખેલ રચતો હતો. સર્વ ભૂતની આ નિશામાં સુવર્ણપુરના રાજ્યતંત્રનો આ યંત્રી, માંદા માણસની પથારી પાસે જાગનાર વૈદ્યની પેઠે

અને શીકારટોળું નજરખંડાર-ક્રમ^૧ ખંડાર-ન થઈ જાય એ સરત રાખતા સિંહની પેઠે, જંગલો હતો; અને સુવર્ણપુરનું રાજ્ય શ્રેષ્ઠ ફહેવાય, પોતાનો અમલ સ્થિર ઉચ્ચ થાય, રાજ્યતંત્ર પોતાના હાથનું રમકડું બની જાય, અને ભૂપસિંહ અને તેની પ્રજા પોતાની અને પોતાના સ્વજનની કામધેનુ થઈ રહે: આવા વિચાર બુદ્ધિધનની આંખ આગળ ભૂત પેઠે નાચ્યાં કરતા, અહોનિશ તેને ઉજાગરો કરાવતા, ખીજ કોઈ પણ વિષયપર તેનું નેત્ર પડતાં તેમાં અંધારાં આણતા, તથા નિરંતર ચિંતામાં આનંદ-માત્રને લીન કરતા, અને આ તેના મહાયોગને જોઈ શકવા-પરખી શકવા-જડ જગતના ચર્મચક્ષુમાં તાકાત ન હતી.

બુદ્ધિધનના ચોથી પાંચમી ખેડીના પૂર્વજો સુવર્ણપુરના કારભારીયો હતા; અને કારભાર ગયા પછી પણ ન્હાનામાં ન્હાની નોકરીને પણ હાથમાં રાખી દરબારમાં પગ રાખવો એ નીતિ તેના કુટુંબે રાખી હતી. ખેડીયે ખેડીયે તો શું પણ એક જ ખેડીમાં કાળચક્રના વારા ફેર બદલાયા હતા અને શ્રીમંતપણા અને નિર્ધનતા વચ્ચે આ ગર્ભ-શ્રીમંતપણાની ખુમારીવાળા કુટુંબે હિંદોળા ખાધા હતા. બુદ્ધિધનને પિતાના તરફથી વારસામાં પોતાના આભિજાત્યનું અભિમાન-ખાનદાનની ખુમારી-અને તે ગુણની પાછળ ખેંચાતા ગુણો વિના ખીજું કંઈ મળ્યું ન હતું. પરંતુ તેની મા ઘણી બુદ્ધિવાળી, ડાહી, તથા ગરીબ અવસ્થામાં ઘર-રખણી અને સારી અવસ્થામાં ઉદાર રહી શકે એવી હતી; અને એવું ફહેવાતું કે તે પુરુષ હતો તો આ 'કારભારી' કુટુંબનો કારભાર પાછો મેળવત. આ બાઈના આ ઉજળા ગુણો તેના પુત્રમાં વિકાસ પામ્યા હતા અને તેમની દિનપર દિન વૃદ્ધિ થતી જોઈ નિર્ધન માતા પિતા આશા અને આનંદમાં સારા દિવસની વાટ જોતાં હતાં. મહારાજ શિવાજીને જીજ્ઞાસે ઉશ્કેર્યા હતા તેમ બુદ્ધિધનની પાસે તેની મા ન્હાનપણમાંથી રસભેર વાતો કહી બતાવતી હતી કે એક દિવસ રામરાય આવી રીતે કારભારી થયા, લક્ષ્મણચંદ્રે ન્હાની ઉમરમાં રાણાની પ્રીતિ મેળવી હતી, અને કૃષ્ણદાસે સુંદરસિંહ રાણાના વખતમાં ઢગલા ધન મેળવ્યું હતું, કુટુંબને તારી દીધું હતું, અધિકારીયોમાં આણ વર્તાવી હતી અને વસ્તીમાં તેની હાક વાગતી હતી. આ સર્વ વાતો બાળક બુદ્ધિધન એકાગ્ર ચિત્તથી બોલ્યાચાલ્યા વિના સાંભળતો. માની વર્ણનશક્તિ વિદ્યાના સંસ્કાર વગરની હતી પરંતુ તેમાં સ્વભાવોક્તિ, સુંદરતા, રસિકતા, અને સૂચકતા ઉભરાઈ જતાં. સ્ત્રીલાષાનું કોમળ-પણ તથા સંસ્કારીપણ તેમ બહેંકી રહેતું. સુંદર અને લલિત સ્ત્રીએ

સંસારના પ્રેરેલા સાધારણ અલંકારો ધ્યાન ખેંચ્યાવિના હૃદયમાં પરોવાઈ જતા. માના મસ્તિકની (મગજની) કલ્પનાશક્તિ અને હૃદયની ઇચ્છાઓ બાળકના મસ્તિક તથા અંતઃકરણમાં નદીની પેઠે વહ્યાં જતી. બાપ પોતાના કુટુંબના જુના વખતની મ્હોટી વાતો, સંભારતો, ખડાશો હાંકતો, અને રંક જન્મેલા આજકાલના મ્હોટા થયેલા જુવાનીયાઓ અને અમલદારો તુચ્છ હોય તેમ તેમને ધિષ્ટારી હસી ફહાડતો, ગણતરીમાં જ ન ગણતો, અને અમ્મરંગી^૧ મૂર્ખ વિધાતા-નસીબ-ને માથે આ ક્ષુલ્લક લોકને થન થન નચાવી સાતમે આકાશ ચહાવી દેવાનો દોષ તિરસ્કારભરેલી દૃષ્ટિથી મુકતો. હુમળા મસ્તિકમાં આ સર્વ સંસ્કારો ભરાયા હતા અને બુદ્ધિધને ઠરાવ ક્યો હતો કે બ્રહ્માની આવી ભુલ મુધારી દેવી અને પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે મ્હોટા પદપર ચહાડવું.

જન્મનો કારભારી નીશાળે ગયો હતો પણ ત્યાં ભણવાનું પ્રયોજન ન જડવાથી ઘણા દિવસ ગુંચવારામાં ફહાડ્યા. આખરે એવી શોધ કરી કે ભણવું એ એક હુન્નર છે, પઠસા કમાવાનું સાધન છે, એ હુન્નર પાસે હોય તો એકની એક વાત લોક અજાઈ જાય એમ લખતાં આવડે છે; અને મુત્સદ્દાઓ લખવા સમજવામાં ઝીણવટ આવે છે. માનું ફહેલું એવું હતું કે ભણવાથી બુદ્ધિ વધે છે અને આ મત સામે દીકરાયે કદી તકરાર ન કરી પણ તેના મનમાં એમ જ છેક છેલ્લે સુધી હતું કે આ બાબતમાં મા ભુલ કરે છે. આવી વૃત્તિથી નીશાળે કાંઈક ભણ્યો અને વર્ગમાં અવકાશ મળતો ત્યારે મ્હેતાજી વર્ગ કેમ ચલાવે છે, છોકરાઓની સંખ્યા કેમ વધારે છે, છોકરાનાં માબાપને કેમ ખુશી કરે છે, ઠોઠ છોકરાઓ સાથે કેમ માથું ફુટે છે, અને છોકરાઓ મ્હેતાજીની પુઠે કેવું ટોળ ટીખળ કરે છે તે સહિ જોતો, સરત રાખતો, અને ગમત તથા બોધ પામતો. પ્રથમ તો આખા જગતમાં બુદ્ધિવાળાં માણસોની સંખ્યામાં માનાથી બીજે નંબરે મ્હેતાજી મુકાતા, પણ આખરે મ્હેતાજીનો નંબર ઊતરતો ગયો. એમ કરતાં કરતાં મ્હેતાજી મૂર્ખાઈ અને કમ-બુદ્ધિના નમુના જેવા લાગવા માંડ્યા એટલે તેમને પોતાની વિદ્યાથી, બુદ્ધિથી અને દ્રવ્યથી સંતોષ આપી અકલવાળા વિદ્યાર્થીએ નીશાળ છોડી; અને ભણેલા માણસો ઘણું ખરું મ્હેતાજી જેવા જ હશે એવો વિચાર જગતમાં પ્રવાસ સમયે ભત્થા સારુ લીધો. આવી રીતે તેણે નિયમ બાંધ્યો હતો તેમાંથી બહુ બળવાન સાબીતીવાળા અનુભવ પછી જ એ મ્હોટી વયે પણ થોડાક પ્રસંગ પડેલા માણસોની બાંબતોમાં અપવાદ સ્વીકારતો.

૧. "અદ્વરંગી" = અમ્મરંગી = પાણીના તરંગ જેવા તરંગી ચિત્તવાળા.

નીશાળ છોડવા પછી સંસારશાળામાં પાસ થવાની મહેનતમાં ઘણાક અનુભવ થયા અને ઘણાક વિચાર બદલવા પડ્યા. નહાનપણનાં સ્વપ્નોમાં એકદમ મ્હોટાં થઈ જવાનો વિચાર રાખ્યો હતો તેનો આવેગ કપરા અનુભવે મંદ પાડી નાંખ્યો; અને ધીમે ધીમે, પગલે પગલે, અડચણો વેઠી, ઘણીક મહેનત કરી, ઘણીક ચિંતા સહી, ઘણીક વખત નિરાશ થઈ, પોતાની આજીવનું પરિણામ લાચાર બની અદૃષ્ટના હાથમાં રૂહેવા દેઈ, ઘણાં વર્ષ પછી, મૂળ ધારેલા પદે તો નહીં જ પણ એનાથી અર્ધે રસ્તે પણ પહોંચાય તો સંતોષ રાખવા વિના છુટકો નથી એવો સિદ્ધાંત કરી, બુદ્ધિધને સંસાર-સાગરમાં વગર તુમડે તરવા વામો ભરવા માંડી. બાપની બુદ્ધિ વિશે બહુ ઊંચો અભિપ્રાય ન હતો તે છતાં તેનો અનુભવ ઘણી વખત કામ લાગતો અને કેટલીક વખત તેની શીખામણ અને સૂચનાઓની અવગણના કરવા પછી ‘મા તું ફેટેલી હતી તે ફેટે’ કરવું પડતું. માની સૂચનાઓ કેટલીક વખત રુચિને અનુકૂળ લાગતી હતી, તથાપિ પ્રથમ જે માન તેની બુદ્ધિ વાસ્તે હતું તેમાંથી દિવસે દિવસે ઘણુંક કમી થતું ગયું. પુત્રને બહારના અનુભવે વધારે વધારે ઘડ્યો અને તેની બુદ્ધિને વયે પકવી તેમ તેમ ઘરના જ અનુભવવાળી જનનીની બુદ્ધિમાં કચાશ માલમ પડવા માંડી, અને ચહુડતી અવસ્થાના બાળકને ઉતરતી અવસ્થાની મામાં સ્ત્રી-બુદ્ધિ ભાસવા માંડી તથા અંગવિકલ થતો પિતા બુદ્ધિ-વિકલ થતો લાગ્યો. બાળકપક્ષી માબાપના આશ્રય વિના ઉડવાની હિમ્મત કરવા લાગ્યું. માબાપના ધર્મની સીમા અનુ-મોદન અને અનુશોચનમાં આવી રહી. વ્યવહારશક્તિ જવાથી, બીજા સ્વાર્થ-પરથી દૃષ્ટિ વિરામ પામવાથી, અને કઠણ વૃત્તિયો વિકલ થઈ જવાથી, વૃદ્ધ માબાપની વત્સલતા ઘાડી થઈ, ઉઘાડી ઉભરાવા લાગી, અને તે જમીનપર નિષ્ફલ ઢોળાઈ ન જાય એવી રીતે પોતાના ઉમળકાથી તેનો યોગ્ય સત્કાર કરી વૃદ્ધોના અપંગ આનંદને ટેકો આપવો એ મહારો ધર્મ છે એવી બુદ્ધિ બુદ્ધિધનમાં સ્પષ્ટ સ્ફુરવા લાગી. સંસારપંડિતનો સ્વાભાવિક પ્રેમ સ્વાભાવિક રીતે નિર્ગન્ધ અદૃષ્ટ રૂહેતો તેનાપર બુદ્ધિના રેડ્યા કૃત્રિમ પ્રેમનું પડ બંધાયું—જેણે રમણીયતા તથા મુગંધ ધારવા માંડી.

સંસારમાં ક્રીયા પ્રવાહમાં દોરાવું અને ક્રીયા અંદર ભાણી જવું એ વિચાર કરવાની બુદ્ધિધનને હવે જરૂર પડી અને તેના વિચારને પોતાના અભિલાષ પ્રમાણે વાળવા વૃદ્ધ માબાપ મથતાં. બાપના મનમાં જીવવાની મર્યાદા આ સંકલ્પ સિદ્ધ થયો જેવા સુધીની હતી. તેના મનમાં એમ હતું કે મહારા કુટુંબના ઓળખાણથી રાણાનો અને બુદ્ધિધનનો પ્રસંગ કરી આપવામાં હું સાધનભૂત થાઉં અને પોતાની ગરીબ અવસ્થા છતાં પણ

આપનાં તરફથી આટલી મદદ વારસામાં આપ્યાનો સંતોષ પામું. માની ઇચ્છા એવી હતી કે રાણાનો કારભારી મહારા પીયરનો સગો થાય છે તેના ઉપર મહારા મસીયાઈ ભાઈ પાસે લલામણ કરાવી પુત્રને તેની વચના ખીલ છોકરાઓ કરતાં ઉચી પાયરીની જગા અપાવું. ડોસો ડોસી પરસ્પર એકબીજાની દરખાસ્તના સરસપણા વિશે ચર્ચા ચલાવતાં યુદ્ધિધન સર્વ ચર્ચાનો ઉદ્દેશ સમજતો અને ઇચ્છતો કે વિચાર પોતાના પાર પડે અને માર્ગ માખાપનો ઇચ્છ્યો લેવાય. સર્વસાધનભૂત લક્ષ્મીને ખેંચી ફહાડવી એ તો સહિને સિદ્ધ હતું પણ ક્રીયા હુવામાંથી તે બાબત મતભેદ હતો. રાજદ્વારે મહાલક્ષ્મીર્વ્યાપારે વસતિ તથા વ્યાપાર કરવો કે રાજ-લક્ષ્મી શોધવી? વ્યાપારમાં ખોટની ઝડીક, મુડીની જરૂર, ચિંતાની જરૂર, અધિકારીની ગરજ પડે ઇત્યાદિ કારણોથી રાજલક્ષ્મી શોધવી એવો ઠરાવ સંસારના ઉમેદવારે કર્યો. પણ આ કામ શી રીતે પાર પાડવું તેની ચિંતા રાતદિવસ રહ્યાં કરતી. રાણાને ત્યાં પ્રથમ તો ન્હાની સરળી નોકરી મળે, તેમાં પેટ ભરાય નહીં, પ્રતિષ્ઠાનું દ્વાર રૂહે નહીં, રાજસત્તા તો દૂર જ રૂહે, અને વળી મૂર્ખ અને પારકી માના જ્યાં અમલદારો પાસે વગ રાખવા કરગરવું પડે. બળી આ નોકરી. ધુળ નાંખી, દુઃખી તો દુઃખી પણ વ્યાપ-રમાં આમ અરુચિકર ન થાય. આવી રીતે સંશય-હિંદોળે યુદ્ધિધન ચહળ્યો અને રાત્રે અને દિવસે, ઘરમાં અને બહાર, એકાંત શોધતો, વિચારમાં ગરક થઈ જતો, અને ઘણીકવાર માખાપની પાસે પણ શૂન્ય હૃદય—શૂન્ય-નેત્ર—શૂન્ય-કર્ણ બનતો. એકલો બેઠો બેઠો હબરો તર્ક કર્યો કરતો, હબરો લોકો પોતાનો નિર્વાહ કેમ ચલાવે છે તેનું સંશોધન કરતો, તેમને ઉપજીવિકાનું સાધન પ્રથમ કેમ મળ્યું એ વિશે ખંતથી પુછતો અને એ સહિ રસ્તા પોતાને વાસ્તે ઉઘાડા છે કે નહીં તે વિચારતો. વળી એક રસ્તો અરુચિકર લાગતો. ખીલે નિર્ભય નથી. ત્રીજામાંથી લક્ષ્યાધિપતિ થવાય એમ નથી, ચોથામાં તો ઘણીક ખરાબ અડચણો પડે. એવી રીતે ગણતો ગણતો આંગળીવડે ભોંય ઉપર, હવામાં, અને કપાળે, મ્હોટાં મ્હોટાં મીંડાં વાળતો અને ગણગણતો કે—

શું થાશે તેની નહીં સમજાણ પડતી કાંય;

વિકળ વિમાસી ભાવિને અમુઝાવું મનમાં.

વળી આ રસ્તામાં બેવકુફાઈ લાગતી અને અચિન્ત્યો એકાંતે ખડખડ હસી પડતો. આખરે પાછો ફરી ઠરાવ કર્યો કે નોકરી ખોળવી, પણ થોડાં દિવસ વાટ લેઈ, ધીરજ ખમી, સારી નોકરી કેઈ છે તે ખોળવું અને ખોળી તેને જ મેળવવા યત્ન કરવો. આ સર્વ વિચાર પુત્રના મગજમાં

આલતા અને તોફાન મચવતા તે વખતે માઆપ તેથી અન્નહયાં રહેતાં. તેઓ તો ઘણી વખત પુછતાં કે 'ભાઈ, શું કરવું છે?' પણ જવાબમાં કંઈ સંતોષકારક મળતું નહીં.

આ બધા સમયમાં બુદ્ધિધનનો બાહ્ય વ્યાપાર દેખીતો આનંદમય હતો. તેમાંથી તે કાંઈ કાંઈ ઉપયોગ શોધી લેતો અને તેમાં તેની મા રસ પુરતી. વિદ્યાભ્યાસનો ખાસ પ્રસંગ ન હતો તોપણ કાજસાહેબ સાથે ઘરનું જીવન જોળાયાણુ હતું તેમની પાસે જઈ ફારસી બેતો મ્હોડે કરતો અને સંમળતો અને આખરે તેમાંથી તેનો સ્વભાવ ગંભીર અને શાણા બગલા જેવો થયો. શાસ્ત્રી પુરાણીની કથાઓમાંના સંસ્કારવડે તેનું અંતઃકરણ ઉંચી વૃત્તિયોથી ભરાયું અને સંન્યાસીઓને પ્રસંગે તેમાં શાંતિનો પટ બેસાયો. બ્રહ્મજ્ઞાનના શબ્દ કાનમાં પડવાથી તથા તેના સંસ્કાર સ્ફુરવાથી સંસારી વિષયોમાં પણ ઉડી વિવેક-બુદ્ધિ (કીલસુકી) ઉત્પન્ન થતી. અવકાશને વળતે વૃદ્ધ પુરુષો સાથે ગપાટા મારવામાં પણ આવતા. તેઓએ પોતાની જીવાનીના જોરમાં અને મદમાં પરાક્રમ કરેલાં અથવા ખત્તા ખાવેલા તથા યુક્તિયો રચેલી; તેઓ ફાવેલા, હારેલા; ફસાયેલા, લલચાયેલા, અને બચેલા. કોઈએ કારભાર કરેલો, કોઈએ વ્યાપાર કરેલો, કોઈએ રંડીબાજીમાં જીવાની ગુમાવેલી, કોઈએ બેવકુફાઈમાં કંઈ જોવાયલું નહીં, કોઈએ પ્રમાદમાં થતું થવા દીધેલું, કોઈ ખંટપટનો ભોગ થઈ પડેલો; ઇત્યાદિ વાતો અનુભવનારને જ ઘરડે મ્હોંએ કોઈ વાર વગર પરતાવે, કોઈ વાર બકાશના સંતોષ સાથે, અને કોઈ વાર નિઃશ્વાસ સાથે થતી તે સર્વનું ટીખણ બુદ્ધિધનના હૃદયમાં થતું. બેતો, કથાઓ, અને ઘરડાઓના ગપાટા, સર્વ વાતો પ્રસંગે તથા અપ્રસંગે પુત્રના મ્હોંથી નીકળતી તેમાં હોંકારો ભણી ઉમેરો કરી, તેના જેવી જ બીજી વાતો પોતે કહી, ટોળ કરી, ટાળા આપી, 'જેયું આમ થયું તેનું આ પરિણામ' કહી સાર કહાડી આપી, મા દીકરાને રીઝવતી, કેળવતી, અને રાચતી. આ વાર્તાઓ રસભરી થઈ બુદ્ધિધનના મનમાં ઠરતી અને વજ્રલેપ થતી. બ્રહ્મની પેઠે આ સર્વ માયામયી સૃષ્ટિનો નિર્ણુ અને નિષ્કર્મ સાક્ષી-કુટુંબનો વડીલ-બુદ્ધિધનનો આપ સાંભળતો અને સહિત આનંદમાં ગુપ્ત ભાગ લેતો. દાતણને વળતે, નહાતાં નહાતાં, જેમવાની ઘડીએ, વાળુ કરતાં, પથારીમાં સુતાં સુતાં, શીયાળામાં તાપતાં તાપતાં ઉંઢાળામાં ચંદની રાતના ગપાટા વળતે, અને ચોમાસામાં અંધારી રાતે કાળા વાદળ-માંથી વર્ષાદ ટપક ટપક થયાં કરતો સાંભળતાં સાંભળતાં-સુવર્ણપુરનાં

‘કારભારી કુટુંબ’ માં આવી રીતે સંસારશાળા વગર રહેતાજીએ, વગર-પુસ્તકે વણુજાણી ચાલતી. સ્ત્રીજાતની ક્રોમળતા, કલ્પના, પ્રતિભાન, સ્નેહીપણું, રસિકતા, અને માર્મિકતાની દહેરો સ્ત્રીબુદ્ધિની અવગણના કરનારના અંતઃકરણમાં સતતગતિ^૧ બની પેસી જતી; અને નદી ઉપર પ્રભાતનો કમલ-સ્પર્શ પવન શરીરના ઉપર જેવી રમણીય, પાચક, અને બલવાન ગુપ્ત અસર કરે છે તેવી જ અસર આ અંતઃકરણ ઉપર થતી. બેતો, કથાઓ, શ્લોકો, અને ગપાટા પ્રસાદિક^૨ બુદ્ધિશાળી બાઈએ ભેળવેલા સ્વાદિષ્ટ સંભારથી પચવામાં મુલલ થઈ જતાં.

બુદ્ધિધનના બાપને પરાપૂર્વથી ચાલતું આવેલું વર્ષાસન મળતું. તે વર્ષાસન માત્ર બસે રૂપીઆનું હતું પરંતુ હાલ તેની કનિષ્ઠ અવસ્થામાં કોઈક વખતે મદદે કરનારું થઈ પડતું અને લોકમાં પ્રતિષ્ઠા આપનારું ગણાતું. કારભારી મંડળમાં એ વર્ષાસનથી ‘કારભારી કુટુંબ’ નું નામ વર્ષે દિવસે અઢેટ્ટી વાર સ્મરણમાં આવતું. એ શિવાય મૂળ કારભારીયોયે પધસો એકઠો કરી મુકેલો તથા જમીન હાથમાં રાખેલી તેમાંથી અવદાન ભરવા જોગ ઉત્પન્ન થાય એટલું બાકી રહ્યું હતું. રાજસત્તા હોય તો ઘણી મીલકત ખરી થાય એવી હતી. પણ તેવી સત્તા તો ભૂતકાળની વાત થઈ હતી અને હાલ તેનું સ્વપ્ન પણ કોઈને આવતું ન હતું. પધસો પધસાને પેદા કરે છે. પણ આ કુટુંબમાં તો પધસો ન હતો એટલે સરકાર દરબારને રસ્તે ચહોડવું અને લાંચ આપી જીતવું મુશ્કેલ થયું હતું. વગવાળા અને પધસાવાળાઓ પાસે હાથ નીચા પડી જતા અને પોતાના જેવા જ માણસો પ્રતિસ્પર્ધી હોય ત્યારે ન્યાય મળવાનો સંભવ રહેતો અને એ સંભવનો આધાર પણ અમલદારના ઉદ્યોગ, ઉત્સાહ, અને સાવધાનપણા ઉપર રહેતો, આવું છતાં કુટુંબનો વ્યવહાર ચાલતો અને ઘર ચલાવનારીની બુદ્ધિ વેતરણ અને કરકસરથી નામ પ્રમાણે ખરચ રાખ્યું દેખાતું છતાં ઝાઝું ખરચ થતું ન હતું અને કોઈ રીતે લાગે એવી અડચણ પડતી ન હતી અને કેટલીક અડચણો વેઠવાની તો સઉને ટેવ પડી ગઈ હતી. મોજશોખ અપશ્ય ગણતાં; અને કુટુંબનો આનંદ, વૈભવ, અને લોગ મા દીકરાના તહાડા પહોરના ગપાટાની બાંધી હદમાં રહેતા.

બુદ્ધિધનનો વિવાહ એના જેવા જ કુટુંબની કન્યા સાથે થયો હતો અને તે નમાઈ હોવાથી સાસુના હાથ નીચે ઉછરી હતી એટલે ગજા પ્રમાણે કુશળ થઈ હતી. તેનું નામ સસરાયે પાણ્યું હતું અને નિર્ધનના ધન-વરકન્યા-ઉપર રંક ‘કારભારી કુટુંબ’ મુતું ઉઠતું હતું.

એમ દિવસ આદ્યા જતા હતા અને રંક કુટુંબ ઉપર ઉન્મત્ત પ્રમત્ત જગતમાંથી કોઈ પણ આંખ ફરકતીયે ન હતી. સૂર્ય-કિરણનાં દર્શન કરવા વગર જમીનની અંદર કોઈ બળવાન ઝાડનું બીજ-વધતું જાય તેવી અવસ્થા યુદ્ધિધન ભોગવતો હતો, તેમ વિપત્તિનો તાપ તેના ઉપર પ્રજ્વો ન હતો. મ્હોટાં થવાની ઇચ્છા શિવાય તેના મનમાં પણ બીજું કંઈ ચિંતાનું કારણ ન રહેતું, અને આ ઇચ્છા એક જીર્ણિત્વ જેવી તેના મનમાં રહ્યાં કરતી. એ વ્યાધિની હયાતી ઘરમાં કોઈ જાણતું ન હતું. માત્ર જાતે જ એકાંત સમયે તેની સહજ પીડા અનુભવતો.

આવી અવસ્થા પણ ઘણા દિવસ ન ટકી. વિપત્તિનું વાદળ ઉછરતા છોડ ઉપર તુટી પડવા લાગ્યું. આપનું મરણ અણચિંતવ્યું વિષ્ણુચિકાથી^૧ થયું. આ બનાવ સારુ યુદ્ધિધન જરા પણ તૈયાર થયો ન હતો. અજાણ્યા અચિંત્યા થતા ઘાની પેઠે તે તેને લાગ્યો. તેનું બળવાન મન ઘડીક ચુરા થતું જણાયું. તેના સ્વભાવને લીધે ગમત કરનાર જીવાન જગતમાં તેના સમાનશીલવ્યસનવાળું કોઈ લાગ્યે મળી શકે એમ હતું. ગરીબ અવસ્થાને લીધે પદસિવાળા ખુશામત શિવાય મિત્રતાનાં બીજાં દ્વાર બંધ રાખતા. ગરીબ લોકોમાં કુલીન-સંસ્કાર ન મળતો. અને કોઈ એમ છતાં મિત્ર થવા જેવો મળે તો યુદ્ધિધનમાં અંતર રહેતું. આથી થયું એ કે યુદ્ધિધન મિત્રવગરનો રહ્યો અને ખરી વિપત્તિને સમયે તેના મનનું ઔષધ કરવા તેની મા વગર બીજું કોઈ હતું નહીં અને તે માને પણ વૈધવ્યદુઃખ પડવાથી તેના મનની સંભાળ લેવી એ પણ હવે ખરેખરા એકલા પડેલા યુદ્ધિધનને માથે ફરજ થઈ પડી.

આટલાથી જ વિપત્તિનું આપદું પુરું થયું નહીં.

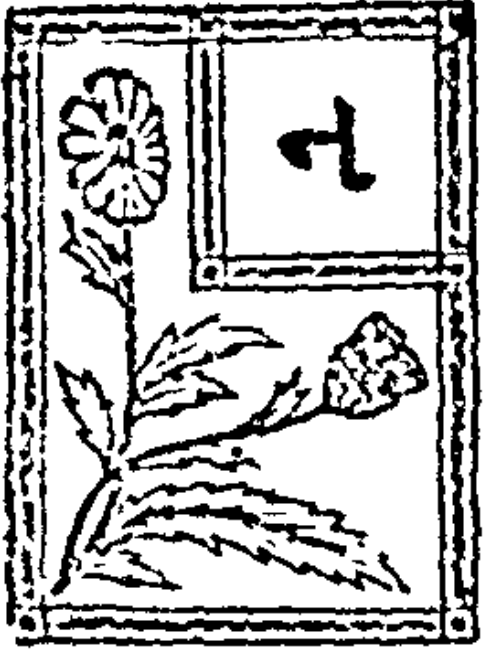
जीवतो वाक्यकरणात् मृताहे भूरिभोजनात् ।
गयायां पिण्डदानेन त्रिमिः पुत्रस्य पुत्रता ॥

બ્રાહ્મણ-સંસ્કારવાળા પુત્રને આ શ્લોક ઘણો બહાલો હતો અને રમણીય લાગતો. સુધારાવાળાઓની પુત્રતા પોતાની રુચિને અનુસરતી રીતે પિતાનું નામ લોકપ્રસિદ્ધ કરવામાં વિકાસ પામે છે. યુદ્ધિધનની પુત્રતા પિતાની રુચિને અનુસરતી રીતે વર્તવામાં સ્ફુરવા ઇચ્છતી હતી. ઘણી ચિંતા કરી, આમ તેમથી પૈસા એકઠા કરી શ્રમ વેઠી, અને એવી એવી અનેક વર્તમાન તથા ભવિષ્ય વિપત્તિયો માથે બોરી તેમ કરવામાં પિતાના મરણનો

ચોક વ્યવહારવિપત્તિયોમાં લીન કરી યુદ્ધિધને શાસ્ત્રોક્ત પુત્રતા અનુભવવા માંડી. આ વિપત્તિયોના કુહાડા ખમી ખમી ચંદન વૃક્ષ જેવો બાળક શરીરે ક્ષીણ થતો ગયો અને તેના અંતરમાંથી યુદ્ધિગંધ બહાર કાઢવા લાગ્યો. આરે પાસ વિપત્તિયોની ભીડ થઈ રહી હતી તેને બળવાન બાહુવટે હડસેલી હડસેલી ધક્કાધક્કી વચ્ચેથી અગાડી ધપી સંસારસુખની ઝાંખી બોળવામાં પાછળ રહી ગયેલા ભૂતકાળ ઉપર નજર નાંખવાનો અવકાશ ન રહ્યો; અને તે નિમિત્તે વિપત્તિયોની વધતી ભીડમાં ચગદાતો બાળક એકલો બળ અજમાવવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૪.

યુદ્ધિધન. (અનુસંધાન).

માઈ સૌભાગ્યદેવી બાળકઅવસ્થામાં આજ્ઞમુધી સાસરે જ રહેતી, તેનું કન્યાવય હવે બદલાવા લાગ્યું અને શરીર તથા સમજમાં દેખાતો ફેર પડવા લાગ્યો. સસરા ગુજરી જવાથી સાસુ ઓરડે બેઠાં અને આખા ઘરનું કામ ઉપાડી લેવાનો ભાર ઉછરતી વહુને માથે પડ્યો. ઓરડામાં બેઠાં

બેઠાં સાસુ કામ બતાવે અને તેમની સગવડ વણમાગી સાચવવી તથા તેમનાં વચન ઉપાડી લેવાં એ સહિ ચિંતા વહુને માથે પડી અને વણપરણ્યે ગૃહિણીધર્મનો તેને અનુભવ થવા લાગ્યો. યુદ્ધિધન સાથે આજ્ઞ મુધી બોલવાનો પ્રસંગ પડ્યો ન હતો, પરંતુ ઘરખટલાના સમયમાં ન આવ્યે હળવે હળવે છાનાં છાનાં તથા બહીતે બહીતે વાતચીતનો પ્રસંગ પડવા લાગ્યો. આઘાં ઉભાં ઉભાં પણ વણપરણ્યાં દંપતી ઉગનાર મદનના આભાસની નવીનતા ભોગવતાં અને ખીડેલાં હૃદય-કમલની પાંખડીઓ જોખનના જોસને વાસ્તે તૈયાર થતા ઉમળકાઓના જોરથી ‘ઓ ઉઘડી,’ ‘ઓ ઉઘડી’ થતી. આરે પાસે ખરેખરી વિપત્તિ છતાં પણ બાલક-સ્રોહ એકાંત અવકાશ મળવે આવી રીતે મુગ્ધવિનોદનાં નિર્દોષ સ્વપ્ન ભોગવતો અને વરવહુ બેમાંથી એકને પણ આનું ભાન ન રહેતું. કારણ આવી ક્ષીંડાસમયે સંસારપર નજર ન રહેતી અને સંસારકાર્ય સમયે આ મુગ્ધપણું ભુલી જવાતું, એટલે બંને અવસ્થાનો એકમેકથી વિરોધ વિચારી જોવાનો પ્રસંગ જ મળતો નહીં તે એટલે મુધી કે અંચળ થવા સરજેલી મનોવૃત્તિયોનો તનમનાટ કોઈવખત તો આજ્ઞથી જ સાકાર થવા પ્રત્યક્ષ કરતો અને વધતા પરિચયની વેદી ઉપર સહજ અટક્યાળાપણાના સાથીયા પુરતો. આવી રીતે બે બાળકને એકબીજા સાથે ‘માયા’ થઈ અને

ભરતક દુઃખની અંધારી અમાસ જેવી સાડી ઉપર નિર્દોષ મુગ્ધવિલાસની આકાશગંગા જેવી તારાટપટ્ટી, એકાંતમાં અને જાણે આખું જગત ઉંઘી ગયું હોય એવા વિશ્વાસથી, ચમકારા કરતી. મુખદુઃખના પટ કેવળ એકરંગી કવચિત જ હોય છે. વિપત્તિના પથરાપર અથડાતાં એક રીતે કઠણ અનતું યુદ્ધિધનનું શૂરવીર મન આવી રીતે બીજી પાસથી કોમળ અનવાની કેળવણી પામતું હતું. ગંભીરતામાં દૃઢ થતા સ્વભાવના ઉંડા અંતર્ભાગમાં આવી વિલાસશીલતાના ફણુગા ફુટતા હતા અને તે આખા જગતમાં કોઈને માલમ પડતું ન હતું.

એક દિવસે ઓરડામાં બેઠાં બેઠાં સાસુવહુ વાતો કરતાં હતાં અને ગઈ ગુજરી સંભારી નિઃશ્વાસ મુકતાં હતાં. સાસુનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને આળકના દેખતાં રોઈ ન પડાય તો સારું એવો વિચાર કરી તેને કાંઈ કામને મિથે આઘી મોકલવાની યુક્તિ કરી. “વહુ! જરા પાણી લઈ આવશો?” સાંભળતાં જ ફુટુંબદીપિકા પાણી લેવા ચાલી. ઘરના બીજા ભાગમાં જાય છે અને ગોળીમાંથી પાણી ભરે છે. યુદ્ધિધન કાંઈક વિચારમાં પડ્યો પડ્યો હીંચકા ખાતો હતો તેને નજર ચમકાવનાર મળતાં હીંચકા બંધ કર્યા; સૌભાગ્યદેવી પાણી ભરતી હતી તેણી પાસે એકટશે જેવા લાગ્યો અને ઉઘાડાં મુખ નેત્ર આદિ જોઈ દૃષ્ટિ ઠારવાની, અને ઢંકાયલાં પરંતુ છાનાં ન રહેતાં મુગ્ધ અને લલિત અવયવો જોઈ કૌતુકમાં મગ્ન થવાની, અવસ્થાએ વચ્ચે આમથી તેમ હિંદોળા ખાવા લાગ્યો. પાણી ભરતાં ભરતાં સૌભાગ્યદેવીની પણ સ્વાભાવિક રીતે વરભણી નજર ગઈ અને બેજણ એકબીજાને કેટલીક વાર સુધી જોઈ રહ્યાં અને બીજા સર્વ અંતર્બાહ્ય વ્યાપાર સ્તબ્ધ થઈ ગયા. સાસુને પાણી જોઈએ છીએ એ વાત વહુ ભુલી ગઈ. વહુ ગઈ એટલામાં અશ્રુપાત કરી ઉભરો ફહાડી સાસુ સાવધાન થયાં અને વહુને આવતાં વાર કેમ થઈતે વિચાર થયો તથા રખેને મહારા મહોંઉપરથી ચેતી એ પોતે રોતી હોય એવો વિચાર કરી વિધવાનો રુઢીધર્મ ભુલી ઓરડામાંથી બહાર નીકળી વહુની પાછળ ચાલી. “મહારા ઘરનું સૌભાગ્ય—મહારા “રંક ઘરની આશા—મહારા વધનાર ફુળની દેવી! મહારા આવા દુઃખમાં “તહારું મુખ છાજશે ખરું? હે પ્રભુ!” એમ ફહેતી ફહેતી નિઃશ્વાસ નાંખી આવે છે ત્યાં દીકરાવહુની મુગ્ધ ચેષ્ટા નજર પડી અને એકદમ પગ પાછો ખેંચ્યો. પરંતુ આપત્તિકાળથી ઘેરાયલીથી આ સુભાગ દેખાવતું ખરાપણું માની ન શકાયું અને તે ખરાપણું અજમાવવા સાફ-કૌતુ-

કુથી-રંગમાં લંગ ન પડે એવી રીતે છુપાઈ રહી જોવા લાગી અને તે સૌભાગ્યનૃત્તિમાં એના રંક તરંગો લય પામ્યા. અત્યાર સુધી જેને ઓછું આવતું હતું તે માતા છાતીએ હાથ દઈ ઈશ્વરનો આભાર માનતી સ્તિગ્ધ ભીની આંખવડે જ જીવતી હોય એમ વડીલનો રુઢીધર્મ ભુલી પોતાને ન જોવાનું જોઈ રહી.

બુદ્ધિધન અને સૌભાગ્યદેવીનું તારામૈત્રક રચાયું હતું તેની સીમા આવી રહેતાં હવણાં એ મને પાણી છાંટશે એવી બહીક લાગવાથી બુદ્ધિધન તે રમણીય બહીક ખરી પડવાની વાટ જોઈ સજ્જ થતો હતો પરંતુ તે બહીક ખરી ન પડી અને વધારે જોતાં સૌભાગ્યદેવીની આંખ આંસુ ભરી ભાસી. તે એકદમ ઉઠ્યો. પાણીભર્યો કળશ દૂર મુકાવી મુગ્ધ કન્યાનો હાથ ઝાલી ‘શું? થયું? આ શું?’ એમ પુછવા લાગ્યો અને ઉત્તરમાં નીચી દૃષ્ટિ તથા વધતાં હસકાં શિવાય બીજું કંઈ ન મળ્યું એટલે તેને છાતી સરસી આંખી વાંસે હાથ ફેરવવા લાગ્યો.

તેની માને રુઢીધર્મ ઓળંગાયાનું અચિન્ત્યું ભાન આવ્યું અને એકદમ પાછી હઠી વિચારમાં પડી ઝડપથી પોતાના ઓરડામાં જઈ બેઠી. ન જોવાનું જોયું એમ તેને સ્પષ્ટ લાગ્યું.

“કંઈ નહી-” “કંઈ નહી-” કહી બાથ છોડાવી ભાન આવ્યું હોય તેમ સૌભાગ્યદેવી પાણીનું પાત્ર લઈ એકદમ ઝડપથી સાસુપાસે ચાલી. બુદ્ધિધન સાશ્વર્ય અને દિડમૂઠ બની ઉભો જ રહ્યો.

આટલા ભેદલંગનો પ્રસંગ આજ સુધીમાં આ પ્રથમ જ થયો હતો. બનેને તેનાથી તનમનમાં નવા વિકારના ચમકાર થતા જણાયા. વિચારમાં પડી ધીમે-ધીમે પોતાને ઠેકાણે જઈ બુદ્ધિધને હીંચકા ખાવા પાછા આરંભ્યા.

તેની માના મનમાં નક્કી થયું કે ડહાપણનો રસ્તો એ છે કે વર-કન્યાને એકદમ પરણાવી દેવાં અને પોતાના વૈધવ્યનું વર્ષ પુરું નથી થયું તેનો બાધ ન ગણવો. મનમાં માત્ર જરાક ઓછું આવ્યું, પણ પોતાની ન્હાની વયના દિવસ સંભારી ઉદાર ચિત્તમાં ક્ષમાદૃષ્ટિ ભરી. ‘નાચી ખુંદીને પગ સામું જોવું’ અને ‘છોકરાંને ઠાંકવાં’ એ આર્યમાતાઓની સહજ બુદ્ધિ છે. દેવી કન્યાવસ્થાની બહાર નીકળવા યોગ્ય થવા છતાં શોકના બાયસથી તેનું લગ્ન કરવું અટકી પડ્યું હતું, પરંતુ આ કૃત્રિમ બાધ ઈશ્વર-લીલા આગળ ટકી રહેવાનો નથી અને કૃત્રિમ લગ્નની વાટ અંતઃકરણોનું ક્ષત્ર જોશે નહીં એ વાતનું તાત્પર્ય ચક્રોર માતા તરત સમજી ગઈ.

લગ્ન તરત ખંધ રાખવાનું ખીજું કારણ પણ હતું. પિતાના ક્રિયા-
ખરચમાં યુદ્ધિધન આવ્યો હતો અને લગ્નના ખરચમાં તેવે વખતે પડવું
તે માથે આપત્તિ આણવા જેવું હતું. પરંતુ માતાની પાસે શરમ છોડાઈ
નહી. લગ્ન થયું અને વરકન્યા સાકાર ગાંઠથી જગતની આંખ આગળ
જોડાયાં. ઉત્સવ પુરો થયો. ચોરી છુટી. સંસારનું મંડાણ થયું અને
દહેણદારોનાં મહોં જોવાનાં આવ્યાં. આજ સુધી વર્ષાસનમાંથી ઘરખરચ
નભતું, દહેણદારોને સંતોષવા ક્યાંથી? ઘરમાં હજાર હજાર નવી
વસ્તુઓનો ખપ પડવા લાગ્યો. જમીનની ઉપજ પણ તણાઈ જવા
લાગી અને ઉઘરાણી ઘસાતી હતી. ઘરમાં મા કે સ્ત્રી આગળ આ
ક્રીકર દર્શાવવી એ તેમને નિર્થક ચિંતામાં નાંખવા જેવું હતું. ખોટી
પણ ધીરજ ખતાવી ઘરમાં પુરુષપણું જળવવાની જરૂર હતી. સ્ત્રીઓમાં
ઝડીક ઉપજવવી તે પોતાના પગ કાપવા જેવું અને નવું દુઃખ ઉત્પન્ન
કરવા જેવું હતું. સર્વ ચિંતાથી યુદ્ધિધનનું શરીર ઘસાતું ગયું, તેના
મુખઉપર કાંતિ રહી નહી, શરીરપર લોહી રહ્યું નહી, અને જીવાનીમાં
ઘડપણ આવ્યું. ઘોર અંધારી રાતમાં એક જ દીવો બળતો હતો. આખા
દિવસથી કંટાળી પરવારતાં સાચકાળે વિધવા માની સાથે વાતોમાં પડતાં,
તે વાતોમાં સૌભાગ્યદેવીની કોમળ ટાપશીઓ સાંભળતાં, અને આખર
એકાંતમાં સૌભાગ્યદેવીની મીઠી વાણી, મધુર ગાયન, અને મુગ્ધવિલા-
સામૃત અનુભવતાં, દુઃખી પુરુષ ઘડીભર મુખી અવસ્થા લોગવતો હતો
અને સંસારના વ્યાપારમાંથી થાકેલું મન જગતી ઉંઘમાં આનંદ-સ્વપ્ન
જોતું હતું. હુટુંબસુખની પરિસીમા રંક અવસ્થામાં જ લોગવાય છે.

આ સ્વપ્ન પણ ટુંકા જીવતરવાળું હતું. ચિંતાનું ઔષધ કરવા
ઘરનું મુખ અસમર્થ નીવડ્યું. યુદ્ધિધનને કોઈ કોઈ વખત તાવ આવવા
લાગ્યો. તેને તરત ન ગાંઠ્યો. તેમાંથી જીર્ણજ્વર પેદા થયો અને આ-
ખરે એ હડહડતા તાવના ઝપાટામાં પછડાયો અને પથારી-વશ થયો.
ચિંતાના દુઃખ આગળ ઔષધઉપચારનું ચાલે એમ ન લાગ્યું, ગામમાં
વૈદ્યો ઘણા હતા, પણ તેમાંનો મોટો ભાગ ઉંટવૈદ્યોનો હતો. સઉ
પોતપોતાનું ઔષધ ખતાવતા. યુદ્ધિધનનું ઘર ગરીબ હતું પણ ‘કાર-
ભારી હુટુંબ’ નું પ્રસંગે માન રહેતું. એટલે ઘણા લોક જોવા આવતા અને
હીંડ કરી, માંદા માણસને કંટાળો આપી, ઘરમાં પુરુષ ન હોવાને
લીધે આદર-સત્કારમાં ખામીઓ ફહાડી, ઘરની સ્થિતિ ઉપર અને
માણસો ઉપર ટીકા કરી, મહોંએ અને કદીક મનમાં લુખી દયા આણી

કોઈક વાર ઘરમાંની સ્ત્રીયો માંદા માણસની પથારી પાસે બેસતી તેના ઉપર હુદ્દિ ભરી નજર નાંખી અને કંઈ કંઈ તર્ક વિતર્ક કરી, કોઈવાર હાથ આવ્યું ચોરી લઈ, શોર મચોર કરી, આખર સહિ પોતપોતાને ઘેર, રત્ન માગી, અથવા માગ્યાવગર ખરું ખોટું ખડાનું ફહાડી, જતાં રહેતાં સૌભાગ્યદેવી અને તેની સાસુ મૂળ તો હુખીયારાં થઈ ગયાં હતાં તેમાં આ ગરબડાટથી કાયર થઈ ગયાં. ઔષધમાં કોઈ કામે ન લાગે અને ઘણા લોકો ઔષધ કંઈ કંઈ ખતાવે તેમાં ખરું શું કરવું તે ન મુજે. આખરે શોક ન ગણી બધાં આવ્યાં હોય તે વખત પણ મા દીકરા પાસે બેસી રહે અને વહુ હેરોફેરો કરે અને હરતાં ફરતાં ડસડસી રહે. રંક હુદ્દખના આધારભૂત યુદ્ધિધનને હળુ કરાર ન થયો.

દુઃખ ઉપર દુઃખ આવી પડે. યુદ્ધિધનના આપને ગુજર્યે વર્ષ થવા આવ્યું. નવો પટ્ટો કરી આપવાની કારભારીયોએ ના પડી. ખાનગી રીતે સૂચના મળી કે કારભારી અને વચલા માણસોના હાથ ભરાય તો વર્ષાસન ચાલુ રહે. આપત્તિમાં પડેલા નિર્ધન હુદ્દખને આ અશક્ય થઈ પડ્યું હતું અને વર્ષાસન બંધ પડ્યું ! લાચાર અબળાઓ-સાસુવહુ-રોઈ રહ્યાં અને યુદ્ધિધનને સમાચાર ન કહ્યા. મંદવાડ લાંબો ખડોચ્યો, ઘરમાંથી ખરચી ખુટી, આવક બંધ થઈ, જમીન અને ઊઘરાણી પુરુષ વગર નકામાં પડ્યાં. બજારકામ કરનાર કોઈ રહ્યું નહીં. વૈદ્યને દવા કરવાના ઉત્સાહનું કારણ રહ્યું નહીં અને એના ફેરા ઓછા થવા લાગ્યા. લોકો જેવા આવતા હળવે હળવે થાકી ગયા અને બંધ પડ્યા. ઘરમાં શૂન્યકાર લાગવા માંડ્યો, અને માંદા માણસ ભણીથી બીજાપાસ ધ્યાન ખેંચનાર વસ્તુ રહી નહીં. માંદા માણસ પાછળ સાલં માણસ પણ માંદાં જેવાં-હવેરાં જેવાં બની ગયાં. બીચારી સાસુવહુના દુઃખની-વિડંબનાની-મર્યાદા રહી નહીં. ઉપર આલ અને નીચે પાણી એ બે વિના ત્રીજું, રંક અબળાઓને જેવાનું રહ્યું નહીં.

યુદ્ધિધનનું દરદ વધતું ગયું, મૂળ વ્યાધિમાંથી કંઈ કંઈ વધ્યું. પથારીમાં મુતો મુતો યુદ્ધિધન વૃદ્ધ માતા અને બાળક પત્ની આમ તેમ ફરતાં તેમ તેમ તેમના ભણી હુખી ગયલા ડોળા ફેરવતો. વહુ આખો દિવસ વર-ભણી બેઈ એકાંતે રોયાં કરતી અને આંખો મુલવી નિઃશ્વાસ મુકતી. માને પણ દુઃખની સીમા ન રહી. પરંતુ દીકરાવહુ ભણી વારંવાર વારાફરતી બેઠાં કરતી, એકાંતે કપાળ ફુટતી, અને દેખીતી હાંમત રાખી દીકરાની ખરદાસ કરતી અને વહુ એકાંતે પડી સોરે નહીં તેની ચિંતા રાખી તેને ચાલતા મુઠી નજર આગળથી ખસવા ન દેતી.

આખરે ઘરમાં સઉનો અવર જવર અંધ થઈ ગયો. માત્ર એક વૈદ્ય પરમાર્થબુદ્ધિથી નિર્ધન થઈ ગયેલાનું ઔષધ કરવા આવતો; અને એક વૃદ્ધ પડોશીની વાતો બુદ્ધિધન સારો હતો ત્યારે સાંભળતો એટલે એની વચ્ચે પ્રીતિ થયલી હતી તેથી તે પડોશી ઘડીવાર આવી પથારી પાસે બેસી વાતો કરી તેના મનમાં શાંતિ ઉત્પન્ન કરતો, અને વિધવાની દયા જાણી બળરકામ તથા વૈદ્યને ઘેર ફેરાફાંટાનું કામ કરતો. વર્ષાસન અંધ પડવાની વાત અત્યારસુધી બુદ્ધિધનને કોઈએ જાણાવી ન હતી તે એના જ કહાથી. એક દિવસ તે પણ બીચારો માંદો પડ્યો એટલે એક આખો દિવસ તેનાથી અવાયું નહીં અને વૈદ્યથી પણ અવાયું નહીં. વિધવા બારણે નીકળતી નહોતી તેને બહુ અકળામણ થઈ. વહુને મોકલવી એ વ્યાજબી લાગ્યું નહીં અને આખરે દીકરા સારુ લોક-મર્યાદા અને રુઢી તરછોડી બીજે દિવસે મળસ્કામાં વતસલ-માતા વૈદ્યને ઘેર લજવાતી છુપાતી ચોરની પેઠે ચાલી અને લાજ છોડી છોડવી વહુને દીકરાની પથારી પાસે પોતાની ગેરહાજરીમાં બેસવાનું અને ખખર રાખવાનું સૂચવતી ગઈ.

સાસુ ગયાં એટલે કમાડ વાસી વહુ વરની પથારી આગળ આવી બેઠી. બુદ્ધિધનની આંખ જરા મીંચાઈ હતી; તેનું ફીકું અને માંદલું મ્હોં નિદ્રાને લીધે શબ જેવું લાગતું હતું, અને દુર્બળ થઈ ગયેલા બાકીના આખા શરીર ઉપર ઘોતીયું હોડી લીધેલું હતું. હાથ ઉઘાડો હતો અને તેનાં નળાં તથા હાડકાં સ્પષ્ટ દીસતાં હતાં. સાસુ બારણે ગયાથી ઉભરો ફહાડવાને વહુના ડસડસી રહેલા અંતઃકરણને કાંઈક અવકાશ મળ્યો હતો, અને તેની આંખમાં ઝળઝળીયાં ભરાઈ આવ્યાં હતાં. તેમાં પથારી પાસે બેઠી અને પોતાના ‘નોધારાં આધાર’ સ્નેહી પતિનું આવું શરીર અને મુખ જોતાં તેનું કોમળ બાળક હૈયું ભરાઈ આવ્યું. થોડીકવાર તો પતિમુખ સામું માત્ર જોઈ રહી અને વિચારમાં તે વિચારમાં ઝીણું રાગે ગાવા-ગણગણવા-લાગી:—

“હુઃખી દારા દુનીયામાંહ કંથ વિદેશ ગયે,

“સુખી સમજે સ્ત્રી સંસાર સ્વામી સંગ રહે.

“આ અવસરમાં, પ્રીતમ પ્યારા, ન્યારા ! તજ, પરદેશ રે

“જવા આવા સિદ્ધ થયા પણ મનમાં ઉપજે કલેશ,

“કંથ વિદેશ ગયે!”

“કંથ વિદેશ ગયે-કંથ વિદેશ—*”

* એક વર્તમાન સ્ત્રીગીતમાંથી.

આ ગાતાં ગાતાં અને પતિના મડદા જેવા મહોં સામું જોતાં જોતાં તેની કલ્પનાશક્તિ સળગી ઉઠી. દુઃખના અંધારામાં નખળા મનની આંખ આગળ કંઈ કંઈ અમંગલ તર્ક વિતર્ક ભૂત પેઠે ખડા થયા અને અંતઃકરણપર મહા જોરથી મારી રાખેલો આગળો કલ્પનાને ધક્કે એકદમ ઉઘડી ગયો. પતિ જગશે એ લાન રહ્યું નહીં અથવા રૂહેવા છતાં તેને વશ રહી શકી નહીં. “હાય, હાય, હાય, હાય, હાય !” કરી યુદ્ધિધનના પગ આગળ એકદમ માથું પછાડી, તેના પગ એ હાથ વચ્ચે માથા સરસા આંખી મોઝળું મુકી મહોટે સાદે છાતીફાટ અનાથ બાળક અખળા રોવા લાગી અને ઉંઢાં આંસુના ખળી ન રૂહેતા પ્રવાહથી પથારી ભીની થઈ ગઈ. યુદ્ધિધન અચિન્ત્યો જાગી ઉઠ્યો. નખળાઈને લીધે ઉઠવાની તેની શક્તિ ઘણા દિવસથી ગઈ હતી તે કોણ જાણે ક્યાંથી આવી કે અપ લઈ પથારીમાં બેઠો થયો અને લાંબા નાંખેલા પગના છેડા આગળથી દુખળા સોટા જેવા હાથવડે દુઃખી પતિવ્રતાનું માથું ખોળામાં ખેંચી લીધું અને તે હાડપિંજર જેવી પોતાની છાતી સાથે ડાબવા-જોર ન હોવાથી વ્યર્થ શ્રમ કરવા-લાગ્યો. તેનું બહેબાકળું (ભય-વ્યાકુલ) મહોં જોઈ દીન બની ગયલો, પરંતુ ધીર, પુરુષ તેના શોકનું કારણ સમજી ગયો, અને સજલ-નયન બની અમી વગરને મહોંયે ત્રુટ્યે ગદ્ગદ સ્વરે બોલ્યો:—

“દેવી ! આમ શું કરે છે ? ધીરજ રાખ, ઈશ્વર અનાથનો બેલી છે.”

ઈશ્વરને ઠપકો દેતી હોય—ઈશ્વરની ઇચ્છા પોતાને પ્રતિકૂળ થઈ માનતી હોય—એમ કાંઈ પણ બોલવા વગર દીન બનેલી માત્ર પતિના સામું બેલી જેવી જોઈ રહી. તેને ખલે હાથ નાંખી થોડીવારે નીચું જોઈ રોતી રોતી બોલી ઉઠી—“હું શું કરું ? મહારાથી નથી ખમાતું ! માતુઃશ્રી—
“ (સાસુ) એ તો કરવાનું કર્યું ! પણ વેચી આપણા લક્ષમાં થયેલું
“ દેવું તેમણે વાળ્યું. થોડું વધ્યું તેનાથી ઘરખરચ નભાવે છે. હું ઘણુંએ
“ કરું છું પણ મહારું પણ વેચવા ના પાડે છે ! શોક ન ગણી અત્યારે
“ વેદને ઘેર ગયાં છે. હાય ! હાય ! મને તે દૈવે શાને ઘડી ? મને
“ પરણવા તમારે દેવું થયું. મહારી જાત એવી નકામી કે માતુઃશ્રીને
“ આટલી અડચણ છતાં ખારણે જઈ મહારાથી કામમાં ન અવાયું
“ ને એ ગયાં. એમનું કર્યું કોણ કરશે ? એમનો અવતાર સફળ
“ થયો, હું મોઈ નકામી. મહારું પણ એ નકામું ! તમને ન ખપે !
“ હાય હાય ! વર્ષાસન ગયું, તો ગયું, પણ—અજ્યું એ પણ !
“ તમારે કામ ન આવે તો મહારે પણ ન આવે ? મહારે શું કામ

“હતું એનું !” એમ કહી ઝપો ઝપ શરીરપરનાં ઘરેણાં ફેંકાડી સામી સીંતલણી રીસ કરી જોરથી ફેંકી દીધાં. “હું તો માત્ર તમારું આવું
“શરીર અને આવું મહોં જોવાને જ સરજી છું ! આ નથી જોવાતું રે
“મહારા નાથ !” એમ કહી વળી હુઠવો મુક્યો.

નરમ બની વધારે ખેદ પામી બુદ્ધિધન પત્નીના મુખ સામું લાચાર આંખે જોતો બોલ્યો:—“દેવી ! આમ શું કરે છે ? વર્ષાસન
“ગયું તેની મને ખબર કેમ કરી નથી ? હશે. તું નકામી નથી. તું
“નકામી કેમ ? તું તો ઘણેય કામે આવીશ. મહારા આધાર—મહારી
“બહાલી !—મહારી દેવી ! ધીરજ રાખ. ઈશ્વર અનાથનો બેલી છે. આ
“ઘરેણાં તારાં સૌભાગ્યનાં છે. તેને ફેંક નહી. ”

“મારું સૌભાગ્ય તમારા વિના બીજે ક્યાં છે ? મહારે ઘરેણાં
“સાથે કાંઈ સગપણ નથી. તમારા મહોંની તેજી ક્યાં ? ઈશ્વર હશે તેનો
“હશે; હું શું કરું રે ઈશ્વર ! તમે સુધ્ધ જાઓ, તમારી નબળાઈ વધશે.
“અરે આ વખતે પણ હું તમને દુઃખ દેવાને સરજી છું.” એમ કહી બે
“હાથે મહોં અને આંખો ઢાંઝી રોઈ લઈ પતિને ઝાલી પાછો મુવાડ્યો.

આમ કેટલોક વખત ગયો એટલામાં ખારણું ખખડ્યું. ઉતાવળમાં ઘરેણાં એમ ને એમ રૂહેવા દેઈ સૌભાગ્યદેવીએ ખારણું ઉઘાડ્યું.

વત્સલ માતા ઘરમાં આવી. તે નિરાશ દેખાતી હતી. તેના મહોંપર ઉઘ કોપ અને આંખોમાં રતાશ અને પાણી ઢાંઝ્યાં રૂહેવા અશક્તિમાન લાગતાં હતાં. તેના ઓઠ ફફડતા હતા અને વૃદ્ધ હૈયું ધબકતું હતું. તેમાં વળી દીકરો, વહુ, અને ઘરેણું એ સહિનો નવો તાલ જણાયો અને એક પળવારમાં કંઈ કંઈ ચિંતાઓ અને શંકાઓ તેના અંતઃકરણમાં નવી જુની થઈ ગઈ.

મુતો મુતો હળવે હળવે પુત્ર બોલ્યો:—“માતુ:શ્રી, ક્યાં ગયાં
“હતાં ? આજમુઘી વર્ષાસનના સમાચાર મને ન કહ્યા તે ઠીક કર્યું ?
“તમારું મહોં આમ કેમ ?”

વર્ષાસનની વાત ઉઘાડી પડી જાણી ઠપકા ભરેલી આંખે વહુના સામું જોઈ, ઘરેણાં લણી નજર કરી સાસુ ઉભી જ રહી.

સૌભાગ્યદેવી ઉઠી, સાસુને બાજી પડી અને તેની છાતીમાં માથું સમાવી દેઈ રોતી રોતી બોલી:—“માતુ:શ્રી ! વાંક માફ કરો. આટલું
“મહારું ઘરેણું તો કામમાં આણો !”

આરણું વાસી એ જણ પથારી પાસે બેઠાં. બેસતાં બેસતાં સાસુ બોલી:— “દેવી ! બેટા ! તું બાળક છે. તારાં ઘરેણાંને કેમ કામ નહીં લગાડીયે ? જરૂર પડશે ત્યારે એમ પણ કરવું પડશે. તારી સમજ કાચી છે. તારી કીકર મ્હારે છે. ઈશ્વર એ ઘરેણાં સદેવ તારા શરીર ઉપર જ રાખે ! બેટા, તું આમરો નહીં. ખેર ઘરેણાં.” એમ કહી નિઃશ્વાસ મુક્યો.

“દીકરા, હું શું કહું ? કેટલું કહું !” એમ કહી લુગડાવતે આંખો ધોહી. વૈદ્ય પરગામ ગયો હતો અને તેની આયડી મળી તે હલકા સ્વભાવની હતી. વૈદ્ય મફત ઔષધ આપતો તે વાત વૈદ્યાણીથી છાની રાખી હતી, કારણ એવાં એવાં મફતીયાં તો ઘણાંએ આવે અને તેનું કામ વૈદ્ય કરે તો વૈદ્યાણીનો જીવ જતો અને ઘણીપર રમસ્તાન મચાવી મુકતી. બુદ્ધિધનની માને આવતી જોઈ મફતીયું ઘરાક જાણી તેને ગાળો દેઈ ધમકાવી અને વૈદ્યનો પત્તો પણ ન બતાવ્યો તે કોઈ દયાળુ પાડોશીએ કહ્યું ત્યારે જાણ્યું કે અર્થિત્યું વૈદ્યને જવું પડ્યું છે. નિરાશ બની બાઈ પાછી ફરી. પાછાં ફરતાં વિચાર થયો કે કારભારી મ્હારો પીયરનો સગો છે તેને માંદામાંદાથી જઈ વર્ષાસનની વાત કરું. કારભારીના ઘરમાં બેસતાં તેની દીકરી ઓટલે ઉભી હતી તેણે ગરીબ બાઈ ઉપર મ્હોં મરડ્યું અને ચાળા પાડ્યા. ગરજ ગધેડીને મા ફેડે. ચાળા બાળા જાણે કોઈએ પાડ્યા નથી એવું ગણી બાઈ ઘરમાં પેઠી. કારભારી ચોકમાં ચાકરો વચ્ચે બેઠો બેઠો દાતાણુ કરતો હતો. બાઈને જોઈને જ તેને આવવાનું કારણ તે કળી ગયો. આવા લુખ ઘરાક પાસેથી કાંઈ પાકવાનું નથી અને નકામી માથાકુટ સવારના ખેરમાં પડશે જાણી કારભારીએ કસમોડું મ્હોં કર્યું અને ચાકર મારફત ફેડેવડાવ્યું, “હાલ કામદાર કામમાં બેઠા છે. જવ, કામ હોય તો દરબારમાં “અરજ લખી આપજો.” બહીતી બહીતી ઉમ્મર ઓળંગતી હતી તે આ સાંભળી બાઈ પાછી વળી. થોડેક ચાલી એટલે એક રાંડેલી પણ શણગરાયેલી બાઈ કારભારીના ઘરમાંથી નીકળી અને થોડેક છેટે ગયા પછી દુઃખી વિધવાને પકડી પાડી તેની સાથે વાતોમાં પડી.

“તમે વર્ષાસન સારું કારભારીને ઘેર ગયાં હશે.”

“હા.”

“મ્હારું એક કહું કરો તો તમારું વળે.”

“મ્હારી પાસે લાંચ આપવાને પધસા નથી. હું તો ગરીબ છું.”

“પધસાના કરતાં વધારે તમારી પાસે છે.”

અર્થિતી ચમકીને બુદ્ધિધનની મા પેલી બાઈ સામું શંકા અને અય લેદેલી આંખે જોઈ રહી બોલી, “શું?”

એશરમી કુલટા હીમ્મત રાખી બોલી: “ કંઈ નહીં. મહારી જોડે
“ તમારી વહુને જરી મોકલો. હું કામ કરી આપીશ. કારભારીનાં
“ દીકરાને ને મહારે સારાસારી છે. તમારા સારા સારું કહું છું.”
ગરીબની વહુ સઉની ભાભી.

પવિત્ર વિધવાએ દાંત કચડ્યા અને ઓઠ પીસ્યા. આંખો રાતી
થઈ ગઈ. પણ દુષ્ટ રાક્ષસી આગળ મહોનું બળ બતાવવાથી પણ ભયનું
કારણ હતું. પવિત્ર કોપ દેખીતો ઢાંઝી દીધો અને “ આઈ, મહારે
“ વર્ષાસન નથી બેઠતું ” કહી તેના દુષ્ટ પરછાયાની હદ તજી ચાલવા
માંડ્યું. દેશી રજવાડામાં દીકરો ફોજદાર, ભાઈ ન્યાયાધીશ, અને આપ
કારભારી; કોની ફરીઆદ કોની પાસે કરવી? અનાથ અબળા છાનીમાની
ઘેર ચાલી.

આ સર્વ સમાચારથી બુદ્ધિધનને મંદવાડમાં દુઃખ થશે જાણી
તેને ન કહેવા ઠરાવ કર્યો હતો. પરંતુ તે માના મહો ઉપરથી કળી
ગયો કે કાંઈ નવાણુંની થઈ છે. તેને સંતોષવાને માત્ર એટલું જ કહ્યું
કે “ જોને, દુઃખીનું નસીબે દુઃખી. વૈદ્ય ગામ ગયા છે. ? બાપીની વાત,
આડી અવળી વાત કરી, ભુલાવી અને નબળા મંગળપર તેમ કરવું
કઠણ ન પડ્યું. બુદ્ધિધન પાછો ઉઘી ગયો. સાસુવહુ હળવે રહીને
જોડના ભાગમાં જઈને બેઠાં. વહુનું રોવું રહ્યું નહીં. સાસુ વહુનું માથું
ઓળામાં મુકી બેઠી અને તેવી રીતે સુતી સુતી બાળક વહુ રોતી
રોતી ઉઘી ગઈ અને સ્વપ્નવશ થઈ. વડીલ વિધવા આમ એકલી જેવી
પડી એટલે વિચારમાં ગરક થઈ ગઈ. બેઠી બેઠી એક હાથે વહુને
થાબડતી હતી અને આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ છાનાંમાનાં વણ-અટ-
કાવ પડતાં હતાં તેને બીજે હાથે વ્યર્થ લોહ્યાં કરતી હતી. એટલામાં વૃદ્ધ
પડોશી દયાશંકરે બારણું ઉઘાડ્યું. તેને છાનાંમાનાં આવવા વિધવાએ
નિશાની કરી. તે પ્રમાણે તે બારણું પાછાં વાળી આવ્યો અને તેની પાસે
બેઠો. એક દિવસ ન અવાયું તેનું કારણ બતાવી બબર પુછવા લાગ્યો.
અનાથ બાઈ ગળગળી થઈ ગઈ અને સાદ સંભળાય નહીં એમ
રોઈ પડી.

॥ स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो

विवृतद्वारमिवोपजायते ॥

પોતાનું માણસ મર્યું એટલે દુઃખીનાં દુઃખનાં બારણું ઉઘડી જાય છે.
દયાળુ પડોશી પાસે દુઃખીયારી બાઈએ વૈદ્યના અને કારભારીના ઘરના સર્વ
સમાચાર અથડતિ સવિસ્તર કહી બતાવ્યા. દીકરાની અને વહુની પણ વાત

કરી. “હાય, હાય, આ અનાથ કુલની શી અવસ્થા થશે ! દયાશંકર, હું
 “તો ઘડપણમાં બેઠી પણ આ બાળકે મહારા જેવી થઈને બેસશે તો એનું
 “મહો મહારાથી કેમ બેવાશે ? એની શી વહેલે થશે ! હુંએ હવે મરવાની
 “એટલે આ મહારી દેવીનું કોણ ?” વૃદ્ધ દયાશંકરે બાઈને હીંમત આપી.

“બહેન, તમે હીંમત રાખો. તમારા ભાગ્યમાં હજી ઘણાં સારાં
 “વાનાં છે. યુદ્ધિધનને પાછો આરામ થવાનો એમાં સંદેહ નથી. અને
 “એને આરામ થયો એટલે એ સિંહનું બેર કરવાનો. એ બાબતમાં
 “મહારું અંતઃકરણ સાક્ષી પુરે છે માટે સત્ય માનજો. તમારી વહુનું
 “સૌભાગ્ય અમર છે એવું મેં એની જન્મોત્તીમાં બોલ્યું છે. યુદ્ધિધનને
 “પણ હવણાં તો વર્ષ નડે છે પણ આખરે સારું છે.”

દયાશંકરને જ્યોતિષ ઉપર કાંઈ વિશેષ શ્રદ્ધા હતી એવું ન હતું
 પરંતુ દુઃખી વિધવાના અંતઃકરણમાં એ નિમિત્તે આશાનું અમૃત રેડ્યું.
 વાતો કરી દુઃખી માતાનું દુઃખ અર્ધું શાંત કરી દીધું અને તેનાં આંસુ
 સુકવ્યાં. એટલામાં સૌભાગ્યદેવી પણ ઉઠી અને વિનયસર બેઠી.
 આખરે સહિ યુદ્ધિધન પાસે ગયાં.

દયાશંકરના પગના ઘસારાથી જ યુદ્ધિધન જાગ્યો હતો. મંદવા-
 ડમાં તેના કાન સરવા થયા હતા. સર્વ વાતો તેણે જિજ્ઞાસાથી તથા
 તૃષ્ણાથી સાંભળી લીધી. સાંભળતાં સાંભળતાં ક્રોધ, દયા, દીનતા,
 આશા, અને ઉત્સાહ એવી કંઈ કંઈ વિચારોની પાંખો ઉપર મહડી
 તેના મનનિધિમાં પ્રતિબિંબ પાડતી પાડતી ઉડી ગઈ. આખરે તે શાંત
 થયો, અને એટલામાં તો બધાં અંદર આવ્યાં.

દયાશંકર પથારી આગળ બેઠા અને યુદ્ધિધનના માથા ઉપર હાથ
 મુકી નાડી બેઠો બોલ્યા : “કેમ, ભાઈ, પ્રકૃતિ તો ઠીક છે કની ? મને
 “તો કાંઈ સારો ફેર લાગે છે. માત્ર તહારા મહો ઉપર જરા ગભરાટ છે.”

“હા, કાકા, મને આજ જરી ઠીક છે. પણ માતુઃશ્રીએ તમને
 “કહ્યા તે સમાચાર સાંભળી જીવ જરી ઉકળી આવ્યો. તમે જીવો છો
 “કારભારી કેવો લુચ્યો છે તે ! આખું વાળું જ નફ્ટ અને દુષ્ટ છે.
 “હશે; ઘણું કરે તે થોડાને માટે.” એમ કહી યુદ્ધિધન કાંઈક ગુસ્સા
 ક્રોધ અને વિચારમાં પડ્યો દેખાયો.

“ભાઈ, એ તો એમ જ હોય. આપણે કારભાર કરો ત્યારે સરત
 “રાખજો.” એમ કહી દયાશંકર જરી હસ્યા. “બહેન, એમાં કંઈ ન થવા
 “જેવું ન જાણશો, હો ! આજ કારભારીને ઘેર ધાન ખાવા ન હતું તે તમને
 “ખબર છે. શા વારાફેરા થવાના છે તે કોઈને ખબર છે ? તમારું

“અસહનું ‘કારભારી કુટુંબ’નું ખાનદાન, તે હતું એવું આજ પચાસ વર્ષે પાછું થાય તો એમાં ઈશ્વરને ઘેર શું અશક્ય છે?”
 બુદ્ધિધન ડોસીભણી જોઈ રહ્યો.

રંક વિધવા નિઃશ્વાસ નાંખી કપાળે હાથ દઈ ખોલી: “ભાઈ, અમારે તો કારભારે નથી જોઈતો ને બારભારે નથી જોઈતો. લાખ મળવાના નથી ને લખેશ્વરી થવાનાં નથી. મહારે તો આ એક આંખ ઠારવા જેટલું ઈશ્વર રાખે તો ઇન્દ્રપુરી છે. દીકરો સારો થાય અને કંઈ રસ્તે પડે, અને આ જોડું સુખી થાય એટલે ગંગા નહાયાં. આ અવસ્થામાં વીતેલું હું એટલેથી જ વિસારે નાંખીશ. પછી તો પરમેશ્વર મને તેડું મોકલે એટલું જ માગવાનું બાકી રહે.” માને એણું આવ્યું તે તેના સુખ ઉપર દીકરાએ સ્પષ્ટ દીધું.

“નિશ્ચિત રહે. રૂઠાં વાનાં થશે. કેમ ભાઈ, બુદ્ધિધન?”
 માનો નિઃશ્વાસ જોઈ વહુની આંખોમાં લાચારીનાં આંસુ જોઈ, બુદ્ધિધન ધુણી ઉઠ્યો:—

“કાકા, તમારા મહોંમાં સાકર. અત્યારે તો મશકરી જેવું દેખાય છે. પણ સરત રાખજો કે આ લુચ્ચા કારભારીયે આ અનાથ અને કુલીન મહારી માતુઃશ્રીને જે તરછોડ્યાં છે અને એના દુષ્ટ દીકરાએ મહારા કુટુંબને આવી રંક અવસ્થામાં જે અપમાન પહોંચાડ્યું છે તેનું વેર બુદ્ધિધન લેશે. ઈશ્વર ખોટામાંથી સારું કરે છે. વર્ષાસન ગયું તે સારું જ થયું છે. હું હવે કારભારીનો હબેલો નથી અને આવા હબેલા રહી શું કરવું તે ઘાટ મને સુજતો નહોતો. પણ હવે મહારી ચિંતા દૂર થઈ છે અને હું સ્વતંત્ર—મહારો મુખ્યાર થયો છું. આહા ઈશ્વર! કારભારીયે મહારો રસ્તો મોકળો કરી દીધો. હવે હું સાંજે જ થવાનો. મને જીવવાની ઇચ્છા પાછી થઈ છે. મહારાં જહાલામાં જહાલાં આ બે રત્ન—તેની ખાતર હું શું નહીં કરું? હા, છું તો ગરીબ. મહારી પાસે નથી પધસો અને નથી એવા મિત્ર. કારભારે પહોંચવું ન પહોંચવું એ તો ભાગ્યની વાત છે. પરંતુ આ કારભારીને તો પાયમાલ કરું જ—અને વળી તેને જ મહોંએ મને પોતાને સારો ફહેવરાવું એવી મહારામાં તાકાત છે તે જગત્ જોશે. વેર—હવે રાતદિવસ મહારા કાળજમાં બંધાઈ કરવાનું અને એ આગ કારભારીનાં આંખા ઘરને સળગાવી મુકી પછી હેલાશે! હું પણ પુરૂષ છું—કારભારી કુટુંબમાં જન્મ્યો છું. આજકાલના આ ફાટી ગયેલા કારભારી જેવો નીચું કુટુંબનો નથી. માતુઃશ્રી, હું તમારી કુખમાં ઉછર્યો છું. મહે ચુડિયો નથી પહેરી!”

દાંત પીસતો, ઓઠ કચડતો, લાંબા હાડકા જેવા એક હાથે છાતી ઠોકતો અને બીજે હાથે મુઠ ખેંચતો, ધ્રુજતો, ધ્રુજતો, અને પથારીમાં ઘડીયે ઘડીયે ઉંચો નીચો થતો થતો, ઘણું બોલવાથી અને ક્રોધ ચઢવાથી માંદો માણસ થાકી ગયો; તેના હાથ પહેળા થઈ પથારીમાં બે પાસ પાછા પડ્યા, અને તેની રાત્રી થયેલી આંખોમાં ડોળા થોડી વાર આમ તેમ ફર્યા અને આખરે આવેશમાં ને આવેશમાં તેની આંખ મીંચાઈ. થોડીવારમાં ઘોરણ બોલવા માંડ્યાં અને આ જગૃત અવસ્થાનું સ્વપ્ન બીલકુલ શાંત થઈ ગયું. માત્ર નિદ્રામાં પણ તેની લમર ચઢેલી રહી હતી અને ઘડીયે ઘડીયે વાંછી ચુકી થઈ જતી હતી તેપરથી સ્પષ્ટ દીસતું હતું કે નિદ્રામાં પણ કાંઈક બલવાન સ્વપ્નમાં તે ધ્રુધવાય છે.

દિડમૂઠ સહિ જણ તેના લણી બેઈ રહ્યાં અને તેને ઉંઘેલો બેઈ આશ્ચર્ય અને વિચારમાં પડી સહિ ઉઠ્યાં. “ઉંઘવા ઘો, ઉંઘવા ઘો એને” એમ કહી દયાશંકર કેટલીક સૂચનાઓ કરી ઘેર ગયા. યુદ્ધિધનના શબ્દ ક્રોધ અને મંદવાડના લવારામાં ગણાયા. પરંતુ બીજે દિવસેથી વૈદ પાછો આવતો થયો, તેના ઔષધનો ગુણ હવે બહેલો લાગવા માંડ્યો અને થોડા દિવસમાં યુદ્ધિધન ઘરમાં હરતો ફરતો થયો. મંદવાડ સમૂળગો ગયો અને નિશાનીમાં માત્ર વૈર અને ક્રોધના ધ્રુધવાટને પાછળ મુકતો ગયો. મધ્ય રાત્રિયે ઉત્પાતસૂચક ધૂમકેતુ આકાશમાં ઘણા દિવસસુધી દેખાયાં કરે તેમ એકાંતમાં પણ આ ક્રોધથી ચઢેલી ભુકુટિ હમેશાં યુદ્ધિધનને કપાળે ચઢી આવતી, અને તે કારભારીનો નિઃસંશય વિનાશ સૂચવતી હતી.^૧

પ્રકરણ ૫.

યુદ્ધિધન. (અનુસંધાન, સંપૂર્તિ.)

તાં માણસોનો ખોટો ડોળ ખરામાં ચાલ્યો જાય છે. અને નહાનાંની ખરી વાત ખોટામાં ચાલી જાય છે. રંક યુદ્ધિધનનો ક્રોધ બેઈ દયાશંકરને હસવું આવ્યું અને ઘરમાં સહિ તેની વાત જ ભુલી ગયાં. જે કારભારીને ત્યાં માતું અપમાન થયું હતું ત્યાં યુદ્ધિધન પ્રસંગે અપ્રસંગે પ્રથ-

૧. શત્રુણામનિશં વિનાશપિશુનઃ કુદ્ધસ્ય ચૈદ્યં પ્રતિ

વ્યોમ્નીવ શ્રુકુટિચ્છલેન વદને કેતુશ્ચકારાસ્પદમ્ ॥ માઘ, સર્ગ ૧.
એ ઉપરથી સૂચિત.

મથી જ જતો હતો અને સાળે થયા પછી પાછો જવા લાગ્યો. પણ ઈશ્વરે સઉનાં મગજ અને કાળજી અપારદર્શક કર્યો છે. એમ કરતાં મ્હોટાનાં મન સમજવા નહાનાંને અવકાશ મળે છે, પરંતુ ગરીબ ખીચારાં નહાનાં માણસોનાં મન તો મ્હોટાં માણસોની પ્રમત્ત—અંધ—આંખોને અદૃશ્ય જ રહે છે અને એ આંધળાઓને મન રંક પુરુષોનાં કાર્યો સ્વાભાવિક રીતે અર્થવિનાનાં, અક્કલ વિનાનાં, મૂર્ખતા ભરેલાં, માલવિનાનાં, અથવા તો અપ્રરંગી, વસે છે. કોઈ વખત આંધળામાં કાણો રાજ્યો મળી આવે તો રંક માણસોની બુદ્ધિની પરીક્ષા કરવા યોગ્ય—મૂલ્ય જાણવા લાયક—વધારે બુદ્ધિવાળા આપણે તો છીએ જ એમ માને છે અને આ ખીચારામાં આટલી બુદ્ધિ છે એવું કહી કદર બુજવાની હીમ્મત કરે છે. કારભારી-મંડળ ભરાયું હોય, ગપાટા મારતું હોય, ખડાશો હાંકતું હોય, નિન્દા કરતું હોય, કોઈને નુકસાન કરવામાં જય પામી અભિમાન અને આનંદ પામતું હોય, નીચ ઉત્સવ કરતું હોય, ખોટા ઢોંગ રચતું હોય, નીતિના નિયમને ઉલટ પાલટ કરી દેતું હોય, અને મૂર્ખતાથી રંગેલાં-દુષ્ટતાનાં ભરેલાં-બુદ્ધિના દુરુપયોગે ધક્કેલેલાં અને બુશામતે સળગાવેલાં સ્વપ્ન-જાળ જેતું હોય, તેવે વખતે બુદ્ધિધન એકલો સેવકવર્ગ સાથે ભળનાર મુત્સદીવર્ગની છેલી પાયરીના માણસોમાં સઉની પાછળ બેસતો અને આંખ, કાન, અને મનને જુદા જુદા વ્યાપારોમાં રોષ્ટી આ સંસારનો અભ્યાસ કરતો અને કારભારી અને તેના દીકરાને જોઈ, અંતઃકરણમાં પોતાની મેળે હોલાતા ભડકાને ઘડી ઘડી વધારે વધારે પ્રદીપ્ત કરતો. પરંતુ તેના ઉપર કોઈની નજરે પડતી ન હતી. માત્ર કારભારીનો દીકરો દુષ્ટરાય, તિરસ્કાર અને અહંકારભરી બાડી આંખે કોઈવાર તેના ભણી આવેથી જોઈ રહેતો, છાતી ફહાડતો, અને એના જેવા કંઈ કંઈ રંક માણસોને તેમની અવસ્થાનું ભાન આવે એવાં અટકચાળાં કરી તથા તાબેદાર માણસો પાસે વણ-કલ્લે કરાવી, એમ કરવામાં પોતાની પદવી સાર્થક થતી હોય—પોતાનો હક જળવાતો હોય એવું ડોળ કરી દમભર આલ્યો જતો અને તેની પાછળ તેનાં પુંછડાં ચાલ્યાં જતાં. તેનો બાપ શઠરાય તેના કરતાં કંઈ વધારે સારો અને અક્કલવાળો હતો. દીકરાના જેવાં કામ તે ન કરે એમ ન હતું પરંતુ પ્રયોજન હોય ત્યારે જ કરતો અને ચાલતા સુધી સ્વાર્થ શિવાય બીજું પ્રયોજન રાખતો ન હતો. આથી બુદ્ધિધનનો અને તેનો પ્રસંગ જવલ્લે જ પડતો પરંતુ પડેલા પ્રસંગ સમયે તેણે પરીક્ષા કરી હતી કે આ છોકરો ચંચળ અને બુદ્ધિવાળો છે—અલબત્ત ‘ચંચળ’ અને ‘બુદ્ધિવાળો’ એટલે શઠરાયના પોતાના જેવો તો નહીં જ. પરંતુ આ પરીક્ષાથી બુદ્ધિધનને કાંઈ લાભ-હાનિનો સંભવ ન હતો. કારણ ‘બુદ્ધિ,’ અને ‘ચંચળતા’ એ બે ગુણને લીધે કારભારી

કાંઈ લાલ કરે એમ ન હતું, તેમ બુદ્ધિધનની અવસ્થામાં કાંઈ એવું પણ ન હતું કે શઠરાયને કાંઈ ખેડીકતું કારણ રહે. તે તેનો સગો અથવા વેરી એમાંથી એક પણ ન હતો. જે વેર હતું તે માત્ર રંક અવસ્થાવાળા બુદ્ધિધનના અંતઃકરણમાં ગુમરીતે બળ્યાં કરતું હતું અને તેને ખાપ-દીકરે અંતરણતાં સળગાવેલું હતું. સ્વાભાવિક સદ્ગુણવિનાના માણસો બધે ઠેકાણે વિવેક રાખી શકતા નથી અથવા રાખવાનું કારણ જોઈ શકતા નથી. પરંતુ ઈશ્વર તો અંતરણ્યે ઠોકર ખાનારના પગમાંથી પણ લોહી ફહાડે છે અને અવિવેકનાં ફળ અંતરણ્યે અંતરણ્યે દેખીતાં કે અણુદેખીતાં પણ સર્વ જમીનમાં પોતાનાં મૂળ નાંખે છે. ફળ દેખાયે અસાની માનવ કારણ ન સમજવાથી ઈશ્વરને માથે આરોપ મુકે છે અને પોતાનો પાછલો અવિવેક ભુલી જાય છે અથવા તો તે અવિવેક અને તેનાં ફળનો સંબંધ જોઈ નથી શકતાં.

વિવેકપ્રધ્વંસાન્નવતિ સુખદુઃખવ્યતિકરઃ ॥^૧

ધન્ય છે તેમને કે જેનાં અંતઃકરણ સ્વાભાવિકરીતે જ સદ્ગુણ અને વિવેકનાં કવચ ધારણ કરનાર હોય છે અને જેમની વિવેક-બુદ્ધિ દુઃખના અંધકારમાં પણ અંતર્દીપ સળગાવી એકાંત આનંદનો પ્રકાશ લોગવે છે ! શઠરાય અને દુષ્ટરાયને જોઈ, તેમના અપરાધનો અવસર વિચારી, તેનાં ભાવિ ફળ અને પોતાનો કોપ વિચારી, કોપની શાન્તિના વખતમાં શાસ્ત્ર-સંસ્કારી બુદ્ધિધન વિસ્મય પામી આવા આવા વિચાર કરતો હતો.

એક સમયે કારભારીના ઘરમાં તેના મંડળની પાછળ બેઠાં બેઠાં બુદ્ધિધન આજ વિચારમાં ગરક થઈ ગયો હતો. એટલામાં સહિ મંડળ ઉઠી ચાલ્યું ગયું અને વિચારમાં ને વિચારમાં, નજર આગળથી સ્વપ્ન ચાલ્યું જતું હોય તેમ આ સહિ મંડળના પ્રવાહને વહી જતો શૂન્ય નયનથી જોતો જોતો, બુદ્ધિધન એક ખારીના પગથીયાંપર બેસી રહ્યો, ઉઠવું ભુલી ગયો, અને એકલો પડ્યો. એટલામાં વાસીદું ફહાડનાર એક ચાકર સાવરણી વીંઝતો વીંઝતો આવ્યો અને તેણે હવામાં સાવરણી ઝાપટી માંછનો કસ્તર ઉરાડ્યો કે બુદ્ધિધન ચમકીને જાગૃત-નિદ્રામાંથી જાગ્યો. સર્વને ગયેલ જોઈ, આળસ મરડી, હળવે હળવે દરવાજા ખુલાર નીકળ્યો.

દરવાજામાંથી નીકળતાં એક રજપુત ગરાસીયો સામો મળ્યો. તેને માથે મ્હોટું કસબી લપેટાવાળું પાંથડું, હાથમાં રુપેરી હુક્કો, કસકસી પહેરેલું ઝીણું બુટાબુટાવાળું એક અંગરખું, કેડે બાંધી લીધેલા વસ્ત્રમાં જમૈયો, છરો, તરવાર અને એમ કેટલાંક હથીયાર બાંધેલાં, પગે કસકસેલો

પાયળમો જેને એડી ઉપર ખોરીયાં ઘાલી દીધેલાં હતાં, અને રાતી ભરેલી મોજડીઓઃ આ સર્વ ખેરી ગરાસીયો યુદ્ધિધનના સામો આવતો હતો. તે ગરાસીયા પાછળ ખીજે એક એથી સાધારણ ડોળનો ગરાસીયો, અને એક એ માણસ હતાં, સહિ મંડળ હળવે હળવે ચાલતું હતું. યુદ્ધિધનને જોઈ અત્રેસર ગરાસીઓ બોલ્યોઃ

“કેમ, યુદ્ધિધનભાઈ, ક્યાં ચાલ્યા? કામદાર છે કે ?”

“પધારો, પધારો ભૂપસિંહજી ! કામદાર હમણાં જ ગયા.”

મહોં કસમોડું કરી ભૂપસિંહ બોલ્યોઃ “ઠીક ! ત્યારે અમને ફેરો શા-

“માટે ખવરાવ્યો ? ઠીક, ભાઈ, ઠીક. આજ એનો પણ દી છે. યુદ્ધિધન,

“તમે કેમ હાલ દેખાતા નથી ? હવે અમારે ઘેરે કોઈ દિવસ આવતા રહો.

“કારભારીના ઘરમાં સોનું લાખ મણુ હશે, પણ તમારે એમાંથી કાંઈ કામ

“આવવાનું નથી. આ કામદારને ઉમ્મરે જોડા ઘસવી નાંખશો તેના કરતાં.

“અમારા જેવાને ઘેર કોઈ વખત આવતા રહો તો તમારા જેવાને અમે

“તો કાંઈ કામ લાગીયે હોં ! પછી તો, ભાઈ, તમારી મરજી !”

“એમ શા વાસ્તે ? ઘણા દિવસથી હું પણ તમારે ત્યાં આવ-

“વાનો વિચાર રાખું છું.”

હવેથી યુદ્ધિધને ભૂપસિંહ સાથે પોતાનો પ્રસંગ વધારવા માંડ્યો.

ભૂપસિંહ રાણા જડસિંહનો પાસેમાં પાસેનો પિત્રાઈ હતો. સગીર વયને

લીધે આજસુધી તેના મંથનો ગરાસ રાણાના કારભારીયોના વહીવટ તળે

હતો અને ગરાસનો વહીવટદાર તથા કારભારી મળી તેની ઉપજમાંથી

ખવાય એટલું ખાઈ ગયા હતા. રાણાને પણ પીત્રાઈપિણું સાચવવા ભણાવી

મુક્યો હતો. અત્યાર સુધી ભૂપસિંહને ગરાસમાંથી જવાઈ જોગ મળતું હતું

અને સગીર ઉમ્મરમાં જીવ જોખમમાં ન રહે માટે તે મોસાળ જઈ રહ્યો

હતો. હાલ તે ઉમ્મરમાં આવવાથી ગરાસનો સ્વતંત્ર વહીવટ પાછો મેળવવા

તજવીજ કરતો હતો, અને જીવ જોખમમાં નાંખી સુવર્ણપુર આવ્યો હતો.

પરંતુ તેને કોઈ દાદ આપતું ન હતું અને સહિ ધક્કેલે ચડાવતા હતા. આથી

રાણા અને કારભારીયો ઉપર તે મનમાં પુષ્કળ વેર રાખતો હતો પણ તે

વેર નપુંસક હતું, કારણ તે કાંઈ કરી શકે એમ ન હતું. હલકા મુત્સદ્દીઓ

પાસે એસી કામ ફહાડવાના રસ્તા ખોળતો અને કારભારીને લાંચ આપવા

વિના ખીજે માર્ગ તેને કોઈ ખતાવતું ન હતું. કારભારી અને તેના જુદા

જુદાં પાસવાનો મળી સંઘને ઓછામાં ઓછા પચાસ હજાર લાંચનાં જોઈતા હતા અને એટલો જ દરબારને નજરાણો જોઈતો હતો.

આવા વખતમાં શત્રુનો શત્રુ તે મિત્ર એમ થયું. બુદ્ધિધને ભૂપ-સિંહને અર્થે કારભારીયો સાથે બાથ લીડવા હીમત કરી. ભૂપસિંહને પછિસે ટકે મોસાળમાંથી આશ્રય હતો અને તેમાંથી બુદ્ધિધનને પણ ઘરના નિર્વાહની ચિંતા દૂર થઈ અને કારભારીયો સાથે લહડતાં ‘હળવટ કે જળવટ’ કરવા તત્પર થયો. ભૂપસિંહને પણ બીજું કોઈ કારભારીની બહીષ્ટે મળતું ન હતું એટલે આ ઠીક પડી ગયું. ગરાસીયો અને સુત્સહી રાત્રે રાત્રે મળતા, વર્તમાન તથા ભવિષ્યનો વિચાર કરતા, અને હજીમુઘી કોઈની નજર ચડે એટલું તેમનું વજન થયું નહોતું.

એમ કરતાં કરતાં બુદ્ધિધન અને ભૂપસિંહનો પ્રસંગ પ્રસિદ્ધ થયો, અને એક સાથે બીજો પણ કારભારીયોનાં શત્રુમાં લેખાવા લાગ્યો. પોતે કાંઈ પણ દેખીતું કામ કરી શક્યો ન હતો એટલામાં આ પરિણામ થયું જોઈ બુદ્ધિધનને સારું ન લાગ્યું. આખરે સામા શસ્ત્ર વાપરવા સજ્જ રહેવાની તેને જરૂર લાગી. સુવર્ણપુરમાંથી ઘર તથા જમીન વેચી ઈંગ્રેજ હદમાં જમીન લીધી અને લીલાપુર નામના ઈંગ્રેજ થાણામાં બેજણ જઈ રહ્યા. બુદ્ધિધને કુટુંબ પણ સાથે લીધું. કુટુંબ નીકળ્યું તે દિવસે દુષ્ટરાય તરફથી સૌભાગ્યદેવીને પકડવા નીચે હુમલો કરવા ધારેલો પાછળથી માલમ પડ્યો તે ઉપરથી કુટુંબ સાથે લેઈ લીધું સાર્થક થયું લાગ્યું.

લીલાપુરમાં બને જણાએ જુદાં જુદાં ઘર લાડે રાખ્યાં. ગામથી એક બે ગાઉને છેટે સરકારી એજન્ટ કર્નલ બ્રિસ્ટન સાહેબ રહેતા. તેમના તાબામાં સુવર્ણપુર, રતપુરી તથા બીજાં બેચાર સંસ્થાનો અને સાત આઠ તાલુકા હતા. તે સંસ્થાનો દશથી પચાસ લાખ મુઘીની જુદી જુદી ઉપજનાં હતાં. સાહેબ જાતે લશ્કરી માણસ હોવાથી આનંદી મીલજના હતા, શીઘ્ર વિચાર પસંદ કરતા, અને હુકમનો અમલ થતાં ક્ષણ પણ ટીલ થતી અથવા સામું કારણ કોઈ બતાવે તો અધીરા થઈ જતા અને તપી જતા. સિદ્ધો રસ્તો લેવાની જાતે ટેવ રાખતા, સામું માણસ આડે રસ્તે જાય છે એમ હંમેશાં બહેમાતા, અને તેવા માણસ સામે સર્વ જાતના ઉપાય લેવામાં ન્યાયબુદ્ધિને નિરુપયોગી ગણતા. જાતે કામ કરવું હોય ત્યારે સ્વાભાવિક રૂઢાપણ ભરેલા અને દૂરદર્શી વિચાર કરી શકતાં પરંતુ ઘણું ખર્ચ કામ શીરસ્તેદાર મારફત લેતા. શીરસ્તેદારને ઘણી આખતમાં સામા માણસના સારા નરસાપણા વિશે પૂછતા અને તેનો તથા

પોતાનો મત મળ્યે ખુશી થતાં અને શીરસ્તેદારને હોંશીયાર તથા સારા માણસમાં ગણવા લાગ્યા હતા, શીરસ્તેદારની જગા ઉપર હાલમાં એક દક્ષિણી ગૃહસ્થ સદાશિવપંત નામનો હતો. તે ઈંગ્રેજ સારું જાણતો, ચાલાક હતો, અને સાહેબનો મીઠાજ નળવી સ્વતંત્ર દેખાવ કરવામાં પ્રવીણ હતો. સાહેબની મહેરબાનીથી એક વખત તેણે શાન્તિગઢની દીવાનગીરી મેળવી હતી. પરંતુ સાહેબની મહેરબાનીથી આ પદ મળ્યું એટલે એ સંસ્થાનના ઠાકોર પ્રતિ પોતાનો કાંઈ પણ ધર્મ હોય એમ માનતો ન હતો. કેટલાંક કામમાં દરબારી માણસોની ગરજ પડતી તે વખત તેમને ખુશી કરતો હતો પણ ગરજ સર્યે તેમની પરવા પણ ન રાખતો. આથી એક પણ મંડળ તેને પોતાના વર્ગનો ન ગણતું. ન્યુસ્પેપરોવાળામાં આ રીતથી તેણે નિષ્પક્ષપાત અને ન્યાયીપણાની કીર્તિ મેળવી હતી અને સાહેબ પાસે પ્રતિષ્ઠા વધારી હતી. આથી એના સામી ફરીયાદ કરવાનાં દ્વાર સર્વત્ર અંધ થઈ ગયાં હતાં અને પોતાની ગુપ્ત ઈચ્છાઓ પુરી પાડવામાં અને લોભ તથા ઉદ્દતપણાનો પુરો અમલ કરવામાં, નિરંકુશ બની ‘નામીયો સાહુકાર રળી ખાતો હતો.’ દેશી માણસો લાયક નથી અથવા તો સ્વતંત્રતા જળવી શકતાં નથી અથવા તો તેમનું વજન પડતું નથી એવે એવે બહાને ઘણીક જગાઓ પરદેશી માણસોથી ભરી દીધી હતી અને તે પરદેશીયોમાં દક્ષિણીવર્ગ કરતાં બીજા જાતનાં માણસો જડી આવ્યાં ન હતાં. આખરે ઠાકોર, દેશી મુત્સદ્દિ-વર્ગ, ગરાસીયાઓ અને રૈયત-સર્વના તરફથી જીલમની ખુમ ઉઠી. પરંતુ રાજ્યના અને ઠાકોરના શત્રુઓ સાહેબપાસે જતા અને પોતે દેશી છતાં દીવાનસાહેબના ન્યાયથી સંતોષી છીએ એમ બતાવતા એટલે બીજા લોકોની ખુમને સાહેબ ગણકારતા નહી. પણ એક વખત તો ઠાકોરને અપમાન મળવાથી સાહેબને જાતે મળી ફરીયાદ કરી અને કેટલીક ખટપટ જાગી. તેમાંથી સાહેબનો અભિપ્રાય એવો અંધાયો કે દીવાન પ્રમાણિકપણાને લીધે આ સર્વને ‘મંનેજ’ કરી શકતો નથી એટલે તેને પાછો અસલ જગા ઉપર બોલાવી લીધો. તેનો ‘જાત દરમાયો’ વધારી આપ્યો, અને પ્રસંગ મળ્યે મહોટી જગા અપાવવા કહ્યું.

સાહેબની પાસે ન્યાયનું પણ કામ હતું. તે તથા રજવાડી કામ સંબંધમાં વઢીલ મુખત્યારો રાખવામાં આવતા. બુદ્ધિધને સાહેબને મળી પોતાની બુદ્ધિથી ખુશ કરી સનંદ મેળવી અને સ્વતંત્ર ગુજરાન જોગ પધસો તથા એજંસીનાં અમલદારોમાં જવા આવવા જોગ મોલો મેળવ્યો. સદાશિવપંત સાથે મિત્રતા કરી અને ભૂપસિંહનું તથા તેનું ઓળખાણ કરી આપ્યું. પંતને સમજાવી દીધું કે ભૂપસિંહને જાતે દિવસે ગાદી મળવાનો સંભવ છે

અને તરતમાં ગરાસ વાસ્તે કાંઈ ખરચી શકે એમ છે. પોતે પણ ધંધા પ્રસંગે સાહેબપાસે જવર અવર વધાર્યો અને ધંધામાં પોતાની પ્રમાણિકતા, ચાલાકી, અને વિવેકબુદ્ધિથી સાહેબની પ્રીતિ મેળવી. તે એટલે મુંઘી કે સહિની ખાખતમાં સાહેબ પંતને પુછી ન્યાય કરતો, અને બુદ્ધિધનની હઠીકત સાંભળે ત્યારે કોઈને પુછવાપણું રહેતું નહી. શીરસ્તેદાર અદેખાઈ કરી પોતાના કામમાં વચ્ચે ન પડે માટે બુદ્ધિધન તેને પણ પ્રથમથી મળતો અને તેનું મન રીઝવતો. અને એટલું કરવામાં પોતે કાંઈ દોષ કરે છે એમ તેના મનમાં ન આવતું. સદાશિવનો ભૂપસિંહ સાથે સંબંધ વધતો ગયો તેમ તેમ અને બુદ્ધિધનની આડળીલ લાગવા માંડી અને એને ખસેડી જાતે પરભાર્યો સંબંધ કરવા લાગ્યો. ઉદારતાની રીત બુદ્ધિધને ભૂપસિંહને શીખવી હતી અને એ શીખામણનો અમલ કરવાને પ્રત્યેક પ્રસંગે બુદ્ધિધનને પુછવામાં આવતું હતું તે બંધ થયું. બુદ્ધિધને આ સંબંધ બાંધી આપવામાં જુદો જ વિચાર કર્યો હતો. ભૂપસિંહને તરત ગરાસ મળશે તો તે મોજશોખમાં પડશે, તેના મનના ઉલરા નરમ પડશે, અને સાહેબ લોકોમાં તેનો પરિચય વધવાનો પ્રસંગ નહી રહે, માટે ગરાસને જહાને તેને લીલાપુરમાં વધારે વાર રાખવો, સાહેબલોકોમાં તેને જાતો આવતો કરવો, પોતે ત્રાહીત દેખાઈ સાહેબની પાસે તેનાં વખાણ કરવાં, અને શીરસ્તેદારો લાંબા તથા ઉદાર પરિચયની શરમે તથા અગાડીની આશાએ પ્રસંગ પડ્યે કામ લાગે, એવા એવા વિચારથી ગરાસ મેળવવાના ખરા ઉપાય બુદ્ધિધન મુલતવી રાખતો અને આ સર્વ પ્રસંગનો લાભ લેઈ ભૂપસિંહની સાધારણ સમજણ સુધારવાની મહેનત કરતો. તેવામાં સદાશિવ તરફથી આ અનર્થ થયો અને જે બુદ્ધિધને તેને લાભ કરી આપેલો તે જ બુદ્ધિધન અને ભૂપસિંહની વચ્ચે ભેદ પડ્યો. આ ખાખત જાણે પોતાના કબજામાં પણ આવી નથી એવો વેશ તેણે ધારણ કર્યો.

આ સર્વનો પ્રતીકાર કરવા અને ખોટામાંથી સારું ફેલાડવા હવે તેણે યુક્તિયો રચવા માંડી. 'સારો અર્થ અને સારાં સાધન' એ નિયમ તેણે સાંભળ્યો પણ ન હતો. સ્વભાવિક રીતે અંતઃકરણ શુદ્ધ હોવાથી હમેશાં સારાં સાધન ખોળતો, પરંતુ સારા અર્થને વળગી રહેવાથી જ તેનું અંતઃકરણ તૃપ્ત થતું અને 'સારે અર્થે ગમે તે સાધન' લેવું તેમાં તેને કાંઈ દોષ સમજાય એવો ઉપદેશ મળ્યો ન હતો અને એમ સુઝાડે એવું કાંઈ પણ તેના સંસારમાં ન હતું. સારાં સાધન મળ્યે ખોટાં સાધન લેવાની તેને જરૂર લાગી. ભૂપસિંહના ઉપર પોતાની સારી અસર કરવી તરત તો છોડી દીધી

અને વાતચીતને માત્ર મોજશોખના વિષયનું જ સંગ્રહસ્થાન થવા દીધી. સદાશિવ દારુનો વ્યસની હતો. તે વ્યસનમાં ભૂપસિંહને પડવા દીધો. સદાશિવ સ્ત્રીલંપટ હતો અને નિશાચરવૃત્તિ રાખતો. આ નિશાચરવૃત્તિનો લાલ લેવા ભૂપસિંહને પોતાની મેળે સુઝે એવા પ્રસંગ યુદ્ધિધને જાતે તટસ્થ રહી ઉત્પન્ન કર્યા. ગરાસીયો દક્ષિણીને ત્યાં રાતદિવસ પડી રહેવા લાગ્યો, અને સદાશિવ દિવસે કચેરીમાં જાય અને રાત્રે બહાર જાય તે વખત તેની સ્ત્રી રમાબાઈસાથે ભૂપસિંહે ગાળવા માંડ્યો. યુદ્ધિધન ભૂપસિંહને ઘેર જાય તો મેળાપ થવો મુશ્કેલ થવા લાગ્યો અને ત્યાં ઘડી બે ઘડી એકલો એસી વાટ જોઈ પાછો જતો અને માત્ર શું થાય છે તે નજરમાં રાખતો. ભૂપસિંહની સ્ત્રી રાજબા આજસુધી તો સુપાત્ર રહી હતી. યુદ્ધિધન બાબત તેના મનમાં ઉંચો વિચાર હતો, અને બેમાંથી એકેના મનમાં કુયુદ્ધિ હતી નહીં. પરંતુ ભૂપસિંહ બહાર રહેતો એટલે હવે આ બેની એકાંત વધારે થવા લાગી. પતિની કુચાલ સાંભળી રાજબાને અસંતોષ અને ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થયાં, અને મનના વલણે તેને એવી યુદ્ધિ સુઝાડી કે હવે પત્નીધર્મ પાળવા હું બંધાઈ નથી. આથી તેને મોહ થયો અને એક દિવસ યુદ્ધિધન એકલો બેઠો છે અને રાજબા બેઠી છે, વાતો કરતાં કરતાં થોડીકવાર તે છાની રહી, અને કાંઈકે મનમાં આવ્યું એટલે થોડીવાર યુદ્ધિધન સામું જોઈ રહી અને યુદ્ધિધન તેના સામું જોતાં તેના વિકાર કળી ગયો—અને તેની પવિત્રતા ડગમગવા લાગી. તે ઉજ્યો—તે ઉઠી. પોતાની ઇચ્છાવિરુદ્ધ—કોઈકનાં ધક્કેલ્યાં લાગ્યાર બન્યાં હોય તેમ બને જણે એકમેકની હાથેલીમાં હાથેલી મુઠ્ઠી. બન્નેની નાડીયો વેગવાળી થવા લાગી અને છાતીયો ધબકવા લાગી, બન્નેનાં શરીર કંપવા લાગ્યાં, વિચાર—વિવેક હોલાઈ ગયાં, મહોં બહાવરાં બની ગયાં, શરીર તાવવાળાં થઈ ગયાં, અને સમયનો પ્રેયો રાજબાની છાતીપરનો છેડો સરી ગયો. એટલામાં કાંઈકે આકસ્મિક ધબકારાનો અવાજ થયો—પરવશ થયલાં બન્ને જણ અમક્યાં, હાથમાંથી હાથ પડી ગયો. ‘કાલ આવીશ’ કહી યુદ્ધિધન વિચારમાં પડી ઘરભણી ચાલ્યો અને તેને પાછો ખેંચવા—બોલાવવા દિડ્-મૂઠ્ અને પરવશ રાજબાએ હાથ લાંબો કર્યો—મહોં ખેંચી ક્યું અને વળી તુરત જ બંધ થઈ ગઈ અને પોતાને ઠેકાણે જઈ બેઠી તથા થોડીવાર વિચારશૂન્ય પડી—વિચારમાં પડી આખરે છાની માની રોઈ પડી, અને અંતે નવો અવતાર લીધો હોય એવી મનમાં બની—વિહ્વળ મનથી પોતાને કામે પડવા યત્ન કરવા લાગી.

યુદ્ધિધન આ બનાવને આપત્તિરૂપ ગણી શોકમાં ડુબી કીકે મહોંયે

ઘેર ગયો. તેના અંતઃકરણમાં પશ્ચાત્તાપ અગ્નિ પેઠે સળગ્યો. બાઈ માણસ સાથે એકાંતમાં હવે ન રહેવું એવી મનમાં ગાંઠ વાળી. વળી કલ્પનાશક્તિ જાગી અને અનેલા બનાવનો ચીતાર પ્રત્યક્ષની પેઠે મન આગળ ખડો થયો અને સરી ગયલા છેડાવાળી-ટકટક જોઈ રહેતી-ઉઠતી-હાથમાં હાથ મુકતી-આતુર મુખવાળી રાજબા તેના મન આગળ આવી ઉભી રહેતી અને તેના સુવિચારને હાંપી મુકતી. આમ કરતાં કરતાં ઘરમાં આવ્યો. માતુઃશ્રી બેઠાં હતાં તેમનું મુખ એવું ને એવું છતાં યુદ્ધિધનને જીવું લાગ્યું. પોતે ભ્રષ્ટ અને અપરાધી હોય તેમ છેટે ઉભો રહ્યો અને માતુઃશ્રીના પવિત્ર પ્રતાપી મુખ સામું જોઈ ન શક્યો. શયનગૃહમાં ગયો ત્યાં નિર્દોષ સૌભાગ્યદેવી હસતી હસતી સામી આવી અને કણ્ઠે હસ્તદાન કરી પતિવ્રતા પતિને સ્નેહસત્કાર દેવા લાગી. પોતાના સ્પર્શથી તેને દૂષિત કરતો હોય તેમ આ સત્કારનો પ્રત્યાઘાત ન વાળતાં પોતે સ્તબ્ધ ઉભો રહ્યો અને મનમાંથી સ્પર્શ ન કરતો હોય એવી વૃત્તિ અનુભવવા લાગ્યો. આ મહારી દેવી-મહારી ધર્મપત્ની એની મહેં અવગણના કરી એમ ગણી પશ્ચાત્તાપના અગ્નિમાં બળવા લાગ્યો. વળી એના પવિત્ર નિર્દોષ મુગ્ધ મુખ સામું જોઈ રહ્યો. તેને પોતે છેતરી એ વિચાર તેને સાલવા લાગ્યો. હજી સુધી આ મહારીપાસે ઉભેલો પતિ આવો દુષ્ટ છે એ આ જાણતી નથી એવી પ્રતિભા જાગી. વળી એના મુખ ભણી જોઈ રહ્યો-તેમાં કાંઈક નવીન સુંદરતા લાગવા માંડી. તેની સાથે રાજબાનું મુખ સરખાવવા લાગ્યો-આખરે નક્કી થયું કે સૌભાગ્યદેવીની કાન્તિ આગળ રાજબા કાંઈ લેખામાં નથી. આવી હલકી સ્ત્રીપર પોતે ઘડીક પણ મોહિત થયો તે સારું પોતાની કમઅક્કલપર તિરસ્કાર કરવા લાગ્યો. યુદ્ધિ શાથી ગુમ થઈ ગઈ અને આ હંસીને મુકી કાગડીપર મન કેમ ગયું એ બાબત બહુ આશ્ચર્ય લાગવા માંડ્યું. અંતે આ પવિત્ર પતિવ્રતા-મહારી દેવી-તે જ મહારા સ્નેહને યોગ્ય છે એમ ગણી તેના સ્નેહને ઉત્તર દેવા યુદ્ધિધનનું અંતઃકરણ તત્પર થયું. હવેથી ભૂપસિંહને ઘેર જવું નહીં અને જવું તો રાજબા પાસે અથવા એકલાં બેસવું નહીં એવો પાકો ઠરાવ કર્યો અને ઈશ્વરે આવી રીતે ગમે તેમ પણ મહા પાપમાંથી ઉગાર્યો માટે તેનો આભારી બની ગયો અને મન મર્દન કરાવી સ્નેહ-તેલ-ચોળાવી નહાયું હોય તેમ નિદ્રાવશ જેવું લાગતાં-મનનો ધણી-મનસ્વી પતિવ્રતાની પવિત્ર પાવક અને શાંત સોડમાં ઘસઘસાટ ઉઘી ગયો. ઉઘમાં માત્ર તેને જ જોઈ રહ્યો. એના એક સ્વપ્નમાં તો “હૃદય-મન્દિર” નામનાં વિશાળ મન્દિરનાં સિંહાસનપર સૌભાગ્યદેવી બેઠેલી, તેના મુખ આગળથી ચંદ્રમાના જેવા કોમળ દિરણ કુટતા હતા, યુદ્ધિધન પોતે પોતાને કૃતાર્થ અને ભાગ્ય-

શાળી માનતો દેવીને ઘડીવાર ચામર ઢોળતો હતો, ઘડીક તેનો છડીદાર થતો હતો, અને ઘડીકમાં મન્દિરના દ્વાર આગળ કલબલાટ મચાવી મુક્રી પચાશેક રાજબાઓ આવી ઉભી રહેતી. તેને આઘેથી ફહાડી મુકતો હતો. “ઉભો રહેજે, શઠ !” કરી તેને હસવામાં મન્દ પ્રહારે ધોલ મારતી હોય તેમ દેવીનો કોમળ હાથ ઉંઘમાં યુદ્ધિધનના લમણા ઉપર રહ્યો હતો અને તેના રમણીય ણિઆધર નિદ્રામાં મલકતા હતા.

બીજે દિવસે યુદ્ધિધન રીતસર કામકાજમાં ગુંથાયો. પણ સંધ્યાકાળ પડી અને ભૂપસિંહને ઘેર જવાનો સમય થયો એટલે રાજબા સાંભરી, મન ઉત્સુક થયું, પ્રથમ દિવસનો ઠરાવ ભુલી ગયો અને કપડાં ખેરી બહાર જવાનો વિચાર કરે છે એટલામાં સૌભાગ્યદેવી કાંઈક પુછવા આવી. તેને જોતાં જ પવિત્ર વિચાર પાછા ઉત્પન્ન થયા અને આટલા સરખા બનાવથી એનું પત્નીવ્રત સદાકાળ અમર રહેવા અચ્યું ! ‘હટ ! હું કાંઈ નથી જતો રાજબાને ઘેર !’ કરી તે બીજે રસ્તે બીજે કામે ગયો અને તે સમયથી એ વિચાર-રાહુ એના મન આગળ કદી પોતાની મેળે પાછો આવ્યો નહીં. પરંતુ રાજબા સ્ત્રીયુદ્ધિવાળી હતી. તેનું મન આગ્રહી હતું અને તેમાં પકડાયલી વાત ત્યાંથી ખસતી ન હતી. રજપુતાણીમાં હીન્મત પણ જખરી હતી. વચન આપવા છતાં યુદ્ધિધન આવ્યો નહીં. આજ રોકાઈ ગયો હશે-કાલે આવશે. કાલ થઈ, ન આવ્યો. પરમ દિવસ થયો અને ન આવ્યો: એમ સાત આઠ દિવસ થયા. અંતે એક દિવસે ભૂપસિંહ ઘરમાંથી રમાબાઈને ઘેર ચાલ્યો એટલે રાજબા પણ તેની પાછળ જોતી જોતી ઈર્ષ્યા ભરી જવા વિચાર કરી વિહ્વળ બની ઉઠી પુરુષનો વેશ લીધો. કેડે હથીઆર બાંધી લીધાં અને યુદ્ધિધનના ઘર આગળ રાતના આઠ વાગે આવી ઉભી અને સંદેશો ફહાવ્યો કે “ભૂપ-સિંહના દોસ્ત રાજસિંહ તમને મળવા આવ્યા છે—કાંઈ એકાંત કરવાની છે.” યુદ્ધિધન આ નવીન નામ સાંભળી ચમક્યો-ઉભો થયો અને એકલો આગળ આવી “આવો, આવો રાજસિંહ” કરી તેને પોતાના દીવાન-ખાનામાં લઈ ગયો. તેનું મહોડું અને પોશાક ન્યાળતાં ન્યાળતાં—ઘણાક તર્ક વિતર્ક કરવા લાગ્યો અને અદ્ભુત આશ્ચર્યમાં મગ્ન થતો બોલ્યો:

“આ શું ? તમે-અત્યારે-આમ ક્યાંથી ?”

“યુદ્ધિધન ! તમે સારું ન કર્યું. ભૂપસિંહને તો સદાશિવપંતને ઘેરથી મદદ મળવા માંડી અને મને વચન આપ્યા છતાં તમે મદદ ન આપી “ એ શું મહારા તમારા સ્નેહ—” એમ ફહેતાં ફહેતાં રાજબા અટકી પડી— પુરુષનો ચાળો કરી અકકડ અને ટટાર થઈ હાથ જમૈયાપર મુકવા ગઈ, પણ

તે સ્ત્રીની પેઠે કેડે અર્ધચંદ્ર કરી મુક્યો. છાતી ફહાડવા ગઈ, પણ અણધાર્યો દેખાવ દીધો અને છેતરાઈ. વળી આંખ ઢાંકી ન રહી.

“ રાજસિંહ ! હું તમારે વાસ્તે દીલગીર છું. ભૂપસિંહને લીધે મહારો
“ તમારો સંબંધ છે અને ભૂપસિંહને અળગા રાખી તમારી સાથે સ્વતંત્ર
“ સંબંધ બાંધવાથી તમારા કે મહારા હકમાં સારું નથી. તમે ભૂપ-
“ સિંહને પાછા હાથમાં લ્યો અને હું તમો અને દોસ્તોને અધીન છું.
“ ભૂપસિંહ તમને જાતે જ મદદ આપે તે વધારે સારું છે.” ઘણીક
હીમ્મત આણી બેશરમ જેવો દેખાઈ બુદ્ધિધન બોલ્યો.

“ અને તમારો કોલ ! તમારો બોલ ! તમારું વચન !”

“ હું બહુ દીલગીર છું. ભુલમાં બોલેલું પળતું નથી. વધારે
“ મહોટા કોલને લીધે આ બોલ તોડવો પડે છે.”

“ પણ કાંઈ મહારો વિચાર કર્યો ?”

“ તમારો પણ સારો જ વિચાર કર્યો છે.”

“ તમે નક્કી કહો છો ? સરત રાખજો.”

“ હા. નક્કી.”

“ ફરી વિચાર કરો.”

“ પુરો વિચાર કર્યો છે. રામ રામ ”—કરી ગભરાયલો બુદ્ધિધન
ઉઠવા લાગ્યો.

“ હવે જાણ્યો જાણ્યો તમારો વિચાર ”—કરી રાજાએ બુદ્ધિ-
ધનનો હાથ ઝાલી એક ઉંચો તટ્ટીયો પડ્યો હતો તેપર બેસાડ્યો અને
તેના શરીર સરસી જઈને શરીર આંપતી ઉભી. કોણ જાણે ક્યાંથી તેનામાં
આ હીમ્મત આવી. રજપુતાણી ! ગજબ કર્યો ! બેસતો બેસતો, હાથ
લેઈ લેતો, શરીર સંકોચતો બુદ્ધિધન બોલ્યો : “ રાજ—હવે બસ
“ થયું. મને ભૂપસિંહ મારફત જોલાવજો. હું આવીશ.”

“ એની બહીક લાગે છે ?” કહી રજપુતાણીએ બુદ્ધી ચડાવી
અને તિરસ્કારભર્યું હાસ્ય કરવા લાગી અને નીચી નમી, બેઠલા
ઉઠતા બુદ્ધિધનના ખભાઉપર હાથ અને હડપચી મુકતી અડોઅડ ઉભી.

“ બહીક ઈશ્વરની ! બીજા કોઈની મને નથી.”

નહી ચાલે જાણી રજપુતાણી ડોળા ફેરવતી ઉઠી.

“ હીક છે. ઈશ્વરની બહીક રાખો. ભૂપસિંહના જોલાવ્યા આવજો.
“ પણ કોલ પળાતું ત્યારે હું રજપુતા—ખરો. વારું જાઉં છું.” એમ

કહી હાથ તરછોડી, પોતાને શરીરે યુદ્ધિધનના શરીરને ધક્કો મારી
રુખાંબંધ રજપુતાણી ચાલી ગઈ.

સહજ વિચાર અને આશ્ચર્યમાં પડી યુદ્ધિધને આ સ્વપ્ન સ્મર-
ણમાંથી હાંકી મુક્યું અને કામે લાગ્યો—જાણે કે કાંઈ અન્યું જ ન હોય !
ભૂપસિંહને ઘેર જવું તરત તો એકદમ બંધ કરી દીધું. છેક સુવર્ણપુર
મુઘી કર્ણોપકર્ણ આ નહાની સરખી વાત ઉડી. જગત માનવા લાગ્યું કે
કાંઈક કારણથી ભૂપસિંહ અને યુદ્ધિધનની મિત્રતા તુટી, અને કારણ
વિષે ગણદેવીએ શેષનાગ જેવા લોકની જીભો ઉપર હજારો ખુલાસા
મુક્યા. ખત્તે મિત્રો રસ્તામાં મળતા તો માત્ર લટકસલામ થતી.

ભૂપસિંહ અને સદાશિવ બેને જુદા શી રીતે પાડવા અને ગરા-
સીયાને ગરજલો શી રીતે કરવો તે હવે યુદ્ધિધનનું ગુરુકાર્ય થઈ પડ્યું.
એ બેનો સંબંધ કરવામાં પોતે ભુલ કરી એવું સ્પષ્ટ દીસવા લાગ્યું. અને
હવેથી કોઈનો પણ વિશ્વાસ ન રાખવો, કોઈને પણ સારો ન ગણવો,
અને પોતાનું તંત્ર કોઈના હાથમાં જવા ન દેવું એવો મહોટો ઉપદેશ
આટલી નહાની બાબતમાંથી લીધો. ગરાસીયાને પોતાના કાર્યનું સાધન
બનાવવા હાથમાં લેવાની જરૂર લાગી પરંતુ તેને પણ પોતાનો ન ગણવો
એવો નિર્ણય કર્યો. તેમ જ એ પણ શીખામણ મળી કે ભૂપસિંહને ખોટું
રસ્તે ન પાડવો, કારણ ખોટું રસ્તે પડનાર માણસ પાડનારની પણ
લગામમાં આગળ જતાં રહી શકતું નથી એ અનુભવસિદ્ધ થયું. કદાચિત્
લગામમાં રહે પણ તેમ કરવાને પોતાને નીચે રસ્તે જવું પડે એ પણ
ખરાબ વાત. જો યુદ્ધિધન રાજબાની વૃત્તિમાં સામેલ થયો હતો તો
ભૂપસિંહને આંગળીના ટેરવાપર રમાડી શકત, પરંતુ તે વિચાર શુદ્ધ
અંતઃકરણમાંથી પારાની પેઠે સરી જતો.

એક દિવસ યુદ્ધિધન સાહેબની કચેરીમાં ચાલ્યો જાય છે ત્યાં
પોતાનાથી આગળ ભૂપસિંહને જતો દીઠો. રસ્તામાં સદાશિવનું ઘર
આવ્યું. મેડીયે બારીપર રમાબાઈ ઉભી હતી. નીચે આવી તેણે બારણું
ઉઘાડ્યું, ભૂપસિંહ અંદર ગયો. બારણું બંધ થયું, અને યુદ્ધિધન તેની
આ દશા જોઈ નિઃશ્વાસ નાંખી ચાલતો થયો. કચેરીમાં જઈ પોતે બેઠો
તો ખરો પણ મન ચંચળ થયું હતું. એટલામાં સાહેબે ખુમ પાડી—
“ યુદ્ધિધન ! ” એકદમ ઉઠી યુદ્ધિધન ત્યાં ગયો.

સાહેબ એક ટેબલ પાસે ખુરસીપર પીછું મહોંમાં ઘાલી બેઠા હતા.
અને એક દફતર લેઈ સામે બીજી ખુરસીપર સદાશિવ બેઠો હતો.

મહોંમાંથી પીછું કહાડી સાહેબ બોલ્યા: “બુદ્ધિધન, તમને ખબર
“ છે કે સુવર્ણપુરના ગરાસીયાનો જવાબ રાણાએ કીધા વરસમાં આપ્યો ?”

બુદ્ધિધન વિચારમાં પડી બોલ્યો. “પંત, એચાર દિવસ ઉપર જે
“ દફતર તપાસ સારું આપ ઘેર લેઈ ગયા છો તેમાં એ જવાબ હશે ને
“ તેમાં તારીખ હશે.”

સાહેબ:—“જાઓ, માણસ મોકલી મંગાવો.”

પંત તાબેદારીથી-નરમાશથી બોલ્યો: “સાહેબ, આજ હું ઓફિ-
“ સમાં જોઈ છું, ત્યાં નહીં હોય તો કાલ ઘેર જોતો આવીશ.”

સાહેબ:—“નહીં નહીં, અત્યારે જ માણસ મોકલો કે તમે જાઓ.”

પંત:—“બુદ્ધિધન, મહેરબાની કરી કોઈને મહારે ત્યાં મોકલશો ?”

બુદ્ધિધનને લાગ મળ્યો. નરભેરામ કરી એક ખંદો, મશકરો, અટક્યાળો, અદેખો, બહુબોલો, કોઈની શરમ ન રાખે એવો કારકુન હતો. રમાબાઈને સ્વતંત્રતા આપવા સારું પંતની પુઠ પાછળ તે ટોળ કરતો, દક્ષિણીઓને ધિક્કારતો, અને પંતની કડવી મશકરીયો કરતો. તે પોતાના બીજા કામમાં બહુ લાગતો એટલે પંત આ સઘળું માફ કરતો અને તેને પોતાનો ગણતો. બુદ્ધિધને દસ્તાવેજ બોળવા તથા લાવવા નરભેરામને શોધી કહાડી મોકલ્યો. નરભેરામ જઈ જુવે છે તો પંતનાં ખારણાં બંધ. કોઈને બોલાવવાને બદલે ઉલાળાકુંચીના કાણામાંથી નીચો પડી જોવા લાગ્યો તો ભૂપસિંહને અંદર દીઠો. કોઈને ખબર ક્યાં કે બોલાવ્યા વિના એકદમ પાછો ફર્યો, બુદ્ધિધનના કાનમાં ગમત પામી સમાચાર કહ્યા. એણે પંતને ફહેવા કહ્યું, અને પંત સાહેબનાથી જુદી ઓરડીમાં ગયો હતો ત્યાં જઈ નરભેરામ ઉભો રહ્યો અને મહોંપર શોક આણી-ગુસ્સો આણી, મનમાં આનંદ પામી, જાણે કે જીભ ઉપડતી ન હોય તેમ ડોળ કર્યો. આખરે સઉ સમાચાર કહ્યા. સદાશિવનો મહેરો બદલાઈ ગયો, માથું ફરી ગયું, અને નરભેરામની સલાહ માંગી. નરભેરામ કહે “બુદ્ધિધનને પુછો તો સારું, એ ઉપાય સુઝાડશે. મને તો લાગે છે કે “આ લુચ્યા ભૂપસિંહની ફજેતી કરવી ને મારવો.” મનમાં જાણ્યું કે “હીક લાગમાં આવ્યો છે-ભૂપસિંહ તો મરદ છે. બચ્યા, ફજેતી “તો તહારી બાંધડીની થશે ને સાથે તહારી!” ગભરાયલા સદાશિવને બુદ્ધિધને ગંભીર, ચિંતાવાળું અને અજાણ્યું મહોં રાખી શીખામણ આપી કે “દસ્તાવેજ જડતો નથી માટે જાતે શોધવાની પરવાનગી લેઈ ઘેર ચાલો.” ત્રણે જણ ચાલ્યા. ગરાસીયાનું કામ અને મારામારી થાય કરી એક એ સીપાઈ યોને પણ સાથે લીધા. ખારણાના કાણાંમાંથી જુવે છે તો ભૂપસિંહ

દાદરે ચડતો જણાયો. કાણમાં જુવે છે એટલામાં વાંકા વળેલા નરભે-
રામે હાથ પાછળ રાખી નિશાની કરી રસ્તે જનાર આવનારને પણ ઉભા
રાખ્યા. નરભેરામની સૂચનાથી પાડોશીનું ઘર ઉઘડાવી વંડેથી સહિ ચડી
ઉતર્યા અને ભૂપસિંહ તથા રમાબાઈ બેઠાં હતાં તે મેડીની જોડની મેડીમાં
સહિ ભરાયા અને પાટીયાં ભરી દીધેલાં હતાં તેનાં વચાળાંમાંથી ત્રણે જણ
જાતે અને સીપાઈઓ નજર કરવા લાગ્યા. સદાશિવની આંખ ફરી ગઈ-
લાલચોળ થઈ, તેના હોઠ ધ્રુજવા તથા ફરફડવા લાગ્યા અને ગાંડા જેવો
દેખાયો. “મારું કે મરું” એ એનો નિશ્ચય થયો તે એણે જણાવ્યો.
નરભેરામ પાછળ ઉભો ઉભો કાખલીયો કુટવા મંડી ગયો અને યુદ્ધિ-
ધનના કાનમાં ફેરે “હાશ ! ઠીક સ્વતંત્રતા લેવાય છે. મહમ સાહેબ
“સાહેબને લાયક છે.”

બારી ખુલાર લોકો વધારે ભરાયા અને શોર ખડોર થયો. રમાબાઈનું
ધ્યાન ખેંચાયું અને તેણે ભૂપસિંહને ખબર કરી. ગરાસીયો ચમક્યો, રાતો
પીળો થઈ ગયો, મુછપર હાથ નાંખ્યો અને લોક ઉપર આવે છે એમ સમજી
એક હાથે રમાબાઈને બગલમાં વાલી ખીજે હાથે તરવાર સ્થાનમાંથી અર્ધી
ખુલાર ફહાડી અને ખોલી ઉઠ્યો, “હુંડીયાં, ક્યાં કરને વાલી હું—આ
“સદાશિવ જાતે આવે કની તો એને તો ખીસામાં ઘાલું અને તને મહારા
“ઘરમાં રાજબાની સાથે રાખું. મહારી તરવાર અચળ છે !” સદાશિવ
ભયભીત થઈ ગયો, ક્રોધ ઉતરી ગયો, યુદ્ધિધનના હાથ વચ્ચે દયામણે
મહોંચે પડી ગયો, અને યુદ્ધિધનને તેની ખરેખરી દયા આવી.

“સદાશિવ ! તમે આને નહીં પહોંચો. અત્યારે દીકું ન દીકું કરો.
“ગમે તો ગરાસીયો મારશે કે ગમે તો બાયડી ઝેર દેશે. ચાલો, લોકોને
“કહીયે કે કંઈ નથી એટલે વેરાઈ જાય અને ફજેતી બંધ થાય. સાહેબની
“પાસેથી બેચાર માસની રજા લેઈ દેશ જાઓ. દસ્તાવેજ ન જડ્યો
“કહીશું. દેશ જઈ રમાબાઈને ગમે તે કરજો. જીવ જોખમમાં ન નાંખો.”
સહિ ગયા, લોકો ‘હો ! હો !’ કરતા વેરાયા. કેમ વેરાય છે તે અધ-
ઉઘાડી બારી કરી રમાબાઈએ જોયું, અને સહિની વચ્ચે પાઘડી ઉપરથી
સદાશિવને ઓળખ્યો. સહિ ગયા પછી ભૂપસિંહ છાનોમાનો ઘેર ગયો
અને રાજબા તો જાણે પોતાની જ હોય તેમ તેના ઉપર રોજની પેઠ
અમલ ચલાવવા લાગ્યો. પણ રાજબાએ તો રુસણ લીધું. રમાબાઈની
ફજેતી કોઈ માણસે રાજબાને કરી હતી અને તેણે ઠરાવ કર્યો કે હવે
અંગડો મચાવી યુદ્ધિધનને ઘેર ખોલાવવો.

“ઠકરાળાં ! હુકો ભરો.”

“અમારું કામ તો એ જ છેસ્તો. બીજું કામમાં બીજું.”—કરી રાજબા રોઈ પડી અને ઘોર ઘોર જેવાં આંસુ આપ્યાં.

“આ શું?”

“નહી જાણતા હો? બુદ્ધિધન જેવા સારા દોસ્તની સોબત છોડી; ગરાસ પાછો મેળવવાનું તો મનમાં જ શાનું હોય! સદાશિવ જેવા “લુચ્ચાની સોબત શોધી અને—”

“અને શું?”

“શું તે એ કે હવે તમારે મહારું કામ રહ્યું નથી. હાસ્તો, દક્ષિણી “જેવાં રૂપાળાં અમે તે ક્યાંથી હઈએ?”

એકપાસ આ સંવાદ શરુ થયો. બીજાપાસ સદાશિવે રજા માગી. તરત તેનું કામ ઉપાડી લે એવું કોઈ આફીસમાં ન હોવાથી સાહેબે રજા આપવા આનાકાની કરી. સદાશિવને મન હવે બુદ્ધિધન તેનો પોતાનો થયો હતો તેને વિનંતિ કરી અને બુદ્ધિધને ઉપકાર કરતો હોય તેમ તે કબુલ કરી તેની અવેજીમાં કામ કરવા સ્વીકાર્યું. સાહેબે પણ તે ગોઠવણ પસંદ કરી. બુદ્ધિધનને ધાર્યો અર્થ સાધવામાં એક પગથીયું મહડવા મળ્યું.

ભૂપસિંહ હવે એકલો પડ્યો. રમાબાઈ ગઈ. રાજબા બમણું જોર કરી ચાલવા લાગી. રમાબાઈમાં અને સદાશિવમાં ભૂપસિંહનો પધસો તણાઈ ગયો હતો અને ગરાસ સાંભરવા લાગ્યો. ગરાસ સાંભર્યો એટલે બુદ્ધિધન પણ પાછો સાંભર્યો અને તેની ગરજ પાછી પડી; પણ ટેક છોડી તેને ગરજ બતાવવી તે મરવા જેવું હતું. પણ રાજબાને રઠ લાગી. તેણે ધણીને મોસાળ સમાચાર મોકલ્યા. મામાએ ફહાવ્યું કે, “બુદ્ધિ-
“ધનને શોધો: એ હવે શીરસ્તેદાર થયો છે. આમ બાયલા થઈએસી
“રૂહો છો અને કુછંદે પડો છો તે ઠીક નહી.” ઘરમાં વધારે વખત રૂહેવાનું થયું અને રાજબાએ પણ પોતાની વાત છોડી નહી અને કહ્યું કે,
“બુદ્ધિધન સાથે ટેક હોય નહી; તે આપણા હિતેચ્છુ છે. તમારી કચાલને
“લીધે તેણે તમને છોડ્યા છે. તમે સુધર્યા જાણી તે રાજ થશે. હવે તે પદવી
“ઉપર છે અને તમને કાંમ પણ લાગશે.” આખરે ગરાસીયણે જય મેળવ્યો અને એનાથી કાયર થઈ ગરાસીયો ઉદાસી બની બુદ્ધિધન પાસે પાછો જવા આવવા લાગ્યો. એવામાં કાંઈકે રોગથી રાજબા અચિન્તી એકા-
એક ગુજરી ગઈ, એટલે બુદ્ધિધન પણ ભૂપસિંહને ઘેર નિર્ભય બની જવા લાગ્યો, તેને પધસે ટકે મદદ કરવા માંડી, બનેનો સંબંધ પાછો થયો, અને બુદ્ધિધનમાં આવેલી સાવચેતીથી એ વાત ઉઘાડી પડવા ન પામી.

આ સમયે દીલાપુર આવ્યે યુદ્ધિધનને પાંચેક વરસ થઈ ગયાં હતાં. સૌભાગ્યદેવીને વર્ષ દિવસની એક દીકરી થઈ હતી. પડોશમાં એક ઝંગાળી બાપુ મુસાફરીએ આવેલો રહેતો હતો તેની વહુનું નામ સઉને નવું નવું લાગતું હતું અને ગમી ગયું હતું એટલે તે ઉપરથી ડોસીએ દીકરીનું નામ અલકકિશોરી રાખ્યું. વળી થોડાક દિવસ થયાં એક પુત્ર પ્રસવ્યો હતો. તેની રાશિ પપ્પા ઉપર હતી. એટલે બાપના નામ સાથે મળતું આણુવાને પ્રમાદધન નામ રાખ્યું. છોકરો નહાનપણમાં માતુઃશ્રીના ખોળામાં હાલવા ચાલવા વગર ઘેનમાં પડી રહેતો એટલે પ્રમાદધન નામ બાપને પણ ગમી ગયું. આ સર્વ વર્તમાન પછી યુદ્ધિધનને શીરસ્તેદારની જગા મળી જોઈ માને સંતોષ થયો અને પોતાને ભાગ્યશાળી ગણતી ડોસી પુત્ર પૌત્ર અને વહુની નજર આગળ ગુજરી ગઈ અને ગુજરતાં ખેલાં દીકરાયે, હવે કારભારની બાબતમાં જીવ ઉંચો ન રાખવા, માને કહ્યું કે તેનો જીવ ગતે જાય.

દીકરાવહુને માતુઃશ્રી ગયા પછી ઘર સુનું લાગવા માંડ્યું અને બંનેને ઘણું દુઃખ થયું. પણ દીકરાને કચેરીના કામમાં અને વહુને છોકરછાંયાની જાળમાં સઉ ભુલી જવું પડ્યું. ચક્રોર, યુદ્ધિશાળી, અને ડાહ્યાં માતુઃશ્રી વગર છોકરાં બરોબર ઉછરવાનાં નથી એ વિચાર યુદ્ધિધનના મનમાં ઘણી વાર ઉઠતો. પોતાને એ બાબતમાં કંઈ કરવા નવરાશ ન હતી, અને સૌભાગ્યદેવી પતિવ્રતા અને હેતાળ હતી પરંતુ સંસારવ્યવહારમાં તેની યુદ્ધિ ઝાઝી ચાલતી નહીં અને ડોસી હતાં ત્યાંસુધી કંઈ ચિંતા માથે પડી ન હતી. ડોસી પાસે ઘરકામમાં માહેર થઈ હતી પરંતુ છોકરાં કેમ ઉછેરવાં તે શીખવાનો પ્રસંગ આવ્યો ન હતો અને પોતાને ઉછેરી તે સરત રાખવા જેટલી યુદ્ધિ નહોતી તો પોતાની મેળે ચલવવા જેવી યુદ્ધિ તો ક્યાંથી હોય? તે ખીચારી સાદી, ભોળી, સારા વિચારની, સાધારણ સમજવાળી, અને જગતને સાસુ ને વરના જેવાં સારાં માણસોથી ભરેલું માનનારી હતી. પતિવ્રતાપણું તેને સ્વાભાવિક થઈ ગયું હતું અને જગતની ગાડી પોતાની મેળે જ ચાલી જાય છે તેને ધક્કેલવાની જરૂર કદાપિ પણ પડતી હશે એનું તેને ભાન પણ ન હતું. આવી સ્ત્રીથી યુદ્ધિધન પોતાને સુખી માનતો. શીરસ્તેદારની જગા અને આવો નિષ્કંટક સંસાર એ એ જેટલા દિવસ નભ્યાં ત્યાંસુધીના જેવા દિવસ યુદ્ધિધનના આખા જીવતરમાં ખેલાં કદી જોવામાં આવ્યા ન હતા. કચેરીમાંથી આવ્યા પછી વહુની પાસે એસી છોકરાંને રમાડતાં રમાડતાં, રાત્રે ઉઘેલાં છોકરાંનાં મહોં ન્યાળી ન્યાળી દેવીસાથે આનંદ ભોગવતાં, સવારે પવનની મીઠી દહેર બારીમાં આવતી હોય તે વખતે તેના ગાલઉપર

કોમલ હાથ મુઠી દેવી જગાડે અને છોકરાંને હળવે રહી જાગે નહીં એમ આવાં ખસેડી ઉઠતાં ઉઠતાં—આવા રમણીય દિવસો ફરી આવવાના નથી એ વિચાર ઘણી વાર યુદ્ધિધનને થતો અને તે વિચારના આનંદનો ઉલ્ભરો સૌભાગ્યદેવીને અથવા છોકરાંને આલિંગન થઈ ફેલાડતો.

સદાશિવપંત રજ ઉપર ગયો અને પોતાના દેશમાં એક સારી નોકરી શોધી ફેલાડી. ખસ્કિન્ સાહેબે સારું સર્ટીફિકેટ મોકલ્યું, અને યુદ્ધિધનને કાયમ કર્યો. રજવાડાઓમાં એનું માન વધ્યું. ભૂપસિંહનો અને એનો સંબંધ તુલ્યો હતો એટલે સુવર્ણપુરમાં પણ આ નીમણુક પસંદ કરવામાં આવી અને ત્યાંના મંડલસાથે યુદ્ધિધન સંબંધ વધારવા માંડ્યો. પ્રસંગે પ્રસંગે નવા શીરસ્તેદારે સુવર્ણપુર જવા માંડ્યું અને કારભારી મંડળ તરફથી માન અને પદસા મળવા માંડ્યા. દુષ્ટરાય તેની ખુશામતમાં અગ્રેસર થયો અને જડસિંહના દરબારમાં શઠરાયની જોડની જગા ઉપર તેને બેસાડવામાં આવતો. પ્રસંગે પ્રસંગે સઉની પાસે યુદ્ધિધન પદસા ફેલાડાવતો અને આ દુષ્ટ લોકો સાથે આવો વ્યવહાર રાખવામાં તેને કાંઈ અણુઘટતું ન લાગતું. વળી આ સઉનો લાંલ લેઈ સુવર્ણપુરના રાજમહેલની ખટપટો જાણી લેવાય એવા સંબંધ બાંધવા માંડ્યા અને તે કાર્યમાં શઠરાય પાસેથી મળતા દ્રવ્યનો ઉદાર હાથે ઉપયોગ કરતો. હજુ સુધી શઠરાયનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ તેના ઉપર થયો ન હતો.

જડસિંહને એક જોડો દીકરો પર્વતસિંહ નામનો હતો. શઠરાય તેને તેનાં ખરાં માઆપ બતાવી ફેલાડી મુકાવવાની ધમકી આપી કબજામાં રાખવાનું કરતો તેથી તે કંટાળેલો હતો. શઠરાયના મહેલાંના કારભારીનો દીકરો ગરબડદાસ નામનો આજ વહીવટદાર હતો અને તેણે પર્વતસિંહને સાધ્યો હતો. ગરબડદાસ ઘડીયે ઘડીયે લોકોપાસે શઠરાય સામે સરકારમાં અરજીઓ કરાવતો અને રાજમહેલમાં રાણીયો અને ગોલાઓ પાસે કંઈ કંઈ ખટપટો ઉભી કરાવતો. આ લોકોયે પણ યુદ્ધિધનને સાધવા માંડ્યો. ભૂપસિંહને ગાદીયે બેસવામાં આ ખોટા પર્વતસિંહની આડખીલ હતી. યુદ્ધિધન પોતાની પાસે આવતી ખટપટનો ભેદ શઠરાયને તેનો પોતાનો થઈ જણવ્યો અને ત્યારપછી શઠરાયને યુદ્ધિધન ઉપર વિશ્વાસ ચડ્યો; પોતાની ખાનગી બાબતોમાં તેની કંઈક સલાહ લેવા લાગ્યો, અને કામનો માણસ ગણી દરબારમાંથી પદસા ખવડાવવા લાગ્યો. શઠરાયે આખરે પર્વતસિંહનું કાટકું કરાવ્યું અને ગરબડદાસને બરતરફ કર્યો. ગરબડદાસ યુદ્ધિધન ઉપર વિશ્વાસ રાખતો, કારણ પોતાનો ભેદ એનાથી કુલ્યો હશે તેની એને ખબર ન હતી.

હવેથી ગરબડદાસ પોતાની વાતો તથા શઠરાયની વાતોની ખાતમી યુદ્ધિધન પાસે મુકતો. શઠરાય એમ સમજતો કે યુદ્ધિધન મહારું માણસ છે અને ગરબડદાસ સાથે માત્ર ઠગાઈનો સંબંધ રાખે છે. યુદ્ધિધન આ બંને લુચ્ચાઓને ઠગવામાં પાપ ન ગણતો અને પોતાનું છેવટ કાર્ય વ્યાજખી હતું એટલે શઠ પ્રતિ શાઠ્યં કુર્યાત્ એ ધોરણને અનુસરતો.

હવે પર્વતસિંહ ગયો એટલે જડસિંહને ખીજે હુંવર ઉભો કરી આપવાની જરૂર કારભારી મંડળને લાગી. માત્રાઓ, ધાતુઓ અને રસાયણો ખાઈ ખાઈ અતિભોગ કરી કરી જડસિંહે પુરુષત્વ હીન કરી દીધું હતું અને રાણીયોં યથેચ્છ વર્તતી હતી. કોઈ પણ રાણીને ખરો પુત્ર થાય તો તે રાણીનું તેમ જ તેના ચારનું જોર વધે અને પોતાનું જોર કમી થાય એ શઠરાયને અનિષ્ટ હતું, અને પોતાના કબજામાં રહે એવો ખોટો પુત્ર ઉભો કરવા તેણે યુક્તિયો કરવા માંડી. આ વાત યુદ્ધિધનને કાને આવી હતી પરંતુ કારભારીયોની મારફત આવી ન હતી. ભૂપસિંહ સાથે ઉઘાડો સંબંધ પોતે રાખી શકે એમ ન હતું તેમ જ માણસ ખીજના હાથમાં જાય એ સારું નહીં એ અનુભવે સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું. કારભારી મંડળથી વિરુદ્ધ ન દેખાવું પણ વિરોધ કરવાનાં સાધનની આવશ્યકતા હતી. ગરબડદાસ કાંઈકામ પ્રસંગે લીલાપુર આવ્યો ત્યારે યુદ્ધિધનને મળ્યો અને એ જણ ભૂપસિંહને મળ્યા. રાણીની ઇચ્છા શિવાય ખોટો પુત્ર થાય નહીં માટે તે કાર્યમાં પટરાણીને સામીલ કરવા યુક્તિયો આલતી હતી તે ગરબડદાસે કહ્યું. પર્વતસિંહ ગયો એટલે ભવિષ્યનો લોભ કરી સુવર્ણપુર ખાતે ભૂપસિંહના ગુપ્ત દૂતનું કામ કરવા ગરબડદાસે માથે લીધું અને ભૂપસિંહને હાથમાં લેઈ શકે નહીં એમ છેટે રહી તેનું કામ કરનાર માણસ મળ્યું જોઈ યુદ્ધિધનની ઇચ્છા સફળ થઈ. ગરબડદાસને સલાહ પુછવાનું ઠેકાણું યુદ્ધિધન થયું.

જડસિંહની પટરાણી ઉંચા કુળની હતી અને કારભારીયોની ખટપટ પ્રસંદ કરતી ન હતી. પરંતુ આખરે તે લોભમાં લેવાઈ અને જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયું કે તેને દિવસ છે. ભૂપસિંહ અને ગરબડદાસ ઉપરાઉપરી સાહેબપાસે અરજીયો કરવા લાગ્યા કે સીમંત ખોટું છે, પણ કારભારીયો મુછે તાલ દેઈ ફરતા પરંતુ મનમાં ડરતા. એક પ્રસંગે શઠરાય લીલાપુર આવ્યો અને યુદ્ધિધનની પરીક્ષા કરવા વાત ફહાડી, અને ગરબડદાસની અરજીઓ ખાખત ફરીયાદ કરી. યુદ્ધિધન ફરે, “જખ મારે છે: એમ તો હાથી પછવાડે કુતરાં ઘણાં ભસે. આ તો ઠીક છે કે આપણી વાત સાચી છે, પણ કોઈ વખત એવોએ હોય કે આપણે એમ કરવુંએ પડે. આપણે પણ આપણો સ્વાર્થ

છે.” આટલી વાતથી કાંઈ શકરાયે ભેદ આપ્યો નહીં અને યુદ્ધિધનના જોડયામાં તેને કાંઈક વહેમ પડ્યો પણ તે જતો રહ્યો.

ભૂપસિંહનો ગરાસ હજી સુધી દરબાર પાસે હતો. ભૂપસિંહ અને એનાં ભાઈ બહેનનાં લગ્ન, તેમનાં માખાપના ક્રિયા ખરચ ઇત્યાદિમાં ઘણું ખરચ કરવું પડ્યું છે, કુકાળ ગયા; અને એવાં નિમિત્ત ફહાડી જડસિંહનો કારભારી ભૂપસિંહ પાસે દરબારનું દહેણું ફહાડતો હતો અને તે વસુલ કરવાને નિમિત્તે પોતાનો વહીવટ લંબાવતો હતો. યુદ્ધિધને ચાલતા અરસામાં ભૂપસિંહ પાસે આ વહીવટ પાછો લેવા અસ્કિન્ સાહેબને અરજી કરાવી. યુદ્ધિધને તે અરજી શકરાયને દેખાડી. હા ના કરતાં સુવર્ણપુરના દરબારમાંથી યુદ્ધિધનને પત્રાસ હજાર રૂપીઆ મળ્યા અને ભૂપસિંહને ગરાસ ન મળવા દેવાનું તેણે માથે લીધું. વાતમાં વાત કરતા અને પોતાને ભરોસો ઉપજ્યો હતો તેવી કારભારીયોએ ક્રીયા ક્રીયા ચોપડા કેવી કેવી રીતે જુઠા રાખ્યા હતા અને હીસાબ કેવી રીતે જુઠો રાખ્યો હતો તે સમજવાની તક મળી અને તે તકનો ઉપયોગ કર્યો. સાહેબને અટંપટં સમજાવ્યો, હીસાબમાં કુંડાળાં વાળ્યાં, અને બીજાં પાંચ વરસ સુધી ગરાસ દરબારના હાથમાં રૂઢે એવો ફેસલો થયો. પત્રાશે હજાર ભૂપસિંહને ગાદી મેળવવામાં વાપરવાના હતા તે એને ખબર હતી એટલે એ લોકમાં ગડબડ્યો પણ મનમાં સંતોષ પામ્યો.

ભૂપસિંહ અને યુદ્ધિધનને કાંઈ સગપણ નથી અને યુદ્ધિધન પછી સાથી છતાં એવો છે એવું હવે શકરાયને સ્પષ્ટ લાગ્યું અને તેને હમ્મએ નીરાંત વળી. હવે તો સુવર્ણપુર આવે ત્યારે શીરસ્તેદારને આગ્રહ કરી કારભારી એક બે વાર પોતાને ઘેર જમાડે અને તેની સાથે ગપાટા હાંકે અને બીજાં માણસો પણ શીરસ્તેદાર સાથે હળી ગયાં. હળવે હળવે કારભારીના ઘરનાં સહ માણસો અને તેમની ઘણીક વાતો યુદ્ધિધન જાણી ગયો. નરભેરામ પણ તેની સાથે આવતો અને એ ઘરનાં છિદ્ર શોધી ફહાડી, જાણી, આનંદ પામતો.

દુષ્ટરાયની બહેન ખલકનંદા હતી અને વહુ રૂપાળી હતી. ખલકનંદા સાસરે જાય ત્યારે એક જમાલખાન નામનો સીપાઈ ફાનસ લેઈ તેને મુકવા જતો. જમાલખાન ગાતો તથા ચિત્ર ફહાડતો અને વાળખાળની ટાપટીપ કરતો. સાસરે જતાં જતાં ખલકનંદા કોઈ વખત જમાલખાનને ઘેર પણ જાય અને ઘડી એ ઘડી ફહાડે. કોઈ વખત મરદનો લેખાસ ખેરી જમાલખાનને હાથે વળગી ગેલ કરતી કરતી રાત્રે ફરવા પણ જાય. રૂપાળીવહુને

જુદો રસ્તો સુઝ્યો હતો. દુષ્ટરાય ફોજદાર હતો એટલે ગામ પરગામ ફરવા જતો અને ઘરમાં રૂપાળીવહુ સાથે મેરુલો નામનો રજપૂત સીપાઈ રહેતો. ઘરમાં એકાંત પડે એટલે મેરુલો દુષ્ટરાયના શૃંગારગૃહમાં ખીરાજતો. ત્રિહિતસાખોર નરસેરામને આ બંને નાટક કંઈક જોયામાં અને બાકી સાંભળ્યામાં આવ્યાં હતાં અને યુદ્ધિધનને તેણે કહ્યાં હતાં. બધરાંના વિશ્વાસુ, પુરુષોના વિશ્વાસુ થઈ ગયા હતા. જમાલખાનપર શઠરાયનો અને મેરુલા ઉપર દુષ્ટરાયનો વિશ્વાસ હતો અને પટરાણીને છુટા છેડાના દિવસ પાસે આવ્યા એટલે હુંવર શોધવાનું કામ આ બંને વિશ્વાસુ ગૃહસ્થો ઉપર પડ્યું. જમાલખાન અને મેરુલો સ્વાભાવિક રીતે એકબીજાના પ્રતિસ્પર્ધી હતા અને આ કામમાં વધારે થયા. જમાલખાને એક તરકડીનો છોકરો શોધી ફહાડ્યો અને મેરુલાએ એક કોળી શોધી ફહાડ્યો. તરકડો રૂપાળો હતો અને શઠરાય પાસે જમાલખાનનું ચાલતું હતું માટે તરકડો પસંદ પડ્યો અને મેરુલો નિરાશ થયો.

યુદ્ધિધનની સૂચનાથી ગરબડદાસે આ બે જણા સાથે પરિચય કર્યો હતો અને એક દિવસ મેરુલો ખીજવાયલો નિરાશ બનેલા ગરબડદાસ સાથે ગમ્પાં મારવા બેઠો અને વાએ ચહડ્યો તેમાં કાંઈક લવી ગયો. લાલચ આપી વધારે ભેદ લીધો. એકદમ ગરબડદાસ લીલાપુર આવ્યો અને યુદ્ધિધનની સલાહ અને સૂચનાઓ વધતી ગઈ. આ તક ન જવા દેવી— વખત ખોવો નહીં એમ ઠરાવ થયો. સાહેબની પાસે અરજ થઈ અને તેમાં ભૂપસિંહે બંદોબસ્ત માગ્યો. એકદમ સવારો મળતાં તેને લેઈ ભૂપસિંહ અને ગરબડદાસ જડસિંહને મહેલ ગયા, સાહેબનો કાગળ દેખાડી અંદર ધસ્યા, અને જડસિંહ સાથે એકાંત માગી જડસિંહને સમજાવ્યો: “સાહેબને બધી ખબર પડી છે. તમે આ કામમાં સામીલ રહેશો તો “જીવતાં ગાદી જશે. મરતાં ગાદી કોને જાય તેની તમારે શી ચિંતા છે?” પિતરાઈને મુઠ્ઠી તરકડાને ગાદી જાય તેમાં તમારી આખરુ નથી—અને “પરલોકમાં તમને લાલ નથી. કાલ સવારે તમારે ખરો છોકરો થશે તો “તેને મુઠ્ઠી ખોટાને સોંપવું પડશે. અમને સાહેબે મોકલ્યા છે. દેવો હોય “તે જવાબ દેશે. તમે જાણો. તમારે માથે જુસ્મો છે.” જડસિંહ સાહેબનું નામ સાંભળી ગંભીર થઈ ગયો. કાગળમાં સાહેબના નામનો શેરો હતો અને ભૂપસિંહની વાત સાંભળી તેને યોગ્ય ખુલાસો કરવામાં આવશે એવી આશા બતાવી હતી. જડસિંહ ફરે: “આ બાબત હું કાંઈ જાણતો “નથી. કારભારીને પુછી જોઈશ, અને ખુલાસો લખી મોકલાવીશ. ભૂપ-

“ સિંહના કરતાં કોળી તરકડાંનાં છોકરાં મને વધારે વહાલાં નથી. હું
“ મહારાથી આવતો બંદોબસ્ત કરીશ.”

ગરબડદાસ:—“ પણ આજ રાત્રે જ સહિ નક્કી થઈ જાય તો ?”

જડસિંહ:—“ લાઈ, કોણ જાણે. હું તો કારભારીને કહીશ એ જાણું.

“ હું બીજું શું કરું ?”

ગરબડદાસ:—“ ત્યારે તમારાથી જાતે મદદ નહીં થાય ?”

જડસિંહ:—“ જાતે તે કાંઈ હું પોલીસનું કામ કરું ? મળો કારભારીને.”

આવ્યા હતા તેવી જ અડપથી સહિ જણુ ઘોડા દોડાવતા પાછા દોડ્યા. મુવર્ણુપુરમાં ગભરાટ થઈ રહ્યો અને કારભારી રાજમહેલે આવ્યો. રાણાએ વાત કહી તેથી સંતોષ ન વળ્યો અને આમ આવ્યા અને આમ ગયા તે કંઈ આટલાથી સંતોષ પામી ન જાય એમ ધાર્યું. લીલાપુર અને મુવર્ણુપુર વચ્ચે જાણું છેલું ન હતું. ગરબડ તરત પહોંચ્યો અને ધુજ્જિધનને સમાચાર કહી બોલ્યો: “ રાણો જાતે કાંઈ કરી શકે તેમ નથી તે તમને “ ખબર છે. કોળી ને તરકડાં એટલું તો એના મહોંમાંથી નીકળી ગયું. વાત “ મુદ્દે ખરી છે. ત્યાં વધારે રહેવાથી લાલ નથી જાણી અમે પાછા આવ્યા.”

થોડી વારમાં શઠરાયનું માણસ દોડતે ઘોડે આવ્યું અને તેની સલામ કહી ધુજ્જિધન પાસે ખાતમી માગી. ધુજ્જિધન ફેલે: “ મહારાથી “ આ બાબતમાં જાઓ ભેદ જોલાય નહીં. કંઈકે ગોલાં તરકડાંના “ છોકરાંની વાત અને કારભારી જાણે છે એવી વાત રાણાજીએ “ કરી છે. બીજું સહિ સાહેબ જાણે. શઠરાય તરત સહિ માંડેલી “ વાત બંધ કરશે તો ઠીક છે.” માણસ ગયું. ધુજ્જિધન પાસેથી એ હજાર રૂપીયા લેઈ ગરબડદાસે મેરુલાને આપ્યા અને તેની મદદથી તરકડીનું ઘર શોધી ફેલાવ્યું અને એક એ સ્વાર ત્યાં રાખ્યા અને પોતે, ભૂપસિંહ અને એક એ સ્વાર રાણીના મહેલની પડોશમાં સંતાઈ રહ્યા. કારભારી ગભરાઈ ગયો. વધારે વાર લગાડ્યાથી વધારે તપાસ થશે અને માણસ કુટ્યાં એટલે લોપાળું ખહાર પડશે અને સાહેબ અગાડી તપાસ કરાવશે તો રાણાનું ઠેકાણું નહીં એટલે કોણ જાણે શું પરિણામ થાય. રાણીને દિવસ છે એવું જાહેર કર્યું હતું માટે પોતાનું મંડળ એકઠું કર્યું. રાત્રે ને રાત્રે વિચાર કર્યો અને એક એ દિવસમાં રાણીને મુવેલી દીકરી આણી દટાવી દીધી તથા જીવતો હુંવર આણુવાનો વિચાર સહિ વાત તહાડી પડ્યા પછી કરવાનો રાખ્યો.

એવામાં બસિંહનું સાહેબ તરફથી પત્ર આવ્યો તેમાં જડસિંહને જોડા પુત્રની બાબતમાં લખ્યું હતું કે,—

“આ બાબત સાંભળી હું ઘણો દીલગીર થયો છું. મહારે તમને
 “ ફેલેવું જોઈએ કે આ ખટપટમાં તમારા કારભારીયો સાથે તમે પણ સામીલ
 “ હશો એવો વહેમ આણવાનું અમને તમારા તરફથી મળ્યું કારણ મળ્યું
 “ છે. આ વખત તો આ બાબત સરકારમાં લખવામાં નથી આવતું પણ
 “ બીજી વખત આવો પ્રસંગ આવશે તો તમારા હકમાં સારું નહીં થાય એ
 “ થાદ રાખવું. વળી તમને સૂચના કરવામાં આવે છે કે હવેથી તમારા
 “ અંતઃપુરમાં કોઈ પણ રાણીને દિવસ હોય તો પ્રથમથી આ એજંસીમાં
 “ સમાચાર આપવામાં આવે. આ સૂચનાનો અમલ કરવામાં કાંઈ પણ
 “ શિથિલતા દેખાડવામાં આવશે તો તમારા વિરુદ્ધ શંકા સળળ થશે અને
 “ સરકારને ખબર કરવામાં આવશે. માટે આશા રાખવામાં આવે છે કે આ
 “ વિશે તમારા કારભારીયો તરફથી સખ્ત બંદોબસ્ત થશે. આ તુમારની
 “ નકલ એજન્ટના ખાસ દફતરમાં રાખવામાં આવશે.”

આ પત્રથી સર્વ મંડળ નરમ બની ગયું અને તેના ઉત્તર પ્રત્યુત્તર થોડાક થયા પરંતુ મૂળ પત્રના અસરનો પટ સહિના મનમાં કાયમ બેસી ગયો.

કારભારીની આ સહિ વાત તથા ત્યાર પછી થતી સહિ બાતમી મેળવવાનાં સાધન હવે યુદ્ધિધને ગરબડદાસ મારફત કરી આપ્યાં અને શઠરાયે આપેલા રૂપીયા તેનું જ ઘર ફોડવાના કામમાં લાગવા માંડ્યાં. નવો હુંવર કરવાનો વખત આવતા પહેલાં કોણ જાણે કાંઈ ખટપટથી કે કોણ જાણે કાંઈ રોગથી જડસિંહ અચિન્ત્યો ગુજરી ગયો. તેની બાતમી એકદમ લીલાપુર પહોંચી, અને સુવર્ણપુર ઉપર જામી બેઠી. રાણીયોના મહેલ, તીજેરી, દફતરખાનું, સહિ ઠેકાણે ચામડાનાં અને જીવતાં તાળાં દેવાયાં. ભૂપસિંહને રાજ્ય મળવાની સામગ્રી ચાલવા માંડી. તેના ઝુંપડા જેવા ઘર આગળ ચોળદારો અને અમલદારો જઈ ઉભા રહેવા લાગ્યા. પોતે કરેલા અપરાધ માફ કરાવવા શઠરાય જાતે યુદ્ધિધનને ત્યાં ફેરા ખાવા લાગ્યો. ગરબડદાસનો દોર વધ્યો. મહાસંપત્તિનો સૂર્ય ઉગતો જોઈ યુદ્ધિધનની ગંભીરતા ખસી નહીં અને તેના મનના ઉદ્બોગને ઉત્સાહને ઉભરે ઢાંઢી દેવાયો નહીં. તે મોહમાં પડ્યો નહીં, ઉતાવળો થયો નહીં, અને આંધળો બન્યો નહીં. સંપત્તિના સૂર્યને વગર ઝાંઝવે, વણ અંજલિ, સ્થિર વૃત્તિથી જોવા લાગ્યો. ભૂપસિંહની સંપત્તિ સાથે એને સંબંધ છે તે એના અને ભૂપસિંહના વિના બીજું કોઈ જાણતું નહીં. સર્વની આંખે એ ત્રિકાળમાં શીરસ્તેદાર જ લાસતો.

સાહેબના તરફથી અભિનંદન પત્ર લેઈ યુદ્ધિધન ભૂપસિંહને મળ્યો. ભૂપસિંહનું અંતઃકરણ ઉપકારથી ભરાઈ આવ્યું. “ મહારા રાણા !

“સુવર્ણપુરના સ્વામી!” એટલા શબ્દ ગદ્ગદ કંઠે બોલી યુદ્ધિધન હર્ષનાં આંસુ સારતો ભૂપસિંહના સામું જોઈ ઉભો રહ્યો. ભૂપસિંહ એકદમ તેને ભેટી પડ્યો અને જોરથી ખાઝ્યો. “યુદ્ધિધન! તમારે લીધે આ દિવસ “ આઘ્યા! તમારો આભાર મહારાથી નહીં ભુલાય! હા! હવે હું રાજા અને “ તમે પ્રધાન, અને પાછલા દિવસ ભુક્તી નવા દિવસ અને જાણ જોઈશું.” નવા રાણાના મનના આ વેગને તેમ જ પ્રસંગે સ્મરણમાં આણેલા પોતાના વૈરભાવને મનસ્વી પુરુષે રોટ્ટી રાખવાનું યોગ્ય ધાર્યું. અભિષેકકાળનું મંગળાચરણ કોઈનું નુકસાન કરી કરવું, નવો રાણો પોતાની ખાનગી સ્થિતિનાં જુનાં વેર તાજાં કરશે એ આશા સાહેબના મનમાં ઉત્પન્ન કરવી, અને સત્તાથી ન જાણેલા જુના અમલદારોની મનમાંની ઝડીક ખરી પાડી તેમને શુભાટો કરવાનું દેખીતું કારણ આપી તેમની પ્રપંચયુદ્ધિના વીર્યને ઉત્તેજિત કરવું: આ અને બીજાં પરિણામોના વિચાર યુદ્ધિધનના મગજ આગળ તરી આઘ્યા અને તે પરિણામો ન થાય એવો તેણે માર્ગ પકડ્યો. “કાલે “ તમે સાહેબને મળવા આવો, લીલાપુરમાં રહ્યા તેના સ્મરણવાસ્તે અહીંયાં “ ઈંગ્રેજશાળા ફહાડી અને સુવર્ણપુરમાં ‘બસ્કિન આગ’ કરાવી તમારા “ અભિષેકનું મંગળાચરણ કરવાની વાત ફહાડો, જુના અમલદારોને કાયમ “ રાખવાનો વિચાર જણવો, અને તમારે વિશ્વાસ રાખી શકવા લાયક પ્રમાણીક “ અને સારું બહારનું માણસ તમારા અંગનું કરી રાખવા સાહેબ પાસે માગો, “ અને ‘યુદ્ધિધન ઉપર આપનો વિશ્વાસ અનુભવથી થયો હોય તો તેને આપો “ નીકર બીજા કોઈ ને’ એમ સૂચના કરો;” આ રીતે યુદ્ધિધને કહ્યું. તે પ્રમાણે થયું. ભૂપસિંહ વાસ્તે બસ્કિન સાહેબનો અભિપ્રાય ગરાસના પ્રસંગમાં કાંઈકે કીકે બંધાયો હતો અને તેની અવસ્થા જોઈ દયા ઉપજી હતી. તેમાં આ પ્રસંગે તેના મુખમાંથી આવા સારા વિચાર નીકળતા જોઈ સાહેબ ઘણા જ પ્રસન્ન થઈ ગયા, તેને વાસ્તે સરકારમાં બહુ સારો રીપોર્ટ કર્યો, જોઈ એ તેટલી મદદ આપવા સ્વીકાર્યું, પોતાની આક્રીસનો બંદોબસ્ત કરી યુદ્ધિધનની મરજી હોય તો રાણાની નોકરીમાં તેને જ જવા દેવાની હા કહી, અને સરકારનો હુકમ આવતાં સુવર્ણપુર જઈ ઠાઠમાઠથી અભિષેક કર્યો. આ પ્રસંગે મુંબાઈના વર્તમાનપત્રોવાળાઓને યુદ્ધિધનની સૂચનાથી જોલાવવામાં આઘ્યા હતા. તેમની ખાતર બરદાશ અચ્છી રીતેથી કરી. પરાયા માણસ તરીકે યુદ્ધિધન તેમને મળતો અને રાણાનાં વખાણ કરતો. મુંબાઈનાં ઈંગ્રેજ અને દેશી સહિ પત્રોમાં રાણા ભૂપસિંહના રાજ્યાભિષેકની લાંબી લાંબી અને છટાદાર હટીકત આવી, તેની યુદ્ધિ વગેરેનાં વખાણનાં શુણ્ણાં કુંકાયાં, અને જગતના ઘણા ભાગે સહિ ખરું જ માન્યું.

બુદ્ધિધનને ઠેકાણે બીજો માણસ આવ્યો એટલે એ સુવર્ણપુર આવ્યો અને ‘હજુર સેક્રેટરી’ ની નોકરી લીધી. ગરબડદાસ રાણાની પ્રીતિનું બીજું પાત્ર હતું તેને હીસાબી ખાતું સોંપાવ્યું. બીજા અમલદારો કાયમ રહ્યા. જતે દિવસે બુદ્ધિધનની પદવીનું નામ ફેરવી તેની ઈચ્છાથી એના એ કામ ઉપર રાખી તેને ‘અમાલ્ય’ બનાવ્યો અને પગાર વધાર્યો. સર્વ મામલો હળવે હળવે શાંત થઈ ગયો હતો. કોઈ કોઈ વાર ખટપટ-વાયુથી મોજાં ઉછળતાં તો અમાલ્યની બુદ્ધિ તેલ પેઠે તે ઉપર રેડાઈ તોફાન શાંત કરી દેતી. કેટલાક નહાના મહોટા બનાવો બનતા, અંદર અંદર ઈર્ષ્યા, વૈર, આદિ રૂઢેતાં પરંતુ પરદેશી જોનારને મન કાંઈ દેખાય એમ ન હતું.

અમાલ્ય પોતાનું કામ શાન્તિથી કરતો. સહિતે સારે રસ્તે પાડી કોઈના કામમાં બહુ વચ્ચે ન આવી કારભારી વગેરેને સમજાવી કામ લેવા યત્ન કરતો અને બધા એકઠા મળતા ત્યારે કોઈના મહોં ઉપર અસંતોષનો લેશ દેખાતો ન હતો.

અમાલ્યનું માન દિવસે દિવસે વધતું હતું. પોતાના પૂર્વજોના અંધાવેલા રાજેશ્વર મહાદેવનો તેણે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. લોકો તેના ઉપર આશાથી જોવા લાગ્યા. સુંબાઈ જવાના પ્રસંગ મળતા ત્યારે ત્યાંના સાહેબ લોકોમાં જતો અને પ્રતિષ્ઠા પામી કાર્ય સાધી ઘેર આવતો. શાસ્ત્રીયોનો પરિચય રાખતો અને કર્મકાંડપર શ્રદ્ધા બતાવતો. આ સર્વ તેનાં ભૂષણ થઈ પડ્યાં, અને રાણાપાસે એનું વધારે વધારે ચાલતું દેખાયું તેમ તેમ આ સહિ ભૂષણનાં વધારે વધારે વખાણ થવા લાગ્યાં.

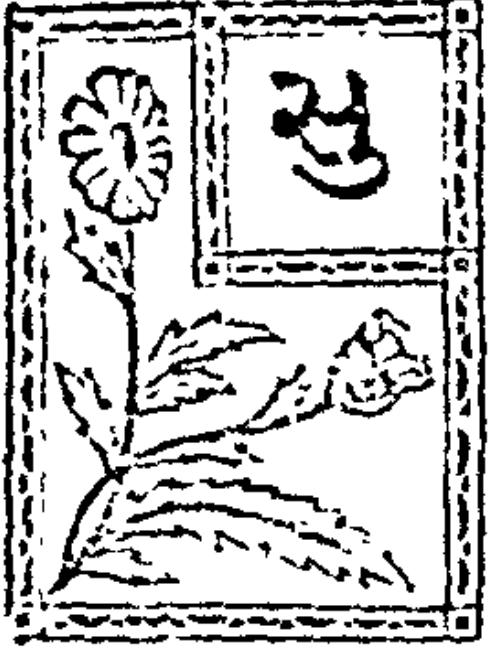
રાજેશ્વર મહાદેવમાં રાણો અને અમાલ્ય આવ્યા તે પ્રસંગે રાજ્ય-કાર્યની આ વ્યવસ્થા હતી અને અભિષેક થયે ત્રણ ચાર વર્ષ વીતી ગયાં હતાં.

રાજેશ્વરમાં આ બંને જણને એસારી, અને નવીનચંદ્ર વાડામાં હતો તે સમયે અલકુકિશોરી અને કુમુદસુંદરીને એ જ વાડામાં કેદ કરી, અત્યાર સુધી આપણું ધ્યાન આડી વાતોમાં ગુંચાયું અને બુદ્ધિધનનો ઇતિહાસ જાણવામાં વાર્તાનો પ્રસંગ આપણી આંખ આગળથી આટલી વાર દૂર રહ્યો તે બનાવ, વાંચનાર, જો તને સકારણ અને સફળ ન લાગે તો હવે એ ન જ બન્યો હોય એમ તહારી નજર આગળથી ફેલાડી નાંખી, ગઈ ગુજરી વિસારી દે અને ભૂતકાળને ભુલી વર્તમાન કાળની વાર્તામાં ડુબવા નીચલા પ્રકરણના પ્રવાહમાં વહ્યો જ.

પ્રકરણ ૬.

*રાજેશ્વરમાં રાજ-અટપટ.

॥ તટસ્થઃ સ્વાનર્થાન્ ઘટયતિ ચ સૌનં ચ ભજતે ॥

વર્ણપુરનું રાજતંત્ર વેનમાં પડ્યું હોય તેમ પોતાની મેળે આશ્યું જતું દેખાતું હતું અને રાણો તથા અમાલ્ય એ શિવાય સર્વ મંડળ ખરેખર વેનમાં જ હતું. જોનારને મન એમ જ વિચાર થતો કે આ વેન સ્વાભાવિક રીતે આવ્યું હશે અને તેના મન ઉપર અસર થાય એ પણ જગનારને ઘટાપત્તિ જ હતી.

આ સર્વ નાટકનો સૂત્રધાર યુદ્ધિધન હજી પડદામાં જ હતો અને વેશધારીયો પણ તેને પોતાના જેવો જ સમજતા હતા. અમાલ્યનું રાણા-પાસે ગાલે છે એ શિવાય યુદ્ધિધનને વાસ્તે ખીજે અભિગ્રાહ્ય કોઈને હતો નહીં, પરંતુ આ હુન્ગીને બળે રાણો જરાપણ-ગાલે-અલવે-છે-કાંઈ પણ કહે છે એમ કોઈના મનમાં પણ આભાસ થવા પામ્યો ન હતો. સર્વ એમ કટપતાં હતાં કે આપણે આપણી મેળે જ ગાલીએ છીએ. પરંતુ આ સર્વ શાંતિનો પણ સૂત્રધાર હતો. પોતાની રંક અવસ્થામાં સળગેલા વેરનો તનખો તેના મનમાંથી કળંગી ગયો ન હતો. પરંતુ તેની હયાતી ભૂપસિંહને પણ ખબર ન હતી. રાણો એમ જ સમજતો કે યુદ્ધિધન મહારી ટચ્છાઓનો સેવક જ છે અને તેમ ગણી તેના ઉપર નિર્મળ પ્રીતિ રાખતો. પરંતુ યુદ્ધિધને તો ભૂપસિંહને અને તેના સર્વ રાજ્યતંત્રને પોતાના ઉંડા વેરને સફળ કરવાનું સાધન કરી દીધું હતું. હળવે હળવે એ વેરભાવની વચ્ચેવચ્ચ નિઃસ્વાર્થ રાજભક્તિ અને મિત્રતા, મહત્તાનો અભિગ્રાહ, અને એવા એવા ખીજા રમણીય વૃક્ષ ઉત્પન્ન થતા હતા એ ખરું. તોપણ વેરભાવ શાંત થયો ન હતો અને વેરીયોનાં નિત્ય દર્શનથી તે દુઢ થતો હતો. ભૂપસિંહનો વેરભાવ એ પોતાના વેરભાવનું માત્ર સાધન હતું, જાતે કાંઈ પણ કરવું નહીં-કશામાં દેખાવું નહીં, પરંતુ સર્વ ક્ષણ સાધનદ્વારા લેવાં; પોતાનો હાથ કોઈ ઠેકાણે દેખાય નહીં પરંતુ સર્વના હાથ પોતાના જ અલ્પા ગાલે-હુંકામાં સૂર્યચંદ્રની ચેઠ પોતે આઘાં ઉમાં રહી અદૃષ્ટ રીતે આખા સમુદ્રની પાસે પછાડા મરાવવા અને પોતે તો માત્ર સર્વ જોયાં કરવું અને ધાર્યું થયું જોવું એ ભૂપસિંહના અમાલ્યની પ્રકૃતિ-નીતિ હતી. આમ સ્વાભાવિક રીતે અદૃષ્ટ સાધનો

ન જોઈ શકનાર સાધનભૂત ભૂપસિંહ અધીરો બની નિષ્કર્મ જેવા દેખાતા અમાત્યની નીતિનો વેગ અને તેનાં નિર્માણ પામેલાં ફળ અચ્ચાર વર્ષ સુધી ન દેખાતાં જોઈ ધુધવાતો હતો અને તે જોઈ અમાત્ય પોતાનું એક સાધન દૃઢ થયું માનતો હતો.

સોનેરી ગલીઆ ઉપર મહાદેવનું બાણ દેખાય એમ ભૂપસિંહ એક તકીયાનું અઠીંગણુ દેઈ બેઠો હતો; જુની અવસ્થાના કરતાં આજ સ્વાભાવિક રીતે તેનાં વસ્ત્રમાં, શરીરમાં, મહોંમાં, અને સ્વભાવમાં ફેર પડી ગયો હતો. જહસિંહના કારભારીથી કંટાળેલા ગરાસીયાને ક્ષુદ્ર મુત્સદ્દીની ગરજ પડી હતી તેમ જ પોતાના કારભારીથી કંટાળેલા રાણાને અમાત્યની ગરજ હતી. પણ એ ગરજનો દેખાવ ખેલાં જુદો હતો અને આજ જુદો હતો. ભાઈ બાપા, સમાનભાવ, દેખીતી એક પાસની ગરજ, અને સ્વાર્થ દેખાડી જોરથી કરવામાં આવતી મિત્રતા; તેને ઠેકાણે આજ અધીરાપણું, હુકમ, અને રાત્ર પ્રધાનનો અરસપરસ સ્નેહ અને ધર્મભાવ, એ સર્વ સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં અને વચ્ચે વચ્ચે જુના સંબંધના કુવારું કુટતા હતાં.

“ બુદ્ધિધન, તમે આજ સુધી કાંઈ ન કર્યું. આ ત્રણ ટકાનો શઠરાય “ જોણે મને આટલું આટલું દુઃખ દીધેલું તેને આમ મહારી પાસે આવી “ એસતો જોઈ, મહારો કારભારી દહું, મહારું રાજ્ય સોંપું—એવું એવું હું કેટલા “ દિવસ ખમી શકું? મહારા ગરાસમાંથી ખાઈ જનારને ગરદન ન મારવા “ જોઈયે? તમે જ્યાંસુધી એની બાબત કાંઈ કરશો નહી ત્યાંસુધી મને “ સંતોષ નથી.” એમ કહી બોલતાં બોલતાં ઊંચો થયલો રાણો પાછો તકીયાપર પડ્યો અને અમાત્ય સામી આંખો ફહાડી જોઈ રહ્યો.

બુદ્ધિધન રાણા સામો ઊંધે પગે બેઠો હતો તે જરીક હસ્યો અને બોલ્યો: “ રાણાજી, જરા ક્ષમા રાખો. આપને ગાદી મળે તેમાં આપના “ શત્રુને એટલો લાભ ન મળે? અપકારનો બદલો ઉપકાર ઘટે ” કહી પાઘડી હેઠે મુઠ્ઠી નિરાંતે બેઠો.

રાણો મહોટે સાદે હસી પડ્યો. “ વાહ વાહ! વાહ વાહ! એ તો આજ “ જ. જાણ્યું. પણ અપકારનો બદલો ઉપકાર અને ઉપકારનો બદલો અપ- “ કાર એમ ઉલટ સુલટ કરવાનું તો તમને મુત્સદ્દીઓને જ સોંપ્યું, હોં! અમે “ તો એક વટવાળા. જવાડતાને જીવ આપીયે ને મારતાને તો મારીયે “ જ. તમે મિત્ર અને એ શત્રુ—એને એક અસ્ત્રે ન—, બાણું ને લાજ એ “ ટુટે શેર થાય તે તો અંધેરી નગરીમાં જ. નિશાળીયાએ એ તો જાણે !” “ બહુ સારું, ત્યારે હવે હુકમ! કારભારીને કાલે ઘરતરફ કરવો “ હોય તો તે આપના જ હાથમાં છે.”

“ હવે એ મશ્કરી જવા દો. શું ધાર્યું તે ફક્ત. ” અને જણ શાંત અને ગંભીર બની ગયા અને ધુધિધને લાપણ આરંભ્યું.

“ રાણાજી ! ઇચ્છાઓ ઉતાવળથી અને ધીરે ધીરે એ રીતે પાર પડે છે. પરંતુ ઉતાવળથી ફાલેલી વનસ્પતિ તરત સુકાઈ જાય છે. ” અને ધીરે ધીરે ઉગતા વૃક્ષનાં મૂળ જમીનમાં ઉંડાં ઉંડાં પેસે છે. “ દાખલો જુવો. શકરાયનાં મૂળ કેટલાં ઉંડાં છે? આપ ગાદીએ બેઠા ત્યારે “ સર્વ અધિકારી મંડળ એનું હતું. રાજમહેલનાં માણસો એનાં જ હતાં. એજંસીમાં અને મુંબઈ સરકારમાં તે પંકાયેલો છે. છાપા- “ એમાં તેની કીર્તિ ઘણી છે. બ્રિટિશ સાહેબને ઠેકાણે રસલ સાહેબ “ આવ્યા તેમનો એના ઉપર વિશ્વાસ જણાય છે. મને પણ પોતાનો “ કરવા એણે કેટલી યુક્તિયો કરી છે? જો એને આપણે એકદમ “ ફેલાવ્યો હતો તો એ કોએલું ગુમલું ભરતીગળ થઈ જત. હજારો “ તરકડો રચત, ખટપટો ઉભી કરત, રાજ્યમાં અને સરકારમાં શક્તિ “ અજમાવી વિદ્વો નાંખત ! તમારી પ્રતિષ્ઠાનો ઉગતી અવસ્થામાં નાશ “ કરત. એમ શું શું ન થાત ! એ સહિ ઉતાવળથી થાત.”

“ હાસ્તો? ખરી વાત: ” નરમ બની ભૂપસિંહ બોલ્યો, અને કુંદાડા મારતો રજપુતનો મીઠાસાં સાંડસામાં આવ્યો જોઈ તેને યોગ્ય ઠેકાણે આણવા ચતુર પકડનાર ધીરજથી યત્ન કરવા લાગ્યો.

“ ત્યારે એનાં ઉંડાં ગયેલાં મૂળ પૂરેપૂરાં ઉખાડી નાંખી આપણાં “ મૂળ ઉંડાં નાંખવાં એમાં બહુ વખત જોઈયે, અને બહુ ધીરજ જોઈયે.”

રાણો જરાક નિરાશ દેખાયો અને નરમ બની તટ્ટીયાપર પડ્યો.

“ પણ હવે અડચણ નથી. આપણું કર્તવ્ય કામ ઘણું ખરું થઈ “ ગયું છે. ઇમારતનું ખોખું તૈયાર થઈ ગયું છે અને ઈંટો ચણાઈ “ ગઈ છે. હવે તો ઉપરઉપરનું કામ બાકી છે—માત્ર ‘ પલાસ્તર ’ કરવું “ અને એવું એવું કરવાનું રહ્યું છે.”

ભૂપસિંહ પાછો ટટાર બેઠો અને ખરોખર ધ્યાન આપવા તત્પર થયો અને બોલ્યો, “ ઠીક, ચાલો. ”

ધુધિધને અલંકારશાસ્ત્ર પડતું મુખ્યું અને સ્વાર્થ-વાર્તાના રસમાં હુબતા રાણાની આંખ આગળ હટીકતની કાયા ઉઘાડી કરવા માંડી.

“ મહારો અને આપનો સંબંધ એ હવે ઠાંટી શકાય એમ નથી. હું “ આપની સાથે આવ્યો ત્યારથી એ વાત સહિ જાણે છે. શકરાયને સ્વાભા- “ વિક રીતે મહારાઉપર વિશ્વાસ નથી પરંતુ તે મીઠા બોલો છે અને આપણા

“ તરફથી એના ઉપર દેખીતો ઘા થયો નથી ત્યાંસુધી એનો અવિશ્વાસ
 “ સંપૂર્ણ નથી. અને એ વાત સારી છે. હું એના કારભારમાં વચ્ચે પડતો
 “ નથી દેખાતો એથી એની સર્વ ખટપટ આજસુધી શાંત રહી છે પણ
 “ સદા કાળ એમ નહી રહે. અને એ ખટપટ કરવા પ્રયત્ન કરે ત્યારે તે લુલ્લી
 “ થાય એના ઉપાય આપણે કરેલા જ છે. નરભેરામને એના સેક્રેટરીની
 “ જગા આપેલી છે. એ એના સ્વભાવપ્રમાણે મહારી પણ ચેષ્ટા કરે છે અને
 “ મહારી નિંદા થતી હોય છે ત્યારે સામીલ રહે છે. આથી કારભારીનો
 “ વિશ્વાસ એના ઉપર સજડ ચઢોટી ગયો છે. પરંતુ આપને ખબર છે કે
 “ એ આપણો જ માણસ છે. એણે મેરુલા સાથે દોસ્તી કરી છે અને દુષ્ટરાય
 “ પોતાની અને પોતાના બાપની જે જે ખડાશો અને છાની વાતો રૂપાળી-
 “ પાસે કરે છે તે આપણી પાસે ચાલી આવે છે. ન્યાયાધીશ કરવતરાય અને
 “ કારભારી, બે ભાઈઓ અને ત્રીજો ફોજદાર દુષ્ટરાય મળી ગરીબ પ્રજા
 “ ઉપર જે જે જુલમ કરે છે તેના આપણે આજ આંખ આડા કાન કરીએ
 “ છીએ એટલે એ લોક વધારે વધારે નિરંકુશ થાય છે એટલે એ સઉના પાપનો
 “ ઘડો એની મેળે નહી કુટે તો જ્યારે ઇચ્છા હશે ત્યારે એક ટકોરો માર્યે
 “ કુટશે. ટકોરો ક્યારે મારવો એ આપણી ઇચ્છાની વાત છે. એના નિરંકુશ
 “ બનવાથી પ્રજા બળી રહી છે. રાત્ર સારા પણ પ્રધાન ખોટો-એ સઉનો
 “ વિચાર થઈ ગયો છે, અને તેમના પોકારનો ભડકો કુંક મારતાં
 “ સળગી ઉઠશે. કારભારીને ફહાડવાનું જગતની અને સાહેબની આંખે
 “ આ એક સળગ કારણ થશે. આપનો કોઈ દોષ નહી ફહાડે અને
 “ પડેલા ઉપર પ્રજા પાટુ મારવાની.”

“ હાથી પાછળ કુતરાં ઘણાં ભસે એ આપણી શીખામણ કારભારીને
 “ ગમી જવાથી તે દિવસે સુંબાઈનાં છાપાવાળાંઓ રૂપીઆ માગતા હતા
 “ ત્યારે તેણે આપ્યા નહી. કારભારી સુંબાઈ ગયો હતો ત્યારે એક બે
 “ છાપાવાળાંઓ આવ્યા હતા તેને નરભેરામની ઉશ્કેરણીથી મેરુલાએ કાર-
 “ ભારીને નામે અપમાન આપ્યું. પ્રજામાંથી કેટલાંક માણસો સુંબાઈ રહે છે
 “ તેને આપણા તરફથી આવકાર મળે છે. પણ શઠરાયને રાવણના જેટલું
 “ અભિમાન છે અને આવાં માણસો સાથે ભારેખમ રહે છે એટલે તેને
 “ મળી પાછા જતાં તેઓ તેને ધિક્કારે છે અને કેટલીક વાર તો નરભેરામ
 “ તેમનો અને કારભારીનો મેળાપ પણ થવા નથી દેતો. બીજા સીપાઈઓ
 “ તેનું અનુકરણ કરે છે. આ સઉની અસર જોવી હોય તો આ છાપું
 “ વાંચજો. એમાં છપાયું એટલે જુઠામાંથી સાચું ચાળી ફહાડવા કોઈ બેસતું

“ નથી. પરંતુ તેના લખાણનું વજન સરકાર અને લોકમાં કેવું રહે છે તે
“ પ્રસંગ પછે ખતાવીશ.”

“ રસલ સાહેબ લશ્કરી માણસ નથી. બસ્કિન્ સાહેબની પેઠે
“ તેમનું અંતઃકરણ સમજાય એમ નથી. કોઈને નકામું અપમાન
“ આપતું અથવા નકારાને નકારો ફેલેવો એ એમની પ્રકૃતિ નથી. શક-
“ રાયના ઉપર એમનો વિશ્વાસ છે એમ આપની અને જગતની જાણમાં
“ છે પણ સાહેબ ઉંડા છે. તરકડીના છોડરા બાબતનો કરાવ ખાસ દક્ષ-
“ તરમાં છે. તે સાહેબના જાણવામાં છે. એ બાબત આ લીલાપુરથી
“ કાગળ આવ્યો છે તે નિરાંતે વાંચજો.”

“ પ્રજાનો પોકાર સાહેબ પાસે કાંઈક ગયો છે. આપ જશો ત્યારે
“ સાહેબ એ વાત ફહાડશે. કારભારીની નિંદા કર્યા સિવાય ખરી વાત
“ કેમ કરવી તે હું કાલ વિચારી ફહાડીશ. હાલના સર્વ કારભાર બાબત
“ જુમ્મો કારભારીને શિર છે.”

“ પેલા વાણીયાના કામમાં કરવતરાયે જુલમ કર્યો તે બાબત વાણી-
“ યાને સાહેબ પાસે મોકલવા યુક્તિ કરી છે, વાણીયાને લાલ કાંઈ નહી
“ થાય પરંતુ એ કામ સરકાર મારફતે આપની પાસે આવશે એ ઠીક પડશે.”

“ હળવે હળવે દરબાર અને મહેલમાંથી સઉ જુનાં માણસોને વધારે
“ પગારે દૂર ફહાડ્યાં છે અને નવાં માણસ આપણાં છે. એ આપને
“ ખબર છે. શકરાય તેમને પોતાનાં કરવા મથે છે અને એ સઉ
“ વાત એમની જ મારફત આપણી પાસે આવે છે.”

“ ગરબડદાસનો કેવો ઉપયોગ થવાનો છે તે આપને ખબર છે. એ
“ ઉપયોગ કરવાનો વખત હવે આપની ઇચ્છા છે તો આવે છે. તમે
“ સાહેબને મળી આવો એટલે સઉ વાત ઉપાડીયે.”

‘ રીપોર્ટ ’ પુરો થઈ રહ્યો એટલે રાણાએ આજસ મરજી અને મહોં
મલકાવી ઉભો થયો. બુદ્ધિધન પણ ઉભો થયો અને ઉઠતાં ઉઠતાં
બોલ્યો “ આપણી પાસે જેલનાં બધાં સાધન છે. ખામીમાં એક ઈંગ્રેજ
“ ભણેલો અને ગણેલો માણસ જોઈયે.”

“ ઠીક, ઠીક, એ તો હવે જોજો. સરત રાખજો કે શકરાયને ખીલતું
“ એ ચાર વરસ ન મળે.”

“ રાણાજી, ધીરજ રાખો. વખત આવ્યે પ્રસવ એકદમ થાય છે અને
“ જગત જાણે છે, પણ માના પેટમાં ગર્ભ પાકતાં નવ માસ લાગે છે અને
“ તે ક્રિયા શી રીતે થાય છે તે કોઈથી સમજાતું નથી. લીલાપુરમાં
“ કેટલાં વર્ષ થયાં ત્યારે ગાદી મળી ? ”

“હા, એ ઈશ્વર અધીન વાત હતી.”

“શહેરાયે પર્વતસિંહનું કરાવ્યું એમ તમે જડસિંહનું કરાવ્યું હતું.”

“તો તમારા હાથમાં હતું.”

રાણો મ્હાત થયો.

“ઠીક, લાઈ, પ્રસવકાળ આણો. પણ એ યે પહેલથી જણાય છે હોં!”

“છોકરાવાળું પેટ ઢાંક્યું નથી રૂંહેતું.”

“પણ આ તો વગરપેટે છોકરું આવવાનું છે.”

રાણો ફરી મ્હાત થયો.

“અહુ સારું. તમે ફહો-કરો તે ખરું.”

આગળ રાણો અને પાછળ અમાત્ય એમ બે જણ ચાલ્યા. પાછળ ચાલતાં ચાલતાં યુદ્ધિધન બોલ્યો, “રાણાજી! હવે થોડા દિવસમાં સઉ “જણાશે.” ફરી પાસે જઈ કાનમાં ટેટલીક વાત કરી.

ભૂપસિંહ ખુશ થયો, પાછો ફર્યો, પ્રધાનનો વાંસો થાબડ્યો, અને મંદિર બહાર નીકળ્યો.

“નીઘા રખો, મ્હેરખાન”-શ્રુમ પડી. ગાડીમાં એસી, ગાડીનાં ચક્ર, ઘોડાઓની ખરીઓ, અને સ્વારોની તરવારોના ખડખડાટ ભડભડાટ સાથે સ્વારી ચાલી. ગાડી નજર બહાર થઈ જોઈ યુદ્ધિધન પાછો અંદર ચાલ્યો. મંદિરનાં પગથીયાં પર ઉભો રહી, દાઢીયે હાથ મુકી, વિચારમાં પડી, બોલ્યો: “ઈશ્વર! હું કંઈ કરતો નથી. આ સઉ તું જ કરે છે.”

છાતી પર હાથ મુકી બોલ્યો, “ઈશ્વર, મ્હેં કોઈનું તુકસાન-વગર-“કારણ તુકસાન-કર્યું નથી-કરનાર નથી. યોગ્ય કારણસર તુકસાન કરવું-તે તો તું એ ક્યાં નથી કરતો? અંતઃકરણને દીલાસો મળ્યો. તેમાંથી ખુંચ નીકળી ગઈ. તે સાફ થતાં જાયો હોય તેવો બની ચારે પાસ નજર કરી શ્રુમ પાડી, “દત્ત! દત્ત!”

મૂર્ખદત્ત ઉતાવળો ઉતાવળો આવ્યો. તે રસોઈ કરી રહ્યો હતો અને રાણો કલાક બેઠો હતો એટલે મૂર્ખદત્તને પણ અંદર ભરાઈ રૂંહેવું પડ્યું હતું. અંદર ગયા પછી સાંભર્યું કે નવીનચંદ્ર પણ વાડામાં છે અને અમાત્ય હુટુંબ પણ ત્યાં ગયું. ગલરાયલો ગલરાયલો ઉઠ્યો અને રસોઈની ઓરડીમાંથી એક જળીયું બહાર તળાવમાં ખડતું હતું ત્યાંથી અંગુઠાપર ઉભો રહી બે હાથે જળીના સળીયા ઝાલી જોવા લાગ્યો. સારે ભાગ્યે નવીનચંદ્ર વાડામાં ઝાઝી વાર ન રૂંહેતાં તળાવમાં નહાવા પડ્યો હતો અને નહાઈ રહી ઓટલાપર ઉભો રહી દીલ દહોતો હતો. શ્રુમ ન પાડવી ઠીક કરી દત્તે ઝપ લઈ ભોંય ઉપરથી લીંપણના પોપડા ઉખાડી નવીન-

ચંદ્ર પર ફેંક્યા. જાળી ખુલાર હાથ નીકળતો ન. હતો એટલે પોપડા ખરોખર વાગ્યા નહી. આખરે એક પોપડો ખરોખર નહાયેલા નવીન-ચંદ્રના વાંસાપર પડી, વાગી, લાગી ગયો. નવીનચંદ્ર ચમક્યો અને પાછળ ફરી ઉંચે આંખો મહડાવી જુલે છે તો દત્તને દીઠો અને જાળીયા પાસે ગયો. દત્તે રાણો તથા અમાત્ય અને એનું હુકું આપ્યાના સમાચાર ધીમે સાદે કહ્યા અને સૂચના આપી કે “સઉ જાય ત્યાંસુધી વાડામાંએ ન જશો અને મંદિરમાંએ ન આવશો. રાણાને જેવા હોય તો પેલી પાસ થઈ દરવાજા આગળ ઉભા રહેજો” એમ કહ્યું. નવીનચંદ્રે વખત ગાળવા ગાંસડી છોડાવી એક ચોપડી માગી. દત્ત ચમક્યો અને આ વગી પંડિતની પેઠે ચોપડી માગે છે તે શું એમ વિચાર કરતાં કરતાં આપી. ઝાડની ડાળીમાં પોતાનું લીનું પોતીયું ધોઈ નયોવી મહોંપર છાંયડો આવે એમ નવીનચંદ્રે સુકવ્યું. અને શીયાળાની સવારનો તડકો સારો લાગવાથી ધડ તડકામાં રાખી ચોપડી વાંચતો બેઠો અને વચમાં વચમાં આસપાસનો દેખાવ જેવા લાગ્યો. મૂર્ખદત્ત રસોઈમાં પડ્યો, પરવાયો, અને અમાત્યે બોલાવ્યો તે સાંભળી ખુલાર આવ્યો. ડોકું ઉંચું કરી બોલ્યો, “હા!” ઘુમટમાં છુટારના પડઘા થયા.

બુદ્ધિધન: “કેમ “કેમ આજ કોઈ આવ્યું નથી કે?”

મૂર્ખદત્ત: “અલકબહેન અને લાલીસાહેબ આવ્યાં છે ને.”

“ક્યાં છે?”

“વાડામાં. પધારો. રાણાજી આવ્યા હતા એટલે તાળું વાસ્યું હતું.”

આગળ તપોધન દોડ્યો અને પાછળ અમાત્યે ચાલવા માંડ્યું.

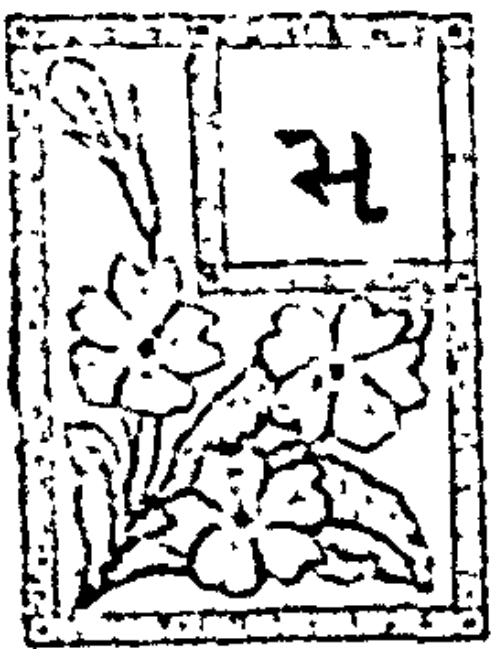
“હાલ કોઈ ઉતારુ નથી કે ધર્મશાળામાં?”

“હાજી, એક જણ છે તળાવપર કે એટલે બેઠા હશે.”

તાળું ઉઘાડ્યું અને બારણું ઉઘાડ્યું.

પ્રકરણ ૭.

વાડામાં લીલા.

હાદેવની પાછળના વાડામાં થોડા દિવસ થયા મોગરો, ગુલાબ, ચંપો, અને એવાં એવાં ફુલની વાડી જેવું બનાવવા ચલ કરવામાં આવ્યો હતો. મૂર્ખદત્તનો એક સુતળીનો ભરેલો ઉંચાનીચા પાયાવાળો ખાટલો વચ્ચેવચ પડ્યો રહેતો, તેમાં એકલો હોય ત્યારે તે ચતો સુતો સુતો કઠોર

ગાયન કરતો અથવા અશુદ્ધ શ્લોક ગાતો. અલકકિશોરી અને કુમુદસુંદરીએ વાડામાં આ ખાટલાની બેઠક શોધી ફહાડી, અને એક બાજુપર બેઠાં. સાહેલીયો માથા અને પાંગથ આગળ બેઠી. અલકકિશોરીએ ઉઠી કુલ તોડી સઉને બહેંચી આપ્યાં.

“ ફહો, લાભીસાહેબ, કીયું કુલ લેશો ? ”

“ તમે આપો તે. ”

“ ના, પણ તમે પસંદ કરો. ”

“ તમે આપશો તે હું પસંદ જ કરીશ. ”

“ બધી બાબતમાં એમ કરશો તો તમને ભારે પડશે. ”

“ આખા સારા તમારા આપેલા ભાઈને લીધા તો હવે એમ

“ શા મેળે ફહો છો ? ”

“ લ્યો ત્યારે આ શાહાળી લ્યો. તમારા જેવાં નાજુક ને તમારા જેવા રંગવાળાં. ” હસતાં હસતાં કુમુદસુંદરીએ નાજુક હાથેલીમાં કુલ લીધાં. લાંબા કરેલા, રુપેરી પાણીવાળી નદી જેવા, હાથમાં કુલ શ્વેત કમળ જેવાં લાગવા માંડ્યાં.

અલકકિશોરી—“ જો વનલીલા, મહારી લાભીનો હાથ અત્યારે દેખાય છે એવો કોઈનો દેખાય છે ? ”

રાધા—“ બહેન, તમારાં લાભી, એમાં તે કાંઈ મળ્યા હોય ? ”

વનલીલા—“ તમે આ કુલ આપ્યાં પણ એવાં કુલની વેણી ગુંથાવી આપો અને અંખોડે ઘલાવો. આ વસંતના દિવસ છે. ”

રાધા—“ વસંતે નવો અને એ પણ નવાં. ”

અલક—“ જો, આ કુલના હાર કરાવી એમના પલંગની ચારે પાસ આંધીશું. ને ગુલાબનું કુલ ઘાલી વેણી કરીશું. ”

વનલીલા—“ ને ચંપા ને મોગરાના ગજરા કરજો. ”

અલક—“ ને લાભી, મહારા ભાઈપાસે મુજરા કરજો. ”

કૃષ્ણકલિકા—(હસી પડી) “ મરો, મુજરા તો ગુણકા કરે. ”

અલક—“ મેર, મેર, બોલનારી ન જોઈ હોય તો. લાજ. ”

કાળી અને શીળીના ડાઘાવાળા મહોંવાળી પણ શક્કાદાર કૃષ્ણકલિકા ઓછી બુદ્ધિની હતી અને વર્તણુકમાં શિથિલ હતી એટલે આ ઠપકો નકામો ગણ્યો અને મનમાં અલકકિશોરીને ફહાપણુ ડાહ્યલી અને ચોળી ગણવા લાગી. એમાં તે શું કહ્યું એમ જ મનમાં આવ્યું. એનું વચન સાંભળી કુમુદસુંદરીનું મહોં ઉતરી ગયું. પોતાની અવગણના થઈ લાગી. પોતે નીચ સોખ-તનું ફલ લોગવે છે એમ વિચાર થયો. શરીરના લોગ અને વૈભવ પુરા પાડનાર પ્રમાદધન સાથેના સંબંધ ઉપર તર્ક કરવા લાગી અને તે જોતાં,

“ ખરે, આ શું ખોટું કહે છે ?” એમ મનમાં આવ્યું. પોતાનાં પ્રિય પુસ્તકો સાંભર્યાં, સરસ્વતીચંદ્ર સાથનો સંબંધ સર્વ ધન્યાઓ તૃપ્ત કરત-સર્વ મનો-રથ પુરા કરત એવો અસંતોષ થયો, સરસ્વતીચંદ્રના ગુણ સાંભરી આવ્યા, હૈયું ભરાઈ આવ્યું, અને રોવા જેવી થઈ ગઈ. સર્વેયે જાણ્યું કે કૃષ્ણકલિકા-પર ખોટું લાગ્યું અને એને ઠપકો દેવા તથા કુમુદસુંદરીને સમજાવવા મંડી ગયાં. કુમુદસુંદરીયે આંખો લોહી નાંખી, કૃષ્ણકલિકાપર ખોટું લાગ્યું નથી એવું કહ્યું, પણ તેની સાથે પોતાના મનોવિકારનું કારણ આપી શકી નહીં એટલે સહિને પોતાનો તર્ક ખરો જ લાગ્યો. સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદસુંદરી એકબીજાને ઘણાક દિવસ ઉપર માત્ર એક જ વખત મળ્યાં હતાં અને પ્રમાદધન સાથે તો આટલો સંબંધ થયો હતો-પ્રમાદધનનો ‘ સવારથ ’ (સ્વાર્થ) દીઠો હતો તે છતાં બીચારીના મનમાં એ ચંદ્ર જેવાના સ્મરણનો સ્પર્શ થતાં ચંદ્રકાન્તમાંથી રસ ઝરે તેમ શોકમય રસ ઝરતો. સરસ્વતીચંદ્ર રૂપવાન છે કે નહીં તેનો તેને વિચાર પણ નહોતો થયો. માત્ર તેના પત્રવ્યવહાર અને વચનામૃત ઉપરથી મોહ પામી હતી. અને પ્રમાદધન કાન્તિવાળો, ફફડ અને ભોગી હતો તે છતાં આ મોહ ખસતો ન હતો. વયમાં અને શરીરમાં તેમ જ વિદ્યા, બુદ્ધિ, રૂહાણ, ચતુરાઈ, અને રસિકતા તેમાં પણ ધણી કરતાં સ્ત્રી ચ્હડતી ન બેઠે. એવી સ્ત્રી કળેડાનું દુઃખ ભોગવે છે, પતિથી તૃપ્ત થઈ શકતી નથી, પતિ ચ્હોટો છે એવું સમજી શકતી નથી, તેને મનમાં માન આપતી નથી, તેના ઉપર સ્નેહ થતો નથી, તેની સાથે અંતરમાંથી એક થઈ શકતી નથી. જો કુલીન વૃત્તિવાળી ન હોય તો મનમાં તિરસ્કાર પણ કરે છે. કુમુદસુંદરીમાં ઈશ્વરે કુલીનતા વાવી હતી, માખાપે ઉછેરી હતી, અને વિદ્યાએ ફળફુલવાળી કરી હતી. પણ બુદ્ધિધનનાથી વિદ્યાચતુરના ઘરની હવા જ જુદી હતી અને તેમાં એ ઉછેરી હતી. વર અને સાસરીયાં સર્વને ચ્હડાતી હતી, સર્વનું સારું વાંછતી હતી, અને તેમનાથી મનમાં પણ જુદાઈ ન આણવા મથતી હતી. પરંતુ તેની શક્તિની હદ હતી અને પાણી વગર હવામાં માછલી તરફડે તેમ વિદ્યા વગરના ઘરમાં વિદ્યાચતુરની બાળકી વલોપાત કરતી હતી. મહામહેનતે એ વલોપાત ઓછા થવા આવ્યા હતા, એટલામાં આ કૃષ્ણકલિકાના વચનથી સરસ્વતીચંદ્ર પાછો સાંભર્યો. તેણે મોકલેલા શ્લોકવાળો કાગળ અત્યારે પણ કમખામાં હતો. સહિના દેખતાં કાગળ ફહડાયો તો નહીં, પણ એમાં મન ભરાયું. મગજમાંથી છાતીમાં તાર ગયો હોય તેમ કાગળના સ્પર્શનું ભાન આણી હૈયું ધબકવા માંડ્યું. ત્હાડની કંપારી આવી હોય તેમ શરીરમાં ચમકારા થયા અને રુવે રુવાં ઉભાં થયાં. કાંઈકે પરસેવો પણ થયો. પરંતુ આ સર્વ તેણે એકલીએ જ

જાણ્યું. મહોં ઉપર આનંદ ઉત્પન્ન કર્યો. અને રંગમાં લંગ પડ્યો હતો તે જતો રહ્યો. સઉ પાછાં વિનોદમાં પડ્યાં. ખાટલો ખુંચવા લાગ્યો અને સઉ ઉઠ્યાં. વનલીલા અને કુમુદસુંદરી આંગળીએ વળગી તળાવ લાણીની આજુએ ચાલ્યાં. અલકકિશોરીયે કૃષ્ણકલિકાને ગળે હાથ નાંખી વાડા વચ્ચેવચ્ચ ફરવા માંડ્યું. રાધા મોગરાના છોડની ડાળ હલાવતી ઉભી.

અલકકિશોરી કૃષ્ણકલિકા સાથે વાતોમાં પડી. “અલી, ખરેખરું “બોલજે કાલ પેલાં નણુંદ ભોજઈ જતાં હતાં અને અગાડી જમાલ ને “મેરુલો હતો તેમાં મેં મહોં મરડ્યું તેથી એ કાંઈ બોલ્યાં?”

“ના, ના.”

“રાંડ કાળકા માતા, ખરું બોલ !” કહી ગળાપરના હાથવડે ઉન્મત્ત કિશોરીયે કૃષ્ણકલિકાને ગાલે ચુંટી ભરી.

“અહ્યું, આમ ચુંટી શું બધણો છો જે ? તમારા ઘરમાં જ સુવર્ણ-“પુરનું રાજ્ય હશે” કહી કૃષ્ણકલિકાએ ડોકું ધુણાવ્યું. અલકકિશોરીયે એને એ હાથવડે બાથભરી ભેરથી ડાખી.

“બોલ, બોલ, હવે ડાહીલી.”

“જેવું તમે કર્યું તેવું તેણે કહ્યું.

“શું કહ્યું?”

“આ અલકનંદાએ કહ્યું જે—આ જોતે આજકાલની દીચકુડી ! “સતી થઈ બેઠી છે ! હું ખરી જે એનો મદ ઉતારું.”

“મેર, રાંડ, તું તે શું ઉતારનારી હતી ?—પછી ?”

રૂપાળી બોલી કે “આરણી કરબડાને હસે છે. આ જોતે.”

“જોયું, જોયું. મહારી વાત કોણ કરનારું હતું જે ? કુવામાં હોય ત્યારે “હવાડામાં આવે કની ? મહારામાં કવાણો નહી હોય તો એ વાત શી કરશે?”

“કોઈ બોલે સાચું તો કોઈ બોલે જુઠું. કોણ સાચું જુઠું બોલે “જનાર છે ?”

“જીલ ખેંચી નાંખું, મહારી વાત કરે તો.”

“કારભારીની દીકરી છે.”

અલકકિશોરીયે ઓઠવડે પૂકાર કર્યો:—

“અહુ સારું, કારભાર કેવો રૂઢે છે તે જોશે.”

“પણ, ઝહેન, આપણે અભિમાન ન રાખીયે. ગમે તેટલું પણ એ “મહોટા ઘરની.”

“વારું, વારું. આ એની સાથે કની તો હું બોલુંએ નહી.”

એકપાસ આ સંવાદ ચાલે છે. બીજાપાસ કુમુદસુંદરી અને વનલીલા
છાનાંમાનાં ફરતાં હતાં અને વનલીલા બીજા રાંગે ગાતી હતી—

“આશાલંગ થઈ ભામિની,
“રુવે, સ્તુતિ કરે સ્વામિની.”*

પોતે પણ “આશાલંગ” થઈ હતી તે કુમુદસુંદરીને સાભર્યું. હળવે
રહી વનલીલાથી છુટી પડી અને ઓટલાના મૂળ આગળ મહાદેવની પછી-
તની ભીંતને અઠીંગી તળાવ ભણી જોતી જોતી એકલી ઉભી રહી, વન-
લીલાવાળી કડી ફરી ફરી ગાતાં આણુધારી એક નવી કડી એનાથી
એની મેળે જ જોડાઈ-ગવાઈ ગઈ.

“ગયો ચંદ્ર ક્ષિતિજ તજી ક્યાંય ?

“પડ્યું તિમિરે-કુમુદ મીંચાય !”

વળી થોડીવાર અટકી બોલી ઉઠી;

“સુઝ્યું, ભ્રમરને શાર્થો આવું રે ?

“કેમ કમળ તજી દઈ જવાયું રે ?”

ચિત્તવૃત્તિ આમ સળગ્યાં જતી હતી અને તેનો ભડકો કદપનાના
રાતાપીળા રંગ ફેરબદલ ધારી વધ્યાં જતો હતો. વિચાર અંતર્ધ ગયા
અને કોમળ અંતઃકરણ તપી જતાં આંખે અને કાને પોતાનું કામ કરવું
છોડી દીધું. જગૃત અવસ્થામાં સ્વપ્નની પેઠે કુમુદસુંદરીના મગજમાં
સરસ્વતીચંદ્ર આબેહુબ ખડો થયો. પળવાર એક મહોટા અરણ્યમાં એક
ઝાડની છાયા તળે ઉભેલો દેખાયો. બીજા પળે એક ગામડાની ભાગોળે
કોઈ કણુબીના ખાટલા ઉપર થાક્યો પાક્યો એઠેલો લાગ્યો. વળી એક
મહાનગરના ધોરી રસ્તાપર ભીંડમાં એકલો અનાડ્યો અપ્રસિદ્ધ આથડતો
લાગ્યો. થોડીવારમાં એક ધર્મશાળામાં માંદો પડેલો અને કોઈ સંભાળનાર
ન મળે એવું સ્વપ્ન થયું. પોતાની પાસે વેશ બદલી ઉભો રહ્યો હોય અને
પોતે ઠપકાલરી આંખે જોતી હોય એમ લાગ્યું. આ જગતી નિદ્રા-આ
અવસ્થા-તેને ઘણીવાર અનુભવવી પડતી હતી, પરંતુ તે તેને પતિવ્રતા-
ધર્મથી વિરુદ્ધ લાગતી હતી અને કાંઈક ઉપાય કરવા ઇચ્છતી હતી.
સાસરે આવ્યા પછી આ આધિથી તે દુઃખળી થઈ ગઈ હતી અને મન
પણ નબળું પડ્યું હતું. સુવર્ણપુરનું પાણી નવા આવનારને માફક થઈ
જતાં વાર લાગે છે એવું ક્રેટલાકનું માનવું હતું. ઔષધ ઉપચાર અને

વસાણાં ચાલવા માંડ્યાં હતાં પણ ગુણ લાગતો ન હતો. યુદ્ધિધનનો ખ્યાલ એવો હતો કે વહુ પીયર સંભારી સોરે છે. તેથી તેણે હુકમ કર્યો હતો કે એને સોખતમાં રાખવી, રમત ગમતમાં એનો દિવસ ફહડાવવો અને ગામખંડાર ફરવા હરવા લઈ જવી, કારણ વિદ્યાચતુરના ઘરમાં સુધારો હતો અને સ્ત્રીવર્ગને ફરવા હરવાની ટેવ હતી તે યુદ્ધિધનને માલમ હતું. આ હુકમનો અમલ અલકકિશોરી પુરા ભાવથી કરતી. પણ કુમુદસુંદરી પોતાનો રોગ જાણતી હતી અને એમાંથી મુક્ત થવા પ્રમાદધનને મુંબાઈથી કેટલાંક પુસ્તક મંગાવવા કહ્યું હતું, તે એવું ધારીને કે પુસ્તકમાં લક્ષ જવાથી પરપુરુષ થયલા સરસ્વતીચંદ્રનું ભૂત મગજમાંથી જતું રહેશે. પુસ્તક હજી આવ્યાં ન હતાં એટલે આ અવસ્થા ઘણી વાર થઈ આવતી અને અનુભવહીન બાળકી પુસ્તકની વાટ જોતી હતી. પરંતુ આજ તો સ્વપ્ન જોસપર આવ્યું હતું અને નિઃશ્વસ્ત બની ભીંતસાથે લપ્પાઈ રહેલી આ પુતળીના અંતરમાં કેવી જાતનો સંયો ચાલતો હશે તેની કોઈને ખબર ન હતી. એટલામાં વનલીલા છુટી પડી હતી તે ગાતી ગાતી પાસે આવી:

“ સહીયર વેરણ ક્યાં થઈ લાગી,

“ મને નિદ્રામાંથી જગાડી રે

“ પિયુથી વીખુટી મને પાડી રે—સહીયર.”*

પાસે આવી ગાતી બંધ પડી. “ ભાભીસાહેબ, આ તો જીવો ” એમ જીમ પાડી. કુમુદસુંદરીના રોકાયલા મગજમાં જીમના ખેલાં ગાયન ગયું અને તેના સંસ્કાર જીમ કરતાં લાંબા પહોંચ્યા.

“ ભાભીસાહેબ, આ તો જીવો ” એમ વનલીલાએ ફરી કહ્યું. “ વેરણ ” થયલી “ સહીયર ” ના સામું ટકટક જોઈ રહી કુમુદસુંદરી જાગી હોય તેમ બોલી, “ હાં, શું ફહો છો ? ”

“ એ તો આ એક કોતક જેવું હોય તો, આ ઓટલાપર કોક સુતું “ છે ને વળી ચોપડી વાંચતાં વાંચતાં સુતું હશે ને ઉઘ આવી હશે તે “ ચોપડી છાતીપર પડી ગઈ છે. લોકો શું કરે છે ? તળાવપરે ચોપડી ! ”

“ હશે. આપણે શું ? પારકા પુરુષની આપણે શી ચિંતા ? ”

“ પણ કલાંઠી બદલતાં કે ઉઠતાં તળાવમાં પડશે તે ? ”

“ જગાડો ભારે.”

“ અરે ઓ ભાઈ, ઓ ભાઈ ! ”

કાનમાં સ્વર જતાં નવીનચંદ્ર જાગ્યો અને પાછું જોયું. “જરા સંભાળીને
“ ઉઠજો. ઉઘમાં પાસું બદલતાં તળાવમાં પડાય માટે જગાડ્યા છે.”

“ અહુ સારું કર્યું, બહેન.”

નવીનચંદ્ર એઠો થયો. એની અને કુમુદસુંદરીની પળવાર

“ મળી દૃષ્ટોદૃષ્ટ.”*

નવીનચંદ્રની આંખ તો આ સહેજ હોય એમ પાછી ફરી અને તે
પાછો ચોપડી ઉઘાડવા જાય છે એટલામાં મંદિરના દ્વાર લણી “નીઘા રખો
મેહેરખાન” નો પોકાર સાંભળ્યો એટલે રાણો જતો હશે જાણી જોવા
ઉઠ્યો અને ચોપડી ત્યાં જ મુકી એટલાની પેલી પાસ ગયો.

ગરીબ ખીચારી કુમુદસુંદરી ! નવીનચંદ્ર પાછળ એની આંખ ગઈ,
પોતે અને વનલીલા પાછાં ફર્યાં તોપણ આંખ પાછી ફરી નહીં અને એક
પાસ આંખ અને ખીજ પાસ શરીર એમ ચાલ્યાં. થોડીકવાર પહેલાં જેનો
ચીતાર મન આગળ હતો તેના જેવો જ નવીનચંદ્ર લાગ્યો. “ શું એ જ
“ સરસ્વતીચંદ્ર? ભમતા ભમતા અહીંયાં આવ્યા હશે? ના, ના, એમ તો ન હોય.
“ મહારી કેવી દશા થઈ તે જોવા અહીંયાં આવ્યા હશે? ના ના, એમ એ
“ મહારા દુઃખની મરકરી કરે એવા નથી. પણ છે તો એ જ—હા ફહો કે ના.
“ હશે.”—નિઃશ્વાસ નાંખી—“મહારો હવે એની સાથે શો સંબંધ છે? એનો
“ તો વિચાર જ ફહાડી નાંખવો. એ હોય તોયે શું ને ખીજે કોઈ હોય તોયે
“ શું? ઈશ્વરે જેની સાથે પાનું પાડ્યું તે ખરો, ખીજ સઉ ખોટા.” નરમળની
“ જઈ મરણ ઉપરાંત વનલીલા સાથે ચાલી. વળી વિચાર થયો. “પણ એ જ
“ એ હોય તો સારું. હશે. મહારે એનો ખીજે કાંઈ તો સ્વાર્થ નથી, મહારી
“ પ્રીતિનો કળસ તો લગ્નથી રેડાયો તે રેડાયો. પણ આ અહીંયાં રૂહેશે તો
“ કોઈ વખત કોઈની સાથે પણ વાત કરશે તે એકલી એઠી એઠી સાંભળીશ.
“ જો એ જ હશે તો એની વિદ્યા ઢાંઝી નહીં રૂહે, કોઈક વખતે પણ તેના
“ ઝરણુ ઝરશે અને આ અવિદ્યાના દેશમાં—આ અરણ્યમાં—એમાં સંસ્કારી
“ વચનામૃત આવેથી પણ મહારે કાને આવશે.”

“ ના. ના, પણ એટલો યે સંબંધ ખોટો.”

“ પણ એવા અશરીર સંબંધમાં શો દોષ છે?”

“પણ શાથી જાણ્યું કે આ તે જ ?”

“એ જ મુખારવિંદ. વળી પુસ્તક પાસે હતું—એ તો અમથું હોય—કોણ જાણે શુંયે હશે.”

“પણ એ તો અહીંયાં રહે તો સારું. એની ક્ષેમકુશળતા જાણી જ મગ્ન રહીશ. મહારો રોગ જશે. મહારે ખીજું વધારે શું જોઈએ? આટલો જ સંબંધ રહે તેમાં શો દોષ? એની સાથે બોલીશ ચાલીશ નહીં. એના સામું જોઈશ નહીં. માત્ર એ કોઈની સાથે વાત કરશે તે સાંભળીશ. એને ક્ષેમકુશળ જાણી મને ચિંતા નહીં રહે.”

વિચારમાળાનો મેર આવ્યો. એ જાણ ચાલતાં ચાલતાં અલક-કિશોરી ભણી ગયાં. અલકકિશોરી પાસે આવી, લાભીને ખભે હાથ મુક્યા, સામું જોઈ રહી, અને બોલી.

“કેમ લાભીસાહેબ, આજ આમ કેમ છો? કાંઈક ઉંડા વિચારમાં પડ્યાં છો. તમારે શોક તો હોય નહીં. મનસુખા તો કારભારીયો કરે. ફડો, પીયર સાંભર્યું છે કે મહારો ભાઈ સાંભર્યો છે?”

“ઈશ્વર જાણે શાથી, આજ હું થાકી ગઈ હોઉં તેવી થઈ છું.”
ઓટલામાં વાડાનાં ખારણાં ઉઘડ્યાં. આગળ યુદ્ધિધન અને પાછળ મૂર્ખદત્ત તાળુંકુંચી હાથમાં લીધેલાં એવો—એમ એ જાણ અંદર આવ્યા.

અલકકિશોરી, કુમુદસુંદરી, વનલીલા અને કૃષ્ણકલિકા સહ એકઠાં થઈ થયાં અને અમાત્યની સામે ટોળું બની વીંટાઈ વળ્યાં. રાધા એકલી ફરતી હતી તેણે ઓટલા ઉપર એકલી ચોપડી પડી દીધી. “કોની હશે?”

“કોણે અહીંયાં મુકી હશે?” કરી ઓટલે જઈ નીચાં વળી લીધી અને પ્રાનાં ફેરવી જોવા લાગી. સહને બતાવવા પાછી આવે છે તો ટોળું થતાં દીઠાં, તેમાં પોતે પણ ભળી અને કુમુદસુંદરીને ખભે એક હાથ મુકી ઉભી રહી.

“રાધા ક્યાં?” કરી પાછું જુવે છે તો એને અલકકિશોરીયે દીધી. કુમુદસુંદરીએ એના હાથમાંથી ચોપડી લેઈ જોઈ.

“શાની ચોપડી છે?” યુદ્ધિધને પુછ્યું. ચોપડીમાં પાનું જોતી જોતી શરમાતી કુમુદસુંદરી બોલી: “આ તો રાધાના હાથમાં હતી. એનું નામ—ધી પંડિત—કાશીવિદ્યામુધાનિધિ એવું છે. એમાં સંસ્કૃત તથા ઈંગ્રેજી ‘આર્ટિકલો’ તથા જુનાં પુસ્તકોના ઉતારા આવે છે. મહારા પિતાજીને ત્યાં પ્રતિ-માસે આવે છે.” સહ સ્ત્રીવર્ગ જોઈ રહ્યો, કાંઈ સમજાયું નહીં.

રાધા—“એ તો પેલે ઓટલે પડી હતી કોકની તે મહે આણી.”

મૂર્ખદત્ત—“આપણી ધર્મશાળામાં ઉતરેલા છે તેમની ચોપડી છે.”
“એ. એ જોળતા હશે.”

બુદ્ધિધને ચોપડી હાથમાં લીધી અને નવીનચંદ્રને વાડામાં બોલાવવા કહ્યું. તપોધન દોડ્યો. નવીનચંદ્ર પાછો ફરી ચોપડી શોધતો હતો તેને કહ્યું કે “અમાલ્ય બોલાવે છે, આ ઓળખાણનો પ્રસંગ ઠીક છે, તમારી “ ચોપડી એમની પાસે છે, ચાલો.” અને જણ આવ્યા. નવીનચંદ્રે નમસ્કાર કર્યા, બુદ્ધિધને ગંભીરતાથી સ્વીકાર્યા, સ્ત્રીવર્ગ છેટે સંદોચ પામી ઉભો રહ્યો, અને કુમુદસુંદરી ધ્રુજવા લાગી—પુસ્તક ઉપરથી તેની શંકા વધારે બળવાન બની હતી અને સહિની પાછળ ઉભાં રહી બધાં પોતાને દેખે નહીં એમ સહિના માથાંની વચ્ચે રહેતા અંતરમાંથી નવીનચંદ્રનું મુખ નીરાંતે અને નિઃશંક ન્યાળી શકતી હતી. તેના મનમાં એમ હતું કે જે મહારી શંકા ખરી હશે તો એ મહારો દૃષ્ટિપાત ખમતાં ક્ષોભ પામશે.

બુદ્ધિધન:—“ તમે ક્યાંના વતની છો ? અહીંયાં કાંઈ પ્રયોજને “ આવવું થયું હશે.”

નવીનચંદ્ર:—“ હું મુંબાઈ લાણીથી આવું છું. રજવાડો નજરે “ ન્યાળવાના હેતુથી આણી પાસ આવ્યો છું.

“ તમે મુંબાઈમાં કાંઈ ધંધો કરો છો ?”

“ આપણા દેશમાં ફહેવાય છે કે અન્નપૂર્ણા કોઈને ભુખ્યું મુઠી “ સુતી નથી તે હું અનુભવવા ઈચ્છું છું. મુંબાઈમાં હું વિદ્યાર્થી હતો.

“ હવે અનુભવાર્થી છું.”

“ તો કાંઈ ધંધો કરો.”

“ એક ધંધામાં એક જ જાતનો અનુભવ આવે છે. મહારે સહ “ જાતનો અનુભવ જોઈએ છીએ.”

બુદ્ધિધનને આ માણસ વિચિત્ર લાગ્યો અને કાંઈકે હસવું આવ્યું.

“ તમે એ કાર્ય શી રીતે પુરું પાડશો ?”

“ હું બોલ્યા વગર જોઈ શકું છું. કાને સાંભળેલું મનમાં રાખી “ શકું છું. જાતે રંગાયાવિના સહ રંગ જોઈ શકું છું.”

બુદ્ધિધને મહામહેનતથી હસવું ખાળી રાખ્યું.

“ આ પુસ્તક તમારું છે ?”

“ હાજી.”

“ તમે શું લખ્યા છો ?”

“ કાંઈકે ઈંગ્રેજી અને કાંઈકે સંસ્કૃત.”

“ ક્યાં શીખ્યા છો ? કુમુદસુંદરી ઉત્તર સાંભળવા આતુર થઈ.

“ મુંબાઈમાં.” કુમુદસુંદરી પુરી તૃપ્ત થઈ નહીં.

“ દયો આ પુસ્તક; તમે જ્ઞાતે કેવા છો ? ”

“ જી, આપની જ જ્ઞાતનો છું. ”

“ અત્રે રહો ત્યાંસુધી આપણે ઘેર જમજો. ”

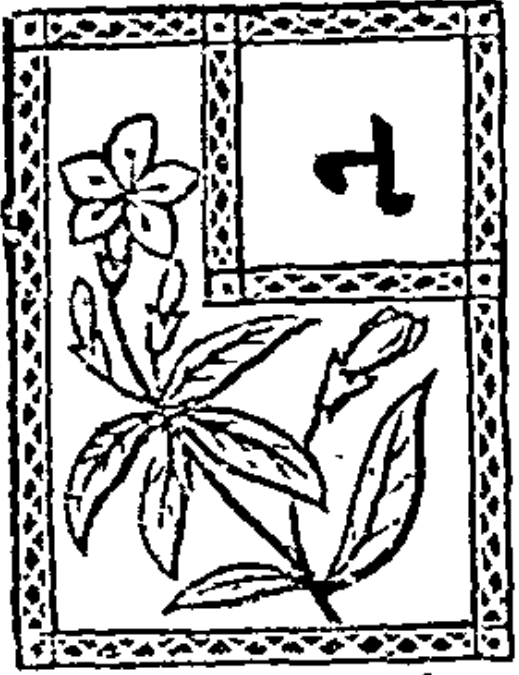
“ જેવી ઇચ્છા. ”

કુમુદસુંદરીની ચિત્તવૃત્તિ ગમ્યું, તેની પતિવ્રતાવૃત્તિને ન ગમ્યું. યુદ્ધિધન પોતાને ઘેર વિચિત્ર મનુષ્યોનું પ્રદર્શન જમાવતો તેમાં ઉમેરો થયો જાણી રાજી થયો. નવા અતિથિને યોગ્ય સત્કાર કરવાનું અલકકિશોરીને માથે પડ્યું—તેણે માથે લીધું. તપોધનને હુકમ થયો કે વાળુ વખત નવીનચંદ્રને ઘેર આણવો.

કુમુદસુંદરી જાણી જોઈ આના સામું જોઈ રહી હતી. કદી કદી તેના દૃષ્ટિપાત ન ખમાતા હોય એમ આંખો મળતાં તે આંખ ખેંચી લેતો હતો, ઘડીક એઘડક જોઈ રહેતો. ઘડીક દરકાર ન હોય તેમ જોઈ ખીજે ઠંડાણે નજર નાંખતો. પરીક્ષાના કાર્યમાં સુંદરીના મનની અમુઝણ ધોવાઈ ગઈ. “ ચંદ્ર ” અને “ ભ્રમર ” વાળી કડીયો જોડી હતી તે ફરી ફરી મનમાં ગાતી સઉની જોડે ગાડીમાં બેઠી. યુદ્ધિધન પોતાની ગાડીમાં બેસી ગયો.

પ્રકરણ ૮.

અમાત્યને ઘેર.

વીનચંદ્ર અમાત્યને ઘેર સવાર સાંજ જમવા જવા લાગ્યો. શઠરાયને ઘેર કોઈ નો—અતિથિનો પણ—ભાવે પુછાતો ન હતો અને શેઠ આવ્યા તો નાંખો વખારે એમ સઉ કોઈને થતું. ઘરમાં આવનાર, પાસે બેસનાર, સાથે જમનાર સઉ કોઈ શઠરાયને ઘેર જાય ત્યારે જાય તેમનાં તેમ પાછા આવતાં, હુતરાની પેઠ કોળીયો ધાન ખાય, પણ શઠરાય પોતાની સાથે બોલે કે ચાલે નહીં એટલે આવનારને મન એમ જ થતું કે અહીંયાં ક્યાં ભરાઈ પડ્યા. યુદ્ધિધનને નહાનપણમાં કોઈવાર નહોતરું તો તેડું નહીં ને તેડું તો નહોતરું નહીં એમ થતું, ન જાય ને પાછળથી શઠરાયને સાંભરે કે એ આવ્યો નથી તો એને માથાના ફરેલમાં ગણે. કોઈ વાર તો કોઈ એવી મશકરી કરે અથવા એવું તો અભિમાન ભરેલું વાક્ય બોલે કે ઘરમાં આવેલો માણસ બેઠો ને બેઠો બળી જાય. યુદ્ધિધન તો કોઈવાર શઠરાયને ઘેર ભરાઈ પડે ને લાગ મળે તો છાનોમાનો અથવા કાંઈ બહાનું ફાડી ઘેર નાસી આવતો. આ સઉ જુના જમાનાની વાત હતી પણ યુદ્ધિધનને

હજી સુધી સાંભરતી હતી અને પોતાના ઘરમાં કોઈને એવું ન થાય માટે જાતે બહુ સાવચેત રહેતો અને છોકરાં તથા ચાકરોને પણ સભ્યતા અને વિવેકની રીતમાં તેણે દેખવી મુક્યાં હતાં. યુદ્ધિધનની જોડે નવીનચંદ્રનો પાટલો નંખાતો. પંક્તિભેદ રજા પણ થતો નહી. અને અથડાતા ભમતા વટેમાર્ગે જેવા અતિથિ જોડે શુદ્ધ મનથી વાણીથી અને કર્મથી સમાન-ભાવ રાખી સુવર્ણપુરના મહારાજનો પ્રિય યુદ્ધિશાળી અમાત્ય રસ-ભેર વાતો કરતો અને ન બોલતાને બોલાવી ચર્ચા ચલાવતો, અને તે ચર્ચામાં યુદ્ધિનું અભિમાન લેશ પણ દેખાતું ન હતું. જમવાને પ્રસંગે સાથે જમવા બેઠલો પ્રમાદધન અતિથિને હંહં કરતો, અને તેની સગવડની સંભાળ રાખતો. સૌભાગ્યદેવી, અલકકિશોરી, અને હ્રુમુદસુંદરી ગુંચળું વળી જમનારની આગળ બેસતાં અને છાનાંમાનાં પાનની ખીડીયો કરતાં.

શકરાયને ઘેર યુદ્ધિધને જુદી જ જાતનો દેખાવ જોયલો હતો. ખલકનંદા અને રૂપાળી ઘરમાં ધખ ધખ આવે, દોડાદોડ કરે, હોંકારા પાડે, અને ચાકરોની સાથે ઘડીમાં હસે અને ઘડીમાં તેમને છડકા કરે. પધસો ઘણો હોવાથી શરીરપર ઘરેણાં ઘણાં રાખે અને તેથી વધારે છાક રાખે પણ એટલામાં જ તેમના મ્હોટાપણાની સીમા આવી રહેતી. ઘરની સંભાળ રાખવી કે ત્રેવડ કરવી તેનું કોઈને લાન નહી. માથે લુગડું હોડવાની તો બાંધા. એક બે લટીયાં ઉડતા ન હોય તો ભાગ્યશાળી. લહું હોય તો વાંસો ઉઘાડો હોય કે લહું હોય તો કમખો પહેર્યો ન હોય. ચણીયા પહેરવાથી શ્રમ લાગતો અને ઉઠતાં બેસતાં પહેરેલું લુગડું કેમ રહે છે તેની જાતે સરત રાખવાની ટેવ ન હતી અને પરભાર્યાને યાદ આપવાની જરૂર ન રહેતી અથવા જરૂર લાગે તો આવી બાબતમાં બધરાંમાણસને મ્હોંચે ફેટેતાં શરમ આવતી. ઘરના પુરુષો પારકાં બધરાંની ચેષ્ટા કરતા પણ પોતાના ઘરમાં જોતા ન હતા. એમાંથી પરિણામ એ થયું હતું કે ઘરમાં આવનાર જનાર લાગ મળ્યે બધરાં સાથે અણુઘટતો પરિચય લેતા. યુદ્ધિધને આ સહિ જોયું હતું, કંટાળો આવ્યો હતો, અને પોતાના ઘરમાં એવું ન થાય તે સારું ખાસ ચટ અને ચેવટ રાખતો હતો. એની નાતમાં દેખીતો ઘુંઘરો તાણવાનો આવ તો ન હતો પરંતુ પરભાર્યાં મ્હોટાં માણસો આવે ત્યારે સ્ત્રીયો સંતાઈ રહેવા જેવું કરતી. નવીનચંદ્ર મ્હોટાં માણસમાં ગણાતો ન હતો અને પોતાની નાતનો એટલો એ જમતો હોય તે વખત કોઈ એની શરમ ન પાળતાં પણ આવતા સુધી તેના દેખતાં વાતોમાં ભાગ મ્હોટાં લેતાં.

નવીનચંદ્ર પણ કાંઈક શરમાળ હતો, સ્ત્રીવર્ગ સાથે જાતે પરિચય લેતો નહતો, અને ચાલતાસુધી ઘરમાં કોઈને ભારે ન થઈ પડે એવી રીત રાખતો. એ ચાર દિવસમાં તો તેની સુશીલતાને લીધે તે સહિને ઘરના માણસ જેવો લાગવા માંડ્યો. પ્રથમ મેળાપને સમયે એ યુદ્ધિધનને વિચિત્ર લાગ્યો હતો તે અભિપ્રાયમાં કાંઈક ફેર પડ્યો. જમ્યા પહેલાં અને પછી પ્રમાદધન જોડે તે ગપ્પાં મારવા બેસતો. પ્રમાદધનને એનું “ઈંગ્લિશ નોંલેજ” સારું લાગ્યું અને તેની તેણે પિતાને વાત કહી. એમ પણ માલમ પડ્યું કે એ મુંબાઈનાં મહોટાં ઈંગ્રેજ વર્તમાનપત્રોમાં લખવાનો પ્રસંગ રાખે છે. આવા આથડતા માણસની બાબતમાં યુદ્ધિધને આ તરત માન્યું નહીં.

એવામાં એક દિવસ નવીનચંદ્ર વાળુસાર આવેલો હતો. તે દિવસ દરબારના કામમાં યુદ્ધિધન રોકાયેલો હોવાથી વાળુનો વખત વીતી જવા છતાં કાંઈ કેકાણું ન હતું. નવીનચંદ્ર પ્રમાદધન સાથે એક દીવાનખાનામાં બેઠો હતો. બીજા છ સાતેક જણા પ્રમાદધનને મળવા આવેલા હતા તે પણ બેઠા હતા. પ્રમાદધન સહિની વચ્ચે એક આરામખુરશી પર પડ્યો હતો. બધા બેઠા હતા તેમાંથી એક જણે એની પાઘડી લેઈ ખુંટીયે મુકી અને બીજાએ અંગરખું મુક્યું. ત્રીજાએ એને બંડી ફહાડતાં મદદ કરી. ચોથો એનાં વખાણ કરવામાં રોકાયો હતો. પાંચમો તેમાં હાજર લાગતો હતો અને છઠ્ઠો એના શત્રુઓ અથવા પ્રતિસ્પર્ધિયો શોધી ફહાડી તેમની નિંદા કરતો હતો.

એવામાં ટપાલ આવી. કાગળો એકદમ સર્વ મંડળના અધ્યક્ષ પ્રમાદધનના હાથમાં મુકાયા. પહેલપહેલું ઈંગ્રેજ ‘ન્યુસ્પેપર’ ફોલ્યું. ચારે બાજુઓ ઝપ ઝપ અધીરાઈથી ઉથલાવી આંખો તળે ફહાડી હર્ષ અને ઉત્સાહથી પ્રમાદધન બોલ્યો.

“નવીનચંદ્ર, પેલો ‘આર્ટિકલ’ આવ્યો છે.” પિતાની ખાતરી કરી આપવા નવીનચંદ્ર પાસે લખાવી એક વાનું મોકલ્યું હતું તે આજના છાપામાં હતું.

“હું ! આવ્યું ! વાંચો, વાંચો : ” એક મિત્ર બોલ્યો.

તે વંચાવા માંડ્યું. એટલામાં યુદ્ધિધન આવ્યાની ખબર પડી. સર્વ મંડળ વેરાયું. પ્રમાદધન અને નવીનચંદ્ર ભોજનગૃહમાં ગયા ત્યાં એક પાટ ઉપર વચ્ચોવચ્ચ ભીંતનો તકીયો કરી અલકકિશોરી બેઠી હતી. પાટપાસે એક બારી પર હાથ મુકી કુસુદસુંદરી ઉભી હતી. જમીન પર એક પાટલા પર બેસી પાસેની સગડીમાં સૌભાગ્યદેવી તાંપતી હતી. પાંચ છ યુવતિયો પાટ પર

બેઠી હતી અને ગામ ગપાટા હાંકતી હતી. વૃદ્ધ થયલા દયાશંકરની સ્ત્રી ડોશી થયલાં ‘જમનાકાકી’ સૌભાગ્યદેવીની પાસે બેસી તાપતાં તાપતાં ધીમે સાદે વાતો કરતાં હતાં. અમાલ્ય આવ્યાની પ્રમાદધનને અખર કરી એટલે સહિ મંડળ વેરાઈ ગયું અને માત્ર ઘરનાં જ માણસ રહ્યાં. અલકકિશોરી પાટ ઉપરથી ઉઠી અને ત્યાં પ્રમાદધન બેઠો તથા બાબુએ નવીનચંદ્ર બેઠો.

કુમુદસુંદરી લણી પુરુષોની પીઠ હતી. અલકકિશોરી લાભી પાસે જઈ સોડમાં ઉભી, હળવે રહી તેને બે લુજ લરી ડાબી અને કાનમાં કહ્યું. “હાશ, હવે હું વળી. લાભી, તમારા શરીરમાં ગરમાવો તો ઠીક રહે છે— “શીયાળાની રાતમાં.” કુમુદસુંદરીએ મહોં મલકાવ્યું અને અલકકિશોરી બાથ છોડી છુટી ઉભી રહી. કુમુદસુંદરીને નવીનચંદ્રને જોતાં ઉપજતો ક્ષોભ દિવસે દિવસે ઓછો થતો હતો.

ધુદ્ધિધન આવ્યો. પાટલા નંખાયા. સહિ જમ્યાં. જમતી વખત પ્રમાદધને નવીનચંદ્રના ‘આર્ટિકલ’ની વાત કરી. ધુદ્ધિધન કહે, “હા, એ “મહેં જાણ્યું. સાહેબના શીરસ્તેદાર આવ્યા છે તેમણે એ વાંચ્યું અને “વખાણ્યું. ઠીક લખ્યું છે. નવીનચંદ્ર, તમારે બધી જાતનો અનુભવ જોઈતો “હોય તો અત્રે રહો. અમારે એક ઇંગ્લેજ લખનાર જોઈએ છીએ. “જો અનુકૂળ પડશે તો રાણાજીને કહીશું પ્રસંગ આવ્યો.”

સહિ જમી રહ્યાં. રાત ઘણી ગઈ હતી. નવીનચંદ્રને અમાલ્યને ઘેર સુવાનું ક્યું અને પ્રમાદધનને બેસવાના દીવાનખાનમાં પથારી થઈ. તે સુતો. જોડના દીવાનખાનામાં ધુદ્ધિધન અને પ્રમાદધન ગયા. અલકકિશોરી રાત વીતી હતી એટલે સાસરે ન ગઈ અને માથે તથા લાભીએ શીખામણ દીધી કે ‘સાસરે ના ફેલાવ.’ પણ ‘ના શું ફેલાવવી ‘છે ? જાણશેસ્તો’ કરી ના ફેલાવ્યું. પ્રમાદધનને સુવાને વાર હતી એટલે નણુંદ ભોજઈ સગડી કરાવી ગપાટા મારવા બેઠાં.

ધુદ્ધિધનને આજ કાંઈક અસાધારણ બનાવો સાંભળવાનો દિવસ હતો. બાપ દીકરો દીવાનખાનામાં જઈને બેઠા.

“પિતાજી, શકરાયના તરફના સમાચાર સાંભળ્યા ?”

“મને લાગે છે કે આપણી વાત કાંઈક કુટી છે. કોના તરફથી “કુટી છે અને કેઈ રીતે તે જોવાનું છે.”

એવામાં વરધી મંગાવી અંદર એક સીપાઈના વેશવાળો આવ્યો. તે

નરભેરામ હતો. એ શઠરાયનું માણસ થઈ રહ્યો હતો પરંતુ અંદરથી
બુદ્ધિધનના પક્ષમાં હતો. આપદીકરાસામો તે બેઠો.

“ બુદ્ધિધનભાઈ, કામ વસમું થયું છે. ”

“ શું ? ”

“ આજ સુધી તો આપનો અને રાણાનો સંબંધ શઠરાયને અંધારામાં
“ રહ્યો. હાલમાં આપ બે જણ વારંવાર મળો છો અને રાણા શીકારે ગયા
“ હતા ત્યારે રાજેશ્વર મહાદેવમાં મળ્યા હતા તે કારભારીને ખબર થઈ છે. ”

“ ખસ ? એટલું જ કે ? ”

“ જોમવાળા માણસને દૂર કરવો એ એનો નિશ્ચય છે-એવી
“ એને ટેવ છે. ”

“ તે ? ”

“ રાજબા અને આપની વચ્ચેના જુદા કાગળ ઉભા કર્યા છે
“ તે રાણાને ખતાવવાના છે. ”

બુદ્ધિધન રાતો પીળો થયો. “ એ ખતાવવાનું કોણે માથે લીધું છે ? ”

“ રાણાના જુના ખવાસ મહાવાએ. ”

“ ઠી-ક ! ”

“ કાગળ લખ્યા છે મહે. ” એમ કહી પંદર વીશ કાગળ અમા-
ત્યના ખોળામાં નાંખ્યા.

“ ક્યારે ખતાવવાના છે ? ”

“ આપ દરબારમાંથી પાછા ફરો તે પછી. ”

“ મહારા હાથમાં રહેવા દો. કાલ બાર વાગતે પાછા મોકલીશ. ”

નરભેરામના ઉપર બુદ્ધિધનનો વિશ્વાસ હતો તે હવે સજડ થયો.
ઘણાંક માણસો એણે દરબારમાં અને બીજે ઠેકાણે ઉઘાડાં અથવા છાનાં
પોતાનાં કરી રાખ્યાં હતાં. પરંતુ થોડાકને જ કસી જોવાનો પ્રસંગ
આવ્યો હતો. નરભેરામ કસોટીમાં શુદ્ધ નીકળ્યો અને અમાત્યનું અંતઃ-
કરણ તેના ઉપર નવીન સ્નેહ અને ઉપકારથી સ્ફુરવા લાગ્યું. પરંતુ
કાકા પરણ્યા અને કોઈ રાંડ્યાં થયું. રાણાનો વિશ્વાસ રાખતાં સાવ-
ધાન રહેવાની જરૂર લાગી. આજ સુધી તે પોતાનો છે એવું માનનાર
અમાત્યને નક્કી લાગ્યું કે રાજબાની બાબત રાણાના મનમાં ભરાશે તો
નીકળવી કઠણ થશે અને પોતાની સઉ યુક્તિયો, ‘કાંતી પીંજ કપાસ’ થશે.
આજસુધી દરબારના ભેદ રાણો પોતે જ ઉઘાડતો, હવે રાણાપાસે પોતાનો

માણસ રાખવાની જરૂર લાગી. પોતાનું માણસ કોણ? ગરબડદાસ? ના, નરભેરામ? હા. વળી રાણાપાસે રાખતાં નરભેરામે કહેલા ઉપકારનો ખદલો પણ વળવાનો. આખા આકાશમાં વીજળી પુષ્કળ ચમકારા કરતી ચાલી નીચે તેમ એક પળમાં અમાત્યના મનમાં આ સર્વ વિચારનો ચમકાર થઈ રહ્યો. ખીજી પણ ઘણીક ખટપટ સમજતી ન હતી તેનો મનમાં ખુલાસો થયો. યુદ્ધસામગ્રી તૈયાર કરી રાખી પણ સામાયે હુમલો કર્યા શિવાય પહેલો ઘા પોતે કરતાં શુદ્ધ અંતઃકરણ આગ્રહો ખાતું હતું તે ટટાર થયું. સંશયકાળ જતો રહેતો લાગ્યો અને નિર્ણયકાળ દોરતો સમીપ આવ્યો લાગ્યો.

“ નરભેરામ, હવે અણીનો સમય આવશે. આ કાગળ જેવા પછી
 “ રાણા શઠરાયપર વિશ્વાસ બતાવશે, મહારાપર કોપાયમાન દેખાશે, અને
 “ શઠરાયનું વિશ્વાસુ માણસ પોતાની પાસે રાખવા માગશે તે વખત
 “ એ તહારું નામ આપે એમ કરવું. એ થાય એવું છેકની? ”

“ હંમ, થઈ શકશે. મહારાજેવું વિશ્વાસનું પાત્ર આજે એને કોણ છે? ”

“ વારુ, ગરબડ હાલ એનીપાસે વધારે આવે છે? ”

“ હા. એ તો કહેવાનું જ ભુલી ગયો. એને રૂપાળીબાઈએ આંજ્યો છે. ”

“ બરોબર. પણ એના આળા સરત રાખજે. એની સાથે એનું
 “ અને આપણી સાથે આપણું માણસ થાય—એ ધારની તરવારે રમે
 “ એવો હાલ, એનો ઘાટ છે. ”

“ એમાં એને લાલ શો? ”

“ કારભારી અને અમાત્ય બે દહડી દહડી નકામા થાય તો એ
 “ કારભારી થાય—પોતાને રાણાનો વિશ્વાસુ સમજે છે. ”

“ એનું શું કરશો? ”

“ એ તો થઈ રહેશે, કહેવાનું એટલું કે એ ત્યાં આવે નીચે
 “ ત્યારે શા પ્રયત્ન થડે છે તે સરત રાખજે. ”

“ બહુ સારું. ત્યારે હાલ તો રત્ન લઉં છું. ”

“ વારું. પણ મને મળવાનું વધારે રાખવું. ” નરભેરામ ગયો.
 એની પાછળ આવે સુધી નજર નાંખી સીપાઈનો વેશ સાંગોપાંગ
 ઉતર્યો નેઈ અમાત્ય હસ્યો.

“ પ્રમાદ ! કારભારીને ત્યાંથી કાંઈ પણ ખાવાનું આવે તો હાલ
 “ સંભાળ રાખવી હોં ! લેવું, પણ જમીનમાં ડાટી દેવું. ”

“ શું કાંઈ ઝેર દેવાનું છે ? ”

“ રાણો જડસિંહ માર્યો કહેવાયો અને પર્વતને તો માર્યો જ,
“ તેનો આપણે વિશ્વાસ શો ? વારું. જવ. ઉઘી જવ. ”

પ્રમાદધન આભો બન્યો અને વિસ્મય પામતો પામતો ગયો.
બુદ્ધિધન ઉઘ્યો અને લાંબા દીવાનખાનામાં એકલો હેરાફેરા કરવા
લાગ્યો અને ઓઠપર આંગળી મુકી પોતાના મન સાથે બોલવા લાગ્યો.

“ તહારું કાળું થાય કારભારી ! છેવટ જાતઉપર જ આવ્યો ?
“ આજમુઘી ગમે તેટલું પણ મહારો જાતભાઈ-મહારો સગો-કરી મહે
“ તહારાપર ઘા ન કર્યો. ”

“ બહુ સારું ત્યારે-હવે પડો મેદાનમાં. આજ મુઘી છાના વેરી
“ હતા. હવે ઉઘાડા થાઓ. ”

“ ગરબડ, તહે પણ ઠીક ધંધો માંડ્યો છે-મહે પણ એક વખત
“ એમ જ કર્યું હતું; પણ આપણા બેમાં ફેર છે. મહે કોઈનું ખુન કરાવ્યું
“ નથી-મને ઈશ્વરની કાંઈક બહીક છે-મહારા કહેવા વિના કોઈએ કોઈનું
“ ખુન કર્યું હોય તેમાં હું શું કરું ? પર્વત મુવો તેમાં મને દોષ નથી. ”

“ તું પણ મહારો ગુરુ મળ્યો. અલ્યા, મહારું જ ખુન ? ”

“ પણ જો રજપુત હાથમાંથી ગયો તો ઉપાય નથી. એક વાર
“ રમાબાઈના હાથમાં ગયલો પાછો કબજ થતાં સાત પાંચ વીતી છે અને
“ આ કલાવતીમાં લપટાયો તો એને સટકવાનું નથી. પછી તો ભૂપસિંહ
“ તહારો નહી જ, બુદ્ધિધન ! ” મહોટા અરણ્ય વચ્ચેવચ્ચ રાત્રે બ્રહ્મ-
રાક્ષસ એકલો ઉભો રહે તેમ અદળ વાળી દીવાનખાના વચ્ચેવચ્ચ
બુદ્ધિધન ઘડીક વાર ઉભો રહ્યો. તેનું મગજ ઉશ્કેરાઈ ગયું અને કાળજી
ધબકવા લાગ્યું—“ અલ્યા, ખુની ! મહારું જ ખુન ! ”

“ તહારું સત્યાનાશ જાય, શઠરાય ! કલાવતી ક્યાંથી સુઝી ?
“ રાજબાની વાત જાણી ત્યારે કલાવતીનો ભેદ સમજાયો. એ તો તહે જ
“ ભૂત ભરવેલું ! મને અને રાણાને જુદા પાડવાનો રસ્તો ! ”

“ રાજબા ! ”—આંખ આગળ બનેલો બનાવ ખડો થયો. મરેલી
રાજબા હાથમાં હાથ મુકવા તત્પર થતી પાસે આવતી લાગી.

“ ભૂત ! ”—બુદ્ધિધન ગભરાયો. પગ ધ્રુજવા લાગ્યા. પરસેવાના
ઝોંઝોળ વળ્યા. જલ ઉપડતી બંધ થઈ, અચિત્તી દોટ મુકી ગાદીપર

એકો-તટીયે એકો: રાજસિંહનો વેશ ધરનારી પાસે આવી દેખાઈ અને ખભા ઉપર તેના હાથ અને હડપચીનો ભાર લાગ્યો. સુવર્ણપુરનો અમાત્ય ખડાવરો-દીન જેવો-શુદ્ધ બની ગયો અને ફાટી આંખે દૃષ્ટિક્ષેપના ભાણી જેવા લાગ્યો-એશુદ્ધ બનવા જેવો થયો.

એટલામાં દીવાનખાનાનું એકપાસનું ખારણું ભગ્નકાયું-ઉઘડ્યું. સૌભાગ્યદેવી અંદર આવી. ગાયત્રી જેવી પવિત્ર દેવીપર દૃષ્ટિ પડતાં મલિન સત્ત્વ અદૃશ્ય થયું. સ્નેહભક્ત દેવી ભાણી જોઈ રહ્યો.

“મહારા બહાલા! હવે તમે કારભારી થવાના-એટલે અમારા
“મટવાના. આમ ને આમ રાતરેડા જવાના અને અમારી સાથે વાતો-
“ચીતોનું તો બાઢમ્. નહાનાં હતાં ત્યારે તો ખાર ખાર વાગતા સુધી વાતો કરતાં
“અને હવે તો તમે અને તમારો કારભાર. મહારે વગર શોખ્યે શોખ્ય.”

હસતી હસતી દેવી આવી. પતિની પાસે શરીર સ્પર્શી બેઠી, ગળે હાથ નાંખ્યો, અને ઉઠાડી શયનગૃહમાં લેઈ ગઈ, બન્ને મહોટી વચનાં બાળકવાળા માળાપનાં વચ અને મન હજી તરુણ જ હતાં અને વૃદ્ધ વિચારો જય પામી શક્યા ન હતા.

દેવીની સોડમાં મુતેલો પુરુષ નિદ્રામાં લવતો હતો-નિદ્રામાંથી જાગી ઉઠી, સાંભળી રહી, દેવી પાછી આંખ મીંચતી હતી અને પતિને કોમળ ઉંઢાળી છાંતી સરસો વધારે વધારે જોરથી આંપતી હતી.

“અદ્યા શઠરાય! મહારું જ ખુન કરવાના વિચારથી તને સંતોષ
“રહ્યો હત તો હું ખરોખર ફાવત નહીં. સાથે રાણાને પણ મારવાનો
“તહારે મનમુખો છે એટલી મહારે અનફળતા થશે-રાણો મહારો
“રૂહેવાનો એટલો રસ્તો છે.”

“તહારા મનમાં એમ હશે કે ધુધિધન જાય તો રાણો રૂહેશે, ને
“રાણો પણ હાથમાં ન રૂહે તો એ પણ સ્વાહા! વાહ વાહ!”

“પણ એ પણ ઠીક છે. દુષ્ટરાય કલાવતીને ઘેર જાય છે.”

સ્વપ્નસૃષ્ટિના ધૂમકેતુ આમ મુખાકાશમાં ચહડી આવતા તેને જોનાર જડ દીવા વગર કોઈ ન હતું. એ સ્વપ્નને બળે પુરુષ પાસું બદલવા જતો અને તેથી નિદ્રામાં પણ અમટતી સ્ત્રી તેમ થવા ન દેતાં તેને હાથના જોરથી પોતાની સન્મુખ જ ખેંચતી-રાખતી-વિમુખ થવા ન દેતી. આ અનાવનો ઇતિહાસ ચારણ જેવો પલંગ ‘કચડ કચડ’ જોડી-ગાન કરી-કાનવિનાના ખહેરા શૂન્ય શયનગૃહને સંભળાવવા ચલ કરતો. શીયાળાની લાંબી રાત આમ ટુંકી થઈ જતી હતી.

પ્રકરણ ૯.

ઉન્મત્તપણાનું પરિણામ.

લાપુરથી પાછાં આવ્યા પછી રાણાની ઉદારતાને લીધે યુદ્ધિધને સારું અને વિશાળ ઘર બંધાવ્યું હતું. દરવાજાં અંદર મહોટી ખડકી હતી અને ખડકી પાછળ મહોટો ચોક હતો. ચોકની એ પાસ મહોટા ખંડ હતા તેમાં ખંડના ભાગ કરી રસોડું, પાણીયારું, જમવાનો ખંડ વગેરે કરાવ્યું હતું. ખીજ પાસના ખંડમાં જુવાન સ્ત્રીવર્ગની કચેરી ભરાતી. ચોક પાછળ પરસાળ, ઓરડો, ગજર વગેરે હતું. પરસાળમાં સૌભાગ્યદેવી બેઠક રાખતી. ચોક અને ખડકી વચ્ચે પાટીયાં ભરી દીધાં હતાં. ખડકીમાં ઈંગ્રેજોની 'વેટિંગ રૂમ' જેવી ગોઠવણ હતી અને બહારના ઓટલા ઉપર અમાત્યના સીપાઈઓ તથા ચાકરો બેસતા અને રાત્રે ખડકીમાં સુતા. સ્ત્રીવર્ગના ખંડમાંથી જોડની ગલીમાં ખારી પડતી. એ ખંડ ઉપરની મેડીમાં પ્રમાદધનનું શયનગૃહ હતું. ખડકીની મેડી વિશાળ હતી. તેમાં યુદ્ધિધને પોતાનું દીવાનખાનું રાખ્યું હતું. પ્રમાદધનના શયનગૃહ ભણીથી દીવાનખાનાનો થોડોક ભાગ નીરાળો રાખ્યો હતો અને તેમાં મિત્રમંડળ સાથે એ બેસતો. ખીજ પાસના ખંડઉપર યુદ્ધિધનનું શયનગૃહ હતું. તેમાંથી પણ દીવાનખાનામાં ખારી પડતી હતી.

ચારેપાસની મેડીઓ ઉપર ખીજે માળ હતો અને ચોક ઉપર રવેશોવાળી ફરતી અગાશી હતી તેમાં ચારેપાસની બધી મેડીઓમાંથી જુદી જુદી ખારીઓ પડતી હતી. નવીનચંદ્રને પ્રમાદધનવાળા દીવાનખાનામાં સુવાનું રાખ્યું હતું. એની પથારી કરાવી પ્રમાદધન અમાત્યના દીવાનખાનામાં ખાશું અડકાવી ગયો. નવીનચંદ્ર દીવો હોલવી સુવાની તૈયારી કરે છે એટલામાં એ પાસથી સ્વર સંભળાયા. એકપાસ દીવાનખાનામાં અમાત્ય, નરભેરામ અને પ્રમાદધન વાતો કરતા હતા. ખીજપાસ પ્રમાદધનનું શયનગૃહ હતું અને પ્રમાદધન પિતાપાસે બેઠો હતો એટલીવાર નણંદ ભોજપાસે બેઠી બેઠી ગપાટા મારતી હતી. મુંબાઈથી મંગાવેલાં પુસ્તકો એક એ દિવસ ધ્રયાં આવ્યાં હતાં અને તે વાંચ્યાથી એકલપેટો આનંદ ભોગવતાં સંતોષ ન વળતાં નણંદપાસે ભાભી વાંચી બતાવતી હતી અને ઈંગ્રેજ તથા સંસ્કૃત પુસ્તકોના રમણીય ભાગોનું ભાષાંતર કરતી હતી તે અલકકિશોરી એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળતી લીન અને દીન બનતી હતી.

“ અલક બહેન, સાંભળો. આ એક રસિક વાત છે. એક બાયડીને

“ સુધીને એનો ધણી જતો રહ્યો તે ઉપરથી એ બીચારી એકાંતમાં મનમાં
“ ને મનમાં રુવે છે ને ફેલે છે તે બોલ રોજ આવે એવા છે. સાંભળો.”

“ બધાંને તો દુઃખ ખમતાં ખમતાં નીરાંતની ઘડી આખરે મળે છે,
“ કારણ કોઈક વખત પણ બોલ્યું હાથ આવે છે અને ખરેખરાં તોફાન
“ મચી રહે છે તે પણ કાંઈ જન્મારો રહેતાં નથી. ગમે તેવું પાપ કર્યું
“ હોય તેવાંને પણ ઈશ્વર ગઈ ગુજરી વિસરાવે છે—”

“ એનો અર્થ શો ? ”

“ એટલે એમ કે આપણે ગમે તેવું પાપ કર્યું હોય ને તેથી જીવ તો
“ બચ્યાં કરે, પણ એયે રોજ નથી રહેતું. આખરે ભુલી જવાય અને
“ ભુલી ગયાં તે તો ઈશ્વરે જ પશ્ચત્તાપ બંધ કર્યા જેવું કરી ? ”

“ હાસ્તો.”

“ ત્યારે ફેલે છે કે પાપી માણસોને એ આવું થાય છે તો આ મહારે જે
“ દુઃખ ભોગવવું પડે છે તેનો છેડો ઈશ્વર ક્યારે આણશે ? હું તો નિર્દોષ છું
“ તો મહારી શિક્ષા કદીયે ફેલાડી નાંખશે કે નહીં ? મહારે તો કાંઈ વધારે
“ નથી જોઈતું. માત્ર એટલું માગું છું કે અનિષ્ટમાં અનિષ્ટ મહારું થવાનું
“ હોય તે મને માલમ પડે-કે, બહેન, પછી આટલેથી તો હદ. પછી
“ તો કાળજી ફાટી જાય એટલું જ બાકી રહે તે ઈશ્વર આપે.”

“ એ શું કહ્યું ? ”

“ એટલે એવું ફેલે છે કે હવે મહારો ને એનો એટલે મહારા વરનો
“ મેળાપ ન થવાનો હોય તો તે પણ કશુંએ મને માલમ પડે એટલે બસ. આ
“ ફરી મળવાની આશા રહે છે તે છોડાતી નથી ને આશા પ્રમાણે થવાનું
“ નથી એટલે મન ચણચણ કરે છે. તેને ઠેકાણે એક વખત સાથે લાગી જ
“ આશા જતી રહે તો નિરાંત કે કાળજી ફાટી જાય એટલે થયું ! ”^૧ કુમુદ-
સુંદરીને કાંઈક વિચાર થયા ને મનમાં નિઃશ્વાસ મુક્યો. અલકદિશોરી બોલી-

“ હીક આવું આવું સમજાયે છીએ તે કેવું લાગે છે ? પણ તમે
“ કાલે ગાતાતાં તે આનાથી સારું હતું : અર્થ તો હું સમજું છું. તમે
“ કહોતો. પણ જરા ગાઓ.” ભાભીએ ગાવા માંડ્યું.

“ રુદિપા વદનામ્વરુહશ્રિયઃ

“ સુતનુ સત્યમલંકરણાય તે ।

“તદપિ સંપ્રતિ સંનિહિતે મઘા-
“વધિગમં ધિગમંગલમશ્રુણઃ ॥”

“કહેવાત જ ને હત કહ્યું, ભલે સાંભળે સખી ઉભી પાસે;

“કહ્યું તહોય કાનમાં આવી લેલિત તુજ મુખસ્પર્શની આશે:

“થયું શુણ્ણું અશક્ય જ એવું—પ્રિય એ કાંજ આંખ શીદ તલપે?

“મુજ મુખ એ ફહાવે આમ, વળી આતુર, જોડી પદ, જલપે.”

“આ છેલું તે કાલે મહે નહોય મેઘદૂતની વાત કરી હતી તેમાંથી મહે

“આજ ભાષાંતર કરી ફહાડ્યું.” એમ કહી તેનો અર્થ સમજાવ્યો.

“ઓત્ તમારું ભલું થાય. તમે તો રંગીલાં દેખાઓ છો.” એમ કહી અલકકિશોરી કુમુદસુંદરીને ખાજી પડી અને તેને જોરથી ડાખી.

ભાભીના મહોં સામું જોઈ—ગાલ ભણી ઓક ધરી—બોલી: “કરું
“અટક્યાણું—તમે ગાયું એવું જ? ને તમે ભાયડો હતકની તો નક્કી
“તમને જ પરણત ને એક દિવસે પીયર રૂહેત નહી.”

“ભાભી, આવું આવું વાંચો ને સમજો તે પછી રંગીલાં કેમ ન હો?
“અમારા જેવું મહોંયે બોલો તો નહી, પણ સમજો વધારે. આ, શાણી
“બગલી જેવાં છો. વારું, તમે ગાજો ને અમે સાંભળીશું.”

નવીનચંદ્રને પ્રમાદધનના દીવાનખાનામાં સુવાનું રાખ્યું હતું અને દીવો ઘેર કરી સુતો. પણ એક પાસના દીવાનખાનામાં ધુલ્લિધન અને નરભેરામની વાતો ઉઘાડા અંતઃકરણથી ચાલતી હતી, અને બીજા પાસની મેડીમાં નણુંદ ભોજઈ ધીમે ધીમે પણ તેમની જોડની મેડીમાં સંભળાય એમ વાતો કરતાં હતાં અને એમાંથી એકે પાસનાં માણસોને નવીનચંદ્ર ધ્યાનમાં ન રહ્યાથી એ ધ્યાન રાખીને સાંભળે તોપણ ન સંભળાય એટલે ધીમે બોલવું એવું કોઈને મુજબ ન હતું. આરણામાંથી કાંઈ નજરે પડે એમ ન હતું પણ કાનનો પુરો ઉપયોગ થાય એવું હતું. અને નરભેરામ શિવાય સર્વના સ્વર નવીનચંદ્રના કાનને પરિચિત હતા. એ પાસના આકર્ષણથી તેના કાન ઘડી ઘડી ચમકતા હતા. પથારીમાંથી ઉઠી ઘડીકમાં આ ખારી આગળ જાય અને ઘડીકમાં આ

૧. માધ, સર્ગ ૬. “હે શોભન-અંગવાળા! પતિ-વિયોગને લીધે તહાં મુખકમળ રોવા જેવું થયું છે એ જ તેની લક્ષ્મીને અલંકાર આપવા બસ છે. પણ આ વસંત-માસ પાસે આવ્યો છે તેવે સમયે આંસુ પાડી અમંગલ ન કરીશ!”

૨. યક્ષવિરહથી અમુઝાતી સ્ત્રીને પતિનો સંદેશો તેના જ શબ્દોમાં પહોંચાડતાં મહેલાં મેઘ આટલું પોતે જ ફહે છે.

ધારી આગળ જાય અને ખારણાં સરસા કાન માંડે. સાંભળેલી વાતો કોઈને કહી દેવાનો અથવા તેનો ખોટો ઉપયોગ કરવાનો હેતુ ન હતો પરંતુ માત્ર હુત્હળને લીધે આ છાની વાતો સાંભળવી એ ક્રિયા એને નિર્દોષ લાગી.

નણુંદભોજનની વાતો સાંભળી તે ખુશ થતો હતો અને વિનોદ પામતો હતો. અમાત્યની વાતો સાંભળી તે અદ્ભુત આશ્ચર્યમાં પડતો અને અમકતો હતો. કુસુદસુંદરીની કવિતાથી-રાગથી-અને તેના બોલે-બોલમાં સ્ફુરી આવતી મનોવૃત્તિથી-અને બીજા પણ કાંઈક અકથ હેતુથી નવીનચંદ્રનું અંતઃકરણ દ્રવતું હતું અને જે દીવો તથા દીવાવડે એની મુખાકૃતિની કલ્પના કરનાર હતો તેને તર્ક કરવાનો હેતુ મળે એવું તેનું મુખ થતું હતું. પરંતુ એ સ્થિતિ થોડીક જ વાર ટકતી અને કારભારની ખટપટ જાણવાની વૃત્તિ તેને બીજા પાસ દોરતી હતી.

સુખી અને નિશ્ચિંત દેખાતા યુદ્ધિધનને આટલી ચિંતાનાં ઉંડાં પાણીમાં ગળા સુધી ડુબેલો જોઈ તેને નવાઈ લાગી તેના કરતાં વાંચેલું વધારે સાંભરી આવ્યું. નરભેરામના કહેલા સમાચાર અને આપદીકરાની વાતો સાંભળતાં જ-તેણે શબ્દપ્રમાણથી જ જાણ્યું હતું કે રાજાઓના મુગટ ચિંતાની ગાદીથી ભરેલા હોય છે, કારભારીનાં દુઃખ કારભારી જ જાણે, સોનામાં કલિયુગ છે, ઇલાદિ એને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ થયું. યુદ્ધિધનને અમાત્યપદવીમાં સંતોષ ન મળતાં કારભાર શોધવો પડે છે, લોકલિપિના તેનું બીજું કારણ નથી દેખાતું, કારભારને સારુ આટલા શત્રુ, આટલી યુક્તિઓ અને આટલી ચિંતા કરવી પડે છે, આવાં માણસોમાં જાળવું પડે છે એવા એવા વિચારમાં નવીનચંદ્ર ડુબી ગયો અને,

અતિલોભાભિભૂતસ્ય ચક્રં ભ્રમતિ મસ્તકે ।

એનું હાઈ યુદ્ધિધન એકલો પડ્યા પછી બોલતો હતો તે ઉપરથી, પ્રત્યક્ષ સમજાયું. રાજાની વાત સમજાઈ નહીં. સૌભાગ્યદેવીનું બોલવું સાંભળી નવાઈ લાગી, વિષયવાસના આટલી વય સુધી જતી નથી અને આવી અવસ્થામાં પણ રૂહે છે એવો વિચાર સુઝ્યો, અને નહોટાઈ અને વ્યવહારની જાંજળમાં પલોટાતો પુરુષ ઘરસંસારનાં મુખ જોગવી શકતો નથી તથા પછિસાને પરણતો પુરુષ ઘરની સ્ત્રીનો ત્યાગ કરે છે એવા એવા તર્ક મનમાં ઉભરાવા લાગ્યા.

“અરરર ! આ કારભાર ! આ ખુન શાં ? આ ખટપટ ? આ “સહ શાને માટે ? આ ભાર માણસનું મગજ કેમ ખમતું હશે ? આ તો “બહાર-બહાર-વૈશ” અને અંદર કચરો ! ઈશ્વર સર્વ રચનાઓ એવી જ

“ કરે છે. સુંદર શરીરમાં માંસ જેવું જ લરે છે. ઉદયકાળની સૃષ્ટિ
 “ અંધારી રાત્રિમાં હુબેલી પૃથ્વીમાંથી જ સ્ફુરે છે. મહોટાઈનો પાછલો
 “ ઇતિહાસ જ ન પુછવો—કંઈ કંઈ ભોપાળાં નીકળે. ભણેલાઓને
 “ અસંતોષ રૂઢે છે કે આટલી આટલી મહેનત કરતાં કાંઈ પ્રમાણમાં
 “ દ્રવ્ય મળતું નથી અને કારભારીયો અને ખીજાઓ અમસ્તા દ્રવ્યમાં
 “ લોટે છે. પણ એ વિચાર ખોટો છે. આ ચિંતા, આ ખટપટ, આવા
 “ નીચ રસ્તા, આવાં અઘોર કર્મ અને આ ‘વહાઈદ્વૌશ’ એ અધાની
 “ કીમ્મતમાં આટલી નામની—ન ખવાય ન પીવાય એવી મહોટાઈ—
 “ આવું દ્રવ્ય મળે છે તો મળો ! કારભારીયો, તમારું સુખ તમને જ હજી !”

“ પણ વિદ્વાન કારભારીયોને આવું નહી હોય.”

“ અરે જવા દેને ! જાત એક-ભાત જુદી, તેને તેના જેવું.
 “ સુધરેલા કારભારીનાં સુધરેલાં દુઃખ !”

“ અને આ સૌભાગ્યદેવી જેવી ફરીઆદ તો બધી કારભારણોની.
 “ મજુર ખીચારા કારભારીયો !—અને મુંબાઈના શેઠીયાઓ—એ પણ
 “ એવા ને એવા જ !”

“ કારભારીયો ! તમે રાજ્ય ચલાવો છો તેમાં શાં શાં પરાક્રમો
 “ કરો છો ? મૂર્ખવર્ગને નચાવવાની કળા વાપરો છો અને લુચ્ચાઓમાં
 “ લુચ્ચા થઈ ફાવતાં શીખો છો. તમે બુદ્ધિવાળા અથવા સારા અંતઃક-
 “ રણવાળા નથી જ એવું ફહેનારાઓ એવકુફ છે. પણ તમારા સંસારનાં
 “ હવાપાણી મલિન છે અને તેનો મેલ તમારાં અંતઃકરણને અને
 “ બુદ્ધિને કેમ નહી લાગતો હોય ? ઈશ્વર જાણે. એ મેલનો પટ ભણેલા-
 “ ઓને કેટલો મહોટતો હશે ? ઈશ્વર જાણે. હું એવા અનુભવમાં
 “ બાળક છું—અને આજ જોયેલું તે પણ અનુભવમાળાનો પ્રથમ પાક
 “ છે. ઈશ્વર જાણે, પાછળથી શાં નાટક જોવાના હશે ?”

“ પણ હુમુદસુંદરી ! ગમે તે હો પણ આ તો ખરું કે તહારું દર્શન
 “ આ દેશમાં ન જોઈએ ! કમળ ! તું તો સરોવરમાં જ જોઈએ.
 “ વિદ્યાચતુરની બાળકી—તું કોણ ? આ માણસો કોણ ? કારભારે
 “ મહોટલાં આ ક્ષુદ્ર માનવો તહારી આગળ શું મહોટાં થઈ ગયાં ?

“ ગિરિશિખરગતાપિ કાકપદ્મિ-

“ ન હિ તુલનામુપયાતિ રાજહંસૈઃ ॥

“ રાજહંસિની ! તું બાળક છે-સ્ત્રી જાત છે-પણ

“ ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિષુ ન ચ લિજ્ઞં ન ચ વયઃ ॥

“ રાજહંસિની ! તારા દિવસ અહીં કેમ જાય છે ? વિશુદ્ધ
“ પવિત્ર સુંદરી ! મલિન અપવિત્ર દેશમાં તું ! અરેરે ! દિવ્ય ઉત્કર્ષ-
“ ભરી રાજહંસિની !

“ માનસ-સરમાં ઉછરેલી તું દિવસ કેમ અહીં ફહાડે ? (ધ્રુવ)

“ સારસ^૧ શુદ્ધ તરે વિકસેલાં, અલિહુલ ગુંજ માંડે; માનસ ૦ ૧.

“ માંડી ગુંજ એ સરી જતાં સુરભિ પરાગની માંહે,

“ સુરભિ પરાગ કરે સુરભિ ખરી, પ્રસરે સલિલપ્રવાહે ! માનસ ૦ ૨.

“ એ માનસસરમાં ઉછરેલી ! પડી અહીં તું આજ !

“ મલિન દેડકાં ભર્યા જ ખાડામાં પડી હંસિનીઃ હાય !

“ માનસસરમાં ઉછરેલી ! તુજ દિવસ કેમ અહીં જાય ? ”

“ અરેરે ! સ્વાર્થમાં પરમાર્થ હુખ્યો. નહોતી ખખર કે આમ
“ થશે-સરસ્વતીચંદ્ર ! બહુ ખોટું કર્યું ! ધૂળ પડી તારી સરસ્વતીપર ! ”

ઉછળતા અંતઃકરણે મગજને વીજળીના સંચાનો સ્પર્શ કરાવ્યો
હોય તેમ આવેશવાળું મગજ થઈ ગયું અને એ આવેશમાં ને આવેશમાં
રૂઝળતો રખડતો પરદેશી વટેમાર્ગે નવીનચંદ્ર સુવર્ણપુરમાં-સુવર્ણપુરના
અમાત્યના દીવાનખાનામાં, અંધારામાં મહોટી પથારીમાં,-તહાડે થરથરતો,
ગોદહું હોડી ટુંટીયાં વાળી નિદ્રાવશ થઈ ગયો. અમાત્યના ઘરમાં સર્વ સુંધ
ગયાં અને સુવર્ણપુર શાંત થઈ ગયું હોય એમ એ ઘરમાં લાગવા માંડ્યું.
કુમુદસુંદરીનું શરીર શરીરના પતિસાથે સુતું અને શરીર જોડે ઘસડાતું
મન કિલ્લ નિદ્રા પામ્યું. અલકકિશોરી પરસાળની મેડીનાં ખારી ખારણાં
વાસી પથારીમાં ચતીપાટ પડી, પગથી માથા સુધી હોડી, ઘોરણ બોલાવવા
લાગી અને સ્વપ્નમાં “ તું આજ કેમ ત્યાં સુતી હતી ” એમ બહીતો બહીતો
પ્રતિ પુછતો હતો તેને કાંઈ ચિંતાવગર ફેટેતી હતી કે “ વારું-વળી ત્યાં જ
“ સુતાં હતાં; ત્યાં ને અહીંયાં ! જ્યાં સુતાં ત્યાં ખરાં, એમાં તમારે શું ? ”
કરી જવાબ દેતી હતી અને એ સ્વપ્ન પુરું થતાં ખેલાં બીજું સ્વપ્ન જોતી
હતી. તેમાં કૃષ્ણકલિડા સાથે મેઘદૂતમાંથી સાંભળેલાં અટક્યાળાં કરતી
હતી અને એ સામાં અટક્યાળાં કરે એટલે ડોપાયમાન થઈ ધમકાવતી હતી.

અમાત્યના ઘરમાં કલાકેક સુધી આ શાંતિ ટપી. એના ઘરમાંથી જોડે
ગલીમાં ખારી પડતી હતી ત્યાં આગળ રાતના આઠ નવ વાગ્યાથી જોયાર

માણસો ક્યો કરતાં હતાં. તેમાં સઉથી અગ્રેસર જમાલખાન હતો. અલક-
કિશોરીને કૃષ્ણકલિકાએ ઝહીતે ઝહીતે શીખામણ દીધી હતી પણ તે
શીખામણનો એ અમાલ્યકુમારીએ અભિમાનમાં તિરસ્કાર કર્યો હતો. ન્હાની
બાબતમાંથી મ્હોટાં પરિણામ થાય છે તેની એ બાળકીને ખબર ન હતી.
ખલકનંદાને તથા રૂપાળીને તેમના ચારોની સાથે ચાલતાં જોઈ એણે મ્હોં
મરડ્યું હતું અને શા વાસ્તે મરડ્યું હતું તેનો ખુલાસો પણ એચાર બધરાં
વચ્ચે આપી ચુકી હતી. હાલ એ વાત એ સમુળગી ભુલ્લી ગઈ હતી પણ
ખલકનંદા વીસરી ન હતી. એ પણ કારભારીની દીકરી હતી અને સૌભા-
ગ્યદેવીનાથી વયમાં ઝાઝી ન્હાની ન હતી એટલે આ ન્હાની છોકરી તેને
ફાટી ગઈ લાગી. બધરાંએ તેને મ્હોંયે કહ્યું કે માયે દીકરાને શીખવ્યું અને
તેથી એણે મ્હોં મરડ્યું. ખલકનંદાને મ્હોંયે કોઈ એની વાત કરી શકતું
નહી પણ એક જણીએ કહ્યું કે અલકકિશોરી ત્હારી આવી આવી વાતો
કરે છે. અમાલ્યને કારભાર મળવાનો છે એવી કુલાશનાં વચન પણ કિશો-
રીના મ્હોંમાંથી નીકળી જતાં અને કારભારી તથા અમાલ્યનું એકબીજા-
સાથનું વેર તેમનાં બધરાં છોકરાંમાં પણ આવ્યું હતું.

સૌભાગ્યદેવી પવિત્ર હતી તેમ તેનો પટ તેની પુત્રીમાં પણ હતો.
પરંતુ ફેર એ હતો કે અલકકિશોરીને પવિત્રતાનું ગુમાન હતું અને કારભારી-
નાં અપવિત્ર બધરાંપર દેખીતો તિરસ્કાર આમ ઘણીવાર બતાવતી. વરને
ડાબમાં રાખતી તેમ બીજા કોઈ પુરુષને પણ લેખામાં ગણતી ન હતી.
રૂપાળીએ મુઝાડ્યું અને ખલકનંદાએ કબુલ કર્યું કે આ ગુમાન ઉતરે એવું છે.
જમાલને ઉશ્કેર્યો અને મને કોણ પુછનાર છે કરી મીયાંભાઈએ બીડું ઝડપ્યું.
એને તો એક પંથ ને દો કાજ થયાં. અલકકિશોરીની ધમક જોઈને
અંતઃગયો હતો અને તે ખલકનંદા જેવી પોતાની થાય એમ બહુ ધમ્મતો.
એવામાં આ લાગ મળ્યો. એને સાસરે જતાં પકડવાના મૂર્ખ હેતુથી બુદ્ધિ-
ધનના ઘર આગળ એચાર મિત્ર સાથે રાખી હેરા ફેરા કરતો હતો. સાસરે
તો ગઈ નહી. બાર વાગ્યા, એક વાગ્યો અને મિત્રો પાછા ગયા એટલે પોતે
એકલો પડ્યો અને ઘેર જવાનો વિચાર કરે છે એટલામાં સુઝ્યું !

“ સાળું હવે ઘેર જઈએ તે તો ખોટું. આટલી બધી તાલમેલ લગાવી
“ તે ધુળ જાય. આજ ફક્કડ બન્યો છું અને એ ગોરી ગોરી ન મળે તો તો
“ થઈ જ રહ્યું. ચલોએ. રોજ રોજદાર સાથે ચોરમાં ભળીયે છીયે. આજ
“ બંદા જ ચોર.” વિચાર કર્યો કે બુદ્ધિધનના ઘરમાં ચહી ઉતરવું. ઘરની
બહીતમાં ગયો, ઉંચું જોયું તો એક ચોરડી ઉપર થઈ છાપરે છાપરે થઈ

જવાબ એવું લાગ્યું. મીયાંએ મુઠપર હાથ નાંખ્યો અને ચૂડવા માંડ્યું.

“સાલા સખ દોસ્તો હુંડીયાં જેસા-ચહારી સાથે રહ્યા હતા તો
“એ પણ ચમત્ કરત.”

“સાલા નસીબ ઉતકા. ગયા એહી અચ્છા હુવા.” રાત અંધારી
હતી અને હળવે હળવે ચતુષ્પાદ પશુ બની છાપરેથી વંડે ને વંડેથી
છાપરે ચૂડ્યા અને એક જણના મોલ ઉપર ઉભા રહ્યા.

ઘુવડ બોલ્યું અને સામું મળ્યું. અપશકુન ઘયાં માની એક
નળીયું તેના ઉપર રીસ ચૂડાવી ફેંક્યું.

“ચલ, ચલ, સાલા, મીયાંભાઈકુ અપશકુન ક્યા?” બુદ્ધિધનનું
છાપરું આવ્યું અને તેની પાંખ ઉપર ઉભા. આકાશ સામું જોયું.
ચારે પાસ જોયું—કોઈ દેખાય નહી. આઘે એક છાપરાપર કોઈ દેખાયું.

“સાલા, ચોર હોયગા, પકડ સાલેકુ. સાલે, ક્યા મીલેગા તેરેકુ?
“અંદાકુ તો અલકકિશોરી મીલેગી. સાલીને ક્યા નામ રખાહે! અલ-
“કકિશોરી! દેખો તો સઈ! અલકકિશોરી! અલકકિશોરી!”

“ઓ સખ તો અચ્છા-લેછીન આપન જાવે કીધરસે?” હળવે
રહી અગાસીમાં ઉતરવા માંડ્યું. પરસાળપરની મેડીની એક બારી ઉઘાડી
રહી ગઈ હતી તેમાં વાંકા વળી દાખલ થઈ ગયા. દાદર પણ ઈશ્વરે
ઉઘાડો રાખ્યો હતો. પોતાનું જ ઘર હોય એમ જમાલખાન ઉતર્યો
અને અમાત્યપુત્રીના પલંગ આગળ દુષ્ટ હલકો મુસલમાન ઉભો રહ્યો.

એક આકાશપર દીવેલનો દીવો કોડીયામાં બળતો હતો. નદીકીનારે
મસ્ત વાઘેણ પડી રહી હોય તેમ પલંગ ઉપર ‘પરછંડ’ (પ્રચંડ) ઉન્મત્ત-
ચાંવના ચતીપાટ પડી હતી. તેણે હોડેલું ગોદડું આઘું પડ્યું હતું—જાણે કે તહાડ
તેના શરીરમાં પેસી શકતી ન હોય! પહેરેલું લુગડું સંભાળથી રાખ્યું હતું
તોપણ આઘું પાછું થયું હતું અને જે પાસ પડેલી તીરની ઉંચી લેખડો જેવા
પહોળા પડેલા પગની વચ્ચે પર્વતપરથી ઉતરતી નદીના પાણીના પટ પેઠે
પાટલીનો પટ વેરાઈ જઈ પથરાઈ ગયો હતો. પલંગની લમરીઓમાં થઈને
દીવાનું ઝાંખું અજવાળું ઠેક છાતીઉપર અને મ્હોં ઉપર આવતું હતું. દીવાના
કંપ સાથે એ તેજ પણ હાલતું હતું અને પરછાયાથી હંકાયેલી સુંદરતા
ઉઘાડી કરી આપી, જેનારની કલ્પનાને મોહક સૂચનાઓ અને દૃષ્ટિને ઉલ્લંઘાય
નહી એવી સાનો કરતું હતું. લાંબી પથરાયેલી પાંખો પેઠે જે પાસ હાથ
લાંબા નાંખ્યા હતા અને પગની પણ જુદી અવસ્થા ન હતી. મહિપાસુરનો

વધ કરવા ઉભેલી ચંડીનું પલંગપાટી ઉપર કોતરેલું સ્વરૂપ હોય તેમ અલકકિશોરી સુતી સુતી પણ ઉગ્ર દેખાતી હતી અને તેને સ્પર્શ કરવા દુષ્ટ અસુરની હીમ્મત સરખી ચાલી નહી. સ્ત્રીજાતિ ! તું રાખે તો તારો પ્રતાપ અમાપ છે. પુરુષનું ગળું નથી કે તારા અબળાપણાનો લાભ થઈ તારી ઇચ્છાવિરુદ્ધ તારી પવિત્રતા ઉપર ધસી શકે. તારો એક પવિત્ર ભૂલંગ પુરુષોની દુષ્ટતાને આઘેથી રોષ્ટી રાખવા-પાસે ન આવવા દેવા-ખસ છે. એ બળ તારું છે. તેને અજમાવવું એ કેવળ તારી વૃત્તિની વાત છે. અલકકિશોરીની આંખ મીચેલી હતી પણ તેનાં પોપચાં ઉપર પવિત્રતા-પણાના રત્નલંકારની ચોષ્ટી કરવા લમરૂપી સાપ ફણા માંડી બેઠો હતો, અને પોતે ઉભો હતો તેથી જરાપણ ખસી પાસે જવા ક્ષુદ્ર તરકડાના પગ ચાલ્યા નહી અને તેના અંતઃકરણે આ પગઉપર હુકમ કરવો મુશ્કેલી ટીધો. પવિત્રતાપર હુમલો થતાં પણ વાર લાગે છે.

મુસલમાને ફક્કડ પોશાક પહેર્યો હતો અને ચોરીમાં પણ અડચણ ન પડે એમ તેને રાખ્યો હતો. માથે એક કાળી પણ દેખાવડી દીલ્હીશાહી ટોપી પહેરી ખુકાની બાંધી દીધી હતી. દાઢીમુછોની ટાપટીપ કરી હતી અને સુગંધી તેલ વાપર્યું હતું. શીયાળાને લીધે બનાતનો રુપાના બટનવાળો કબજો પહેર્યો હતો અને તેને છેલબટાઉના જેવા કાપ મુક્યા હતા. કેડે એક ઘોતીયું કસકસી બાંધ્યું હતું અને અંદર નહાની સરખી કટાર રાખી હતી. પગે ઇંગ્રેજ દેખાવનાં પણ દેશી બૂટ ચઢાવી દીધાં હતાં અને પોતાની ખુબસુરતીઉપર એકદમ અલકકિશોરી મોહી પડે એવી આશા રાખી હતી અને આંખમાં સુરમો, કાનમાં અત્તર અને ખીસાના રુમાલમાં ગુલાબજળ: એ સામગ્રી રાખી હતી. મ્હોં પણ ઘોઈ કરી સાફ બનાવ્યું હતું અને આવા ‘ જુવાન ’ ને જોઈ ‘ લુગાઈ ’ આશક થશે એમ તેના મનમાં નક્કી હતું. પણ ખલકનંદાએ તેને ચેતાવ્યો હતો અને કહ્યું ન માને તો બળાત્કાર કરવા પણ મન તૈયાર હતું. ‘ મરદ આગે રંડીકા જોર ક્યા ’ એ બુદ્ધિમાં સંશયનો અંશ ન હતો. વળી એક નહાનો સરખો કાળો જડો ડંડુકો મીયાંએ બગલમાં માર્યો હતો. આ વેશે હાથે ‘ અદબ ’ વાળી પહોળે પગે મીયાં ઉઘતી અલકકિશોરીના પલંગ આગળ ઉભા રહ્યા અને સ્તબ્ધ બની વિષયલાલસા ભરી ભીંની થતી ચળકતી આંખવડે કંઈકે કંકાયલાં, કંઈકે ઉઘાડાં, ગોરાં અને ઉજવળ, નિદ્રાયમાન ચિત્ત-વેધક ઉચ્ચાવચ અવયવો જોતા જોતા શું કરવું તેના મોહક વિચારમાં પડ્યા. સ્થળ, સમય અને સત્તાનું ભાન: એ ત્રિપુટીના સંભાર (મસાલા)-થી વિષયાભિલાષ ધમધમાટ થઈ ગયો, તેના તીખટથી લંપટ મગજ પ્રકુલ.

થતું હોય તેમ મુજવા લાગ્યું, અને તીવ્ર અસહ્ય મદનવેદનાએ આનંદ-અનુભવનો આભાસ ધરવા માંડ્યો. “આહા ! ક્યા ખુબસુરતી ! એ મુખડા-એ ગુલાબકા જૈસા ગાલ.....યા અલ્લા ! અજબ તેરા ખેલ દેખા નહી જતા હું-ખલકનંદા ઉસકી પાસ ખીસાદમે નહી. આ જ મેરી માથુક”-કરી વિષયકિંકર હાથ લાંબા કરવા ગયો, પલંગપર ચઢવા ઇચ્છા કરી-પણ તાકાત માલમ ન પડી. વધારે વધારે જોઈ રહ્યો, વધારે તક કરવા લાગ્યો, તેમ તેમ ઇચ્છાઓ-વૃત્તિઓ-વધારે પ્રબળ થઈ, મુખ લાચાર બની ગયું, મસ્તિકમાં-મગજમાં કામાસક્તિ પ્રસરી ગઈ, નયનમાં દેનના જેવો આભાસ થયો, પગ ધ્રુજવા લાગ્યા, અને નખથી શિખ સુધી આખું શરીર દ્રવવા લાગ્યું. એમ ઇચ્છા થઈ કે એક ફાળ ભરી-ફલંગ મારી-પલંગપર ચઢી એસું. તેને રોકનાર કોઈ હતું નહી. પણ ઉંઘતી કિશોરીના મુખપર પ્રતાપ તીવ્ર હતો. તેનું તેજ દુષ્ટથી ખમાયું નહી-તે અગ્નિની પાસે જતાં હીમ્મત અટકી. અલકકિશોરીએ જગૃતશ્વાવસ્થામાં કોઈ વખત જમાલઉપર હુકમ બલવ્યો હશે અને આદ્યે ન આદ્યે તેને તે પાળવો પડ્યો હશે.

“ખુદા માલુમ ! ક્યા હોતા હે ! ઉસકી પાસ જનેકી હી મેરી “ મગદુર નહી ! ”

પારકા ઘરમાં-વસ્તી ભર્યા ઘરમાં-સુવર્ણપુરના અમાલ્યના મહેલમાં એકલો આવ્યો હતો.

“અમાલ્યકું માલુમ હોયગા ! મેરા ક્યા હોયગા ? ”

ઉંઘમાં ને ઉંઘમાં અલકકિશોરીએ પાખું ફેરવ્યું અને તેનું મુખ ખીલ પાસ ગયું. મીયાનો ઘોળ મલ્યો. એકલી વિષયવાસના નિષ્કંટક રહી અને ખલકનંદાનો હુકમ મન આગળ આવવા પામ્યો. બૂટ ફહાડી મુસલમાન પલંગપર ચઢ્યો અને સુતેલીની સાથે સુતો, પણ સ્પર્શ કરતાં જરીક ખચક્યો-સચેત થયો-અને દુષ્ટ હાથ-દુષ્ટ પગ-ખવિત્ર શરીરપર પડ્યો.

અકોર કિશોરી-બુદ્ધિધનની કિશોરી-શરીરને અગ્નિ અટક્યો હોય તેમ ચમકી-જગી ઉઠી. જગ્યા પહેલાં ચમકી-ચમકની સાથે સફાળી-સડક લેઈ ઉઠી, દુષ્ટના કરચરણ તરછોડી નાંખ્યા, અને હુદકો મારી પલંગખંડાર જઈ ઉભી. ટીકી આમથી તેમ ખસી જાય-પોપચું મીંચાઈ ઉઘડે-એટલી વારમાં, પોતે પુરેપુરી જગી તે પહેલાં, આટલો બધો બનાવ થઈ ગયો અને તેની ઉંઘ ઉડી ગઈ. કેડે છેડે જોશી સજ્જ થઈ રોપ ભરી આંખે જોતી આભા અનેલા નિશાચર ભણી ત્રાડીઃ ઘાંટો ફાંટો થઈ ગયો,

“કોણ છે આ ! જંગલે ! જંગલે ! પ્રમાદધનભાઈ ! જંગલે !
“જંગલે ! ચોર ! ચોર !”

ભય અને કોપ કિશોરીમાં પેઠાં. મીયાં સજ્જ થયો અને એઠો થઈ બોલ્યો:—

“માશુક, એ તો મેં જમાલ. ખીયો મત. એ તો તમારાપર
“આશક થયો છું તે આ અંધારી રાત્રે પણ તમારી પાસે આવ્યો.”

કિશોરીનો ભયનાસ ઓછો થયો પણ પગ થરથરતા અંધ ન થયા.

“અલ્યા જમાલીયા ! લુચ્યા ! તું અહીંયાં ! ઉઠ, નીકળ, નીકર
“જોઈ લેઈશ. એ તે તારી ખલકીખલકી દીઠી કે શું ?”

“આઈસાહેબ-ધીરાં પડો-માશુક !—”

“લુચ્યા, જલ કાપી નાંખીશ જે બોલ્યો ઝાઝું તો-બોલાવું છું
“મહારાંઘરમાંથી બધાંને—” કહી બારી ભણી ચાલી અને કાંઈકે હીમ્મત
આવી. ભયપાસે જોઈ મીયાં સજ્જ થયા, ઉઠ્યા, અને સામધર્મ છોડી
જેર અજમાવવા વિચાર કર્યો. પલંગપરથી હેઠે ઉતરી અલકકિશોરીનો
હાથ ઝાલ્યો અને બારી ભણી જતી અટકાવી.

“અબે ઉભી રહેને !—”

“છોડ હાથ ” કહી કિશોરીયે હાથ વછોડ્યો. મીયાંએ ફરી
ઝાલ્યો અને પાસે જઈ દુષ્ટ સ્પર્શ કરી ગળે હાથ નાંખ્યો. “અરે
“એમ શું કરે છે-જે-એકવાર—”

પવિત્ર કિશોરી પળવાર તેની આંખ સામું જોઈ રહી. એની
આંખમાંથી જાણે અગ્નિ ઝરશે એમ થઈ ગયું. આમ પળવાર જ જોઈ રહી
ડોકું નીચું કરી દુષ્ટ હાથમાંથી છુટું કર્યું, અને સામી ઉભી રહી ઉંચી થઈ
અચિંતી હુમળા પણ જોસ ભર્યા હાથની મુકી જમાલના મહોંપર-ઓઠપર
મારી-ઓઠ પીશી ઉભી રહી. નજર પૃથ્વીભણી ગઈ-જાણે કે પૃથ્વી-
માતા “વાહ ! વાહ ! સાબાશ !” એમ કંઈ ફેરે છે ! જમાલ મહોં
ચંચવાળતો ઉભો રહ્યો, જરીક દિડ્-મૂઠ થયો, અને આખરે ગુસ્સે થઈ
પેલી નીચું જોતી હતી તેને પાછળથી જોરથી બાઝી પડ્યો. ગમે તેટલું
પણ સ્ત્રીજાત ! તેને વળી કાયા સાચવી-સંભાળી-દહડવું. પાછળથી
બાઝેલો અને પુરુષનું જોર : તેનાથી છુટાં ન થવાનું, પણ હીમ્મત ન
મુકી અને બુમેબુમ પાડવા લાગી. જમાલ તેનું મહોં ડાબવા લાગ્યો અને
ઘડીક ફાવે પણ ઘડીક હાથ ઢીલો પડે એટલે કિશોરી બુમ પાડે.

“ઓ ભાઈ! પિતાજી! દેવી! ધાળે, ધાળે!”

બાઝાબાઝી જખરી થઈ. કોણુ જાણે ક્યાંથી જોર આવ્યું તે અલક-કિશોરી થાકી નહી અને આખી મેડીમાં ચકરડી લમરડી થવા માંડી. એક બીજાથી હારે નહી. ઉંચું કરી કરી કિશોરી જમાલની હડપચીમાં, ડાચામાં, અને નાકમાં માથું મારતી હતી તે કોઈક વખત વાગતું હતું, કોઈક વખત માત્ર શિથિલ થયલો અંગોડો જ વાગતો, અને કોઈક વખત જમાલ સંભાળી લેતો. આમથી તેમ કિશોરી તેને ખેંચતી હતી અને તે ખેંચાતો હતો.

અલકકિશોરીની પહેલી જ ખુમે ઘરમાં સઉ જાગી ઉઠ્યાં અને અવાજ ટેણી પાસથી આવે છે તે જાણવા સઉ કાન માંડવા લાગ્યાં. યુદ્ધિધનના મનમાં એમ આવ્યું કે શઠરાયનું કોઈ માણસ મહારા ઘરમાં ખુનખુન કરવા લરાયલું. નવીનચંદ્રે ‘ચોર’ શબ્દ સાંભળ્યો, કુમુદસુંદરી સફાળી ઉઠી અને પ્રમાદધને ઉઠાડ્યો. તેમણે જાણ્યું કે ઘરમાં આગ લાગી. સૌભાગ્યદેવીએ અલકકિશોરીનો સ્વર ઓળખ્યો અને એકદમ અગાશીનાં ખારણું ઉઘાડી બહાર ધસી. નીચે ચાકરો માંહોમાંહી પુછાપુછ કરવા લાગ્યા અને ચોકમાં આવી ઉંચું જોવા લાગ્યા. ઉપર સુતેલાં સઉ અગાશીમાં ભેગાં થઈ ગયાં. પ્રમાદધનને દાદર ઉઘાડી સઉને ઉપર ખોલાવ્યાં. અલકકિશોરીવાળી મેડીની ખારી આગળ સઉ અગાશીમાં ભેગાં થયાં અને ‘ઉઘાડો’ ‘ઉઘાડ’ એમ જુદી જુદી ખુમો પાડવા લાગ્યાં. સૌભાગ્યદેવી સઉથી મોખરે ઉભી રહી ખારી હચહચાવતી હતી. જોડે યુદ્ધિધન ઉભો ઉભો “બહીનીશ નહી, આ આવ્યો” કરી ખુમો પાડતો હતો. સઉની પાછળ એકલી ધ્રુજતી ધ્રુજતી કુમુદસુંદરી ઉભી હતી અને ચાકરો વચ્ચેથી ધક્કા મારી અગાડી જવા નવીનચંદ્રે ચલ કરતો હતો. ઘરમાં કોળાહળ મચી રહ્યું. યુદ્ધિધન અને એક બે ચાકરો ખારણું ઉતારવા ચલ કરવા લાગ્યા. પ્રમાદધન નીચે પરસાળમાંથી જવાય તો જવા એક બે ચાકરો લેઈ નીચે ઉતર્યાં. એટલામાં કુમુદસુંદરીએ ખુમ પાડી “આ ઉપલી ખારી ઉઘાડી છે—એમાં થઈ પેઠલો.” નવીનચંદ્રે તે સાંભળ્યું. તેણે કસરતશાળામાં ચઢી ઉતરવાની પણ કળા અનુભવી હતી. કુમુદસુંદરીનો જોડ સાંભળી, પાછો ફરી તેના ભણી જોઈ, ઉંચું ખારી ભણી જોઈ, કચ્છો માયો અને થોડીક વારમાં પરસાળપરની મેડીના ઉપરના માળમાં દાખલ થયો અને નીચે ઉતરવાનો દાદર તેમાંથી અજવાળું અને અવાજ આવતાં હતાં તેથી, શોધી ફાડાડ્યો.

અંદર બાઝાબાઝી ઘણી ચાલી રહી હતી. અલકકિશોરી પુરુષ આગળ થાકી ગઈ, હાંફી ગઈ, અને ફેં ફેં થઈ. તોપણ બળ અજમાવતાં

અજમાવતાં દીવા આગળ જમાલને ઘસડી લાવી. દુષ્ટ તરકડાએ માણસો આવી ખડોચ્યાં જાણ્યાં. પોતાને ખહાર જવાનો માર્ગ નથી. હવે તો થાય તે થવા ઘો એમ નિશ્ચય કર્યો અને તેમને અંદર આવવાનો માર્ગ સુઝતો નથી જાણી નિરંકુશ થયો. ખીચારી અખળાપર બળ કરતાં કંઈ કંઈ વિકાર અનુભવતો અને કંઈ કંઈ ભ્રષ્ટ વ્યવહાર અજમાવતો. એવામાં દીવો પાસે આવતાં અખળાના મગજમાં ઈશ્વરે તર્ક સુઝ્યો. અંધારામાં દીવો સળગે તેમ તે સળગ્યો અને કિશોરી સમજી કે હવે હું બચી. દીવો પાસે આવતાં ઝડપથી જમાલની કેડના ધોતીયાની ફેડક અગ્નિતી દીવા પર ધરી. ધોતીયું સળગ્યું અને લાડલાડ લાગવા માંડ્યું. સુસલમાને અમાત્ય-પુત્રીને પડતી-છુટી-સુટી અને મનમાં જય પામી અખળા બારી લાણી દોડી, પણ નિષ્ફળ થઈ. કેડેથી ધોતીયું છોડી બળતું ને બળતું જમાલે જમીનપર નાંખી દીધું, કટાર પડવા દીધી, અને બારી આગળ ખડોચી તે ખેલાં ફાળ ભરી સામે મહોંચે અલકકિશોરીને બાઝ્યો. દુષ્ટતાની-મર્યાદાની-મર્યાદા આવી રહી. તે લાચાર બની ગઈ. તેનું જોર સમુળગું જતું રહ્યું; નિરાશ થઈ, અને હવે ઉપાય નથી એમ સમજી મહોં વિકાસી પરાધીન થઈ અને શું થાય છે તેનો વિચાર કરવા લાન ન રહ્યું. ઘણે સ્થળેથી પવિત્ર સુંદરતા સ્પર્શદૂષિત થઈ. છાતીપરથી તાણાતાણમાં છેડો નીકળી ગયો હતો અને પૃથ્વીમાતાને જોળે પથરાતો હતો કે કાંઈ આશ્રય આપ. ધક્કો મારી અખળાને જમાલે ચતીપાટ નાંખી, ગાય જેવી-પર વાઘ પેઠે ચહડી બેઠો, અને હાથ ઝાલી દુષ્ટે અતિ દુષ્ટ વચન કહ્યું— “માશુકે, બહી મત.” રાહુએ ચંદ્રલેખાને છાઈ.

પડતાં પડતાં નિરાશ નિરુપાય બાળકીએ મહોંટે સાદે કારમી ચીસ પાડી—“હાય હાયરે ! ઓ માડી ! મારી નાંખી રે !” કરી હુઠવો સુઝ્યો. આવી ચીસ કોઈએ કદી સાંભળી ન હતી. સઉનો ત્રાસ અત્યંત સીમાએ ખડોચ્યો અને બારી ખહાર તેમના ધમપછાડા વધ્યા. પણ નિર્થક !—અંદર આવવા કોઈની તાકાત ન હતી અને તે વાત દુષ્ટ નિશાચર જાણતો હતો. તેનો દુષ્ટાચાર વધવા લાગ્યો અને અખળાનાં થાકેલા હાથ અને રાક્ષસનો જયવંત હાથ, તે બેની લહડાઈ નીવિગંધ પાસે થવા માંડી. એક પળ વધારે જાત તો પતિવ્રતાપણું છેદાઈ જાત અને ઈશ્વરને માથે કલંક રૂહેત. ખહાર સૌભાગ્યદેવી ગાંડી બનતી હતી અને માતાને બાધા ઉપર બાધા માન્યાં જતી હતી. નિરાધારનો આખર બેલી ઈશ્વર છે—

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ।

આ પ્રમાણે બુદ્ધિધનની દૃઢ શ્રદ્ધા હતી અને ગમે તો એના પુણ્ય આંકે

આવ્યાં, ગમે તો સૌભાગ્યદેવીની બાધાઓ સંભળાઈ કે કોણ જાણે શાથી પણ ખરોખર આણીને સમયે દાદર ઉપરથી ધબ ધબ કરતો નવીનચંદ્ર ઉતર્યો, રોપથી અને જોરથી જમાલના વાંસામાં લાત મુટી અને હાથ આવતાં તેની જુકાનીનો ઉપલો લાગ પકડી એવો તો પાછો ખેંચ્યો કે ગળે ફાંસો આવવાની બહીકથી મુસલમાને અલકદિશોરીને પડતી મુટી, પાછો ખેંચ્યો ખેંચાયો, અને સાવધ બની ગળા અને જુકાની વચ્ચે હાથ ઘાલી ફાંસો દેવાતો અટકાવી પાછો ફર્યો અને નવીનચંદ્રના પંઝામાંથી જોર કરી છુટી ગયો. નવીનચંદ્રે બહારનાં માણસોને શ્રુમ પાડી “ શ્રીકર ન કરશો-મ્હેં ” “ નવીનચંદ્રે બહેનને છોડ્યાં છે.” સઉના હવમાં હવ આવ્યો. પણ એણે શ્રુમ પાડી એટલામાં તૈયાર થવાનો વખત મળતાં મુસલમાન ઉભી થયેલી અલકદિશોરી ભણી દોડ્યો. મહા મ્હેનતે સજ્જ થયેલી જાળા બહીની-ત્રાસી, અને દુષ્ટને દેખી છળી જઈ, “ ઓ નવીનચંદ્ર-મને સાચવી લ્યોરે ” કરી દોટ મુટી એની પાછળ જઈ, હતી એવી ને એવી પાછળથી બાઝી પડી અને અશરણુ અળળા તથા દુષ્ટ તરકડાની વચ્ચે રહેલો નવીનચંદ્ર આમથી તેમ કરતો પોતાની ભીરુને-ભીરુ હરિણાક્ષીને-વાઘની ફાળ બહાર રાખવા લાગ્યો. મુસલમાન નિરાશ થયો. ઉપાય ન મુઝયો. એવામાં જમીનપર પડેલી કટાર દીઠી-લેવા દોડ્યો. તે તેમ કરવા જાય છે એટલામાં કાંઈકે સુઝી આવતાં નવીનચંદ્રને છોડી પાછી ફરી અલકદિશોરીએ બારીની સાંકળ ઉઘાડી દીધી અને બહારથી અહિં ધક્કા તો મારતાં જ હતાં એટલે ફડાક લેઈને બારી ઉઘડી ગઈ. તરકડો દાદરપર ચહડી ગયો તેનો પગ નવીનચંદ્રે ખેંચ્યો અને જમાલ જમીનપર પડ્યો પણ પડતાં પડતાં નવીનચંદ્રના ખભામાં કટાર મારી.

બારી ઉઘડતાં સઉ હુલુહુલુ અંદર ભરાઈ ગયાં. સઉથી અગાડી સૌભાગ્યદેવી હતી તેના ઉપર-તેના હાથમાં-દીકરીએ “ ઓ મ્હારી મા રે! ” કરી પડતું મુક્યું, અને રોજ માતું ન હતું એવી છળેલી દીકરીને માથે છાતી સરસી આંપી લીધી. છુદ્ધિધન અને પ્રમાદધન તેની આસના વાસના કરવા મંડી ગયા. ચાકરોએ પડેલા જમાલને પકડ્યો, હિંદેરાઈ લાતે લાતે માર્યો, અને અસકે નહી એમ ઝાલી ઉભો રાખ્યો અને મુક્યાળાજી તથા ગડદાપાટુ અજમાવ્યાં તે તેણે ચુપટીથી સહન કર્યું. કટાર વાગવાથી નવીનચંદ્ર જમીનપર પડ્યો હતો; લોહી ઘણું નીકળવાથી આંખે અંધારાં આવ્યાં હતાં અને બેશુદ્ધ થયો હતો તેના તરફ કોઈની નજર ન હતી. માત્ર માર ખાતો ખાતો પણ જમાલ તેના ભણી એકલો એકટશે જયવંત નજરે જોઈ રહ્યો હતો અને માર ન ગણતાં મનમાં ફેલેવા વાગ્યો કે “ જખ મારે છે-સાલા-તું તો લેતો જા.”

અલકૃતિશોરીને જોતો જોતો ખીજઈને ઓઠ કરડતો કરડતો મનમાં ઘુવ-
ડને ગાળો દેવા લાગ્યો. અને આખરે દીલાસો લીધો કે ધુળ નાંખી-આટલો
સ્પર્શ તો થયો છે ! ઉચ્ચનીચની લહડાઈમાં નીચને કાંઈ ખોવાનું નથી,
હારે તો કાંઈ જતું નથી, અને એ જેટલું જીતે એટલું ઉચ્ચને ખેવડું
હારવાનું. પાણીને કચરાનો સંગમ થતાં, કચરો ધોવાશે નહીં અને ધોવાશે
તોયે પાણી તો મેલું થવાનું જ ! એ ઇશ્વરની લીલા છે.

જમાલને સહ અગાશીમાં ખેંચી ગયાં અને ત્યાંથી નીચે ચોકમાં
આણ્યો. પુછતાં પુછતાં ફૂલે કે મને તો અલકૃતિશોરીએ ખોલાવ્યો હતો. એ
વચન તેના મહોંમાંથી નીકળ્યું અને કોઈના કોપનો પાર રહ્યો નહીં. ઘણો
માર ખાતાં ખાતાં સુસલ્લો ઠેકાણે આવ્યો અને પોતે શા કારણથી કોનો
મોકલ્યો આવ્યો હતો તે ખરી વાત ફૂલેવા માંડી. ઉપર મેડીના ઉમરાપર
સૌભાગ્યદેવી બેઠી હતી અને જોળામાં અલકૃતિશોરી હુસકાં ખાતી બેલાન
જેવી પડી હતી. કુસુદસુંદરી તથા પ્રમાદધન આસના વાસના કરતાં હતા
અને યુદ્ધિધન વિચારમાં ગરક થઈ અગાશીમાં હેરા ફેરા કરતો હતો.
બેલાન અવસ્થામાં પણ જમાલના હેઠળથી ઉચ્ચારેલા શબ્દ અલક-
કૃતિશોરીના કાનમાં જતા હતા અને આ સહ લોકાન એક ઉન્મત્ત અટક-
આળામાંથી થયું એવું લાન આણી તેના મનની વેદના વધારતા હતા.
આ વખત સુધી પરાયા ઘરમાં ખીચારો પરદેશી નવીનચંદ્ર કોઈને સાંભ-
રતો ન હતો અને તે બેલાન પડ્યો રહ્યો હતો તથા લોહી નિરંકુશ વહેતું
રૂહેવાથી લાન આવવાનું સાધન ન હતું. અલકૃતિશોરી પાસે બેઠેલી
કુસુદસુંદરી ચારે પાસ જો જો કરતી હતી પણ તેને એ જડતો ન હતો.
આખરે તેના શબ્દો જેવા શરીરપર નજર પડી. કાંઈ ઘડાનું ફૂહાડી ઉઠી
અને ફરવા લાગી. “ એ જ આ ” એમ નિશ્ચય થયો અને તેની અવસ્થા
જોઈ અમંગળ શંકાથી અંતરમાં ઉંડો ત્રાસ પડ્યો પણ કોઈને ફૂલેવાયું નહીં.
આખરે અંતરના સગપણે લોકલજ્જને જીતી અને નસાડી સુકી.

“ અરે-આ-નવીનચંદ્ર કે કોણ પડ્યું છે અહીંયાં ? ” પાછું જોઈ
એકદમ ઉભી થઈ કુસુદસુંદરી બોલી ઉઠી. પોતાની અવસ્થા ભુલી એક-
દમ અલકૃતિશોરી પણ જાગી ઉઠ્યા જેવી થઈ ઉભી થઈ. પરદેશીએ
પોતાના ઉપર કેટલો બધો ઉપકાર કર્યો હતો તે તેના મનમાંથી પળવાર
પણ ખસ્યું માટે પસ્તાઈ અને નવીનચંદ્ર ભણી દોડી.

“ ઓ દેવી-ઓ દેવી ! આમને કટાર વાગી છે તે લોહી નીકળે છે. બેઠેલી
“ આવ. બેઠેલી આવ. ” સહ અમક્યાં અને ગયાં. સહથી અગાડી અલક-

કિશોરી બેઠી. આસપાસ સહિ ભરાઈ ગયાં. કુમુદસુંદરી દીવો લાવી અને બેભાન થયેલાના શરીર આગળ ધરી ઘવાયેલી જગા જોઈ લીધી. તેના હોંસ-હોંસ ઉડી ગયા. આંખમાં આવેલાં આંસુ પાછું જોઈ લોહાં. નીસરણીપર સહિ બેઠાં હતાં ત્યાં અજવાળું આવે તેમ, દીવો ગોઠવ્યો, ગભરાયેલી પાછી ફરી, નવીનચંદ્રનું મહોં જોયું અને કોઈ દેખે નહીં એમ કપાળે હાથેલી મુઠ્ઠી અલકકિશોરીના સામી નવીનચંદ્રના શરીરની ખીજ પાસ બેઠી.

બુદ્ધિધન અગાશીમાંથી આવ્યો. પ્રમાદધનને ઉતાવળે હુકમ કર્યો કે “ઝટ, જા, એક ચીથરાનો કુડકો અને ઘાતેલ લાવ.” સીપાઈને હુકમ કર્યો કે “જા વૈધને જોલાવ.” સુંબાઈથી ઘાતેલ આણી ઘરમાં મુક્યું હતું, પણ તેની માહિતી પ્રમાદધનને ન હતી. તે આમતેમ ફાંફાં મારવા લાગ્યો.

“ક્યાં છે ઘાતેલ ? કેવું છે એ ?”

એકદમ અલકકિશોરી ઉઠી. ઘરનો કારભાર તેનો હતો. ઘાતેલ શોધી ફહાણ્યું અને લાઈ પાસે નામ વંચાવી શીશી આણી, પણ ચીથરું ન મળે. મહોટાનાં ઘરમાં ચીર હોય, ચીથરાં શોધ્યાં ન જડે; જોળાજોળ થઈ રહી. બુદ્ધિધન ચ્હીડાયો.

“લાવોને, એક ચીથરું જોળતાં કેટલી વાર ?” તેણે પોતે હોડેલા ધોતીયા સામી નજર કરી અને ફાડવાનો વિચાર કર્યો. તે પહેલાં તો કુમુદસુંદરીએ પોતે પહેરેલા સાળુમાંથી ચીંદરડું કહાણ્યું અને તેના ચરડકા ભણી કાન જતાં બુદ્ધિધને એણીપાસ નજર કરી. બાકીના ઉપચાર બુદ્ધિધન અને પ્રમાદધને મળી કર્યાં. વૈધ પણ આવી પહોંચ્યો. સવાર સુધી આ જ ઉદ્યોગ ચાલ્યો. નવીનચંદ્રને ભાન આવતાં ઝાઝીવાર ન લાગી. પરંતુ એ નક્કી થયું કે અમાત્યના ઘરમાં કેટલાક દિવસસુધી એણે પથારીવશ રહેવું, તેને ઉચ્છ્રીને સહિ તેનાવાળી મેડીમાં લેઈ ગયા. તેની ઘરદાસ સ્વાભાવિક રીતે કિશોરીને માથે પડી.

જમાલનો ભેદ વધારે જાણવા-તેનો વિશેષ ઉપયોગ કરવા-અવસર આવ્યો. એણે કરેલું કામ એ ને એ રૂપમાં પ્રસિદ્ધ કરવું એ પોતાની ફજેતી કરવા જેવું હતું. સમરસેન રજપુત બુદ્ધિધનનો વિશ્વાસુ સીપાઈ હતો. એજં-સીમાંથી એનો અને બુદ્ધિધનનો પ્રસંગ થયો હતો અને અરિહન સાહેબના ખરેખરા કોપમાંથી ઉગારી લેનારનો રજપુત અંતઃકરણથી ખદલો વાળવા ઈચ્છતો. સુવર્ણપુરમાં એક મહોટું દરબારી મકાન સચવાય ફરી તેની એક ઓરડી રૂઢેવાને સમરસેનને અપાવી હતી. આ મકાનમાં એક લોંચરું હતું. તેમાં જાનોમાનો જમાલને લેઈ જઈ પુરવો એવો હુકમ થયો.

કુમુદસુંદરીએ દ્રૌપદીનું કામ કર્યું. હજી નવીનચંદ્ર તે સરસ્વતીચંદ્ર કે બીજે તે બાબત તેની ખાતરી થઈ ન હતી, પરંતુ બળવાન કલ્પનાને મનોવૃત્તિ અનુસરી. ફાટેલું લુગડું તેણે જીવું રાખી મુખ્ય-સાચવી મુખ્ય.

“ભાભી, જાઓ. સુઈ જાઓ ! હું ને દેવી આ ખટપટ કરીએ છીએ.”

પરપુરુષ થયલાપર પક્ષપાત ન જણાવવો એ કર્તવ્ય હતું. બળાતકારે પાછી ફરી કુમુદસુંદરી પોતાની મેડીના બારણામાં જઈ ઉભી.

“હવે બધાં છે. આપણે હવે શું કરવાનાં હતાં?” કરી પ્રમાદધન ઉઠ્યો, સઉની નજર ચુકાવી બારીમાં ઉભેલી કુમુદસુંદરીને ગળે હાથ નાંખી મેડીમાં ખેંચી લીધી અને બારી અડકાવી દઈ બાકી રાતનો પ્રહર પલંગપર ગાળ્યો. તેની સાથે સુતેલીનું ચિત્ત જોડની મેડીમાં હતું અને જે કાળ પતિયે નિદ્રા-વિલાસમાં ગાળ્યો તે જ કાળ પત્નીએ ગુપ્ત ઈશ્વરપ્રાર્થનામાં આંખો મીંચી ગાળ્યો. કાંઈકે કંઈ આખરે આવી તેમાંથી, પ્રાતઃકાળ થયો ત્યારે, ગજેન્દ્રમોક્ષ ગાતી ગાતી ઉઠી અને નવીનચંદ્રને સાવધાન જોઈ રાજી થઈ.

પ્રકરણ ૧૦.

ખટપટનાં શસ્ત્ર અને કારભારીઓની ચુદ્ધકળા.

વીનચંદ્રની ચિંતા અલકકિશોરીને માથે પડી. મૂર્ખદત્ત આવતો જતો અને બખર લેતો વૈદ્ય ઔષધ કરતો. આકરો આકરજોગ કામ કરતા. સૌભાગ્યદેવી નીચે રહી પુછપરછ કરી તપાસ રાખતી અને દિવસમાં એકવાર ઉપર આવી સમાચાર પુછી જતી. પ્રમાદધન ‘ન્યુસ્પેપર’ વાંચી જતો

અને જતાં આવતાં ફેરો ખાતો ને મિત્રમંડળ સાથે પથારીની આસપાસ બેસી ગામગપાટા ચલાવતો. બુદ્ધિધન પણ નિત્ય આવી પથારીમાં બેસી કાંઈકે વાતો કરી જતો અને વૈદ્યને હુકમ આપ્યો હતો કે રોજ સમાચાર કહી જવા. કોઈપણ બીજું હાજર હોય તે વખતે કુમુદસુંદરી આવવાનો પ્રસંગ ભુલતી નહી, આવી આવે રહી કુશળ વર્તમાન જોઈ જાણી આનંદ પામી પાછી જતી, અને જોડની મેડીમાં બેસી કોઈની સાથે પણ નવીનચંદ્ર કામની કે નકામી કાંઈપણ વાતો કરે તે રસથી સાંભળતી. ત્રાહીત પુરુષો જોવા ન આવ્યા હોય ત્યારે ઘણું ખરું અલકકિશોરી એકલી હોય તોપણ પથારી પાસે બેસી રહેતી, ઉપચાર કરતી, નિદોષ વાતો કરતી, અને ભાભીને કે જે કોઈ હોય તેને અને તો વાતોમાં ભાગ લેવા બોલાવતી. કોઈ વખત નણંદ, ભોજઈ, અતિથિ, અને પ્રમાદધન ચોપટ રમતાં. અતિથિ

ઘરના માણસ જેવો થોડા કાળમાં થઈ ગયો અને તેની પ્રકૃતિ સુધરતી ચાલી. તેને પરાયા ઘર જેવું લાગતું બંધ થઈ ગયું. અમાલ્યના ઘરમાં આ શાંતિ વર્તતી હતી તે જ સમયે દરબારમાં ખટપટ જમી રહી હતી અને તે નજરે જેવા શક્તિ ન હોવાથી નવીનચંદ્ર પોતાને હીનભાગ્ય સમજતો હતો. વાયે વાતો ઉડતી હતી અને એની પાસે કંઈ કંઈ તડાકા ચાલ્યા આવતા હતા.

જમાલવાળા બનાવથી યુદ્ધિધનનું માથું ફરી ગયું હતું અને એ બનાવનું મૂળ દેખાતું હતું તેથી વધારે ઉંડું એ કલ્પતો. ભોંયરામાં પુરેલો જમાલ ન જડવાથી તેની તપાસ છાનીમાની ચાલી રહી હતી અને ચિંતામાં પડેલી અલકનંદાએ એ તપાસ કરવા પોતાના લાઈને કંઈ કંઈ નિમિત્તે ઉશ્કેર્યો અને કંઈ કંઈ કાર્યોમાં પ્રેર્યો. યુદ્ધિધને આ પરિણામ કલ્પી મુક્યું હતું અને તે પરિણામનાં પરિણામ પોતાનાં ઇષ્ટ કરી દેવા તત્પર હતો. શઠરાય સાથે મેદાનમાં ઉઘાડાં પડવાનો દિવસ તેની દૃષ્ટિમર્યાદાની ભાગોળ આગળ ભમતો દેખાયો. માતુ:શ્રીને અને સૌભાગ્યદેવીની પવિત્રતાને આપેલા અપમાનથી ઉત્પન્ન થયેલો વૈરનો તનખો હોલાઈ ગયો ન હતો અને શઠરાયની ખટપટે તેને જાગૃત રાખ્યો હતો અને ધીકધીકતા અંગારા જેવો બનાવી દીધો હતો. અલકકિશોરીએ ખમેલા અસહ્ય અપમાનથી આ અંગારા ઉપર ઘી હોમાયું અને લડકો થયો. શઠરાયના કુટુંબ અને કારભારની આસપાસ યુદ્ધિધનની યુદ્ધિરૂપ વાયુ આ લડકાને ફેલાવી દેતો હતો. એ આગ ચારે પાસ ફરી વળશે અને વચમાંની વસ્તુ બળી રાખ થઈ જવાની એ પ્રસંગ એકલા પડ્યા યુદ્ધિધનની દૃષ્ટિ આગળ આવતો દેખાયો. તેની પાછળ અમાલ્યનો પોતાનો મધ્યાહ્નકાળ ઉલો લાગ્યો. અનાથ વિધવાના ગરીબ અને બાળક દીકરા યુદ્ધિધનના વૈરભાવના આવેશને મંદવાડના લવારામાં ગણનાર પણ હેતસ્વી દયાશંકર ઘણા વૃદ્ધ અને જર્જરિત બની જીવતા હતા તેમણે હસી ફહાડેલી વાતનું મહાપરિણામ તેમને પ્રત્યક્ષ કરાવવાનો સમય આવેછે એવું યુદ્ધિધનને લાગતું અને તેથી એક જાતનો આનંદ મળતો. માતુ:શ્રી આ સમયે હત તો ! તે કેટલું અનુમોદન કરત ! તે આજ નથી એવું ભાન આવતાં પોતાનો આનંદચંદ્ર નિષ્કલંક નહીં ઉગે એવો કોઈક વખત તેને વિચાર થતો. પરંતુ માતાનું શ્રાદ્ધ-તર્પણ પુરું કરી દેવાના અવસરે દીકરાની વૃત્તિયો જળરી ઉછળવા લાગી. એ તોફાની વૃત્તિયોના સાગરમાં પોતાની 'પ્રિય પુત્રીને' થયેલા અપમાનરૂપી વાયુએ ખટપટનાં મોઝાંને ઉંચા ઉછાળવા માંડ્યાં અને જે રાત્રે, પકડાયેલો જમાલ ચોકમાં માર ખાતો હતો, અને અલકકિશોરી પરસાળની મેડીપરના ઉમરાપર માના ખોળામાં પડી

પડી હુસકાં ભરતી હતી, તે વખત અગાસીમાં હેરાફેરા કરતો યુદ્ધિધન બ્રૂકુટિ ચહડાવી, મુછપર હાથ નાંખી, ખોલી ઉઘ્યો હતો કે “ સંભાળજે ! “ શઠરાય ! હવે હું અશસ્ત્ર નથી ! એ તો હું ! ” બુમાબુમમાં આ શબ્દ કોઈ એ સાંભળ્યા ન હતા. અંધારામાં બ્રૂકુટિ ચહડેલી કોઈ એ દીઠી ન હતી.

આમ અમાત્યનું મગજ ચકડોળે ચહડ્યું હતું અને દિને દિને વધારે વધારે સહેજસહેજ નિમિત્તથી ચહડતું હતું. એક દિવસ તો પ્રાતઃકાળમાં ઉઘ્યો. દેવી રોજ વહેલી ઉઠતી હતી પણ આજ કાંઈકે મોડી ઉઠી અને યુદ્ધિધન ખેલ્યો ઉઘ્યો; પથારીમાં બેઠો થયો; પતિવ્રતાના મુખસામું બેઠો રહ્યો; તેને ખડોચેલા અપમાનનું વેર લેવાયું નથી અને તેથી પોતે હજી દેવાદાર છે એમ મનમાં લાગ્યું. કમળની પાંખડીયો પેઠે ખીડાયેલી નાભુક આંખો, ઉશીકાની આસપાસ વેરાયેલા છુટા લાંબા કાળા કેશ, ચળકતું ભવ્ય કપાળ, પદ્મ-ખિમ્બાધરનું સંપુટ, અને ઉજ્જસ મારતા લોભાવતા કોમળ ગાલઃ સર્વ જોતાં સનોવૃત્તિ લલચાઈ, નહાની ઉમ્મરના અને આજના દેખાવમાં ફેર લાગવા છતાં સુંદરતા કમી લાગી નહીં અને પોતાના અંતઃકરણમાંથી વહાલની સેર વધારે જોસભેર વહુટી. વેર લેવાયું નથી ત્યાંસુધી આ સર્વ વહાલ લુપ્ત અને ઠગાઈ ભરેલું લાગ્યું. એ કલંક પોતાને માથેથી એકદમ ઉતારવા ઠરાવ કર્યો અને મનમાં ને મનમાં દેવીને વચન આપી, હાથ ઉઘ્યો કરી ખોલી ઉઘ્યો; “ દેવી, મને ખાયલો ધારીશ નહીં ! હવે,

“ રણવચ્ચે પડે બુમડી ત્યાં જોજે મારો હતથ ! ”^૧

એમ કહી હસ્યો, દેવીના મહોં સામો ખરોંખર કર્યો. હાથવતે ગાલસંપુટ સાહી-ડાખી-નીચો પડ્યો અને લાંબા કરેલા ઓઠદ્વારા નિદ્રાવશ ઓઠમાં, ને ઓઠમાંથી મગજમાં આત્મામૃત રેડ્યું. દેવી જાગી, અમૃત-પાનથી સ્મિતમય બની અને પ્રત્યાઘાતરૂપ તેના મનહર સાકાર વિકારને મંગળ શકુન ગણી-સત્કાર આપી-યુદ્ધિધન ઉઘ્યો. અને કર્તવ્ય કામનાં વૈરભાવ વગેરે સાધનોમાં ઉત્સાહ ઉમેર્યો. કારભારી થવાના ઉત્સાહની ગંગામાં આ ઉત્સાહનદી વેગથી ભળી.

આણીપાસ શઠરાયે પણ યુદ્ધિધનને દૂર કરવા ઠરાવ કર્યો હતો. ઘણા વર્ષ સુધી એણે કારભાર કર્યો હતો અને નિષ્કંટક સત્તા ભોગવી હતી. કંટક રાખવો નહીં એ તેનો નિશ્ચય હતો. ભૂપસિંહનો ડર હવે તેના મનમાંથી જતો રહ્યો હતો, પરંતુ યુદ્ધિધનની બહીક તેને લાગવા માંડી. બહીક તો મૂળથી જ હતી. પરંતુ રાણાની બહીક હતી ત્યાંસુધી અમાત્યની બહીક જણાઈ પડતી ન હતી. ભૂપસિંહ પોતાની પાસે શૂન્ય જેવો વસતો અને માત્ર

બુદ્ધિધન કાળ જેવો લાગતો. એ કાંટો ફહાડી નાંખવો અને તેમ કરવામાં ભૂપસિંહ પ્રતિકૂળતા બતાવે તો તેનું પણ ઓસડ કરવું એ સર્વ લક્ષ્યનાં સાધન શઠરાય ચલાવતો હતો.

એક મ્યાનમાં એ તરવારો કોઈએ ઠેકાણે સમાઈ સાંભળી નથી. જ્યાંસુધી બુદ્ધિધન અને શઠરાય એકબીજાને નમીને ચાલતા હતા ત્યાંસુધી સર્વ સમું ચાલ્યું, પરંતુ,

“ અભિલાષી એક ખાતકો ચામે હોત વિરોધ. ”

વિરોધ તો ગુપ્ત હતો જ, પરંતુ જુનો સમો બદલાયો અને બુદ્ધિધનને પોતાનો પાયો સ્થિર લાગ્યો એટલે દેખીતી ઈમારત અણુવાનો પ્રસંગ આવ્યો. એનો તનમનાટ શઠરાય કળી ગયો. બુદ્ધિધનની જ બુદ્ધિથી ભૂપસિંહ શઠરાયના હાથમાં જતો જણાયો, અને શઠરાયે તેમ જાણ્યું અને ધાર્યું કે ભૂપસિંહ બુદ્ધિધનનાથી પુરો જુદો પડતાં વાર નહીં લાગે. બુદ્ધિધન જેવા આંચણને મસળી નાંખવામાં એને કાંઈ ચુશ્કેલી લાગી નહીં. ખટપટમાં તે અનુભવી હતો. ઘણી કળાઓ તેને આવડતી હતી. ફલાણું કામ કરતાં ચિત્ત અટકે એમ ન હતું. ઘણી મીલકત અને ઘણાં માણસ તેનાં પોતાનાં હતાં. ભૂપસિંહની કૃપા, ઈશ્વરે આપેલી બુદ્ધિ અને તેથી મળેલાં ફળ, થોડાંક પણ સાચાં માણસો, અને સાધારણ દ્રવ્ય: એટલામાં બુદ્ધિધનનાં સાધનોનો સમાવેશ થઈ રહ્યો હતો.

સંસ્થાનનો વડો ન્યાયાધીશ શઠરાયનો ભાઈ કરવતરાય હતો. અમાલ્ય થયા પછી કરવતરાયના ફેંસલા ઉપર ભૂપસિંહ પાસે અપીલો જતી અને એની જોડે અમાલ્ય બેસતો અને અમાલ્યના જ કહ્યા પ્રમાણે થતું. આ કામ કરવાનો સમય બપોરનો રાખ્યો હતો. તે વખતે સ્વાભાવિક રીતે રાણાને અને અમાલ્યને એકલાં પડવાનો પ્રસંગ આવતો. પ્રથમ તો બુદ્ધિધન ઝાઝું વચ્ચે ન પડતો પણ આખરે ઉઘાડાં પડવાનો પ્રસંગ વધારે વધારે પાસે આવ્યો તેમ તેમ કરવતરાયના ફેંસલા ફરવા માંડ્યા અને એમ થયું એટલે એને મળતી દક્ષિણા પણ ઓછી થઈ. આ હુમલાની ખબર શઠરાય પાસે જતાં તેણે ઔપધ શોધવા માંડ્યું. કલાવતી કરીને એક નાવુક, પાતળી, ગોરી, અને મુંદર ગાનારી નાયકાને દુષ્ટરાયે મુંબાઈથી આણી સુવર્ણપુરમાં વસાવી હતી. તેને એક દિવસ દરબારમાં ગાવા આણી. રાણાને ગાયન ગમ્યું અને હળવે હળવે દરબાર વેરાઈ જાય તો પણ શીખવી મુકેલા દરબારીયોની સૂચનાથી તે વધારે વાર બેસતી અને રાણો ના ન ફહેતો. મંડળ થોડું હોય ત્યારે એનાં ગાનનાં વખાણમાંથી શરીરનાં વખાણની વાત ફહાડવામાં

આવતી. મૂર્ખ રાણો તે પ્રીતિથી સાંભળતો, અને આવે એસી ગાતી હોય અથવા ઉભી ઉભી ફરતી ફરતી નાચતી હોય તે વખત તેનાં જાણી જોઈ નિર્લજ્જ અવસ્થામાં રહેતાં આવી જતાં અવયવો ઉપર રાણાની આંખ લાચાર બની ઠરતી. તોપણ યુદ્ધિધનની બહીષ્કે તે ઝાઝું ન બોલતો. એમ કરતાં એક દિવસ તો ખાનગીમાં—યુદ્ધિધનની ગેરહાજરીમાં—તેણે એની ખુબી વખાણી અને શઠરાયે પોતાનો કરી મુકેલો મહાવો ખવાસ હાજર જ હતો તેણે સમયસૂચકતાથી કલાવતીને મહારાણાની સેવામાં હાજર કરવા માથે લીધું. રાણાએ ના ન કહી અને એક દિવસ બપોરે તેને રાજમહેલમાં આણી—રાજમહેલ અપવિત્ર કર્યો—સુવર્ણપુરના રાણાના શરીરને દૂષિત કર્યું—તેના મનને ભ્રષ્ટ કર્યું અને સુવર્ણપુરની પ્રજાને માથે અતિ નીચ શોક્ય લાવી બેસારી. બપોરે ન્યાયનું કામ કરવા બેસવું તે ભૂપસિંહને વસમું લાગવા માંડ્યું. હજુરીયો તે વાત સમજ્યા. ખાનગી કારભારી નીચદાસે વાત ફહાડી, “રાણાજી, આપને કાંઈ ઈશ્વરે આ વૈતરા સારું સરજેલા “ નથી. કરવા ઘોને અમાત્યને જ એ કામ.” અમાત્યને કોણ ફહે ? નીચદાસે શઠરાયને સમાચાર કહ્યા. યુદ્ધિધનના દેખતાં શઠરાયના શીખવી મુકેલા જગાભાઈ ચારણે પ્રસંગ આણી કવિત ગાયું.

“લલો લલો ભૂપ, ભૂપ, ગુણ રૂપ બે અનુપ,

“રાતદિન રાજકાજના જ સાજમાં જ આજ

“વિત્ત વિત્ત સર્વ દીધ, રીધ સીધ એ જ કીધ,

“મોજશોખ ને વિલાસ છોડી દીધ છે વિહાર !

“લલો લલો ભૂપસિંહ ! થા તું હવે સિંહ, સિંહ !

“દિવસમાંહી એક વાર હોય તાહરે શીકાર !

“રુડી ઘટા ઘાડીવાળી ઝાડીમાંહી રહેવું ફહાડી—

“એ જ મૃગરાજ તાજ, રાજને શું બીજું કાજ ?”

“લલો, લલો, ભૂપ ભૂપસિંહ !” કરી ચારણે હાથ જોડ્યા અને બોલ્યો: “દીનાનાથ ? મહારા જેવાને ય રાત દિવસ વૈતરું ને આપના “ જેવાને ય વૈતરું—એ કાંઈ હોય ?”

યુદ્ધિધન જરીક ચમક્યો અને બહેમાઈ ચારણ સામું જોઈ રહ્યો. ચારણે નજર ચુકાવી.

શઠરાય: “ત્યારે જગાભાઈ, રાજકાજ ન કરે તો બેસી રહે ! શું “ ઈનસાફ ન કરે ?”

જગાભાઈ: “ઓય, ઓય, બાપજી, જ્યારે એ કડાકુટોયે રાણોજી “ કરશે ત્યારે આવા વિશ્વાસુ અમાત્ય શું કરશે ?”

આવી આવી વાતોથી પત્થર ઘસાયો અને ભૂપસિંહનો જીવ કામ-
કાજમાંથી ઓછો થયો. બપોરે બુદ્ધિધન આવે ત્યારે રાણો ફલાવે કે
“આલતું કરો, હું આવું છું.” આખરે આવે અને કાગળપર એ બીલાડાં
તાણી આપે—બુદ્ધિધન સઉ જોયાં કરતો. પોતાનાપરથી ભાવ ઉઠી શઠ-
રાયપર થયો ન હતો પણ તેમ થવાનો આ રસ્તો હતો. કલાવતી રોજ
બપોરે આવતી તે એને માલમ પડ્યું. કલાવતીનો ઇતિહાસ માલમ પડ્યો.
બપોરે રાણાને ત્યાં એ ને રાત્રે એને ત્યાં દુષ્ટરાય એમ થતું. રાણો પધસા
ખરચે એટલે દુષ્ટરાય વગર પધસે મોજ માણતો. મેરુલાને પણ ગમત
થઈ. એ નરભેરામની પાસે કુલ્યો ને નરભેરામે અમાલ્યને બધી વાત કહી.
હળવે હળવે રાણો નફટ થયો અને સેવા કરવાને બહાને રઘી ખવાસણ,
રાણો ને કલાવતી એકાંતમાં હોય તે સમયે હાજર રહેતી. રઘી કલા-
વતીની પણ સેવા કરતી અને બેની માનીતી થઈ પડી હતી. મહાવાસાથે
એને સંબંધ હતો, અને એ લુચ્ચો છતાં બધી વાતો એને મહોંચે કરતો.
મહાવો લંપટ હતો અને રઘી પધસાની અને ઘરેણાંની લોભી હતી.
મહાવો લુચ્ચો હતો પણ રઘીની પાસે ગરજ વખતે મૂર્ખ બની જતો.
રઘી મૂર્ખ હતી પણ રમતીયાળ હતી અને મહાવાને ગરજ હોય ત્યારે
ચેતતી અને એને ઠગતી, ધમકાવતી, લુટતી, અને ફાવી જતી. એ
જણને મહેલમાં યથેચ્છ વર્તવા પુષ્કળ સગવડ મળતી; મહેલનાં ઘર
એવાં જ હોય છે. શઠરાયના ઘરમાં રઘીને સઉ ખેલાવતાં અને ખેલાવ-
નારમાં અત્રેસર નરભેરામ હતો. નરભેરામે રઘીને છાનાંમાનાં શીખવ્યું
કે “રાંડ, બને, રાણો ને કલાવતી હોય ત્યારે જઈએ ને બધી બતની
“આકરી કરીએ. એમાંથી પધસાવાળી થઈશ ને કોઈ દહાડો રાણાની
“રાણીએ થવાય!” રઘીએ આ ખરું માન્યું અને તેનું ફળ આપણે
જાણીએ છીએ. નરભેરામનો રઘી ઉપકાર માનતી અને બધી વાતો
સંભળતી તે નરભેરામ કલાવે એટલે કહી દેતી. એક મહાવાએ કરેલી
વાતો એ કોઈને ફેલેતી નહીં. નરભેરામે એક દિવસ કહ્યું. “રાંડ,
“મહાવો તારો ક્યારે કે એની વહુને રાણીએ નથડી આપી છે તે તને
“આણી આપે તો. ગમે એટલું પણ તું તે રાખ—રાખેલી.” રઘી ઉત્સાહ
આણી ઉછળી બોલી: “હા, હા, એ તો હું આણું.” નિષ્ફળ થઈ.
મહાવાને વહુ પાસેથી મળે એમ હતું નહીં. મહાવે બહાનું ફલાવ્યું અને
રઘીને સમજાવી. પણ રઘીએ માન્યું નહીં. નરભેરામે કુલીને કહ્યું: “હા,
“લેતી જા. મહારો મહાવો—મહારો મહાવો—તે તારો નહીં નીવડ્યો હોય!
“વખત આવ્યે સઉ જણાય.” મહાવાનો સંબંધ તો રઘીથી તુલ્યો નહીં. પણ

જીવ જીવે થયો. મહાવાની વાતો થોડી થોડી નરસેરામ પાસે કરવાં માંડી. રાણાને રણજીત નામનો ચોખદાર હતો. તેને આંખ એક જ હતી. મેરુલાના પહેલાં એને રૂપાળી સાથે સંબંધ હતો. દુષ્ટરાયને માલમ પડવાથી એનો ઘડોઘાટ કરવાનો વિચાર થયો હતો. જડસિંહના વખતમાં પોતે લીલાપુર ગયો તે પહેલાં યુદ્ધિધનને શઠરાયને ત્યાં જવાનો પરિચય હતો ત્યારે આ વાત કાને આવ્યાથી યુદ્ધિધને રણજીતને ચેતાવ્યો હતો અને ઉપાય બતાવ્યો હતો. તે ઉપરથી રણજીત શઠરાયને મળ્યો અને ફરીયાદી કરી કે “સાહેબ, દુષ્ટરાયજીની પાસે મહારા વૈરીયો ખોટું ખોટું ભરવે છે, “માટે કૃપા કરી મહારી બદલી કરો; ત્યાં રાખવો હોય તો હું રજા લઉં છું.” દુષ્ટરાયથી ખરું કારણ ફેલેવાયું નહીં અને ‘મુવો, છો બીજે ઠેકાણે જતો’ કરી હરકત ન કરી. એ બદલીમાંથી આખરે રણજીત ચોખદાર થયો. તે હજી યુદ્ધિધનનો ઉપકાર માનતો હતો અને અંદરથી એના પક્ષમાં હતો. યુદ્ધિધને સમરસેનપાસે શીખવાવ્યું અને રણજીતે રઘી જતી આવતી હતી તે વખત મશ્કેરી કરી અને એમ કરતાં કરતાં એનો સંબંધ થયો એટલે મહાવાની બધી વાતો કુટવા માંડી. રઘી રાણીયોની પણ માનીતી હતી. નરસેરામ અને રણજીત બેની કમાન યુદ્ધિધનની યુદ્ધિ હતી અને એ યુદ્ધિના બળથી રાણાનો મહેલ, અંત:પુર, અને દરબાર યુદ્ધિધનને મન પારદર્શક થઈ ગયાં હતાં. કલાવતી અમાત્યને પોતાના હાથમાં લાગી અને તેની કરેલી રજેરજ વાત પોતાની પાસે આવતી. હજીસુધી શઠરાયે તેને રાણાના બીગાડ શિવાય બીજા પ્રપંચની સહાય ભૂત નહોતી કરી, કારણ તે કરવાનો સમય આવ્યો લાગ્યો ન હતો. એમ કરતાં કોઈ કોઈ વખત તે ફેલેવા લાગી, “હવે અમારા ધંધો પડ્યો “એટલે અમે વગોવાઈયે. અમને સારાં ફેલેવડાવે એવી સ્ત્રીયો “અંત:પુરમાં ક્યાં નથી હોતી?” “કર્ણદોષ થયો છે—ખરું ખોટું “ઈશ્વર જાણે, રાણીયોની વાતો કોણ કરી શકે?” “રાજબાની વાત “સાંભળવામાં આવી છે.” એમ ક્રમે ક્રમે ચહડી.

આખરે નરસેરામે કાગળ આપ્યા તે લેઈ સવારના પહોરમાં યુદ્ધિધન દરબારમાં ગયો અને રાણાના ખોળામાં કાગળો નાંખ્યા. કંઈક આંસુભરી આંખે બોલ્યો; “રાજબાને મહેં માતુ:શ્રીને ઠેકાણે ગણ્યાં છે. “આ કાગળો જોઈ મને કંપારી વધુટે છે. એ કાગળ વાંચી લ્યો. શઠરાય “મહાવા મારફત તમને બતાવશે. તમારા મનમાં લેશ પણ બહેમ હોય તો “મને ફેલેજો. હું રાજનામું આપી તમને આશીર્વાદ આપી તમારી ચહડતી “જોઈ રાજ રહીશ.” રાણાને દયા આવી અને ઉઠી જુના મિત્રનાં આંસુ

દહોઈબોલ્યો; “બુદ્ધિધન, તમારો મહારે પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. તમારે લીધે મહારા
 “ આ દિવસ છે. આ તરકટી કાગળો મહારી પાસે આવવા ઘો. આપનારને
 “ હું ફાંસીયે મહાવીશ. શા વાસ્તે તમે શઠરાયનો ઉપાય કરતા નથી ?”

કાગળો લઈ બુદ્ધિધને શીખામણ આપી: “ આ કાગળો મહાવો
 “ આપે ત્યારે લેજો. માનતા હો તેમ જણવજો. મહારાપર દ્વેષ જણવજો
 “ અને શઠરાયના હો તેમ બહારથી ચાલજો.” બીજી જોઈતી સૂચના
 આપી અમાલ્ય ઘેર ગયો.

મહાવાયે બપોરે કાગળો રાણાને આપ્યા. રાણો કોપાયમાન દેખાયો.
 બુદ્ધિધનને પાયમાલ કરવાની ગર્જના કરી, શઠરાયને બોલાવ્યો, સઉ
 વાત કહી, શઠરાય મનમાં કુલ્યો, અને વચન આપ્યું કે એ બુદ્ધિધન-
 નું મહોં તમારે જોવું ન પડે એમ કરી આપું. રાણો ફેલે “ અમાલ્યનું
 “ કામ માથે લેવા કોઈ માણસ તૈયાર રાખો અને આપણું ધાર્યું થાય
 “ ત્યાં સુધી અમાલ્ય જાણે નહીં એમ કરજો.” કારભારી વિચાર કરી ફેલે;
 “ નરસેરામને આપની સાથે હજુર સેક્રેટરી કરી રાખો. બુદ્ધિધનની
 “ પ્રથમ જગા એ જ હતી. એને નીમશો તો અમાલ્ય વહેમ નહીં
 “ ખાય ને નરસેરામ તરત સઉ કામ શીખી જશે.” એ પ્રમાણે થયું.

એ ચાર દિવસ પછી ચૈત્રી પડવો હતો. તે દિવસે દરબાર ભરાવાનો
 ત્યાં સઉ ખેલ રચવાનું નિર્માણ થયું. બુદ્ધિધને પદસિંહા બાધેલા—
 ન્યાયમાં હુંડાળાં વાળેલાં—તેની ચાડી ખાવાનું ભારેખંમ પણ બેશરમ ગર-
 બડદાસે માથે લીધું. મહાવાનો ભાઈ ખોડો થોડા દિવસ લીલાપુર
 ટપાલખાતામાં હતો તેણે રાજબાવાળા કાગળો ઉઘાડા કરવાનું માથે
 લીધું. તેણે પોતાની પાસે કાગળો શી રીતે આવ્યા તેની હટીકત જોડી
 ફેલાડી. રાજબાની વાતમાં સાક્ષી પુરવાનું નરસેરામને માથે પડ્યું.
 રાણો ગુસ્સે થાય અને હુકમ કરે કે દુષ્ટરાયે બુદ્ધિધનને પકડવો અને
 એનું ઘર જપ્ત કરવું એ નક્કી થયું. રાણાને માથે કામ નાંખવામાં આવ્યું
 કે બુદ્ધિધનને માથે આવેલા ચાર્જનો ઇનસાફ કરવતરાયને સોંપવો.
 દુષ્ટરાયે રાણાના કાનમાં કહ્યું “ બુદ્ધિધનને પકડ્યો એટલે એના ઘરનાં
 “ ત્રણે બઈરાંને આપની પાસે લાવીશું. બહુ દેખાવડાં છે.” રાણાને કંપારી
 છુટી પણ મનોવૃત્તિ સંતાડી. દરબારમાંથી નીકળ્યા પછી રસ્તામાં જ
 શઠરાયે કરવતરાયના કાનમાં વાત કરી; “ તહારે માથે વળી શું કરવા
 “ જોઈયે ? પોલીટીકલનું લફરું આવી બેસે. રણજીત, મહાવો, ને એ બધાંને
 “ સમજાવીશું એટલે ઇનીમાની કાશ ફેલાડશે. લોક જાણશે એણે
 “ આપઘાત કર્યો. રાણાને કહીશું કે રાજબાની કોર્ટમાં ફજોતી થતી

“અટકી. ઠીક પડશે. હુંને ટચ.” પાપમાં વૃદ્ધ થયલાને આ વિચાર ખુંચ્યો સરખો નહિ. “બુદ્ધિધન સુવો, રાણો કલાવતીમાં પડ્યો, અને રાણીયોને એક છોકરો કરી આપીશું—એટલે પછી ખીજું શું જોઈએ?” રાણાની દાસીયોમાં એ ત્રણ સગલાં રાખી કે ઝપ લઈ અદલાબદલી થાય અને જડસિંહની રાણીની બાબતમાં થયું એમ ન થાય. શહરાયની ખાતરી થઈ કે હું અને મહારા પછી દુષ્ટરાય બેના કારભારનો તો બ્રહ્માએ લેખ કરી આપ્યો—રાણીને ખોટો છોકરો એટલે છોકરો ને મા એ જણ હાથમાં! પરણ્યા પહેલાં સીમંતના વિચાર થઈ ગયા!

ઐત્રી પડવે નવું વર્ષ તેમ રાણાનો જન્મદિવસ હતો. એ દરબાર, એક સવારે અને એક સાંજે, એમ ભરાતા. સવારના દરબારમાં બુદ્ધિધનને પદવી-બ્રહ્મ કરવાનું હતું. એ દરબારમાંથી પાછો નીકળે તે જ સમયે સીપાઈયોને સ્વાધીન કરવાનું પણ નક્કી થયું. દુષ્ટરાયને આ બાબતમાં કેટલીક ગોઠવણ કરવાની આવી અને તેને કહ્યું કે: “તહારા સીપાઈયો થોડીકવાર એને માન “ આપી એની સાથે ચાલે અને એને છુટો કરવા દે એમ રાખવું; દરબારની “ પાછળના ભાગમાંથી એને લેઈ જવો.” દરબારની પાછળ મહોટો બાગ અને તેમાં ગલીકુંચીઓ હતી. તે ગલીકુંચીઓઉપર વેલા ચઢાવી અંધારી જગા કરવામાં આવી હતી અને પક્ષીઓ રાખવામાં આવેલાં હતાં. જડસિંહના વખતમાં તેની રાણીયો, દાસીયો, કારભારીયો, અને ખીજા હજુરીયોનાં એમાં જુદે જુદે સ્થળે સંકેતસ્થાન થતાં. પાછળ એક શિવાલય હતું તેમાં દર્શન સારું આવેલી સ્ત્રીયોને, ફોસલાવી, લલચાવી, ધમકાવી, છેતરી અને કોઈ કોઈ વખતે તો ઉંચકી આણી, આ ગલીયોમાં ગુંચવવામાં આવતી અને સર્વ બ્રહ્મ મંડળમાં જડસિંહ પણ તે લાચાર સ્ત્રીયો સાથે અનાચાર કરવામાં લગતો. ભૂપસિંહ આવ્યા પછી બુદ્ધિધનના દોરથી આ સઉ બંધ પડ્યું હતું. અને એ રસ્તો માત્ર કલાવતીને જ કામમાં લાગતો. એ ગલીઓના મધ્યભાગમાં એક નહાનું પણ પાતાળપાણીવાળું ઉંડુ તળાવ હતું. બુદ્ધિધનને એણીપાસ દોરવો—જવા દેવો અને તળાવ પાસે આવે કે મહાવાએ અને રણજીતે એક ગલીમાંથી નીકળી અચિંતે એને પાછળથી ધક્કો મારી તળાવ પાસેના એક ખાડામાં ઉંધે માથે નાંખી દેવો, અને પીઠપર ચઢી બેસી ગળે ફાંસો દેઈ મારી નાંખી તળાવમાં ઝબકોળી પાછો ખાડામાં નાંખવો અને હુબેલાને બહાર ફેંકાડી આસનાવાસના કરતા હોય તેમ કરવું એવી ગોઠવણ થઈ. દરબારમાં ઉઘાડાં પડવાથી એણે આપઘાત કર્યો એમ ઠરાવી બાળી મુકવો અને શહરાયે અત્યંત શોક પાળવો એ પણ હતું. રઘી ખવાસણે રણજીતને આ વાત કહી અને રણજીત દ્વારા બુદ્ધિ-

ધનપાસે આવી. રણુજીત ઉપર કેટલો વિશ્વાસ રાખવો તે શંકાભરેલી વાત હતી. રાણો ગમે તેટલું પણ ગરાસીયો-ગરાસીયો કોઈનો નહી-તે પણ કલાવતીના હાથમાં ગયલો ! નરભેરામ પણ વખત આવ્યે કેમ વટલાય નહી ? આ અ-વિશ્વાસમાં અને અંતર્ભયમાં અમાલ્ય અર્ધો થઈ ગયો. દેવી અને છોકરાં બેઈ પાછળ તેમનું શું થશે એ વિચાર તેના મગજમાં ભમતો.

“ ત્રુટી સરખી ઝુંપડી ને લુટી સરખી નાર,

“ સડ્યા સરખાં છોકરાં મને મળ્યાં ન બીજવાર !”

સુદામાચરિત સૌભાગ્યદેવીને મહોંએ હતું તે એ અને વનલીલા બેસી ગાતાં ત્યારે આ કડી એક દિવસ કાનમાં પડવાથી બુદ્ધિધનના મનમાં કંઈક થઈ આવ્યું-તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું-આખમાં આંસુ આવ્યાં. અચિન્ત્યો ઉંઠી મહોં ધોઈ લહોઈ કામે વળગી ગયો. આવા પ્રસંગ હાલમાં ઘણા આવતા. પોતે કારણ પુરું જાણતો ન હોવા છતાં મુતો મુતો નવીનચંદ્ર આ અવસ્થા કટી કટી આઘેથી દેખતો, વિસ્મય પામતો, અને દયા આણતો. આ અવસ્થા બુદ્ધિધનને થઈ આવતી તે છતાં તેનું ધૈર્ય ગયું નહી, તેની પ્રતિભા મીંચાઈ નહી, અને તેની બુદ્ધિની સતેજતામાં ન્યૂનતા આવી નહી. મનની મહોટાઈ કઠિનતામાં નથી, પણ કોમળ હોવા છતાં સંસારના ઘા સહેવામાં છે. મન મહોટું તેમ તેની રસજ્ઞતા વધારે હોય છે અને તેના મર્મ કોમળ થાય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિય તીક્ષ્ણ અને પટુ થાય છે તેમ તેમ રસેન્દ્રિય પણ તેવી જ થાય છે. મહોટાં મન ‘નઘરોળ’ ‘નઠોર’ નથી હોતાં. માત્ર તેની સ્થિતિસ્થાપકતા વધારે હોય છે. તરવારના ઘાથી રુ ડબાય છે પણ કપાતું નથી, કટી કપાય છે તો પાછું એકદું થઈ શકે છે. જડ પથરપર પદાર્થ પડતાં એવો ને એવો રૂંદે છે અથવા તો કડકા થઈ જઈ સંધાતો નથી. પણ પાણીપર પદાર્થ પડતાં પાણીનું અંતઃકરણ ચીરાય છે અને પદાર્થને સમાસ આપે છે, પણ આખરે એ જ પાણી પોતાની મેળે એકદું થઈ જાય છે. દેવતાઓને શસ્ત્ર વાગતાં નથી એમ નથી. પણ તેમના ઘા પોતાની મેળે જ રુજે છે. બુદ્ધિધનના મર્મસ્થળ બહેર મારી ન જતાં વધારે વધારે સચેત થયાં હતાં, પરંતુ તેમની સ્થિતિસ્થાપકતા બળવાન હતી.

वज्रादपि कटोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चेतांसि कोऽत्र पारयितुं क्षमः ॥

હુંબનો વિચાર કરતાં હુમમથી કોમળ બનતું હૃદય કર્તવ્ય કામ વિચારતાં પથર કરતાં કઠોર બનતું, વૈરભાવ વિચારી કુંદાડા મારતું, શઠરાય આદિની દુષ્ટતા બેઈ કોપાયમાન થતું, ભવિષ્ય વિચારી કેશરીયાં કરવા

તત્પર થતું, યુદ્ધપ્રસંગ પાસે જોઈ આતુર થતું, શત્રુની સ્થિતિ જોઈ એ હાથને એક બીજાની ઝહાંચો ચહડાવવા ઉશ્કેરતું, પોતાના બળની અજ- માશ ફહાડી બળવાન બનતું, પુરાણ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થવાનો અવસર જોઈ ઉત્સાહ પામતું, સમૃદ્ધિ જોળે એસવા આવતી જોઈ પ્રફુલ્લ થતું અને ઉદય- સૂર્યના કિરણોને અવકાશ આપવા યુદ્ધિની પાંખડીયોને ખેંચી કરતું.

ચૈત્રી પડવો પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ સુંબાઈનાં વર્તમાનપત્રોમાં સુવર્ણપુરવીશે ઉપરાઉપરી લખાણ થવા માંડ્યું. શઠરાયનો કારભાર, તેનું અંધેર અને તેમાં સુધારાની જરૂર; પ્રજાઉપર જુલમ, ભૂપસિંહ ઉપર શઠ- રાયની ખરાબ અસર, અને કલાવતીની વાતઃ ઇત્યાદિ વિષયોની ચર્ચાથી દિવસે દિવસે વર્તમાનપત્રોની કટારો ભરાવા માંડી. ઇંગ્લેન્ડ પત્રોમાં તાન્ત્રિક લખાણ નહોતું આવતું, પણ લોકનાં ચર્ચાપત્ર આવતાં તે સ્વીકારાતાં. શઠરાયના સંડળમાં તે સર્વ વંચાતું અને યુદ્ધિધનને માથે એ લખાણની ઉશ્કેરણીનો આરોપ થતો. નરભેરામે કહ્યું: “રાણાજીને આ બતાવવું જોઈએ—આ “વાત અમાલ્યને ન ઘટે.” શઠરાયે આ મત સ્વીકાર્યો અને દરરોજ નરભે- રામ રાણાપાસે આવા પત્ર મુકવા—વાંચી બતાવવા—લાગ્યો. રાણો કોપાય- માન દેખાતો, અને નરભેરામને પણ કેટલીક વાર તે કોપ ખરો લાગતો. કલાવતીની વાત બાબત રાણાને ખોટું લાગ્યું પણ ખરું. યુદ્ધિધને કેટલીક વાત લખાવી હતી, રાણાને તે વીશે ભોમીયો રાખ્યો હતો, અને આટલો બધો બુમાટ ઉઠાડવાની શક્તિ યુદ્ધિધનમાં જોઈ તે વિસ્મય પામતો. યુદ્ધિધને કહ્યું કે કલાવતીની વાત મહેં ઉઘાડી પાડી નથી, પણ એ શબ્દપર રાણાને પુરો વિશ્વાસ ન આવ્યો અને અમાલ્ય તે કળી ગયો. ગરાસીયા- પર અવિશ્વાસ આણવાનું આ એક કારણ હતું.

પ્રજામાંથી ઘણીક પોકારની અરજો આવતી તે શઠરાયને કહી નરભેરામ રાણામુધી જવા ન દેતો અને સંતાડી રાખતો; શઠરાયનો વિશ્વાસ નરભેરામપર સંપૂર્ણ થયો.

કરવતરાયે કરેલા જુલમ બાબત એક વાણીયે સાહેબપાસે અરજ કરી હતી. તે અરજ સરકારમાંથી એજન્ટપાસે અને એજન્ટપાસેથી દરબારમાં ખુલાસા સારુ આવી હતી. દરબારના મન્ત્રી નરભેરામે તે શઠરાયપર મોકલી; શઠરાયને નરભેરામે સુઝાડ્યું એટલે વાણીયાને કેદ કરી એની પાસેથી લખાવ્યું કે મને દરબાર તરફથી આખરે ઇનસાફ મળ્યો છે. આ લખાણ સરકારમાં ગયું અને વણિક કેદમાં જ રહ્યો.

વર્તમાનપત્રોની નકલો, અને પ્રજા પોકારની અરજીઓની નકલો સાહેબ-પાસે પણ પરભારી જાય એ અંદોજસ્ત, યુદ્ધિધને ક્યો. વાણીયાની સ્ત્રીને લીલાપુર મોકલી અને અરજી કરાવી. અસ્કિન્ સાહેબ બીજા પ્રાંતમાં હતા તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો અને પોતાની સ્થિતિ કંઈક અંશે જણાવી. અસ્કિન્સાહેબે ઉત્તરમાં એક આશ્વાસનપત્ર મોકલ્યું, અને જણાવ્યું કે હું રસલસાહેબને તહારે વાસ્તે લખીશ. અસ્કિન્સાહેબનાં મડમ વીલાયતથી આવવાનાં હતાં: તેમનો રસ્તો લીલાપુર થઈ ને હતો; યુદ્ધિધન પ્રમાદધનને સાથે લઈ તેમને મળી આવ્યો, મડમ સાહેબ મારફત રસલસાહેબને મળ્યો, સંસ્થાનની વાતો કરી, અને સાહેબને ખુલાસો મળતાં બોલ્યા કે, “ સમય “ પડ્યે માગલે, હું સારી રીતે આશ્રય આપીશ.” રસલસાહેબનાં મડમ પણ મળ્યાં, અને મેવામીઠાઈનો ઉપયોગી વિવેક થયો. સાહેબપાસે ભૂપસિંહને જવાનો વિચાર કલાવતી આવ્યા પછી ક્યો હતો, રાણાએ કરવાની વાત યુદ્ધિધને જ કરી, સાહેબના ઉપર રાણાનો કાગળ હતો, અને ઉત્તરમાં સાહેબે કાગળ લખ્યો તેમાં યુદ્ધિધનનાં વખાણ ક્યો. લીલાપુર ખાતે સુવર્ણપુરનો એક વઝીર રાખવામાં આવ્યો હતો તે રોજ દરબારમાં ખોટા ખોટા અને અતિશયોક્તિભરેલા રીપોર્ટ કરતો ને વર્ણનની છટામાં લખતો કે આજ તો સાહેબ સાથે બે કલાક વાત કરી, આજ તો કારભારીનાં બહુ વખાણ ક્યો, આજ તો કારભાર વખાણ્યો, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ. યુદ્ધિધન સાહેબને મળી આવ્યો તે બાબત તેણે શઠરાયને એક બે લીટીયો લખી અને જણાવ્યું કે યુદ્ધિધનને અત્રે કાંઈ માન મળ્યું નથી. શઠરાય ખુશી થયો. એ ખુશી ખોટી પાડવી એમાં યુદ્ધિધનને સ્વાર્થ ન હતો. બે મડમ સાહેબોએ પોતાની છબીયો અમાત્યને આપી હતી અને ઉપર સ્વહસ્તે સહીયો કરી હતી તે તથા સાહેબનો કાગળ યુદ્ધિધને રાણાને બતાવ્યો અને એ સર્વ મંડળ તરફથી મળેલા માન બાબત સંતોષ જણાવ્યો. રાણાની ખાતરી થઈ કે એજંસીમાં યુદ્ધિધનની પ્રતિષ્ઠા બળવાન છે અને તે ધાર્યું કરે એમ છે. વર્તમાનપત્રો તથા સાહેબ બે ઠેકાણે પોતાનું બળ છે એ જણાવ્યાથી ભૂપસિંહ હાથમાં રૂહેશે એમ અમાત્યના મનમાં હતું. એ જણાવવાનો મનોરથ સિદ્ધ થયો. બરોબર ચૈત્રી પડવાથી એક દિવસ પહેલાં ઈંગ્રેજ પત્રમાં યુદ્ધિધનની બાબત લખાણ આવે એ અંદોજસ્ત કરવાનું નવીનચંદ્રને માથે પડ્યું. તેનામાં બેસવાની શક્તિ આવી હતી અને તે કામ તેણે ઉત્સાહથી સ્વીકાર્યું. પ્રકૃતિ સારી થાય તો પડવાના દરબારમાં જવા તેને અભિલાષ હતો અને તે અભિલાષ પાર પાડવા અમાત્યે કહ્યું હતું.

અમાલ્યની નીતિ કારભારીપર ઘા કરવાની ન હતી પરંતુ તેને તેના પોતાના જ ખોદેલા ખાડામાં પાડવાની હતી અને તેમ કરવા સારુ યોગ્ય ઉપાય લેવા તે તત્પર હતો. દરબારને દિવસે કારભારીએ ધારેલા પ્રપંચ સામી ઢાલ રાખવાની પણ જરૂર હતી. ખટપટાસ્ત્ર સામું ખટપટાસ્ત્ર મુકવાની તો યોજના હતી જ; પણ વખત છે, ધારેલી સિદ્ધિ ન થઈ અને કાંઈક હરકત પડી તો દુષ્ટરાયની પોલીસના હાથમાં ન પડવા સારુ યોગ્ય ઉપાય તેણે શોધ્યો.

આણીને સમયે દુષ્ટરાયને દરબારમાંથી ઘેર જવું પડે એવી યુક્તિનો અમલ નરસેરામને સોંપ્યો, તે એવા વિચારથી કે ક્ષેત્રદારની આંખની શરમ દૂર થતાં એના સીપાઈઓમાં કેટલાકને યુદ્ધિધનની શરમ પડવાનો અવસર મળે, એમ પણ ન થાય તો પોલીસને વશ કરવા રસાલાનાં માણસોને તત્પર રાખ્યાં. સમરસેનનો મહોટો ભાઈ વિજયસેન રસાલામાં એક ટુકડીનો ઉપરી હતો. આં શાંતિના અને ઈંગ્રેજ સરકારની સત્તાના દિવસોમાં રસાલો કટાતો હતો અને માત્ર શોભાકાર્યે સ્મરણમાં આવતો. દરબારપ્રસંગે તોપો ફુટે અને આનંદોત્સવ થાય ત્યારે તે ઉત્સવની પૂર્તિ સારુ રસાલાની એક ટુકડી ઉઘાડી તરવારે રાજમહેલમાં હાજર રહેતી. આ વખતે વિજયસેન અને તેની ટુકડી હાજર રહે એવો હુકમ થયો. વિજયસેન થનાર ઉથલપાથલની વાત જાણતો ન હતો. પણ યુદ્ધિધને સમરસેનને હુકમ આવ્યો હતો કે દરબાર સમયે મહારા શરીર પાસે રહેવું, અને પ્રસંગ પડ્યે વિજયસેનને કેવી સૂચના આપવી તે શીખવી મુક્યું. પોતે દરબારમાં જાય તે સમયે ઘરનો બંદોબસ્ત રાખવા બે ત્રણ વિશ્વાસુ રજપુત સીપાઈઓ અને આરબોને વરધી આપી અને ખાનગી કહી મુક્યું કે હું આવું ત્યાંસુધી કોઈ પરભાર્યાં માણસને ઘરમાં ન જવા દેવો અને ક્ષેત્રદાર અને તેનાં માણસોથી સાવધ રહેવું. સ્ત્રી-વર્ગને સખત હુકમ થયો કે તે સમયે ઘરમાંથી બહાર ન નીકળવું. આ સર્વ સૂચનાઓ શિવાયનો સર્વ બંદોબસ્ત સાધારણ હતો, પણ સૂચનાઓ સઉને અસાધારણ લાગી. સૂચના ઉપરાંત કાંઈ વાત કોઈને ખબર ન હતી અને તર્ક વિતર્ક કરતાં સઉ માણસો સૂચનાઓ અમલ કરવા તૈયાર બન્યો અને એ વિચિત્ર દિવસમાં શું બનવાનું છે તે જોવા તળે ઉપર થઈ રહ્યાં.

ફાગણ વદ અમાસની રાત્રે અમાલ્યના ઘરમાં આ સ્થિતિ હતી. કાલ કેવી પડે છે ને કાલની રાત કેવી જશે તે જોવા સઉ આતુર થઈ રહ્યાં. ઉન્હાળામાં વગર પવનની રાત્રે ઉકળતી પથારીમાં સુતો હોય તેમ યુદ્ધિધને આખી રાત પથારીમાં તરફડીયાં માર્યાં અને ત્યાંસુધી મેડીની છત સામી ઉઘાડી આંખો જોઈ રહી. તેને મીંચાવવા સૌભાગ્યદેવીની શય્યા અશક્ત નીવડી. આખરે

છેક એ વાગતે થાણીને નિદ્રા જ આવી અને ચતા સુતેલાને કલાંડી અદલવા ન દીધી. રાજ્યચિંતાએ ગ્રહેલા હૃદયમાં મ્હારે સારું કંઈ અવકાશ ખાલી છે કે નહીં તે જાણવા સારુ અથવા તો એ હૃદયને પકડી પોતાને સ્વાધીન રાખવા સારુ ઉઘતી અખળાનો હાથ જુના મિત્રની છાતીપર પડાવ નાંખી રહ્યો હતો.

પ્રકરણ ૧૧.

દરબારમાં જવાની તૈયારીઓ.

જુલોડ જેની વાટ જોઈ રહ્યા હતા એ ચૈત્ર મુદ પડવો આવ્યો. ઉગતા મળસ્કામાંથી દરબારીયોનાં ઘરમાં ચંચળતા આપી ગઈ. શઠરાય ન્હાઈ ધોઈ તૈયાર થવા લાગ્યો. નરભેરામ કારભારીની સેવા અજલવવા સહિથી પહેલો આવી ઉભો. સીપાઈયો બારણા આગળ ગરબડ મચાવતા એકડા

થવા લાગ્યા. શઠરાય જરાક નીરાંત વાળી ગાદીતટ્ટીએ બેઠો, એક આકરે તેને અંડી અંગરખું પહેરાવ્યું તે પહેરી આદર્શ (તકતો) મંગાવી વિચાર કરતો કરતો તેમાં મહોં જોતો જોતો મુછો આમળતો કારભારી બેઠો. નરભેરામ આમથી તેમ હેરાફેરા કરતો હતો તે જરાક ઉભો અને કારભારીને જોઈ મનમાં બોલ્યો:

“ મુખડા ક્યા દેખો દર્પનમેં ?

“ નહીં કછુ દયા ધર્મ હું દીલમેં ! ”

“ હે ઇશ્વર ! ” કરી માથું અને શરીર કંપાવતો કંપાવતો બીજા દિશામાં ચાલ્યો.

દુષ્ટરાયની મેડીના બારણા આગળ પોલીસસીપાઈયોની ઠઠ બાઝી હતી. એ અંદર એક પલંગપર રૂપાળીસાથે બેઠો હતો. રૂપાળી, કપડાં આણતી આણતી, જવાની ત્વરામાં મદદ કરતી હતી. દુષ્ટરાય, કપડાં પહેરતો પહેરતો, રૂપાળીની સાથે કંઈકંઈ અટક્યાળાં કરતો કરતો, પોતાની હોંશીયારીની બડાશો બાયડીને સંભળાવતો હતો, યુદ્ધિધનના લાગ્યની મશકરીયો કરતો હતો, અને “ આજ રાત્રે તો અલકકિશોરી-કુમુદસુંદરી- ” અને સૌભાગ્યદેવીને પણ આવી આવી અવસ્થામાં આણવાનાં છે-મ્હારું, “ કુદ્દડપણું આમ જણાવાનું છે ” ઇત્યાદિ વાતો પ્રકુલ અને આનંદમગ્ન બની કરતો હતો, અને પરપુરુષલંપટ ફુલટા પતિની સ્ત્રીલંપટ બડાશો સાંભળી પોતે સૌભાગ્યની સીમાએ પહોંચી સમજતી હતી.

સર્વ પાસ ગરબડ મચી રહી હતી અને સહિ, વાતોમાં, આમ તેમ ફરવામાં, કંઈ કંઈ હુકમ કરવામાં અથવા અમલમાં આણવામાં, ગુંથાયાં હતાં એવામાં નરભેરામે મેરુલાને શોધી ફાડાડ્યો. મેરુલો એક ઠેકાણે ઉભો ઉભો ખલકનંદાનાં લુગડાંની ઘડીયો કરતો હતો. પાસે એક ત્રાંખાનું પવાલું ઉંધું પડ્યું હતું તેપર ઉઘાડે માથે લાંબી ચોટલી છુટી રાખી નરભેરામ બેઠો.

“આજ તો કાંઈ બહેનનાં લુગડાં સમાં કરવાં માંડ્યાં છે?”

“હાસ્તો. કરવાં કની.”

“બહેન ખરાં કની,”

“એ તો હોય તો ના ફાડેવાય?”

“હા, ભાઈ, હા, તહારોએ વારો છે. ગોપીયોમાં ફાડાન, નહીં
“મહાલું તો ભોગ. જમાલ ગયો એટલે તહારે એકનાં બે થયાં. અલ્યા
“જમાલનું કાંઈ જણાયું?”

“મુવો તરકડો. કોણ જાણે ક્યાંયે ફાડોઈ જતો હશે. બલા ગઈ.”

“અલ્યા, પણ તહે વાત ઉડાવી. તહારી બહેનની વાત ન કહી.”

“બહેન હોય તેની. જુવો નરભેરામભાઈ-આપણે તો ચોખ્ખા
“માણસ! મહોટી એટલી મા ને નહાની એટલી બહેન.”

“ને સરખી એ?”

“સરખી એ તો મહારે સમાણી. જમાલની સરખી તે મહારે
“એ સરખી.”

“અલ્યા, પણ રૂપાળી અદેખાઈ નથી કરતી?”

“શી બાબત અદેખાઈ કરે? એને ગરબડ મળ્યો તેની હું
“અદેખાઈ કરું છું? એનેયે બે ને મહારેયે બે.”

“એ ગરબડ મહારો વહાલો બેને પહેધો પડ્યો છે!”

“ભાઈસાહેબ, કહું? ગરબડે કરી ગરબડ. અમારા કારભારી કાર-
“ભારમાં પડ્યા ને ફોજદાર ફોજદારી કરવા ગયા. ઘરમાં બેમાંથી કોઈ ન
“હોય ત્યારે ગરબડદાસ બેને મળવા આવે ને તે પાછા ફરવાના એટલે વાટ
“જુવે. બુદ્ધિધનને ખરાબ કરવામાં એનું કામ, એટલે સદર પરવાનગી
“મળેલી તે ભાઈ ને પાછા ફાડાડવાનો અમને અખત્યાર નહી. એટલે એકલા
“દીવાનખાનામાં બેસે ને બારીયે ડોઝીયાં કરેને અગાસીમાં પણ હેરાફેરા કરે.”

“ત્યારે તેવામાં તું ક્યાં મુવોતો બે?”

“ અરે, ભાઈસાહેબ, હું તો પેલા કામમાં રોકાયો હતો કની, તેમાં
 “ એનું કાવ્યું, હં, એણે તો આમ કરવા માંડ્યું. પછી કની તે ખલક બહેન—
 “ બહેન એના ભાઈની—તો એને સાસરે હોય એટલે રૂપાળી પડે એકલાં,
 “ ચોકમાં આવે—માથે ચોટલો છુટો રાખે, ને પેલો ઉપર ઉભો હોય.”

“ તે જાણી જોઈને કે ? ”

“ ના, ભાઈસાહેબ, પહેલું તો અજાણમાં. એ તો એવી એને દેવ જ
 “ છે. પછી તો એક દિવસ ગરબડથી છાનાં રૂહેવાયું નહીં તે તે ખોખાર્યો.
 “ પછી તો જાણો જ છોસ્તો. અગાશીમાં આવેજવ થવા માંડી ! ”

“ તું બધી વાત શાથી જાણી ? ”

“ કંઈક નજરે પડી ને બાઈની કોસલાવી—ધમકાવી મનાવી.”
 “ ત્યારે આજ તો ગમત પડશે.”

“ હાસ્તો. મહોટાં માણસો દરબારમાં કારભારની ઉથલપાથલ કરશે.
 “ મહારા જેવાં માણસ એમના ઘરનો કારભાર કરશે. એક પાસ રૂપાળી ને
 “ બીજીપાસ લટકાળી. પણ ભાઈસાહેબ, આજ દરબારમાં કેટલીવાર થશે ? ”

“ એ—બાર વાગ્યા સુધી ત્યાં રોકાશે. ત્યારે ત્યાં સુધી રાજધાની
 “ છે. તને ખબર નહીં હોય ક્યાં સુધી દરબાર છે તેની ? ”

“ મને તો સાંજના દરબારની ખબર છે, અલકદિશોરી અને બધાંને
 “ પકડી આણવાં છે તે વખતની. ત્યારે હું બાર વાગ્યા સુધી ઘરનો રાજ.”

“ આજ તો સીપાઈયોએ સાથે આવવાના છે. તું ફીકર ન
 “ કરીશ. સઉ પહેલો હું આવીશ ને છેક બારણેથી બુમ પાડીશ.”

“ પાડ તમારો.”

“ જો ભોગ હશે તો બાર વાગ્યા પહેલો બહીનીશ.”

“ અરે, ભાઈસાહેબ, આસપાસ ગોપીયો ને વચ્ચે જોલે કનૈયો.
 “ તેને વખતે કેની તો શકરાય જાતે આવે તોયે બહીનું નહીં ને. એ
 “ તો કરતા હોય સો કીજયે. બધાને સમજાવું ને પહોંચું એવો છું.”

“ ફફડ ! પણ અધ્યા એ સંપે છે ભલાં ! ”

“ સંપે નહીં ? નાનુંદ ભોજઈ આખું ગામ ધ્રુજવે એવાં છે પણ
 “ મ્હારીપાસે બકરીયો—ગઊવાં.”

જે દુટુંબમાં વડીલવર્ગ સળેલો તે દુટુંબમાં સર્વ સળેલું હોય છે. ઉપરીની
 નીત—અનીતિનું છોકરાં અને આકરો સૂક્ષ્મ અવલોકન કરે છે, ઉપરી-

ના ઉપર જેટલું માન તેટલા માનનો આરોપ તેની નીતિ-અનીતિ ઉપર મુકવામાં આવે છે અને તેને જ ઉત્તમ ગણવામાં આવે છે, તેનું જ દૃષ્ટાંત લેવાય છે, તેનું જ અનુકરણ થાય છે, અને તેનાં જ પુણ્યપાપ આખા કુટુંબને તો શું પણ તેની સાથે સહવાસ કરનાર સર્વને વળગે છે. જે આમ ન હોય તો શઠરાય જેવા ઉચ્ચ કારભારીની બહાલામાં બહાલી વહુદીકરી ઉપર એક હલકો ચાકર આટલું જોર શી રીતે કરી કરી શકે? સ્વર્ગ અને નરક બે વાનાં ઈશ્વર આ જગતમાં જ દેખાડે છે તેનાં દૃષ્ટાંત ધુલ્લિધન અને શઠરાયના ઘરમાં પ્રત્યક્ષ જ છે, આ પ્રમાણે વિચાર કરતો કરતો નરભેરામ મેરુલા પાસેથી ઉઠ્યો.

એટલામાં સહિ એકઠા થયા. અપોઅપ જોડા પહેરવા મંડી ગયા અને સરઘસ ધીમે ધીમે ઝુલતું ઝુલતું દરબાર લાણી ચાલ્યું. નરભેરામે દુષ્ટરાયને શોધી ફહાડ્યો—એનો સંગાત કર્યો—સહિથી આગળ નીકળી આંગળીયે વળગી બે ગૃહસ્થો જેવા એકલા પડી ચાલ્યા. એક બે સીપાઈયો બારણું સાચવવા રહ્યા. રૂપાળી બારીયે સહિને જતા જોતી ઉભી. દુષ્ટરાયે પાછાં ફરી તેના મ્હોં સામું જોયું ને મલકાયો; અને છાતી ફહાડી મનમાં કુલ્યો. સહિ નજર બહાર થયા એટલે રૂપાળી નીચે ઉતરી. મેરુલો નીચે બેઠો બેઠો કાંઈક કામ કરતો હતો તેના વાંસાઉપર પડી. થોડી વારે ખલકનંદા આવી. મેરુલાને આસપાસથી ગળે બાઝી બે જાણી હીંચકા ખાવા લાગી. એ સ્થિતિ ન કલ્પતા શઠરાયનું સરઘસ ધુલ્લિધનનો વિનાશ કરવા દરબાર લાણી વાધતું હતું. પરવિનાશની નિસંશયતાની કલ્પના મનપાત્રમાં ઉકળતી ઉકળતી ઉભરાતી હતી અને તેના જોરથી અહંકારનું ઢાંકણું તે પાત્રપર ઘડી ઘડી ઉછળતું ખખડતું હતું.

નરભેરામ: “કહો, ફોજદારસાહેબ, આજ તો પૂરવેગમાં છો.”

દુષ્ટરાય: “હાસ્તો.”

“હવે જડસિંહના વખતમાં ચાલતું હતું એટલું ચાલવા માંડશે?”

“એમાં કાંઈ વાંધો કે? અરે જીવોને!”

“પણ દરબારને જ રંગમ્હોલ કરી મુકતા હતા તે કાંઈ થશે?”

“એ પણ વખત આવશે.”

“કરોને આજ શ્રીગણેશાય નમઃ!”

“શી રીતે?”

“આજ તો નાચ હશે.”

“તે?”

“ તમારાં કલાવતીબાઈ વેશ બદલવા ઓરડામાં જશે કની ?
 “ આપણેયે સાથે ભરાયા. સદર પરવાનગીવાળા માણસ છો. ”

“ ના. ના, આજ શું ? આવશે વખત. ”

“ હીમ્મત ક્યાંથી મળે જે ! જાઓ મહારા સાહેબ, બહાદુર
 “ થાઓ. એ તો હમ ! કારભાર તે તમારો જ છે કની ! એ તો સ્વાહા !
 “ કરો મંગળાચરણ ! પછી તો તમે જાણો. ”

“ રાણો ચેતે તો ખોટું. ”

“ ચેત્યો, ચેત્યો, એ તે શું ગરાસીયો સમજવાનો છે ? એ તો
 “ હુક્કો ફુંકે. ”

“ ત્યારે અંપલાવું ? ખરે, એમાં શી હરકત છે ? બહુ વરસ થયાં
 “ છુટ લોગવ્યે. ”

“ કંઈ હરકત નથી. હું રાણાનું ધ્યાન ખીજી બાબતમાં નાંખીશ. ”

“ ઠીક છે ત્યારે. પણ આપા જાણે ત્યારે ? ”

“ અંહ ! આવા ખીકણ ખીલાડી તો કોઈ ન દીઠા. બાપાએ
 “ નહાનપણમાં ક્રીયા ખીજી હતા જે ? નહાનપણમાં સઉ નાણું. ”

“ જો, જો, ત્યારે. ”

“ હા, હા, હમ. એ તો એ. ”

“ ઠીક છે ત્યારે. જેને આજ બંદાનાં પરાક્રમ. પણ તમે યાદ
 “ રાખજો હો ! ”

“ હા હા : ” કરી નરભેરામ મનમાં બોલ્યો : “ અડચણ પડે તો
 “ મને ફેલેજે. હું હાથીને શીયાળવે કહું હતું તેમ કહીશ, — મગવન મમ
 “ પુચ્છકાવલંવનં કુરુ-ભાઈ, પુંછડું પકડો મહારું. સાળો, લુચ્યો, જેને,
 “ ગરજ આગળ અક્કલ આંધળી. બાપનું રાજ્ય થઈ ગયું ! આજ જ
 “ જેવાનું છે તો ! હત, તમારી માના લુચ્યાઓ-ગદ્દાઓ ! ” કહી
 ચાલતાં ચાલતાં અમસ્તો હાથ ઉગામ્યો અને નીચલો ઓઠ કસ્યો.
 કારભારીયો, ન્યાયાધીશો અને વહીવટદારોના સીપાઈઓના પાલવવાળો
 પટ રસ્તામાં હાલતો હાલતો કસ્યલોવાળો થતો થતો પ્રસરતો હતો,
 તેની વચ્ચે માખીની પેઠે ભમતો ભમતો નરભેરામ ભરાઈ ગયો.

બુદ્ધિધનને ઘેર પણ દરબારમાં જવાની ધામધુમ હતી. રાતના ચાર
 વાગે એ કલાકની નિદ્રા લોગવી ઉઠ્યો અને નહાઈ ધોઈ સંધ્યા પૂજા કરી
 દીવાનખાનામાં ફરવા લાગ્યો. સૌભાગ્યદેવી પણ નહાઈ અને કપાળે ભસ્મની
 ત્રિરેખા તથા મધ્યભાગે કંકુનો ચાંદ્રો કરી સૂર્યોદય પહેલાં શિવપૂજા કરવા
 મંડી ગઈ. રૂપાનાં વાસણ પાસે રાખ્યાં છે, ઘીના દીવા એ પાસ દીવીઓમાં

બળી રહ્યા છે, અગરબત્તીનો ધૂપ આખો ખંડ સુવાસિત કરે છે, અને પલાંઠી વાળી તકીયાવાળા પાટલા ઉપર બનાતની વિવિધરંગી આસનીપર સ્વચ્છ વસ્ત્ર ધારી યોગીશ્વરી જેવી બેઠેલી સુઘડ પતિવ્રતા સૌભાગ્યદેવીને જોઈ નવીનચંદ્રને કાદમ્બરીમાંની મહાશ્વેતા સ્મરણમાં આવી અને ઘડીક વાર તેનું પૂજનીય પ્રતાપી મુખારવિંદ અને પ્રતિમા જોઈ એનાં જ દર્શન કરતો હોય તેવો પવિત્ર વિકાર એના મનમાં ઉગ્યો.

કુમુદસુંદરી ઈંગ્રેજી ભણી હતી પરંતુ ધર્મવિષયમાં બાળક જ હતી અને સુધરેલા સંસ્કાર આ બાબતમાં લાગ્યા ન હતા. સાસુને પૂજ કરતી જોઈ, પૂજનો ઠાઠ જોઈ, અને એ ઠાઠને સાસુ શોભા આપતી તે જોઈ, બાળક અબળાની સંસ્કૃત કલ્પના પ્રકુલ થઈ. કુમુદસુંદરી આમ એ પવિત્ર દેખાવપર મોહી પડી હતી અને સાસુ પાસે સૂર્યપૂજ શીખવાનો એણે આરંભ કર્યો હતો. પુત્રીને આ વિષયપર ચિત્ત ન હતું પણ વહુનું ચિત્ત જોઈ સાસુ સંતોષ પામતી અને ઉત્સાહથી એને પોતાના સંસ્કારવાળી કરવા મથતી. સૂર્યપૂજ હજી પુરી આવડી ન હતી એટલે વહુ માત્ર સાસુને સામગ્રી કરી આપવામાં ગુંથાઈ હતી અને માતુઃશ્રીની સેવા પોતે કરી હતી તેમ પોતાની સેવા કુમુદસુંદરીને કરતી જોઈ સૌભાગ્યદેવીને સંસારનો ઓરીયો વીતતો હતો. બુદ્ધિધનને જવાનું હતું એટલે સર્વ કામ ઉતાવળથી સમેટાવું હતું. સાસુની સામગ્રી પુરી કરી, દરબારમાં બહુ વાર લાગવાની એટલે પુરુષવર્ગ સારું હાજરી તૈયાર કરવાની સામગ્રી કરવામાં વહુ પડી. જોડો ઉઢેલો નવીનચંદ્ર દાતાણ કરી, નહાઈ, બીજું કાંઈ કામ ન હોવાથી અગાશીની રવેશ આગળ એકલો બેઠો બેઠો અમાત્યના ઘરનું આ મંગળ આહ્લિક જોતો હતો. સામગ્રીની વેતરણમાં પડેલી કુમુદસુંદરી, હાથમાં દીવો લઈ ચોકમાં આવતી જતી, થતા ઝળઝાંબળામાં ઝાંખી દેખાતી રવેશપરની મુખાકૃતિપર છાનીમાની દૃષ્ટિ કરતી અને ચાલી જતી હતી.

ખડકીમાં સમરસેન અને બીજાં માણસો ખડખડાટ ભડભડાટ કરતાં હતાં. ઘરના ચાકરો ઝાડુ ફહાડવામાં, સાસુવહુના હુકમ પાળતાં ફેરાફેરા કરવામાં, અને એવાં બીજાં કામોમાં રોકાયા હતા. પ્રમાદધનને પિતાએ કેટલુંક કામ સોંપેલું તે દીવીપાસે બેસી તૈયાર કરતો હતો. અને તે કરી રહ્યો એટલે દયાશંકરકાકા અને બીજા કેટલાક સ્નેહીયોને તેડવા માણસ મોકલવા નીચે ઉતર્યો. એટલામાં માણસ લેઈ સાસરેથી અલક-કિશોરી નહાઈ ધોઈ આવી અને ઘરકામમાં ભળી ગઈ.

બુદ્ધિધનના દીવાનખાનામાં પણ માણસો ભરાતાં હતાં. એને ચિત્ર-

વિચિત્ર માણસોનું સંગ્રહસ્થાન કરવાનો અને તેમની સાથે પરિચય પાડી વિનોદ પામવાનો શોખ હતો. દયાશંકરકાકા લાકડી લેઈ ધીમે ધીમે આવ્યા અને એક કોચપર પડ્યા. સ્કુલનો હેડમાસ્તર બૂટ્સ્ટોફિંગ ચહાવી આવ્યો અને ટેબલ આગળ ખુરસીપર બેસી પહેલા દિવસે આવેલું વર્તમાનપત્ર વાંચવા મંજ્યો તેમાં નવીનચંદ્રવાળો આર્ટિકલ હતો. એણે લખ્યો હતો એ ગુપ્ત હતું. શાસ્ત્રી મહારાજ શ્લોકગાતા ગાતા દાદરપર ચહાયા અને દયાશંકર સાથે બેસી વાતોમાં પડ્યા. કાલસાહેબ ગંભીર દેખાવ ધારણ કરી આવ્યા અને વિવેકભરી સલામો કરી માસ્તરસાહેબ પાસે બેઠા. નગરનો ન્યાયાધીશ જીલ્લાવકીલની પરીક્ષામાં પાસ થયલો, પ્રમાણિક, અને સ્પષ્ટવક્તા હતો તે પણ આવ્યો. એને કરવતરાય સાથે કડાકડી ઉડતી અને બીજા અમલદારોને, કોઈ ઉપરીને, અથવા રાણાને, કારભારીને, કે અમાલ્યને કાંઈ ઉઘાડું ફહેવડાવવું હોય ત્યારે આ ન્યાયાધીશને ઉભો કરતા. એની બુદ્ધિ ચોખ્ખી હતી પણ આડા રસ્તા પસંદ ન કરતી અને સ્વાભાવિક રીતે રજવાડામાં એનું હિત કરવા અયોગ્ય હતી. પણ બ્રિટિશ સાહેબના વખતમાં એમની લલામણુથી પેંશી ગયો હતો અને બુદ્ધિધનની એને ઢાલ હતી. દરબારમાં જવા બધા અમલદારો શઠરાયને ઘેર ભેગા થયા ત્યારે એ બુદ્ધિધનને ઘેર આવ્યો. એ ખરેખર બેપરવા માણસ હતો અને એની પાસે કામ ફહેવડાવવું હોય ત્યારે સહિ એની પ્રમાણિકતા અને સ્વતંત્રતા વખાણી તે બેને નિમિત્તે સ્વાર્થ સારતા. એનું નામ તર્કપ્રસાદ હતું પણ ભુજંગવૃત્તિવાળા અમલદારો આ સીદ્ધો રસ્તો લેનારને ઘેલો ગણતા ને પુંઠપાછળ એનું નામ તેઓએ “ડાહ્યાભાઈ” પાડ્યું હતું. ડાહ્યાભાઈ ડાહ્યો પણ હતો. ત્યારે પાસની અવસ્થાઓ વિચાર કરી તેણે સિદ્ધાંત કરી મુક્યો હતો કે જતે દિવસે ધર્મજય અને પાપક્ષય થશે-શઠરાય નાશ પામશે અને બુદ્ધિધનનો ઉદય થશે. બુદ્ધિધનના પક્ષને તો વળગી રહેતો તેમાં આવી સ્વાર્થબુદ્ધિ પણ હતી. તર્કપ્રસાદ આવી સહિને નમસ્કાર અથવા સલામ યથાયોગ્ય કરી એક આરામખુરશીપર પડ્યો. બુદ્ધિધનનો જમાઈ વિદુરપ્રસાદ આવ્યો અને તર્કપ્રસાદ જોડે એક હાથ વિનાની ખુરશીપર બેસી ન્યાયાધીશને વાતોમાં નાંખ્યો. એને હીસાબી ખાતામાં ગરબડદાસના ‘આસિસ્ટન્ટ’ની નોકરી હતી. થોડાક દિવસ પોલીસ ખાતામાં તથા થોડાક દિવસ લાયાતી ખાતામાં પણ એણે નોકરી કરી હતી. જતે નરમ સ્વભાવનો હતો પણ કોઈ કોઈ વખત માખાપના શીખવ્યાથી બુદ્ધિધનને કનડતો અને યોગ્યતા ઉપરાંત ઇચ્છાઓ શ્વશુર પાસે પુરી પડાવવા મથતો, તેમ કરતાં બુદ્ધિધનને બીજી પ્રતિદ્વંધતા છે કે નહી તેનો વિચાર ન કરતો, એક

ધ્રુવ પુરી પડતાં બીજી ધ્રુવ રાખતો, અને યુદ્ધિધન કાંઈ પણ કરે તો “હોય સ્તો, એમાં શી નવાઈ કરી?” એવો વિચાર કરી ઉપકારવૃત્તિને ભાગ્યે જ મનમાં પેસવા દેતો; પરંતુ અલકકિશોરી આગળ ‘જી લખ્યે’ થઈ રહ્યો હોવાથી ઘણું ખરું શાંત રહેતો. બીજી રીતે સમજી પણ હતો, પરંતુ શ્વશુરપક્ષનું ઘસાતું બોલાય ત્યારે તેનો શુભેચ્છક હોવા છતાં જરા રસથી સાંભળતો. કામકાજમાં આવડ હતી તે છતાં ભુલો કરતો તેની યુદ્ધિધન ઘરમાં વાતો કરે તે સરત રાખી અલકકિશોરી રાત્રે વખતસર જીલવડે આખકા લગાવતી તે વિદુરપ્રસાદ એક બોલ બોલ્યાવિના વેઠતો. એનાં માઆપ પણ તેમની અણુઓશીયાળી વહુ ઘરમાં પગ મુકે એટલે ચુપ થઈ જતાં અને નિંદાને વહુની પુંઠપાછળ જ પુરી રાખતાં. દયાશંકરનો દીકરો જયમલશંકર પણ આવ્યો. યુદ્ધિધને આપેલી દ્રવ્યની સહાયતાથી એ ઈંગ્રેજી ભણ્યો હતો અને “મેટ્રીક્યુલેશન”માં મુંબાઈ જઈ પાસ થઈ આવ્યો હતો. એ શરીરે પ્રચંડ હતો, દેખાવમાં પ્રતાપી હતો, અને વ્યવહારકાર્યમાં યુદ્ધિ ઠીક ચલાવતો. એના મોસાળ ભણીથી એ શઠરાયને સગો હતો, અને ભૂપસિંહના મહેલમાં ખરચખુટણ તથા બીજી વ્યવસ્થાની દેખરેખપર નીમાયો હતો. યુદ્ધિધન એની બાબતમાં વાંધો નહીં આણે જાણી શઠરાયે એને આ જગાયે ગોઠવી દીધો હતો અને તેને ગોઠવી દેવાં શઠરાયને ઉશ્કેરનાર નરભેરામ હતો. રાણાએ જયમલશંકરને યુદ્ધિધનને તેડવા મોકલ્યો હતો. એ આવ્યો કે તરત એણે યુદ્ધિધનને શોધી ફહાડ્યો અને કાનમાં સમાચાર કહ્યા:

“ભાઈસાહેબ, આજ કલાવતી આખી રાત દરબારમાં રહી સવારે “ચારવાગે ઘેર ગઈ. રણજીતે ફહાવ્યું છે કે એણે રાજબાની જ વાતો “કર્યાં કરી છે અને રાણા ઉશ્કેરાયા છે. રાણાનો વિશ્વાસ કરવો ન કરવો “એ તમે જાણો. કલાવતી ગયા પછી એમણે શઠરાયપર ચીઠી લખી “મોકલી. કોણ જાણે શું લખ્યું હશે. એમ બબડતા હતા કે ‘આટલું “બધું જુઠાણું ન હોય’—‘રમાબાઈ’ કે પછી એવું કંઈ નામ દીધું અને “લવ્યા કે એણે પણ કાંઈક એવી જ વાત કરી હતી.”

આ વાત સાંભળી યુદ્ધિધને જયમલને પાછો દરબારમાં રવાને કર્યો અને ફહાવ્યું કે હું થોડી વારમાં આવું છું. રાણો શઠરાયને ઠગે છે કે પોતાને ઠગે છે એ એને સમજણ ન પડી. તોપણ હવે લાંબો વિચાર કરવાનો વખત ન હતો. સર્વ વિચાર, સર્વ ગોઠવણ, થઈ ગયાં હતાં. માત્ર ત્વરાના ગભરાટથી એક વાત નવી સુઝી. થોડા સહવાસમાં એણે નવીનચંદ્રને નાણી બેયો હતો અને એ રૂપીઓ બાદલો નથી એવી તેની ખાત્રી થઈ હતી. એને

શઠરાયસાથે સંબંધ નહીં ને દરબારમાં સ્વાર્થ નહીં એટલે નરભેરામ કરતાં પણ વધારે વિશ્વાસપાત્ર ગણાયો. જયમલશંકર ગયો એટલે તરત નવીનચંદ્રને અને અલકદિશોરીને બોલાવ્યાં. “દશમીનું તરત મેડીમાં આણો” કહી અલકદિશોરીને મોકલી અને નવીનચંદ્રને ખભે હાથ મુકી તેની આંખો સામું જોઈ રહી અમાત્ય બોલ્યો:

“નવીનચંદ્ર, આજ મહારે તમને એક કામ સોંપવાનું છે—ઘણું વિશ્વાસનું અને છાનું કામ છે. મહારાં અમૂલ્ય રત્ન તમારા હાથમાં મુકવા જેવું છે. તમે વિદ્વાન છો, કુલીન દેખાઓ છો, અને સર્વ બાબતમાં પ્રમાણિક સમજી છું. હું ધારું છું કે મહારી આંખની શરમ ન રહે તેવે સમયે પણ એ ગુણ તમારામાં રહેશે.”

નવીનચંદ્રને કાંઈક નવાઈ લાગી: “હાજી, મહારે મહોંચે મહારી વાત કરવી યોગ્ય નથી. મહારાપર જે વિશ્વાસ રાખશો તેનું કુપાત્રે દાન નહીં થાય એવી દૃઢ શ્રદ્ધા રાખજો. આપે મને ઉપકારથી બાંધી લીધો છે. આપની કાંઈ પણ યોગ્ય સેવા કરવી તે હું ઈશ્વરપ્રીત્યથે જ કરીશ.”

“તમે જાણો છો કે દરબારમાં આજ નવાળુની થવાની છે.”

“હાજી, વીગત નથી જાણતો.”

“વીગત પછીથી જણાશે. હાલ એટલું કહેવાનું છે કે આજ ગમે તો શઠરાય કે ગમે તો હું એ નક્કી થશે. ઈશ્વર કરશે તો સારું જ પરિણામ થશે. પણ વખત છે, મહારે માથે કાંઈ અડચણ આવી લાગે અથવા હું સૂચના કરું તો એકદમ તમારે ઘેર આવવું અને આ કુટુંબને લેઈ લીલાપુર જઈ ઘરબર લાડે રાખી રહેવું. મહારા દ્રવ્ય તથા દાગીના બાબત સહિ વાત અલક જાણે છે તે બાબત દયાશંકરકાકાની સલાહ લેઈ વર્તવું. લીલાપુર ગયા પછી સાહેબને મળી મહારા સમાચાર કહેવા અને વિદાયતુરને લખવું તથા એ કહે તે પ્રમાણે યોજના કરવી. પ્રમાદ બાળક છે—એની સંભાળ લેવાની પણ તરત તમારે શિર છે. જતું પડે તો જોડેના કહેલામાં ગાડી તથા વાહનો મહેં તૈયાર રખાવ્યાં છે. સમરસેન કે એ મોકલે તેને હથીયારબંધ સાથે લેવા.”

નવીનચંદ્ર આલો બન્યો. એકદમ આ પ્રસંગ આવશે—આટલા વિશ્વાસનું પાત્ર પરરાજ્યમાં પોતાને થવું પડશે—એ તેની કલ્પનામાં પણ ન હતું.

“શઠરાય અથવા તેના દીકરાનો—અજાણ્યા કોઈ પણ માણસનો વિશ્વાસ કરવો નહીં. એકદમ કુચ્છ કરવી. એ લોકના વિચાર અતિ દુષ્ટ છે. હું ધારું છું કે આ કામ તમારા ગળ ઉપરાંતનું નહીં લાગે.” અમાત્ય એક ટશે અને આતુરતાથી જોઈ રહ્યો.

“ આપે ખીલકુલ ડર ન રાખવો. મહારી કુલીનતાની પરીક્ષાનો સમય ઇશ્વરે આ ખેલવેલો આણ્યો છે, અને હું નિષ્ફળ નહી થાઉં.”

કપાળથી આંખો ઉપર, અને આંખો ઉપરથી મહોં ઉપર, હાથ ફેરવી, નીકળતા નિઃશ્વાસને ઢાંકી, અમાત્ય બોલ્યો.

“ નવીનચંદ્ર, હું મહારાં વહાલામાં વહાલાં રત્ન તમને સોંપું છું. આજ સુધી આવો વખત મહારે આવ્યો નથી.”

“ ભાઈસાહેબ, મને આપના ભાઈ જેવો—પુત્ર જેવો—ગણુજો. હું આપને પગે હાથ સુકું છું. આપનું હુકું તેની સાથે મહારે લિખલાવ નથી—

“ વધારે શું કહું ? કહ્યા કરતાં કરી બતાવવું એ વધારે યોગ્ય છે.

“ આપનું દ્રવ્ય મહારે શિવનિર્માલ્ય છે. દેવી મહારાં માતુઃશ્રી છે અને

“ અલકબહેન મહારાં બહેન છે—.”

“ મહારા ખીલ મિત્રો છે. પણ તેમને રાજ્યમાં સ્વાર્થ છે. શઠરાય દ્રવ્યવાન છે—.”

“ ભાઈસાહેબ, હું આપના સંપૂર્ણ વિશ્વાસનું પાત્ર થવા ઇચ્છું છું.

“ હું અપાત્ર નથી. પદસાથી મને કોઈ ફોડે એમ નથી. મહારી ગુપ્ત

“ વાત હું પણ આપને કહું છું. મહારા પિતા લક્ષ્મણપતિ છે.”

આ વાત અમાત્ય ન માનતો હોય એમ દેખાયો. નવીનચંદ્રને તે જોઈ કાંઈક ખેદ થયો.

“ સાખીતીમાં આ મુદ્રા મહેં મહારી પાસે રાખેલી છે તે જુવો.” હીરાની વીંટી જનોઈયે બાંધેલી અને પંચ્યાંની એવડમાં કેડે સંતાડેલી બતાવી. બુદ્ધિધને તે હાથમાં લીધી અને જોઈ રહ્યો. સાતઆઠ હજારનો હીરો લાગ્યો.

“ ભાઈસાહેબ, આપની કેટલીક ગુપ્ત વાતો પણ હું જાણું છું.

“ દુષ્ટ શઠરાયે આપની હત્યા કરવા ધારેલી છે તે મને ખબર છે.

“ કલાવતીની બાબત હું જાણું છું—.”

બુદ્ધિધન ચમક્યો, ટટાર થયો, ખભા ઉંચા કર્યા, હાથ ઉંચો કર્યો, મહોંડે અરકાડ્યો, આંખો વિકસાવી, કીકીયો ફેરવી—મહડાવી, ભમ્મર ભાંગી, અને મહોં ખોળું કર્યું—“ હું ! ”

“ ભાઈસાહેબ, ચમકશો નહીં. એ બધી વાત શી રીતે જાણી તે હું

“ પછી કહીશ. આટલી વાત જાણી પણ હજી સુધી કોઈને મહોંયે—

“ પ્રમાદભાઈને મહોંયે પણ—ઓઠ ફરફડ્યો હોય તો ઇશ્વરની આણ છે.

“ હું વાત છાની રાખી શકું છું. આપની છાની વાતનો મહેં ગેરઉપયોગ

“ કર્યો નથી—આપના વિશ્વાસને હું પાત્ર છું એ જાણાવવા હું આ કહું છું.”

બુદ્ધિધન વિચારમાં પડ્યો.

“ મને આ કામ સોંપતાં આપના મનમાં કાંઈ આશંકા રહેતી હોય
“ તો હું તે કામ લેવા આતુર છું એમ નથી. હું તો પરદેશી-પ્રવાસી-પંખી
“ છું. આપને અનુકૂળ હોય તો ખીજે દેશ અખઘડી છાનો માનો જતો
“ રહેવા તૈયાર છું અને આપ મને સોંપો છો તે કામ ગમે તેને સોંપજો.”

“ ના, ના. એવું કંઈ નથી. ચાલો, ચાલો. તમે મહારા ભાંડુ છો.
“ એ કામ તો તમારે જ માથે પડશે. એટલું સરત રાખજો કે દાંતને
“ જીભ લળાવવી નથી પડતી. મહારાં અમૂલ્ય રત્ન.—”

“ જી, કાંઈ ચિંતા ન કરો.”

અલકકિશોરી આવી. સઉ દશમી કરવા ગયા. જમાઈ પણ દશમીમાં
દાખલ થયો. દયાશંકર એક પાટલાપર વાતો કરવા બેઠો. સ્ત્રીવર્ગને હાથકા-
વવો નહી કરી આજ સુધી રાજ્યખટપટમાંની કાંઈ પણ વાત તેમની આગળ
બુદ્ધિધને કરી ન હતી. આજ જરૂર પડી. નવીનચંદ્રને કહ્યું હતું તે જ વાત
સઉને કહી—તે જ યોજના પ્રમાણે સઉને આજ્ઞા કરવામાં આવી. સઉ
અમર્યાં, ચિંતામાં પડ્યાં, પણ શોક કરવા વખત ન હતો. જમી લેઈ લુગડાં
પહેરવા અમાલ્ય શયનગૃહમાં ગયો. પાછળ શોક ભરી સૌભાગ્યદેવી આવી.

“ દેવી, આ પેટીમાં કાગળીયાં છે. જો નવીનચંદ્ર જોડે લીલાપુર
“ જવાનો પ્રસંગ આવે તો એ ઉઘાડવી અને કાગળોમાં લખ્યા
“ પ્રમાણે કરવું.”

“ પણ આ બધું છે શું? અચિંત્યુ” ગભરાયલે મહોંચે દેવીએ પુછ્યું.

“ કંઈ નથી, તમારે ગભરાવું નહી. હું પાછો આવું ત્યાં સુધી
“ દયાશંકરકાકાને આપણે ઘેર રાખજો.”

“ તમે મહારાથી આવી છાન આજ સુધી રાખતા નહોતા! શું
“ કાંઈ એવો દોષ મહં કયોં છે કે મહારો ભરોસો નથી પડતો?”
આંખ ચોળતી દેવી બોલી.

“ ના, ના, એ તો સહેજ. બધી વાત હું પછી કહીશ. અત્યારે કહેવાનો
“ વખત છે? આ તો એટલું કે આજ દરબારમાં ખટપટ થવાની અને—”

“ હું તમારા મહોં ઉપરથી સમજું છું. તમને કાંઈ મહેટી
“ બહીક લાગે છે.”

બુદ્ધિધન ઉપરથી હસ્યો: “ ના, ના, બહીક શાની? શું છે તે
“ કહ્યું જ છે કની?”

“હા, એ બહીક તો ખરી. પણ મહારું મન ફેલે છે કે આજ
“સારું જ થશે. મને કાંઈ બહીક લાગતી નથી. કાંઈ બીજું હશે—”
અલકકિશોરી આવી.

“અલક, જો નવીનચંદ્રસાથે જવું પડે તો હોંશીયારી રાખજો
“હોં! તહારી ભાભીને જોઈયે કેવી છાતીપર રાખે છે?”

પ્રમાદધન આવ્યો અને કહ્યું કે સહિ એકઠા થયા છે અને દર-
બારમાંથી બીજું તેડું આપ્યું છે. અલકકિશોરીને કંકુ લેવા સૌભાગ્ય-
દેવીએ મોકલી. કપડાં પહેરી યુદ્ધિધન નીચે ઉતર્યો, દાદર અર્ધો
ઉતરે છે, એટલામાં અલકકિશોરી કંકાવટી લેઈ સામી આવી.

“ફતેહ! પિતાજી, દયો. હું જ સામી મળી. હવે જોઈ દયો!
“કપાળ ધરો. હું ચાંદ્રો કરું, આજ તો ડંકા!”

સહિ મેડી ઉપરથી ઉતર્યા અને ખડકીમાં આવી જોડા પહેરી ખારણા
બહાર નીકળવા તત્પર થયા. નવીનચંદ્ર પણ તૈયાર થયો. યુદ્ધિધનના ફેલે-
વાથી પ્રમાદધને તેને સારાં કપડાં, અંગવસ્ત્ર વગેરે પહેરાવ્યું હતું. અને અ-
માત્યે આંગળીયે લીધો. વનલીલા સવારમાં સાસરેથી ઘેર જવા નીકળી હતી
અને વરપાસેથી કાંઈક ખટપટની વાત સાંભળી હતી તે ફેલેવા કુમુદસુંદરીને
ખારણે બોલાવી હતી. એટલે ઉભાં ઉભાં એ જણે વાતો કરી વનલીલા
ગઈ અને કુમુદસુંદરી ઘરમાં પેસે છે એટલામાં અમાત્ય અને સર્વે
મંડળ બહાર નીકળતું સામું મળ્યું એટલે સંકોડાઈ સોડીયું વાળી બહાર
ખુણામાં ઉભી રહી અને સહિ નીકળી ચુક્યા એટલે અંદર ગઈ.

“નવીનચંદ્ર, શકુન તો સારા થયા. દાદર આગળ અલક મળી
“અને ખારણા આગળ કુમુદસુંદરી મળ્યાં.” પ્રસન્ન વદને અમાત્ય બોલ્યો.

“હાજી, મંગળ શકુન સંપૂર્ણ થયા. વારું, આનંદ પામો.” સહિ
અમાત્યને અભિનંદન કરવા મંડી ગયાં અને ઘર બહાર ચાલ્યાં.

આવું છતાં યુદ્ધિધનના મનમાં આશંકા રહી. “આ ઘર પાછું જોવા
“વારો આવશે કે નહીં? કુટુંબનો ફરી ભેટો થશે કે અત્યારે જાઉં છું તે છેલ્લું
“પહેલું? નીકળતાં નીકળતાં દેવીને આખરનું સ્નેહાલિંગન ન દેવાયું! હે
“ધશ્વર, શું થશે? આ મહારાં અલક અને કુમુદ—ફરી મળશે? પ્રમાદ—”
આ વિચારોથી ઉભરાતું મગજ આંખોની ખારીયોમાંથી ઘરનાં ખારણામાં
ઉભેલી પવિત્ર સુંદરીયોને જોતું જોતું શરીરની સાથે ઘસડાયું અને, ઘર
અદૃશ્ય થતાં, ઘરને ભુલી ગયું અને દરબારના વિચારમાં લીન થયું. રંક
જન્મેલાને ભવિષ્ય કારભારના ખારણામાં કંઈ કંઈ વિદ્વો દેખાયાં. તે દૂર કર-
વાનાં સાધનો પણ પોતે ઉભાં કરેલાં દેખાયાં. એની આસપાસ વિચિત્ર

વિચારો કરનારું જુદા જુદા વેશવાળું વિચિત્ર મંડળ ચાલ્યું. રસ્તામાં શઠરાયના મંડળ સાથે ભેગું થયું. મળી ગયું. મળી ગયા છતાં જુદું જણાઈ આવ્યું. અને સર્વ મંડળમાં ભળેલો છતાં સર્વથી જુદો, પોતે નવો હોવાથી સર્વની આંખો ખેંચતો હોવા છતાં કોઈથી ન ઓળખાય એવો, નવીનચંદ્ર નવી સૃષ્ટિ નવી વૃત્તિથી નીરખતો ચાલ્યો.

પ્રકરણ ૧૨.

રાજા, રાજદરબાર, અને રાજકારભાર.

“ આ એકપાસ ઉતરે શર્શી અસ્તમાર્ગે,

“ આ ઉગતા રવિતણા જ હુસુંબી પાદ !

“ સંસાર આ અંહિ દ-શાયુગ-અંતરાળે

“ એ તેજના ઉદય-અસ્તથી બાંધી રાખ્યો.” —શાકુંતલ.

આ ભૂપસિંહનો રાજમહેલ એક મહોટા બગીચાની વચ્ચે-વચ્ચે હતો અને બગીચાની આસપાસ એક કોટ જેવી ચારે પાસ ફરતી ભીંત હતી. ભીંતમાં ધુરન્નેનું અનુકરણ હતું અને બધે ઠેકાણે કાંગરા હતાં. ભીંતની ઉંચાઈ દશેક હાથ હતી. ભીંતપર ચઢાવેલો ચુનો કેટલેક

ઠેકાણે કાળો થઈ ગરતો હતો, કેટલેક ઠેકાણે પોપડા વજ્યા હતા, અને કેટલેક ઠેકાણે પાલખો બાંધી કડીયાઓ કામ કરતા હતા. બગીચામાંનાં ઉંચાં ઝાડોનાં લીલા પાંદડાનું વન ભીંતોને ખભે ચઢી ડોટીયાં કરતું હતું, અને વચ્ચે વચ્ચે સુકાઈ ગયલાં ઝાડોનાં લાકડાં તથા પાંદડાં વિનાની ડાળીયો ખખડતી હતી અને સાથેનાં લીલાં ઝાડનાં પાંદડાંની સાથે અથડાઈ તેમને પણ ખેરવી દેઈ પોતાના જેવાં કરવા મથતી હતી. કેટલાક ઉંચા આંખાને મથાળે રાતા મહોર બેઠેલા જણાતા હતા અને ઉગતા સૂર્યના પ્રકાશમાં નહાતાં નાચતા હતા. લીલા વનમાંથી ફુલની ધોળી કળી નીકળે તેમ આ ઝાડોની વચ્ચેવચ્ચે મહેલના ઉપલા માળ દીસી આવતા હતા. આગ અને ચારપાસની ભીંતો કરતાં મહેલની સંભાળ વધારે દેવામાં આવતી હતી. મૂળ એ માળનો મહેલ હતો તેમાં ભૂપસિંહના વારામાં બીજા એ માળ વધારવામાં આવ્યા હતા અને ઝાડો ઉપરથી તે જ દેખાતા હતા. પડવાની બહીક ઓછી કરવાના હેતુથી બીજા માળ કરતાં ત્રીજા માળનો ઘેર નહાનો રાખ્યો હતો અને તેના કરતાં ચોથાનો ઓછો રાખ્યો હતો. ચોથે માળે તો એક જ શયનગૃહનો મહોટો ખંડ હતો અને તેને યુદ્ધિ-

ધનની કલ્પના પ્રમાણે મુંબાઈનો ઘાટ આખો હતો. એ શયનગૃહને ચારે
પાસ કાચની તકતીઓ ભીંતને ઠેકાણે હતી. દહોડ એ હાથેલીથી મ્હોટી
તકતી ફવચિત જ હતી અને સીસમના ઘરમાં બેસારી હતી. કેટલીક તક-
તીઓ ચોખંડી, કેટલીક લંબગોળ, અને કેટલીક છપાસાંવાળી એમ જુદા
જુદા આકાર હતા. અંદરથી રાતા કસુંબાના પડદા ભરી દીધા હતા અને
કેટલીક બારી આગળ એ પડદાઓ ઉઘાડા રાખ્યા હતા. તે કુસુંબાનાં દ્વાર
કોઈ ઠેકાણે ત્રિકોણાકાર, અને કોઈકે ઠેકાણે ચતુષ્કોણ હતાં. કેટલેક ઠેકાણે
કાચ રંગીન પણ હતા. એ આયનામ્હેલ ઉપર સૂર્યનાં કિરણ પડતાં તેનું
પ્રતિબિમ્બ તીવ્ર થતું અને મ્હેલ બહાર-ભીંત બહાર-નીચે ઉભેલા બેનાર-
ની આંખ પણ એકદમ તેનું પ્રતિફલ સહી શકતી ન હતી. કન્યાવય ગયા
છતાં પણ ઘાટડી ચણીયો ખેરનારી કાઠીયાવાડની કદાવર સ્ત્રીના જેવો
રાજમ્હેલનો દેખાવ હતો. ફરતી મ્હોટી ભીંત કાળા પટાવાળા ધોળા
ચણીયાના ઘેર જેવી લાગતી હતી. રાત્રી ભાતવાળી, કરચલીવાળી, લીલી-
છમ ઘાટડી શરીર ઢાંકી નેફા ઉપર વેરાઈ રહે તેમ ભીંતના કાંગરાપર
ઝાડો દેખાતાં હતાં, અને તેમના શિખરપર લીલો ગોળાકાર રચતી
શાખાઓ લીલી ઘાટડીમાં ઢંકાયલા સ્તનમંડળનો આભાસ ઉત્પન્ન કરતી હતી.
સઉને માથે માથાની પેઠે મ્હેલના માળ દેખાતા હતા અને તીવ્ર કટાક્ષ
મારતી ચળકતી આંખોની પેઠે કાચગૃહ તેજ મારતું હતું. એ નારીની
સૈથીના આગલા છેડાપર ખોર મુક્યું હોય તેમ કાચગૃહ ઉપર અગ્રભાગે
ઉડતો ઉડતો એક પોપટ આવી બેઠો હતો. રંગીન કાચ મહોંપરનાં છુંદડાં-
ત્રાજવાં-જેવા લાગતા હતા.

આ મ્હેલની અંદર વસ્તી ગમે તેટલી હો પણ સૂર્યના તાપથી સળ-
ગતા જતા આકાશ-ધુમટ નીચે એકાંતે એકલા ઉભેલા આ મ્હેલ ભણી
પાસે પાસે આવતો પુરુષસંઘ આવેથી ઉંચું બેઠું ચૈત્રના તેજસ્વી પ્રભાતના
તડકામાં ફલાંત થતો હતો, સઉનાં મહોં રાતાચોળ બનતાં હતાં, પરસેવો
વળતો હતો, અંગરખાં ભીનાં થતાં હતાં, અને મ્હેલ પાસે આવતાં-છાંયડો
પાસે આવતાં-પગનું જોર વધતું જતું હતું. તડકામાં રમી રમી ખાવાનો
વખત થયે-પેટમાં ફુકડાં બોલતાં-રમતીયાળ બાળક સઉ સાથે છોડી ઘર-
ભણી વૃત્તિ કરે અને માને સંભારે તેમ નગર છોડી રાજમ્હેલ ભણી ધસતું
મંડળ દરબારના અને રાણાના વિચાર કરવા માંડતું હતું અને ખટપટનાં
ભુખ્યાં ચિત્ત ફળ આપવા તળેઉપર થતાં હતાં. ઘણી ગાડીયો વચ્ચેથી
આગળ નીકળી રાજવાહન ધસે એમ દરબારનો દિવસ હોવાથી આવતા

નિરપેક્ષી કૌતુકવાન સામાન્ય લોકવર્ગના સંઘમાંથી જુદો પડતો અમલદારોનો નહાનો પણ સજડાસજડી થતો સંઘ આગળ નીકળી આવતો હતો અને ખીલ લોક તેને માર્ગ આપતા હતા.

આવતા સરઘસને સમાસ આપે એવો મ્હોટો ભીંતનો દરવાજો હતો. દરવાજાને બે મ્હોટાં કમાડ જડાં અને લોખંડનાં આપડાથી નીચેથી તે ઠેઠ ઉપર સુધી મ્હોડી દીધેલાં હતાં. દરવાજાના માથા ઉપર એક મેડી હતી ત્યાં ટકોરખાનાવાળા બેસતા અને રાતદિવસના પ્રહર, દરખાસના અવનવા બનાવો, તથા મહિમાવાળા દિવસો, જુદા જુદા રાગની ગર્જના મચાવી મુકી, નગરસુધી જણવતા. આખી ભીંતની જોડે અંદરથી ફરતો સાંકડો ઓટલો હતો તથા ખુરજોમાંથી તોપો ગોઠવાય એવી જગા અને કાણાં હતાં. જુદે જુદે ઠેકાણે આ ઓટલાપર ચઢવાના અંદરથી દાદર હતા અને દરવાજાપરની મેડીમાંથી ઓટલાપર જવાનાં ખારણાં હતાં, મેડીની નીચે કમાડની પાછળ મ્હોટા બે ઓટલા હતા તે ઉપર રાતદિવસ સીપાઈયો સુતા, બેસતા, ગપાટા મારતા, કટાતી તરવારો ઘસીતાજી રાખતા, ખંદુકો ગોઠવી મુકતા, અને ચોટી કરતા. આજ તેઓ હારબંધ ઓટલા નીચે દરવાજામાં ખડા થઈ ગયા હતા અને અમલદારો અંદર જાય તેમ તેમ સલામો કરતો હતા. એક બે સવારો અંદરજહાર આવજવ કરતા હતા અને કંઈ કંઈ સૂચનાઓ કરતા હતા.

દરવાજામાં પેઠા એટલે ચારે પાસે ઝાડી જેવી ઝાડની ઘટા અને વચ્ચે વચ્ચે ખરેલાં પાંદડાંથી ભરેલી પગે ચાલવાની સાંકડી નેળો નજરે પડતી હતી. નેળોની આસપાસ કોસનાં વહેતાં નિર્મળ પાણી ભરેલી નીકો હતી, તેમાં ચક્રલીયો અને ખજુતરો ઠેકાણે ઠેકાણે ચાંચો બોળતાં હતાં, નહાતાં હતા અને પાંખો ફફડાવતાં હતાં. કોસનો અલિન અવિચ્છિન્ન ચીકારશબ્દ ઝાડોમાંથી આવતો કાને પડતો હતો; અને નેળોમાં ઉભેલા તથા ફરતા કામ કરતા માળીયો અને મજુરોનાં અર્ધાં ઉઘાડાં, તરી આવતી રંગોથી ભરપુર, અને બળવાન કાળાં ચળકતાં શરીર આસપાસના આગથી અસંવાદી ન હતાં. આ સ્થળે ઈશ્વરચના ઉપર માનવોની કારીગરીએ ડહાપણ-ડાહલાપણું ઘણું ઓછું ક્યું છે અને જુના વખતના સંસ્કારોને સ્મરણમાં રાખવાનો પ્રયત્ન અત્રે ઘસાયો નથી: આવા આવા વિચારો મુંબાઈમાં ઉછરેલા મુંબાઈના કૃત્રિમ બાગબગીચાના અનુભવી નવીનચંદ્રને દરવાજામાં પેસતાં થયા. પ્રાચીન પુસ્તકોમાં લખેલા ચીતાર નાટકરૂપે તેની આંખ આગળ ખડા થતા જણાયા. તેના મન ઉપર ગંભીરતાનું પ્રતિબિંબ પડ્યું.

ચોપાસ; જમફળ, દાડમ, સીતાફળ, રામફળ એવાં એવાં ફળનાં
 નહાનાં મ્હોટાં ઝાડ હતાં. કંઈ કંઈ ઠંકાણે જુદા જુદા રંગનાં ફળ લચી રહ્યાં
 હતાં. જુદા જુદા રંગનાં અને જુદી જુદી વાસનાવાળાં ફુલ ઘણે ઠંકાણે
 આંખ અને નાકને ઈશ્વરપ્રસાદીથી તૃપ્ત કરતાં. કોઈ કોઈ ઠંકાણે પોપટ, મોર,
 કોયલ, ચકલી, અને ખજુતર ઉડતાં, ફળ ખાતાં અને લેરતાં, અને પાંખના
 ફફડાટથી તથા તીવ્ર શબ્દથી સાંભળનારનો કાન ભરી મુકતાં. માત્ર આંખને
 જ ઠારનારી શોભાથી ભરેલા સુંબાઈના બાગની નવીનચંદ્રને દયા આવી.
 તેનું ગંભીર થયેલું અંતઃકરણ દ્રવવા લાગ્યું. ઈચ્છા એકાંત ઝાડ, ઈચ્છો એકલો
 મહેલ, સર્વને ઢાંકતું તપતું ત્રાંબા-પીત્તળ જેવું થતું આકાશ, અને સર્વેની
 વચ્ચે ક્ષુદ્ર જંતુ જેવો હુબેલો પોતે એ જોઈ નવીનચંદ્રનું મન દીનવૃત્તિ
 અનુભવવા લાગ્યું. દુષ્યન્તે તપોવનમાં અનુભવેલા વિકાર સમજાયા. સમ-
 ણીની ઉડી લાંબી ચીસ સાંભળી કાઉપુરે કરેલું વર્ણન સ્મરણમાં આવ્યું.
 પોતાની સાથનાં ધીમે ધીમે શાંત દેખાતાં આલતાં મનુષ્યો પણ આ જડ-
 સૃષ્ટિમાં ભળતાં જણાયાં. પોતે એકલો પડ્યો લાગ્યો અને ઘર તથા
 સુંબાઈમાં રહેલાં માતાપિતા નવીનચંદ્રના મન આગળ આવતાં, કોઈ
 સાંભળે નહીં એમ મનમાં મ્હોટે સાદે, ગાવા લાગ્યો.

“ ઘર તજી લમું હું દૂર સ્વજન- હોંન, ઉર ભરાઈ આવે,

“ નહોં ચરણ ઉપડે હુંથી શોકને માર્યે !

“ ધોંમી ધોંમી શેલ્ટ વહોં જતી, ભટકતી વળી પો નદી છન્દે.

“ લમોં લમી મુક્યા નિઃશ્વાસ ત્યાં જ મન મન્દે.

* * * * *

“ જઉં ત્યાં, હું આવું વળોં અંહી, જઉં ક્યાં ક્યાંક, કંઈ કંઈ જોવા;

“ મહારોં ઠરે ન કંઈ પણ આંખ, માંડતી રોવા.

“ ડસડસી નિરંતર રહ્યું, ભાઈ, મુજ ઉર લમતું તહારામાં,

“ બધું જોઈ જોઈ, રહી રોઈ, જય બહાલામાં !

“ તે રહે તુંમાં દિનરાત્ર, રહે તુજ સાથ સદા સંધાઈ,

“ દૂર જતું જય તે તેમ પ્રીતિની દોરી જય લંબાતી !

“ મહારા મિત્ર !

“ મહારી રમતગમતના મિત્ર ! પુરાણ શી પ્રીત ! સદા સુખી રહેજે !

“ તુજ ઘરની ચોઈ પ્રતિપાળ કરો સ્થળોદેવ હોય જે જે તે.*

“ આહા ! કુમુદસુંદરી ! દૂર કરી પાસે આવી. શું તહારી સંભાળ

“ લેવાનો વખત મહારે આવશે ? ઘર ! મિત્રતા ! સ્નેહ ! શું તમે ભુલાઓ એવી

“ વસ્તુઓ નથી ? સુંદરતા ! પવિત્ર મનની સુંદરતા ! સરસ્વતીલરી સુંદરતા !

“ શું તહારો મોહ અનિવાર્ય છે ? ના, ના. ”

અચિન્તી ટકોરખાનાએ ગર્જના કરી. કાન ચમક્યા. ઉંચું જોયું. મહેલ-પર ધબ ઝહડી અભિમાનલરી ફરકતી જણાઈ. જનસમૂહ સચેતન થતો લાગ્યો. પોતાની દુનિયા મુઠી આંખકાનની દુનિયામાં મન સરી ગયું. દર-ખારીયો વચ્ચે બુદ્ધિધન જોડે પોતે ચાલે છે એ ભાન પરદેશી પ્રવાસીને થયું. સુવર્ણપુરના રાજ-ઉદ્યાનના એક ભાગમાં એક જણના પણ મનમાં આવી જતના વિચારો સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પછી આજ મહેલઢેલા જ થયા હશે, થયા તે કોઈએ જાણ્યાએ નહીં, એ જાણવાની યોગ્યતા કોઈનામાં હતીએ નહીં, એ વિચાર ઉત્પન્ન થતાં જ તરત ત્યાંના ત્યાં જ શાંત થયાઃ આ પરિણામ સુવર્ણપુરના સંસારને ઉચિત જ થયું.

દરવાજાથી આગળ બે પાસનાં ઝાડો વચ્ચે થઈને એક રસ્તો હતો તેપર ચાલતાં ગોળાકાર ઝાડનું ઝુંડ આવ્યું. તેમાંના વચાળામાંથી જતાં વિશાળ રાજમહેલ આવ્યો અને આકાશનું દર્શન બંધ થયું. રાજમહેલ પૂર્વાભિમુખ હતો પણ ખીજી બાજુઓ ખારણાં વિનાની ન હતી. પૂર્વાભિમુખ દ્વાર આગળ વિજયસેન અને તેના ઉઘાડી તરવારોવાળા હારણંધ સ્વારોની એક-પાસ એક વૃદ્ધ પણ બળવાન હાથી ઝુલતો હતો. તેનું ભવ્ય મસ્તક ધીરે ધીરે આમ તેમ ફરતું હતું અને સર્વ આવનારપર એની ગંભીર દૃષ્ટિ જિજ્ઞાસાથી-કૌતુકથી-પડતી હતી અને વચગાળે ઘંટારવ થતો હતો. આ મહાન પ્રાણીને જોવાના પરિચયવાળા ઘોડા ચમકતા ન હતા, પણ ઘંટારવ થતાં કાન ઉંચા કરતા અને તોફાન તથા ખોખારા મુઠી દઈ પ્રતાપી હાથી આગળ શાંત થઈ ઉભા હતા. રાજમહેલ સામે ઉભેલા આ, બુદ્ધિવાળી ચેષ્ટાથી અને મનભર પ્રયંડ આકારથી સર્વને ગંભીર કરી નાંખનાર, પ્રાણીને જોઈ સર્વ મંડળ તેને માન આપી સંકોચાઈ મહેલમાં જતાં હતાં. ભૂપસિંહ તેપર બેસી થોડી વાર-પર જ આવ્યો હતો. “માતંગરાજ” હાથીપર ઘણા રાણાઓએ સ્વારી કરી હતી અને કારભારીયોને તે ઓળખતો હતો. શઠરાયને અને બુદ્ધિધનને જોઈ તેણે વિભૂતિવાળી શુંડ ઉંચી કરી અને મસ્તક કંપાવ્યું. શઠરાય તે જોઈ

આલ્યો ગયો. બુદ્ધિધન તેની પાસે ગયો, શુંડ પર હાથ ફેરવ્યો, અને મહાવત સાથે મીઠાશથી વાત કરી હાથીની ખખર પુછી પાછો વળ્યો અને માતંગરાજ તેની પાછળ જોઈ રહ્યો. નવીનચંદ્ર આ સર્વ જોઈ વિસ્મય પામ્યો અને તર્ક વિતર્ક કરતો કરતો સઉની સાથે મહેલમાં પેઠો.

મહેલમાં પહેલે માળે દરબાર ભરાવાનો હતો. પીત્તળના કઠેરાવાળા પહોળા દાદરપર ઉંચી ભરતવાળી શેતરંજી જડી દીધી હતી. હેઠે જોડાનો ઢગલો કરી સઉ મંડળ ઉપર ચઢ્યું. અને દરબારના દીવાનખાનામાં ગયું. દૂહોડ એ હજાર માણસ માય એવડું મહોટું દીવાનખાનું હતું. ઉંચો ઉનનો ગલીયો આખા દીવાનખાનામાં પાથરેલો હતો અને સામીપાસ રાણાનું સોનારુપાએ જડેલું ખુરશીના આકારનું સિંહાસન હતું. તેને હાથાને ઠેકાણે સિંહ હતા. તેના ઉપર સોનેરી ભરતવાળા રેશમનાં ગાદી તણીયો હતાં. સિંહાસન નીચેથી તે લગભગ અર્ધા દીવાનખાનામાં ઉંચા સોનેરી ભરતવાળો ગલીયો પાથરી દીધો હતો. વિવિધરંગી મહોટી ખારીયોમાંથી સૂર્યના પ્રકાશનો પ્રવાહ આવતો. તે તેમનાં પીત્તળની જળીવાળાં ચક્રચક્રીત કમાડમાંથી પ્રતિક્ષિત થઈ આખા દીવાનખાનામાં તેજનો અંબાર ભરતો. ખારીયોની સામી પાસ ભીંતે એવા જ રંગ અને આકારની કૃત્રિમ ખારીયો રાખી હતી. અથવા એવો જ આભાસ આપનાર મહોટાં તાકાં-કખાટ-હતાં. ખોટી ખરી ખારીયોના ગાળાઓમાં સામાસામી મહોટાં નિર્મળ કાચવાળા તકતાઓ ટેબલ જેવી એસણીપર મુક્યા હતા અને તેમની આગળ રમકડાં, ચીનાઈ વાસણો, અને એવા એવા પદાર્થો મુકેલા હતા. ભીંતપર પણ આસમાની રંગ હતો અને નાટકના પડદા પેઠે તે ચીતરી ફહાડી હતી. છતપર રાતો ચળકતો રંગ, ખીલોરી ઝુમરો, હાંડીયો, કાચના ગોળા અને એવા એવા શણગાર હતા. છતની રંગીન કીનારીની આસપાસ ભીંતપર કીનારખાની ઝુલ કરચલી પાડેલી હતી. નીચે ઉંચે અને આસપાસ જોતાં દીવાનખાનું એક વિશાળ પલંગ જેવું લાગતું હતું. એ પલંગપર પડતાં માનવીનું મન અંજલઈ જઈ મોહનિદ્રા પામતું, રાજવૈભવનું સ્વપ્ન જોઈ ઘડી વાર પોતાની ખરી સ્થિતિ ભુલી જતું, અને અધિકારેષણ સાથે વધારે વધારે ગાઢ બાથ ભીંડતું.

કારભારીયો અને અમલદારો આ દીવાનખાનામાં એકઠા થતાં અહીંયાં ત્યાં ફરવા લાગ્યા, કોઈ ખારીયે ઉભા રહ્યા, કોઈ આયનામાં જોવા લાગ્યા, કોઈ ઉંચે નજર કરવા લાગ્યા, કોઈ વાતોમાં ભળવા લાગ્યા, કોઈ દરબારની તૈયારીના કામમાં ગુંથાતા આમતેમ ઉતાવળથી હેરફેરા કરવા લાગ્યા, કોઈ ઉભા, કોઈ બેઠા, કોઈ વાટ જુવે છે, કોઈ વિચાર કરે છે, કોઈ

જોઈ રૂંદે છે, કોઈ કાન માંડે છે, કોઈ શૂન્ય મનવાળા બની આરામ લોગવે છે, કોઈ નવાળુની પુછે છે, કોઈ ગપાટા મારે છે, કોઈ ખરા સમાચાર ફેલે છે, કોઈ કોઈના કાનમાં આજનું ભવિષ્ય વર્તે છે, કોઈ બનનાર બનાવપર પોતાના ભાગ્યનો આધાર વિચારે છે, કોઈ ઉત્સાહમાં છે, કોઈ ચિંતામાં છે, કોઈ નિરાશ છે, કોઈ પોતાની વૃત્તિ સંતાડે છે, કોઈ પારકાની વૃત્તિ જાણી લેવા પ્રયત્ન કરે છે, કોઈ શત્રુતા સંતાડી જીભ ઉપર મિત્રતાના ઉલરા આણે છે, કોઈકે તે સમજે છે, કોઈકે તેથી લોળવાય છે, કોઈકે સામા સાથે સામા જેવા બને છે, કોઈકે સ્પષ્ટવક્તા થઈ હાસ્ય પામે છે, કોઈકે વેરની આંટી વાળે છે, અને અનેક આદર્શોમાં, કાચના ગોળામાં, ખીલોરમાં, ચળકતા પીત્તળમાં, અને એમ જ અનેક સાંભળનાર, જોનાર, અને વિચારનારના કાનમાં, કીકીમાં, મનમાં અને જોલમાં સર્વનાં પ્રતિબિમ્બ ઓછાંવત્તાં, નહાનાંમ્હોટાં, ઝાંખાં અથવા સ્પષ્ટ, જુદે જુદે રૂપેરંગે, અને જુદી જુદી સ્થિતિરતાથી પડે છે. તે સર્વનો આભાસ યુક્તિધનની આંગળીએ વળગી ફરનાર અને તેથી સર્વની દૃષ્ટિ ખેંચનાર નવા નવીનચંદ્રના અંતઃકરણમાં સ્ફુરવા લાગ્યો—અમકારો કરવા લાગ્યો. વીલાયતી માલનું મહાપ્રદર્શન જોતો હોય, જોલતાં ચાલતાં પુતળો જોતો હોય, અજાણી ભાષા જોલનાર લોકના બજારમાં ફરતો હોય, સંસારજાળના સમૂહ વચ્ચે સંન્યાસ લેઈ ઉભો હોય,—તેમ આ સર્વ મંડળ વચ્ચે ઉભેલો તથાપિ પોતાને એકલો ધારતો નવીનચંદ્ર, આ સર્વ ઇંદ્રજાળ ઉપર ધીર દૃષ્ટિ નાંખતો, કૌતુક ધરતો અને અવલોકન કર્મ કરતો, કંઈ કંઈ વિષયનાં મનમાં પૃથક્કરણ કરવા લાગ્યો—અને ઘડી એ ક્રિયામાંથી વિરામ લેતાં સૂર્યકિરણના પૃથક્કરણનું સાધનભૂત થતા વિચિત્ર રમણીય રંગોથી ભરાતા માથા ઉપરના ખીલોર સાથે પોતાને સરખાવવા લાગ્યો અને મનમાં હસ્યો.

આ અંતઃક્રિયા થતી હતી એટલામાં ઉનના ગલીઆ ઉપર પ્રજાવર્ગના લોક આવી ભરાઈ ગયા અને ગરબડાટ મચાવતા ધક્કામુક્કી કરતા જોસવા લાગ્યા; કેટલાક તો ગામડીયા વર્ગપેઠે ચારેપાસ જોવા લાગ્યા, કેટલાક ભારે ખમ થઈ આઘા ઉભા રહ્યા, કેટલાક રાજદરબારમાં હક ધરાવતા હોય તેમ સઉથી આગળ આવી ઉભા, કેટલાક અમલદારોને સલામ કરવા લાગ્યા, કેટલાક પોતાની વગના અમલદારો ભણી આંગળી કરી પોતાના સ્નેહીયોને આનંદભેર ખતાવવા લાગ્યા, અમલદારો પોતાની સલામ ઝીલે એટલે પોતાનું મહત્વ વધ્યું માની કેટલાક મનમાં કુલવા લાગ્યા, અને રાજસત્તાએ જેને નમસ્કાર કરવા જોઈ એ—જેને પૂજનીય ગણવી જોઈ એ એવી—રાજ અને કાર-ભારીયોની કામધેનુ—પ્રજા શુદ્ધ અધિકાર આગળ પોતાનું ગૌરવ ભુલી જઈ દીનતા ધરતી ઉત્સાહ માનવા લાગી. તેમના ઉત્સાહઉપર નવીનચંદ્રની આંખ

ઠરી. આંખ જરી ફરી તો એક ખારી આગળ ઘણા ગાઠ મિત્રો હોય એમ શઠરાય અને યુદ્ધિધનને એકબીજા સાથે હસતા અને દેખાઈ આવતા રસભેર રાજ્યકાર્યની વાતો કરતા જોઈ એ અદ્ભુત આશ્ચર્ય પામ્યો.

એવામાં અચિંતી દૂરના ખંડમાંથી ધીરગંભીર ગર્જના થઈ: “નીલા “ રખો મહેરબાન !” મેઘનાદથી મોરનું ટોળું ચમકે તેમ સર્વ એકદમ ચમક્યા અને ઝટોઝટ પોતાનાં ઠેકાણાં ખોળવા લાગ્યા. સિંહાસનની જમણી પાસે શઠરાય બેઠો. જોડે કરવતરાય, દુષ્ટરાય, અને પછી બીજા કારભારીયો અને અધિકારીયો ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવાઈ ગયા અને વચ્ચે કોઈ કોઈ એ ક્રમવિરુદ્ધ પણ જગા લેઈ લીધી અને બીજા ચેપે કરતા રહ્યા. સિંહાસનની ડાબી બાજુએ યુદ્ધિધન બેઠો અને જોડે પ્રમાદધન બેઠો. નવીનચંદ્ર તેની પાછળ બેઠો. સમરસેન કેડે તરવાર ખાંધી સિંહાસન પાછળ ડાબીપાસે એક ખુણામાં મુછે હાથ ફેરવતો બેઠો. યુદ્ધિધન સાથે આવેલાં બીજાં માણસો—શાળાના માસ્તર વગેરે—જેની સાથે ફાવ્યું તેની સાથે ગોઠવાઈ ગયા. અમાત્ય અને તેના પુત્રના પછી કાંઈકે માર્ગ મુકી રાણાના ભાયાતો દાઢી મુછનું આડંબર જુદી જુદી રીતે ધારી મુનેરી વળ અને પેચવાળાં પાઘડાં ઘાલી કેડે કટારો અને જમૈયા ભરી બેઠા અને નવા નવા આવતા જાય તેમ તેમ ખસતા જાય અને માર્ગ આપતા જાય. એવામાં અંધકાર જેવા પાછળ આવતા તબલચી વગેરે મંડળને અગ્રભાગે ઝુલતી ઝુલતી, પશ્ચિમમુખે ઉભેલા વાદળાના લીસોટા જેવા ઓઠને. મહોમાં સારીપેઠે ભરેલા પાનના ખીડાના રસથી રાતાચોળ કરતી, ઉત્તરવાળી સંધ્યા (સંધ્યા-કાળ) જેવી કલાવતી ઠમકા કરતી કરતી આવી અને દીવાનખાનાની દુનિયાના મધ્યભાગમાં સપરિવાર બેઠી. નિદ્રા સમીપ આવતી હોય તેમ સર્વની આંખો ઘૂણાયમાન થવા માંડી. સુવાનો સમય આવ્યો હોય અને વિષયવાસના ચારેપાસ પ્રબળ બનતી ઉડતી હોય તેમ સર્વનાં ચિત્ત નિર્લજ્જ થવા લાગ્યાં. સર્વની વચ્ચે ખાલી રૂહેલી જગા પથોરી જેવી હોય અને તેમાં બેઠેલી કલાવતી સન્નિવેત નાચિકા જ હોય તેમ તેના ઉપર સર્વ પુરૂષવર્ગની આંખ જવા લાગી—ગઈ.

આવે વખતે માત્ર બે ત્રણ જણની આંખો જુદું કામ કરતી હતી: સર્વની આંખોનો વ્યવહાર જેવામાં નવીનચંદ્રની આંખ ગુંથાઈ. યુદ્ધિ-ધનની પાછળ ભરાઈ સિંહાસનને ઓથે રહી જયમલ કાંઈકે વાતો કરવા લાગ્યો અને મહો પાછું ફેરવી યુદ્ધિધનને કાન માંડ્યા. શઠરાયની પાછળ બેઠેલા નરભેરામની આંખ આ દેખાવ એક ટશે જોઈ રહી.

“ દુષ્ટરાય કલાવતીના ખંડમાં કાંઈક તપાસ કરવા પેઠો હતો.”

શ્વાસ ન માતાં જયમલશંકરે અમાલ્યના કાનમાં કહ્યું.

“ શું કરવા?” આતુરતા સંતાડી અમાલ્યે પુછ્યું.

“ તે તો કોણ જાણે, પણ અંદર કાંઈક અડપહું કરતો હતો.”

“ ક્યાં મહેલ વચ્ચેવચ્ચ?” અભાણ્યો બની અમાલ્ય ચાલો અનેલો દેખાઈ બોલ્યો.

“ હા. હા. હું ને નરભેરામભાઈ તે વખત રાણાજી પાસે ઉભા

“ હતા ને નરભેરામભાઈ આજનું ઈંગ્રેજી વર્તમાનપત્ર રાણાજીને વાંચી

“ સંભળાવતા હતા. એટલામાં આ નવાં ઈંગ્રેજી ‘ ફાશન’નાં પટપટીયાં

“ હવણાં કરાવ્યાં છે તેમાં એમની નજર પડી એટલે વાંચવું છોડી જરીક

“ બાડી આંખે જોવા લાગ્યા.”

“ એટલે?”

“ રાણાજીએ પુછ્યું કે કેમ બંધ પડ્યા? શું જુવો છો?” નરભે-

“ રામભાઈએ ‘ કંઈ નહી’ કહી વાત ઉઠાવવા માંડી પણ રાણાજીએ

“ આગ્રહ કર્યો અને પટપટીયાંમાંથી જોયું અને મીઠજ ગયો.”

બુદ્ધિધનના અંતઃકરણમાં અમૃત રેડાયું પણ ઇહારથી જણવ્યું

નહી: “ રાણાજી કાંઈ બોલ્યા?”

“ તરવારપર હાથ મુકી ચોઠ પીસી બારણું ઉઘાડવા દોડ્યા અને

“ આંખો રાતી ચોળ કરી દીધી.”

“ હું!”

“ પછી તો નરભેરામભાઈએ પાસે જઈ રાણાજીનો હાથ ઝાલ્યો

“ અને મને ફહાડી મુકી કાનમાં કાંઈક ફહેતા હતા ને હું ઇહાર આવ્યો.”

વિચારમાં પડી બુદ્ધિધને જયમલને “ઠીક, બેસો” કહ્યું. થોડી-

વારે પાછો બોલાવ્યો અને કાનમાં કહ્યું.

“ જયમલ, ઉપલે માળે જઈ બારીએ ઉભા રૂહો અને લીલા-

“ પુરને રસ્તેથી ઘોડાગાડી આવતી દેખો એટલે પાછા આવી મને ફહેજો.

“ કોઈને બખર પાડવાની જરૂર નથી.”

“ બહુ સારું” કરી જુવાન સઉની પાછળ થઈ જતાં આલ્યો

ગયો. નરભેરામને કાંઈ સમજણ ન પડી-માત્ર જતાની પુંક પર નજર

નાંખી તે અદૃશ્ય થતા અમાલ્યસામી ફેરવી કલાવતીને અને તેની આસ-

પાસ પાંખો પેઠે બીજી બે ગણિકાઓ આવી બેઠી હતી તેને બધાની

પેઠે જોવાં લાગ્યો અને સહિમાં સુંદર કોણ છે તે વિષે શઠરાય અને કરવતરાય સાથે ચર્ચામાં પડ્યો.

એટલામાં સિંહાસન પાછળનું દ્વાર ઉઘડ્યું અને “ નીલા રણો મહારાણા—મહારાજાધિરાજ—નીલા રણો”ની ગર્જનાએ સહિના કાનપર છાપો માર્યો અને કલાવતીને જોવી મુઠ્ઠી દઈ, રાણા લણી જોતું જોતું સર્વ મંડળ એકદમ વાના ઝપાટા પેઠે ઉભું થયું—આખું દીવાનખાનું જ ઉભું થયું, ઉપર ને આસપાસના કાચમાં અને અંતઃકરણમાં સર્વ ઉભા જ થયા. અને એકદમ એ હંતર માણસ નીચા પડી સલામો કરવા મંડી ગયા. સલામોનો વર્ષાદ વર્ષવા લાગ્યો. અગણિત કપાળદ્વેષોપર તીડની પેઠે હાથ ઉભરાવા લાગ્યા—ઉંચા નીચા થવા લાગ્યા.

જરીયાનનાં વસ્ત્રો અને હીરામોતીનાં આભૂષણ પહેરેલાં, હીરે જડેલી સોનાની મુઠવાળી તરવાર કેડે રાખેલી, કસબી લપેટાવાળા માથાના મંડીલપર હીરાનો મુકુટ ધરેલો, એવો રાણો, દેખાતા પ્રસન્ન મુખથી, દબદબા સાથે, છાતી ફહાડી, આવ્યો અને શઠરાય લણી જોઈ હસી સિંહાસનપર બીરાજ્યો. સર્વ મંડળ પણ એસી ગયું. સિંહાસન પાછળનો લાગ છડીદારોથી ઉભરાવા લાગ્યો. એ પાસ સોનેરી ચામરો ઢોળાવા લાગ્યાં. એક પાસ વિજયસેન રાણાના શરીરરક્ષકને સ્થળે ઉઘાડી તરવારે ઉભો. દરબારસભ્યે આમ રૂહેવાનો સુવર્ણપુરના રાજમહાલનો વહીવટ હતો. બીજાપાસ રણજીત સોનેરી છડી લેઈ ઉભો. આગળ એક પાસ ઉભો રહી એક મ્હોટો પંખો એકજણ ઉરાડવા લાગ્યો. ગુલાબ વગેરે ફુલના મ્હોટા મ્હોટા ગોટા, અત્તરદાનીયો, ગુલાબદાનીયો, સોનારુપાના વરગવાળાં પાનનાં બીડાં, ઇલાદિથી ભરેલા મ્હોટા રુપેરી થાળો વચ્ચેવચ્ચ મુકવામાં આવ્યા. રાણાના શરીરપરના અત્તરઆદિ સુગંધી પદાર્થો મગમગાટ થવા લાગ્યા. સર્વનાં નેત્ર અને નાક તૃપ્તિ ભોગવવા લાગ્યાં. કાનને તૃપ્ત કરવા પ્રથમ સારંગીયે અને પછી કલાવતીના મધુર ઝીણા કંઠે આરંભ કર્યો.

“ આઆ ”

અને મૃદંગ, સારંગી, અને સતાર ત્રણેનો યોગ્યક્રમે ઉપયોગ થયો. વસંત ઉતર્યા જેવો હતો તોપણ રાણાને શોખ હતો તેથી બીજું બધું ગાયું તેમાં દ્વિભાષિક હોરીયો પણ ગાઈ અને

“ મેં તો નહીં રહુંગી તેરા નગરમેં;

“ ઘોળે દહાડે કીસનજી લુટે છે અમને !

એ હોરી ગવાતાં સર્વ સલાનાં અંતઃકરણ આનંદમાં લીન થયાં. ગણિકાના ગાન સાથે અને હાવભાવ સાથે શ્રોતાગણનાં ચિત્ત ચમકતાં હતાં અને દ્રવતાં હતાં. સારંગીનો સંવાદ કરતો ગાનનો સ્વર આખા સલાલયમાં—આખી સલાના અંતઃકરણમાં—લય પામતો હતો અને સતારના તારના રણકારથી સર્વનાં ચિત્ત ભેદાયાં. સર્વ સમાધિસ્થ થયા. છેલ્લું ચરણ આવ્યું.

“ જુલમ કરે તેને કોઈ ન પુછે,

“ ન્યાય નહી એ નગરમેં !—ધોળે દહાડે^૧ ”

એ સ્વર કલાવતીના મુખમાંથી બહાર ભાગ્યે નીકળ્યા હશે એટલામાં જયમલ પાછો આવ્યો, બુદ્ધિધનના કાનમાં વાત કરી અને એ મીનીટમાં ઘોડાગાડીના પડઘા સંભળાયા. સર્વની સમાધિ ભાગી ન ભાગી થઈ એટલામાં રસલસાહેબનો શીરસ્તેદાર રામચંદ્રરાવ સીપાઈ સાથે અંદર દાખલ થયો, ગાન જરીક અટક્યું, રામભાઈને સારુ રસ્તો થયો, બુદ્ધિધન સામો લેવા ગયો, શઠરાયે ઉઠી હાથ મેળવ્યા, રાણાએ બેઠાં બેઠાં સલામ સ્વીકારી અને રાણા અને અમાલ્યની વચ્ચે રામભાઈ બેઠાં.

ઉશ્કેરાયલા જેવો રાણો મુછે મરડતો મનમાં મનન કરતો હતો: અકેવીય અનુકરણ કરતો હતો.

“ તું તો મત રહે મેરા નગરમેં.

“ ધોળે દહાડે, ઓ રંડી, ઠગે છે તું અમને. ”

તે મનમાં રામભાઈ આવ્યાથી વિશ્લેષ પડ્યો. રાણાએ સાહેબની પ્રકૃતિના સમાચાર પુછ્યા. શઠરાયે આગમનપ્રયોજન પુછ્યું. રામભાઈએ કહ્યું: “ દરબાર પુરો થયા પછી કહીશ, એટલી ઉતાવળ જેવું નથી. ” આ વાતો થાય છે તેનો લાભ લેઈ કલાવતી ઉઠી. બેઠી બેઠી ગાયન કરતી હતી તે વેશ બદલવા ગઈ. એટલામાં એક સીપાઈ આવ્યો અને રણજીતના કાનમાં કાંઈ વાત કહી. રણજીત દુષ્ટરાયને ખુણે બોલાવી ફેલા લાગ્યો:

“ ભાઈસાહેબ, માફ કરજો. હું તો નીમકહલાલ છું કે હરામ છું “ તે મહારો ઈશ્વર જાણે છે. પણુ આપનો મેરુલો કેવો છે? તે જાણો છો? ”

“ તહારા કરતાં બહુ સારો છે. ”

“ તો, ભાઈસાહેબ, આવો લાગ નહી મળે. આપને અહીં રોકાયા

“ જાણી ઘરમાં— ”

૧. આ હોરી અર્ધી ગુજરાતી અને અર્ધી હિંદુસ્તાની છે. દ્વિભાષિકતા લાડમાં તણાયાનું ચિહ્ન હશે.

“ સાળાં, લુચ્ચા ! જલ કાપી નાંખીશ.” ભરદરખાર ન હતો તો દુષ્ટરાય હાથ ઉગામત.

“ લાઈસાહેબ, અધધડીનું કામ છે. ઘેર છાનામાના પધારો અને “ આંખવડે ખાંતરી કરો. હું જુહું ખોલતો હઉં તો તમારી તરવાર ને “ મહારું માથું” કહી એક આંખે જોનાર તાકીને જોઈ રહ્યો. દુષ્ટરાય પાછો પોતાને ઠેકાણે ગયો પણ જીવ સ્થિર ન રહ્યો. ધુંવાપુંવા થયો. સંશયમાં રહેવું એ માણસને મહાવસમું લાગે છે. જહાનું ફહાડી ઘેર જઈ તપાસ કરી જોવી એ તો નક્કી થયું. પણ આજ દરખારમાં હતું એનાથી કાંઈ પણ કામ વધારે જરૂરનું નહીં ગણાય. ઘરમાં કોઈ અચિંત્ય માંદું થયું છે તે જઈ અંદોખસ્ત કરી તરત પાછો આવું છું એવું કહી પિતાની રજા લઈ ઉઘ્યો અને ગભરાયલો ગભરાયલો ઘેર ગયો. ગભરાટમાં કોઈ સીપાઈને સાથે લેવાનું ભુલી ગયો. સીપાઈઓનાં મન દરખારના જોયામણામાં હતાં તેમણે એને જતો દીઠો નહીં એટલે એની સાથે જવાનું કોઈએ કહ્યું નહીં. એકલો એકલો ગયો.

કલાવતી અંદર ગઈ એટલા વખતમાં ખીજી નાયકાઓ ગાતી હતી. કોઈ કોઈ સ્થળે તેમનું ગાન કલાવતી કરતાં ચડતું હતું પણ હજી-રીયોએ દરખારની માનીતીનું જ ગાન વખાણ્યું. ટપ્પા, હુમરી, અને એવા એવા ગાનથી થોડો વખત પ્રજ્વલ્લને રમણીય થઈ પડ્યો. અને દર-ખારીયોએ જાણી જોઈ તેપર ધ્યાન ન આપ્યું અને ગરબડાટ મચાવી મુક્યો. મનમાં ખીજવાતી પણ નિરુપાય ગાનારીયો તે સર્વ મનમાં સહન કરી પોતાનો પ્રયત્ન વધારતી હતી કે કંઈ કરતાં પણ કોઈ વખતે પણ પોતાની અસર એની મેળે રાણાપર થાય.

બુદ્ધિધને હળવે રહી રામલાહિ પાસેથી સાહેબનો કાગળ માગી લીધો અને વાંચ્યો. શઠરાયે માગ્યો. બુદ્ધિધને રામલાહિને આપ્યો અને કહ્યું કે લાંબે હાથે ખડોઆડો. રાણાએ વચમાંથી માગ્યો, લીધો, વાંચ્યો અને શઠરાયને આપ્યો. જોડે એકલા કરવતરાયે વાંકાં વળી વાંચ્યો. કર-વતરાયના જીવમનો ભોગ થઈ પડેલો વાણીયો છુટો છે કે કેદમાં છે, તેના ઘરની-શી અવસ્થા છે વગેરે બાબતો જાતે પ્રત્યક્ષ કરવા રામલાહિને મોકલ્યા છે તેને એ કાર્યમાં સહિ વાતની અનુકૂળતા કરી આપવી એવો રાણા-પર કાગળ હતો. વાંચી સહિની ગુપચુપ વાતો થવા માંડી. વળી વળી એક ખીજના કાન સહિએ કરડવા માંડ્યા. શઠરાયે કાગળ રામલાહિને પાછો આપ્યો; દુષ્ટરાયને શોધ્યો પણ પાછો આવ્યો ન હતો; નરભેરાંમ

પાછળ એઠો એઠો ખાનગી થઈ વાતો કરતો હતો. શઠરાયના પેટમાં તેલ રેડાયું તે એ કળી ગયો. અમાલ્ય ને નરસેરામની નેત્રપદ્મવી થઈ. શઠરાયે આરેપાસ ઉંચું નીચું જોવા માંડ્યું. મનનું ધાર્યું કામ કરવતરાયને સોંપાય પણ એ જ તહોમતનું પાત્ર એટલે તેમ થાય એમ ન હતું. આખરે નરસો જ જ્યો. તેને કાનમાં કહ્યું:—“દરબાર થઈ રૂઢે એટલે રાજખાની વાત ઉપા-
 “કવી છે તેમાં આ વિદ્ધ આવ્યું તે દૂર કરવાનું છે. તમે ઉઠો. જઈ ને જેલર-
 “પર ચીટી લખો કે એકદમ વાણીયાને છોડી એને ઘેર રવાને કરે અને
 “પછિસા બધસા આપી સામદામ કરી ચટણાપાસે જોઈતા જવાબ આપે એવો
 “બંદોબસ્ત કરાવી પાછા આવો એટલે દરબાર પુરો થઈ રૂઢેશે ને ચટણો
 “ખાતરી કરી લેશે.”

“ચીટી કોની સાથે મોકલું? જયમલ કરશે એ કામ?”

“હા.—મોકલો એને. એ આપણું જ માણસ છે. તમે પણ તમારે
 “જવાને ઠેકાણે જાઓ.” નરસેરામ ચાલ્યો. રામલાલિ ખટપટ ચેતી ગયો. યુદ્ધિધને લીલાપુરમાં નોકરી કરી ત્યાં સુધી એ રામલાલિ એના હાથ નીચે હતો અને એનો તથા સદાશિવપંતનો સંબંધ સારો જાણી પોતે પણ એના પર પ્રીતિ રાખતો. યુદ્ધિધન લીલાપુરથી નીકળ્યો ત્યારે શીરસ્તેદારની જગાસારુ એ ત્રણ ઉમેદવાર હતા પણ જય રામલાલિને જ મળે એમ હતું એટલે યુદ્ધિધને એની લલામણુ કરી. શઠરાય ખીલ ઉમેદવાર તરફ હતો અને રામલાલિ હલકી અવસ્થામાં હતો તે વખતે શઠરાયે એની આક્રીસના માણસોનો સત્કાર કરતાં પંક્તિભેદ કરેલો અને તેમાંથી એને હાડોહાડ ચઢી ગયેલી. આથી શઠરાયના પછિસા ખાતાં છતાં પણ વખત આવ્યે જોઈ લેવા એની વૃત્તિ હતી. શઠરાય પછિસા આપતો તે છતાં કાંઈ ઉપકાર ન રાખતાં રામલાલિ એમ ગણતો કે એ તો યુદ્ધિધન કારભારી થશે તો એ પણ આપશે ને ક્યાં મહારી ગરજે. આપે છે જે? યુદ્ધિધન રામલાલિને સારી પેઠે ઓળખતો હતો અને પોતે ગરજ બતાવ્યા વિના એને દેમ ગરજળ કરવો તે સમજતો હતો. રસલસાહેબ સાથે પોતે કરેલા ઓળખાણથી શીરસ્તેદારના મન ઉપર સત્તા લોગવતો અને નિઃસ્વાર્થ દેખાઈ તેને સાહેબપાસે લાલ કરાવી આપવા તત્પર રૂઢેતો તેથી એ જણની ઠીક ગાંઠ પડી હતી. દક્ષિણી બ્રાહ્મણ ઘણો ચકોર હતો અને નરસેરામ ઉઘ્યો ત્યાંથી જ એને ચટપટી થઈ.

“કારભારી સાહેબ, દરબાર ચાલે છે એટલામાં હું જરા કાંઈ ખાનગી
 “કામ છે તે જઈ આવું છું. પછી સાહેબની ફરમાશ બજવી તરત પાછાં
 “ફરવું છે.”

“ અહુ સારું.”

રામલાલિએ બુદ્ધિધનને કાનમાં પુછ્યું: “જેલની તપાસ કોણ કરે છે?”

“ તર્કપ્રસાદ.” બુદ્ધિધને કાનમાં કહ્યું.

રામલાલિ ઉઠ્યો. ઉઠતાં ઉઠતાં બોલ્યો; “ રાણાજી ! રત્ન લઉં છું.

“ તર્કપ્રસાદને જરા મહારી સાથે લઉં છું.”

કોઈથી ના ન ફેલાઈ. ન્યાયાધીશ એની સાથે જવા ઉઠ્યો.

શઠરાય અને કરવતરાય બેને ગલરાટ થયો. એમ લાગ્યું કે વાણી-
યાને સમુળગો સંતાડવો હતો અને ક્યાં છે તેનો પત્તો જ ન લાગવા દીધો
હત તો ઠીક થાત. પણ હવે વખત ગયો અને એ ઉત્તમ વિચાર
પશ્ચિમ બુદ્ધિનો લાગવાથી પસ્તાવાનું સાધન થઈ પડ્યો. “ હવે તો થાય
“ તે થવા ઘો. પડશે એવા દેવાશે. ક્યાં ચટણાને પધસો વહાલો નથી?”
એ વિચાર કરી હીમ્મત ધારી શઠરાયે નિશ્ચિત દેખાવ ધારણ કર્યો.

આ સર્વ કાળ નવીનચંદ્રે શાળાના માસ્તર સાથે વાતોમાં ગાળ્યો.
કારભારીની સાથે બેઠેલા સર્વ અમલદારોનું માસ્તરે આવેથી ઓળખાણ
કરાવ્યું. સુવર્ણપુર સંસ્થાનને વીશ મહાલ હતા. દરેક મહાલમાં “મહા-
લકરી,” “ન્યાયાધીશ,” “ફોજદાર,” આદિ અમલદારો રહેતા હતા.
સુવર્ણપુર પણ એક મહાલનું મુખ્ય સ્થાન હતું અને એવા અમલદારો ત્યાં
રહેતા હતા અને એ ઉપરાંત એ નગર ખાતેના અમલદારો-જેવા કે
“નગરન્યાયાધીશ,” “વેરાંઉઘરાતદાર,” “શહેર ફોજદાર” વગેરે-પણ
રહેતા. અમલદારોનાં નામ પેશવાઈ, મોઘલાઈ, ઈંગ્લેજરાજ્ય, વગેરે ઉપ-
રથી ખીચડંપાક કરી રાખવામાં આવ્યાં હતાં અને નામ ઉપરથી અધિકારીનું
કામ સમજાય એમ ન હતું, જેમકે “ફોજદાર” ફેલાતા “દુષ્ટરાય” ના
હાથમાં આખા સંસ્થાનના “પોલીસ કમીશનર” નો અધિકાર હતો.
માસ્તરે નવા નવીનચંદ્રપાસે આંખવડે સઉને ખતાવી મહોંવડે વર્ણવવા માંડ્યા:

“ આ કારભારી સાથે કરવતરાય છે-તે એમના ભાઈ. એમને બે
“ હજારનું વરસ છે. પંદર વર્ષથી નોકરી કરે છે. એમના ખાપે પધસો મુક્યો
“ ન હતો. આજ એમની પાસે દશલાખનો ભવ છે.”

“ એ શી રીતે?”

“સાહેબ, એ અંધું ફેલાવોનો અત્ર શીરસ્તો નથી. વળી ભુવો. આ
“ એમની સાથે બેઠા છે તે દુષ્ટરાયના સસરા. દીકરીથી એમનું ઘર ઉજળું થયું
“ છે. કન્યાદાનના બદલામાં નોકરી લેવી એ અત્રે યોગ્ય ગણાય છે. સઉના
“ કરતાં એમની લાગવગ વધારે છે. પાસે પધસો પણ ઠીક છે. જમાઈની

“ચાકરી ઠીક ઉઠાવી છે. બુદ્ધિની જરૂર ધશ્વરે રાખી નથી. એમને હાલ
“વસુલ ખાતાના ઉપરીની જગા છે.”

“આ કોણ?”

“એ સાહેબ જે જાડાજેવા બેઠા છે તેમનો કરબ બહુ છે. એમનું
“નામ સાંભળી લોકત્રાસે છે. એઓ સાહેબ કારભારીના સાળા છે. એઓ
“સાહેબ સર્વજ્ઞ ગણાય છે. પોલીસ ખાતામાં પ્રથમ હતા. ત્યાં પરસ્ત્રી અને
“પરધન બે બાબત જુલમ કરવા માંડ્યો એટલે બ્રિટિશ સાહેબની તાકીદ
“આવ્યાથી એમને આ ખાતામાં નાલાયક ગણી એમને ન્યાયાસનપર
“બેસાડવામાં આવ્યા. ત્યાં, સાહેબ, એઓ બંને પક્ષકારોનું સારું ઇચ્છતા અને
“જે પક્ષકાર એમનું વધારે સારું ઇચ્છે તેના ઉપકારનો બદલો વાળવો
“ચુકતા નહીં. અમાલ્ય આવ્યા પછી એમને મહાલ સોંપવામાં આવ્યો છે
“એટલે, સાહેબ, રાજ અને પ્રજા બેના તરફથી લાલ પામે છે.”

“ત્યારે એમને કોઈ પુછતું નથી?”

“અરરરર! એ શું જોલ્યા! તમારાપર ફરીયાદ કરીયે તો
“તમારા મહોટા ભાઈ સાંભળે? તાકાત કોની હોય કે ફરીયાદ કરે?”

“પણ મહાલના કામમાં તો ગરબડગોટા અને નાલાયકી તરત
“જણાઈ આવે.”

“નાજી, ના. એ તો આપને અનુભવ નથી. કારભારી સાહેબના
“રસોઈઆને નાયબકારભારીની જગા આપવામાં આવે તો તે જ દિવસથી
“એની હોંશીયારી પંકાય જ—એની કદર જણાય જ. એ તો કોઈ હરામખોર
“પરભાર્યો પેંશી ગયો હોય તો તેની ખોડે તરત ખહાર પડે. તેનામાં હોંશી-
“યારી હોય જ નહીં. વારું સાહેબ, આમને ઓળખ્યા?”

“હા, એ નરભેરામ. એમને વીશે કાંઈક જાણું છું. ઇતિહાસ કહો.”

“જુવો, સાહેબ, અમાલ્યની નિન્દા એ એમનું અને કારભારીનું
“સગપણ, અને નીચામાં નીચી ખુશામત એ એમની હોંશીયારી.”

“એટલું કરનાર તો ઘણાએ હશે.”

“હા. પણ બ્રિટિશ સાહેબે એમને મોકલ્યા એટલે દાખલ થઈ
“ગયા અને રાણાનો એમના પર કાંઈક વિશ્વાસ એટલે કારભારી તરફથી
“માન મળે છે.”

“ઠીક.”

ઘણા અમલદારોનું આ પ્રમાણે વખાણ થયું. તર્કપ્રસાદ બધું સાંભળ્યાં કરતો હતો. તેને અચિંત્યુ રામભાઈ સાથે જવાનું ઠર્યું એટલે મૌન તણ દઈ ઉઠતાં ઉઠતાં બે વાતો કરનારને ખભે હાથ દઈ બોલ્યો.

“ આ મહારું વર્ણન ટુંકામાં સાંભળો. ક્રોજદારીકાયદાની જેને સમજણ
 “ ન પડતી હોય તેને મહારી પાસે આણુજે. આ બધા જે ભારેખમ, ઠાવકા,
 “ લાલચોળ પાઘડીઓ પહેરી બેઠા છે અને ઇંદ્રસભાના દેવો જેવા દેખાવમાં છે
 “ તે બધાનાં કૃત્યનો ઇતિહાસ જાણ્યો હોય તો દ્રવ્યના દંડની શિક્ષાથી તે દેહાંત
 “ દંડની શિક્ષાયોગ્ય જે જે અપરાધો છે તેમનાં ઉદાહરણો આ સાહેબોનાં
 “ કૃત્યોમાંથી મળે એવાં છે ! લાંચખાઉ, ચોર, વ્યભિચારી, વિશ્વાસઘાતી,
 “ ખુની અને એવા એવા યોગ્યતાવાળા આ ગૃહસ્થો સારાં કપડાંમાં ઢંકાઈ
 “ આધકારે ચહડ્યા છે અને નિર્દોષ અને પવિત્ર પ્રજાનું રક્ષણ-લક્ષણ કરનારા
 “ એ લોક જગતની આંખમાં ધુળ નાંખે છે. દુષ્ટ મુત્સદ્દીપણાથી સાહેબોને
 “ ઠગી અધિકાર જળવી રાખે છે, અને દ્રવ્યની સત્તાથી સર્વ ઇચ્છાઓમાં
 “ ફાવી જાય છે. થોડું બોલ્યે ઘણું કરી માનજે.” એમ કહી મરોડમાં
 હસતો હસતો તર્કપ્રસાદ રામભાઈ સાથે ચાલ્યો ગયો એટલે નવીનચંદ્રનું
 ધ્યાન ગાનારી લણી ગયું. ‘ પાસે બેસનાર માણસ છે ’ એવું સમજનાર
 અચિંત્યો એમ જાણે કે ‘ આ તો માણસ નથી, ભૂત છે ’ એટલે તેનું
 અંતઃકરણ જેવું બની જાય તેવું જ નવીનચંદ્રનું અંતઃકરણ આ સર્વ વર્ણન
 સાંભળી થયું. નાયકાઓ હજી સુધી ઘડીક શાંત વૃત્તિથી, ઘડીક તાળીઓ પાડી,
 ઘડીક હાવભાવ કરી, ઘડીક મહોં પહોળું ગુફા જેવું કરી, મહોં બગાડી,
 ઘડીક આંખોને ઢાળી; ઘડીક કીકીયો ચંચળ કરી, ઘાઈ ડોળા વિકસાવી,
 ઘડીક જિંચા ચહડાવી, ઘડીક પાંપણોની કધી કરી, જિંચી કરી, અને ઘડીક
 ભમ્મર ચહડાવી, જિંચેનીચે રાગે ગાઈ રહી હતી અને સભામંડળ ચિત્ર
 પેઠે તક્ષીન થઈ ગયું હતું. આ સર્વ નવીનચંદ્ર-જોઈ રહ્યો, માસ્તર અને
 ન્યાયાધીશે ભરેલા વિચારોના ઉભરા ઉપરાઉપરી આવતા તેથી આમતેમ
 નજર ફેરવી અહુણાં આના ને અહુણાં આના મહોંડા સાંમું જોતો ગયો,
 અને આખરે યુદ્ધિધન લણી જોઈ દયા આણવા લાગ્યો. ‘ અરેખ્યન
 નાઈટ્સ’ની વાતો પ્રત્યક્ષ કરતો હોય, રમતીયાળ અલાદિન જેવો-તેની
 પેઠે પોતે રાક્ષસોના મહેલમાં આવી ઉભો હોય-તેમ કલ્પના કરવા લાગ્યો.

એટલામાં આવેની ખારીમાં નજર પડતાં નાયકાઓ ગાતી બંધ પડી
 અને ઠસ્સાદાર કલાવતી આવી અને નૃત્ય આરંભ્યું. તેણે હવે પોતાની કલ્પના
 પ્રમાણે વૃન્દાવનની ગોપીનો વેશ લીધો હતો. મહોટા ઉડતા ઘેરવાળો ભુરા

રેશમનો ઝીણી કસબી કોરનો રાતી કસુંબલ લાતવાળો ઘાઘરો ખેર્યો હતો. તેના ઉપર ઓરણાથી કોઈ કોઈ ઠંકાયે નેકો લાગ્યા તુટ્યા મેઘચાપ જેવો શોભતો હતો. સમુદ્ર જેવા કરચલીવાળા ઘાઘરાની-કીનારાપર જતા કીણવાળા મોલ્લ જેવી ચળકતી-કોરતળેનાં ઘુટણ નીચે કમાન બની ઢળકતાં ઝંઝીરાં માછલીઓ પેઠે ચળકતાં હતાં; અને પગની નાજુક આંગળીઓપર ખેરેલી વીંટીયો, માછલીયો, વગેરે ઝીણા અલંકાર અને નૃત્યસમયે ઉછળતાં સુંદર નાના નખ; એ સર્વથી સમુદ્રના જોરથી કીનારે ઉછળી પડતાં શંખલા, અને છીપોનું ભાન થતું હતું. એ સર્વ અલંકાર અને વસ્ત્રોની વચ્ચે દીસી આવતાં ગોરાં ઘુટણ, પગની નસો અને નખ, અને નાચતી વખત ઉંચી નીચી થતી એડીયો અને ખડાનીયો: તેપર ઘણાકની નજર પડતી હતી અને માત્ર તેમના વિરામસમયે જ લલકરેલ મકવાળા વસ્ત્રાલંકારપર લોકની દૃષ્ટિ જતી. એઠલા સલાજનની દૃષ્ટિ આટલે જ અટકતી ન હતી. જગતને શિરે કાળાં વાદળાંપર પડી : ક્ષિતિજરૂપી કેડે પ્રસરતી ચંદ્રિકા (ચંદની)ની પેઠે કાળા વાળપર હોડેલી હોડણી શરીર ઓછું વતું ઢાંકી કેડપર પથરાઈ હતી. કોટે અને હાથે સોના અને હીરાંમોતીના અલંકારથી, તારાભરેલા આકાશ પેઠે, નાયકા હળવે હળવે ચમકારા કરવા લાગી. તેના ગૌરવદનથી સર્વનાં બુદ્ધિલોચનને ઝાંઝવાં વળ્યાં. તેની આંજેલી આંખો પલકારા મારી રહી; ચંચળ બની, ચારેપાસ ફરતી, સર્વની આંખો સાથે સંગમ કરવા લાગી. તેના હાથ, તેના આંગળાં, તેનો પગ, તેનો ઘાઘરો, તેની ઓરણી અને ઓરણીનો પાલવ: સર્વનું સાથે લાગું નૃત્ય શરૂ લાગ્યું. સ્થિર આકાશમાં વીજળી આમથી તેમ ખસતી ચમકારા કરે, શક્તિ સરોવરમાં નહાની માછલી આમતેમ દોડે, તેમ સ્તબ્ધ રાજશાલામાં નાજુક નાયકા ત્વરાથી પગની આંગળીઓપર ચાલતી આગળ પાછળ ખસતી નૃત્ય કરવા લાગી. સર્વ એઠલામાં એ જ એક ચાલતી હતી. સર્વનાં મન વીંધી નાંખી-તેમાં એ જ અનિવારિત ગતિથી પેસતી હતી-પરો-વાતી હતી. વગરબોલ્યે હાથના જ ચાળાથી સમન્વય, હાવભાવમાં ઠંકાયલા હોવાથી વધારે કૌતુક ખેંચે, નાચનારીના અંતઃકરણમાં રજ પણ ન હોવા છતાં તેમાં પ્રબળપણે દેખાય, તેના બિમ્બાધરપર અશબ્દ હોવા છતાં લસી રહે, પારદર્શક આંખમાં અને કીકીમાં છપાયા ન રહે, અને લલાટ-મેઘને ઠંકાયલા સૂર્ય પેઠે તપાવી સળગાવે, એવા મદનવિકાર-મનોવિકાર-ચિત્રતુલ્ય સલામાં એકલી કલાવતી વગરબોલ્યે વગરગાયે બતાવી રહી. તેના પગ નૂપુર સાથે થનથન થઈ રહ્યા. તેના આસપાસ વેરાતા ચળકતા ઘાઘરાની અડકટમાં સર્વનાં મન આવી જવા-ભરાઈ જવા-લાગ્યા. કોઈ

કોઈ વખત જરીક દેખાઈ આવી કુતૂહળ ખેંચી કલ્પના પ્રકટતું તેનું કૃશો-
દર સર્વના દૃષ્ટિપાતથી સગર્ભ થવા લાગતું—પ્રકુલ થતું—હોય તેમ સ્કુરવા
માંડ્યું. તેની ઉરધરામાં ધરતીકંપ થતો હોય તેવા કમ્પાયમાન અને નૃત્યથી
આગળ પાછળ ધસતા સ્તનમંડળપર ચહડી સર્વની આંખો થાક્યા જેવી થઈ
ગઈ—સર્વનાં અંતઃકરણ શ્વાસથી ભરાઈ ગયાં લાગ્યાં—સળગતા જણાયાં. ફણા-
ધરના ફણાકમળ પેઠે મુખકમળ ડોલવા લાગ્યું અને તેના આરેપાસ પ્રસ-
રતા વિષમય ઉચ્છાસથી સર્વને દહેર આવવા લાગી. સ્ત્રી જેવા પુરુષવર્ગને
પુરુષ જેવી સ્ત્રી આંગળીનાં ટેરવાંવડે રમાડવા લાગી. તેનું સર્વ નૃત્ય અને
ગાન, હાથમાં, હાડકાં વિનાની હોય તેમ સર્વ પાસ વળી જતી મરડાઈ જતી
હાથેલીમાં, અને હાથની નાજુક આંગળીઓમાં, મૂર્તિમાન થઈ ગયું. એટલામાં
અંતઃકરણના કૃત્રિમ ઉલ્લાસનાં મોજાં ઓઠપર આવવા લાગ્યા, ઓઠ
સ્કુરવા લાગ્યા, મહોં પહોળું થતું હોય એમ આભાસ થવા લાગ્યો, કોમળ
ગોરા ઉજળા ગાલ પ્રકુલ થવા લાગ્યા અને સઉએ જાણ્યું કે અંહી સુધી
ગાન આવી પહોંચ્યું છે. એટલામાં તણાઈ જતી આંખ વિકસવા માંડી, મહોં
પણ વિકસ્યું, અને શબ્દનું બાકી રહી જતું હોય તેમ ગાનરૂપે તે નીકળવા
લાગ્યા અને નૃત્ય પણ સર્વાંગે ખીલવા લાગ્યું. હાવભાવમાં જણાઈ આવતા
વિકાર ગાનમાં ચહડી આવ્યા.

“ અબ જન દે, અબ જન દે, સાંમ પરી ઘનસ્યામ વે ! (ધ્રુવ)

“ દૈયા મેં દુપ્પેરકી આઈ, ખીત ગઈ જુગ જમ વે: અબં

“ સીસ લરેગી, મોકું પીયું પુછેગો, લોક કરે બદલામ વે: અબં”

સર્વ મંડળનાં મન નૃત્ય કરવા લાગ્યાં, ગાનવશ થઈ ગયાં, તાલ દેવા
લાગ્યાં. ભૂપસિંહ પણ સર્વના જેવો જ દેખાવ ધારણ કરી રહ્યો હતો. પરંતુ
તે હવે અધીરા જેવો થઈ જવા લાગ્યો. અને મનમાં બડબડ્યો: ‘રાંડ, જને
‘ જા, કાલ જતી હોય તો આજ જા.’ એટલામાં ગાનની છેલી કડી આવી:

“ દયાપ્રીતમ ફહે, સુન મેરી ખ્યારી અબ ઈહ કરો બીસરામ વે,

“ અબ જન દે, અબ જન દે, સાંમ પરી ઘનસ્યામ વે !”

કોણ જાણે શું ભૂત ભરાયું તે રાણાથી શાંત ગંભીર રહેવાયું નહી
અને એકદમ ઉઠ્યો. સર્વ સભા આ અતર્કિત બનાવથી આશ્ચર્ય અને
ચિંતામાં પડી. રાણો જે દ્વારેથી આવ્યો હતો તેમાં જ પાછો પેઠો. ‘નીઘારખો
મહેરબાન’ ની ખુમ ઉપરાઉપરી પડવા માંડી અને ઉઠી જતા, વેરાતા,
ટોળે મળતા, પુછાપુછ કરતા, ગરબડાટ મચાવતા સભાજનના શોરબકોરમાં
ઓપદારોનો પોકાર ડુબી ગયો. રાણાની પાછળ દ્વારમાં યુદ્ધિધન, શઠરાય,

અને બીજા મુખ્ય અમલદારોનો ધસારો થયો અને ભીંડાભીંડમાં માન અપમાન કે પદવીનું ભાન કોઈને રહ્યું નહીં. રંગમાં ભંગ પામેલી નૃત્ય કરતી બંધ પડી સર્વની વચ્ચે ફલાવતી ઉભી રહી અને બીજા નાયકાઓ ઉઠી; તે કોઈને ન દેખતા જેવા-ન ગણતા-લોક ધક્કા મારી અથવા તેમના પર નજર પડતાં સંકોચાઈ આમ તેમ ચાલવા માંડ્યા. ભીંડમાં ધુધિધનની આંખ આગળથી જુદો પડેલો પણ તેની આંગળીયે વળગેલો નવીનચંદ્ર પણ અમાત્યની પાછળ ગયો. અને સંસારમાં આવા બનાવ કેટલા બનતા હશે તે વિચારમાં-ભરભીંડ વચ્ચે ઉભો-ઉભો-પડતાં, આગળ નજર રાખવી ચુકી જતાં પોતાની અને અમાત્યની વચ્ચે આવી જનારના ધક્કા ખાતો અમાત્યના હાથના બળથી ઘસડાતો અને ધક્કો ખાઈ વિચારસ્વપ્નમાંથી જાગતો, સર્વ પ્રવાહનો એક ભાગ બની, એ પણ આખરે ચાલ્યો.

રાણાને બેસવાના ખંડમાં તેના સિંહાસન પાછળના દ્વારમાં થઈ દાદરે ઉતરી આ સર્વ મંડળ ભરાયું. એ ખંડ સો દહોડસો માણસો માય તેટલો હતો. તેમાં ચારેપાસ ઉંચી શેતરંજ પાથરી દીધી હતી. વચ્ચે એક ન્હાનું ઝુમર અને બાજીની હાંડીયો લટકાવી હતી; પુરાણનાં, જયપુરી ચિત્રોના, ઈંગ્રેજ ચિત્રોના, ચીનાઈ ચિત્રોના, અને સાદા પણ સોનેરી ઘરના ચારેપાસ તકતાઓ હતા. એ શિવાય ભીંતો ઉપર બખ્ખે ત્રણત્રણ વાલ્સેટોનાં જોડાં ચોટ્યાં હતાં. એક પાસ પોતાની મેળે કેટલાક રાગ ગાતું ઈંગ્રેજ વાજું એક સુંદર અર્ધગોળ ટેબલ પર મુક્યું હતું. બીજા પાસ ભૂપસિંહની પોતાની સર્વોચ્ચ મહોટી છબી હાથની ફહાડેલી અને રંગેલી હતી. તેની સામેની ભીંતે અઠીંગી એક મહોટો લંબગોળ તટ્ટીયો અને ચોખંડી ગાદી પાથર્યાં હતાં. અને તે ઉપર ટીનખાખી કપડું ચાદરને ઠેકાણે પાથર્યું હતું. ભૂપસિંહ એ ગાદીતટ્ટીયે ઓઠ કરડતો લાંબા પગ નાંખી પડ્યો. રૂપાસુનેરી-ગંગાજમનાની ભાતવાળો-હુક્કો આવ્યો તે તે પીવા મંડ્યો અને બીજા સર્વ આસપાસ શેતરંજ પર ગોઠવાઈ બેસી ગયા.

“ મહારાણા ! અધિરાજ ! શું કાંઈ આપની પ્રકૃતિ સ્વસ્થ નથી ? ” હાથ જોડી શઠરાયે પુછ્યું અને ઉત્તર જાણવા તેની આતુરતા સર્વસામાન્ય જણાઈ.

“ કામદાર ! હા. એવું કાંઈ છે.” હુક્કાની નળી તથા વરાળ મહોમાંથી ફહાડતાં ફહાડતાં ઉશ્કેરાયલા જેવો રાણો બોલ્યો. વળી નળીમાંથી એક ઘુટડો ભરી બોલ્યો: “ મહારે અત્યારે જરી એકાંત જોઈએ છીએ.” સર્વ મંડળ એકદમ ઉઠ્યું અને ભીંડાભીંડ કરતું બારણા ખુલાર ચાલ્યું.

“કામદાર, તમે જરા અંદર રૂઢેજો.” શઠરાયે જતાં જતાં પાછું ફરી જોયું અને અટક્યો. અમાત્ય સર્વ ત્રાંસી આંખે જોતો જોતો રાણાપર એક તીવ્ર દૃષ્ટિપાત નાંખી—આંખે આંખ મળી એટલે—ખહાર ચાલ્યો. થોડી-વારમાં આખા ખંડમાં રાણો અને શઠરાય એ જ રહ્યા અને શઠરાય ગાદીસામો જઈને બેઠો.

“કામદાર, આ કાગળોની વાત હું હવે ઉપાડું છું.”

“જી બહુ સારું. પણ આપની પ્રકૃતિને અચિન્ત્યું શું થયું?”

“તમને ખબર નથી કે માણસની ધીરજને પણ કાંઈકે હદ હોય છે? મહારા મગજમાં ગુંચવારો કેટલા વખત સુધી રાખું?”

કામદાર ખુશી થયો. “ખરી વાત છે. કાંઈ નીકાલ થવો જોઈએ. અરેરે! મહારાણાની સાથે આ વર્તણુક આટલા વિશ્વાસુને ન ઘટે.”

“પણ સર્વ સાધન તૈયાર છે? આ કામ પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર નથી—પોતાની જ ફજેતી કરવાનું કારણ નથી. તમે જાઓ અને અમાત્યને એકલાને મોકલો.”

“સર્વ સાધન હાજર છે. એક નરભેરામ ગયા છે તે અહુણાં આવશે.” કહી શઠરાય ઉઠ્યો. રાણો તેના ભણી જોઈ રહ્યો. ચિંતાતુર અને રાણાના દુઃખમાં ભાગ લેતી મુખાકૃતિ કરી દઈ અંતઃસંતુષ્ટ શઠરાય ખારણામાં અદૃશ્ય થયો અને થોડીવારમાં યુદ્ધિધન એકલો અંદર આવ્યો. રાણાની પાસે જતાં સંશય આવ્યો—કાંઈકે લય લાગ્યું. એ સર્વ અનુભવ યુદ્ધિધનને આખા જન્મારામાં આજ પ્રથમ જ થયો. તે ગુપ્ત રાખ્યો. કૃત્રિમ ગંભીરતા ધારી. શઠરાયની સાથે થયેલી વાત પોતાની પાસે કેવી રીતે આવે છે તે જોવા ઉપરથી લય અલય યોગ્ય જણાશે ધાર્યું.

રોડી રાખેલા પાણીની અડચણ દૂર થતાં તેનો પ્રવાહ છુટે તેમ યુદ્ધિધનને ખારણું બંધ કરી અંદર આવતો જોઈ રાણાનો ધુંધવાટ ખહાર નીકળતો જણાયો, અને શઠરાય સાથે થયેલી વાત ગમે તો તેના વેગ નીચે ડબાઈ ગઈ અથવા તો રાણાએ જાણી જોઈને ન ફહાડી કે પછી શું થયું તે અમાત્યને ન સુઝ્યું.

“યુદ્ધિધન, હવે તો આ તમારી ધીરજને કુવામાં ધક્કેલી પાડવી પડશે. આ દરબાર પુરો થતાં સુધીએ મહારી ધીરજ રહી નહીં એટલે મહારું મન મહારા હાથમાં નથી.”

“કારણ? રાણાજી, આટલું બધું શું છે?” અમાત્ય આવ્યો અને સામો ચિંતાતુર મુખથી બેઠો. ચિંતાનું કારણ મનમાં જુદું હતું અને દેખાડવાનું જુદું હતું.

“ આ તમારો દુષ્ટરાય કલાવતીની સાથે મહારા મહેલ વચ્ચે ગેલ
 “ કરતો હતો-મહારી આંખમાં ધુળ નાંખીને !”

“ હું ! ક્યારે ?-રાણાજી-યાદ હશે કે મહે આપને પ્રથમથી કહ્યું
 “ હતું કે એ ગણિકા કોઈની નહીં.”

“ હા, ભાઈ, હા. તમારાં કલાં તે હું કેટલાં સંભારું ? આજ સુધીમાં
 “ તમારી કહેલી અનેક વાતો ખરી પડી હશે, પણ અમારા લોકનાં ચિત્ત
 “ જ ઠેકાણું નહીં ને ! એ દોષ દૈવનો. પણ હું તો આજ એને પુરાં કરત-
 “ આ નરભેરામે અટકાવ્યો-એ ખરેખર તમારો જ માણસ છે કે
 “ નહીં એ બાબત હજી મહારા મનમાં વહેમ છે-હવે એ સાળી રંડી
 “ મહારા દરબારમાં ગાય તે હું કેટલીવાર જોઈ રહું ?-બુદ્ધિધનભાઈ,
 “ મહારે તો હવે એ એનું કાટલું કરવું-મહારી આંખમાં ખુન ભરાયું છે-
 “ મહારાથી તો દરબારમાં રહેવાયું નહીં-હવે તમારે તરત કાંઈ કરવું
 “ જોઈએ-હું તો દરબારમાંથી એટલા વાસ્તે જ ઉઠ્યો-હવે ઢીલ કરશો
 “ તો મહારે તમારે નહીં અને !” હુકો ઘડીકમાં પીતો, ઘડીક મુઠી
 દેતો, પગ લાંબા કરતો અને વાળતો, ગાદીપર ઘડીક પડતો અને ઘડીક
 ટટાર એસતો, અસ્વસ્થ રાણો બુદ્ધિધનને આશાનું નિમિત્ત થઈ પડ્યો
 પણ-હજી “પણ” હતું-હજી શઠરાયને શું કહ્યું તે વાત અમાલ પાસે
 ફહાડી નહીં એ શંકાકંટક રહ્યો.

“ રાણાજી, જે ઉપાય મહારી પાસે માગો છો તે આપના હાથમાં છે,
 “ હું આપનો ઇચ્છાધીન સેવક છું.”

“ હા, હા, પણ શું કરવું ધાર્યું ? એ સાળો દુષ્ટરાય ક્યાં નાસી ગયો ?”

“ શઠરાય ખહાર એ જ ચિંતામાં છે અને દુષ્ટરાયને તેડવા
 “ માણસો ઉપરાઉપરી મોકલે છે.”

“ વારું-પણ તમે શું ધાર્યું ?”

રાણાની પાસે પુરો ભરમ ફોડવો એ હજી નિર્ભય ન લાગ્યું.
 “ મહારાણા, રામભાઈ આવ્યા છે-એક ડાગળ તો આપે વાંચ્યો છે.
 “ બીજા લગોટા હજી ફોડવાના છે. શઠરાયનું ઔપધ એમાંથી નીક-
 “ જશે એવી હું આશા રાખું છું.”

“ કેવી રીતે ?”

“ મહારે ને સાહેબને થયેલી વાત આપને ખબર છે. હવે આજ
 “ ડાગળમાં એ વીશે શું લખ્યું હશે તે તો વાંચ્યાવિના શી રીતે જણાય ?
 “ પણ આપની ઇચ્છા જયવંત થશે જ.”

“પણ આ કલાવતીનું હાંધુ તો આજ ફોડવું જ અને એને ગધેડે
“એસાડવાં! હા.”

“હું આપને સારું કરીશ એટલે એ વાત ઉપાડજો.”

“પણ આજ જ.”

“હા, જી, હા!”

એટલામાં એક અંતરદ્વાર ઉઘાડી હાંફતો હાંફતો મહાવો આવ્યો:
રાણો ગુસ્સે થયો.

“મહાવા! હરામખોર, ખખર નથી કે આ એકાંત ચાલે છે?”

“હાજી, મને ખખર છે અને એટલા વાસ્તે જ આવ્યો છું. રાણા-
“જીની વાત એ લોકમાં થાય તેના કરતાં એકાંતમાં જ એનો છેડો
“આવે તો સારું એ આપના સેવકજન ધન્ય છે.”

યુદ્ધિધને ભયથી ડોકું ફેરવી પાછું જોયું. મહાવાના હાથમાં
કાગળનો ખીડો દીઠો, મહાવાએ તે રાણાના પગપર નાંખ્યો અને હાથ
જોડી ઉભો રહ્યો. રાણાએ કાગળ વાંચવા માંડ્યા, અને કપાળપર ભ્રુકુટિ
ચહાવવા માંડી. યુદ્ધિધને પુછ્યું.

“મહાવા, શું છે?”

“ભાઈસાહેબ, રાણાજી પાસે કાગળો છતાં ઉત્તર આપવા મને
“ગરીબને શો અધિકાર? આપ જ રાણાજીના વિશ્વાસુ ક્યાં નથી?”

“બહુ સારું.” યુદ્ધિધને રાણા ભણી જોયું. રાજબા બાબતનાં
કાગળ ઓળખ્યા. ઉત્તરમાં મહાવાએ તિરસ્કારભરી દૃષ્ટિ નાંખી. તેની
આંખને, અમાત્યના અધિકારને સન્નિપાત થયો સ્પષ્ટ લાગ્યો. રાણાએ
કાગળો અમાત્ય ઉપર ફેંક્યા.

“કેવું તરકટ! મહાવા, તને ફાંસીયે લટકાવવો જોઈએ. મહારા
“વિશ્વાસુ અમાત્ય ઉપર આવો આરોપ આણતાં તને શરમ ન આવી? બહીક
“ન લાગી? શું તું એમ જાણ્યું કે રાણો એટલો ભોળો છે કે આથી ઠગાશે?
“પ્રિય યુદ્ધિધન, આ દુષ્ટ કાગળો જોઈ તમે રજ ગભરાશો નહીં!”

મહાવો હસીને બોલ્યો: “દીનાનાથ! રંકનું બોલ્યું રંક. મહારી તાકાત
“શી કે આ કાગળો ખોટા હોય ને હું આપની પાસે લાવું? અમાત્ય આપના
“વિશ્વાસુ છે તેમ મહારાપર પણ એમના ઉપકાર છે. પરંતુ આપનો
“ઉપકાર અત્યંત છે. આપના પ્રત્યે મહારો ધર્મ વિશેષ એવી મહારી સમજણ
“ન હત તો અમાત્યના ઉપકારનો બદલો હું આમ ન વાળત. આ કામ
“કરતાં મહારે મહારા મનનું કેટલું સમાધાન કરવું પડ્યું તે ઈશ્વર જ જાણે છે.”

બુદ્ધિધન મહાવા લાણી જોઈ રહ્યો: “મહાવાભાઈ, તમે કેટલા
 “ રાજનિષ્ઠ છો તે હવે કહી બતાવવાની જરૂર નથી. તમે મહારો ઉપકાર
 “ જાણ્યો એ મહેટ્ટી વાત છે. ઉપકાર તો ઉઘી ગયો. પણ હવે મને
 “ કાંઈક ધનસાફ કરો અને આ કાગળો મહારા જ લખેલા છે અને તમારી
 “ પાસે ક્યાંથી આવ્યા તે બધું સાબીત કરી બતાવશો?”

અમાત્યની આંખની કાંઈક શરમ પડી હોય અને તે ન ખમાઈ હોય
 એમ જરીક નીચું જોઈ, શરમ છોડી દેવાની શક્તિ આવતાં ઉંચું જોઈ,
 મહાવો બેધડક બોલ્યો, “ હાજી, અમાત્યને જ્યારે આવું કામ કરતાં
 “ શરમ ન આવી ત્યારે ખવાસને સાબીત કરતાં શી હરકત છે?”

રાણો ઓઠ પીસી મહાવા સામું જોઈ રહ્યો હતો તે હાથ પછાડી
 ગાજી ઉઠ્યો. “ હરામખોર, બસ કર. મહારે તહારો પુરાવો કાંઈ નથી
 “ જોઈતો. તું આણીશ તોપણ હું એને માનનાર નથી. કેવો જીલમ! જા,
 “ તહારું મહો કાળું કર—શઠરાય! કામદાર!”

શઠરાય દોડતો દોડતો અંદર આવ્યો.

“ પકડાવો આ લુચ્ચા મહાવાને! કેદ કરો એને—સોંપો એને
 “ દુષ્ટરાયને—ક્યાં છે દુષ્ટરાય?”

“ જી, આવે છે.” શઠરાય અમાત્યની પાસે બેઠો, અને કાનમાં
 પુછવા લાગ્યો કે શું છે.

“ કામદાર જીવો તો ખરા—આ કાગળો. આ ત્રણ ટકાનો ખવાસડો
 “ આપણા અમાત્ય સામી કેવી બાથ લીંડે છે તે! શો ગજબ! દુષ્ટરાય ન
 “ હોય તો કોઈ સીપાઈને બોલાવો. અરે—કોણ છે સીપાઈ બારણે?”
 રાણો પોતે સીપાઈને જીમ પાડી બોલાવે એ અનુભવ સહિત પ્રથમ જ
 થયો અને બહાર ઉભેલા સર્વ અમલદારમંડળમાં ક્ષોભ પ્રસર્યો.

“ જી, હું છું ”—કહી વિજયસેન અંદર આવ્યો.

વિજયસેનને હુકમ થયો અને તે મહાવાને પકડી બહાર લઈ ગયો.

રાણો નિઃશ્વસ્ત થઈ તટ્ટીયાપર પડ્યો.

બુદ્ધિધન બોલ્યો: “ રાણાજી, આ યોગ્ય નથી થતું. મહાવાની
 “ પાસે સાબીતી હોય તે લેવી જોઈએ. આપની આંખમાં હું નિર્દોષ
 “ છું તેવો જ જગતની આંખે પણ મહારે ઠરવું જોઈએ.”

“ હવે સાબીતી ને બાબીતી; જવા દોને બધું. જે થયું તે ઠીક જ
 “ થયું છે. નીચ માણસોને ઉંચાં ચડાવવાં એ મહેટ્ટાંને છેડ્યા કરતાં વધારે

“ છે. એની પાસે સાબીતી માગી એટલે એ કુલી જાય ને કંઈ કંઈ કુલાંડ
“ કરે.” શઠરાયે કહ્યું.

“ રાણાજી ! મહારી પ્રાર્થના સાંભળવી જોઈએ.”

રાણો જરીક બેઠો થઈ ધીમે રહી બોલ્યો: “શઠરાય, અમાલ્ય ખરું
“ કહે છે. મહાવાને ધમકાવ્યો તે મહેં જાણી જોઈને ધમકાવ્યો છે. નીચને
“ ઉંચો ચડાવવો નહી. પણ વાત મહારી પાસે ઘણે ઠેકાણેથી આવી
“ છે. હું એ વાત બીલકુલ માનતો નથી. પણ, યુદ્ધિધન, મનમાં ન લાવશો—
“ હું એ માણસ છું. આજ નહી તો લવિષ્યમાં મહારા મનમાં વહેમ ઉત્પન્ન થાય.
“ અને તેમ થાય તો તે બોટું. માટે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે થવું જોઈએ.”

“ હા જી.” અમાલ્ય ધારી ધારીને રાણાસામું જોવા લાગ્યો.

“ કામદાર, તમે આ બાબત તપાસ કરવાનો બંદોબસ્ત કરો.
“ એટલામાં હું અંત:પુરમાં જઈ આવું છું. રાણીને પણ આ બાબતમાં
“ કાંઈક ખબર છે ને મારે તેની તપાસ કરવી જોઈએ.”

શઠરાયની ખટપટનું ઉંડાણ જોઈ અમાલ્ય આલો ન બન્યો. પણ
રાણીપર રાણાનો વિશ્વાસ ઘણો હતો તેની એને ખબર હતી તેથી તેની
બહીક સમીપ લાગી. રાણો ઉઠ્યો અને વેગથી અંતદ્વાર ભણી ચાલ્યો. દ્વાર
બિઘડતાં જ બંધુકના જેવો—કાંઈ તુટી પડ્યું હોય તેવો—કડાકો થયો. રાણો
ખચક્યો, અને આશ્ચર્ય તથા ભયથી ઉંચુંનીચું જોવા લાગ્યો. “હાં, હાં—
ખમાં ખમાં” કરી શઠરાય અને અમાલ્ય દોડી આવ્યા. રાણાના પગ
તળેથી જમીન તુટી પડી, એક મહોટું ગાબડું પડ્યું, અને નીચે ધસતી
માટીમાં રાણાનો પગ સર્યો. યુદ્ધિધને બાથ લીંડી રાણાને પકડી રાખ્યો અને
એ જણ પાછા ખસી નક્કર જમીનપર આવી ઉભા. એ ચાર પળમાં ચાર
પાંચ કુટનો એક ખાડો થયો, અને, માટીનો ઢગ એ પાસથી કોણાકારે પડી
તેમાં સ્થિર થયો. મહેલની જમીનના સુંદર આરસ છુટા થઈ માટીમાં અર્ધા
ડબાયા અને વહેંતીયાં માણસની દુનીયામાં ધરતીકંપથી અર્ધ દુબેલાં ઘર
જેવાં લાગવા માંડ્યા. અંતદ્વારનો લાકડાનો ઉમ્મર પુલ પેઠે ખાડાપર રહ્યો.
ખાડાની સામી બાજુએ અંદરથી માણસો ભરાયાં. રાણા ભણીની બાજુએ
પણ બહારથી માણસો આવી ભરાયાં. ગભરામણ, શંકા, તર્ક, સૂચ-
નાઓ, બુમાબુમ, અને એવાં એવાં મહોટાંન્હાનાં પંખીયોનાં ટોળેટોળાં
સર્વનાં મુખતરુપરથી ઉડી ખાડાપર ભમવા લાગ્યાં.

“ દગો, દગો, કપટ, કપટ” કરી યુદ્ધિધને રાણાને ઝાલી રાખી બુમ
પાડી. સમરસેન, વિજયસેન, પ્રમાદધન, જયમલ, નવીનચંદ્ર, અને

તેમની સાથે આવેલું મંડળ અમાત્યની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યું. યુદ્ધિધનની આંખના ઈસારાની વાટ જોતો નવીનચંદ્ર સામો ઉભો રહ્યો. સમરસેન અને વિજયસેન તરવારપર હાથ મુકી અમાત્ય અને રાણાની આસપાસ આવી ઉભા. ચોખદારો અને સીપાઈઓ ખડખડાટ ભડભડાટ કરતા દોડાદોડ કરવા લાગ્યા. બીલકુલ અજાણ્યો શઠરાય—આંખવતે દુષ્ટરાયને ખોળતો—દિડ્-મૂઠ બની ગયો અને ‘શું છે શું છે’ કરતો રાણાની આસનાવાસના કરવા લાગ્યો. કરવતરાય અને બીજા અમલદારો તેની પાછળ તરવરવા લાગ્યા.

“અરે જુવો છો શું? કોઈ મહાનીચ રાજદ્રોહીનો આ પ્રપંચ છે!”
 “મહારા મહારાણા, ઈશ્વર તમપર પ્રસન્ન રૂઢો!—વિજયસેન, વિજયસેન,
 “જુવે છે શું? બાંધો કેડ અને એકદમ તપાસ કરો, શું આ?—પ્રિય
 “રાણાજી, આપને કાંઈ ઈજ્જત તો નથી થઈ?—અરે કરો આઘો આ માટીનો
 “ઢગ અને જુવો એની પાછળ અને નીચે; સાવધાન રૂઢેજો,—હથીયાર
 “સજ્જ રાખજો—અને કાંઈ દારુખારનું તો તોફાન નથી—જુવો પણે માટી
 “ગરે છે!” યુદ્ધિધન ગાંડા જેવો બની, આંખો ફાટી કરી દઈ, ઘાંટો ફાટો કરી દઈ, ચારેપાસ નજર ફેરવતો એક હાથે રાણાને ઝાલી બીજે હાથે વિજયસેનને ધક્કેલતો ચિત્રગર્જના કરવા લાગ્યો.

“શું, શું, યુદ્ધિધન, આટલા ખડાવરા કેમ બની ગયા છો? જખ
 “મારે છે. છોડો મને—જુવો એ ખાડામાં અજવાળાં જેવું શું જણાય છે!”
 —કરી ભૂપસિંહ ખાડામાં ઉતરવા લાગ્યો.

“ના, મહારા રાણા, સુવર્ણપુરના સદ્ભાગ્યને એ જોખમમાં પડવાની
 “જરી પણ જરૂર નથી. આપ છોટે ઉભા રૂઢો. અમે તપાસ કરનાર
 “ઘણા છીએ. ચાલો, કામદાર”—કરી યુદ્ધિધન ખાડામાં ઉતર્યો ને પાછળ સહિ ઉતરવા લાગ્યા. શઠરાય ચિંતામાં પડી વિચાર કરવા ઉભો.

ભૂપસિંહને યુદ્ધિધનની રાજભક્તિ સાકાર થતી પ્રિયદર્શન લાગી. શઠરાયના લણી શંકાસાથે જોવા લાગ્યો. વિજયસેન, સમરસેન, અને કેટલાક અમલદારો મજુર પેઠે કામ કરવા મંડી ગયા. માટી દૂર ખસેડી દીધી. તેની તળેની છત લાગી ગયાથી કડકા થઈ આડાં પડેલાં પાટીયાંની એક બાજુએ થઈ સહિ અંદર ગયા. તે જમીનનીચે ગલી જેવું દેખાયું તેમાં નીચા વળી જુવે છે તો તેને મોખરે હાથમાં સળગાવેલું ફાનસ ધરી જમાલ અને પાછળ તરવાર લઈ રણજીત ઉભેલા દેખાયા! “પકડો, પકડો, ફહાડો ફહાડો!” એમ ભોંયરામાં ઝુંમ પડી અને ઉપર ઉભેલાઓએ જોસભર ઉપાડી લીધી. ચોખદારો અને સીપાઈઓએ તેમને પકડી ઘસડી ઉપર આપુયા અને તેમના મહોંઉપર અજવાળું પડતાં સહિ આશ્ચર્યમાં પડ્યા,

તેમને મારવા લાગ્યા, અને જમાલ અહીં ક્યાંથી તે વિચારમાં પડ્યા. જમાલને
 જોઈ શઠરાયનું મહોં ઉતરી ગયું; આશ્ચર્ય, ઉંડા વિચાર, અને ખેદમાં
 તે પડી ગયો; નીચી રાખેલી આંખો ત્રાંસી કરી બુદ્ધિધનભણી ન્યાળવા
 લાગ્યો, અને ઉભો ઉભો ખશીયાણો પડી જઈ ધરતીમાં કળી જતો હોય તેમ
 શિથિલ વિકારને વશ થઈ ગયો. જમાલ શઠરાયનું પોતાનું માણસ છે એ
 રાણો સારી રીતે જાણતો હતો. ‘હવે જમાલ અહીંયાં નીકળ્યો એ બાબત
 ‘ શો ખુલાસો કરવો ? ગમે તે ખુલાસો કરીશું પણ રાણો શી રીતે માનશે ?
 ‘ રાણાના કોપનું સમાધાન શી રીતે થશે અને એ કોપનું ફળ શું નીવડશે ?
 ‘ આટલી ખોળ કર્યા છતાં પત્તો ન લાગ્યો અને આજ જમાલ આ પ્રકારે
 ‘ શાથી, શી રીતે, શા કારણથી, શું કરવા, અને કોની પ્રેરણાથી આવ્યો
 ‘ હશે ? દુષ્ટરાય હજી કેમ ન આવ્યો ? આ સર્વ બનાવો અને રામભાઉનું
 ‘ પ્રકરણ એ સર્વ વચ્ચે સંબંધ તો નહીં હોય ? અને એ પ્રકરણોનો સૂત્રધાર
 ‘ અમાલ્ય જ હશે—અથવા એ ન હોય તો બીજું કોણ હોય ?—’ એવા એવા
 અનેક તર્કમાં પડતું સુવર્ણપુરના જુના કારભારીનું ચિત્ત, ક્ષિતિજ બહાર
 ઉભેલા બીજા કોઈ જ્યોતિનો પ્રકાશ—લાગ્યું દ્વાર ઉઘાડવા તત્પર થયેલા
 કોઈ ન દેખાતા પરાક્રમીનો હાથ દ્વારની સાંકળ આગળ ઉભેલો—જેવા લાગ્યું,
 અને સૂર્યનો કિરણ જોઈ ચંદ્ર અસ્ત થાય તેમ અંતરમાં ઝાંખું પડવા લાગ્યું.
 તેની સમયસૂચકતા જતી રહી, લાન ખસી ગયું, અમંગળ શંકાઓ અને
 ભય ચિત્તપર ચઢી બેઠાં, અને આવતી આપત્તિને બળે પોતાના પાસા-
 માંથી ખસી જનાર સર્વ મંડળમાં પોતાની બુદ્ધિ જ અગ્રેસર થઈ હોય એમ
 લાગ્યું. જગતના જાણવા પહેલું પોતાનું ભવિષ્ય પોતે જ વર્તી ફેલાડતા જેવું
 ચિત્ત નિર્બળ થઈ ગયું. બુદ્ધિસાથે ધૈર્ય ગયું અને કટપનારાત્રિનો કાળો
 અંધકાર પડ્યો અને તેથી એની નજર આગળ કંઈ કંઈ ભૂતો નાચતાં ખડાં
 થયાં. ભૂતકાળના પ્રપંચો અને પાપોનું ભયંકર નૃત્ય શ્મશાનમાં ઉભેલા
 જેવા તેના દીન મનને ધ્રુજવવા લાગ્યું. વિજયસેનપાસે રાણાએ મહાવાને
 પકડાવ્યો હતો તેમાં પોતે કૃત્રિમતા સમજતો હતો તેને ઠેકાણે ભયંકર
 સત્ય જણાયું. આપત્તિકાળના મિત્ર જોશી જેવી ખોટી આશા તેને વ્યર્થ
 બહાવા લાગી અને તે છતાં ભય ઓછું થયું નહીં. તેને કાંઈ સુઝયું નહીં અને
 બુદ્ધિ પણ અવળી ફરી બેઠી. સર્વ સંપત્તિનો નાશ મનપાસે આવી ઉભો
 રહેતાં એકલા દુષ્ટરાયપર ચિત્ત ચોંટ્યું અને તેની ચિંતામાં પડ્યું. મહદું
 બની જતાં શરીરના રુધિર પેઠે એની વૃત્તિ ઠીજ ગઈ—જડ થઈ ગઈ. આણી-
 પાસ અમાલ્યનો ઉત્સાહી પ્રયત્ન પાણીદાર ઘોડા પેઠે વેગભર દોડતો હતો
 ત્યારે આ કારભારી બદલે ગળીયા બળદ જેવો થઈને એકે ખુરસીપર

બેઠો અને આસપાસનો ખનાવ એને ચંચળ કરવા અશક્ત નીવડ્યો. જે કારભારીની પ્રપંચબુદ્ધિ આખા રજવાડામાં ઘણા અનુભવવાળી, શીઘ્ર, તીવ્ર, સર્વકાર્યગ્રાહી, રાણાઓ અને ઠાકોરોને વશ કરનારી અને જયવંત અણાતી હતી તે કારભારી વીર્યહીન અને ભાનવગરનો-ખાળક જેવો-વૃદ્ધ જેવો-નપુંસક જેવો-થઈ શૂન્યમતિ બન્યો અને સાધનહીન જેવો ખોળામાં હાથ નાંખી એક ખુરસીપર બેઠો, એ નો એ શઠરાય-એનાં એ એનાં સાધન-સર્વ નિષ્પ્રયોજન થયું લાગ્યું.

“કાબે અર્જુન હુંટીયો, એ ધનુષ્ય, એ ખાણુ!”

નવીનચંદ્ર-જે આ સર્વ તમાસો જોઈ રહ્યો હતો, જેને કારભારીની કળા જોવાનો લાભ મળ્યો હતો-તેને પણ જમાલને ખાડામાંથી નીકળતો જોઈ નવું ભાન આવ્યા જેવું થયું. નીરનીરાળી છુટી છુટી ઘણીક વાતો તે જાણતો હતો તે સર્વ જમાલને જોતાં સંધાઈ ગઈ. ખટખટનું પરિણામ કાંઈક કળી ગયો અને બુદ્ધિધને સોંપેલું કાર્ય પોતાને કરવા વખત નહી આવે એટલું શુભ પરિણામ ચેતી ગયો. શઠરાયની ધારણાઓ તેને અમાત્યે જ કહી હતી. કેવી તે ધારણાઓ હતી અને કેવું તેનું પરિણામ નીકળશે તે વિચારતાં તે મનમાં બોલી ઉઠ્યો:

“આવ્યો છે કોડે, પણ જશે માથે બોડે,

“ધિછાર ફટ એના નામને રે!”

અને પોતે આવી જતનું બોલી ઉઠ્યો તે વિચિત્ર લાગ્યાથી હસ્યો. પાછલા દિવસે-અમાસે જ વનલીલા કુમુદસુંદરીપાસ સ્ફટિભાણીવિવાહ-માંથી આ ગાતી હતી તે અત્યારે સાંભરી આવ્યું. કુમુદસુંદરી સાંભરી. તેની જોડની મેડીમાં રહી અમાત્યના ઉત્તરગરાની પણ સાક્ષી સ્મરણશક્તિ પુરવા લાગી અને વિચાર કરવા લાગ્યો: “આહા! આટલા ઉત્તરગરાથી આ ફળ “ મળવા વખત આવ્યો છે-શી વાત-શી બુદ્ધિ-પોતાના હુકુંબની ફજેતી ન “ થાય અને અપરાધી શિક્ષા પામે એ રસ્તો-બુદ્ધિધન-આ ઠીક શોધી “ ફહાડ્યો! વારું, જમાલ, તું આટલું ન કર્યું હત તો આ અનુભવ પ્રત્યક્ષ “ ન થાત!-અને તેની સાથે એ જ ખનાવમાંથી શઠરાયને તુકસાન કરવાનો “ પ્રસંગ આણ્યો! બોટામાંથી સારું પરિણામ આણવું-વિપત્તિને સંપત્તિનું “ સાધન કરી દેવું-વગર ભણેલા બુદ્ધિધન-તમે ક્યાં શીખ્યા? ગજબ છે!” આ વિચારનદી વહેતી વહેતી રાજખટપટના અવલોકનકાર્યમાં લળી ગઈ.

જમાલ ને શુક્રાચાર્ય ચણુજીત બેનાપર મુકાબાજી કરવા રાજનિષ્ઠ તેમ જ ખુશામતીયો વર્ગ એક થઈ ગયો. રાણાએ તેમને અટકાવ્યા.

યુદ્ધિધન: “સમરસેન, તું ખીજ માણસો લઈ આ સુરંગનું મૂળ શોધી
 “ફહાડ. જોજે, સંભાળીને જજે. રાણાજી, આ જમાલ અને રણજીતને
 “વિજયસેનને સોંપો. એમની ખાનગી તપાસ એકાંતમાં થશે—, કેમ,
 “કામદાર સાહેબ?” યુદ્ધિધને ચારેપાસ જોવા માંડ્યું.

ઉભેલા મંડળની પાછળથી બેઠેલા શઠરાયે ઉંડાણમાંથી જવાબ
 આપ્યો “હાં!”

“આવો, આવો, કામદાર, પાછળ કેમ બેઠા છો? આજ કેમ આમ
 “છે?” રાણાએ શઠરાયનો સ્વર આવ્યો તેણી પાસ નજર કરી કહ્યું. સઉ
 ખશી ગયા અને માણસોની ઠઠની લીંતો વચ્ચે રાણાપાસેથી તે શઠરાય બેઠો
 હતો ત્યાં સુધી એક સાંકડી ગલી બની. રાણાએ શઠરાયલણી ચાલવા માંડ્યું.
 ભાંયરામાંથી જમાલ નીકળ્યો અને શઠરાય આમ મન્દ બન્યો તે જોઈ સર્વ
 તર્કાટ થયા. આખરે શઠરાય ઉઠ્યો અને મંદગતિથી વહીવે મહોંચે રાણા
 લણી આવવા માંડ્યું. તેને ઉઠતાં કાંઈ એવી વાર લાગી ન હતી, ચાલવામાં
 કાંઈ અસાધારણ મંદતા હતી નહીં, અને તેનાં મુખની ફલાંતિ હમેશાં ધ્યાન
 ખેંચે એવી ન હતી. પણ એની રોજની ચપળતા અને આજનો બનાવ
 સરખાવી સર્વના મનમાં સ્વયંભૂ સૂચનાઓ ઉત્પન્ન થઈ આવી અને
 રજપૂત તેના લણી જે સભ્યતા દર્શાવતો હતો તેમાં સર્વને ભયંકર
 કૃત્રિમતા લાગવા માંડી. છાતી ફહાડી જમણો હાથ લાંબો કરી રાણાએ
 કારભારીનો હાથ પકડ્યો અને બોલ્યો:

“મહારા અનુભવી રાજભક્ત કામદાર, આજ તમારી મદદની
 “ખરેખરી અગત્ય છે. તમને ખબર છે કે—” (યુદ્ધિધન લણી નજર કરી)
 “અમારા જુના સ્નેહીયોપર વિશ્વાસ રાખવાનો વખત રહ્યો નથી. ત્યારે, તમે
 “આમ મન્દ રહેશો તો અમારે કોને શોધવા જવું? જુવો, આ તરકટનો
 “ભાવાર્થ શોધો, બોલાવો દુષ્ટરાયને.” કામદારનો હાથ ઝાલી રાખી તેની આંખ
 લણી શકરાખાજના જેવી—ગરુડના જેવી—તેની દૃષ્ટિથી રજપૂત જોઈ રહ્યો.
 “આહા! વિશ્વાસુ કારભારીયોનો ખપ આવે પ્રસંગે જ પડે છે—તેમની
 “ક્રીમ્મત આવે સમયે જ જણાય છે!” મુછ આમળતો રાજ બોલ્યો.

રાણાનો અક્કેકો બોલ કારભારીને અંતમાંથી ઉભો ને ઉભો ખાળી
 મુકવા લાગ્યો; અક્કેકો અક્ષર તેને અક્કેકા, પળે પળે દેવાતા, વિષદંષ જેવા,
 ચાટકા દેવા લાગ્યો; તેને આલ અને ધરા એક થયાં લાગ્યાં; પોતાના સર્વ
 મંડળમાં પોતાનું કોણ તે તેને ન સુઝ્યું. આખરે તેનું પોતાનું માણસ
 નીકળી આવ્યું.

નરભેરામ પાછો આવ્યો હતો અને કેટલીક વાર થયાં કરવતરાયના કાનમાં કાંઈ લાંબી વાત કહ્યાં કરતો હતો. એ વાત થઈ રહી અને નરભેરામે ન્યાયાધીશનો કાન મુક્ત કર્યો એટલે કરવતરાયની દૃષ્ટિ શઠરાયપર પડી અને ભાઈની વિષદ અવસ્થા દેખી ભાઈ બહારે ધાયો.

કરવતરાયની પ્રપંચશક્તિ શઠરાયના જેવી ન હતી. તે દેખાવમાં પ્રતાપી ઓછો પણ કદાવર વધારે હતો. શઠરાયને કપાળે કરચલીઓ વળી હતી, તેને ધોળાં આવ્યાં હતાં, અને ઉતરતી અવસ્થા શરીરપર બેઠી હતી. કરવતરાય હજી દેખાવે જુવાન અને મજબુત હતો. તેની મુછોના ચોભીયા ફફડ અને કાળાં ભમ્મર હોવા છતાં કંઈ કંઈ ધોળાશ આવી હતી તેનાપર કલક મજબુત લગાડ્યો હતો. તેની હીમ્મત શઠરાયના કરતાં ઘણી વધારે હતી અને મોટા ભાઈના કરતાં મન ઓછું તાર્કિક હોવાથી દુઃખ સહેવાની શક્તિ વધારે ધરતું હતું. એની આંખમાં શરમનો લેશ પણ ન હતો, હૃદય દયા અને ઉપકારને ઓળખતું ન હતું. બુદ્ધિ સત્ય અને ન્યાયે ચાલવાનું કારણ સમજતી ન હતી. આવું છતાં તેનું મન કુટુંબવત્સલ વધારે હતું અને ભાઈની અવસ્થા જોઈ એનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું; બધા સમજ્યા એટલું તો સમજ્યો પણ ભાઈને થયા હતા તેનાથી અર્ધા પણ વિચાર પોતાને થયા ન હતા એટલે “શું થનાર છે?” એ વિચારથી મન મજબુત રહ્યું, અને ભાઈને પડખે આવી ઉભો. અને ભાઈના સામું જોઈ, પછી રાણાના સામું જોઈ, બોલ્યો:

“પ્રતાપી મહારાણા, આ રાજદ્રોહી તરકટ થોડીવારમાં આપણી પોલીસ શોધી ફહાડશે અને અપરાધીઓ કઠણ સજા ભોગવશે. આપના અરણના પ્રતાપથી આ સર્વ પરિણામ પળવારમાં થયું સમજે, સુવર્ણ-પુરના મહારાણાના શત્રુ નાશ પામશે જ.”

“નિસંશય એમ થવાનું જ !” ભાઈને જોઈ કારભારીને બોલવાની શક્તિ આવી.

“ત્યારે બોલાવો દુષ્ટરાયને ! બુદ્ધિધન, લક્ષમાં રાખજો જે કારભારી ફહે છે તે. રાણાના શત્રુ નાશ પામશે !” ઝોકું ધુણાવી રાણો કારભારી સાથે હસ્યો.

સ્મિત કરી અમાત્ય બોલ્યો, “રાણાજી, આપ તો નાશ પામશે ફહો છો પણ હું તો એમ જ જાણું છું કે તેઓ નષ્ટ થયા જ.”

“દુષ્ટરાય ક્યાં ?—બુદ્ધિધન સરત રાખજો—રાત્રંઓની આગળ બોલેલા બોલ કરેલાં કામના કરતાં વધારે ભારે થઈ પડે છે.”

“નિઃસંશય !”

સર્વ આ વાતોથી વિસ્મયમાં પડતા હતા. કરવતરાય મનમાં જય પામતો હતો—તે એવું સમજીને કે રાણો હવે રાજ્યાનું પ્રકરણ ફેલાડશે. શઠરાય એથી ઉલટું જ સમજ્યો; તેના પગ થરથરવા લાગ્યા, યુદ્ધિધન સામું કઠણ દૃષ્ટિથી—ઉંડા વૈરભાવથી—જોઈ રહ્યો. રાણા અને અમાત્યનો કૂર સંવાદ તેણે અટકાવ્યો.

“ મહારાણા, હવે વાતો કરતાં કામની વધારે જરૂર છે. આ બાબતનું “ મૂળ શોધી કહાડવું જોઈએ. હમે એ લાઈઓ અને સર્વ અમલ- “ દારોએ તરત નીકળવું જોઈએ. યુદ્ધિધન, આપણી સાથે ચાલો. આ “ કાર્યની તપાસ કરવી જોઈએ—તેમાં તમારી પણ જરૂર પડશે જ—” કંઈક સારો વિચાર સુઝી આવવાથી કારભારી ટટાર થઈ બોલ્યો. કંઈ પણ બહાને રાણાના પંજામાંથી તરત છુટી જઈ—એને જ કલાવતી અને નરભેરામના પંજામાં રૂહેવા દેઈ, સઉ વાત હાથથી ગઈ માલમ પડે તો ગમે તો રાણાને જ આ દુનિયામાંથી વીદાય કરવો અથવા તેમ ન અને તો પોતે કુટુંબ અને દ્રવ્ય લેઈ સુવર્ણપુરમાંથી પોખારા ગણવા એ કલ્પના તેના મગજમાં તરી આવી. અમાત્યને પણ રાણા પાસે રૂહેવા દેવો નહીં એવું પણ ધાર્યું. આ છેલ્લો ધુમાડાનો બાચકો ભર્યો તેનો તેને લાલ મળે એ થવા ન દેવા જેટલી અઝલ રાણામાં હતી જ.

“ ના રે ના, કામદાર, હાલ તમને છુટા ન સુકાય. આજના “ બનાવથી હું અસ્વસ્થ થયો છું અને મહારા મનનું સમાધાન કરવા “ તમે અંહી જ રહો.”

કારભારીનો છેલ્લો પાસો ધાર્યો ન પડ્યો. તે નિરાશ થયો.

“ દુષ્ટરાયને બોલાવો, કામદાર. આ બાબતમાં તમે કેમ “ સાંભળતા નથી ? ”

શઠરાયે ઉત્તર ઘડી ફેલાડ્યો તે પહેલાં કરવતરાય બોલી ઉઠ્યો: “ રાણાજી, આ નરભેરામ અહુણું જ ઘેરથી આવ્યા તેમણે સમાચાર “ આણ્યા છે કે એ હાલ આવી શકે એવી તેના શરીરની અવસ્થા નથી.”

“ હું! શું થયું છે એમને? અહુણું તો દરબારમાં હતા. શું “ તમારા ઘરમાં પણ દગો ફટકો થયો છે કંઈ ? ”

“ હાજી, કંઈ એમ જ છે.” શઠરાય અને સર્વ અમલકા.

“ શું હા? શું થયું છે? શું થયું છે? નરભેરામ ? ”

“ જી મહારી જલ ઉપડે એમ નથી; ક્ષમા કરો.”

“ શું? મહારી આજ્ઞા તમે નહીં પાળો ? ”

“ જી, ફેલેનાર આ આવે.” ઘાયલ થયલો મેરુલો હાથ ઉપર

લોહીવાળો પાટો બાંધી શ્વાસલયોં દોડતો દોડતો આવ્યો, અને જુમ પાડતાં પાડતાં રાણાના પગ આગળ પડતું મુક્યું.

“ જુલમ જુલમ, મહારાણા, આપના રાજ્યમાં જુલમ-મહારી “ બહારે કોઈ ધાવ રે-આપણ !” કહી પોક મુકી. સીપાઈઓ તેની આસપાસ ભરાઈ તેને ઊઠાડવા લાગ્યા. દુષ્ટરાયની કૃપાના પાત્રની સીપાઈઓ આસનાવાસના કરવા લાગ્યા.

એટલામાં ખાડામાં પણ કાંઈ ગરબડાટ થયો, તેના ભણી સઉનું લક્ષ ગયું, અને થોડીવારમાં રઘી, નીચદાસ, અને ખેડાને સુરંગના મૂળ આગળથી હાંકતો હાંકતો સમરસેન પોતાના મંડળ સાથે આવ્યો.

સઉનાં લક્ષ્ય બહુપાસ ખેંચાયાં. કરવતરાયે પણ ભાગ્યનો એટ દીઠો. નરભેરામે કાનમાં કરેલી વાતથી તેનું અંતઃકરણ નળણું પડ્યું હતું પણ પ્રસંગ સાચવવા તમાચો મારી ગાલ રાતો રાખવા પ્રયત્ન કરી બાણેલી વાત ઢાંઢી રાણાસાથે દમભેર વાત કરી હતી. મેરુલાને જોઈ ઘરની બાબત ભય લાગ્યું, સમરસેનનો સાથ જોઈ બીજી પાસથી ભયદર્શન થયું.

દુષ્ટરાય એકલો ઘેર દોડ્યો અને પહોંચ્યો તો એટલે સીપાઈઓ તડાકા મારતા હતા. તેમને વટાવી અંદર જાય છે તો બારણું બંધ. મેડીયે ચહડી ચોકમાં જોતાં તેની આંખ ફાટી. ચોકમાં રમનારાંયે મીયાંબીબીનો વેશ ફેલાવ્યો હતો. મેરુલો મીયાં બનેલો, રૂપાળી અને ખલકનંદા બીબીયો બનેલી અને ભવાઈ ચાલી રહેલી. અગાશીમાં ખડખડાટ સાંભળી ખલકનંદા ચમકી અને સંતાઈગઈ. તરવાર લેઈ દુષ્ટરાય બીજે દાદરે થઈ ચોકમાં ગયો, અને આંખની શરમ વિના બીજી સર્વ મર્યાદાથી ભ્રષ્ટ થયલાંની આટલી રહેલી મર્યાદા પણ મુકાવી. દુષ્ટરાયને મત્સર ચહડ્યો અને મેરુલાપર તરવાર ખેંચી. મેરુલાને હાથે તરવાર વાગી, વાગતા સુધી શરમ રાખી, પણ વાગી એટલે શરમ તોડી ચાકર ધણીની સાથે ઠન્દ્યુદ્ધમાં પડ્યો અને દુષ્ટરાયની તરવાર ખેંચી લીધી. નિરાશ થયલા દુષ્ટરાયે જુમ પાડી, ચોકનાં બારણાં ઉઘાડી દીધાં. સીપાઈઓ અંદર આવ્યા, પણ તે આવતાં પહેલાં દુષ્ટરાયપર ઘા કરી પાછલે બારણેથી મેરુલો નાઠો. નાસતાં નાસતાં પોતે તરવાર સાથે પકડાય નહીં માટે તરવાર રૂપાળીના ભણી ફેંકી, ‘ ઉગારજે કે મારજે’ કરી, મંત્ર મુક્યો. તરવાર એક ખુણામાં પડી. દુષ્ટરાયને ઘા કારમો થયો અને જાતે નબળો હોવાથી જમીનપર પડ્યો. રૂપાળીયે બાજ-દાવેડા કરવા માંડ્યા અને મહોં વાળવા તથા ફુટવા લાગી. દુષ્ટરાયમાં જોલવાની તાકાત ન હતી. સીપાઈઓએ રૂપાળીને પકડવા વિચાર કર્યો પણ ઠીક

ન લાગ્યું. આખરે બધાં બારણાં આંતરી બેઠાં, અને “બાઈ, કારભારી
“ આવશે એટલે તમારા આ કામના સમાચાર કહીશું—તમને જવા નહી
“ દઈએ” એમ રૂપાળીને કહ્યું. રૂપાળી તેમને ધમકાવી મેડીયે ગઈ,
પુરુષનો વેશ લેઈ છાપરે ચઢી, દુષ્ટરાયની તરવાર લેઈ જોડના ઘરમાં
ઉતરી, તે ઘરવાળાં ચમક્યાં અને પાછળ આવ્યાં, તેમને વટાવી તેમને
ઉઘાડે બારણેથી રસ્તામાં નાઠી, એક બે ગલીયો બદલાઈ એટલે લોકનાં
ટોળામાં લળી જઈ, નીરાંતે ચાલી—મેરુલાને ઘેર ગઈ. મેરુલાનો ભાઈ
ઘરમાં હતો તેની પાસે વાતો કરવા મંડી, અને બારણાં અડકાવી, તેને
સમાચાર કહી, મેરુલાની શોધ કરવા મોકલ્યો.

ભાઈના ઉપર વીતેલું તોફાન પરસાળના એક જળીયામાંથી
છાતુંમાતું જોઈ બલકનંદા અજાણી બની ઢોંગ કરી પરસાળની મેડીપરના
હીંચકાપર આંખો મીંચી સુતી.

દુષ્ટરાય શું કરે છે ને શી ગમત થાય છે તે જોવાના રસથી તેમ જ તે
જાણવું અમાત્યના કામને ઉપયોગી હોવાથી, દરબારમાંથી બહાર નીકળવાનું
મળતાં શઠરાયે સોંપેલું કામ મુકી તેના જ ઘરભણી નરભેરામ ચાલ્યો.
રસ્તામાં મેરુલો દોડતો સંતાતો મળ્યો તેને પકડી ઉભો રાખ્યો અને
સમાચાર જાણી લેઈ શીખામણ દીધી કે ‘તું દરબારમાં અહુણું જ ન અને
દુષ્ટરાયના સામી તું જ ફરીયાદ કર—તેનો તારો અસ્ત થવા બેઠો છે માટે તું
કહીશ તે મનાશે. સંતાઈ (પેંસી)શ તો ગુન્હેગાર ઠરી મરીશ.’ કેવી રીતે
દરબારમાં વાત કરવી તે પણ શીખવી. મેરુલો ફેલે. ‘મહારે ઘેર જઈ પછી
દરબારમાં જઈશ. મરવા પડેલા દુષ્ટરાય વિના મને કોઈએ દીઠો નથી, ને
દેખનાર મહારી વાત નહી કરે—પણ મહારા ભાઈને સાવધાન કરી આવું.’
રસ્તામાં ભાઈ મળ્યો. બે ભાઈ ઘેર ગયા. રૂપાળીને મળ્યા—તેને મેરુલાએ
ભાઈની સાથે બે ત્રણ ગાઉ છેટે બીજા રાજ્યના ગામડા ભણી રવાને કરી પોતે
દરબારમાં આવ્યો. નરભેરામ ત્યાંથી જેલ ભણી જાય છે તો રામભાઈ
અને તર્કપ્રસાદ પોતાનાથી ખેલા જઈ ખોંચેલા, કારણ તેઓ ઘોડા-
ગાડીમાં નીકળ્યા હતા. વાણીયો જેલમાં તેમને મળ્યો અને સર્વ સમાચારનું
રામભાઈએ દીખાણ કર્યું. નરભેરામ તે સર્વ જાણી ઉતાવળે પગે દરબારમાં
પાછો ફર્યો અને શઠરાય રાણાસાથે વાતોમાં હોવાથી કરવતરાયને સઉ
સમાચાર કહ્યા. તેમ જ એવું પણ કહ્યું મને રસ્તામાં ઘાયલ થયેલો મેરુલો
મળ્યો અને તે દુષ્ટરાયના સામી ફરીયાદ કરવા આવનાર છે. મેરુલો શાથી
ઘાયલ થયો તે કારણ પણ કહી બતાવ્યું—કુટુંબની લાજ ગઈ જાણી કરવત-
રાયને ફેલેશ થયો. દરબારમાં એ વાત કહી નહી બતાવાય એ નક્કી. તેમાં

ઉલટો ચોર કોટવાળાને દંડે-મેરુલો ઉલટો ફરીયાદ કરવા આવ્યો જોઈ શું
ફેરવું તે મુઝયું નહીં. દુધરાય પોતે ઘાયલ થયાની વાત નરસેરામે કરી નહીં.

મેરુલાને ઘાયલ સ્થિતિમાં જોઈ સહ અમક્યા અને ફરીયાદનું
કારણ પુછ્યું. શઠરાય કારણ જાણતો ન હતો-તે એને પોતાનો ગણી
જમીનપરથી ઉઠાડવા ગયો.

“કામદારસાહેબ, મહારો ખત્યાવ હવે આપ કરી શકો તેમ નથી.

“મહોટાભાઈની જ સામી મહારે ફરીયાદ છે.”

શઠરાય અમક્યો અને આઘો ખસ્યો.

“રાણાજી, મહેં કામદારનું લુણ ખાધું છે. તેમના ઘરસામે ફરી-

“યાદી કરવી એ મને ઘટતું નથી. પણ હવે ન ત્યાડ્યે કરવી પડે છે.

“કોજદારસાહેબની કાંઈકે રાજદરબારી છાની વાત મહેં જાણી તે એમના

“જાણવામાં આવ્યું અને મહારા પેટમાં છાની રૂહેશે નહીં જાણી મહારી

“આ દશા કરી છે. જો હું નાહો ન હત તો મને પુરો કરત. મને

“હવે ઘરમાં જતાં પણ બહીક લાગે છે માટે અહીં આવ્યો છું.”

“એવી શી વાત હતી?” રાણાએ પુછ્યું.

“અરે, ખાપજી, તે વળી આપને ફેરવાય? હોય એ તો. ખટલા છે.

“પણ, માખાપ, મને મહોટાભાઈએ ધાર્યો એટલા હલકા પેટનો હું નથી.

“મહારે માગવાનું એટલું છે કે ગમે તો મહારી ફરીયાદનો નીવેડો આવે

“ત્યાંસુધી કે ગમે તો હું મહારે ગામ જવા નીકળવા પરવારું ત્યાંસુધી આપનાં

“વિશ્વાસુ માણસોની ચોટ્ટી આપો કે પોલીસના સીપાઈઓ મને સતાવે

“નહીં. મહારે બીજું કાંઈ નથી જોઈતું. હું ગરીબ માણસ છું.”

“પણ એ છાની વાત શી? તું જુદો કે સાચો તે શું જણાય?

“કેવો હરામખોર-પુછ્યું તેનો જવાબ નહીં!”

“અરે રાણાજી-લ્યો ત્યારે કહું પણ-પણ એકલા આપને કહું.”

કરી શઠરાય લાણી બહીકની નજર કરી.

“તું શું જુદું બદે છે તે જાણવાનો એમને પણ-હક છે. બોલ

“અને જોડું જોલ્યો તો મરવાનો.”

“તો રાણાજી-આ તો ઉલટી બલા થઈ-માફ કરજો કામદારસાહેબ-

“ન ત્યાડ્યે કહી દેઉં. રાણાજી, આપની વાડીમાં પાછળ તળાવ છે ત્યાંથી

“ખાસાહેબના ઓરડા સુધી કાંઈકે લાંચરામાં રસ્તો કરવાની વાત કામદારે

“કરી હશે તે મને ખબર પડી-અરે કામદારસાહેબ, હું ધુળું છું-મહારા-

“પર ગુસ્સો ન કરશો-અરે જમાલ અંહી ઉભો છે કે-લ્યો રાણાજી-

“ એ જમાલ બધી વાત જાણે છે—એને પુછજો—માઆપ, હવે મને જવા દો
 “ —મને વધારે ન પુછશો—સહિ જમાલ ફેરશે.”

“ હરામખોર !—લેઈ જાઓ એને વિજયસેન !”

“ મહારાણા, પણ ફરીયાદી કરવા આવીયે ત્યારે સજા થાય એવો
 “ આપનો ધારો હોય તો મહેં ભુલ કરી—હવે નહી ફરીયાદી કરું ! આપ
 “ લોકને પાળનાર છો. મને ઘેર જવા દો—આપના કેદખાના કરતાં
 “ મહારું ઘર સારું છે. પોલીસનાં માણસ મને કનડશે તો જે થશે તે
 “ ખરું પણ મહેં એવો ગુન્હો નથી કર્યો કે મને કેદ કરો.”

હીમ્મતવાન બોલકણા મેરુલાને જોઈ રાણો વિસ્મય પામ્યો.
 “ જા જા, ઘેર જા. વિજયસેન, એને ઘેર જવા દે અને એની ફરીયાદની
 “ તપાસ કરવાનું તને સોંપું છું.”

મેરુલો સલામ કરી ગયો.

“ જોયું, કામદાર, શા લુચ્ચાં માણસો હોય છે ? ઘરમાં—રાજ્યમાં—
 “ માણસો રાખવાં તે વિશ્વાસુ ને ખુનીયાત હોવાં જોઈએ—નીકર આવું થાય.
 “ મહારા વિશ્વાસુ અમલદારો સામે આવું તહોમત મુકતાં એની જીભ ન
 “ કપાઈ! ધણીનું ઘર ફોડતાં એનું કાળજી કેમ ચાલ્યું ? આશ્ચર્ય છે
 “ કે તમારા જેવાનું લુણ ખાઈ તેનો ગુણ એનામાં ન આવ્યો.” કરી
 રાણો લમ્મર ચહાવી ગંભીર બની કારભારી સામું જોઈ રહ્યો.

એટલામાં રામલાહિ અને તર્કપ્રસાદ પાછા આવ્યા. શહેરાયે જોયું કે
 રામલાહિને લાંચ આપવાનો અવસર હવે ગયો હતો. વાણીયો કેદખાનામાં
 રામલાહિને મળ્યો હતો અને સર્વ હકીકત કહી હતી. વાણીયાની બાબતમાં
 સાહેબની એકલાની જ આંખમાં ધુળ નાંખવાની હત તો લાંચ આપવી એ
 સહેલી વાત હતી. અને એમ જાણીને જ એની કલ્પના કરવામાં આવી હતી.
 પણ હવે તો એ બનાવનો લાલ લેવા રાણો જ તત્પર થશે એ શહેરાય
 સમજ્યો. નિઃશ્વાસ મુઠી તેણે મનમાં વિચાર કર્યો: “આલ ફાટ્યું ત્યાં
 “ થીંગડા નકામાં. રામલાહિ ગયો ત્યારે જુદી અવસ્થા દેખાતી હતી—
 “ હું કારભારી હતો. હવે એ અવસ્થા બદલાઈ—શહેરાય ! યદસિ ખરચ્યે
 “ છુટકો થાય એ વખત ગયો.” રામલાહિ વાણીયા બાબત શહેરાયને
 અને કરવતરાયને માથે તહોમત મુઠી બોલ્યો:

“ રાણાજી, સાહેબને આપની બાબત ઘણો ઈર્ષ્યો અભિપ્રાય છે. પણ

“ આવા કારભારીયોથી આપને હાનિ મળે એવું. ખરી વાત છે કે એ
 “ કારભારી જુના છે-પણ એ જુના રોગ છે. આપના રાજ્યના જુલમ
 “ વીશે કેટલી જુમ છે તે સાહેબ સારી પેઠે જાણે છે. પણ સુધારાની
 “ આશા રાખી આજ સુધી કંઈ બોલ્યા નહીં. એ આશા ખોટી નીકળી.
 “ જો એમ જ એમના મનમાં હત કે સુધારો થઈ શકનાર જ નથી તો
 “ સાહેબ જુદા ઉપાય લેત. પણ એમ નથી. સાહેબના મનમાં ખાતરી છે કે
 “ કારભારીયો આપના સુધી પોકાર આવવા દેતા નથી અને આપ જાણો તો
 “ એવા જુલમ થવા ઘો એમ નથી. આપના રાજ્યમાં સારાં માણસ નથી
 “ જ એમ સાહેબના મનમાં હત તો સાહેબ કોઈ બહારના માણસની
 “ ભલામણ કરત. પણ એમને સારી માહિતી છે કે આપના રાજ્યમાં
 “ પ્રવીણ, પ્રમાણિક, અને પ્રજાનું હિત ધર્યે એવાં માણસ નથી એમ નથી.
 “ આજ કારભારીના બળથી એમનું ચાલતું નથી પણ સાહેબ ધારે છે
 “ કે રાજ્યની ખરી સ્થિતિ આપ જાણશો ત્યારે તેમનું બળ ચાલશે
 “ અને પ્રજા સુખી થશે. આથી વધારે વાત મહોંયે કરવા મને હુકમ
 “ નથી. સાહેબપાસે અને સરકારમાં આપના રાજ્ય સામી કેટલી અને
 “ કેવી રીતની ફરીયાદો થઈ છે તે જણવવા આ સર્વ અરજીઓના
 “ કાગળ સાહેબ મોકલે છે તે હું આપની પાસે યોગ્ય તપાસ સારું
 “ રજુ કરું છું. આ ઈંગ્રેજ વર્તમાનપત્રો સાહેબે મોકલ્યાં છે તેમાં આપના
 “ રાજ્યનાં સારાં નરસાં માણસોનું વર્ણન છે. તેની તુલના સાહેબ આપને
 “ સોંપે છે. સાહેબ જાતે ઘણું ખરું વર્તમાનપત્રોપર વિશ્વાસ રાખતા
 “ નથી, પણ આ બાબતમાં એ પત્રોનો અને એમનો અભિપ્રાય એક છે
 “ એટલે સવિસ્તર હકીકત જણવવા એ પત્રો જ મોકલ્યાં છે તે કોઈ
 “ પ્રમાણિક ઈંગ્રેજ ભણેલા માણસપાસે વંચાવી સમજાવેલો. હાં, બીજી
 “ વાત સાહેબ તરફથી એ ફહેવાની છે કે આપ સમજે છો કે જમાનાની
 “ પાછળ ન પડી જવું એ આજ જરૂરનું છે અને એ વાત આપને ધ્યાનમાં
 “ લેવાની છે. જમાનો કેવો છે તે જાણવા ઈંગ્રેજ વિદ્યા જાણનારા અને તેવા
 “ ન મળે તો ઈંગ્રેજ રાજ્યની નીતિ રીતિ જાણનાર માણસો હળવે હળવે
 “ આપે મેળવવા યોગ્ય છે. એ ઉપરાંત જે ફહેવાનું છે તે કાગળ સાહેબે
 “ પોતે આપેલો છે તે ઉપરથી સમજશો. મહારે સાહેબ તરફથી હવે કંઈ
 “ ફહેવાનું બાકી નથી. પણ મહારે જાતે આપને કંઈક વિનંતિ કરવાની છે
 “ તે છાની વાત નથી એટલે આ મંડળવચ્ચે કહું તો અયોગ્ય નહીં ગણો. હું
 “ પણ આપના રાજ્યનું સારું ઇચ્છું છું. અને હું તો શીખામણ દેવા લાયક
 “ નથી પણ મહારી શીખામણ આપને સાંભળવા લાયક હોય તો ફહેવાની

“ રજા માગું છું કે રસલસાહેબ જેવા સારા સાહેબ રજવાડામાં ફવચિત
 “ જ આવતા હશે અને તેમનો દરેક અક્ષર સોનાના મુલનો માનજો.
 “ સાહેબને આપના અમાલ્ય સારી રીતે ઓળખે છે અને હું કહું છું તે
 “ કેટલા પ્રમાણમાં ખરું છે તે વાત મહારા કરતાં વધારે છટાથી, વધારે
 “ શક્તિથી, અને વધારે અનુભવથી આપના એ વિશ્વાસુ અમાલ્ય કહી
 “ શકશે. એ સાહેબે એજંસીમાં નોકરી કરી છે, આપના હાથનીચે પણ
 “ નોકરી કરી છે, સાહેબ એમને સારી રીતે ઓળખે છે, અને એમના
 “ ઉપર આપનો વિશ્વાસ છે તે એજંટસાહેબ યોગ્ય માને છે. એવાં
 “ માણસો છે ત્યાંસુધી આપનું અને આપના રાજ્યનું કલ્યાણ છે એમ
 “ સાહેબ માને છે અને સાહેબની શીખામણ પ્રમાણે વર્તવાથી કેટલો
 “ લાભ છે તે અમાલ્યસાહેબ કહી શકશે. તે સર્વ સાંભળવું, ન સાંભળવું
 “ એ આપની મુખ્યત્વારીની વાત છે. અને એ મુખ્યત્વારીને અંગે સારાં
 “ નરસાં પરિણામનું જોખમ આપને જ બહેરવાનું છે. અમે તો માત્ર
 “ બોલવાના અધિકારી. રાજ્યની લગામ આપના હાથમાં છે અને પરિ-
 “ણામની લગામ ઈશ્વરના હાથમાં છે. સદ્બુદ્ધિવાળાને ઈશ્વરની લગામ
 “ કદી ખુંચતી નથી. મહારે હવે કાંઈ કહેવાનું બાકી રહેતું નથી. કામ-
 “ દારસાહેબ, મહારાઉપર ખોટું લગાડશે નહીં. હું તો ચીઠ્ઠીનો ચાકર છું.”

લાષણ પુરું થઈ રહ્યું. સર્વ મંડળ ચિત્રપેઠે સ્તબ્ધ થઈ ગયું
 હતું તેવું જ પળવાર રહ્યું, અને પોતાના સીપાઈના હાથમાં નેતરની
 પેટી હતી તેમાંથી ન્યુસ્પેપરો અને અરજીઓના કાગળના થોકડા
 રામલાઉ રાણાની સાથે ઉભેલા બુદ્ધિધનને આપતો ગયો તેમ તેમ
 સર્વ અમલદારો એકબીજાના મહોં સામું જેવા લાગ્યા, એકબીજાના
 કાનમાં પ્રશ્નોત્તર કરવા લાગ્યા, અને પોતાના અને પારકાઓના લાભાલાભના
 વિચાર મનમાં કરવા લાગ્યા. આખરે સાહેબના કાગળવાળું એક
 જરા મહોટું અતુષ્ટોણ પરખીડીયું રામલાઉએ આપ્યું તે ફોડી રાણાએ
 વાંચ્યું અને કાંઈક વિચારમાં પડી ઉત્તર આપ્યો:-

“ રામચંદ્રરાવ, સાહેબ મહારા હિતેચ્છુ છે તે કહેવું પડે એમ નથી.
 “ આ કાગળમાં જે મમતા એ બતાવે છે તે ઘણી છે. સાહેબની શીખામણ
 “ બાજબી છે અને તેનું ખરાપણું સમજાય એવા બનાવો આજ જ મહારા,
 “ રાજ્યમાં બન્યા છે તેથી મહારી આંખ ઉઘડી છે. હું દીલગીર છું કે મહારા
 “ વિશ્વાસનું દાન અપાત્રે થયું નીવડ્યું. તમે ઉતારે જાઓ અને જમો.
 “ કલાક એ કલાકમાં હું ઉત્તર મોકલીશ.” રામલાઉ સલામ કરી ગયો.
 શઠરાય નીચું જોઈ રહ્યો હતો. બુદ્ધિધન રાણાનો હુકમ સાંભળવા

તેના સામું જોઈ રહ્યો હતો. ખીજા સર્વ અમલદારો રાણાના મહોમાંથી શા અક્ષર નીકળે છે તેની વાટ જોતા હતા. કપાળે, આંખોપર, અને આખરે મુછો પર હાથ ફેરવી રાણો જોલ્યો:

“ યુદ્ધિધન, મહારું મગજ આજ ગુંચવાઈ ગયું છે. કામદાર,
“ હું ખુદ દીલગીર છું. આ કાગળો અને છાપાં જોવાઈ રહે, તેમાં
“ લખેલી બાબતોની તપાસ થાય, મહારા મહેલમાં જે ખટપટ
“ જણાઈ છે તેનો સાર હાથ લાગે ત્યાં સુધી તમારું નસીબ મહારા
“ હાથમાં નથી. પણ હવે મહારે ભરમ ફોડવો જોઈએ. તમે અને
“ તમારું મંડળ અતિ દુષ્ટ છો—એમાં કાંઈ સંશય નથી. યુદ્ધિધનનો
“ વિનાશ કરવા મહાવાયે જે કાગળો મને આપ્યા છે તે જોટા છે, તે
“ કોણે લખ્યા છે, અને તે પ્રપંચનું મૂળ તમે છો એ હું સારી રીતે જાણું
“ છું અને તેને વાસ્તે તમને શિક્ષા થવી જોઈશું. હું ખુદ જ દીલગીર છું—
“ મને તમારા ઉપર ઘણો જ ક્રોધ મ્હડે છે. અરે રે, માણસ માણસમાં
“ શું ફેર હોય છે? ક્યાં યુદ્ધિધન અને ક્યાં તમે? શું મહેં તમારું ઓછું
“ સારું કર્યું છે? શું મહેં તમને કોઈ વાતમાં ન્યૂનતા રાખી છે? તમારા
“ ઉપર વિશ્વાસ કેટલો રાખેલો? તેનું ફળ આવું ન ઘટે!” એમ કહી
માથું મન્દ કંપાવ્યું.

“ ખસ, હવે મને દયા નથી. યુદ્ધિધન, દયા રાખવાની, નરમાશ
“ રાખવાની, વેર ભુલી જવાની, અપકારને સટે ઉપકાર કરવાની,
“ અને એવી હજારો શીખામણો તમે દીધેલી તે મહારો ક્ષત્રિયનો સ્વભાવ
“ ભુલી-વશ કરી-આજ સુધી મહેં માની. પણ હવે તેમ થનાર નથી.
“ અરે રે! જે માણસને બચાવવા તમે આટલો શ્રમ લીધો
“ તે જ માણસ અતિ-નીચ રીતે તમારો નાશ કરવા પ્રપંચ રચે એ
“ કેવી વાત! એ તો સારું છે કે ઈશ્વર મને સારી યુદ્ધિ આપે છે.
“ નીકર તમારું શું થાત? અરે, એટલાથી જ આ રાક્ષસને સંતોષ
“ નથી વળ્યો, પણ કમઅકલે મહારા મહેલમાં—મને પોતાને—
“ ખસ, એ વાત હું નથી ફહેતો. કોણ એવો આંધળો છે જે તે આ
“ સર્વ જોઈ શકતો નથી? અમલદારો, જે ડાહ્યા હો તો દેખો છો તે
“ ઉપરથી શીખામણ લેજો. તમારો રાણો ખીજા રાણાઓ જેવો આંધળો
“ નથી. પણ એ પોતાની આંખે દેખે છે. લલા ખીચારા રસલસાહેળ!
“ એ જાણે છે કે શઠરાયે રાણાની આંખમાં ધુળ નાંખી છે, પણ જાણતા
“ નથી કે સઉ જાણતાં છતાં રાણાએ ગમ ખાધી છે. મહારી ગરીબડી
“ પ્રભ ઉપર વીતતો જુલમ મને અંધારામાં નથી ગયો, પણ એ તો

“ આ યુદ્ધિધન હોય નહીં અને શઠરાય આજ સુધી કારભાર કરે
 “ નહીં. પણ હવે તો ખસ ! પાપનો ઘડો ભરાયો અને મેળે જ કુલ્યો.
 “ હવે યુદ્ધિધન, હું તમારું કહું નહીં માનું.”

“ વિજયસેન ! વિજયસેન ! કામદાર અને એના ભાઈ આ
 “ કુરવતને કાચી જેલમાં તહારા કબજામાં રાખ. પેલા નીચ દુષ્ટરાયને
 “ પણ પકડી આણુ અને ત્રણે જણને જુદા જુદા રાખ. ખખડદાર,
 “ જો કોઈ પણ છુટવા—અથવા કોઈની સાથે વાત કરવા—પામ્યા તો !
 “ તહારું પોતાનું માથું જોખમમાં નાંખવું હોય તો તેમ થવા દેજે. એ
 “ એના ઘરપર તાળાં લગાવ અને સખત બંધતો કર.”

યુદ્ધિધન અચિંત્યો રાણાને પગે પડ્યો અને હાથ જોડી બોલી ઉઠ્યો:

“ દીનાનાથ ! એક વિનંતિ છે—”

“ અરે ઉઠો, આ નાટક વળી શું ફહાડ્યું ? ઉભા ઉભા માગો
 “ ને કરો જોઈએ તેટલી વિનંતીઓ, કોણ ના ફહે છે ? ”—એમ કહી
 રાણાએ અમાત્યનો હાથ ઉઠ્યો ખેંચવા માંડ્યો.

“ ના, રાણાજી, ના; વિનંતિ સાંભળો અને સ્વીકારો; પછી ઉઠીશ.
 “ મહારા જાતભાઈ—આઘેના પણ મહારા સગા—આ ગૃહસ્થોને જેલમાં
 “ ધર્મ સચવાય નહીં એવે ઠેકાણે મોકલવા ન ઘટે. એમના જેવાં
 “ આપને થવું નથી ઘટતું !”

“ બહુ સારું. બહુ સારું. એમ કરો. વિજયસેન, જા એમને
 “ બીજે કોઈ ઠેકાણે પણ જામ્યાંધ રાખજો અને એમને ખાવા પીવાનો
 “ બંદોબસ્ત અરોબર કરજો. કેમ, હવે કાંઈ જોઈએ બીજું—એમને
 “ જલેબી ઘેબર ખાવાનો બંદોબસ્ત કરીયે ફહો તો !”

“ ના, રાણાજી, એટલી કૃપા હાલ ખસ. પછીની વાત પછી.”

રાણો: “વિજયસેન, પેલી રાંડ દુષ્ટ કલાવતીને પકડો અને ઘસડીને
 “ એને તો નક્કી જેલમાં લઈ જાઓ. એનાં ભારે કસબી વસ્ત્ર ધુળમાં
 “ ઘસડાય, એનાં ઘરેણાં વેરણછેરણ થઈ રસ્તામાં પડે અને ભીખારા રંક
 “ લોકને જડે—એવું એવું જોવાને મહારી મરજી થઈ છે. વિજયસેન, નીચમાં
 “ નીચ—કાળામાં કાળો—કદરૂપામાં કદરૂપો અને ગંદામાં ગંદો કોઈ ગોલો
 “ અથવા ઢેડો—એ રાંડને આખે શરીરે, મહોંપર, અને વાળમાં ધુળ ભરે, રાખ
 “ ભરે, અને કાજળ ચોપડે એ હું જોઈશ. અને આ બીજા જે જે લુચ્ચાઓ
 “ છે તેમને પણ કબજામાં રાખવા. બધાની તપાસ અને બધાનો
 “ ઇનસાફ થશે.”

“જયમલ !”-જયમલ પાસે આવતાં રાણાએ કાનમાં કહ્યું;-“એક
“ઘણું વસમું કામ તને સોંપુ છું, રાણીનું મહોં જોવા હું ઇચ્છતો નથી.
“તેને આપણા જુના મહેલમાં લેઈ જવી અને ત્યાં જ રાખવી.”

“બુદ્ધિધન, તમે ચાલો મહારી સાથે. આ સર્વ ગુંચવારામાંથી
“છુટવા સારુ બાંધછોડ કરવાને હવે મહારે તમે જ રહ્યા.”

“અમલદારો, આજ મહારો જન્મદિવસ છે તે તમને ખબર છે. એ
“દિવસનો આરંભ આજ ખુશાલીમાં ન ગયો, પણ-હરકત નહી. આજના
“કામથી મહારી જીલમમાંથી છુટેલી પ્રજા આ બનાવોથી આનંદ પામશે
“અને તે મહારે મન ઉત્સવ જ છે. વળી પાંચ વાગ્યાનો દરબાર રીતસર
“ભરાશે અને તે વખતે હું તમને પૂર્ણ ઉત્સવનું કારણ આપીશ. એ ઘાટ કેમ
“ઉતારવો તે હું અને અમાલ્ય અત્યારે એકાંતમાં જઈ વિચારીએ છીએ.”

“શઠરાય, આપણે હવે જુદાં થવું પડે છે. હું દીલગીર છું પણ
“મહારો દોષ ફહાડી ઈશ્વરના વધારે અપરાધી ન બનશો. સારું પ્રારબ્ધ
“સંચિત કરવાનો અવકાશ ઈશ્વરના રાજ્યમાં સદૈવ છે.”

રાણો અમાલ્યને આંગળીએ લેઈ ચાલ્યો અને સહિને અદૃશ્ય
થયો. પોતે અદૃશ્ય થતાં થતાં બુદ્ધિધને પ્રમાદધન અને નવીનચંદ્રને
ઘેર જવા સાન કરી.

રાણાના તત્વતઃ સત્ય અક્ષરને મનમાં પણ ઉત્તર દેવાની શક્તિ
શઠરાયે અનુભવી નહી. તેના શરીરપર એનાં એ વસ્ત્ર હતાં, તેનાં અવયવો
પણ એનાં એ હતાં, તે પોતે પણ એનો એ હતો. તોપણ સુવર્ણપુરના
રાજ્યમહેલમાં મધ્યાહ્ન સૂર્યની પેઠે ઉગ્રરૂપે આવ્યો હતો તે ત્યાંથી
નીકળતી વખતે અસ્તકાન્તિ ધરવા લાગ્યો. સર્વની અંવલોકન વૃત્તિઉપર
નિષ્કંટક રાજ્ય અલાવતો હતો તે પદભ્રષ્ટ થયો. તોપણ હોલાતી
વાટને મહોંયે રહેતા મોગરા પેઠે તેના મુખઉપર ગુમાન દેખાતું હતું.
એટલું કે સમયને અનુચિત, નિષ્ફલ, નિષ્પ્રકાશ અને નપુંસક હોવાને
લીધે એ ગુમાનપર કોઈએ દૃષ્ટિ ન કરી. આ અસ્તમાન કારભારી ઉપર
સહ ઉદાસીન વૃત્તિથી જોવા લાગ્યા. જે રાજમહેલમાં આવી, રાજ્યો,
અમલદારો, અને પ્રજાઉપર તેણે ઘણાંક વર્ષમુધી અધિકારને અમર
માની નિષ્કંટક સત્તા અલાવી હતી તેની રજા લેઈ-તેમાં ફરી ન આવવા
સંરજેલો-તે શૂન્ય ગોઝારો થયો હોય તેવી વૃત્તિ અનુભવતો, તેને
પોતાને વાસ્તે ભયંકર અરણ્ય જેવો લેખતો, નીચી દૃષ્ટિ ઘડી ઘડી પાછી
ફેરવતો શઠરાય તેમાંથી નીકળ્યો-નીકળીને એકવાર ઉભો રહી પાછો
ફરી નિઃશ્વાસ મુઠી ઉંચું જોઈ મહેલને નીચેથી શિખર મુધી ન્યાળી રહ્યો-

અને આખરે મ્હોં ઉપરથી અને મનમાં રહ્યું હોય તો ત્યાંથી પણ ગુમાન ઉતરી ગયું, અને એ ગુમાન મ્હેલના અંગનું હોવાને લીધે શઠરાયની જગા લેનારની સેવા કરવા તે લેનારને શોધતું શઠરાયને રાજઉદ્યાનના દ્વાર આગળથી વળાવી પાછું વળ્યું. શઠરાયની આંખમાં આંસુનું એક ઝિંદુ આવ્યું. વિજયસેને સોંપેલા નવા પરિવારનાં વધારે ત્વરાવાળાં પગલાં જોડે પોતાને દોડવું પડતું હોય એવા શ્રમવિકારના અનુભવમાં આંસુનું એ એક ઝિંદુ પણ અદૃશ્ય થયું. સીપાઈઓ પોતાના વેગને અનુસરે તેને ઠેકાણે પોતાને સીપાઈઓના વેગને અનુસરવું પડ્યું. આ પરિવાર-વિપરીતતા અનુભવતો વિપરીત દશાનો વિદ્યાર્થી, કારભારપરિવર્તનની વાતો કરતા કરતા લોકની કદીક નજરે પડતાં, તેમની અંગુલિદર્શનનું-ક્ષણિક દયાનું-અને આખરે સંતોષનું પાત્ર થતો થતો, ભાઈ શીવાય ખીજ કોઈ સમોવડીયાના સાથ વિનાનો, લોકસંઘમાં પરિવારની મદદથી માર્ગ મેળવતો, રાજઉદ્યાનના દરવાજામાં ઉભેલાઓની દૃષ્ટિને અગોચર થયો. જનતાના વિચારમાંથી પણ તેને ખસેડનાર મળ્યું. તેની ખાખતના-પ્રાતઃકાળના દરબારના-વિચારો સાંજે ભરાવાના દરબારના તર્કવિતર્ક આગળ જરી જરી અદૃશ્ય થવા લાગ્યા.

મ્હેલમાં પેસતી વખત કલખલાટ મચાવી મુકનાર મંડળ, રાણો અદૃશ્ય થતાં અંદરથી મધ્યરાત્રિના જેવી શાંતિ મ્હેલમાં ઉત્પન્ન કરી, નીકળ્યું. એક શબ્દ પણ કોઈના મુખમાંથી નીકળતો ન હતો. રામાયણ કે મહાભારત વાંચી ઉઠ્યા હોય અને વિચારલીન થયા હોય તેમ સર્વ ભાસવા લાગ્યા. આખા મંડળના મુખ ઉપર ગંભીરતાની ગંભીર છાપ પડી. મડદું બાળી, રાખ કરી, રોવું કરવું છોડી દઈ, સ્મશાનમાંથી પાછા ફરનાર મંડળની પેઠે સર્વ નીકળ્યા અને જમીનપર પડતા અનેક પગના ઘસારા શીવાય કાનમાં ખીજે સ્વર જતો ન હતો. એમ શઠરાયની પાછળ આવ્યા હતા તે એના વિનાના એકલા પાછા ગયા.

સઉની પાછળ નવીનચંદ્ર અને પ્રમાદધન બે ત્રણ સીપાઈઓ સાથે નીકળ્યા. બંને જણનું ભય જતું રૂહેવાથી નિર્ભય થયા હતા અને તેથી તેમના મુખ ઉપર પણ શાંતિ હતી, તેમની સાથે આવેલું મંડળ પણ જુદું પડી ઘેર આદ્યું.

મ્હેલમાંથી નીકળતા શઠરાય પાછળ નવીનચંદ્રની દૃષ્ટિ પડી હતી અને આવતો આવતો તે ગણગણતો હતો:

“ સમય!—એ જ રચેછ બળાબળ:

“ શરીરીને^૧ કહો એવું મધુરતા

“ શરદમાં ધરતા સ્વર હંસના

“ ભરી જ દે પિકકુંઠ^૨ કઠોરતા! ”^૩

“ સમય એ જ રચેછ બળાબળ !—સમય એ જ રચેછ બળાબળ !—

“ બળ—બળ ! તમને રચનાર ‘સમય’ જ છે—ખીજું કોઈ નથી !

“ માનવી ! તારું અભિમાન નકામું છે. શઠરાય, તારી હીકમત હારી

“ નથી, પણ તારો સમય હાર્યો છે.”

ચાલતાં ચાલતાં ખાગનો દરવાજો આવ્યો એટલામાં પાછળથી દોડતો દોડતો સમરસેન આવી પહોંચ્યો.

“ પ્રમાદભાઈ, ભાઈસાહેબ ખોલાવે છે આપને. નવીનચંદ્રભાઈ,

“ આપ ઘેર બેસા પધારો અને ભાઈસાહેબ અને પ્રમાદભાઈ પણ થોડી

“ વારમાં ઘેર આવશે. અરે, રામસેન, જ નવીનચંદ્રભાઈ સાથે.”

આ આમ ચાલ્યા અને આ આમ ચાલ્યા. માથાપર પંખીયો ભમે તેમ આખા રસ્તામાં નવીનચંદ્રના મગજમાં કંઈ કંઈ વિચાર તરવરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૧૩.

રસ્તામાં.

લક્ષ્મીન્દ્રજી પરોક્ષ થયું. પણ તેણે રચેલા સંસ્કાર રહ્યા. દરબારમાંથી અમાલ્યને ઘેર જવાનું. મંદવાડના સમયમાં ત્યાં પણ કંઈ કંઈ અનુભવ થયા હતા. એ ઘરમાં જવાનું તેથી તેના પણ વિચાર થવા માંડ્યા. ‘અનુભવવાર્થી’ ને અભ્યાસની સવડ ખરેખરી થઈ ગઈ હતી, એટલે અભ્યાસ

ઝડપબંધ વધતો હતો. અમાલ્યના ઘરમાં થતાં શાંત સ્વપ્નને દરબારના ઉચ્ચ સ્વપ્ને ડાખી નાંખ્યું હતું. સહથી પાછળ નીકળેલા—એકાંત ઘડેલા રસ્તા ઉપર એક સીપાઈને પાછળ રાખી ચાલતા નવીનચંદ્રને ચૈત્રમધ્યાહ્નના પ્રચંડ સૂર્યના તેજ નીચે તપતા સળગતા બળતા વિશાળ અને શૂન્ય મેદાન-વચ્ચેના લાંબા રસ્તાનો દેખાવ ઓથારની પેઠે આંપવા લાગ્યો અને દરબારમાં ડખાઈ ગયેલી થાકી ગયેલી કલ્પના શિથિલ પડી જઈ એ ઓથારના હઠ-સંભોગને જાતે જ અનુકૂળતા કરી આપવા લાગી. મનની સાથે શરીર પણ થાક્યું હતું. ખાર વાગવાથી ભુખ પણ કંકડીને લાગી હતી. સૂર્ય તનમનને

ક્રલાંત કરવામાં નિરંકુશ વર્તતો હતો. અગ્નિના પુલ જેવો રસ્તો તાપનું
 ઉંચે પ્રતિવમન કરતો હતો, અને માનવીનું ઉકળતું શરીર પરસેવાથી
 પાણી પાણી થઈ જતું હતું. અંદરની અને બહારની અવસ્થાઓએ
 આમ એકસંપ કયોં હોવાથી સુકુમાર નવીનચંદ્ર હારી ગયેલા જેવો
 દેખાવા લાગ્યો. તેના કપાળપર પરસેવાનાં જળ બાજ્યાં અને પાઘડીમાંથી
 ટપકતા વર્ષાદે તેમાં ઉમેરો કયોં. તેની આંખો રાતી રાતી થઈ
 ગઈ, અને કુમળા ગાલે પણ એ જ રંગ પકડ્યો. નવીનચંદ્ર, તું આવી
 દશા શા દુઃખે ભોગવે છે? અમાલ્યનું દુઃખ સફળ થવા વખત આવ્યો
 હતો. પણ તેમાં કાંઈ એને સ્વાર્થ ન હતો. એવું છતાં અમાલ્યકુટુંબના
 ઉત્સાહનો પટ એને પણ લાગ્યો. અમાલ્યને ઘેર અને દરબારમાં ઘણુંક નવું
 જોયું, નવું શીખાયું. હા. એ અધું ખરું. પણ હાલ તો થાકેલા મન આગળથી
 એ ઉત્સાહ—એ જોયા શીખ્યાનો સંતોષ—સર્વ પરોક્ષ થયું. સેંકડો ગાઉ
 ઉપરનું ઘર—તેમાં અત્યારે શું શું થતું હશે તેના વિચાર માતાપિતા—
 મિત્રમંડળ અને એવા એવા સંસ્કારો મનમાં સ્ફુરવા લાગ્યા અને
 સુવર્ણપુરના ઉંચા રસ્તા ઉપરથી ભદ્રા અને સમુદ્રના સંગમનું સ્થાન
 દેખાતું હતું ત્યાં દૃષ્ટિ પડતાં ઘડીક નાવમાં બેસી ઘેર જવાની વૃત્તિ
 થઈ—ઘડીક ઘરમાં જ ઉભો હોય તેમ અનુભવવા માંડ્યું. રસ્તા ઉપર
 બીજું કોઈ આવે છે કે નહી, કેણીપાસ જવાનું છે, એવું એવું એ કાંઈ
 જોતો ન હતો. “એની આંખ એના હૃદયમાં હતી—અને એ હૃદય ઘણે
 ઘણે છોટે હતું.”^૧ તે એના ઘરમાં હતું. સુવર્ણપુરનું કોઈ પણ પ્રાણી—
 કંઈ પણ પદાર્થ તેના મનમાં વસતો ન હતો. ઘરમાં હૃદય અને હૃદયમાં
 ઘર એમ હતું. એમ છતાં સુવર્ણપુરના એક જણને તેમાં અવકાશ મળ્યો.
 પોતાના ઘરની સર્વ સૃષ્ટિ વચ્ચોવચ્ચ અમાલ્યના ઘરની—ને સગી—ન...
 એવી કુમુદસુંદરી ઉભી. કુમુદસુંદરી ! તું અંહીયાં ક્યાંથી ? નવીનચંદ્ર !
 આજ તને શું થયું ? રાજ—ઉદ્યાનમાં પેઠો ત્યારેયે ઘર સાંભર્યું અને અહુણુંયે
 સાંભર્યું. એ શાથી ? ઘરની સાથે કુમુદસુંદરીને સંભારવાનું કારણ શું ?
 આ સર્વ પ્રશ્ન પણ નવીનચંદ્રના જ હૃદયમાં સમુદ્રના તરંગ પેઠે ઉઠતા
 હતા અને આકાશ સુધી ઉછાળા મારતા હતા. વચ્ચે વચ્ચે અમાલ્યના
 ઘરમાં બનેલા કેટલાક બનાવો સાંભરતા હતા. નવીનચંદ્રના મનની
 સ્થિતિનું કારણ એ બનાવો તો નહી હોય ? વાંચનાર, એ બનાવો સાંભળ.

નવીનચંદ્ર અલકડિશોરીના પતિવ્રતાપણાનું રક્ષણ કરતાં ઘવાયો
 એટલે ઉપકારની મારી એ કિશોરી સ્વાભાવિક રીતે એની પથારી
 આગળ બેસી રહેતી અને એનો ઘા રુઝાવાની વાટ જોતી. એ બાળાને

પતિ વાસ્તે મનમાં રજ પણ માન ન હતું, અને આખા જગતને તૃણવત્ ગણતી તેમ એને પણ ગણતી. માતાપિતા શીવાય બીજા કોઈને એ માન આપતી ન હતી અને મામાં પણ અક્કલ ઝાઝી છે એવું માનતી ન હતી. સહીયરો ઉપર અમલ ચલાવતી હતી, પણ પતિ અથવા બીજું કોઈ મહારું સમોવડીયું છે એવું ધારતી ન હતી અને તેથી કોઈના ઉપર સમાનભાવનો સ્નેહ રાખવો તે શું એ સમજતી ન હતી. હા, મમતાણુ હતી, પોતાનું કહ્યું તેને પોતાનું ગણતી, અને દયાણુ હતી. પણ આ માણસ બાંધછોડ કરવા લાયક છે, આની આગળ એકલા દ્રવ્યનું જ નહીં પણ રૂપનું, ગુણનું, રૂહાપણનું, બુદ્ધિનું, પદવીનું, કુલીન-તાનું અને એવું સર્વ ગુમાન છોડી દઈ નરમ થવું ઘટે-સ્નેહ-મિત્રતા રાખવી ઘટે એમ મનમાં જરી પણ ન હતું. આ ગુણ એના બાપનામાં બીજે રૂપે હતો અને તે પુત્રને ઠેકાણે પુત્રીમાં ઉતર્યો હતો. એનામાં જે કાંઈ તોછડાઈ હતી તે આ જ ગુણને લીધે હતી, અને એ પતિવ્રતાપણું જાળવી શકતી અને તેમ કરતાં ડગતી નહીં તેનું કારણ પણ આ જ ગુણ હતો-કારણ કોઈ પણ પુરુષના સામું જોતાં “અહં, એ કોણ-” “શા લેખામાં છે?—હું કોણ? એ કોણ? શું હું કોઈને નમ્યું આપું? શું “કોઈ મહારું સમોવડીયું થવા યોગ્ય છે?” આ વિચારો જ તેના મગજમાં તરી આવતા. આજ સુધી તેનું ગુમાન ઉતર્યા વિનાનું રહ્યું હતું, તે બે જણાંએ ઉતાર્યું. એનો અણુઢોળાયો સ્નેહ લાભી ઉપર ઢોળાયો. કુમુદસુંદરીને જોઈ એને કાંઈક ઉમળકો જ આવતો-કાંઈક ભૂમિ જ ઉઠી આવતી. એનું એક કારણ એ સુખ્યાનું સ્હોજલાપણું હતું અને બીજું કારણ એ હતું કે એને કિશોરીયે પોતે ઘરમાં આણી હતી. ખસ, લાભીને દીઠી એટલે નણંદ ઘેલી ઘેલી થઈ જતી અને ઘેલાં ફહાડતી. સહ આ જોઈ હસતાં અને એની મા પણ હસતી. તે એ જાણતી અને દેખતી પણ ગાંઠે નહીં. કોઈક વખત તો માને પણ ધમકાવે કે “ખસ, અમારાં લાભીને અમે ગમે તે કરીશું તેમાં ત્હારું શું ગયું? “તું ત્હારું કામ કર.” કુમુદસુંદરીના રૂપ આગળ પોતાનું રૂપ ભુલી જતી અને એ ચોપડીમાંથી વાતો વાંચે અને સમજાવે ત્યારે ગરીબ ગાય થઈ જતી. વળી આટલું બધું ગુમાન ઉતરેલું પણ તેની પોતાનેયે ખબર ન હતી. કારણ ઘરમાં લાભી નણંદનું જ ચાલવા દેતી; લોકમાં એને જ મ્હોટે પાટલે બેસાડતી અને એનું જ કહ્યું કરતી; એટલે નણંદનું અભિમાન સંતોષ પામતું અને લાભી વહાલી જ રહેતી. પણ કોઈ ઝીણી નજરે જુવે તો થતું એ કે લાભી નણંદના ઉપર રાજ્ય ચલાવતી અને નણંદ લાભીના જ કહ્યામાં રહેતી, એમાં કારીગરી લાભીની હતી. કારણ લાભીનું ચાલે છે એવું એ નણંદને સમજવા જ

ન દેતી. એક ગુમાન લાભી આગળ ઉતર્યું અને ખીજું નવીનચંદ્રે ઉતાર્યું.
 તેના ઉપકારથી તે અત્યંત વશ થઈ. તેના ખાટલા આગળ જ એસી રહેવું
 અને ઓસડવેસડની-ખાવાની-કરીની-સઉની ચિંતા પોતે જ રાખવી.
 કોઈ આવ્યું હોય તહોયે એ ત્યાંની ત્યાં. એની સહીયરો-અને કોઈ કોઈ
 વખત તો મા પણ-શીખામણ આપે કે “જહેન, ગમે એટલું પણ એ
 “ પરપુરુષ; હા, એની ચાકરી કરવી, એની આસના વાસના કરવી એ
 “ સઉ ઠીક છે, પણ આમ આખો દિવસ એકાંતમાં અને લોકના દેખતાં
 “ એની પાસે ખાટલાસરસાં એસી રહેવું એ સારું નહીં. લોકમાં વાત
 “ થાય. ગમે તો એક ચાકરને એસાડી મુક ને તું જતી આવતી દેખરેખ
 “ રાખ.” આના ઉત્તરમાં એ કિશોરી શીખામણ આપનારને ખાવા
 ધાતી અને લમર ચહડાવી ઓઠવડે પૂકાર કરી-મહોં મરડી ફેલેતી કે
 “ વારું વારું, જોયા એ લોક. લોકને તે કોણ ગણે? હસો જેને હસવું
 “ હોય તે.” “ વારું, જહેન, મરજી પડે તે કરો ” એમ કરી ફેલેનાર
 ચુપ થતું અને અલકકિશોરી માથું મરડી, “ અંહ, શું લોકો છે-એમના
 “ આપનું જાણે જતું જ રહેતું હોયની ! જાણે કે તમે જ ડાહ્યા અને
 “ તમે જ સારા હશો.” એમ કહી ચાલી જતી અને નવીનચંદ્રની
 બાસે આવી એશી બાધેભારે લોકના ડહાપણડાહ્યાલાવેડાની મશ્કેરીયો
 કરતી. પોતાને કોઈ મળવા આવે તો તેને પણ નવીનચંદ્રવાળી મેડીમાં
 જોલાવે અને એસાડે. કુમુદસુંદરી ત્યાં આવતાં શરમાતી ત્યારે જોડે
 એની મેડી હતી તેમાં જઈ બાથમાં લેઈ એને ઘસડી આણતી અને
 સાથે એસાડી ફેલેતી, “ લાભી, ઘરના માણસ જેવું જે માણસ થયું
 “ તેની પાસે આવતાં શરમ શી ? જુવો, એ ભણેલા છે અને તમે
 “ ભણેલાં છો. તો એસો અને કાંઈક સારું સારું વાંચો. હું સાંભળીશ.
 “ એયે સાંભળશે. તમનેયે કાંઈ બધે ઠેકાણે સમજણ નહીં પડતી હોય
 “ તે એ સમજવશે. હું બેઠી છું એટલે તમારે અંહી એસતાં હરકત
 “ નહીં.” લાભીનો હાથ તાણી નીચે એસાડે. કુમુદસુંદરી ખીચારી હબરો
 ગુપ્ત વિકાર અનુભવતી એસતી, બળાતકારે કોઈક દિવસ કાંઈ વાંચતી
 અને સાંભળતી, પણ એકે દિવસ એવું ન થવા દીધું કે નવીનચંદ્રની
 સાથે પોતે જરીકે બોલી છે, હસી છે, કે એક પણ પ્રશ્નોત્તર થયો છે.
 નવીનચંદ્રના સામી એટલા દિવસોમાં એક વખત પણ-એક પણ પણ-
 નજરસરખી ન કરી. નવીનચંદ્ર અને કુમુદસુંદરી-એમાંથી કોઈને કંઈ પણ
 બોલવું હોય, પુછવું હોય, કે માગવું હોય તો તે અલકકિશોરીની જ પાસે.
 નવીનચંદ્ર સુતો સુતો સર્વ સમજતો; અલકકિશોરીના ઉપકારના
 નિર્દોષ ઉભરા લોકાચાર વિરુદ્ધ હતા તે એ જાણતો; આણસમંજી બેચતાણ

કરી એસાડી નણુંદ ભાભીના મનમાં સ્વાભાવિક ગુંથવારો ઉત્પન્ન કરતી તે એ કુળી જતો; પરંતુ જાતે માંદો હોવાથી અને અલકુકિશોરીના તુન્દા સ્વભાવ આગળ કાંઈ વળશે નહીં એવું ભાન હોવાથી તે નિરુપાય હતો.

હળવે હળવે સ્ત્રીવર્ગમાં અલકુકિશોરીની વાતો ચાલવા માંડી અને અમાત્યની ચહુડતી ખમી ન શકનાર વર્ગ પ્રમાણમાં આજો હોવાથી એ વાત અતિશયોક્ત થઈ અને મ્હોટા ઘરની નિન્દામાં સર્વને રસ પડવા માંડ્યો. વનલીલાને મ્હોંડેથી એ વાત કુસુદસુંદરીને પણ કાને આવી, પણ એણે તે ધિક્કારી ફેલાડી. વિદુરપ્રસાદે પણ એ વાત સાંભળી અને ઘડીક માની અને અલકુકિશોરીને ઠપકો દેવાની ખહીતે ખહીતે હીમ્મત ધરી. અલકુકિશોરીએ એને એવો તો ધમકાવ્યો કે એ ડબ્બાઈ ગયો. પણ ડબ્બાઈ ગયાથી મનની ખાતરી ન થઈ. આખરે એક દિવસ ગરબડદાસ એને ઘેર જમવા આવ્યો હતો અને નવણના ચોકામાં અંધારાનો લાભ લઈ રાંધવા નાહેલી કિશોરીની કાંઈ મશ્કેરી કરી કે ઉત્તરમાં એ ઉન્મત્તાએ એના મ્હોં ઉપર ઉકળતી દાળ ભરી કડછી આપટી અને ઘરમાંથી એ લુચ્ચાનો પગ ટળાવ્યો. આ દિવસથી એ નીચ પુરુષ પરસ્ત્રીની મશ્કેરી કરવી ભુલી ગયો, અને વિદુરપ્રસાદના મનમાં અલકુકિશોરીની શુદ્ધતાની ખાતરી થઈ.

કિશોરીની સ્વતંત્રતા આમ સર્વ સ્થળે અપ્રતિહત અને જયવંત નીવડી. આ શુદ્ધતા અને સ્વતંત્રતાનું અભિમાન એને એટલું બધું હતું કે શિથિલ વર્તણુકવાળાંની સોખત કરવાથી તે ડરતી નહીં, અને એમ જ ગણતી કે “અંહ, ભેંશનાં શીંગડાં ભેંશને ભારે છે—પારકું માણસ “નઠારું તેમાં આપણને શું થનાર છે?” આથી તેની સહીયરોમાં દેટલીક અશુદ્ધ સ્ત્રીયો પણ હતી અને તેવી સ્ત્રીયો વિશેષ વિલાસશીલ અને ઉઘાડી રસિકતાવાળી હોવાથી કિશોરીની વિશેષ પ્રીતિનું પાત્ર થઈ હતી; કારણ કે ક્ષુદ્ર લાગતા પતિ આગળ નિરુત્સાહી અને ઢંકાઈ રહેતી વિલાસવૃત્તિને શુદ્ધ અબળા, પોતાની ઇચ્છાને શરણુ રહેતી આવી સહીયરો આગળ, ધમકભરી સાકાર કરતી, અને તે રીતિનો યોગ્ય અનુક્રમ્પ એવી સહીયરો જ કરી શકતી. કૃષ્ણકલિકા ઉપર અમાત્યપુત્રીના ચારે હાથ હતા અને તેનું કારણ આ જ હતું. આવી પ્રિય સહીયરોને છોડે એવું એને કહેવા કોઈની તાકાત ન હતી.

અધમ સંગતિ વંધ્યા ન રહી. અલકુકિશોરીપાસે આવતી જતી. કૃષ્ણકલિકાને નવીનચંદ્ર ગમી ગયો અને અર્થ સારવા એકઢીની તાકાત ન હોવાથી અમાત્યપુત્રીને પોતાની સાધનભૂત બેડીયણુ કરવા ધાર્યું. હુલીન

કિશોરી પોતાની પાસે અપવિત્ર વાતો થવા ન દેતી અને કોઈ પુરુષનાં તો શું પણ સ્ત્રીનાંયે વખાણ થવા ન દેતી. નવીનચંદ્રની એના મન ઉપર થયેલી નિર્દોષ અને પવિત્ર અસર કૃષ્ણકલિકાએ જોઈ અને તેનો ઉપયોગ કર્યો. નવીનચંદ્રના સ્વભાવનાં, સુશીલતાનાં, સદ્ગુણનાં અને અંતે સ્વરૂપનાં વખાણ એણે ક્રમે ક્રમે કરવા માંડ્યાં, અને ઉપકારની અમીથી ભરેલી દૃષ્ટિએ જોનારી કુલીન માનિની આ સર્વ વખાણ આનંદથી સાંભળતી. આ પવિત્ર આનંદચંદ્રમાં કૃષ્ણકલિકાએ હળવે હળવે કલંક ઉત્પન્ન કર્યું. એક દિવસ નવીનચંદ્રની સુંદરતાની વાત ફહાડી, કળેડાંની વાત ફહાડી, હીન્મત આણી કૃષ્ણકલિકા અચિંતી બોલી ઉઠી: “ઝહેન, ખરું “ પુછો તો તમારે તો નવીનચંદ્ર જેવો વર જોઈએ-હા, વિદુરપ્રસાદ “ ઠીક છે પણ તે ઠીક જ. કાગડો દહીંથરું લઈ ગયો છે.” અલકકિશોરીએ એને ધમકાવી આ વાત અંધ પાડી અને તરત તો પોતે પણ ભૂલી ગઈ.

કલાક એ કલાક વીત્યા પછી તે નવીનચંદ્રની મેડીમાં આવી. તે ખાટલામાં ઉઘી ગયો હતો. એને ઔષધ પાવાનો વખત વીતી ગયો હતો તે જગાડવો કે ન જગાડવો એ વિચારમાં ઘડી વાર ઉભી અને સુતેલા નવીનચંદ્રના મુખઉપર દૃષ્ટિ પડી-દૃષ્ટિ પડી જ. એનો ઘા રુઝવા માંડ્યો હતો પણ પાટા કરવા પડતા હતા. તાવ આવતો અંધ થયો હતો પણ શક્તિ સારુ ઔષધ પીવું પડતું. ઉઠવા બેસવાનો શ્રમ ચાલતા સુધી ન લેવો એવી વૈદ્યની આજ્ઞા હતી, પણ ધારે તો શ્રમ લેવા જેટલી શક્તિ આવી હતી અને મહોંપર તેજી પણ આવી હતી. સુતેલાના વિશાળ કપાળપર પરસેવો વહ્યો હતો અને પુરુષત્વભરી કાળી ભસ્મરો અને પાંપણો વચ્ચે મીંચાયલાં ગોરાં પોપચાંની ગાદી ઉપર અંગવિનાનો-અદૃશ્ય-મન્મથ આવી બેઠો. તેના બાણનો અશ્રાવ્ય નિર્દોષ પાસે ઉભેલી અબળાના અંતઃકરણમાં અચિંત્યો કોણ જાણે ક્યાં થઈને પેઠો અને તેને ધ્રુજવવા લાગ્યો. પરદેશીના ગાલની રતાશ ચળકાટ મારતી જણાઈ અને તેના તેજથી સર્વની આંખને ઝાંઝવા વાળનારીની આંખો આજ અંજાઈ ગઈ. મુછનો દોરો જ ફુટેલો હતો તેનાથી બાંધી દીધેલા ઓઠ-સંપુટને જોઈ-તેમાં કાંઈ અમૃત ભર્યું હોય તેમ-આત્મસંતુષ્ટાના ઓઠ કાંઈક પ્હોળા થયા. આ સર્વ શું થાય છે? એ વાત અલકકિશોરી સમજી નહી. એણે આવી સ્થિતિ કદી અનુભવી ન હતી-સાંભળી પણ ન હતી. પુછવું પણ કોને? તે નિઃશ્વસ્ત અને દીન બની નવીનચંદ્રના માથા આગળ-ખાટલા પાસે-નીચે બેઠી અને એના સામું જોવા લાગી. આજ આ પુરુષને જોઈ આ બધું શું થાય છે? નવીનચંદ્ર તે આજ કાંઈક બદલાઈ જ ગયેલો લાગ્યો. એને જોઈને જ અબળાના અંગમાં

કાંઈકે જેર વ્યાપી ગયું-વિપથી વિષ ઉતર્યું-એ જેરથી પતિવ્રતાપણાને સાચવનારું બળવાન ગુમાન પળવારમાં ઉતરી ગયું. મહાપ્રતાપવાળી-છાકવાળી-હતી તે રાંક જેવી થઈ થઈ. એક લાંબો નિઃશ્વાસ મુઠી તેણે સામી ભીંતઉપર નજર ફેરવી. ત્યાં એક આરસો આડો ટાંગ્યો હતો, તેમાં મુતેલા નવીનચંદ્રનું અને બેઠેલી અલકકિશોરીનું એમ બેનાં મહોં જોડાજોડ દેખાયાં તે એ જોઈ રહી. તે જોઈ-નવીનચંદ્રના સામું પાછું જોવા લાગી. કૃષ્ણકલિકાના શબ્દ યાદ આવ્યા-આરસા ઉપરથી એ શબ્દ ખરા લાગવા માંડ્યા. જમાલને પકડ્યો તે દિવસ થયલો સ્પર્શ સ્મરણમાં આવતાં કલ્પનાને ગલીપચી કરવા લાગ્યો અને વધારે વધારે પ્રિય લાગવા માંડ્યો. જમાલ દૈત્યની સાથે સકળ યુદ્ધ કરનારી ચંડિકા અને દુષ્ટ ગરબડની મદમદની ઉન્મત્ત કિશોરીના પતિવ્રતનું ઇન્દ્રાસન મુતેલા નવીનચંદ્રની સુંદરતાના પ્રતાપ આગળ ડગમગવા લાગ્યું અને અબળા તે અબળા બની. કાંઈ પણ વિચાર કરવાની તેની શક્તિ હોવાઈ ગઈ. વિકારપવનના ઝપાટાથી બુદ્ધિદીપ હોવાયો. મદનાસ્ત્ર આગળ અભિમાનાસ્ત્ર ચુરા થયું. પુરુષની છબી સ્ત્રીની ટીકીમાં પ્રતિબિમ્બાકારે વસવા લાગી-હૃદયતરંગમાં નૌકાપેઠે હિંદોળા ખાવા લાગી-હૃદયમહા-સાગરના અંત્યભારે ક્ષિતિજરેખામાં ઉગતા સકળચંદ્ર પેઠે ઉગી અને તેના મર્મલાગને ખેંચી ફહાડવા લાગી-તેમાં ઉથલપાથલ કરવા લાગી. પરંતુ આ સર્વ તોફાન કોઈ જુવે એમ ન હતું. તેનો આવિર્ભાવ શરીરપર રજ પણ ન થયો; માત્ર નવીનચંદ્ર અને આરસા વચ્ચે હેરાફેરા કરતી આંખમાં ઝળઝળીયાં આવ્યાં અને આશ્ચર્યમાં પડતી-આ શું થાય છે તે ન સમજતી-બાળકી ખાટલા પાસે બેઠી હતી તેમની તેમ બેસી રહી. કલ્પનામાં વાનરનો ગુણ છે. કૃષ્ણકલિકાએ અલકકિશોરી જેવીની કલ્પનાને સળી કરી એટલામાં તો મગજમાંથી હૃદયમાં અને હૃદયમાંથી મગજમાં ચહોતર કરતી કલ્પનાએ અમાત્યપુત્રીને ગભરાવી દીધી અને તે અમસ્તી એકલી સ્તબ્ધ બેસી રહી હતી તે છતાં કલ્પનાએ અંતર્મર્મમાં ભરેલા ઉઝરડાઓએ મદનબાણના પાડેલા ઘાની વેદનાને અસહ્ય કરી મુઠી અને તે ન ખમાતાં અંતઃકરણમાં દરેક નવો ચરેડો પડતાં આંખો ચહોડાવી દેવા લાગી અને “હર, હર, હર” “શિવ, શિવ, શિવ” કરી ઉડો નિઃશ્વાસ નાંખી છાતીપરના છેડાવડે પારકા થયલા પોતાના હૃદયને શાંત કરવા પવન નાંખવા લાગી. એ પવનથી શાંત થવાને બદલે મદનજ્વાળા વધારે વધારે સળગી. ભયંકર દશા! તને શોધનારા-વરનારા-જગતમાં વસતા હશે. તું કેટલાકને-મુખરૂપ પણ ભાસતી હઈશ. અલકકિશોરી આ દશાથી બહાવરી-જર્જરિત-થઈ ગઈ. તેને છુટકારાનો માર્ગ ન દેખાયો. નવીનચંદ્ર! તું

ઉંઘે છે કે જાગે છે ? કુલીન વનિતા વિનંતી ન કરી શકી-તેની આંખમાંથી
 આંસુનાં ટીપાં ગરગર ટપકવા લાગ્યાં. એટલામાં નવીનચંદ્રે પાસું
 અદલ્યું. તે ખરેખર ઉંઘતો જ હતો. પાસું ફરતાં તેનો હાથ પાસે બેઠે-
 લીના ખભા ઉપર ઉંઘમાં અચિંત્યો પડ્યો. તૃપ્તિનો સમય અચિંત્યો
 પાસે આવતો હોય-મદનવેદનામાંથી અચિંતી છુટવાની આશા સફલ
 થવા નિર્મિત થઈ દેખાતી હોય-તેમ અલકકિશોરી ચમકી-એ ચમક
 આનંદમય લાગી. તૃપ્તિનો ભોગ અનુભવતો હોય તેમ થરથરતા ઓઠ-
 ઉપર સ્મિત આવી બેઠું. આ હાથને આમ પળવાર પણ ટકવા દીધો-
 તેને ખસેડી ન નાંખ્યો-આ દશામાં આનંદ મનાયો-તે ન ખમાતું હોય
 તેમ આજસુધી રૂહેલા પતિવ્રતને ઓછું આવ્યું-ઘણા દિવસનું પવિત્ર
 ઘર છોડતાં તે ઘરમાંથી ફહાડી મુકનારસાથે પળવાર દહડવા લાગ્યું.
 જાણે હિતૈષિ પતિવ્રતની જ શીખામણથી મદનાવસ્થાનું ખરું દુષ્ટ સ્વરૂપ
 પ્રકાશિત થતું હોય તેમ આટલા ભોગથી અલકકિશોરી તૃપ્ત ન થઈ.
 તૃપ્તિને વેશે અતૃપ્તિ જ આવી હોય-તૃપ્તિ વધારવાને બહાને અતૃપ્તિ
 પગલે પગલે વધારે ફૂર બની બળ અજમાવતી હોય-તેમ થયું.
 છુટકારાને અદલે બંધન વધારે સખત થવા લાગ્યાં અને તે બંધથી તનમન
 સખત ચુસાવા માંડ્યાં. અમૃતને અદલે આખા શરીરમાં ઝેર વ્યાપ્યું.
 આ સર્વ તીવ્ર અતિતીવ્ર વેદના સૂચવતી આંખમાંથી આંસુની ધારા
 વધારે વધારે છુટવા લાગી અને ખાળી ખળી નહીં. એટલામાં નવીનચંદ્રનો
 હાથ હાલ્યો. તેને છુટો થવા દેવા ખુશી ન હોવાથી તેને પકડી
 રાખવા કિશોરીનો હાથ ઉપડ્યો-પણ હીન્મત હારી પાછો પડ્યો. આથી
 નવીનચંદ્રનો હાથ સ્થાનભ્રષ્ટ થયો, ખભા ઉપરથી રજ નીચે સર્યો
 અને ઝીલી લીધો હોય-પડતાં પડતાં ખુંટીપર ભરાઈ રહ્યો હોય-તેમ
 રસરહસ્ય જળવનાર અસ્પર્શ્યશરીરને આધારે થંભ્યો. તેના ઉપર
 કિશોરીનાં ઉણુ આંસુ પડવા લાગ્યાં-નિદ્રામાં ને નિદ્રામાં આંસુના સ્પર્શથી
 એકલો જાગેલો હાથ ઉંચો થયો. મર્યાદાની મર્યાદા તોડતા આતુર હાથે
 તે હાથ અનિચ્છાથી પકડી લીધો. હાથપર બળ આવતાં ઉંઘેલો નવીનચંદ્ર
 જાગી ઉઠ્યો. જાગ્યો તે છતાં તેની આંખ ઘેરાયલી જ રહી. તેમાં
 આંખ આગળ આ ન મનાય એવો સ્વપ્ન જેવો દેખાવ જોવા લાગ્યો.
 આ શું ? નવીનચંદ્ર પણ પોતાનો હાથ ખેંચી લેતો નથી ! શું એના
 મનમાં પણ અલકકિશોરીની પતિત વૃત્તિનો પ્રતિધ્વનિ થયો ? અથવા
 શું આ એને ખરેખર સ્વપ્ન જ લાસ્યું ? અથવા શું આ સ્વપ્ન જ હતું ?
 આ શો સન્નિપાત ! અધમ સંગતિ થવા દીધી તો અધમ કલ્પના થવા
 વખત આવ્યો ! કલ્પનામાંથી અધમ મનોવિકાર થયો. મનમાં જ
 વિકારમાંથી શરીરને વિકાર થયો. એટલેથી જ અંત ન આવ્યો. વિકારવશ

શરીરે અથાલ પરપુરુષ-સ્પર્શ થવા દીધો—સ્વીકાર્યો—અભિનન્દ્યો ! એ સ્પર્શને ટકવા પણ દીધો ! વધવા પણ દીધો ! અસ્પર્શ્ય સ્થાનપર સરવા પણ દીધો ! અરેરે ! શો સન્નિપાત ! જાતે-ઈશ્વરધમ્માથી અંધ થતા સ્પર્શને અંધ થતો અટકાવ્યો—પકડી રાખ્યો ! પતિવ્રતા—હવે તું પતિવ્રતા મટી ગઈ ! આટલાથી જ ! ઘણી વખત ઔષધ પાતાં નવીનચંદ્રનો સ્પર્શ અનુભવતી—એદરકારપણાને લીધે—અત્યંત મમતાને લીધે સુતેલાને હોરાડતાં, પાણી પાતાં, તેના શરીરપર વળતાં—અન્નહુયે પવિત્ર અંગનો સ્પર્શ થતો—તે છતાં તું પતિવ્રતા જ હતી. આજ એ જ સ્પર્શથી તું પતિતા થઈ ! ભ્રષ્ટ થઈ ! એક સંગતિ—એક કલ્પના ! શી તમારી કૃળપરંપરા ! શું નવીનચંદ્ર પણ ભ્રષ્ટ થયો ! શું ઈશ્વરની આ દેખાવપર નજર હતી ? શું નિર્ભય મેડી એ દેખાવ જોતી હતી ? શું એમાંથી એકના પણ ધારવામાં હતું કે આ દેખાવ કોઈ પણ માનવી જુવે છે ? શું કોઈ પણ માનવીની આંખપર આ બનાવનું પ્રતિબિમ્બ પડતું હતું અને આ એ જણ અંધ જ બની ગયાં હતાં ? ઈશ્વરની ગતિ અકલ છે !

અલકકિશોરી નવીનચંદ્રપાસે રોજ પવિત્ર વૃત્તિથી બેસતી હતી એટલે બારણાં ઉઘાડાં અથવા અધઉઘાડાં રહેતાં તેની હરકત ન હતી. રોજની પેઠે આજ પણ અધઉઘાડાં હતાં અને તેના અપવિત્ર વિચારનો જન્મ મેડીમાં આવ્યા પછી થવાને લીધે એ વાતપર તેનું લક્ષ્ય જ ન હતું. બારણાભણી તેની પુંક હતી. પણ એ બારણાના મીલગરા આગળ જગા રહેતી તેમાં એક નવું મીલગરું હોય એમ એક કાળી ટીટ્ટી દેખાતી હતી. તે કોની હતી ?

શ્રીવર્ગમાં, તેમાં વિશેષે કરીને તરુણીવર્ગમાં, રસસમાનતા પ્રમાણે અને વયસમાનતા પ્રમાણે સહીપણાં થઈ જતાં વાર લાગતી નથી અને તેથી તરત પક્ષ અંધાર્ધ જાય છે. કૃષ્ણકલિકાને અલકકિશોરી સાથે ફાવી ગયું હતું તેમ વનલીલાને કુમુદસુંદરી સાથે ફાવી ગયું હતું. તે રમતીયાળ પણ ડાહીલી હતી. રસીલી પણ સદ્ગુણી હતી, વાંચવા ગાવાની શોખીન હતી, નિંદા કરવાની બહુ ટેવ ન હતી તો પણ પરચેષ્ટા જોવાની રસીયાણ હતી, સૌભાગ્યદેવી પાસે ગીત શીખવા આવતી, ડંઠ તીનો હતો અને તેથી વધારે તીનો કરવા મથતી, અલકકિશોરીની કુચેરીમાં અર્ધા ચલાવનારીયોમાં એક એ હતી, કુમુદસુંદરીપાસે નિત્ય આવતી, તેની જોડે આખો દિવસ છાનીમાની કોણ જાણે શીયે વાતો કર્યા કરતી, તેની જોડે શેતરંજ રમતી, કુમુદસુંદરી ગાતી તેમાં પોતાને તો સમજણ નહોતી પડતી પણ પોતે ગાઈ બતાવતી, અને એનીપાસે પુસ્તકોમાંથી રસીલી વાતો વંચાવી સાંભળતી. રીત પ્રમાણે આજ પણ

વનલીલા જમી પરવારી આવી અને આવતાં આવતાં ડોઝીયું કર્યું તો અલકુકિશોરીને ખસે નવીનચંદ્રનો હાથ જોઈ ચમકી, ખમચી, વિસ્મય પામી ઓઠે આંગળી મુકી વિચાર કર્યો, અને લોકવાયકા ન માનનારી કુમુદસુંદરીને ખબર કરવા દોડી. તેની સાથે છાનીમાની વાત કરવા મંડી ગઈ.

“ભાભીસાહેબ, નહોતાં માનતાં તે આજ ચાલો. આંખે ખરું કરો.”

“વનલીલા! તું હજી એવી ને એવી રહી. લોગ એ બેના. આપણે “તે પારકી ચેષ્ટા જોવાનું શું કારણ? આપણે આપણું કામ નથી?”

“વારું, તમે તે આવાં ક્યાંથી? એવું એવું જોઈએયે નહીં? “ચાલો, ચાલો, જુવો તો ખરાં. એતો એવાં લટ્ટુ બન્યાં છે કે આપણે “અર્ધો કલાક જોઈશું તોયે નહીં દેખે. ચાલો.” કહી વનલીલા કુમુદસુંદરીનો સુંદર હાથ ખારણા લાણી ખેંચવા લાગી.

તેને ખીચારીને ખબર ન હતી કે આ સમાચારથી કુમુદસુંદરીના અંતઃકરણમાં કેવી તીવ્ર વેદના થવા લાગી હતી અને તેણે મનમાં કેટલું મુંઝાવા માંડ્યું હતું.

“શું આ ખરું કહે છે? વિદ્વાન સરસ્વતીચંદ્ર! આ શું? આ “શું કહે છે? શું મહારો ત્યાગ કર્યો તે આ અર્થે? અથવા નવીનચંદ્ર! “શું તું સરસ્વતીચંદ્ર ન હોય? તું નહીં જ હોય. મહારો—અરેરે—એક “વેળા જે મહારો હતો તે શુદ્ધ સરસ્વતીચંદ્ર આવો ન હોય!” આંખોપર હાથ ફેરવતી કુમુદસુંદરીયે વનલીલાનો હાથ વછોડ્યો.

“વનલીલા, જ તું તહારે જેવું હોય તો. હું તો નહીં આવું.”

“ત્યારે તમે અંહીયાં બેઠાં બેઠાં શું કરશો?”

“હું બેસીશ મહારી મેળે.—ગાઈશ—સારંગી લેઈને.”

“તે તમને આ જોવાનું મુકી ગાવું કેમ ગમશે? તમારા જેવું તો “કોઈ દીકું નહીં.”

“વારું, બહેન, વારું. તું જા—જે તહારી મેળે.”

વનલીલા આ ઉદાસીન અને નિષ્કૃત્તહળ દેખાતી વૃત્તિ જોઈ વિસ્મય પામતી એકલી ચાલી, નવીનચંદ્રની મેડીના ખારણા આગળ વાંકી વળી ઉભી, અને મીઠગરા આગળથી રસભરી છાનીમાની જોવા લાગી.

વનલીલાને ફહાડી કુમુદસુંદરી પાછી ફરી. આંખમાં આંસુ તો માય નહીં એમ ભરાઈ આવ્યાં—જાણે કે પોતાના જ પતિને પરકીયા સાથે દીઠો હોય—જાણે કે પોતે જ ખંડિત થઈ હોય. પલંગપર પડતું મુઝ્યું અને ઉઘે

નાથે રહી જાનુંમાનું પુષ્કળ રોઈ, કંઈક નવો વિચાર ઉઠતાં અચિંતી સદાળી ઉઠી અને આંધુ લોહી નાંખી મેડીવચ્ચે ઉભી.

“ અરે, પણ આ શું? એની ફેળેતી હું થવા દેઉં? સરસ્વતીચંદ્ર,
 “ તને આ રસ્તે નહીં ચલવા દેઉં. હશે. ભુલ થઈ હશે—પણ તારા પવિત્ર
 “ સંસ્કારને જગાડું એટલે તું જાગવાનો જ. આ કુમારે તું ચલ્યો તો બાપડા
 “ જગતની શી વલે થવાની—ખીલ લોકોને તો કાંઈ ફેલાવાશે જ નહિ. તને આ
 “ રસ્તે જોતાં મહારું કાળજી કહું કેમ કરે—મહારું કાળજી કેમ રૂહેશે?
 “ મચ્છેન્દ્રનાથ, તને સ્ત્રીરાજ્યમાં લપટાઈ દીન થયલો જોઈ ગોરખ શું
 “ બેશી રૂહેશે? ગોરખનાથ, મને સહાયતા કરો. મહારામાં તમારી શક્તિનો
 “ કાંઈક અંશ મુકો. સંસ્કારી સરસ્વતીચંદ્ર! આ શું?”

“ત્વં चेन्नीचपथेन गच्छसि पयः कस्त्वां निरोद्धं क्षमः ।

“ હે ઈશ્વર.—”

વળી આંખમાં આંધુ ભરાઈ આવ્યાં. લહોતી લહોતી સારંગી લઈ નવીનચંદ્રવાળી મેડીનીપાસે ખુરશી માંડી બેઠી અને એ મેડીમાં સંભળાય એમ સારંગીસાથે ઝીણું કંઠે ગાવા લાગી.

“ શુભ્ર સ્વર્ગમાં વસનારી તે ચળી પડી હર-શિરે,

“ પડવા માંડેલી પડી પાછી! ટટી ન, હર! હર-શિરે.—શુભ્ર ૧

“ પડી! ગિરિપર; ઉચ્ચ ગિરિવર મુકી પડી એ પાછી—

“ અવનિપર આળોટતો આલી ધુળવાળો ઘણો થાતી.—શુભ્ર ૨

“ મલિન ગંગા! ક્ષાર સમુદ્રે પેઠી અંતે એ તો!

“ બ્રહ્મ થયું જરૂં તેનો શતમુખ વિનિપાત જ નિર્મલો!”—

“ બ્રહ્મ થઈ મતિ તેનો શતમુખ વિનિપાત જ નિર્મલો!” ૨

પોતાની મેડી ખહાર સંભળાય એમ કુમુદસુંદરી કદી પણ ગાતી ન હતી. હૃદયના સંબંધે એની મર્યાદા આજ છોડાવી અને ગાતાં ગાતાં તે ખરેખરી ખીલી. જેમ જેમ ગાયન અગાડી ચાલ્યું તેમ તેમ તેની આંખમાંથી આંધુની ધાર વધી, સારંગીને પલાળી નાંખી, અને છેલું પદ ગાતાં ગાતાં “આથી વધારે મહારું બળ નથી” એમ શબ્દવિના ફેલેતાં ફેલેતાં કંપતાં મૂર્છા પામતા હૃદયપરથી સારંગી જમીનપર સરી પડી, ડોક ઢીલી થઈ ગઈ, માથું ખુરશીની પીઠપર ભાગી ગયું હોય એમ દળી પડ્યું, કમળની પાંખડીયો જેવી દક્ષિત આંખો અંધારું પડ્યું હોય એમ મીંચાઈ ગઈ, નિઃશ્વાસને

જવા આવવાનો રસ્તો રાખવા પહેળું રહી મુખ સ્તબ્ધ થયું; નાજુક કુળીયો જેવા દાંતનાં કિરણ હવામાં ચળકવા લાગ્યાં, હાથ પહેળા થઈ ગયા અને ખુરશીની આસપાસ લટકવા લાગ્યા, અને પગ પણ ખુરશી આગળ લંબાઈ ટકી રહ્યા. આ શબ્દો જેવા શરીરમાં એકલું જીવતું દેખાતું કોમળ વક્ષઃસ્થળ ધડકતું હતું. લજ્જાળું મુગ્ધાનાં વસ્ત્રની કરચલીયોમાં ઢંકાઈ રહી જીવતા જગતની દૃષ્ટિને નિત્ય નિષ્ફળ કરતું હતું તે કોમળ વક્ષઃસ્થળ આજ પ્રમાદધનના રંગલવનની જડદૃષ્ટિ આગળ બાળગજના કુંભસ્થળ જેવું— બીડાયલા શતપત્ર કમળની કુળીયોની સુંદર જોડ જેવું—ઉપસી આવ્યું, તરી આવ્યું, અને અંતઃકરણના ઉછળતા શ્વાસને બળે કરુણ મંદ લીલાથી ઉત્કંપ અનુભવવા લાગ્યું. હૃદય ચીરી નાંખે એવી આ અવસ્થા જોનાર— સમજનાર આ પ્રસંગે—કુમુદસુંદરી! તહારી પાસે કોઈ ન હતું. સરસ્વતીવાળા સાસરાના ઘરમાં તું એકલી જ હતી. મૂઝા પામેલા ઉજળા ગાલઉપર નિર્જીવ થયેલાં આંસુ સુકાઈ ગયાં અને માત્ર તેના ચળકતા મુકા શેરડા રહ્યા. એની આસનાવાસના કરનાર કોઈ ન હતું.

આણીપાસ નવીનચંદ્ર જાગી ઉઠ્યો હતો. પણ તે ન જાગ્યા જેવો જ હતો. તેની ઉઘ ઉડી ગઈ ન હતી. જાગું છું કે ઉઘું છું તે વિચાર તેને થયો ન હતો. જાગતાં પહેલાં કિશોરીના સ્પર્શથી તે રમણીય સ્વપ્નમાં પડ્યો હતો. એવો સ્પર્શ જન્મ્યા પછી તેને પ્રથમ જ થયો હતો અને તે સ્પર્શે ઉત્પન્ન કરેલા સ્વપ્નને અંતે આંખ કાંઈકે ઉઘડી તોપણ એક સ્વપ્ન પલટાઈ બીજું સ્વપ્ન અનુભવતો હોય એમ જ એને લાગ્યું. અર્ધું મીચેલું અને અર્ધું ઉઘાડું એવા પોપચા આગળથી અલકકિશોરી સ્વપ્નમાં આવી હોય એમ પળવાર વિકારભરી રમમાણ આંખે તેને જોઈ રહ્યો અને દૂષિત હાથ ખેંચી ન. લેતાં નિમિષમાત્ર આનંદસમાધિમાં પડ્યો. એટલામાં સારંગીના રણકા સાથે લળી જતું કુમુદસુંદરીનું મિષ્ટ—મધુર—ગાયન તેના કાનમાં ધીમે ધીમે આવવા લાગ્યું. કર્ણેન્દ્રિય આનંદવ્યાપારમાં લીન થતાં સ્પર્શેન્દ્રિય બહેર મારી ગઈ, અને ઉઘાડી આંખ વગરવીચાયે મીંચાઈ. કુમુદસુંદરીના ગાયન સાથે ઉંડાં ડુસકાં વચ્ચે વચ્ચે લળતાં હતાં અને સુતેલાની નિદ્રાને વીજળીના સંચા પેઠે ધક્કા મારતાં હતાં—તેનાથી સ્પષ્ટ સમજતાં હતાં—તેના હૃદયના હૃદયમાં પેસતાં હતાં. કુમુદસુંદરીનું—દિવ્ય અપ્સરાના જેવું—ગાન પણ આજ તેણે પહેલવહેલું સાંભળ્યું અને તેથી તેની આનંદનિદ્રા મધુર મધુર થતી વધી. બહારથી જોનારને મન અલકકિશોરી અને નવીનચંદ્ર આમ એમનાં એમ ચિત્રવત્ સ્તબ્ધ રહી એક બીજાના સામું જોઈ રહેતાં લાગ્યાં અને ઉભય મદનાવસ્થા છે એવું મનમાં આણુતાં વેનેલીલાને કાંઈ પણ શંકાસ્થાન ન રહ્યું.

આખરે કુમુદસુંદરીના ગાનનું છેલું પદ આવ્યું-તેનો અર્થ સ્પષ્ટ હતો-તે પદ એક વાર ગવાયું-જરીક ફેર સાથે બીજી વાર ગવાયું-તેની સાથે સારંગીનું ગાન અર્થિત્યું ક્રમવિરુદ્ધ બંધ પડ્યું. સારંગી પડી તેનો ધબાકો થયો, હાથમાંથી છુટતાં-પડતાં-તાર ત્રુટતો હોય એમ અસંવાદી કઠોર રણકારો લંબાયો, તે રણકારામાં અર્થિત્યા બંધ પડેલા ગાયનના અંત્ય-સ્વરનો ખુતોચ્ચાર ભળ્યો, અને તે સર્વમાં ત્રુટતા મર્મસ્થાનથી તણાયેલું હુશીયું સંભળાયું, અને એકદમ સારંગી અને કંઠ ઉભય બંધ પડ્યાં. તેની જ સાથે સ્વપ્નાવસ્થા નવીનચંદ્રનું હૃદય ચીરાયું, તે ખરેખરે ભળ્યો, ભગતાં જ કિશોરી સામું જોઈ રહ્યો, જોતામાં જ ધીમા બળથી હાથ ખેંચી લીધો, અને એકદમ પણ ધીમે રહીને-દીન વદનથી પણ ઠપકા ભરી આંખ ઢરી-લાચાર સ્વરથી પણ ઉચ્ચ નરકમાંથી તારવા ધમ્મતો હોય તેવો, મધુર નરમ વચન બોલ્યો:

“અલકબ્હેન, હું તો તમારો ભાઈ થાઉં હો!” એમ બોલી પવિત્ર દૃષ્ટિથી તેના ભણી જોઈ રહ્યો.

અલકકિશોરી શરમાઈ જ ગઈ, નીચું જોયું, અને મનમાંથી ધરતી માતા પાસે માગ માગ્યો, તેને ભાન આવ્યું. તપેલા વાસણપરથી પાણીનો છાંયો ઉડી જાય તેમ તેનો અપવિત્ર વિકાર એકદમ જતો રહ્યો. પણ શું કરવું તે તેને સુઝ્યું નહીં-સુઝાઈ-ગુંચવાઈ. એઠેલી રહી જમીનપર જોઈ રહી-આંખો મીંચ્યા જેવી ઢરી-જીભ કરડવા મંડી. “અરરરર! આ શું થયું” એ વિચાર તેના આખા મગજમાં નિષ્કંટક એકલો રાજ્ય કરવા લાગ્યો. સાપે કરડી હોય એમ તેના મગજમાં ઝાટકા નંખાવા લાગ્યા. વગર ઉંચું જોયે-અંહીયાં ને અંહીયાં આપઘાત કરું-એ વિચાર તેના મનમાં અંતે તરી આવ્યો અને તે વિચાર પ્રમાણે વર્તવા તૈયાર થઈ. મનમાં બોલી-“હવે તો જીભ કરડીને મરું-કે શ્વાસ રુંધીને મરું-પણ આમ ને આમ જ.” એ વિચાર પ્રબળ થતાં જ તેના મનનો ગુંચવારો મથ્યો-છુટકારો પાસે આવ્યો હોય તેમ તેને લાગ્યું.

નવીનચંદ્ર તેની અમુઝણ સમજ્યો, અને દીલાસો આપી બોલ્યો: “બહેન, અમુઝાશો નહીં. એક ભુલ તો બ્રહ્માએયે કરી છે. ફરી ભુલ ન કરશો. તમારું અંતઃકરણ પવિત્ર છે તે હું જાણું છું. હું નાદાન નથી. થયું તે ન થયું થનાર નથી. ગઈ ગુજરી વિસારી ઘો. તમારો “ધર્મ” અંતે સચવાયો તે ઈશ્વરનો ઉપકાર માનો.”

અલકકિશોરીયે ઉત્તર ન વાળ્યો-ઉંચું પણ ન જોયું. અનેલ મનાવથી એનું અંતઃકરણ ભરાઈ આવ્યું.

“ ઉઠો, ઝહેન, ઉઠો, મને ઔષધ આપો.”

હજી કિશોરી ઉઠી નહી.

“ ઝહેન—”

“ ભાઈ, તમે ખરેખર મહારા ભાઈ જ છો.”—આખરે હીમ્મત આવી—“ ભાઈ, જમાલ પાસેથી મને છોડવી તેના કરતાં આજ મહારા “ ઉપર વધારે ઉપકાર કર્યો. અરેરે ! ઉજળે લુગડે ડાઘ બેઠો, હે ! “ આ શું થઈ ગયું ? ભાઈ, મહારા ભાઈ, હવે મહારે જીવનું નકામું છે— “ અરેરે ”—રોતી રોતી આંસુભરી આંખે ઉંચું જોયું—“ હાય, હાય.”

“ ઝહેન, ધીરાં થાઓ.”

“ ભાઈ, સોનાની થાળીમાં લહેલાની મેખ ન ખમાય. મહારા જેવીને “ આટલું થયું ન વેઠાય. હું હવે કોઈને મહોં શું ખતાવીશ ? ”

“ લોક શું જાણનાર છે ? ઈશ્વર જાણે છે તે દયાળુ છે.”

“ એ બધું ખરું પણ મહારાથી જ આ સહેવાતું નથી—આ આવી “ હું તેને આજ આમ—”

“ ઝહેન—”

“ હું જીવનાર નથી—” છલકાતી આંખે અબલા ઉઠી ખારણા ભણી ચાલી. વનલીલા ત્યાં ન હતી. સૌભાગ્યદેવી ખારણાના ઉમ્મર આગળ અંદર આવતી સામી મળી.

હાથ ખેંચી લીધો તે જોઈ, અને પોતાની પવિત્રતાની ખાતરી કરી આપનાર શબ્દો નવીનચંદ્ર બોલ્યો તે સાંભળી, વનલીલા સંતોષ પામી. તોપણ કિશોરી શો ઉત્તર દે છે તે જાણવાનું બાકી હતું. પરંતુ એટલામાં કુમુદસુંદરી ગાતી હતી તે અચિંતી બંધ પડી અને સારંગી પડી ગઈ તે ઉપર ધ્યાન જતાં વનલીલા એણીપાસ દોડી અને ખુરશીપર મૂચ્છા પામેલી કુમુદસુંદરી પાસે “ શું છે, ભાભી, શું ? ” કરી આસના વાસના કરવા લાગી. મીનંગરામાંથી એ જોતી હતી તે સૌભાગ્યદેવીએ પોતાની મેડીમાંથી જોયું; અને કોઈને ન ગાંઠનારી ઉન્મત્ત પુત્રીને ઠપકો આપવા, લોકવાયકા રખેને સાચી તો નહીં હોય તે જાણવા, વનલીલા પાસે ચોકશી કરવા, અને એવા હજારો હેતુથી, પુત્રીપર ચીડાતી દુઃખી થતી કુટુંબ કલંકિત થયાનો ભય રાખતી સૌભાગ્યદેવી નવીનચંદ્રવાળી મેડીઆગળ દુઃખ અને રોષભરી આવી; પણ વનલીલાને ગયેલી જોઈ અને કિશોરી જ આંસુ વર્ષાવતી સામી મળી ત્રીજી પોતાનો તર્ક બોલો હશે એમ ધારતી પણ આ શું હશે એનો વિચાર કરતી દેવી પુત્રી સામું પળવાર ધારીને જોઈ રહી અને મહારી વાત ઉઘાડી જ પડી એવું

ધારતી દિશોરી તેનું પવિત્ર પ્રતાપી મુખ જોઈ ફીકી પડી અને વહીલી-
છાશબાકળી-દેખાઈ. સૌભાગ્યદેવી કાંઈકે પુછવાનું કરતી હતી એટલામાં
વનલીલા ગભરાયલી ગભરાયલી કુમુદસુંદરીની મેડીના ખારણા આગળ
“કોઈ આવો રે-કોઈ આવો રે” એમ ખુમ પાડતી આવી.

“ઓ દેવી-ઓ દેવી-ઓ અલકબહેન-કોઈ આવો-આ જુવો-આ.
“જુવો-ભાભી શીંગડું થઈ ગયાં છે-તે કોઈ જુવો.”

“હું!” કરી સઉથી આગળ સૌભાગ્યદેવી દોડી-દોડતાં દોડતાં
એકવાર પડી-તે ન ગણતાં કોઈ ઝીલે તે પહેલાં પાછી ઉઠી અને દોડી. ભૂત
ખનાવ ભુક્ષી જઈ-મરવાનો વિચાર પડતો મુઠ્ઠી-અલકકિશોરી પણ પાછળ
ઉતાવળી આવી, પણ તેના મન્દ મગજની અસર પગપર હતી. માંદો માંદો
નવીનચંદ્ર પણ મંદવાડ ન ગણી ખાટલામાંથી ફુદકો મારી ઉઠ્યો અને
ફલંગો ભરતો બહાવરા જેવો કુમુદસુંદરીની મેડીમાં સઉની પાછળ આવી
ઉભો. એ મેડીમાં એ પ્રથમ જ આવ્યો.

કુમુદસુંદરી હજી એ ખુરશીપર એની એ અવસ્થામાં હતી. ખુર-
શીની આસપાસ સઉ વીંટાઈ વજ્યાં. સઉનાં કાળજં ધડકવા લાગ્યાં. સઉને
શ્વાસ ભરાયો. આંખમાં આંસુ આણી દેવી બોલી: “વનલીલા, આ શું?”

વનલીલા ગભરાઈ. તે મેડીબહાર નીકળી એટલામાં આ થયું હતું.
મેડીબહાર નીકળી શું કર્યું તે પુછે તો શું કહેવું? તોપણ જવાબ દીધો:
“કોણ જાણે, સારંગી લેઈ ગાતાં હતાં અને ગાતાં ગાતાં કાંઈક આમ.
“થઈ ગયું અને માથું નાંખી દીધું.”

નવીનચંદ્ર આગળ આવ્યો. સ્ત્રીયોને ધીરજ આપવી-ઉપાય બતા-
વવો-એ પુરુષને માથે પડ્યું. કુમુદસુંદરીના મ્હોંસામું જોઈ, ધડકતી છાતી
સામું જોઈ, ગાયન સંભારી, સર્વનું કારણ કહી, હૃદયમાં પડેલો ચીરો ઢાંટી
રાખી, બોલ્યો: “દેવી, ચિંતા કરશો નહી. એમને ઉચ્છ્રી પલંગ ઉપર
“મુવાડો. અહુણાં સજ્જ થશે. અલકબહેન, જરા ગુલાબજળ મંગાવો.”

અલકકિશોરી જતે જ લેવા ગઈ. જતાં જતાં દાદરે ડોટ્ટીયું કરી
સમરસેનને કહ્યું કે “એક જણને પિતાને તેડવા મોકલો અને એક જણ
“વેદને તેડવા જાઓ.” વનલીલા પાછળ આવી અને કહે કે “એમને
“વાઈ જેવું છે. મ્હારે ઘેર મુંબાઈથી મુંવાડવાની શીશી આણી છે તે

“ મંગાવો.” એક જણને તે સારુ પણ મોકલ્યો, ઘરમાં એકલો સમરસેન રહ્યો તે આરણ્ય સાચવવા રહ્યો અને કાન તથા મન મેડીપર રાખ્યાં.

સૌભાગ્યદેવી ખુરશીની એક પાસ ઉભી રહી કુમુદસુંદરીનું ગળું એક હાથે ઊંચું કરી બીજે હાથે એની હડપચી ઝાલી એના સામું જોતી રોતી પુછવા લાગી અને પુછતાં પુછતાં તેનું મહોં લેવાઈ જતું હતું:

“ કુમુદસુંદરી-કુમુદસુંદરી-વહુ-એટા-આપુ-બોલોને, આમ શું કરો
“ છો ? કુમુદસુંદરી-”

આહું જોઈ આંખોપર ખડોચો ફેરવતો નવીનચંદ્ર બોલ્યો: “ દેવી,
“ ચાલો, એમને પલંગપર સુવાડીયે; અહુણાં એ નહીં બોલે.”

“ શું નહીં બોલે ! શું કુમુદ નહીં બોલે ? નવીનચંદ્ર ! એમ શું બોલો
“ છો ? એ તો મહારા ઘરનો દીવો-હો !” થેલી બનતી સૌભાગ્યદેવી લવી.

ઉતાવળી ઉતાવળી અલક આવી અને પાછળ વનલીલા આવી. નવીનચંદ્રે ગુલાબજળની શીશી લેઈ બોબે બોબે કુમુદસુંદરીના મહોંપર જોરથી છાંટવા માંડ્યું. સહિ સ્તબ્ધ થઈ જોઈ રહ્યાં. સાત આઠ બોબા છંટાયા ત્યારે પ્રાતઃકાળ ખેલાં કમળની વિકસનાર પાંખડીયો હાલવા માંડે તેમ એ કાંઈક હાલી.

“ દેવી, જો, લાભી હાલ્યાં, હોં ”-મલકાઈ અલકકિશોરી બોલી. પણ તે વ્યર્થ, અર્ધી શીશી છંટાઈ પણ કુમુદસુંદરી જાગી નહીં. નવીનચંદ્ર હાર્યો; “ દેવી, એમને પલંગપર લ્યો. વૈદને આવવા દ્યો.”

અલકકિશોરી અને વનલીલાએ પગ અને કેડ આગળથી ઉચકી. નવીનચંદ્રે માથા નીચે અને વાંસા નીચે હાથ રાખ્યા. સૌભાગ્યદેવી વચ્ચેથી ઉચકવા ગઈ, પણ મડદું ઉચકવા જેવો દેખાવ જોઈ છળી હોય તેમ-કુમુદસુંદરી મરી જ ગઈ હોય એવું કદપી-પાછી પડી: “ હાય હાય રે, ઓ
“ મહારી કુમુદ-આ શું ? ” દેવી પડતી પડતી પાછલી ભીંતને આધારે ટકી.

માથાભણીના નીચા નમેલા નવીનચંદ્રની આંખ કુમુદસુંદરીના મહોંપર આવી. તેની આંખમાંથી આંસુ પડ્યાં. તે કુમુદસુંદરીની આંખ ઉપર-ગાલઉપર-પડ્યાં. હાથ રોકાયલો હોવાથી આંસુ લહોવાય એમ ન હતું.

હળવે રહીને, આંચ ન આવે એમ, મૂચ્છા પામેલીને પલંગ ઠીક કરી તેપર સુવાડી. સહિ આસપાસ વૈદની વાટ જોતાં જ બેઠાં. દેવી માથાઆગળ આવી-વાંછી વળી-એના મહોંપર મહોં સુકી-ચુંબન કરી-વાળપર હાથ ફેરવી-રોઈ પડી. કોઈ કોઈને દીલાસો આપે એમ ન હતું. નવીનચંદ્ર બોટી

કહિનતા બતાવી સહિને ધીરજ આપવા લાગ્યો. એટલામાં દેવીના શ્વાસથી કુમુદસુંદરીમાં નવો શ્વાસ આવ્યો હોય તેમ તેનું મહોં ઉઘડ્યું— આંખ ઉઘડી પણ ફાટેલી રહી—અને સહિને કાંઈક જીવમાં જીવ આવ્યો. પણ તે વ્યર્થ જ હતો. તેની મૂર્છા વળી ન હતી, પણ મૂર્છામાંથી ફાંટી આંખ ડરી લવવા માંડ્યું:—

“તું મુજ જીવિત, તું મુજ હૃદય જ, તું કૌમુદી મુજ નેત્રતણી,

“તું મુજ પીયૂષ, તું મુજ વહાલી”—એમ જ પ્રિયશત કંઈ કંઈ—

“એમ જ જુઠાં જુઠાં પ્રિયશત કંઈ કંઈ કહી કહી,

“ભોળી મુઘાને ભરમાવી—વહાલે વહાઈ ઘણી ઘણી—

“આખર કીધું શું—શા અર્થે^૧—એ—એ—”

અંત્ય એકારને લંબાવતી પાછી આંખ મીંચી દઈ, અંધ પડી. કોઈ સમજ્યાં નહી. સહિને પ્રાશકો પડ્યો—સહિના જીવ ફટકી ગયા. ધીરજ આપવી છોડી દઈ નવીનચંદ્ર એકદમ ઉઠી ગયો અને એક ટેબલપર ચીત્રામણ પડ્યાં હતાં તેના ભણી નજર કરતો અફરાટો થઈ ઉભો રહ્યો, આંસુ ખાળી રાખવા મહાપ્રયાસ કરવા લાગ્યો અને કોઈ સાંભળે નહી એમ ગણગણવા લાગ્યો:

“હરિ હરિ હતાદરતયા સા ગતા કુપિતેવ ।

“કિં કરિણ્યતિ કિં વદિણ્યતિ સા ચિરં વિરહેણ ॥

“કિં જનેન ધનેન કિં મમ જીવિતેન ગૃહેણ ॥ હરિ૦ ॥ ૧ ॥

“ચિંતયામિ તદાનનં કુટિલમ્ રોપમરેણ ।

“શોણપદ્મસિવોપરિ ભ્રમતાકુલં ભ્રમરેણ ॥ હરિ૦ ॥ ૨ ॥”

“ગતા-ગતા-ગઈ-ગઈ—” એમ મનમાં બકતો બકતો ટેબલપર નીચું જોઈ રહ્યો અને સ્ત્રીની પેઠે પારકા ઘરમાં ગુપ્ત રીતે અશ્રુપાત કરવા લાગ્યો.

એટલામાં ટેબલપર નજર પડતાં કેટલાંક ચિત્ર જોવામાં આવ્યાં. તે કુમુદસુંદરીનાં ફહાડેલાં હતાં. એક કાગળ ઉપર ઉત્તરરામચરિતનાં ત્રીજા અંકનો દેખાવ હતો અને અદૃશ્ય સીતા દૃશ્ય રામને સ્નિગ્ધ રોપભરી ત્રાંસી નજરે જુવે છે તે આલેખ હતો. એક ખીલ કાગળપર દુષ્યંતને કૃશ્યપ મુનિના આશ્રમ આગળ એક વેણીધર શકુંતલાને આવતી દેખતો ચીતર્યો હતો. પાસે શેફરસપિયર પંજું હતું તેમાં “ઓલ્ડ્સ વેલ્ ધેટ્ ઓન્ડ્સ વેલ્” અને

૧. ઉત્તરરામચરિત ઉપરથી.

૨. ગીત ગોવિન્દમાંથી.

“વિન્ટર્સ ટેલ”ની વચ્ચોવચ કાગળના કટકા મુઝી નિશાનીયો રાખી હતી. દહાડીયે હાથ રાખી નવીનચંદ્ર સહિ જોઈ રહ્યો અને વિચારમાં ગરક થયો. એટલામાં પલંગમાં મૂર્છા પામેલીના મુખમાંથી ત્રુટક ગાન પાછું નીકળવા માંડ્યું:—

“ઓરે...વિદ્યા...ઓરે...વિદ્યા...સરસ્વતી...સરી ગઈ રે”
પળવાર બંધ પડી પાછું ગાન આરંભાયું:

“ઓરે...ભ્રમરા...ઓરે ભ્રમરા...શાથી ઉડી ગયો રે!” વળી બંધ પડ્યું અને પ્રથમ ગાયલાના અનુસંધાન જેવું સંભળાયું:—“આ...

“સરી ગઈ નામથી...સરી...મુજ હાથથી...

“ઉરથી સરી નહી રે...ઉરથી સરી નહી રે...

“ભ્રમર, તને શાથી ગમ્યું—છેક આવું?”

નવીનચંદ્ર પાછો ફર્યો, પલંગપાસે આવ્યો, અને એના મૂર્છિત મુખ સામું જોઈ રહ્યો. તે કલાંઠી સુતેલી પડી હતી, તેના કાળા ભ્રમર જેવા વાળ મોરના કલાપ પેઠે ચારે પાસ પથરાઈ વેરાયલા હતા અને તેમાં ગુંથેલાં ભાતભાતનાં સુશોભિત કુલ છિન્નલિન્ન થયાં હતાં. સર્વ, છાનું ધીમું રોતાં રોતાં આંખો લહો લહો કરતાં, આસપાસ ચિત્ર પેઠે બેસી રહ્યાં હતાં અને આનું પરિણામ થું થાય છે તે દુઃખલયી વીમાસતાં હતાં, એટલામાં વૈદ આવ્યો. આવવા માંડ્યા ત્યારે સર્વ આવ્યા. યુદ્ધિધન અને પ્રમાદધન પણ આવ્યા. તેમને સહિ સમાચાર અલકે કહ્યા. વૈદ ઉપચાર કરવામાં રોકાયો. વાઈનું દરદ ઠરાવવામાં આવ્યું. આખરે મૂર્છા વળી અને સર્વનો શ્રમ સફળ થયો. યુદ્ધિધને અલકકિશોરીને પુછ્યું:—“તું એમને અહુણાં ફરવા લઈ જતી ન હતી?”

“ના, અહુણાનું નથી જવાતું.”

“હાં, એ જ કારણ. લઈ જજે હવે. આજે જાઓને ગાડી જોડાવી,
“કાંઈ હરકત છે?”

“ના, કંઈ હરકત નથી.”

વડીલની આજ્ઞા સહિએ માન્ય રાખી. શ્રમથી ઉઠતી કુમુદસુંદરીયે પ્રથમ જ પોતાનો નિયમ તોડ્યો. શ્વશુરગૃહમાં નવીનચંદ્ર આવ્યો ત્યાર પછી તેના સામી નજર નાખતી ન હતી તેણે, ગાડીમાં બેસવા ઘરના દ્વારમાંથી નીકળતાં નીકળતાં કોઈ ન દેખે એમ ક્રોધ, દયા, અને દીનતા ત્રણે વાનાંથી ભરેલી દૃષ્ટિ ભ્રમરક્રમાન ચહાવી નવીનચંદ્ર ઉપર નાંખી.

આ ખનાવ બન્યા પછી જ્યારે જ્યારે તક મળતી ત્યારે કુમુદસુંદરી નવીનચંદ્રપર કઠોર કટાક્ષ નાંખતી જણાતી.

આ થયા પછીથી ઈશ્વર જાણે શાથી નવીનચંદ્રની મનોવૃત્તિ ફરી ગઈ હતી, ઘડીકમાં ઘેર જવાની અને ઘડીકમાં કંઈ કંઈ પ્રદેશમાં જવાની ઈચ્છા થતી હતી, અને ધુધિધનનું ઘર તો ગમે તેમ કરી છોડવું એ તેના મનમાં નક્કી થયું હતું. આ ઈચ્છાનું પ્રબળ માત્ર ચૈત્રી પડવો જેવાના કુતૂહળથી ડબાઈ રહ્યું હતું. એટલામાં તે જ દિવસને પ્રાતઃકાળે ધુધિધને ગુરુકાર્ય સોંપ્યું એટલે ઈચ્છા સફળ થવામાં વિઘ્ન આવ્યું દેખાયું. દરબારમાંથી નીકળ્યો તે સમયે જ એ વિઘ્ન બ્રાહ્મું દૂર ગયું તેનો વિચાર થયો, અને મનસ્વીની સ્વચ્છંદ-વૃત્તિયે પાછો તનમનાટ મચાવી મુક્યો. દરબારમાં મચેલું ભવ્ય અને મન-ભર સ્વપ્ન આ તનમનાટને બળે અપટાઈ ગયું. રસ્તાપર પડતો ઉચ્ચ તાપ મગજને ઉકાળતો હતો તેથી સ્વચ્છંદી હૃદયને માત્ર રંગ ચડ્યો અને તે ખીલ્યું. દૂર સમુદ્રમાં દેખાતાં વહાણો નજરે પડવાથી નીશો કરેલા જેવાને દીપદર્શન જેવું થયું અને રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં તેના મગજમાં અનેક વિચારની લહેરો આવવા માંડી.

“ સરસ્વતીચંદ્ર ! તને કાંઈ ખબર છે કે કુમુદસુંદરી શું બકે છે ?

“ ત્હારી સરસ્વતી.”

“ સરી ગઈ નામથી—સરી ”—કુમુદસુંદરીના... હાથથી. ’ ‘ સરી ’.

“ એના... ‘ ઉરથી નહી રે’ ”

“ અરરરર ! નિર્દયતા અને મૂર્ખતાની હદ વળી ગઈ—

“ થયો દારૂણ મનમાન્યો, વિકળ થઈ સ્નેહની સાનો !

“ હવે સકુમાર ઉર ફાટી જશે, એ મૂર્ખ હતભાગી !”

“ હે ઈશ્વર, એ પાપ કોને ? સરસ્વતીચંદ્ર, સરસ્વતીચંદ્ર, કાંઈ મુઝે

“ છે ? આ શું કર્યું ? મહાપતિવ્રતા—પતિની સ્વચ્છંદ મૂર્ખતાની વેદીપર

“ હોમાયલી પતિવ્રતા ! નવા અવતારમાં પાછલો અવતાર ન ભુલનારી

“ પતિવ્રતા !—મનને વરેલો પતિ મનથી છુટો નથી પડતો—વરેલા પતિને છોડી

“ મન બલિચારી નથી થતું—શરીરે વરેલા પતિને છોડી શરીર અન્યત્ર નથી

“ રમતું ! આહા ! બળવાન બાળકી ! મનના પતિપર આટલો આવેશ છતાં

“ તેના ભણી પાંપણનો પલકારો પણ નહી ! કેવા બળવાળી ? પુરુષ ! તું સ્ત્રી

“ છે. અને સ્ત્રી ! તું પુરુષ છે ! પળવાર પરસ્ત્રીપર મોહેલા મનવાળા પુરુષને—

“ પળવાર અસંવાદી થયેલા મનને—સંવાદી કરી નાંખનાર સારંગી ! શું

“ ત્હારું બળ ! સારંગી ! કુમુદસુંદરી—કુમુદસારંગી ! અરેરે ! હું બ્રહ્મ થાંત જ.

“ માણસને ખબર હોય છે કે તેના મનપર શી શી આપત્તિ આવવાની
 “ છે ? પતિત જીવ ! જે તું પતિત ને નિર્બળ હતો તો-ને છોડી શાને ?
 “ ગરીબ ખીચારી અલકકિશોરી, તને શો ઠપકો દેઉં ?-ઠપકો દેનારનું
 “ ક્યાં ઠેકાણું હતું ?-કુમુદસુંદરી-કેવા રોષવાળી આંખ !

“ મેદાદ્ભુવોઃ કુટિલયોરતિલોહિતાક્ષ્યા

“ મમ્નં શરાસનમિવાતિરુષા સ્મરસ્ય ॥-૧

“ નક્કી, ત્હારું હૃદય અંદરથી ચીરાય છે-ત્હારું ગાયન, ત્હારાં ચિત્ર,
 “ ત્હારે વાંચવાના વિષય, ત્હારી વાતો-સર્વ એક સરખાં જ ! આહા,
 “ કોમળ સારંગી, ત્હારા સર્વ તાર સદૈવક એ જ ગાયન કરી રહે છે !
 “ પણુ ઈશ્વરની ગતિ અકળ છે-એ શું થઈ ગયું ? એક પળવાર મતિ શી
 “ ભ્રષ્ટ થઈ ? ત્હેં તે શાથી જાણ્યું ? ત્હારે તે વિનિપાત પામતાને તારવા
 “ આવી હૃદય વીંધનારી યુક્તિ કરવી શાથી પડી ? અરેરે દુષ્ટ પાતકી-
 “ ચિત્ત ! પ્રસંગે ત્હેં ત્હારી દુષ્ટતા પ્રકાશી. શું ચિત્તને ઉદ્ધરવા વિદ્યા અસ
 “ નથી-શું કુમુદની કોમળ સૂચના ન થઈ હત તો તેના સંસ્કાર નપુંસક
 “ જ રહેત ? શું અભણ પુરુષનું અને ભણેલાનું ચિત્ત સરખું જ ? હા, હા,
 “ હા ! અભણ કિશોરી ! તું અભણ પણુ મને શીખવે છે-સોનાની
 “ થાળીમાં લહેઠાની મેખ ન જોઈએ ! જે ત્હારે ન જોઈએ તો
 “ મ્હારે પણુ ન જોઈએ.”

“ પણુ માણસનું મન વિષયને શરણુ શાથી થતું હશે ? ખાવાનું
 “ જોઈ કેટલાંક જિજ્ઞાસુલ્યવાળાં માણસોનાં મુખ દ્રવે છે, પાસે દ્રવ્ય
 “ હોવા છતાં કેટલાંક માણસોથી દ્રવ્ય જોઈ ઢાંકી કે ઉઘાડી ચોરી કર્યા
 “ વિના રહેવાતું નથી, તે જ વિષયનો વિષય જોઈ શું આ થયું હશે ?
 “ શું વિષયમાં એવી વશીકાર શક્તિ છે કે જેથી વિદ્યા ડખાઈ જાય અને
 “ મનુષ્ય પશુ બને ? જે એમ હોય તો માણસને માથે જુમ્મો શી
 “ બાબત રહે ? આં કાર્યનું પરિણામ મરણ છે એવું સંપૂર્ણ લાન છતાં પાંડુ-
 “ રાજ વિષયમોહિત શાથી થયો ? સ્વપ્તિયા કે પછી પરપ્તિયા-એમાંથી
 “ એકપણુ શી બાબત જોઈએ ! પાંડુરાજની વાતમાં શો મર્મ છે તે અલક-
 “ કિશોરી, ત્હારા પ્રસંગે મને શીખવ્યું. દીવાસળીમાં જેમ અગ્નિ રહે છે તેમ
 “ જ માણસમાં વિષયવાસના સદૈવ વસતી હોવી જોઈએ અને વિષય-
 “ વિષયીનો પ્રસંગ પડતાં તે વાસના જંગમ થતી હશે, સર્વ માણસમાં
 “ એમ જ હોવું જોઈએ, આવી અલકકિશોરી તેને આમ થયું. આવા
 “ ડાહ્યાડમકા, ગંભીર દેખાતા, આવા મ્હોટા રાજપ્રપંચના ધીટ સૂત્રધાર
 “ યુદ્ધિધનને જોઈ કોઈને એવો વિચાર થાય કે એને ગળે એક એળળાનો

“ હાથ પડતાં તેનું ચિત્ત શરણુ થાય છે ?—અને તેમ છતાં સૌભાગ્ય-
 “ દેવી ! ત્હારી સત્તા આ લુગડાંલત્તાં ખેરનાર નાટકી કારભારી ઉપર
 “ કેટલી છે તેની સાક્ષી મ્હારો કાન પુરે એમ છે. પવિત્ર પતિવ્રતા—
 “ સૌભાગ્યદેવી—ત્હારાં સુલક્ષણુ જોઈ શૈબ્યા સાંભરી આવે છે.

“ શિરપર સાડી હોડી પુરી, મેળે ચહડો મુખ લાજ,
 “ બોલે થોડું મન્દમન્દ ને મધુર જ અક્ષર—સાજ,
 “ ધીમી ધીમી ચાલે, જો ! જો ! પદ-નખઉપર જ આંખ !
 “ દેવી ! દેવી ! પવિત્ર ઉચું કુળ તે આનું જ નામ.”^૧

“ કુલીનતાની મૂર્તિ પવિત્ર સૌભાગ્યદેવી ! આહા ! શુદ્ધ આર્યા—
 “ આર્યલોકનાં જ અંતઃકરણોમાં વસેલી આર્યા ! જુનાં વર્ણનો જ વાંચ્યાથી
 “ ત્હારો પવિત્ર મોહક પ્રતાપ હું કદી પણ સમજ્યો ન હતો. વીલાયતમાં
 “ જાઓ, કે અમેરિકામાં ભમો, કે ઈરાનના દ્રાક્ષના વેલાઓની
 “ વાડીમાં જઈને ઉભા રહો, કે આર્મીનિયામાં આથડો—પણ કોઈ ઠેકાણે,
 “ આર્યદેશની આર્યા, તું જડવાની નથી. આર્યદેશમાં પણ હવે કલ્પિત
 “ થતી જાય છે અને ઈંગ્રેજી વિદ્યાની ઉદ્ધતતા ત્હારો નાશ પણ કરે ! પણ—
 “ સૌભાગ્યદેવી—મૂર્તિમતી આર્યા—જેવી આ આપણા દેશની ભૂમિ પૂજ-
 “ નીય અને પ્રિયદર્શન છે તેવી જ તું પણ છે. આહા, ત્હારા જેવાં રતનો
 “ ધણી બુદ્ધિધન કેવો ભાગ્યશાળી ! બુદ્ધિધન, ત્હારા કારભાર કરતાં
 “ આ આર્યાને હૃદયમાં વધારે રાખજે.”

“ આ તો એક વિચારમાંથી બીજો વિચારે ચહડ્યો. મ્હારા મનનો
 “ પ્રશ્ન એ છે કે—આવી સૌભાગ્યદેવી તે પણ બુદ્ધિધનના સ્પર્શને
 “ અભિનન્દે છે ! એ શું ?”

ગંભીર વિચારવચ્ચે અટ્ટહાસ્યે^૨ અગ્નિત્યું ડોષીત્યું ફહાડ્યું : “મ્હારા
 “ બાપરે ! આ શું ! બધું ! આ શો શરીરનો મહિમા ! આ માણસ દેખાયછે
 “ આવો માટે આવો તો નજ હોય એ ધારતું ખોટું છે. કલ્પનાશક્તિ બહુ
 “ ઠગારી છે—એ વધારે વેગવાળી હોય તેમાં પણ લાભ નથી. આ એમ. એ.
 “ પુરી થઈ, ઉંચામાં ઉંચી “ ફિલોસોફી ” મગજમાં ભરાઈ ગઈ—અને
 “ તેને અંતે—તે જ માણસનો હાથ એક અળખાની છાતીપર પળવાર
 “ ટકે—અને એ માણસને મગજ તો જાણે છે જ કહી એવો બની જાય—
 “ એ શું અતર્ક્ય નથી ? એવી છબી ફહાડી કોઈએ મ્હારી પાસે મુકી
 “ હોય તો હું નક્કી કહું છું કે હું એને અસંભવિત માનું અને હસી
 “ ફહાડું. અરે, એ તો એકવાર થયું તે થયું—પણ બીજીવાર એવું

“ થાય તે તો મનાય નહી. આ વનલીલા આવે ઉભી હતી—એને તો
 “ ખબરે નહી હોય—અને એના સામી મહારી દૃષ્ટિ પળવાર આકર્ષાઈ—તરત
 “ મહેં પાછી ખેંચી એ વાત ખરી—પણ પળવાર આકર્ષાઈ—એને જોવાનું
 “ મને મન થયું, મહારી દૃષ્ટિ ઠરી એ, અનુભવ ન થયો હત તો, હું કેમ
 “ માનત? પણ ન માનત તેનું કારણ શું? કારણ? કારણ એ જ કે આકાશના
 “ ગ્રહોમાં ચિત્ત લગાડી ઉંચું જોઈ ચાલનાર નીચેનો ખાડો ન જોતાં તેમાં
 “ પડે તે. ઉંચી જતી કલ્પના નીચું જોતી નથી—સમુદ્ર ઓળંગનારની દૃષ્ટિ
 “ ફલંગવચ્ચે આવી જતા દરેક મોજને જોતી નથી—દેશના, વિશ્વના, અને
 “ વિશ્વકર્તાના વિચાર કરનાર ક્ષુધા અને મદનની હયાતી ભુલી જાય છે. પણ
 “ ક્ષુધા અને મદન કાન પકડી તેને ઠેકાણે આણે છે. યુસ્તક છોડી ખાવા ઉઠવું
 “ પડે છે—જહોન મિલ અને વર્ડ્ઝવર્થ જેવાને પણ પરણવું પડ્યું હતું. તે
 “ પરણ્યા હતા તે શું મનની મિત્રતા સારું? બહારથી તે લોકો એના ઉત્તરમાં
 “ હા ફાટે છે—પણ એ ઠગાઈ છે—એ ખાખતનું લાન મને આજ થયું. મનની
 “ મિત્રતા ખસ હોય તો તે શોધનારા પરણે છે શું કરવા—વાતચીતના સંબં-
 “ ધથી સંતોષ કેમ નથી પામતા? પુરુષને પુરુષ મુઠ્ઠી સ્ત્રીની મિત્રતા શું
 “ કરવા કરવી પડે? પ્રીતિ એટલે મનની મિત્રતા—લગ્ન એટલે માનસિક જીવ-
 “ નનો સંયોગ: એ વ્યાખ્યા અધુરી છે. અરેરે, આ જ્ઞાન મને આજ મળ્યું!
 “ અલકદિશોરી, તું મહારી ગુરુ થઈ—ચાર માસ પહેલાં એટલી ખબર હત
 “ તો—કુમુદસુંદરી—હું તહારી આદશા ન થવા દત. પણ થયુ તે થયું. હવે જે
 “ થાય છે તેનો કાંઈ ઉપાય? મહારે પરણવું એ તો નહી જ અને—પણ આવી
 “ ભુલ ન થાય—આવી પરાધીનતા ફરી ન થાય—એનો કાંઈ ઉપાય? ઉપાય
 “ એ જ કે વિષયવિષયીનો પ્રસંગ જ ન થવા દેવો. સ્ત્રીને સાંત ગાઉથી
 “ નમસ્કાર કરવા. યુદ્ધિધનનું ઘર છોડવું—છોડવું એ જ સિદ્ધ. એથી કુમુદ-
 “ સુંદરી પણ મુખી થશે. મને નહી દેખે એટલે મને વિસરી જશે, પણ
 “ મહારે અંહીથી ક્યાં જવું?”

“ અરેરે! શું આપણી ઇચ્છાપ્રમાણે ઇન્દ્રિયો ન ચાલે ?”

1 “ Who can say ‘Thus far, no farther’ to the tide of his own nature ?

“ Who can mould the spirit’s fashion to the counsel of his will ?

“ Square his being by enactment—shape his soul to legislature—

“ Be himself his law of living: his own art of good and ill ?”

“ આહા ! કૂર કવિ ! શું તારા વચનમાં જેટલી કૂરતા છે તેટલું જ
 “ સત્ય છે ? અરે કૂર કવિ ! શું, શક્તિ કરતાં વૃત્તિ વધારે બળવાન છે એ
 “ કૂર વચન ખરું પણ છે ? શું આ કવિની પેઠે ઇન્દ્રિયો પણ પુરુષની
 “ પુરુષતાપર-માનવીની છાતીપર-માનવીના મસ્તિકપર-પગ મુઠી
 “ લાતોનો પ્રહાર કરી તિરસ્કારભરેલું હાસ્ય કરી વિજયતાંડવનો નાચ
 “ કરી મુકે છે ? શું જ્ઞાન કરતાં મોહ બળવાન છે ? શું શરીરપર પણ
 “ બુદ્ધિનું ન ચાલે ? અરેરે !” ચાલતાં ચાલતાં નવીનચંદ્રે ઉંડો નિઃશ્વાસ
 મુક્યો. તેની આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી રહી અને સૂર્યના તાપથી
 તે સુકાઈ જતાં માત્ર તેના ડાઘ રહ્યા.

વિચારમાં ને વિચારમાં જીવ વીતી ગયો લાગવા છતાં અર્ધો રસ્તો
 પણ કપાયો ન હતો. એવામાં રસ્તાના એ ફાંટા આવ્યા. જેણી પાસથી
 પોતે આવ્યો તે રસ્તે ચાલવા માંડ્યું. પાછળ ચાલનાર રામસેને
 તેને અટકાવ્યો.

“ ભાઈ, આ બીજે રસ્તે ચાલો-આ ગલીમાં થઈને.”

વિચારમાળાનો માણીકો પડી ગયો અને નવીનચંદ્રે પુછ્યું: “ એમ,
 “ રામસેન, આપણે આવ્યા હતા તો આ રસ્તે ?”

“ ભાઈ, પણ આ રસ્તો ટુંકો છે.”

“ એમ, ચાલો ત્યારે.”

વિચારમાળા પાછી હાથમાં લીધી.

“ લક્ષ્મીનો સંબંધ શરીરવાસ્તે જ હોય ત્યારે તો પ્રમાદધનથી કુમુદ-
 “ મુંદરીને સંપૂર્ણ સંતોષ મળવો જોઈએ, સરસ્વતીચંદ્રનું ભૂત એના
 “ મગજમાં ન હોવું જોઈએ. લક્ષ્મી અને શરીરસંબંધ એક હોય તો જ્યાંસુધી
 “ કુમુદમુંદરીના મગજમાંથી આ ભૂત ખસ્યું નથી ત્યાંસુધી એના પતિ-
 “ વ્રતમાં ખામી છે-”

વિચાર આટલે સુધી જ આવ્યો એટલામાં અટક્યો-ગલીમાં પેસતાં
 જ એક નહાતું પણ મુંદર ઘર આવ્યું. તેની મેડીની બારીયો ઉઘાડી હતી
 તેમાંથી હાંડી તકતા દેખાતાં હતાં. નીચે એટલા ઉપર ફુલ તથા રોપાનાં
 ટુંડાં મુક્યાં હતાં. બારણું ઉઘાડું હતું અને તેની જાળી વાસેલી હતી. તે
 જાળી ઉપર નાજુક હાથ મુઠી પંદરસોળ વર્ષની રંગે ગોરી અને રૂપે
 દેખાવડી ગણિકા પદ્મા ઉભી હતી. નવીનચંદ્રને જોઈ તેણે જાળી ઉઘાડી,
 પણ વિચારની લુનમાં ચાલતા નવીનચંદ્રે તેના ભણી નજર ન કરી, અને
 એ પણ એને જોઈ ખશીયાણી પડી ગઈ અને પાછી જાળી અડકાવી.

“ ભાઈ, જરા ઊભા રહો કે ચાલતા ચાઓ, હું આવું છું” કહી

રામસેન પદ્માના કાનમાં કાંઈક વાત કરી આવ્યો અને નવીનચંદ્ર સાથે ચાલવા લાગ્યો.

“ભાઈ, અને જોઈ?”

અચિન્ત્યો પાછો ફરી નવીનચંદ્ર બોલ્યો: “શું!”

“કાંઈ નહીં, આ તો પદ્મા અંહીયાં રૂઢે છે.”

“પદ્મા કોણ છે?”

“આપ નથી ઓળખતા? પ્રમાદભાઈ સાથે આપ બેસો છો એટલે

“મહારા મનમાં આપ એને ઓળખતા હશો એમ હતું.”

“એ છે કોણ?”

“એ પદ્મા નામની ગણિકા છે. તમે જોઈકની? કેવી રુપાળી છે?

“ચાલો જોવી હોય તો, પાનસોપારી ખાઈ ઉઠજો.”

આશ્ચર્યમાં ડુબી વિચારમાં લીન થઈ નવીનચંદ્ર બોલ્યો: “ના, આપુ,

“આપણે ત્યાં શું કામ છે? મને લાગે છે કે આ રસ્તે એટલા સારું આવ્યા

“હશે.”

“હા, એમ જ. મહારે એને કાંઈ ફહેવું હતું.”

“તમારે એને શું ફહેવાનું હોય?”

“કાંઈક સહેજ હતું.”

“ના, ના, તોયે શું? કહો તો ખરા.”

“કોઈને ફહો નહીં તો કહું. વાત ઉઘાડી પડે તો મહારો રોટલો જાય.”

“રોટલો નહીં જાય; મહારે કોઈને શું કરવા ફહેવું પડે? બોલો.”

“પ્રમાદભાઈ કોઈકોઈ વખત દોસ્તદારો સાથે આ ઠંકાણે આવે છે.”

“પ્રમાદભાઈ! શું એ અંહીયાં આવે છે!”

“હા, ભાઈ સાહેબ, જોજો કોઈને ફહેશો નહીં, હોં. બપોરે જતા

“આવતા પણ આંટો મારે. ભલા, ઘડીક ગમત છે.”

“શું એમને કુમુદસુંદરીપર ભાવ નથી?”

“ના જી, ભાવ તો પુષ્કળ છે. એમનું નામ દેતાં તો એ ગાંડા ગાંડા

“થઈ જાય છે. પણ આ તો ભલા, ઘર તો રોજ હોય છે. રોજને રોજ એક

“ચીજ દેખે તો શ્રીમંતાઈ શા કામની?”

“ત્યારે આ શિવાય બીજાં ઠંકાણાં છે કે?”

“ ના હ. ચાલોને આપ. એમની દોસ્તી છે એટલે પાનસોપારી
“ ખાઈશું.”

“ બુદ્ધિધનભાઈ આ વાત જાણુતા હશે ? ”

“ ના, હ, ના. એ જાણે તો તો પ્રમાદભાઈને અને અમારે મોત જ
“ આવે તો. બુદ્ધિધનભાઈને કોઈ સ્ત્રી ઉપર આડી નજર જ ન મળે.”

“ ખાત્રીથી કહો છો ? ”

“ હાહ. એમાં તો વાંધો નહીં ને ભાઈસાહેબ અને બાઈસાહેબ તો
“ પેટે અવતાર લઈએ એવાં છે.”

“ ત્યારે પ્રમાદભાઈને આ રસ્તો ક્યાંથી સુઝ્યો ? ”

“ એ તો, ભાઈ, ન્હાનપણમાંથી અમારા જ ઉછેરેલાકની ? એટલી
“ અમે ચાકરી કરી, અને એ ઘડી અંહીયાં વીસામો લે છે તો અમારા ઉપર
“ આજ ત્યારે હાથ રાખે છે. એમના ભાઈબંધો પણ એ જ્હાને ચમન કરે છે
“ અને અમારે બે પઈસાની પ્રાપ્તિ થાય છે.”

“ કુમુદસુંદરીને આની ખબર ખરી ? ”

“ ભાઈસાહેબ, પહેલાં તો નહોતી. પણ બે ચાર દિવસ ઉપર ભાભીસાહેબ
“ રાજેશ્વરમાં ગયાં હતાં ત્યારે પેલો બેવકુફ મૂર્ખદત્ત કાંઈકે લવી ગયો.”

“ મૂર્ખદત્તને શાથી ખબર ? ”

“ પદ્માને લેઈ કોઈ વખત રાત્રે રાજેશ્વરમાં સ્હેલ કરવા જાય એટલે
“ મૂર્ખદત્ત જાણે. ત્યારેક દિવસપર ત્યાં ભાભીસાહેબ ગયાં હશે ત્યારે વાડામાં
“ પદ્માનો કમખો પડેલો હાથ લાંગતાં મૂર્ખદત્તને એમણે પુછ્યું ને ગભરામણે
“ એ ખટ્ટી ગયો કે ભાઈ કાલે આવ્યા હતા તે પેલીનો રહી ગયો હશે.”

“ પછી એમણે કંકાસ ન કર્યો ? ”

“ એ જ જાણુવા જેવું છે તો. બીજી ખાયડી હોય તો માલમ પડે.
“ ભાભીસાહેબ કમખો ઘેર લેઈ ગયાં અને બોલ્યાચાલ્યા વિના પ્રમાદભાઈના
“ હાથમાં સુક્યો અને કહ્યું કે આ કમખો કોઈનો આપણા મહાદેવમાં પડ્યો
“ હતો તે જેનો હોય તેને આપવો. પ્રમાદભાઈ ગભરાયા અને બોલ્યા કે
“ કોનો છે તે મને ખબર નથી. ભાભીસાહેબ કહે—આપ કારભારી છો—કોનો
“ છે તે તપાસ કરવો—નીકર આપ એ કમખાના સુખત્યાર છો.”

“ પછી ? ”

“ પછી તો રાજખટપટને લીધે લાઈનાથી અંહી અવાયું નથી.”

“ ઠીક”-કહી નવીનચંદ્રે નિઃશ્વાસ મુક્યો અને ગલી વટાવી સરીયામ રસ્તાપર આવ્યા.

“ લાઈઆવાત કોઈને ફેડેશો નહી હોં-”પસ્તાતો રામસેન બોલ્યો.

“ ત્યારે મને કહી શું કરવા અને આ ગલીમાં આવ્યા શું કરવા ? ”

“ ગલીમાં આવ્યા તે તો વધામણી ખાવાને કે હવે પકાખાઈનો

“ દરબારમાં પગ થશે, અને આપને કહું તે તો આપ જાણતા જ હશે

“ જાણી ભુલ ખાધી.”

“ તમે ભુલ કરી તેમાં મહારે શું ? ”

“ લાઈ-આપ દાના માણસ છો-કાંઈ નાદાન છો ? મહારા જેવા

“ ગરીબપર દયા રાખવી જોઈએ. ખીજું શું ? ”

“ બહુ સારું. ફીકર ન રાખશો. તમારી વાત ઉઘાડી નહી પડે.

“ તમારું નામ તો નહી જ આવે.”

વાતચીત અંધ પડી. વિચારમાળા ફરી આરંભાઈ.

“ અંહંહંહં-કુમુદસુંદરી-વિશુદ્ધ પવિત્ર કુમુદસુંદરી-હવે તો જીલમની

“ હદ વળી. સરસ્વતીચંદ્ર ! આ સહ પાપ તારે માથે. અવિચારી

“ સાહસિક ! જીલમ કયો છે.”

“ મહોટાંનાં સંતાન કેવાં ભાગ્યહીન ! આવો શુદ્ધ યુદ્ધિધન-આવી

“ પવિત્ર સૌભાગ્યદેવી ! તમારી મહોટાઈનું પ્રથમ ફળ એ કે ચાકરોને

“ હાથે તમારા પ્રિય પુત્રને કેળવણી મળી. ચાકરને હાથે ઉછરેલું બાળક

“ આમ બગડે. શેઠ તે કેટલું લક્ષમાં રાખે ? પ્રમાદધન સ્વાભાવિક રીતે

“ દુષ્ટ નથી પણ-આ ચાકરોએ-દોસ્તોએ બગાડ્યો છે. મહોટાંનો ઘરસંસાર

“ અસ્વાભાવિક જ હોય છે. મહોટાં માણસ ઘરની સંભાળ રાખી શકતાં

“ નથી. રાજ્યતંત્ર ચલાવનારનું ઘરતંત્ર અંધારે ચાલે છે ! ”

“ પવિત્રતાનો પ્રતાપ જોયો ? આવો ભ્રષ્ટ ચાકર, તે પણ એ

“ અમાલ્ય-દંપતીને પેટે અવતાર લેવામાં ભાગ્ય માને છે ! ”

“ પણ મહારામાં અને પ્રમાદધનમાં શો ફેર ? વિદ્યા અને અવિદ્યામાં

“ શો ફેર ? એ આચારમાં દૂષિત થયો છે-હું વિચારમાં દૂષિત થયો.

“ પણ મહારો દોષ જન્મતા મુવો-એના દોષનો પ્રવાહ હજી અવિચિછન્ન

“ છે અને કદાચિત્ વધશે.-વિદ્યા અને અવિદ્યામાં આ એક ફેર નહી ? ”

“ પણ મહારામાં એટલો યે દોષ આવ્યો શાથી ? આવા સ્થાનમાં

“ આવ્યાથી. સંગતિ સરખાંની-અને બને તો ઉચ્ચાની જોઈએ. ઉચ્ચ

“ ગતિથી નીચને લાલ છે તેમ જ નીચ સંગતિથી ઉચ્ચને હાનિ છે.
 “ અલકલિશોરીની સંગતિનું ફળ અનુભવ્યું. આ ચાકર એક રસ્તામાં સાથે
 “ રહ્યો તો ગણિકાના ઘર આગળ આવ્યો. કુમુદસુંદરીનો એક ભૂતસંબંધ—
 “ તેણે સારંગીદ્વારા મને ઘોર પાતકમાંથી—દુષ્ટ પરિણામમાંથી—ઉગાર્યો.”
 “ ત્યારે હવે યુદ્ધિધનનું ઘર છોડવું, પણ—” યુદ્ધિધનનું ઘર આવ્યું;
 ટપાલના સીપાઈએ એક કાગળ આપ્યો, તે ફોડતો ફોડતો નવીનચંદ્ર
 અમાલ્યગૃહના ખાણમાં પેઠો.

પ્રકરણ ૧૪.

સૌભાગ્યનો સંપૂર્ણચંદ્ર.

દ્વિધન દરખારમાં ગયો એટલે તેના દ્વારમાં એક બે
 વિશ્વાસુ સીપાઈઓ સજ્જ થઈ બેઠા. સૌભાગ્યદેવી
 ફરી નહાઈ અને ભસ્મ ચોળી દેવમંદિરમાં રૂપાની
 દીવીઓમાં ઘીના દીવા અને ધુપીયામાં ધુપ સળગાવી
 દેવની આગળ માતુઃશ્રીએ શીખવેલાં સ્તોત્ર ગાતી ગંભીર

વદન કરી બેઠી. ચૈત્રના પ્રાતઃકાળમાં રમણીય લાગતી પવનની લહેર ખાતા
 ખાતા વૃદ્ધ દયાશંકર ચોકમાં પડ્યા; અને પાસે બેસી અલકલિશોરી અને
 કુમુદસુંદરી, દરખાર, રાણો, શકરાય, યુદ્ધિધનના નહાનપણનો ઇતિહાસ,
 માતુઃશ્રીની વાતો, કારભારી કુટુંબની દંતકથાઓ, અને એવી કંઈ કંઈ
 બાબતો પુછવા લાગી અને સંજયની પેઠે દયાશંકર તેમની જિજ્ઞાસા
 રસ અને આનંદ સાથે પુરવા લાગ્યા. વાર્તા કરતાં કરતાં દયાશંકરને
 યુદ્ધિધનના મંદવાડના દિવસ સાંભરી આવ્યા, એની તીવ્ર પ્રતિજ્ઞા
 સાંભરી આવી; અને અનાથ વિધવા માતુઃશ્રી, બાળક સૌભાગ્યદેવી,
 અને ચિંતાચસ્ત યુદ્ધિધન એ ત્રણના દુઃખના દિવસનું યથાસ્થિત વર્ણન
 વૃદ્ધ પુરાણી સ્મરણશક્તિને જીવાન કરી કરવા લાગ્યા. જીવાન બાળકીયો
 દયામણે મ્હોંચે તે સાંભળવા લાગી, અને વચ્ચે વચ્ચે ફૂલેવા લાગી,
 “ અરેરે, આવા દિવસ તો દુઃખનને યે ન આવશે.” સ્તોત્ર ભણતાં
 ભણતાં પોતે જોયેલા વખતનો ઇતિહાસ સાંભળી સંભારી સૌભાગ્યદેવી
 એકલી બેઠી બેઠી ડુસકાં ભરવા લાગી, માતુઃશ્રીની મમતા વધારે
 વધારે લક્ષમાં આણી ચોધાર આંસુ પાડવા લાગી, અને આખરે
 સ્તોત્રપાઠ પડતો મુકી આંસુ લોઈ દયાશંકરકાકા પાસે ગઈ અને
 બધામાં બેસી વૃદ્ધ પુરુષની સ્મરણશક્તિને આશ્રય આપવા લાગી.

“ દયાશંકરકાકા, આ વખતે માતુઃશ્રી જોઈએ, હોં. હાય હાય, એમના
 “ જેવું તો કોઈ થનારું નથી. મને તો એમનું હેત સાંભરી આવે છેકની
 “ ત્યારે એકલી બેઠી બેઠી હૈયાફાટ રોજી છું. દુઃખ જ દીકું-સુખના
 “ દિવસ જોવા વારો તો એમને આવ્યો જ નહી. એમણે તો અમને
 “ ઉછેરવાને જ દેહ ધારી હતી.” ભૂપસિંહના દરબારમાં ભવ્ય ખટપટ
 મચી રહી હતી અને તેના અમાલની ફેરવેલી કુંચીવાળાં વાળં એકદમ
 અણુધાર્યાં ગાજી ઉઠતાં હતાં તે સમયે આ ઘરમાં આવો ચિત્તવેધક પણ
 શાંત રમણીય પ્રસંગ ચાલતો હતો.

અલકકિશોરી જમાલવાળા બનાવ પછી નિષ્કારણ અટકચાળાં કરવાં
 ભુલી ગઈ હતી. નવીનચંદ્રવાળા પ્રસંગ પછી ડાહી બની હતી. ભાભીની
 ચતુરાઈ અને સુશીલતાએ ઓગાળવા માંડેલું ગુમાન માતાપિતાના દુઃખના
 દિવસની કથાને પ્રતાપે આજ ત્યારે પાસથી ગળવા માંડ્યું. દીન અને શાંત
 થયલા સ્વભાવનો વેલો કુમુદસુંદરી જેવી માળણની ગોઠવણથી વિદુર-
 પ્રસાદની આસપાસ વધારે વધારે અનુકૂળ બની ફરી વળતો હતો.

“ બહેન, હું તો તમારો ભાઈ થાઉં, હોં !” એ શબ્દ પુરેપુરા કાંનપર
 પડવાથી વનલીલાએ નવીનચંદ્રની શુદ્ધતાની ખાતરી કરી આપી હતી.
 એટલે કુમુદસુંદરીના હૃદયમાંથી એક મહાકંટક નીકળી ગયો હતો. બેભાન-
 પણામાં બપો જવાયલાં પદ જગૃત અવસ્થામાં વનલીલાની શુદ્ધ સ્મરણ-
 શક્તિને બળે કુમુદસુંદરીએ સાંભળ્યાં અને નવીનચંદ્રના અંતઃકરણમાં એથી
 કેટલું દુઃખ થયું હશે તેનો વિચાર કરી એ પોતાને નિર્દય માનવા લાગી.
 પરપુરુષ થયલાની બાબતમાં આટલો મોહ થાય એ તો પતિવ્રતાધર્મથી કેવળ
 વિરુદ્ધ અને પોતાના મનમાં આટલી નિર્બળતા હોવા છતાં નણંદને ઠપકો દેવો
 એ કેવળ મૂર્ખતા-એમ વિચારી નવીનચંદ્રને જોઈ થતા વિકારો એકદમ
 ડાખી નાંખવા ઠરાવ કર્યો અને તરત જ તે ઠરાવ પ્રમાણે વર્તવા સમર્થ થઈ.
 પદ્માગણિકાના કમખાથી પડેલી ખબર ઉપરથી મનમાં એમ લાગ્યું કે
 “મનોમન સાક્ષી છે” એ નિયમ પ્રમાણે જ બનાવો બને છે અને સરસ્વતીચંદ્ર
 મહારા મનમાં પણ ન હતો તો આવા સુશીલ પતિને પદ્માનો જોગ ન હતો.
 આમ વિચારી મનના સ્વામીને મનમાંથી દેશનિકાલ કરવા તત્પર થઈ આ
 કઠિણ કાર્ય સાધવા સમર્થ થવા પ્રમાદધનના સારા ગુણોનું ચિન્તન કરવા
 લાગી અને તેના ઉપર અંતઃકરણ ચોટાડવા ભારત પ્રયાસ કરવા માંડ્યો.
 દયાશંકરની વાતોથી કારભારી કુટુંબઉપર તેની અનુકંપા વધી અને તે
 કુટુંબના એક બાળકને પોતે વરી છે એ વિચારથી શ્વશુરકુટુંબનું અને પતિનું

અભિમાન પ્રથમ જ ઉત્પન્ન થયું. પોતાનું મન શુદ્ધ થશે તો પતિને પણ શુદ્ધ કરી શકાશે એમાં વાંધો ન લાગવાથી આજ મુધી દીન મનપ્રાણી રહેનારી ઉત્સાહી બની.

પળ બેપળમાં મધ્યાહ્ન બેવા નિર્મેલી આંખોમાં આમ ચારે પાસથી તેજનો અમ્બાર પ્રવેશ કરતો હતો અને પોપચાને પણ ભેટી અંદર જવા મથતો હતો, ભાગ્યનો વર્ષાદ ઈશ્વરને ઘેરથી નીકળી ચુક્યો હતો, ઘરબહાર ઉભેલા યુદ્ધિધનપર તેના ફોરા પડવા માંડ્યાં હતાં. અને ઘરમાં રહેલા તેના હુટુંબને તેની ખબર ન હતી તોપણ પડનાર વર્ષાદની મધુર શીતળતા તેમને પણ આમ લાગવા માંડી હતી. સમયેન સર્વસુપકારિ કૃતમ્ તે ન્યાયે સંપૂર્ણ થતા ભાગ્યોદયને સર્વ વાત અનુકૂળ થઈ ગઈ. અલકકિશોરીનું ચિત્ત પવિત્ર થયું, તેના અભિમાનને ઠેકાણે નમ્રતા આવી, ઉન્મત્તપણાને ઠેકાણે શાણપણ આવ્યું, અને પતિપર ઉદાસીનપણાને ઠેકાણે આદર થયો. કુમુદ-સુંદરી પાણિયહણ કરનાર ભાવ ચોટાડવામાં સફળ થઈ. આ સર્વ શું ભાગ્યોદય નહીં? કારભાર મળે તેના કરતાં આની મહત્તા શું ઓછી? યુદ્ધિધન અને સૌભાગ્યદેવી:—એ દંપતીને જે સુખની પળ—ભાગ્યની પળ—આવવાની તેનાં સાધનોમાં આ બનાવોનો પણ ભાગ હતો. દેખીતા શત્રુસાથે પુત્રીના દુર્ગુણ અને વહુનો અસંતોષ એ બે ગુપ્ત દુળશત્રુ પણ પળવાર નાશ પામ્યા અને અમાત્યના વિજયના ઉપકારક બન્યા.

વાતોમાં દશેક વાગ્યા અને સૂર્યના કિરણનું સૈન્ય વધારે ચળકતું—વધારે ગરમ થતું—ચોટમાં ધસવા લાગ્યું તેમ તેમ સહિને ઉકળાટ લાગવા માંડ્યો. અને જયવંતનો તાપ ન સહેવાતાં સહિ તેને માર્ગ આપવા લાગ્યાં. દયાશંકર થાકી ઉઠ્યા અને દીવાનખાનામાં એક આરામખુરશીપર નિદ્રામાં પડ્યા. સૌભાગ્યદેવી એક હાંચકાપર બેસી પતિની ચિંતામાં પડી. કુમુદસુંદરી મેડીપર ચઢી. રસોઈખાને અને ચાકરોને આરંભ કરવાનો હુકમ કરી નણંદ પણ ભોલ્લઈ પાસે ગઈ.

“ભાભી, આજ દરબારમાં શું થશે?”

“સહિ સારાં જ વાનાં થશે—આખણી ચિંતાની કાંઈ ત્યાં અસર નહીં થાય. દસ વાગી ગયા હોં!”

“હારતો, હવે કોઈક આવશે. નવીનચંદ્ર આવે—” નવીનચંદ્રનું નામ લેતાં કુમુદસુંદરીના ગાલપર શેરડા પડ્યા.

“ભાભી, નવીનચંદ્ર તો કાંઈ આડું અવગું થયું હશે તો જ આવશે.

“એમ છે કે? ત્યારે તો કાંઈ સારા વર્તમાન હશે.”

“ નવીનચંદ્ર માણસ સારું છે હો ! ” વર્તમાનકાળ જ જોઈ શકનારી કિશોરીના લક્ષમાંથી ભૂતકાળ ખસી ગયો હતો, અને અતિથિ સારો છે એટલું જ તેણે યાદ રાખ્યું જણાયું. આળકહ્લદયવાળી ઉઘાડા અંતઃકરણવાળી હતી, ભોળી હતી, અને જે બાબત સારું આપઘાત કરવા તૈયાર થઈ હતી તે વાત સહેજમાં ભુલી ગઈ હતી. નવીનચંદ્રની વાતો કરતાં તેને રજ પણ વિકાર થતો ન હતો.

કુમુદસુંદરીએ ઉત્તર ન વાળ્યો.

“ ભાભી, આટલા દિવસ થયા પણ એ અંહીયાં કેમ આવ્યા છે ને “ ઘેરથી કેમ નીકળ્યા છે તેનો કંઈ પત્તો જ લાગતો નથી, એ શું હશે ? ”

“ દેવીને પુછો. તેમની સાથે આપણને લીલાપુર મોકલવાનો વિચાર “ ક્યોં તેને એ બાબતની ખબર નહી હોય ? ” વિચારમાં પડી કુમુદસુંદરી ઓલી, અને કાંઈ ખીજ વાત નીકળે એવું ઇચ્છવા લાગી. સામી પ્રમાદધનની છંખી હતી તે જોઈ પાછી શાંત બની. ખીજ વાત ફહાડી. “ બહેન, “ મને લાગે છે કે સારા સમાચાર જ હશે અને તમારા ભાઈ જ ફહેવા “ આવશે. પછી તો કોણ જાણે કાંઈ ખીજું કામ હોય ને રોકાઈ જાય તો. ”

“ જો, વરઘેલાં ખરાં ! કશું હોય તો મહારા ભાઈની વાત. ”

“ હવે તમે મને ફહો એવું નથી. ”

“ પણ મહારે છેક તમારા જેવું નહી. ”

“ બહુ સારું. પણ માણસ વરઘેલું હોય તેમાં કાંઈ ખોટું ખરું ? ”

“ હાસ્તો. આખો દહાડો વર વર ને વર. એનું એ. રાંડ તહારો રોટલો “ ને ઘડતાં ભાંગ્યો. એ શું ? ”

“ ફહો ત્યારે—બાયડીને ભાયડા કરતાં કંઈ વધારે છે ? ”

“ હા, એ વાત ખરી. વધારે કશું નથી. પણ આખો દહાડો એની “ એ વાત ? ”

“ પણ ખેલાં તો તમે એટલું યે ક્યાં કબુલ કરતાં હતાં જે ? ”

“ નણદોઈની વાત નીકળતાં જ બડકાં નાંખતાં હતાં. ”

“ હા, બહેન, હા. એ તો ભુલ્યાં. પણ હવે એમ કરું છું ? ”

“ ના, ત્યારે હું કાંઈ કહું છું કે તમે એમ કરો છો ? ફહો, આ

“ દયાશંકરકાકાની વાતો સાંભળી ? ”

“ હા. એ સાંભળતાં તો રુવાં ઉલાં થાય છે. પિતાજી અને દેવીને

“ એ કેટલાં દુઃખ પડ્યાં છે ? ”

“ રાંડ ખલકનંદાએ માતુઃશ્રીને જોઈ મ્હોં મરજ્યું અને લુચ્ચા
“ દુષ્ટરાયે સંદેશો ફહાવ્યો તે બધું સાંભળ્યું ?”

“ સાંભળ્યું. આજ જ જાણશે તો કે આમ કરીયે તો આમ થાય !”

“ દેવીની એટલી બાબત ઉપરથી આજ સુધી કેટલાં બધાં વરસ
“ સુધી પિતાજીએ એ વાત મનમાં રાખી અને કેટલા કાળસુધી ફીકર
“ રાખી ત્યારે આજ આ વખત આવ્યો ?”

“ ભાભી, એમને તો હદ છે હોં ! ચિંતા તે કેટલી ? પિતાજીનું
“ શરીર એની એ ફીકરથી વળતું નથી.”

“ ફહો, ત્યારે દેવી પિતાજીની બાબત રાતદિવસ વિચાર અને
“ વાતો કર્યા કરે છે તે અણુઘટતું છે ?”

“ નાસ્તો. અણુઘટતું કેમ ફહેવાય ?”

“ ત્યારે સ્વામીની બાબત સ્ત્રી કેટલી ચિંતા કરે તો થયું કહેવાય ?”

“ થયું કેમ ફહેવાય ? આપણે સારું જેને આટલી ફીકર થાય
“ તેને સારું આપણને જે થાય તે ઓછું.”

“ હા, હવે ખરોખર કહ્યું. ફહો ત્યારે વિદુરપ્રસાદજીની બાબત રાત ને
“ દિવસ તમે ચિંતા કરો કે વાતો કર્યા કરો તો તેમાં શું જોડું ? વરઘેલાં હોય
“ તે તો સારું, હોં. વરઘેલું ન હોય તે ઇશ્વરના ઘરનું અપરાધી.”

અલકકિશોરી શરમાઈ ગઈ. “ ઇશ્વરના ઘરનું અપરાધી” એ
શબ્દ બોલી કુમુદસુંદરી પોતે પણ મનમાં લેવાઈ ગઈ, પ્રમાદધનની છબી
સામું જોઈ રહી; નિશ્વાસ મુકી મનમાં સરસ્વતીચંદ્રને છેલા નમસ્કાર
કર્યા, હવે તેના વિચાર પોતે છોડી દીધા છે જાણી ઉંડો સંતોષ પામી, અને
સામી છબીના સામું સ્નેહભરી ભીની આંખે જોઈ રહી.

“ ભાભી, તમે ફહો છો તે ખરું તો ખરું હો. તમે મને પેલી
“ ચોપડી આપી છે તેમાંયે લલિતાએ કહ્યું છે કે:—

“ રૂંડો ભુંડો ત્હો યે પ્રિય પતિ ગણીને મન ઠરું—

“ વિચારો આવા છે પણ મન ન માને કંથું ખરું—

“ અધીરી એવી હું તરત મળવાને મન કરું.”

“ આ લીંટિયો તો બોલવામાં અદલબદલ થઈ છે. પણ વાત ખરી.
“ આવો નકારો નંદનકુમાર તેને જોઈને લલિતાને ઉમળકો આવ્યો...”

“અને બધાંયે હતાં તે વચ્ચે વરના વિચાર કરવા બેઠી,” કુમુદસુંદરી બોલી ઉઠી અને બોલતાં બોલતાં આવી સહેજ ભણેલી કલ્પિત લલિતાનો દાખલો પોતાને પણ લેવા લાયક ગણ્યો.

“હા, બાઈ, હા, ત્યારે અમે યે હવે વરઘેલાં થઈશું. પછી કંઈ? તમે વર-
“ઘેલાં, હું યે વરઘેલી, અને આખો સંસાર વરઘેલો ! વરઘેલાંનું ગામ વસશે.”

ગંભીર વાતો કરતાં કરતાં બે જણ કાંઈકે હસ્યાં.

બુદ્ધિધનનો ઘરસંસાર આમ શુદ્ધ થતો હતો.. અલકકિશોરી કોઈનું કહ્યું માનતી ન હતી તે ભાભીની આવી આવી વાતોથી સુધરતી હતી, અને વિદુરપ્રસાદનાં ભાગ્ય ભળતાં હતાં. એટલામાં વનલીલા આવી.

નાણુંદભોજનને એકલાં વાતો કરતાં-વિશ્રમ્ભની કથા કરતાં-જોઈ વનલીલા જરીકે ખમચી પણ પછી તરત અંદર પેંઠી.

“આવ, વનલીલા, કેમ અટકી?” અલકકિશોરી એના ભણી જોઈ બોલી. “અત્યારે ક્યાંથી?”

“હું તો ગામગપાટા ફેરવા આવી છું. રૂપાળી દુષ્ટરાયને મારી
“નાશી ગઈ અને બલકનંદા કંઈકે સંતાઈ ગઈ છે તે જાણતી નથી.”

“હું !” અલકકિશોરી વિસ્મય પામતી ઉઠી અને વનલીલાને ખભે હાથ મુકી ઉભી. કુમુદસુંદરી ઉઠી નહી પણ બેજણ ભણી જિજ્ઞાસાથી જોઈ રહી. જાણ્યામાં આવેલા સમાચાર વનલીલાએ હાંફતાં હાંફતાં કહી બતાવ્યા.

એટલામાં કૃષ્ણકલિકા અને રાધા આવ્યાં અને દરબારમાં જમાલ નીકળ્યો તે સમાચાર લાવ્યાં, સહિ સૌભાગ્યદેવી પાસે ગયાં અને એની એ કથા પુનરુક્તિથી નીરસ ન બની.

આખરે વિદુરપ્રસાદ આવ્યો અને દરબાર થઈ રહ્યો ત્યાં સુધીના સવિસ્તર સમાચાર લાવ્યો. અલકકિશોરીનો આનંદ માયો નહી અને તેનું ચાલત તો તે ગજ ગજ ફુદત. કુમુદસુંદરી અમાત્યબુદ્ધિના વર્ણનથી અદ્ભુત રસમાં ડુબી, અમાત્ય હુટુંબમાં પ્રવેશ પામવામાં અભિમાનપ્રદ ગણવા લાગી, અને તેનો જય જોઈ તેના સ્વાર્થમાં આત્મસ્વાર્થવશ બની નિશ્ચિત થઈ. સુખસાગરની સીમા ગંભીરતામાં આવતી હોય તેમ સ્વામીના જયવર્તમાન સાંભળી અને તેના શત્રુઓનો સર્વતઃ નાશ કરવા ઈશ્વરધૃષ્ટાને પ્રવર્તતી જોઈ સૌભાગ્યદેવી ગંભીર બની અને કદી ન વેઠેલા આનંદઓઘના ભાર નીચે ડબાઈ જતી હોય તેવી દેખાવા લાગી. દયાશંકર આવ્યા અને તેની પાસે વળી સર્વ કથાની પુનરુક્તિ થઈ અને સર્વેયે રસભર સાંભળી.

સર્વે દીવાનખાનામાં ગયાં. વધારે વધારે સાંભળતાં વિદુરપ્રસાદ વધારે વધારે વીગત રૂઢેવા લાગ્યો અને ઘડીવાર સર્વનાં મન તેને શરણુ રહ્યાં. એમ શરણુ રૂઢેવાનો અનુભવ અલકૃષ્ણશોરીને પણ પ્રથમ આજ થયો અને વિદુરપ્રસાદની વાત આજ તેણે પ્રથમ અભિનંદી. વાત કરતાં વેળા વીતી. આખરે ટપાલમાં આવેલો કાગળ વાંચીને ખીસામાં મુકતો મુકતો નવીનચંદ્ર દ્વારપર દાખલ થયો, અને ચાલતી વાર્તામાં ઉમેરાની આશા રાખતું સર્વ મંડળ એના ભણી આકર્ષાયું. કુમુદસુંદરીનું મન એના ખીસામાં જરીક દેખાતી ટપાલની ટીકીટવાળા કાગળમાં ભભવા લાગ્યું. આજ સુધી કોઈની સાથે નવીનચંદ્રનો પત્રવ્યવહાર તેને જણાયો ન હતો, પત્રવ્યવહાર ઉપરથી તેની ખાખત વધારે જણાશે એવો સુંદરીના મનમાં તર્ક હતો, પત્ર ઉપરના અક્ષર-આદિ જાણવા તેની જિજ્ઞાસા હતી, અને આજ એ જિજ્ઞાસા પુરી પડવાનો સંભવ તો નહીં-પણ શક્યતા લાગી એટલે પોતાના બળથી પતિવ્રતા બનનારી પાછી ડગમગવા લાગી. બળવાન બાળકી તરત સાવધ બની અને પાછું મન વશ કરી લીધું.

જવાના વિચારમાં પડેલા નવીનચંદ્રે ચાલતી વાતોમાં ભળતાં પહેલાં-ભળતાં ભળતાં-કુમુદસુંદરીને પોતાના મનથી છેલ્લીઠેલી જોઈ લીધી. એકવાર જોઈ-બીજીવાર જોઈ ત્રીજીવાર જોઈ-જેવાનો પાર જ ન આવ્યો. “કુમુદસુંદરી ! હવે આ છેલ્લો મેળાપ !” વિચારમાં ને વિચારમાં તેની વાર્તા અવિચ્છિન્ન ચાલી નહીં, પણ તેપર કોઈનું લક્ષ ખેંચાયું નહીં. દૃષ્ટિ આગળથી પણ જુદાં પાડવાનો પ્રસંગ વિચારી તે ગળગળો થવા લાગ્યો. પદ્માના અભિલાષીના કબજામાં પડેલીને જોઈ તેનો અંતઃપશ્ચાત્તાપ વધ્યો. એની આંખોનું નવીન નૃત્ય, એના વદનમાં દેખાઈ આવતી મનની દીનતા, અને ટપાલનો કાગળઃ ત્રણને સાંધી કુમુદસુંદરી ચિંતાચસ્ત થવા લાગી; “શું હશે ?” તેનો તર્ક કરવા લાગી, તેના દૃષ્ટિપાતને પ્રત્યુત્તર ન વાળવામાં આજ સુધી જયવંત નીવડેલો નિશ્ચય હાથમાં ન રૂઢેતો લાગ્યો, પણ મનનું સમાધાન કરવા રસ્તો ન મુજબ્યો.

અલકૃષ્ણશોરીને સાધનભૂત કરવામાં ન ફાવેલી કૃપણકલિકા નવીનચંદ્ર સામું જોઈ રહી, તેની દૃષ્ટિની સાથે સંઘાતી કુમુદસુંદરીની દૃષ્ટિને શોધી ફેલાડી, અને ઈર્ષ્યાગ્રિથી બળવા લાગી. દુષ્ટ અસંભવ કદપી-કુમુદસુંદરીને નવીનચંદ્રથી મળતું સંભાગ્ય કદપી-એ સંભાગ્યનો અંત આણુવા ઠરાવ કર્યો. રામચર્યુકતાથી, દેખાતા દૃષ્ટિસંગમ લાગી અલકૃષ્ણશોરીનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

“રાંડ, ખાલ ખેચી નાંખીશ-જો એવું એવું ખોલી તો” કહી ખલાવતે કૃષ્ણકલિકાને ધક્કો માર્યો અને અલકકિશોરી વાતોમાં લીન થઈ.

એટલામાં ખારણે શોરખકોર થયો. સહ ખારી લણી દોડ્યાં અને જુવે છે તો ખલકનંદા ખાવરી અનેલી રસ્તામાં દોડે છે અને લોકો કાંકરાં નાંખતા ગાળો દેતા તેની પાછળ પડેલા દીઠા. શઠરાયનું ઘર જમ થયું તે વખત તે સુતી હતી ત્યાંથી તેને હાંકી ફહાડી. સ્ત્રીવર્ગને અડકવું નહીં એવો અમાત્યનો હુકમ હોવાથી તેને ઘરમાંથી ફહાડી મુકવા ઉપરાંત કાંઈ થયું નહીં. ધણીને ઘેર તેનો સ્વીકાર ન થયો અને એની ખરાબ વર્તણુક જાણનારાઓ પ્રસંગનો લાભ લેઈ તેની પાછળ પડ્યા, શઠરાયની અપકીર્તિના રસીયા લોક ચારેપાસ ભરાયા, તાળીયો પાડવા લાગ્યા, અને ‘હો, હો,’ કરતા ઉભરાયા. પડતા દુષ્ટ કુટુંબની કોઈને દયા ન આવી. ખલકનંદાને કોઈ પાસનો આશ્રય ન દેખાયો, લાલીની સાથે ગઈ હત તો ઠીક થાત એમ લાગ્યું, લયપાશમાં હવે કાંઈ માર્ગ ન મુજ્યો; અને છાશખાકળા થયેલી, ગાળો અને કાંકરાના વર્ષાદ વચ્ચે આમ તેમ દોડતી ઠોકરો ખાતી પડી જતી ઉઠતી અને રોતી, ફાવ્યું તે રસ્તે જવા લાગી. આમ લોકને દેખે એટલે આમ જાય અને આમ દેખે એટલે આમ જાય. એમ કરતાં કરતાં યુદ્ધિધનનું ઘર આવ્યું. એની આ અવસ્થા જોઈ ખારીમાં ઉભેલી કિશોરી ખોલી ઉઠી: “દેવી, દેવી, જો રાંડને જમાલે કામમાં ન આવ્યો ને મહાવોયે ને આવ્યો. હત, રાંડ, લેતી જ-રાંડ, ડાકણ, શંખણી-” દેવીયે આંખ ફહાડી અને પુત્રીને વારી નીચે ઉતરી એટલા ઉપર આવી. સહ એની પાછળ આવ્યાં અને ખારણું રોકી ઉભાં.

આ સહને જોઈ ખલકનંદા વધારે ગભરાઈ અને હારી. શીકારી કુતરાઓ પેઠે લોકો ટોળાબંધ તેની પાછળ લાગ્યા હતા તે ચહુડતી અવસ્થામાં આવેલી પવિત્ર અમાત્યપત્નીને આનંદની પરિસીમાપર આણુવા ઉશ્કેરાશે એ વિચાર એકદમ દુષ્ટાના મનમાં આવ્યો. જમાલની ખાખત ઉન્મત્ત અલકકિશોરી વેર લીધા વિના રૂહેશે નહીં અને એ વેર લેવાનો પ્રસંગ આ અચિન્ત્યો પાસે આવ્યો જણી શઠરાયની દીકરી ઉંડા અંતર્માંથી ખળવા લાગી. લયની જગાડેલી કલ્પનાએ દૂર ગયેલો ભૂતકાળ પાસે ખડો કર્યો અને યુદ્ધિધનની માતુ:શ્રીને કરેલું અપમાન-એ અનાથ વિધવાદ્વારા સૌભાગ્યદેવીને પોતાને ખોંચાડેલું અસહ્ય અપમાન-એ અને ખીજ કાંઈ કાંઈ જુની ભુલી જવાયલી વાતો મગજમાં એકદમ ઉભરાઈ આવી-અરે, ફહોઈ ગયેલા શખમાં અસંખ્ય જીવડા તરવરે તેમ તરવર તરવર થવા લાગી. યુદ્ધિધનનું ઘર મુકી ખીજે રસ્તે નીકળી પડવા તેણે

યત્ન કર્યો પણ ઈશ્વરે એને નિષ્ફળ કરી. દોડતાં થાકી ગયેલીને પાછળથી આવી પહોંચેલાં માણસોમાંથી એક જણે ધક્કો માર્યો અને ચોટલાપાસે સૌભાગ્યદેવીના પગ આગળ દુષ્ટરાયની બહેન ઉઘે માથે પડી. પાછળથી એક માણસ “મારો રાંડને” કરતો આવ્યો અને એના વાંસા ઉપર પગ મુક્યો. દુષ્ટરાયની પાસે રૂઢેનાર પોલીસનો એક સીપાઈ ઉભો હતો તેણે પણ આ માણસને વાર્યો નહીં. એક પણ વાર વધારે જાત તો ગડદાપાટુનો આરંભ થાત.

ખલકનંદા પડી તેવી જ અલકકિશોરી હાથ ઉંચો કરી બોલી ઉઠી: “મારો રાંડને—એ તો એ જ લાગની.” એમ કહી લોકસંઘ આગળ પડેલીનાં પાછલાં કંઈ કંઈ દુષ્કર્મ સંભારવા લાગી અને જીલવડે લોકોને ઉશ્કેરવા લાગી. રામસેન સીપાઈ ઘરમાંથી નીકળી યુદ્ધિધનના ઘરની કારભારણ દીકરીના હુકમનો અમલ કરવા બહાર આવ્યો.

કૃષ્ણકલિકા, વનલીલા, અને રાધા પાસે ઉભાં ઉભાં છાનાંમાનાં તાલ જેતાં હતાં.

વૃદ્ધ દયાશંકર પાછળથી જીવાન કિશોરીને વારતા હતા પણ એ તેમનું બોલ્યું સાંભળતી પણ ન હતી. વિદુરપ્રસાદ અને નવીનચંદ્ર લોકને દૂર રાખવામાં રોકાયા, પણ તેમનું બળ ખસ ન થયું.

આખરે સૌભાગ્યદેવી ભમર ચઢાવી બોલી ઉઠી: “અલક, તું હવે “આધી જ. આપણેયે એનાં જેવાં થવું?” વળી લોકો સામું જોઈ બોલી: “ચાલો, ચાલો, જાઓ બધા,” “તમારું એણે શું બગાડ્યું છે—” “તમે બાઈ “માણસઉપર પગ મુકતાં શરમાતા નથી?”—“રામસેન, ખસેડ આમને.”

લોકો જરાક ખસ્યા પણ પુરા છાના ન પડ્યા. ઠંકાણે ઠંકાણેથી ગાંજુગણાટ નીકળવા લાગ્યો. “આ તો અમાલ્યનાં ઘરવાળાં”—સૌભાગ્ય- “દેવી આ જ!” “મોઈ રાંડ જવા ઘો એને—દેવી એમ ફૂલેછે” “અરે “મારો—એને તે જવા કેમ દેવાય?” “અલકબહેન—ખરોખર ફૂલેછો—એને “તો માર જ ઘટે!” “આ પેલાં અલકકિશોરી!”—“આ દેવીની પાસે “ઉભાં છે તે પ્રમાદભાઈના વહુ, હો”—એમ જીદાં જીદાં વાક્ય લોક-સંઘમાંથી સંભળાવા લાગ્યાં.

અલકકિશોરી માની સાથે લહડવા લાગી: “દેવી, આજ તહારું “કહ્યું નહીં માનું—તું તો એવીને એવી રહી—તને ખબર છે કે આ “રાંડના ઉપર દયા ન ઘટે. પકડ રાંડને—ચોટલો જાલીને—રામસેન!”

માદીકરીના હુકમમાંથી કોનો માનવો તે રામસેનને સમજાયું નહીં. એનીસાથે યુદ્ધિધનના બીજા સીપાઈઓ હતા તેનું વલણ અમાલ્યપુત્રીનું

વચન માનવાપર હતું. પણ દેવીનું વચન લોપવું એ વાત થઈ શકે એવી ન હતી,

“કુમુદવહુ ! આ છોકરી અત્યારે મ્હારું કહ્યું નહીં માને; જરા “તમે કાંઈ સમજવોને એને.” વહુની સમજવવાની શક્તિ સમજનારી બોલી-મા દીકરીની કળ જાણી ગઈ હતી.

નણુંદના ખભા ઉપર પાછળથી હાથ મુકી ભોજઈ ઉભી રહી.

“અલકબહેન, જવા ઘોને એને હવે ! મરેલાને તે શું મારવાં !”

“તમે યે દેવીના કહ્યામાં હશો !” કાંઈક ધીરો ઉત્તર આપવાનો અવકાશ કિશોરીને મળ્યો.

“હાસ્તો. દેવી કાંઈ ખોટું કહે છે ?”

“પણ સવારે દયાશંકરકાકાની વાતો તમે સાંભળી છે ?”

“હા, પણ એમાં તો ખોટું લાગે તો દેવીને લાગે !”

“ના, એને તો ન લાગે. એ તો એવી છે કે એને કોઈ મારી

“નાંખે તો તેને જ એ કહેશે કે જીવ !”

“પણ તમારે શું-તમને શી ખાખત ખોટું લાગે છે ?”

“કેમ ન લાગે ! મને જે ક્યું છે તે તો હું ભુલી જાઉં છું લ્યો ! પણ “એને કરેલું કેમ ભુલી જાઉં ? એ તો મ્હારી મા હો-” અલકકિશોરી કહેતી કહેતી અટકી કે “તમારી સાસુ પણ મ્હારી તો મા.” કુમુદસુંદરી એ સમજી પણ ખોટું ન લગાડ્યું અને બોલી.

“હા, તેની હું ના ક્યાં કહું છું જે ? ખોટું તો તમને યે લાગે ને મને

“યે લાગે. પણ, બહેન, દેવી કહે છે તે ઠીક કહે છે-તે પ્રમાણે કરો. એથી

“તમારું ધાર્યું થશે. આઘાં આવો. મ્હારું કહ્યું કરો-પછી ખરી વાત

“સમજવીશ.” તેલ પડવાથી સમુદ્ર શાંત થાય-તેમ ઉન્મત્ત અલકકિશોરી

નરમ પડી અને ખડખડતી ખડખડતી બોલી : “વારું, બહેન, વારું. રામસેન,

“ત્યારે દેવી કહે છે તેમ કર. વારું, પણ, લાભી, ભુલ કરો છો, હાં ! આને

“રાંડને શી ખબર પડશે કે આમ કરીયે તો આમ થાય ?”

અલકનંદાપર પગ મુકનાર આવો ખસ્યો. રામસેન અને અમાલ્યના બીજા સીપાઈઓ ફુલટાની આસપાસ ફરી વળી કોટ રચી ઉભા અને એ ઉઠી ઉભી થઈ.

“કહે દેવી, હવે આનું શું કરવું છે ? મને રજા આપે તો પિતાજીને

“પુછી એને ગરદન મરાવું.”

“ હા, હા, એને તો એ જ ઘટે-લોકો જીમ પાડી ઉઠ્યા-મરાવો
“ ગરદન એને.”

“ અલકદિશોરી, એમ કરો ત્યારે જ ખરાં તમે !” એક જાણે
આઘેથી જીમ પાડી. બીજા એક જાણે આઘેથી એક કાંકરો ફેંક્યો તે
ખરોખર અલકનંદાની પીઠપર વાગ્યો.

“ રામસેન, આ લોકો આમ શું કરતા હશે? તું વાર એમને-”
દયાદ્ર મુખ કરી સૌભાગ્યદેવી બોલી.

“ બાઈ, તમે એમને પુછો નહી. એ રાંડે જે જે કામ કર્યો છે તે મહોંયે
“ કહેવાય એવાં નથી. એને જે કરતાં શરમ નથી આવી તે એમને કહેતાં
“ શરમ આવે છે.”-“અરે બહેન, તમારાં સાસુ નથી, નીકર બધું તમને
“ કહી આપત.” કંઈ કંઈ જીમો આમ પડવા માંડી. ભાઈની વિષયવાસનાની
સાધનભૂત થયેલી બહેને કંઈ કંઈ ઘર ફોડ્યાં હતાં, કંઈ કંઈ પુરુષોની મરજી
ઉપરાંત તેમની બહેનો, દીકરીયો, અને સ્ત્રીઓપર લાલચ, કપટ, જીલમ અને
અધિકારની જાળ પાથરી હતી, કંઈ કંઈ ભોળી સ્ત્રીઓને ફસાવી હતી, નિર્દો-
ષને દૂષિત કરી હતી, દૂષિત સ્ત્રીઓની માર્ગદર્શક થઈ હતી. પોતાના સ્વામી
શીવાય બીજા કાંઈ બાબતની વાત કરવા સૌભાગ્યદેવી અવકાશ શોધતી
ન હતી અને આ અપવિત્ર સંસારમાં એ પોતાના કાનને પણ પવિત્ર રાખી
શકી હતી. અર્થાત્ અલકનંદાની સત્તા એને બીચારીને ખબર ન હતી. પોતાના
ઉપર થયેલો જીલમ તો તેના અંતઃકરણે ઘણાક દિવસથી માફ કર્યો હતો.

અધીરી અને ઉકળેલી અલકદિશોરી બોલી: “ફો ભાભી, દેવી તો
“ બોલતી નથી. તમારે શું કરવું છે?”

“ દેવીનું મન તમારાથી સમજાય એમ ક્યાં નથી?”

“ હા, દેવીનું મન તો જાણીયે જ હીયે તો. આ લોકના હાથમાંથી
“ ગાને છોડવીયે, ઘરખાર વિનાની થઈ છે તેને આપણા ઘરમાં રાખીયે, અને
“ આપણી સાથે જમાડીયે-તો દેવી રાજ-એને સોનાનો સુરજ ઉગે.”

સૌભાગ્યદેવીનું અંતઃકરણ એની પુત્રીએ ખરેખરું ખડું કર્યું. આ
શબ્દોથી દેવી પ્રસન્નવદન બની: “કુમુદ, ફો વારું એમ કરીયે તો
“ શું બોલું થાય?”

કુમુદમુંદરી અલકદિશોરી ભણી ફરીને બોલી: “બહેન, માનું કહું
“ કરવું એ દીકરીનું કામ છે.”

“ ના, એ હું સમજતી નથી. જીવો, તમે યે વળી એના ભણી
“ ખરાં !”

“ના ના, આતો હું સહેજ વાત કહું છું. દેવી, મને લાગે છે કે એમને
 “જુદેઠકાણે ચોટ્ટીમાં રખાવો ને ત્યાં જ ખાવાનો ખંદોખસ્ત કરો.
 “પેછી પિતાજી આવશે ત્યારે ઘટતી વ્યવસ્થા કરશે.”

“હા. હવે ખરોખર:” પિતાને માન આપનાર પુત્રીને આ વાત બાધ-
 વિનાની લાગી. પતિવ્રતા દેવીને વહુની સલાહ ઘણી ગમી. લોકને સંતોષ
 વળ્યો. ખલકનંદા નીચું જોઈ રહી હતી તેણે ઉંચું ન જોયું. અલકકિશોરીયે
 હુકમ કર્યો એટલે રામસેન અને બીજા એ સીપાઈઓ વચ્ચે રાખી શઠરાયની
 દીકરીને થોડેક છેટે એક ખાલી ઘર હતું ત્યાં લેઈ ગયા. “હો હો” કરતા
 લોકો વેરાયા. ખલકનંદાથી જુદાં પડતાં પડતાં અલકકિશોરી એના સામું
 જોઈ બોલી, “રાંડ ખલકી, તહારા અને અમારા કારભારમાં આટલો ફેર !
 “જા ! તહારું મહોં કાળું !” આટલું બોલી, તે કોઈની દરકાર વિના
 અભિમાનભરી ઘરમાં સઉથી પહેલી પેંડી. એની પાછળ એની સહીયરો
 પેંડી. ખલકનંદાને રસોઈ કરી આપવા અને એનું કામ કરવા, તથા પુરુષવર્ગ
 વચ્ચે એને એકલાં રહેવું ન પડે તે માટે, પોતાની એક વિશ્વાસુ દાસીને
 એની પાસે મોકલવા કોમળ સ્વરે વહુને સૂચના કરી, તેનો અમલ થઈ
 રહેતાં, સૌભાગ્યદેવી આંસુભરી આંખે સઉની પાછળ બારણાં લાણી વળી
 અને વળતાં વળતાં કુમુદસુંદરીનો હાથ ઝાલી બોલી: “કુમુદસુંદરી, જોયા
 “વારાફેરા ? શો એનો દિવસ હતો અને શો દિવસ આવ્યો છે ! પ્રભુ કરે
 “તે ખરું ! તમારો તો જન્મે ન હતો તે દિવસની વાત-શી એની જીવાની.
 “અને શો એનો તોર હતો ! હળવે સળવે સઉ ઘસાઈ ગયું-અને આખર
 “આ વારો આવ્યો-પ્રભુ, તું કરે તે ખરું !”

સાસુના અંતઃકરણ ઉપર આસક્ત થતી કુમુદસુંદરી પ્રસન્ન વિચારમાં
 પડી સઉથી છેલ્લી ઘરમાં પેંડી. ઘરમાં સર્વ મેડીપર ચહડ્યાં હતાં. દાદરપર
 ચહડતાં ચહડતાં પગથીયાંપર દોડાદોડમાં નવીનચંદ્રનો કાગળ ખીસામાંથી
 પડી ગયો હતો તેપર કુમુદસુંદરીની નજર પડી અને ઉંચકી લીધો. મેડી
 ઉપર ચહડી તો ખલકનંદાની વાતો થતી અને માદીકરીમાંથી કોનો
 વિચાર સારો હતો તે વિષય ચર્ચાતો હતો. એટલામાં બારણે પગરવ
 સંભળાયો અને બારીયે જુવે છે તો કેટલાંક માણસો આવતાં જણાયાં.
 શઠરાયનો અસ્ત સંપૂર્ણ થયો અને બુદ્ધિધનને કારભાર મળ્યો જ સમજવો
 જાણી-હવે એની પાસે આવવાની જરૂર લાગ્યાથી-અમલદારમંડળ દરબાર-
 રનાં સમાચાર સાંભળવા અને નવા કારભારીનો સેવામાં ખડું રહેવા જમી
 કરી બીજું કામ પડતું મુઠી એને ઘેર આવ્યું અને બારણા આગળ ઉભું રહ્યું.

અલકૃષ્ણશોરી ફેરે, “આ બધા કેમ અત્યારે અંહીયાં આવતાં હશે?” સહિ કંઈ કંઈ કારણ બતાવવા મંડી ગયાં. અંતે વિદુરપ્રસાદે કહ્યું “એ “ તો એસ્તો-કારભારીની તહેનાતમાં રહેવા આવે નહી તો ક્યાં બચે ? “ હવે-કારભારીનું ઘર બદલાયું ! ”

વનલીલા બોલી: “ અલકૃષ્ણેન, હવે ઉઠો અંહીયાંથી; હવે આ “ દીવાનખાનાની મેડીમાંથી બેસવાનું ગયું-હવે તો અમલદારો બેસશે- “ હવે તો આ કચેરીની મેડી થઈ ગણો.”

નીચેથી સીપાઈએ ખારણું ઉઘાડ્યું અને સહિ સ્ત્રીવર્ગ દીવાનખાનામાંથી ખારણું ઉઘાડી નવીનચંદ્રવાળી મેડીમાં ગયો. અમલદારો દાદરપર ઉભરાયા. સ્ત્રીવર્ગ જતાં તેમની પાછળ દયાશંકરે ખારણું વાસ્થું. અને વાસતાં વાસતાં ગાયું કે,

“ ભલે પધાર્યો, લક્ષ્મીબાઈ! સગાં સંબંધી આવે ધાઈ!”

“ કોઈ કહે, મહારે મોળાઈ ભાઈ! કોઈ કહે, મહારે મશીયાઈ “ ભાઈ!” વિદુરપ્રસાદ તે સાંભળી હસ્યો અને સહિ અમલદારોને સત્કાર દેવા દાદર ભણી ચાલ્યો.

અમલદારસંઘનાં કડકડક થતાં ઈસ્ત્રી-વાળાં અંગરખા, અમચમ થતા અને પગેથી નીકળતાં જમીનપર ઘસાઈ શબ્દ કરતા અનેક જોડા, ગુપચુપ થતી વાતો, ઘડી ઘડી સંભળાતું ધુલ્લિધનનું નામ, એ નામની પાછળ પ્રત્યથ પેઠે લગાડતો “ ભાઈ ” શબ્દ: આ સર્વ વસ્તુ માંડવઆગળના ખંડમાં હાંચકાપર બેઠેલી સૌભાગ્યદેવીના શરવા થતા કાનના દ્વારપર ઉપરાઉપરી ધડેલા મારવા લાગી. જડસિંહના સમયમાં સર્વ અમલદારોની પાછળ ભડું હોય તો જોડાઆગળ એકલો અપ્રસિદ્ધ બેસનાર-તિરસ્કારને પાત્ર થનાર-અનાથ વિધવાનો ગરીબ દીકરો-ધુલ્લિધન ગરીબ ઘરમાં રહેનાર માતુ:શ્રી પાસે શરૂઆતને ઘેરથી આવી મહોટા અભિમાની ઘરની વાતો રંક મહોંચે ફેરેતો, અને માતુ:શ્રીની પાસે બેઠી બેઠી જાનીમાની પોતે સાંભળતી તે પ્રસંગ દેવીના મન આગળ ઉભા થયા. તેમની સાથે નવા પ્રસંગને સરખાવતી, જુની અવસ્થાની અવગણના કર્યા વિના નવી અવસ્થાના ધ્વનિને પ્રધાનપત્તી બનતી રંક અળળા આનંદનાં આંધુવડે એકલી બેઠી બેઠી સત્કાર આપવા લાગી. સ્વામીની ઉચ્ચ પદવી દૃષ્ટિઆગળ મૂર્તિમાન થતી જોઈ દોમળ દુષ્પનાવાળીનાં રોમેરોમ ઉભા થયાં; અગ્નિત્યા મુખની શીતળતાથી શરીરને અમક થતી હોય તેમ કંપારી અમકાવવા લાગી; અમલદારોના ઓઠઉપર

પોતાના પતિનું જ નામ સાંભળી અમૃતસરોવરમાં નહાતી હોય તેમ દેવી આનંદપ્રકુલ બની. આજ ઘેર આવશે ત્યારે કારભારી બનેલા સ્વામીનાથના મહોપર કેટલી મહોટપ આવશે-તે કેવા દેખાશે-મહારી સાથે તો હતા એવાને એવા જ રહેશે-એવા એવા વિચારોથી એની સ્તિબ્ધભીની આંખ આતુર બની ઉઘાડા આઘા દ્વારમાં જ ઠરી. મેઘના એકઠા કરેલા મોર પ્રકુલ વૃક્ષપર એસી નાચે અને ટોકા કરે તેમ સંપત્તિના વર્ષાદે એકઠા કરેલા અમલદારો જ્યારે યુદ્ધિધનની મેડીમાં ખુશામત ભરેલા ગપાટા મારતા હતા ત્યારે તેના દુઃખના દિવસમાં ઠેઠસુધી સહચારિણી થયેલી રંક અવસ્થાની ભાગીયણ આજે પણ એકાંતમાં એકલી પતિના સુખથી અતુલ સુખી બનતી હતી-સૌભાગ્યદેવી પતિના સંપૂર્ણ સૌભાગ્યચંદ્રની ચંદ્રિકામાં રસભેર નહાતી હતી.

ઘડી બેઘડી એમ થઈ એટલામાં યુદ્ધિધન દ્વારમાં આવ્યો; શોધમાં ફરતી તેની આંખે દેવીની આંખ શોધી ફહાડી, તેની સાથે તારામૈત્રક રચ્યું, વિકાસ પામી શુભ વર્તમાન સૂચવ્યા, અને એ સંગીતને તાલ દેવા ઓઠપર સ્મિત ચમકવા લાગ્યું. પાછળ આવનાર પરિવાર સાથે તે ઉપર ચહ્યો અને પ્રકુલ અને પ્રસન્ન બનેલી સૌભાગ્યદેવી ભોજનખંડભણી ચાલી, ત્યાં તેની પુત્રી પાટપર કચેરી ભરી બેઠી હતી. એ કચેરીમાં આજ રોજના કરતાં વધારે સ્ત્રીયો ભરાઈ હતી અને અલકકિશોરીની ધમક, તડાકા, અને દોર કાંઈકે જુદાં જ હતાં. એ કચેરીમાં કુમુદસુંદરી ન હતી.

પ્રકરણ ૧૫.

સરસ્વતીચંદ્ર—

“મમુત લગાયો ! અલક જગાયો ! खलक कीयो सव खारो वे !!!”

વાનખાનામાં પુરુષો ભરાવા માંડતાં સ્ત્રીવર્ગ નીચે ઉતરી પડ્યો તે વખતે કુમુદસુંદરી એકલી પોતાની મેડીમાં ગઈ, હાથમાં આવેલો નવીનચંદ્રવાળો કાગળ કોનો છે તે જોવા મંડી ગઈ, અને પોતાની પાસે એક બીજો કાગળ હતો તે વચ્ચે વચ્ચે જોવા લાગી. આ બીજો કાગળ આજ જ આવ્યો હતો. તે એની નહાની બહેન કુમુદસુંદરીનો લખેલો હતો. એના કાગળમાં સરસ્વતીચંદ્રની હકીકત હતી તેથી ટપાલમાં ન મોકલતાં સારી સોખતમાં વનલીલાઉપર બીડ્યો હતો અને સૂચના ફહાવી હતી કે કુમુદ-

સુંદરીને હાથોહાથ છાનોમાનો આપવો. વનલીલા આ બે બહેનોની પીયર-લણીની સગી હતી અને ગામના સમાચાર ફેલાવને બહાને આવી આજ ન છાનોમાનો દુસુદસુંદરીના હાથમાં તેણે તે મુઠ્ઠી દીધો હતો અને કાનમાં કાગળ સંબંધી સમાચાર કહ્યા હતા. એકાંત હાથમાં આવ્યું એટલે એ કાગળ વાંચવા લાગી. નિઃશ્વાસ નાંખતી નાંખતી દુસુદસુંદરી સરસ્વતીચંદ્રના સમાચાર વાંચવા લાગી. પ્રમાદધન ઉપર જ મન ચઢોટાડનારીનું મન સરસ્વતીચંદ્રનું દુઃખ વાંચી હાથમાં ન રહ્યું.

સરસ્વતીચંદ્રનો બાપ લક્ષ્મીનંદન મુંબાઈનો ધનાઢ્ય વ્યાપારી હતો અને દસ બાર લાખ રૂપિયાનો ધણી હતો. સાધારણ વ્યાપારીયો ભણે છે તેથી વધારે એ ભણ્યો ન હતો, પણ સરસ્વતીચંદ્રની મા ચંદ્રલક્ષ્મી ડાહી અને મુશીલ હોવાથી તેના સંસ્કાર લક્ષ્મીનંદનનામાં આવ્યા હતા. ચંદ્રલક્ષ્મીની સાસુ ઈશ્વરકોર સ્વભાવે તીખી હતી, દીકરાઉપર વહુનું ચલણ સાંખી શકતી ન હતી, ઘરમાં પોતાનું જ ધાર્યું કરતી અને પોતાનું જ ધાર્યું થાય છે એ, વહુને બાળી મુકવાના હેતુથી, દેખાઈ આવે એમ કરતી, ચંદ્રલક્ષ્મી મ્હોટું પેટ રાખી ઘુંટડા ગળી જતી અને સાસુનો સ્વભાવ મનમાં પણ આણતી ન હતી. લક્ષ્મીનંદનની આથી તેના ઉપર પ્રીતિ વધી હતી અને સરસ્વતીચંદ્રના જન્મ પછી ડોશીનો પણ સ્વભાવ ફર્યો અને વહુનાં માન વધ્યાં. પણ પુત્ર ચાર પાંચ વર્ષનો થયો એટલે ચંદ્રલક્ષ્મી ગુજરી ગઈ અને તે જ દિવસે ગુમાન નામની એક કન્યા સાથે લક્ષ્મીનંદનનો વિવાહ થયો. ગુમાન ઘેર આવતી જતી થઈ ત્યાં મુઠ્ઠી સરસ્વતીચંદ્ર બાપ અને વડીયાઈના હાથમાં ઉછર્યો. એને બોળામાં રાખી ચંદ્રલક્ષ્મીની જોડે એસી-સજોડે-લક્ષ્મીનંદને એક છબી પડાવી હતી. મુંબાઈવાસી હોવાને લીધે તેણે આ હીમ્મત ચલાવી હતી પણ છબી પડાવ્યાની ખબર પડ્યા પછી ઈશ્વરકોરે વહુની બેશરમાઈ બાબત મહીના મુઠ્ઠી જુદા ચલાવ્યું હતું પરંતુ દીકરાની બેશરમાઈ તેના મનમાં વસી ન હતી. લક્ષ્મીનંદને આ છબી બોતાની મેડીમાં રાખી હતી, પણ વહુ ગયા પછી માયે બહાર ફેરડાવી “ મોઈ ભેશના મ્હોટા ડોળા ” એ ગામડીયા ફેલેવત પ્રમાણે મરેલી વહુને સંભારી ડોશી બહુ રડતી હતી અને એ છબી બાળક સરસ્વતીચંદ્રને બતાવ્યાં કરતી હતી. એમ કરતાં કરતાં ગુમાન ઘેર આવી. તે હલકા હુટુંબની હતી, અને હોરમાણ દીકરા ઉપર તથા તેને જળવનાર ડોશી ઉપર વેર રાખતી હતી. હોરમાણ દીકરા ઉપર પ્રીતિ રાખવી એ તો ખોટું એમ ગુમાનને એની માયે જ શીખવ્યું હતું.

લક્ષ્મીનંદન જેમો દ્રવ્યવાન તેવો જ સત્તાવાળો હતો. વિદ્યાને ઉત્તેજન

આપવાનો તેને શોખ હોવાથી અને ઉત્તેજનથી મ્હોટા થયેલા ઘણાક વિદ્વાનો તેના આભારી હોવાથી તેને ઘેર વિદ્વાનોનું મંડળ ભરાતું, તેમના સંસ્કાર એનામાં પ્રસંગદ્વારા આવ્યા હતા, અને ન્હાના-મ્હોટા-ભણેલા-તથા ભણનારા-ની પ્રીતિનું પાત્ર, આ વિદ્યારસને લીધે, તે અધિક બન્યો હતો. આથી સરસ્વતીચંદ્ર રમાડવા જેવો થતાં જ વિદ્વાનોના ઝોળામાં પડવા લાગ્યો અને ચંદ્રલક્ષ્મીની કાન્તિ જળવનારું તેનું મધુર હસતું મ્હોં સર્વને પ્રિય લાગતું હતું. પિતાના આશ્રિત વિદ્યાર્થીયોયે આળકને રમતમાં જ વિદ્યારસિક કર્યો. ગુમાનની ખુશામત કરનાર ગુમાસ્તા તથા ચાકરો ચંદ્રલક્ષ્મીના આળકને ઝાઝું ઓલાવતા ન હતા અને તેથી તેમની અધમ સંગતિમાં ઉછરવાના રોગથી બચી નિર્મળ સંગતિમાં ઉછરવાનો ગર્ભશ્રીમંત આળકથી દૂર રહેતો લાલ લક્ષ્મીનંદનના ભાગ્યશાળી પુત્રને ઇશ્વરે આપ્યો.

ચંદ્રકાંત નામના અતિશય રંક પણ બુદ્ધિવાળા અને વિદ્યાના હોંસીલા સમોવડીયા વિદ્યાર્થી સાથે સરસ્વતીચંદ્રને લઘુવયમાં મિત્રતા બંધાઈ અને શાળામાં પણ સહાધ્યાયી હોવાથી પરસ્પરને લાલ આપતી મિત્રતા વય વધતાં વધારે વધારે ગાઢ થઈ. ઘણાક વિદ્યાર્થીયોની મિત્રતા બંધાઈ સરી પડી પણ આ મિત્રતા દિને દિને વજ્રલેપ બનવા લાગી.

લક્ષ્મીનંદન સંગતિને લીધે કાંઈક ઈંગ્રેજી પણ બોલતો લખતો હતો, સુંબાઈના નગરમુધારક સમાજનો સભાસદ હતો, કાપડ વણવાના એક એ ચંત્રની કંપનિયોમાં અગ્રેસર હતો, ગુપ્ત તથા દેખીતો પરમાર્થ ઘણોક રાખતો, પરમાર્થમાં સ્વાર્થ પણ રાખતો, લોકેષણનો લોભી હતો, ઈંગ્રેજ વ્યાપારીયો તથા અમલદારોનો પ્રસંગ રાખતો, તેમને પોતાને ઘેર નવા નવા પ્રસંગ ઉત્પન્ન કરી ઓલાવતો અને રીઝવતો, અને તેને બદલામાં દેખીતું માન સર્વે આપતા. ગવર્નર સાહેબની “લેન્ડી”માં તે જતો અને “ઈવ્નિંગ પાર્ટી”માં તેને આમંત્રણ થતું. આ સર્વ હકીકત વર્તમાનપત્રોમાં આવવી રહી જતી નહી.

“ધિ ઓમ્મે લાઈટ” પત્રનો તંત્રી પ્રખ્યાત વિદ્વાન બુદ્ધિવરસાહેબ, “ગૂર્જરવાર્તિક” ચોપાનિયાનો તંત્રી ઉદ્ધતલાલ, સુંબાઈનો પ્રખ્યાત નગરપ્રિય કવિ તરંગશંકર, ઉછરતો રંક ગ્રંથકાર શાંતિશર્મા, દક્ષિણી દેશવત્સલ વીરરાવ ધમ્પાટે, અને પારસી ભાષણ-યોદ્ધો સમરશેરજી, એવા એવા અનેક ગૃહસ્થોનો લક્ષ્મીનંદનને પ્રસંગ હતો. સેક્રેટરિયેટના એક અમલદારની વગથી શેઠ લક્ષ્મીનંદન જસ્ટિસ આવ્ ધિ પીસ બન્યા હતા.

આ સર્વ સત્તાને લીધે શેકની રજવાડામાં પણ સારી પ્રતિષ્ઠા હતી. રત્નનગરીનો પ્રધાન વિદ્યાચતુર કાંઈ કામપ્રસંગે મુંબાઈ આવતો ત્યારે સ્વજ્ઞાતિના પ્રતિષ્ઠિત શેક લક્ષ્મીનંદનને ત્યાં જ ઉતરતો. શેકનો પુત્ર સરસ્વતીચંદ્ર વિદ્યાર્થીઅવસ્થાસમયે જ વિદ્યાચતુરના પ્રસંગમાં પુષ્કળ આવી ગયો અને એ બાળકની બુદ્ધિ, વિદ્યાની હોશ, નમ્રતા, વિનય, શુદ્ધ અંતઃકરણ, સંગતિ, મધુરતા અને એવા એવા ગુણો નિત્યના પ્રસંગે વિદ્યાચતુરના અંતઃકરણમાં વસી ગયા. તેમાં ચંદ્રલક્ષ્મીની કાંતિવાળું સ્મિતભર્યું ગૌર રમણીય વદન તેને ઘણું પ્રિય લાગ્યું.

“હુવા તો વિવાહ” એ પ્રમાણે આવા ધનાઢ્યનો આવો પુત્ર પારણામાંથી જ પરબાવો જોઈતો હતો, પણ કાંઈ કારણથી ચારપાંચ વર્ષ વિવાહવિના વીતી ગયાં. ત્યારપછી કોઈ વિવાહ કરવા આવતું તેને ગુમાન બહારોબહાર વીદાય કરી મુકતી હતી અને લક્ષ્મીનંદન સુધી વાત જવા ન દેતી. ડોશી ઘણું મથતી પણ ગુમાનના ટકોરા ન વેઠાવાથી સહ કોઈ આવ્યું-જતું રહેતું. આખરે ડોશીયે માથાની થઈ લક્ષ્મીનંદનને સહ વાત કહી તો ઉત્તર એ મળ્યો કે ન્હાનપણમાંથી છોકરાને લક્ષ્મીનંદનની જરૂર નથી. આખરે સરસ્વતીચંદ્ર પંદરસોળ વર્ષનો થયો તેવામાં ગુમાનને પુત્ર પ્રસવ્યો અને તેનો વિવાહ તરત જ થયો તેમાં લક્ષ્મીનંદનને કાંઈ બાધ દેખાડ્યો નહી. આથી ડોશીનું માથું ફરી ગયું, લક્ષ્મીનંદનને ફટકાર કરી મહેણું દીધું, અને શરમાયલે મહોંયે તેણે કન્યા શોધવાનું સ્વીકાર્યું. એવામાં રત્નનગરીનો પ્રધાન વિદ્યાચતુર કાંઈ કામસારું મુંબાઈ આવ્યો અને નિયમ પ્રમાણે જ પ્રથમની પેઠે લક્ષ્મીનંદનને ત્યાં ઉતર્યો. ત્યાં થોડાક દિવસ રહ્યો એ અરસામાં ઘરમાં હરતા ફરતા વિદ્યાર્થી, સરસ્વતીચંદ્રનો વધેલો વિદ્યાભ્યાસ, તેની હવે ખીલેલી બુદ્ધિ, સર્વકળાધર સ્વરૂપ, ઇત્યાદિ સર્વ એને ગમી ગયું અને પોતાની પુત્રી કુમુદચંદ્રી સારું વર શોધતો હતો તે મુઝી આવ્યો: પણ મહોટા માણસને મહોંયે એકદમ વાત કરવા પહેલાં ડોશીની સલાહ માગી. ડોશી તો તૈયાર જ હતી અને લક્ષ્મીનંદનને વિવાહ સ્વીકાર્યો. માત્ર ગુમાન અંતરમાંથી બળી, પણ પુરુષોએ માંહોમાંહે મળી જઈ કામ કર્યું અને સ્ત્રીવર્ગ વેગળો રહ્યો લાગ્યો એટલે મુંબાઈને બેસી રહી. વિદ્યાચતુર જેવો વેવાહી, કુમુદચંદ્રી જેવી કન્યા, અને ખીજી સર્વ વાત રુચિની લાગવાથી પૌત્ર પંદર વર્ષ હુમારો રહ્યો તેનું સાદું વળી ગયું સમજી વત્સલ ડોશી આનંદપ્રકુલ બની, ગુમાન ઉભી હોય ત્યારે બમણો આનંદ ખતાવવા અને જોડાનાં વળાણ કરવા લાગી, અને પૌત્રને એકાંતમાં વારંવાર

અસમાં ચઢાવી ન્યાળી, રાત્રી, તેને મસ્તક હાથ મુકી, આશીર્વાદ દેઈ, લગ્નનો સમય ધચ્છવા લાગી. “વિદ્યાચતુર શાને લગ્ન કરવામાં ઢીલ કરતા હશે ?” લગ્ન કરે તો હું ભાગ્યશાળી થઈ અને વરકન્યાની જોડે અંધાઈજોઈ સંસાર-“ માંથી પરવારું.” આમ વિચારી કોઈ કોઈ સાથે વિદ્યાચતુરને સંદેશા ફેલાવતી. વિવાહ કરવાની ખાખતમાં જેણે ઢીલ નહોતી કરી તે વિદ્યાચતુર લગ્નની ઉતાવળ કરવા ખુશી ન હતો, અને ડોશીને નારાજ કરવા પણ નાખુશ હોવાથી તેને દીલાસા ભરેલા વાચદા ફેલાવતો.

સરસ્વતીચંદ્રનો વિદ્યાભ્યાસ ઘણો વધ્યો. સત્તર અઠાર વર્ષની કુમળી વયમાં તે એમ. એ. ની પરીક્ષામાં સફળ થયો અને તે પછીના વર્ષમાં કાયદાની પરીક્ષામાં પણ સફળ થયો. ઘણીક પરીક્ષાઓમાં અને ઘણાક નિબંધો લખી પારિતોષિકો (ઈનામો), પાંડિત્યવેતનો (સ્કૉલરશિપો), ચંદ્રક (ચાંદ) વગેરે તેણે મેળવ્યા હતાં અને સર્વ ઠેકાણે ઉત્તમ વિજયી નીવડ્યો હતો. મહાશાળાના પાઠકો, પરીક્ષકો, અને ખીલ પ્રસિદ્ધ પંડિતો તેના ઉપર પ્રીતિ રાખતા. તેનું મસ્તક (મગજ) ‘સર્ગ શક્તિવાળું ગણાતું, તેની રસજ્ઞતા અને રસિકતા ઉંચા પ્રકારની હોવાતી, અને વિદ્યા-લક્ષ્મીના સંગમથી સોનું અને મુગન્ધ એનો રમણીય યોગ તેનામાં થયો લાગતો. ગર્ભશ્રીમંતના ગુણ સ્પષ્ટ જણાતાં છતાં શ્રીમંતાઈના સહચારી દોષ તેનામાં આવવા પામ્યા ન હતા. શરીર વ્યાયામ (કસરત) વાળું અને કાંતિમાન હતું. મુખ ઉપર પ્રતાપ અને ક્રોમંજતા એકઠો વાસ કરી રહ્યાં હતાં, રાક્ષસ જેવો ન લાગે એટલો ઉંચો, જડો ન લાગે એવો એવડીયા કોઠાનો, અને ફીકાસમાં ન ખપતાં આંખને ગમે એટલી ગૌરતાવાળો સરસ્વતીચંદ્ર ભણ્યો ન હત, શ્રીમંત ન હત, તોપણ શરીરના રમણીય અને પૌરુષ દેખાવથી જ સર્વનું મન હરત એમ તેના વિદ્વાન મિત્રો પણ ફેટેતા.

કુસુદસુંદરી વયમાં આવી અને વધારે વધારે લાણી તેમ તેમ સરસ્વતીચંદ્રની વાતો માતાપિતાને મહોંચે સાંભળવાની રસીયણ બની. શ્વશુરજામાતાને પત્ર વ્યવહાર હતો તેથી વિદ્યાચતુર ઘણીવાર ગુણસુંદરી પાસે સમાચાર ફેટેતો અને વિશેષ વાર્તાનો પ્રસંગ આણતો. આવો વિદ્વાન અને વત્સલ પિતા જેની આટલી સ્તુતિ કરે તે પુરુષ કેવો હશે ? પુત્રી આઘીપાછી બેઠી હોય તેવે સમયે પિતા જાણીજોઈ જામાતાની વાત ફેલાડતો તે એવી ઇચ્છાથી કે એનો પતિ-પ્રેમ ગાઠ થાય. આ ઇચ્છા સફળ થઈ. પણ

તેની સાથે નિર્દોષ બાળકીના અંતઃકરણમાં ઘણાક મનોવિકાર ઉદય પામ્યા અને કોઈ કોઈ સમયે અગ્નિની પેઠે સળગતા. ઉગતી યુવાવસ્થાનો તન-મનાટ આથી વધ્યો. પતિને જોવાની, તેની સાથે પ્રસંગ પાડવાની, અને એવી કંઈ કંઈ આતુરતા આ જુવાન થતી વેલીના કુટતા નવપલ્લવપર એસી તેને કંપાવવા લાગી. એક દિવસ તો પતિએ પિતા ઉપર કાગળ લખેલો તે વાંચીને પિતાએ ટેબલમાં મુક્યો તે જોવાનું મન થયું. પિતાની રત્નવિના તે કેમ બને ? લલ્લ છોડી રત્ન માંગતાં જલ કેમ ઉપડે ? આખરે મને મનનો માર્ગ શોધ્યો. પિતા આઘાપાછા થતાં કાંઈક નિમિત્તે ટેબલ પાસે ગઈ, ઘણાક કાગળના જથ્થામાંથી દૃષ્ટિપાતવડે જ જોઈતો કાગળ ઓળખ્યો અને સળગતા આકાશમાંથી પ્રભાતનું કોમળ ઉજળું કિરણ શ્વેત-કમળને પકડી ખીલાવે તેમ સ્વચ્છ આસમાની સાડીમાંથી નાજુક ગોરો હાથ ફહાડી પત્ર પકડી લીધો અને તે જ હાથે પોતાની મેળે ઉઢેલાઈ જતો એ પત્ર ઉંચો કર્યો ! લઈ લીધો, જરીક તે ભણી જોઈ રહી, સ્મિતથી મલકાઈ, ઝહીતી આંખ ચારેપાસ ફેરવી, હાથ સોડીયામાં ભરવી દીધો, અને ડાહી ડમકી બની પોતાના ખંડમાં ચાલી ! “પિતાના ટેબલમાંથી હું ચોરી કરું છું” એ વિચાર તેના મનમાં પળવાર આવ્યો પણ ઈશ્વરલીલાને બળે એ ચોરી એના પવિત્ર મનમાં પણ વસી નહી ! કાગળ વાંચ્યો—ખીજવાર વાંચ્યો—ત્રીજવાર વાંચ્યો—વાંચતાં ધરાઈ નહી જ. સરસ્વતીચંદ્રના સુંદર અક્ષરથી—મનહર ભાષાથી—પ્રૌઢ વિચારથી તે મોહ પામી—પરવશ બની. કાગળ છાતી સરસો ડાબ્યો, રોમાંચ અનુભવ્યો, અને શૂન્ય ભીંની આંખોથી ઉંચું જોઈ રહી. “મહારા પ્રિય—પ્રીતમ—પ્રાણનાથ—એના આ અક્ષર ! આવા કાગળ “ મહારા ઉપર ન આવે ?” એવા જ કાગળની આતુર મુગ્ધાએ પતિપર કાગળ લખવા આરંભ્યો—કાગળ લખું છું એ વિચારથી એકાંતમાં ને એકાંતમાં શરમાઈ—મથાળું જ કેમ કરવું તે મુઝવું નહી. “ મહારા પ્રિય ” એમ લખું ? “પ્રાણનાથ ” લખું ? કંઈ કંઈ વિશેષણો કંઈ કંઈ કારણથી રદ કરી આખરે “ મહારા ચંદ્ર ” અને “ આપની હુમુદ ” એ સંબંધથી લેખનાં અથઘટિ કર્યો. તેના હૃદયને સાથે પકડી, હૃદયને ઠંડાણે આતુરતા—ઉત્સુકતા મુકી, કાગળ, ટપાલમાં ચાલ્યો અને પ્રવાસ કરતો કરતો લક્ષ્મીનંદનને ઘેર તેના ઉપરના કાગળોના બંડલભેગો એ પણ આવ્યો. લક્ષ્મીનંદને કાગળ ઉપરના અક્ષર જોઈ સહજ વિચાર કરી ચાકરને આપ્યો. ચાકરે ગુમાનને બતાવી સરસ્વતીચંદ્ર પોતાના ખંડમાં ચંદ્રકાંત સાથે બેઠો હતો તેને આપ્યો, અને ગુમાનની સૂચનાનો અમલ કરવા પાછાં જતાં પહેલાં જરીક

ઉભો કે કોનો કાગળ છે તે જણાય. સરસ્વતીચંદ્ર તે નવીન કાગળ બેઈ વિસ્મિત થયો, ફોડી પ્રથમ જ લખનારનું નામ વાંચતાં મનને ઉપભોગ થયો, કોનો કાગળ છે તે ન ફેટેતાં ચંદ્રકાંતના હાથમાં જ કાગળ મુક્યો અને હસ્યો અને મિત્રના ઉપર શી અસર થાય છે તે બેતો બેતો આનંદવિચારમાં પડ્યો.

“ ભાઈ, મ્હોટાનું ભાગ્ય મ્હોટું હોય છે તેનું આ દૃષ્ટાંત. આપણા “ લોકમાં તો આવી કન્યા આવતે અવતાર પામીએ !” કાગળ પાછો આપતાં આપતાં વાંચતો વાંચતો ચંદ્રકાંત આંખો વિકસાવી અભિનંદન કરતો બોલ્યો.

“ ચંદ્રકાંત, એમાં મ્હોટું ભાગ્ય આવી ગયું ?” સરસ્વતીચંદ્ર પુછળ હસ્યો.

“ ત્યારે શું આવું રત્ન હીંદુઓનાં ભાગ્યમાં હોય છે ? ભાઈ, આ કન્યાદાન “ વાસ્તે ઈશ્વરનો જેટલો ઓછો ઉપકાર માનશો તેટલી કૃતદત્તા થશે.”

“ તું તો હજી આવો ને આવો રહ્યો. ઈંગ્રેજ વિદ્યાનું પ્રથમ ફળ “ તને એ મળ્યું કે સ્ત્રીમાં સંસારને સમાપ્ત કરી દીધો ! સ્ત્રીમાં પુરુષના “ પુરુષાર્થની પર્યાપ્તિ થતી નથી.”

“ તમારા જેવા રસિકના મુખમાં આ વૈરાગ્ય સમજાતો નથી.”

“ હું ક્યાં વૈરાગ્યની વાત કરું છું ?”

“ ત્યારે આ તે બીજું શું ? મ્હારે ઘેર આવો ને મૂર્તિ બેઠી છે તે જીવો “ ને પછી ફક્ત કે મ્હારા ને તમારા ભાગ્યમાં કેટલો ફેર છે ? “ આ કાગળ જ પ્રત્યુત્તર !”

“ તું સ્ત્રીસંતુષ્ટ નથી. આપડી ગંગાભાભી ભોળી છે—તે શી ખોટી “ છે કે આટલો અસંતોષ બતાવે છે ?”

“ પોતાની બાબતમાં એક અને પારકી બાબતમાં બીજો એમ “ વિચાર રાખનાર તો તમને જ બેયા ! આવાં કુમુદસુંદરી તેનાથી તમને “ સંતોષ નથી વળતો અને મ્હારે માથે અસંતોષનો આરોપ મુકો છો ! વાહ “ વાહ ! વાહ વાહ ! આવા સ્નેહથી ઉભરાતો મુગ્ધાનો રસિક પત્ર તેનાથી “ તમે સંતોષ પામતા નથી અને હું અસંતોષી શા માટે ? મને તો સંતોષ જ “ છે ને મ્હારી ગંગા તે મ્હારી જ છે. પણ આપ વિચાર કરો—કાગળ જીવો “ તો ખરા !”

સરસ્વતીચંદ્ર ઉભો થયો, ફરવા લાગ્યો, અને હસ્યો.

“ ચંદ્રકાંત, શું ત્હારા મનમાં એમ જ આવી ગયું કે આ કાગળની “ મને પ્રીત્ત નથી ?”

“ તમે બોલો તે ઉપરથી હું તો તુલના કરું. ”

“ આ જગતમાં મહારું અંતઃકરણ કોઈ પણ જાણતું હશે તો તે તું
“ છે અને તું જ આવી ભુલ કરે તો બીજાને દોષ ન દેવાય. ”

“ ત્યારે શું તમે બોલ્યા તે બધું જુઠું ? ”

“ ના, એ યે સાચું ને આ યે સાચું. અંતઃકરણવિના શરીર નકામું
“ છે પણ અંતઃકરણવિના શરીરને બીજા ઘણાક ભાગ છે. સ્ત્રી ખરી પણ
“ એના શીવાય ઘણો સંસાર બાકી રહે છે-તો સ્ત્રીમાં આખા ભાગ્યની
“ પર્યાપ્તિ કેમ થાય ? ”

ઘણીક આવી વિનોદવાર્તા થઈ. અંતે ચંદ્રકાંત ઘેર ગયો. એ પણ
સરસ્વતીચંદ્ર જેટલું જ ભણ્યો હતો; પરંતુ રંક હુટુંબનો હતો અને મિત્રના
આશ્રયથી જ અભ્યાસ કર્યો હતો. એ ગયો એટલે સરસ્વતીચંદ્રે બારણાં
વાસી કાગળ લીધો-વાંચ્યો. કાગળમાં તે શું લખ્યું હશે ? બાળક કન્યા
વરને શું લખે ? વાંચનાર, સાંભળ. એ કાગળ ઘણો ટુંકો હતો.

“ મહારા ચંદ્ર,

“ શું લખવું તે મને સુઝતું નથી. લખવાની સ્વયંભૂ વૃત્તિ થવાથી
“ લખું છું અને અક્ષરદ્વારા આપના દર્શન ઇચ્છી રંક લેખ મોકલું છું.
“ આપને તો આ નિર્માલ્ય પત્ર વાંચી હાસ્ય થશે. પરંતુ ચંદ્ર છો-સર્વ
“ ગુણમાં આકાશ જેટલા ઉન્નત છો-તો પણ પૃથ્વીપર પડી રહેલા ક્ષુદ્ર
“ કૃમુદને વિકસાવવું તે ચંદ્રનું કર્તવ્ય ગણાય છે. આખું જગત એમ
“ ગણે છે તો હું કેમ ન ગણું ? બીજું શું લખવું તે સુઝતું નથી. ”

“ આપની છબિ આપની પાસે માગું તો ? ”

“ આ પત્રનો વિષય મેં નથી શોધી ફહાણ્યો-મહારા અંતઃકરણે
“ શોધી ફહાણ્યો છે અને તેને પ્રેરનાર આપ છો. ”

“ વિશેષ શું લખું ? ”

“ લાંબ આપની કૃમુદ. ”

રસિકના બીડાયલા મર્મસ્થળને વિકસાવનાર એકાંતે સરસ્વતીચંદ્રના
હૃદયકમળની પાંખડીયો કંપાવી. તેના વિચાર પ્રમાણે તો માણસના જીવનને
સ્ત્રી આવશ્યક ન હતી; લગ્ન આખા જન્મારાના પાશરૂપ હતું. નિર્વશ
થવામાં વેરાન્યની સંપત્તિ હતી; સેહ માનસિક રાખવો જ ઉચિત હતો.
શરીરસૌંદર્ય મૂર્ખનું જ મોહક હતું; મનમથ મનમાંથી દૂર રાખવો એ સર્વ
કાળે શ્રદ્ધ હતું; અને સંસાર ક્ષુદ્ર, નિઃસત્વ, નિર્માલ્ય અને નિરુપયોગી હતો.

આવું છતાં સંસારના પ્રવાહથી અવળે માર્ગે જઈ વૃદ્ધ પિતામહીના વત્સલ ઉત્સાહનો લંગ ન કરવો એટલી ઇચ્છાથી વિવાહ સ્વીકાર્યો હતો અને કુમુદસુંદરીના ગુણદોષ વીશે તેના મનમાં કેવળ ઉદાસીનતા હતી. પરંતુ કાચમાં સંતાયલા પારાને પણ શીતૌણ્ય જણાયા વિના રહેતું નથી, તેમાં આવા વિરક્ત વિચારોમાં ઢંકાયલી રસજ્ઞતા શુદ્ધ સુંદરતાથી ચમકવા લાગી અને કુમુદસુંદરીના રમણીય પત્રમાં છલકાતા તરંગોના બળથી પથર જેવું અંતઃકરણ ભીનું થઈ ધોવાવા લાગ્યું. ચંદ્રકાંત ગયો એટલે તો હૃદયનું કમાડ ધક્કેલી, ઉઘાડી અંદરની રસિકવૃત્તિયો પાંજરામાંથી છુટતાં પક્ષિયોની પેઠે બહાર ઉડવા લાગી. એકદમ હેડપત્તીએ હાથ મુકી સરસ્વતીચંદ્ર બોલી ઉઠ્યો:—

“આ શું-આ શું? આ શી બળવાન અસર-ચંદ્રકાંત! તું એ જાણે “તો કેટલો હસે?” કાગળ સામું જોતાં આત્મપરીક્ષા અદૃશ્ય થઈ, અને શિથિલ થઈ ખુરસીપર બેઠો. ઘણી વાર સુધી પત્રના અક્ષરસાથે નેત્રવૃત્તિ “તદાકાર” થઈ ગઈ. એનો પ્રત્યુત્તર લખવા બેઠો. સ્ત્રીનો ઉત્કર્ષ સ્પષ્ટ સ્વીકારતાં શરમાયો નહીં.

“રમણીય પ્રિય કુમુદ,

“તહારું પત્ર મને ઘણું પ્રિય થઈ પડ્યું છે. કુમુદથી વિકસતો નથી “એ ચંદ્ર આકાશમાંનો ખરો. પણ તહારા પત્રે મને સિદ્ધ કરી આપ્યું છે “કે આપણે બે માત્ર એક જ દેશનાં અન્યોઅન્ય અનુકંપી ક્ષુદ્ર પ્રાણી છીએ. “ધન્યાસિ વૈદર્ભિ ગુણૈરુદારૈર્યયા સમાકૃષ્યત નૈષધોઽપિ । “અતઃ સ્તુતિઃ કા સ્વલુ ચંદ્રિકાયા યદબ્ધિમપ્યુત્તરલીકરોતિ ॥

“મહારા જેવા જ કઠિન ચિત્તવાળા બીજા કોઈ ઉપર તહારા જેવી “રમણીય અસર કરનારીને ફેરવું પડે તો આ શ્લોક હું કહું.”

“પ્રિય કુમુદ! મહારું અંતઃકરણ કેવું કઠિન છે તે મહારો મિત્ર “ચંદ્રકાંત જ જાણે છે અને તેવું અંતઃકરણ તહારા એક નહાના પત્રથી “એટલું બધું દોલાયમાન થતું હું અનુભવું છું કે કાંઈ ફેરવાની જ વાત “નહી! શરમ આવવાથી ચંદ્રકાંતની આગળ એ અસર મહેં દેખાડી નથી “અને એ બીચારો મને હજી અસલના જેવો જ પથર ધારે છે!”

“તું મહારી છબિ માગે તો! તહારા માગ્યા વિના જ હું મોકલું “છું-અને વળી તહારી પાસે જ આવીશ.”-“તહારી છબિ જોઈશ.”

“પ્રિય કુમુદ! લાંબાં પ્રેમદર્શક વાગ્જળ લખવાનો મને તિરસ્કાર છે;

“ તહારી સાથે મહારે રજા પણ પરિચય-પ્રસંગ-પડ્યો નથી, તે છતાં આ
 “ આવો પત્ર મહારાથી કાંઈક લખી જ જવાય છે અને મહારું આત્મસંતુષ્ટ
 “ ચિત્ત તહારા પુનરુત્તરનો લોભ આગ્રહથી રાખે છે ! લોકો જેને
 “ સ્નેહ ફેરવે છે તે શું આ જ હશે ? સ્વયંભૂ અને મનસિજ તે શું આ જ
 “ હશે ? કઠિન અંતઃકરણ ઉપર પણ ખળાત્કાર કરવામાં તે આટલો
 “ ફાવી ગયો લાગે છે તે શું ખરી વાત ? ”

“ લાંબુ હવે તો તહારો જ સરસ્વતીચંદ્ર. ”

અનુભવ તે કેવળ જ્ઞાન અને વિચારથી કાંઈક જુદી જ વસ્તુ છે એ હવે સરસ્વતીચંદ્રને સિદ્ધ થવા લાગ્યું. આ સિદ્ધિ રમણીય તેમ ભયંકર હતી. તેના આગળ માનસિક વૈરાગ્યનો લોપ થયો અને સટે આખા શરીરનો અને મનનો નવા સંસારમાં જન્મ થયો. “ કુમુદ મહારી અને હું તહેનો ” એ સ્વપ્ને મસ્તિકને ધમધમાવી મુક્યું. જ્ઞાનની પ્રૌઢતા સ્નેહની રસવૃત્તિઆગળ મસ્તિક નમાવતી લાગી. એમ કરતાં કરતાં કાંઈ નિમિત્ત ફાટી સરસ્વતીચંદ્ર રત્નપુરી ગયો અને વિદ્યાચતુરના સ્નેહનો સત્કાર પામ્યો. કુમુદચંદ્રીને તેણે દૃષ્ટિપાતથી ઓળખી લીધી અને વિદ્યાચતુર દરબારમાં ગયા પછી બપોરે એકાંત શોધી ધુજતી શરમાતી કુમુદચંદ્રી સોડીયું વાળી ચોરની પેઠે સરસ્વતીચંદ્રને ઉતરવા આપેલી મેડીમાં અનિવાર્ય સ્નેહની પ્રેરી પોતાની મેળે છાનીમાની આવી ઉભી. માતાની રક્તવિના તે આવી-રક્ત લેવા વિચાર પણ ન કર્યો અને આવી.

સરસ્વતીચંદ્ર એક દેગલ આગળ ગેસી ચંદ્રકાંતને પત્ર લખતો હતો. કુમુદચંદ્રી ભણી તેની પીઠ હતી એટલે એ આવી બાણી નહી. કુમુદચંદ્રી તેની દૃષ્ટિ પડે તેમ દેગલની જમણીપાસ લીંતમાં લખાતી ઉભી, પણ એની બોલવાની શક્તિ જતી રહી હોય એમ થયું અને પત્રમાં મગ્ન બોલાવનારે એના ભણી જોયું નહી. એટલામાં હાર હલાવતાં સોડીયું સજડ કરતાં કુમુદચંદ્રીનો ઘસારો સંભળાયો અને ચમટી સરસ્વતીચંદ્રે તેના ભણી જોયું, રોમાંચ અનુભવ્યો અને સુંબાર્ઠની પાઠશાળાનો વિદ્વાન ધનાઢ્ય લક્ષ્મીનંદન શેઠનો પ્રખ્યાત પુત્ર, ચંદ્રી કન્યાની લલિત લાવણ્યમય પાંદડી જેવી મુખકળા અને સુગંધ શરીરકળી લેઈ, સ્તબ્ધ બની ગયો, અને થોડીક વાર તો ઉભયમાંથી એક જણે પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહી, આંખ પલકારી નહી, અને સામી આંખ વિના બીજા કોઈને અને જગતને તો શું પણ પોતાને પણ સ્મરણમાં પણ રાખી શકાયું નહી. આટલા બધા ઉમળકાવાળાને બોલવાનો

વિષય તો શું જડે પણ ખોલવાનું સુઝતું પણ નહીં. કન્યા ખીચારી મુગ્ધ હતી. આવા વરને આવું થાય તો એ કન્યાને થાય તેમાં શી નવાઈ? આખરે લાન આવ્યું હોય, જાગ્યો હોય, તેમ સરસ્વતીચંદ્ર પરવશ ઓઠ ઉઘાડી ખોલ્યો:

“ મહે એક એ પુસ્તક રચેલાં છે તે આણ્યાં છે.” કહી પુસ્તક આપ્યાં.

એક હાથવતે પુસ્તક લેઈ છાતી આગળ ઝાલી રાખી કુમુદસુંદરીયે સોડીયામાં સંતાડ્યાં અને પોતાના તથા પતિના અંગુઠા ઉપર વારા ફરતી નીચી નજરે જોઈ રહી-ખોલી નહીં.

પુસ્તક આપતાં લેતાં એક ખીજની આંગળીયોનો સ્પર્શ થયો. જળથી ભરેલો મેઘ અચિન્ત્યો ઉજસ મારવા માંડે તેમ રસથી ભરાતા સરસ્વતીચંદ્રનું મુખ ઉજ્જવળ બન્યું. મળસ્કાના સ્વચ્છ આકાશનો પૂર્વપ્રદેશ સૂર્યકરના નવા સ્પર્શથી સળગી ઉઠે તેમ કુમુદસુંદરીના ગોરા રુપેરી ગાલપર લજ્જભરી રતાશ ચહડી આવી. ઉભયનાં પરસ્પર અવલોકનથી રસે રસને વધાર્યો. પરંતુ મુગ્ધા નીચું જ જોઈ રહી. પુરુષ ધૃષ્ટ બન્યો અને વાર્તાનો વિષય શોધ્યો.

“ હવે ઈશ્વર કરશે તો તું થોડા સમયમાં મુંબાઈવાસી થઈશ.”
ઉત્તર ન મળ્યો.

“ આ પુસ્તકો આજ જ જોયાં કે પ્રથમ જોયાં હતાં?”

ઉત્તર કોણ આપે?

“ આવા સુંદર પત્ર તો આટલા બધા લખાયા અને આ તો
“ મુખથી અક્ષર પણ નીકળતો નથી!”

પ્રતિમા જેવીના મુખથી અક્ષર ન જ નીકળ્યો.

“ કુમુદ !-મહારી કુમુદ ”-સરસ્વતીચંદ્ર ઉભો થયો.

પોતાના નામાક્ષર પ્રિયમુખમાં સાંભળી મુગ્ધા આનંદમાં ડુબી, નવીન ઉત્કર્ષથી કુલતી ધ્રુજવા લાગી, અને પ્રિયને ઉઠતો જોઈ નિરુપાય બનતી લજ્જ શેરડાડપે ગાલ ઉપર પડી તેના બળથી દીન બની. હતું એટલું બળ ખોલવાનું સાહસ કરવામાં અજમાવ્યું અને ઉંડા પાતાળમાં ઉતરી પડતી હોય એવો વિકાર અનુભવતી ધીમે સુંદર સાદે ખોલી:

“ આપે અત્રે રહેવાનો વખત ઘણો થોડો જ રાખ્યો.”

ચાંદીની ઘુઘરીયોવાળા નૂપુરમાંથી રણતકાર ઝીણો ઝીણો નીકળે, મૂર્છનાસમયે સારંગીના તાર સ્વર કરી રહે: તેમ શુદ્ધ મોતી જેવા-હીરા

જેવા-દાંતની ઝેવડી તેજ મારતી શ્રેણિ વચ્ચે થઈને અદ્ધર ટપકતા આ મધુર મિતાક્ષર સરસ્વતીચંદ્રના કાનમાં પેઠા અને તેના હૃદય-સંપુટમાં સ્નેહ-સ્વાતિનાં મોતી પેઠે અદૃશ્ય રીતે ભરાઈ ગયા. આ મંગળ સમયે તેના આખા મસ્તિકામાં આનંદ-તરંગની છોળો અથડાવા લાગી. ધૂણાયમાન થતી તેની વિકસતી આંખો અદ્ધરે ઉઠતા ચક્રોરની પેઠે લલનાના વદનચંદ્ર ઉપર જ ઠરી. માનસિક સ્નેહસંલોગના અનુભવથી નીશો ચહ્યો હોય તેમ તે પાછો વેત્રાસન (ખુરશી) ઉપર ભારે શીસાની પેઠે પડ્યો. અને પડ્યાં પડ્યાં આવે ઉભેલી કુમુદસુંદરીની સાથે તેણે કલાકેક સુધી નિર્દોષ પ્રમોદભર વાતો કર્યાં કરી. પરંતુ તે કલાક જણાયો પણ નહીં. આખરે બાળક કુમુદસુંદરીએ મેડી ખહારથી-કાંઈક કામ સારું-કુમુદસુંદરીને જોલાવી લીધી એટલે વાર્તાનો અંત આવ્યો અને જાગેલા જેવો સરસ્વતીચંદ્ર ઘડીકસુધી બનેલો દુર્ઘટ બનાવ વસ્તુતઃ સાચો હતો કે સર્વ રમાણીય સ્વપ્ન જ હતું તેનો નિર્ણય કરતો હોય તેમ એક વિરામાસન (વિરામખુરશી) પર અર્ધ ઉઘાડી આંખો રાખી ઘડીવાર પડી રહ્યો.

આંગળીઠ્ઠે ગણાય એટલા દિવસ આવાં મનભર સ્વપ્નોમાં ફહાડી સરસ્વતીચંદ્ર પાછો મુંબાઈ ગયો. વિદ્યાચતુર સાથે તેને વાર્તાવિનોદ થતો તેમાંથી પણ કુમુદસુંદરી મોહિત થઈ ગઈ અને મુંબાઈ ખડોંચાનો સરસ્વતીચંદ્રનો કાગળ આવ્યો તેના ઉત્તરમાં લાચાર બનેલી બાળપ્રીએ લખ્યું કે ‘તમારા ગયા પછી “ એણે રે મને મોહની લગાડી-એણે તે ‘ મને મોહની લગાડી:’ એ પદ મહારી જીભ ઉપરથી ખસતું નથી અને ‘ તે ગાતી ગાતી તમારી મૂર્તિ મહારી દૃષ્ટિઆગળ ખડી કરું છું.-મોહની ‘ શું તે હું હવે સમજી-મહારા પિતાજી લક્ષ્મી દિવસ આવતા માઘમાસમાં ‘ રાખનાર છે જાણી મહારો ઉત્સાહ માતો નથી ! ”

આવા પત્ર વરકન્યા વચ્ચે આવ્યા ગયા. કોઈ વિચારે કે કામ વિના આવા નકામા પત્રમાં તે શું ઘડીયે ઘડીયે લખવાનું હશે ? એક લખે કે હું તારા વિના ઘેલો થયો છું અને બીજી લખે કે હું તારા વિના ગાંડી થઈ છું ! “ બાળકના રમકડાં ને વરવહુનાં ટાયલાં.”-એ ઉપમા ગંભીર વર્ગની દૃષ્ટિએ પડતી લાગે છે. પરંતુ તેમને ખબર છે કે દ્રવ્ય, કીર્તિ આદિ જે જે પદાર્થો ગંભીર વર્ગને મહાન લાગે છે તેને એ જ વરવહુ પોતાના પુનરુક્તિથી-પિષ્ટસ્ય વેષણ-થી વધારે વધારે ગાઢ બનતા સ્નેહ આગળ શુદ્ધ ગણે છે; ત્યારે જેમાં ખરું કોણ ? ઉભય વર્ગની મનમાંની વસ્તુઓ સરખી જ રીતે-કલ્પનાએ ઉત્પન્ન કરેલી, મન વાણી અને કર્મને પ્રેરનારી, સમયને બળે બળવાળી,

સ્વીકારનારને બહાલી અને સંન્યાસીને વળ્ય, મુખદુઃખ આપનારી, ગણે
તો સત્ત્વમાં સત્ત્વ જેવી અને ન ગણે તો મૃગતૃષ્ણિકા જેવી, અને ક્ષણભંગુર
છે. હજારો લાખો રૂપીઆ—એક વખત જનારા—તેને ફરી ફરી ગણી સંગ્રહી
રાજી થવું, કીર્તિ સારું ધુમાડાના ખાચકા ભરવા, ભુલવા સારુ ભણવું,
મરવા સરજેલાને સારું મથવું, એ સર્વમાં ને હૃદયના વિલાસમાં ફેર શો ?
સરસ્વતીચંદ્રનું વિરક્તરંગી ચિત્ત નવીન અનુભવને વશ થતું થતું આવી
રીતે વૃત્તિને અનુસરતું વાર્તિક રચતું હતું અને ભગવો પણ રાગ—રંગ—છે
તો ખીલ રાગનો શા વાસ્તે તિરસ્કાર કરવો તે સમજવા પોતાની અશક્તિ
કદપતું હતું. ક્ષુદ્ર ઉદર ઉપર સંસારનાં પડ બંધાયાં જાય છે તો અંતઃકરણ
ઉપર કેમ ન બંધાય ? આવા આવા વિષયો શોધી ફહાડી મુખથી ચંદ્રકાંત
સાથે અને પત્રથી કુસુદસુંદરી સાથે સરસ્વતીચંદ્ર ચર્ચા ચલાવતો હતો અને
એકના વ્યાવહારિક તથા ખીજના મુગ્ધ-રસિક ઉત્તર ગ્રહી નવું શીખતો
શીખવતો હતો, રસમાં લપટાતો હતો, પ્રથમના વિચાર સાપની કાંચળી
પેઠે તણ દેતો હતો, નવો અવતાર ધરતો હતો, અને કુસુદસુંદરીના કોમળ
અંતઃકરણને અસ્વતંત્ર કરી નાંખતો હતો. વૈરાગ્ય એટલે એક સત્ત્વમાં
ચિત્ત પરોવી અન્ય વસ્તુમાત્ર ઉપર વિરક્ત રહેવું એ વ્યાખ્યા પ્રમાણે
પોતે હજી પણ વિરક્ત છે એવું નર્મવાક્ય પ્રસંગે પૂર્વાવસ્થાનું લાન થતાં
ફેલેતો, પરંતુ વર્તમાન અવસ્થાનું સ્વપ્ન દૂર થઈ શકતું નહી. આ સર્વની
છાયા મુગ્ધાપરના પત્રોમાં પડી રહેતી અને એક બે માસમાં તે મુગ્ધાનાં
અંતઃકરણમાં પણ એ જ છાયા સર્વ ભાગે ફળી રહી. નદીના નિર્મળ
જળમાં આકાશનું પ્રતિબિંબ અનિવાર્ય અત્યાજ્ય થઈ પડી રહે તેમ
સરસ્વતીચંદ્રના અંતઃકરણનું પ્રતિબિંબ નિર્દોષ કન્યાની માનસિક સૃષ્ટિમાં
સંપૂર્ણ અપ્રતિહત અને સર્વકાલીન અવકાશ પામી ગયું.

આણીપાસ ઈશ્વરે આ ખેલ રચ્યો અને ખીજપાસ ખીજે રચ્યો.
માનવી એક વાત ધારે તો ઈશ્વર ખીજ ધારે.

ગુમાનનો પુત્ર હવે ઠળકો થવા આવ્યો હતો અને માના ચિત્તમાં
સ્વાભાવિક અભિલાષ હતો કે પોતે સાસરે આવી ત્યારે સરસ્વતીચંદ્રને
સર્વ તરફથી મળતાં જેટલાં લાલન (લાડ) જેવાં હતાં તેટલાં પોતાના
પુત્ર ધનનંદનને મળે. પરંતુ કેટલાંક કારણોથી એની ઇચ્છા સફળ ન થઈ.
સરસ્વતીચંદ્ર મહોટો થયો તેમ તેમ તેના પિતાની આસપાસ રહેનારા પંડિતો
વિદ્યામાં વધેલા સરસ્વતીચંદ્રની સંગતિ કરવા લાગ્યા. વળી કાળક્રમે તેમની
પોતાની સ્થિતિ પણ વધવાથી તેઓ ધનવાન લક્ષ્મીનંદનનો આશ્રય છોડી
સ્વાશ્રયી થયા હતા, એટલે તેનો ઉપકાર માનતા હતા ખરા પણ તેની

પાસે મંદુકરવૃત્તિ કરવાનો અવકાશ ઓછો મળતો. તેમ જ તેમની દૃષ્ટિને ઝાંઝવાં વાળતાં હવે લક્ષ્મીને વાર લાગતી હતી. એ સર્વ વર્ગમાં હજી સરસ્વતીચંદ્રને પ્રસંગ રાખવાનો અવકાશ અનેકધા હતો. તે ધારાશાસ્ત્રની પરીક્ષામાં સફળ થઈ સુંબાધના વરિષ્ઠ ધર્માસનનો^૧ પક્ષવાદી^૨ બન્યો હતો અને પક્ષમંત્રી^૩ થવા અભ્યાસ કરતો હતો. પરંતુ તે અભ્યાસને ઉદરનિર્વાહનું સાધન કરવા તેની ધારણા ન હતી. પિતાના વ્યાપારભારમાં અવકાશને સમયે સહાયભૂત થવા ચલ કરતો અને આખરે પક્ષમંત્રીની પદવી અલંકારસ્થાને રાખી વ્યાપારમાં જ ગુંથાવા ઇચ્છતો હતો. પરંતુ આ સમયમાં ઘણાક વિદ્વાન્ ગૃહસ્થો સાથે તેને પ્રસંગ પડતો હતો. ઘણીક સભાઓમાં એ અંગભૂત^૪ હોવાથી આ પ્રસંગનાં સ્થાન અનેક થયાં હતાં. પિતાના વિદ્વાન્ મિત્રોમાં પરિચય હતો તે તો આ ઉપરાંત. પુત્રને આ લાલ થયો તે પિતાને ઓછો થયો. લક્ષ્મીનંદનની આસપાસ હવે માત્ર દ્રવ્યવાન અને દ્રવ્યાર્થી વર્ગ જ રહ્યો, કારણ વિદ્વાનો પુત્રની આસપાસ ભરાયા. અને વિદ્વાનવર્ગમાં તો ઘણેક સ્થળે પોતાના નામને ઠેકાણે ‘સરસ્વતીચંદ્રનો પિતા’ એ નામે ઓળખાવા લાગ્યો. ઈર્ષ્યાવાળી પણ કાંઈક બુદ્ધિશાળી ગુમાનને આ સર્વ વિપર્યય જણાયો અને તે બળવા લાગી, કારણ આ સર્વ હાનિ અંતે ધનનંદનને જ છે એવું તેના મનમાં આવ્યું. પોતાનાં બાળકને વારી રાખતી તોપણ તે સરસ્વતીચંદ્રપાસે જઈ બેસતો અને રમતો, એથી ગુમાન પ્રસન્ન થવાને ગદલે વધારે વધારે ખીજવાઈ. એવામાં સરસ્વતીચંદ્ર પક્ષમંત્રીની પરીક્ષામાં સફળ થયો, લક્ષ્મીનંદન પણ મ્હોટા પુત્રની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો, અને તેને વ્યાપારમાં પોતાનો સાથી કર્યો. તે લોઈ ગુમાનની અમુઝણનો પાર રહ્યો નહી. અધુરામાં પુરી ડોશી પણ ઉઘાડો આનંદ બતાવતી અને વહુના ઈર્ષ્યાગ્નિના સચેત અંગારાપર પવન નાંખ્યા જેવું કરતી. “મુવો, આ છેવો-પેલાના જોળામાં જ જઈને બેસે છે” એવું વચન એક વાર તેના મુખમાંથી નીકળી ગયું તે ડોશીને કાને પડ્યું અને ગુમાન મ્હોની મીઠાશ રાખતી તે પણ ધોવાઈ ગઈ.

ઘરમાં જેમ ગુમાનનાં માણસો હતાં તેમ ડોશીનાં પણ હતાં. સરસ્વતીચંદ્રની જે જે વાતો ગુમાન લક્ષ્મીનંદનને મ્હોડે કરતી તે ડોશીની પાસે આવ્યા વિના રૂહેતી નહી, અને પૌત્રને તે સર્વ પોતે કહી દેતી. આ વાતો સાંભળી ક્ષોભ પામ્યા વિના સરસ્વતીચંદ્ર ડોશીને તહાડી પાડતો હતો.

લક્ષ્મીનંદન અને ગુમાન એકલાં પડતાં કે ગુમાનનું ભાષણ ચાલતું પણ વાળુ કરી પરવારી પથારીમાં થાકી પાકી સુવે તે સમય ભાષણને વાસ્તે વિશેષ અનુકૂળ પડતો. પતિને હાથે ડળાતા સ્ત્રીકંઠમાંથી જીભ વધારે વધારે નીકળતી. સ્વાર્થી પુરુષ તે જીભના જોરથી ડળાઈ જતો. નિર્લજ્જ વક્ષઃસ્થળ નીચે અસત્ય વધારે વધારે ભરાતું. આખા દિવસના શ્રમિત અને વિરામ શોધતા ચિત્તપર ઉશ્કેરાયલા ઉશ્કેરતા ભાષણની અસર નિરંકુશ થતી. અને નિશા-ગુરુ અનેલીના ઉપદેશને તરત તો એલા જેવો લક્ષ્યાધિપતિ હા યે હા ભણતો.

પ્રતિદિવસ ભાષણ કરવા સારું ગુમાનને કંઈ કંઈ પણ વિષય જડતો જ; અને આંસુ, રોષ, મ્હેણાં ઈત્યાદિ અસરકારક અલંકારોનો ભંડાર તેની પાસે અક્ષય્ય હતો. કાલિદાસ કરતાં પણ તેની ઉપમાઓ વધારે સ્ફુટ હતી. જાણુના કરતાં પણ તેની કથા વધારે સારી રીતે સંકલિત રહેતી.

સરસ્વતીચંદ્રે ઘરના વ્યાપારકાર્યમાં સારી પ્રવીણતા થોડાક કાળમાં મેળવી અને તેની મુજનતાથી પરભાર્યો તથા હાથ નીચેનાં સર્વ માણસો તેને પ્રીતિવશ થયાં. પિતાનો ભાર થોડાક કાળમાં પુત્રે પોતાને શિર લેઈ લીધો. આમાંથી ગુમાનના ભાષણોને એક વિષય મળ્યો. સરસ્વતીચંદ્રને ઘરમાં સર્વ “ભાઈ” કહી બોલાવતાં અને ભાઈના સામી ફરીયાદો ગુમાનની શય્યાપર દૈવકોપદર્શક ઘીમેલોની પેઠે ઉભરાવા લાગી.

“શી વાત ! હવે તમને તો જાણે કોઈ પુછતું જ નથી ? ઘરમાં યે “ભાઈ” અને જહાર પણ ભાઈ ! ભાઈ કરે તે ખરું—તે જ થાય. અમને તો “કોઈ” પુછે નહીં એમાં નવાઈ નહીં—પણ તમને યે હવે તો પૂજે તો દેવ “નીકર પત્થર ! તમને કાંઈ તેની ચિંતા છે ? એ આંખની શરમ. તમે માથે “છતાં અમારી આ સ્થિતિ તો પાછળ તો ઈશ્વર ફહડાવે એ દિવસ ખરા.” “જીવો છો કની પેલી આપડી દુર્ગાની કોઈ આજ ખબર પણ પુછે છે ?”

“હવે થવાનું એમ કે ભાઈ આખું ઘર સંભાળશે અને અમે એનાં “આકર થઈ રહીશું. પણ કોનો વાંક ફહડાડું ? તમે જ આવા એટલે કોઈને “શું કહું ? પણ સરત રાખજો ને મને સંભારજો કે ભાઈ તમને પણ “પાંદડે ખાણી પાશે. તમે વિશ્વાસુ છો અને એ આજ કાલના ઈંગ્રેજ “ભણેલાઓ ન દેવને ગાંઠે તો માખાપ તે શા લેખામાં ? ઘર દરદાગીનો “અને વેપાર સહ હાથ કરી લેશે એટલે તમે માળા જપજો—કાકા મટી “ભત્રીજ થજો—અને હું અને મહારો ધન—” એમ કરી હુસકાં ભરવા લાગી.

“ જો આવો જ સ્વભાવ રાખવો હતો તો પરણ્યા શું કરવાને જો ?
 “ હું મારે કોઈ ન મળત તો દળણું દળત પણુ આમ કોઈની ઓશીયાળી
 “ થવાનો વખત તો ન આવત ! આ તો કાંઈ જોઈયે તો લાઈ વગર
 “ થાય નહી. પેટના દીકરાનું ચે આટલું ઓશીયાળું તો ન હોય.”

“ જો મહારું સાંભળો. એ કાયદા જાણે છે-સહિ એના છે. ઇપાવાળા
 “ અને હાઈ કોરટના જડને ચે એના. ઘરમાં પેંશી બધું જાણી લેઈ
 “ લેશે ને પછી તમે પંચાત કરશો તો ભાગ લેવા ફરીયાદી કરશે કે પછી
 “ એના હાથમાં હશે તો તમારે જ ફરીયાદી કરવા વેળા આવશે. માટે
 “ ચેતો ! વેળાસર ચેતો ! હજી વખત છે. એનું આપ્યું આપણે લઈએ
 “ તેના કરતાં તમારું આપ્યું એ લે એવું કરો-કે પાછળની ચિંતા નહી.”
 “ પણુ હું જાણું જ છું તો. એ હોય એટલાં કાંઈ અમે હઈએ ! લાઈનો
 “ જોલ પડતાં માણસો ઉપાડી લે છે. એમાં કાંઈ નવાઈ છે ? તમારે જ
 “ મન એ સોનું ને અમે રાખ. પાછળ મહારું રાંડનું ગમે તે થાઓ !
 “ એની કાંઈ તમને ચિંતા ?”

ઉદાર, સુશીલ, અને પ્રવીણ પુત્રની સત્તા સર્વના મનપર જતમી ગઈ હતી અને તેમ થવાનું કારણ વિચારવું વિસરી પિતાએ ફળની સ્થિતિ સ્ત્રીના કહ્યા પ્રમાણે દીઠી અને સ્ત્રીના લાપણમાં કાંઈકે સત્ય લાગ્યું. આવાં આવાં નિશા-લાપણ કાળક્રમે પથરને પ્રહારથી રેતી કરી દેતા સમુદ્રના તરંગની પેઠે એક પછી એક મહડીયાતાં બની નિત્ય ઉછળતાં અને અસર કરતાં. પોતાના કાર્યમાં પરોવાયલું લક્ષ્મીનંદનનું મન આવા આવા વિષયોપર વિચાર કરવાનો અવકાશ પણ ન પામતું; કંટાળવા છતાં, સ્ત્રીને ધુતકારી ફહાડવા છતાં, અને તેની વાર્તા ન માનવાનો નિશ્ચય વારંવાર કરવા અને ફહેવા છતાં, રાત્રિ પડ્યા પછી પણ પશ્ચિમાકાશમાં રંજળતા સૂર્યકિરણની પેઠે ગુંચવાયલા મસ્તિકમાં ગુંચવાઈ ભરાઈ રહેતી ફરીયાદો પુરુષના મનમાં રહી જતી; સત્યાસત્ય શોધવાનો પ્રસંગ દૂર રહેતો; પુત્રની પરોક્ષે થતા વર્તમાનનું તારણ (ખુલાસો) પુત્ર કરી શકતો નહી; અને અંતે ઉધાઈ લાકડાને આરોપાર કોતરી ખાય તેમ સ્ત્રીની નિષ્કંટક જીભે પુરુષના મસ્તિકને નિઃસત્ત્વ કરી દીધું.

એક દિવસ સંધ્યાકાળે શેઠ થાકી પાકી ઘેર આવ્યા, અને શયનગૃહમાં સ્ત્રીને ન દેખી “ નીરાંત થઈ” જાણી એક આરામખુરસી પર એસી આકર પાસે ખાવાનું મંગાવી, થાક ઉતારવા લાગ્યા. એવામાં ગુમાન જ ખાવાનું લાવી થાળી ધરી ઉભી. શેઠના પેટમાં “ વળી હવે શું મહાભારત નીકળશે” વિચારી ફાળ પડી, પણ કોઈ જોડ્યું નહી અને શેઠ ખાવા માંડ્યું. ઈશ્વરલીલાને બળે અકળાયલા મનમાં પણ પુત્ર રહેતો અને શેઠ પુછી જવાયું:

“ભાઈ આવ્યો? ખાધું એણે કાંઈ?”

અજાણતાં પણ દોષ થતાં કોઈ મેલી માતાને હુંડું પડે તેમ આટલા ઉચ્ચારના ફળમાં શેઠે કાંઈ નવું જ—મહોદું—ભાગવત સાંભળવાનું હોય અને તેનું મંગળાચરણ થવા માંડતું હોય તેમ સાંભળવા માંડ્યું. મહે “ક્રીલોત્પાટી વાનર”નું કામ કર્યું એમ શેઠને સ્પષ્ટ લાગ્યું અને પસ્તાવા લાગ્યા. ગુમાન ઉતરી પડી.

“આ શા ભાઈ ઉપર ઉમળકા? ભાઈ તો આવ્યા એ ખરા અને “બાપના પહેલાં ક્યારનું ખાઈને બેઠા છે. બાપને ભાઈભાઈ થઈ રહ્યાં છે. ભાઈને તો બાપ લેખામાંયે નથી. ભાઈ તો એ બેઠા બેઠા કાગળો “આવ્યા છે વહુના તે વાંચે. એમને પરણ્યા પહેલાંથી વહુ વહુ છે. “અને તમારે મન તો હજીયે ઠીક જ છે. કોણ જાણે ક્યાંથી લોકો “જુહું જુહું ગાય છે કે,

“બીજ વરની પરણી મહાસુખ પામશે!”

ઈંગ્રેજ લોક ફેલે છે કે હિંદુઓમાં સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા નથી. પણ આવા ધનાઢ્ય અને વયવાળા પ્રતિષ્ઠિત ઘણીને પોતે આમ ધમકાવે અને શેઠ સાંભળી રહે એ ગુમાનની સ્વતંત્રતામાં શું કાંઈ ન્યૂનતા છે? વીલાયતથી આવેલો એક તાર લેઈ શેઠને આપવા આવેલો એક ગુમાસ્તો આવો વિચાર કરતો કરતો તાર આપી પાછો ગયો.

શેઠ તાર વાંચે છે એટલામાં થાળી પાછી મુકી આવી રસ્તામાં પડતી એક ખારીની જાળીને અડીંગી ગુમાન ઉભી રહી અને તાર વંચાઈ રહ્યો એટલે પાસેથી એક કાગળ ફહાડી આપ્યો. શેઠ પુછ્યું “કોનો કાગળ છે આ?”

“આ જુવો તો ખરા—ભાઈએ કાગળ લખ્યો છે વહુ ઉપર—તમે કોઈ દિવસે મને એવું લખ્યું?” સરસ્વતીચંદ્રના ટેબલમાંથી ચોરેલો એક કાગળ શેઠને આપી ગુમાન બોલી. શેઠ કાગળ લેઈ, ગુમાન ભણી કતરાતી કોપાયમાન આંખે બેતા બેતા, ઉંડા વિચારમાં પડ્યા અને આખરે ગાજી ઉઠ્યા,

“ક્યાંથી આણ્યો કાગળ આ? આવું કામ કરે છે? આ કાગળ “મને વંચાવતાં શરમાતી નથી?”

૨જ પણ ગભરાયા વિના શાંતિ રાખી ગુમાન બોલી, “હું જાણું છું “કે એ કાગળ તમને વંચાવવો ન બેઈએ, એટલું જ નહીં પણ મહારે એ “વાંચવો ન બેઈએ, એટલું તો હું સમજું છું. પણ આ તો ભાઈની “ખુબી બતલાવવા આણ્યો છે. કાંઈ ચોરીને આણ્યો નથી. ભાઈએ

“લખીને મુખ્યો હશે તે વાથી ઉડતો ઉડતો મહારી મેડીમાં આવ્યો.
 “આપવા નહિં તો મહારે માથે ચોરી મુકે. માટે તમને આપું છું અને
 “મરણ પડે તે કરો. પરણ્યાં તો આપણે ચે છીએ અને હું ચે લાઈ
 “કરતાં બે વર્ષે નહાની છું—પણ આજથી આવા બાયલા કાગળ લખવા
 “ન વટે. બાયડી તે લાઈને જ હશે કે બીજા કોઈને ચે હશે?”

શેઠ જરા શાંત પડ્યા, પણ કોધ ઉતરતાં ઉતરતાં કાંઈક વાર લાગી
 અને એટલામાં કાગળના અક્ષરો ઉપર કાંઈક દૃષ્ટિ પણ પડી હશે. અંતે
 ધીમા પડી બોલ્યા, “એ ગમે તેવા કાગળ લખે તેમાં તહારું શું ગયું? હોય,
 “છોકરાં છે તે ગમે તે કરે. કોઈ પારખી બાયડીને તો નથી લખ્યો?”

“હા એ ખરું. મહારો કાંઈ દોષ હોય ત્યારે હું ઘરડી અને લાઈ
 “વાંક કરે તો બાળક. પણ હશે એ તો જે હોય તે. હું તો કાંઈ કામસર
 “બતાવું છું તે જીવો જોવું હોય તો. ન જોવું હોય તો મરણ. અમારો
 “કોઈ ભાવ પુછનાર છે?”—કરી દુસકાં ભરતી પાછી ફરી અને
 જવા લાગી.

શેઠ તેને ગણકારી નહી, જવા દીધી, અને તારમાં મન પરોવતા
 પરોવતા બરબડ્યા, “કોણ જાણે આ ઈશ્વરે તે બધરાંની જાત ક્યાંથી
 “કરી હશે? મૂર્ખ—મૂર્ખ—છેવટ સુધી મૂર્ખ—નખથી તે શિખ સુધી મૂર્ખ!”
 ગુમાન મૂર્ખ જ છે એટલું શેઠને લાન હતું—તે શઠ નથી એવું સ્વાભાવિક
 પક્ષપાતે મનમાં વસાવ્યું હતું. મૂર્ખતા માફ કરવા લાયક લાગતી
 પણ કોઈ વાર તો કંટાળતા.

પોતાને ગાંઠી નહી—શેઠ મનાવતા નથી—જાણી ગુમાન મિષ દહાડી
 આંખો દહોતી દહોતી પાછી આવી અને બારણામાં ઉભી. શેઠનું ચિત્ત
 તારમાં હતું. લક્ષ બેચવા ઉભી ઉભી દુસકાં બંધ કરવા ચલ કરતી દેખાવા
 લાગી, કમાડ ઉઘાડ અડકાવ કરવા લાગી, અને ઉંડા સંભળાય એવા
 નિઃશ્વાસ મુકવા લાગી. શેઠને તેનો ઘસારો લાગ્યો, તેના જાણી નજર
 કરી, અને જરાક દયાનો અંશ ઉત્પન્ન થતાં પુછ્યું, “કેમ અંહીયાં ઉભી
 “છે? આવ, આવ, હવે. છાની રૂહે. જો હવે આવું કામ ન કરીશ.
 “એમાં રહે છે શું? આ કાગળ બતાવ્યાથી તને શું ફળ હતું?”

ગુમાન પાછી આવી—આંખો ફુલાવી શેઠના સામી ખુરશીપર બેઠી.
 શેઠને દયા આવી. જાતે ઉઠી બારણું વાસી ગુમાન બેઠી હતી તેની
 સાથે તેની તે ખુરશીપર બેઠા અને મનાવવા લાગ્યા. ગુમાને ખેત્ર જોઈ
 બમણું માન ધાર્યું અને આખરે બોલી:

“ હા, અમારે શું ? જુવો તમને તો એક કાગળ આપ્યો છે. પણ
 “ વહુ પણ જોઈએ તેવી મળી છે. ટપાલવાળો ભુલમાં ભાઈનો કાગળ
 “ મને આપી ગયો અને મેં ભુલમાં ને ભુલમાં મ્હારો જાણી કોણો. જુવો,
 “ આ વહુએ કેવી પક્ષી છે ? એનાં મૂળ ઉંડાં છે. આયડીઓના સ્વભાવ
 “ તમે ભોળા ભાઈઓ ન સમજો. અમે સમજીએ. આજથી આટલું
 “ ભાઈને કોસલાવે છે તે અગાડી જતાં કેવી નીકળશે ? ભાઈ એને વશ
 “ આટલા થઈ ગયા છે તેનું તો ઠેકાણું એ નહીં રહે અને અમે સહિને વશ
 “ થઈ જઈશું. સસરા સાથે પણ ભાઈને કાગળ લખવાનું આવે છે. રજ-
 “ વાડાના લોક કેવા લુચ્ચા છે તે તમે જ મને તે દિવસ ફેરવતાં હતા.
 “ વળી ઈંગ્રેજ ભણેલું માણસ કોઈનું નહીં. વખત આવ્યે પોત પ્રકાશે.
 “ આજ તો તમે કમાઓ છો-તમારું આવે ને મ્હારું રાજ્ય હોય તેને સટે
 “ આ તો ઉલટી જ કથા છે ! એ ભાઈનો તમને વિશ્વાસ ! ”

દયામણે મ્હોંચે આ ભાષણ નીકળ્યું જોઈ શેઠ નરમ થયા અને
 બોલ્યા : “ વારુ, પણ તેમાં આટલું બધું શું ? ” પાસેના કાગળો વાંચવા
 જોઈએ જાણી ગુમાનને ખાતર વાંચી બોલ્યા : “ આ કાગળોમાં એવું શું
 “ છે જે-હોય એ તો જવાન છોકરાં જરી લખે ગાંડું ઘેલું.”

“ એમ કેમ ? એ ભાઈના હાથમાં બધું સોંપો છો તે પછી મ્હારા
 “ ધનની શી વહલે-ને મ્હારી શી વહલે-થવાની તે કંઈ વિચાર કર્યો ? ”

“ એટલું જ કેની ? ”

“ તે એ ઓછું છે ?-તમારે મન તો કાંઈ નહીં હોય ! ” “ વારું-
 વારું-એ તો થઈ રહેશે ” કરી ગુમાનને હસાવી પટાવી રમાડી બારી
 ઉઘાડી શેઠ બહાર ગયા.

આણીપાસ સરસ્વતીચંદ્રના મનમાં કુમુદસુંદરી રમી રહી હતી અને
 લક્ષ્મીનો દિવસ પાસે આવતો જાણી આનંદમાં રહેતો. પિતાના વ્યાપારનો
 ધણીરણી પોતે જ થઈ રહ્યો હતો અને પિતાનું દ્રવ્ય સ્વેચ્છાએ ખરચે તો
 કોઈ ના ફેરવે એવું નથી તે પોતે જાણતો. પરંતુ ચંદ્રલક્ષ્મીને^૧ તેનાં માખાપ
 પાસેથી તેમ જ લક્ષ્મીનંદન પાસેથી અલંકાર અને ઘણુંક દ્રવ્ય મળેલું હતું
 અને બધો મળી તે સંચય લાખેકના સુમારનો હતો. સરસ્વતીચંદ્ર વયમાં
 આવતાં આ સર્વ તેના હાથમાં આવ્યું હતું અને પિતાના દ્રવ્યને અડકવા
 કરતાં ચાલતાં સુધી પોતાના જ આ દ્રવ્યમાંથી વ્યય કરતો. વાલુકેશ્વરની
 ટેકરી ઉપર પિતાના એ ત્રણ બંગલા હતા તેમાંથી એક બંગલો એને સોંપ-
 વામાં આવ્યો હતો. આમાં અગ્રભાગે એક પ્રધાનખંડ^૨ હતો તેમાં કાંઈ

વધારો ઘટાડો કરી પાંચ છ હજારનું ખરચ કરી મનસ્વીરીતે તેણે એ શણગારો અને એક ભીંત ઉપર હ્રુમ્હસુંદરીની એક મહોટી છબિ (છબિ) રંગાવી તથા રમણીય હાથીદાંતના આસનમાં જડાવી મુકી. તે આસનની ચારેપાસ કોતરકામ હતું અને તેમાં તથા છબિમાં મળી બેચાર હજારનું ખરચ થયું. ચંદ્રકાંતના ખભા ઉપર હાથ મુકી સરસ્વતીચંદ્ર જુગના જુગ વીતતા મુધી એ છબિ સામું જોઈ રૂહેતો અને આનંદમય અનિમિષ જનતો. તેનો ભૂતકાળનો વૈરાગ્ય સંભારી ચંદ્રકાંત મિત્રની પુષ્કળ મશકરી કરતો. સરસ્વતીચંદ્ર ઉત્તરમાં માત્ર હસતો જ. તે પોતાની પત્નીવ્રત વૃત્તિને શ્લાઘ્ય ગણતો અને તેને સતેજ કરવી એ પોતાનો ધર્મ ગણતો. વિચાર વૃત્તિને અનુસરે છે. કાંઈ અધુરું હોય તે પુરું કરવાને સરસ્વતીચંદ્રે એક હીરાની મુદ્રા કરાવી.

આ મુદ્રામાં એક સુશોભિત પાસાંવાળો જળજેવો નિર્મળ મહોટો હીરો ચળકતો હતો અને તેને એક સુંદર સોનેરી આસનમાં જડ્યો હતો. વળી એવી ગોઠવણ કરી હતી કે આ આસન એક ચાંપવતે ઉઘડતું હતું અને ઉઘડતાં ખીજ પાસ એક સૂક્ષ્મ મીઠગરાના આધારે હીરા સહિત છુટું ન પડતાં લટકતું રહેતું. તે આસન ઉઘડતાં નીચેના આસનમાં ઉપરના હીરા જેટલી જ જગામાં સરસ્વતીચંદ્રના ઉત્તમાંગની^૧ એક સૂક્ષ્મ સુંદર હસતી છબિ હતી. ઉપલું આસન બંધ હોય ત્યારે આ છબિ અદૃશ્ય રહેતી. આ મુદ્રા હ્રુમ્હસુંદરીને મોકલવા ધારી અને તેનું મૂલ્ય પાંચ હજાર રૂપિયાનું થતું. આમ સહિ મળી પંદર વીશ હજાર રૂપિયા ખરચી નાંખતાં લક્ષાધિપતિના પુત્રે કાંઈ આંચકો ખાધો નહીં. હ્રુમ્હસુંદરીને સારું આટલું ખરચ કરવું તેમાં એને કાંઈ મહોટી વાત લાગી નહીં. ચંદ્રકાંત મહંયે તેને ઘેલો થઈ ગયો ફરેતો પણ મનમાં તેની સ્ત્રીલક્ષિની પ્રશંસા કરતો અને મનમાં ને મનમાં જ કહેતો કે “આહા! મહોટાનું ભાગ્ય મહોટું જ !” “આટલું દ્રવ્ય, તે છતાં આટલું નિર્મળ અને નિરભિમાની મન, આટલી “વિદ્યા, આટલી કીર્તિ, આવી કન્યાનો યોગ, તેના ઉપર આવી “પ્રીતિ!—કેવો ભાગ્યશાળી મિત્ર—ઈશ્વર એનું ભાગ્ય અખંડ રાખે !” તેને ખીચારાને ખબર ન હતી કે ભાગ્યના જ પ્રસાદને દુર્ભાગ્યનું નિમિત્ત થઈ પડતાં પણ પણ વાર નથી લાગતી. આ સંસારરૂપી ચોપટમાં ભાગ્ય દુર્ભાગ્ય એ એક જ પાસાની બે જુદી જુદી બાજુઓ છે.

આ સર્વ સમાચાર શુભાનને કાને ગયા. તેણે શેઠને કહ્યા અને ભાઈ સ્ત્રીવશ બની સર્વ દ્રવ્ય વેડફી મારશે તે પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરી આપ્યું.

આવા વિષયોમાં શેઠે પણ કદી આમ દ્રવ્ય ખરચ્યું ન હતું અને તેને પણ પુત્રનો વ્યય વિવેક વિનાનો લાગ્યો. “તમે જે સોપ્યું છે તેનો આ ઉપયોગ “તો દેખીતો છે—ખીજે આપણી દૃષ્ટિબહાર પણ કેટલો હશે તે તો ખખર જ “શી રીતે પડે? આ તમારા વિશ્વાસનું કળ:” આમ ગુમાને સૂચવ્યું અને ચંદ્રલક્ષ્મીવાળા દ્રવ્યમાંથી આ ઉપયોગ થયો હશે તે તો શેઠને સાંભર્યું જ નહીં. તેમનો મીઠજ ગયો પણ દેખીતો વશ રાખ્યો.

વૃદ્ધ પિતામહી, ગુમાનનાં સર્વ કાર્યસ્થાન (કારસ્તાન) શોધી-ફાડી, સરસ્વતીચંદ્રને એકલો બોલાવી, ગુપચુપ વાતો કરી, કહી દેતી અને એ સર્વ વાત સાંભળી રહેતો, પિતામહીને શાંત પાડતો, પણ ગુમાનની દુષ્ટિ અને શેઠની ફરતી વૃત્તિ જાણી અંતરમાં ખિન્ન થયા વિના તેનાથી રહેવાતું નહીં. પિતામહીના મનમાં એમ નક્કી આવ્યું કે લક્ષ્મીનંદન આખરે મોટા પુત્રને રજળાવશે. આનો ઉપાય પોતે તો શો કરે પરંતુ પોતાની પાસે પણ લાખ પોણાલાખનો સંચય હતો તે મોટા પૌત્રને આપી દેવા ઇચ્છા જણવી. સરસ્વતીચંદ્ર તે સાંભળી જરી હસ્યો અને કહ્યું કે “માજી, ઈશ્વર સર્વની તેમ “મહારી સંભાળ રાખશે જ. તમારા વિચારનો નિર્વાહ (અમલ) કરવાથી “પિતા માતા વધારે કોપશે, કુટુંબમાં ક્લેશ વધશે, અને મહારે માથે વિશેષ “આરોપ આવશે, માટે વધારે સુતર તો એ છે કે એ સર્વ નહાના ભાઈને “મૃત્યુપત્ર કરી આપો. એટલે સહિ આજ તમારા હાથમાં રહેશે, પિતામાતા “પ્રસન્ન થશે અને ગુમાનખાએ જે વિપરીત ભાવ આરંભ્યો છે તે મુકી દેશે.” આ વાત ડોશીને ન ગમી. આમ કરવાથી શેઠ કે ગુમાન સરસ્વતીચંદ્રનો પાડ માનશે નહીં અને ગુમાન એટલાથી અમીદૃષ્ટિવાળી નહીં અને અને મોટા પૌત્રની હરકત દૂર નહીં થાય એમ ડોશીના મનમાં આવ્યું. તે ખીજે ધંધો કરી રળી ખાય એવી તેની તાકાત ડોશી જાણતી હતી, પણ એવા કુળના દીવાને કુળમાંથી કંઈ નહીં મળે એવી શંકા ઉપજવાથી તેના મનમાં ઓછું આવતું અને રોતી. કારણ પોતાના વિચાર સાધવામાં સરસ્વતીચંદ્ર જ વચ્ચે આવતો દેખી ઉપાય ન મુજબો. એમ કરતાં કરતાં પૌત્ર બહાર ગયો હતો એવે સમયે ચંદ્રકાંતને એકાંતે બોલાવી તેની સહાયતા માગી.

ચંદ્રકાંતે ડોશીની વાર્તા સાંભળી અને તેને એ સ્વીકારવા યોગ્ય લાગી. પણ ડોશીની યોજના પાર પડવી કઠિન હતી તે પણ તે સમજતો હતો. એક સમય એવો હતો કે જ્યારે સરસ્વતીચંદ્રના મનમાં એવો સંકલ્પ થવા ઉપર હતો કે ચંદ્રલક્ષ્મીવાળું સર્વ દ્રવ્ય કંઈક દેશોન્નતિને અર્થે રોકી દેવું, પિતાનું

દ્રવ્ય પિતામહોપાર્જિત હતું તેમાં પોતાનો ભાગ હતો તેના ઉપરથી પોતાના સ્વત્વનો (માલકીનો) ન્યાસ^૧ કરવો, પોતે ભગવાં ધારણ કર્યા વિના પણ અજ્ઞાત વેશે સાધારણ વર્ગમાં ભળી જઈ દેશાટન કરવું, લોકઅનુભવ અને ઈશ્વર શોધવો, અને પણ ચાર વર્ષમાં પાછાં ફરી કોઈ ઠેકાણે સ્થિર રહી અવલોકન અને અનુભવનું ફળ લોકના ઐહિક અને આમૂત્રિક અર્થે પ્રેમ વાપરવું તે વિચારી તે પ્રમાણે યથાશક્તિ શાંત પણ ગુરુ ચલ કરવો. આ સંકલ્પનો નિર્વાહ કરવા જતાં તરત તો સુધરેલાઓમાં અપકીર્તિ થશે અને પિતાને અત્યંત ખેદ થશે એમ તેને લાગ્યું. અંતઃકરણનું પરમાર્થે ઈષ્ટ કરવા જતાં પરોક્ષ અથવા પ્રત્યક્ષ અપકીર્તિ થાય તે તો તેને ગાંઠવા જેવી લાગી નહીં પણ પિતાને કેટલો ખેદ થશે એ વિચારી તેણે એ સંકલ્પ છોડી દીધો હતો. આ સર્વ ચંદ્રકાંત જાણતો હતો અને તેથી તથા પોતાના ખીલ અનુભવ ઉપરથી તેના મનમાં સિદ્ધ હતું કે ડોશીની યોજના પાર પાડવામાં સરસ્વતીચંદ્ર પોતે જ અનિવાર્ય વિઘ્નરૂપ થઈ પડશે. યોજના પૂર્ણ થયા પહેલાં સરસ્વતીચંદ્રને માલમ ન પડે અને પૂર્ણ થયા પછી માલમ પડતાં નિષ્ફળ કરી શકે નહીં એવી યોજના રચવાનો માર્ગ ચંદ્રકાંતે શોધવા માંડ્યો. ચંદ્રકાંત પોતે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ-વૃત્તિવાળો હતો અને મિત્રની સ્વાર્થસંન્યાસી વૃત્તિને લીધે એના ઉપર વધારે દૃઢ પ્રેમ રાખતો; તોપણ એ જ વૃત્તિથી આવું રત વૈરાગ્યમાં ડુબી અપ્રસિદ્ધતાના અંધકારમાં લીન થઈ જાય, જે નિર્ધન અવસ્થાનું દુઃખ પોતે અનુભવ્યું હતું તેવી જ અવસ્થામાં આટલો અઠળક ભંડાર મુકી આવી પડે, અને સંસારની-સુધારાની-મોહક માયા મુકી આટલી વિદ્યા અને કીર્તિને અંતે સુધારાવાળામાં અપકીર્તિનું-તિરસ્કારનું-પાત્ર થાય: આ સર્વ સ્નેહથી ઉભરાતા ચંદ્રકાંતને મર્મચ્છેદક થઈ પડે એવું હતું અને તેનો વિચાર કરતાં, તેની કલ્પનાથી જ, દારુણ દુઃખમાં પડ્યા જેવો થતો. કોઈ પ્રસંગે પણ મિત્રની ડખાયલી વૃત્તિ પાછી ઉછળશે એવું તેને ભય રહેતું, પણ કુમુદસુંદરીપર ઉત્પન્ન થયેલા મિત્રપ્રેમની રમણીય વૃદ્ધિ જોઈ તે નિર્ભય થયો હતો. તોપણ પ્રથમ થયેલા વૈરાગ્ય અને પાછળનો સ્નેહ એમાં કાંઈકે અવર્ણનીય સામાન્યતા જણાતી, અને તેથી કોઈકે પ્રસંગે પોતાના પૂર્વસંસ્કાર જગતાં કુમુદસુંદરીને સાથે લેઈ એ જ સરસ્વતીચંદ્ર વાનપ્રસ્થ સ્વીકારે એવો ચંદ્રકાંતના અંતઃકરણમાં ઝાંખો આભાસ થઈ આવતો અને તેથી જ ડોશીની યોજના પાર પાડવાનો પ્રસંગ ન મુકવા તેની વૃત્તિયે તેને અતિજળથી ઉશ્કેર્યો.

ડોશીએ પોતાની મીલકત કોઈ વિશ્વાસપાત્ર માણસને નામે ચૂકાવી
સોંપી દેઈ તેનો વહીવટદાર નીમવો, અને તે વહીવટદાર ડોશી જીવતાં સુધી
ડોશીને તેનું ઉત્પન્ન આપે, અને તેના મરણ પછી સરસ્વતીચંદ્ર અને તેની
સ્ત્રીને નામે એ દ્રવ્ય ઉપર સામાયિક સ્વત્વનો લેખ કરી તેમને આપે એવી
વ્યવસ્થા કરવાની ડોશીને સલાહ મળી. સ્ત્રી ન હોય તો સરસ્વતીચંદ્રને
એકલાને આપવાનું ઠર્યું. સ્ત્રીના નામનું દ્રવ્ય સરસ્વતીચંદ્ર પોતાની ઇચ્છા
પ્રમાણે વાપરશે નહીં એવી ચંદ્રકાંતની ખાતરી હતી. પણ વહીવટદાર કોને
નીમવો તે શંકાનું સમાધાન થયું નહીં. ડોશીએ એ કામ ઉપાડવા ચંદ્રકાંતને
જ કહ્યું અને ઘણા વિચારને અંતે મિત્રના હિતનો ખીજો રસ્તો ન દેખાતાં
તેણે સ્વીકાર્યું. આ વિષયનો લેખ વિધિવત્ સંપૂર્ણ થયો, સરસ્વતીચંદ્રને
તેની જાણ પડવા ન દીધી, સારા પ્રતિષ્ઠિત મનુષ્યોને સાક્ષ કરવા બોલાવ્યા.
અંતે લક્ષ્મીનંદનને અચિંત્યો ડોશીદ્વારા બોલાવ્યો. સર્વ દેખતાં કાંઈ
બોલ્યા આલ્યાવિના કારણ બતાવ્યાવિના ડોશીએ લક્ષ્મીનંદનને ગંભીર
મુખાકૃતિ ધારી લેખ આપ્યો અને તે ઉપર પોતાની સહી નીચે સંમત
(મત) કરવા કહ્યું અને તેની આંખો સામું તાકીને બેઠી રહી. પોતાની આજ્ઞાના
ઉત્તરમાં આજ્ઞાના પાલન શીવાય ખીજો ઉત્તર આપવા પુત્રની તાકાત
શૂન્ય થાય એવો પ્રતાપ માતાએ ધારી દીધો, સર્વ મંડળ બે જાણના સામું
થું થાય છે તેની જિજ્ઞાસાથી બેઠી રહ્યું, શેઠ લેખ વાંચ્યો, જરાક વિચારમાં
પડતાં “ભાઈ સહી કર ” એમ ડોશીએ ઉચિત પુનરુક્તિ કરી;
ધનવાન વયવાન પ્રતિષ્ઠિત વ્યવહાર-કુશળ સ્વતંત્ર પુત્ર વૃદ્ધાવસ્થાના
સિંહાસનપર બેઠેલી-વિજાપના નહીં પણ નિર્ભય નિરંકુશ આજ્ઞા કરતી-
માતુઃશ્રીના આજ કાંઈક અપૂર્વ લાગતા-પ્રતાપ આગળ અંબઈ ગયો,
પોતે ગુમાનને વશ થઈ ગયો છે તેની આ શિક્ષા ધર્મરાજના દૂતોને વાટ
બેવરાવતી માતા ધર્માસનપર બેસી કરતી હોય એવો સંસ્કાર શેઠે
અનુભવ્યો, અને પોતે તે શિક્ષાને યોગ્ય છે એવું સ્વીકારતો હોય તેમ
માતાના મુખમાંથી અક્ષર ખરતાં એકદમ લેખ ઉપર સહી કરી લેખ
માતુઃશ્રીના હાથમાં મુક્યો. આજ્ઞા ગુરુણામવિચારણીયા તેનું આ કલિયુગમાં
દૃષ્ટાંત બન્યું. પ્રત્યક્ષ મંડળે સાક્ષ કરી. આ સર્વ વ્યાપાર થયો તે સમયે કોઈ
બોલ્યું ચાલ્યું નહીં; સર્વ જીભવિનાનાં સચંત્ર પુતળાંની પેઠે જ વર્ત્યાં; અને અંતે
ડોશીના ખંડના દ્વાર આગળ ચંદ્રલક્ષ્મીની છવિ હતી તે ‘મહારા પ્રેમને ઉચિત
જ કર્યું છે’ એમ વગર બોલ્યે બોલતી હોય, વગર જીવે જીવે આણી પ્રસન્નતા
બતાવતી હોય, તેમ છવિ ઉપર દૃષ્ટિ પડતાં લક્ષ્મીનંદનને લાગ્યું અને
ભૂતકાળના પ્રેમ, ઉમળકા, અને આનંદનો નિર્મળ વિનિમય^૧ સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે

ઘડીક થતો હોય તેમ થયું. છવિ ઉપર સ્નિગ્ધ દૃષ્ટિ નાંખતો નાંખતો પુરુષ ઘડીક ગુમાનને ભુલી ઉઘ્યો, ચાલ્યો, ખંડ ખહાર આવ્યો, પોતાના ખંડમાં ગયો, ત્યાં ગુમાન બેઠી હતી તેને બેઠું વિચારમાં પડ્યો, અને રામચંદ્રને યુવરાજ કરવાનો સમારંભ આરંભી કૌશલ્યાના મહેલમાંથી દૈદ્યેયીનાં વચન સાંભળવા આવનાર બીચારા દશરથના બેવો ગુમાનને ખભે હાથ મુકી ઉભો. પળવારનું નિર્મળ સ્વપ્ન ભયંકર સત્ત્વની દૃષ્ટિએ પળવારમાં ભુલાવી દીધું.

“જઈ આવ્યા ! શું કામ હતું?” આ પ્રશ્નથી આરંભી ધીમે ધીમે ગુમાને સર્વ વાત તથા સુવૃત્તિ પતિના ઉરમાંથી ફહાડી લીધી અને તેની ખાતરી કરી કે આ સર્વ કામ સરસ્વતીચંદ્રનું છે. ઈંગ્રેજ વિદ્યાની કપટશક્તિ દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરી આપી. ધનનંદનને થયેલા અન્યાય સદે તેને કાંઈ બદલો વાળી આપવો શેઠને આવશ્યક લાગ્યો. “મને પુત્રે છેતર્યો” એવું વ્યક્તિક પિતાના મનમાં વશી ગયું, ચઢોટી ગયું. સ્નેહની બંધીને ઢેકાણે વિપત્રક્ષનું બીજ પડ્યું. આવનાર કન્યાના મસ્તક ઉપર શંકા ભમવા લાગી—“આવા નિર્મલ પુત્રને આવું ક્યાંથી મળે?—ગમે તો “કન્યા કે ગમે તો કન્યાના ખટપટી બાપનું એ કામ !” સહી કરતાં શું તો કરી આપી પણ પાછળ પસ્તાવો થયો.

સરસ્વતીચંદ્રના કારભાર ઉપર હવે પિતાએ ઈર્ષ્યા અને અવિશ્વાસની ચોમી મુકવા માંડી. પુત્રના દરેક કામનું પૃથક્કરણ થવા લાગ્યું, કસોટીના કાળા પથર ઉપર ઉજળા સોનાના લીસોટા ઉપર લીસોટા થવા માંડ્યા અને દરેક લીસોટામાં સોનું છતાં પિત્તળ જ અપદૃષ્ટિને લાગવા માંડ્યું, જુના અને નવા મતનાં મગજો વચ્ચે ઘણાક મતભેદ થતા; નિઃશંક અને નિર્દોષ પુત્ર એમ જ ધારતો કે હજી પ્રથમની પેઠે જ તકરાર કરી મહારું મત ખરું દર્શાવી આપવાનો અધિકાર (હક) મને અપાય છે: શેઠ એ સર્વ ક્રિયાનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવા લાગ્યા, વૃત્તિએ અનુરંગી વસ્તુ દેખાડી, અને “પુત્ર “પોતાના હાથ ઉપર રાખવા—મને ડાબી નાંખવા—સર્વ હાથમાં લેવા—યલ “કરે છે” એ આભાસ ભૂતપેઠે વહેમાયલા મગજમાં ભરાઈ ગયો !

ખરી ખાતરી કરવાનો ઉપાય શેઠ શોધી ફહાડ્યો. ગુમાનનો ભાઈ દૂર્જલાલ બહેનના અંતઃકરણની હુંચી ફેરવતો. શેઠના ઘરમાં પગપેસારો કરવાનો તેને લાગ મળતો ન હતો. હવે સમય બેઠું તેણે સમય-સૂચકતા વાપરી, કાંટાપરનું માંસ માંસલ માછલાના મોંમાં પેસતું બેઠું માછીએ લંળ ખેંચી, સાળાના હાથમાં બનેલી આવ્યો. ભાઈએ બહેનની જીભ ઉપર પોતાની શક્તિ મુકી. “પુત્ર ઉપર ઘણો વિશ્વાસ રાખ્યો હતો—પણ આનું

“કહેલું સર્વ આમ ખરું પડતું જાય છે—મહારો વિશ્વાસ ખોટો પડ્યો—
“હવે એનું કહ્યું માન્યાવિના કેમ ચાલે?”—શેઠ પોતાના મનને પુછ્યું.
અને તેમાં ભરાયલા ભૂતે પ્રતિધ્વનિ કરીને જ ઉત્તર આપ્યો.

શેઠ એક સૂત્રયંત્ર (સુતરની મિલ)ના મૂળ વ્યવસ્થાપક હતા. એક
બે વર્ષ થયાં પોતાને ઠેકાણે મહોટા પુત્રને દાખલ કર્યો હતો. હવે એવો
વિચાર કર્યો કે તરત પુત્રના હાથ નીચે ધૂર્તલાલને દાખલ કરવો અને કાળક્રમે
એને સંયુક્ત (જોઈંટ) બનાવવા. તરત પાર પાડવા જેટલી ઇચ્છા પુત્રને કહી
ખતાવી. પાછલી ઇચ્છાનું ફળ—ધનનંદનનો સ્વાર્થ જળવાશે એવું—ધાર્યું.
સરસ્વતીચંદ્ર ઉપર અંકુશ મુકવાની ઇચ્છા તો પિતાની આંખે પુત્રે જોયું હત
તો તરત જણાત. પણ તેની આંખ તેવી હતી નહી. એ આંખમાં તો ભરપૂર
વિશ્વાસ હતો. સર્વ પ્રપંચ—બળ વિશ્વાસઘાતમાં પર્યાપ્ત થાય છે, એકનો
વિશ્વાસ એ બીજાની શક્તિ છે, સારાની સારાશ એ નરસાને ફાવી જવાનું
સ્થાન છે ! સામો સારો નીવડે ત્યાંસુધી તેને નરસો જ ગણી વર્તવું એમાં
ક્ષેમકારક સાવધાનપણું આવી જાય છે એવી એવી ઘણી કહેવતો
સરસ્વતીચંદ્રને ખબર હતી; પરંતુ તેને અનુભવમાં આણવાનો પ્રસંગ તેણે
કદ્યો ન હતો. “મહારી સાથે મહારા પિતા દાવપેચ રમે છે”—આ
વિચાર તાતવત્સલ પુત્રના મનમાં કેમ જન્મવા પામે ? પિતાએ જે
ઇચ્છા જણાવી તેનો તેણે શુદ્ધ અંતઃકરણથી ઉત્તર આપ્યો.

“પિતાજી, ધૂર્તલાલ આપણો સંબંધી છે અને આપણે બંને તેટલું એનું
“હિત ઇચ્છવું જોઈએ. પરંતુ એની વૃત્તિ અને વર્તણૂક આપને ખબર નથી
“એમ નથી. આપણે ઉચ્ચ અને પ્રામાણિક મનુષ્ય સાથે જ ફાવે એમ છે.
“તેમ ન કરવાની શિક્ષા આપણને થશે. આપણા દ્રવ્યની હાનિ થાય તો
“હરકત નહી પણ સૂત્રયંત્રનાં ભાગસ્વામીયો (શેરહોલ્ડરો)ને હાનિ ન થવી
“જોઈએ, અને દ્રવ્યને હરકત થાય તો હરકત નહી પણ પ્રતિષ્ઠામાં ન્યૂનતા
“ન પડવી જોઈએ. જો ધૂર્તલાલને કાંઈ કામે જ વળગાડવો હોય તો
“આપણા ઘરમાં ઘરના વ્યાપારમાં ક્યાં સમાસ થાય એમ નથી ? એને
“જો પૈસાની પ્રાપ્તિ કરી આપવાના બીજા નિર્દોષ માર્ગે ક્યાં નથી ?
“શુભાનખાને સંતોષ મળે, ધૂર્તલાલ સુમાર્ગે કાંઈ પ્રાપ્તિ કરે; અને આપણને
“હરકત ન થાય—એવા માર્ગ છે.” આ ભાષણ નિશ્ચિત-સિદ્ધાન્તિને
મીઠું ન પડ્યું. તેને વધારે શંકા થઈ.

“ભાઈ, ખસ, મહારા મનમાં એ જ છે કે આમ કરવું.”

“પણ કાંઈ યોગ્ય કારણસર કરવું એ ઉચિત છે.”

“કારણ મહારી ઇચ્છા.”

“ તો જેવી ઈચ્છા. આપની ઈચ્છા એ મ્હારે મન આજ્ઞા જ છે-
“ માત્ર ઘરનું હિત લાગ્યું તે સૂચવ્યું.”

“ હવે ઠીક એ તો. આ વીશે જોજો.”

“ હાથ.”

જન્મ્યા પછી પિતાને આમ જોલતા આજ પ્રથમ જ સાંભળ્યા. કારણ કદપાયું નહી, પણ કદપવાની જરૂરે ધારી નહી. “આજ કાંઈ એમ જ હશે” એટલા વિચારથી સંતોષ આણ્યો. પોતાને દૂર કરવાનો માર્ગ શેઠ શોધે છે એવી કદપના પણ ન કરી. શેઠ જાણ્યું, “ઠીક ઉકલ્યું.”

એટલામાં લાગ્યશાળી ડોશી કાંઈ આકસ્મિક કારણથી માળા જપતાં જપતાં બગાસું આવ્યાથી પંચત્વ^૧ પામ્યાં. લક્ષ્મીનંદનને કાંઈક દુઃખ થયું પણ મનમાં લાગેલા ડાઘને બળે તરત જ શાંત થઈ ગયું. રમશાનમાં સર્વ હસી હસી વાતો કરતા હતા તેમાં લળી જતાં કાંઈ અસ્વાભાવિક લાગ્યું નહી. ગુમાન સાસુ પાછળ શણગાર સજી કુટવા ઉભી તેના ઉપર ઘડીક મોહથી દૃષ્ટિ કરી એકાંતમાં તેની તે સમયની સુંદરતા વખાણતાં તેને કાંઈ પણ જોદ થયો નહી. ડોશીએ કહેલી વ્યવસ્થાથી અજાણ્યો પણ નહાનપણથી તે આજસુધી તેની માયામાં ઉછરેલો સરસ્વતીચંદ્ર ઘણો જ ખિન્ન થયો અને ઘડીવાર તેને એવી ભ્રાંતિ થઈ કે આ ઘરમાં હવે કોઈ મ્હારું સગું નથી. આત્મપ્રયાસથી તેણે મનનું સમાધાન કરી દીધું. ડોશીના ખંડમાંથી ચંદ્રલક્ષ્મીની છવિ અને બીજી કંઈ કંઈ સ્મારક વસ્તુઓ પોતાના ખંડમાં આણી તેના લાણી જોઈ રૂહેતો. ડોશી બેસતી, વાતો કરતી, માયા બતાવતી, ઇત્યાદિ કંઈ કંઈ બિનાવોનો તાદૃશ ચીતાર મનમાં ખડો કરી ઘડીક તદ્રૂપ બનતો અને વ્યવહારમાં ચિત્ત પરોવવા પ્રયત્ન કરતો. ડોશીના દ્રવ્યનું શું થયું તેનો તેણે વિચાર પણ ન કર્યો.

ગુમાનને નામે અને અર્થે શેઠ ઘણા દિવસ થયાં એક સારી રકમ દહાડી મુટી હતી, સરસ્વતીચંદ્ર પોતાની સાથે વ્યવહારમાં લઈયો તેવામાં એ રકમ દોઈ સારા ‘શેર’માં રોકી દેવા શેઠની ઈચ્છા હતી, પણ મ્હોટા પુત્ર ઉપર તે સમયે ભાવ હોવાથી તેનો અભિપ્રાય પુછ્યો. સ્ત્રીયોના દ્રવ્યને ચાલતા સુધી શેરમાં રોકવું નહી એવો વિચાર હોવાથી પુત્રે સલાહ આપી કે આ દ્રવ્ય સરકારી ‘લોન’માં નાંખો. પિતાએ તે જ પ્રમાણે કર્યું. એ જ સમયમાં ચંદ્રલક્ષ્મીના નામની સરકારી ‘લોન’ હતી તે વટાવી પોતે

સગીર મટતાં સરસ્વતીચંદ્રે શેર-ધ્યાદિ વ્યાપારમાં તે દ્રવ્ય નાખ્યું. હાલ એમ થયું હતું કે રશિયા સાથે દહાડાની કિંવદંતી (જન-વાર્તા) ચાલતી હતી અને લોનની ખરીદી બંધ થવા જેવી થઈ અને ભાવ એસી ગયા. સરસ્વતીચંદ્રવાળા શેરના ભાવ ઘણા જ ચઢી ગયા અને તેને ઘણો લાભ મળ્યો. શેઠના મનમાં આવ્યું કે પુત્રે જે સલાહ આપી હતી તે જાણી જોઈ ગુમાનને નુકસાન કરવા આપી હતી. પોતાની બાબતમાં એક અને પારખી બાબતમાં બીજી સલાહ આપી-તેનો અર્થ શો નીકળે? પ્રીતિ અને વિશ્વાસ ખોટામાંથી સારો અર્થ શોધાવે; અપ્રીતિ અને અવિશ્વાસ સારા હેતુમાં ખોટાનું ભાન કરાવે.

એક દિવસ લોજન કરી બપોરે પિતા અને પુત્ર બે ઘોડાની ‘ફાઈટન’ માં એસી ‘આફ્રીસ’ માં ચાલ્યા. નીકળતાં પહેલાં ગુમાને શેઠને તૈયાર કરી મુક્યા હતા. ડોશીના દ્રવ્યની વ્યવસ્થા, પુત્રની વહુ અને સાસરીયાંની સત્તા, અને આજ જ બજારભાવમાં ઉથલપાથલથી થયેલા વિચાર; એ સર્વેયે શેઠનું ચિત્ત ઉકાળ્યું હતું અને તેમાં ગુમાને પુષ્કળ સંભાર ભર્યો હતો. ઘર છોડી ગાડી જરાક ચાલી એટલે શેઠે વાત ઉપાડી.

“ભાઈ, બજાર ભાવ જાણ્યા?”

“હા જી, સારા ભાવ છે.” પોતાને થયેલો લાભ પિતાને પુત્રે ઉત્સાહથી જણાવ્યો.

“નોટ તો બેશી ગઈ છે.”

“હા જી. પણ આ તોફાન બંધ થશે એટલે ઠેકાણે આવશે.”

“ને રશિયાવાળો આવશે તો?”

પુત્ર હસ્યો. “પિતાજી, વાર લાગશે એમ થતાં.”

“તહારી નોટો તો તું વેચી દીધી.”

“હા જી.”

“ઠીક”-શેઠ પુત્ર સામું જોઈ રહ્યા. ઝાઝી વાર મનમાં ઉભરો રહી શક્યો નહીં અને પુત્રે વાત હુકી કરી એટલે નિત્ય સ્વભાવ ભુલી શેઠે ઉભરા ફહાડવા માંડ્યા.

“ભાઈ, હું બહુ દીલગીર છું તહારી બાબતમાં. મહારે તને કાંઈ ફહેવું પડશે.”

આ અપૂર્વ અને અતર્કિત મંગળાચરણ સાંભળી પુત્ર વિસ્મય પામ્યો.

“હા જી, આપ મને નહીં કહો તો બીજાં કોણ ફહેશે?”

“ જો સાંભળ. ઘણા દિવસથી હું કાંઈ ખોલતો નથી પણ માત્ર
 “ જોમાં કરું છું. તહારામાં દિવસે દિવસે ઘણો ફેર થતો જાય છે. એનું
 “ કારણ પ્રથમ તો હું સમજી શકતો ન હતો. પણ વિચારતાં અને
 “ જોતાં એમ માલમ પડે છે કે તહારું ચિત્ત સ્વતંત્ર નથી.”

“ તહારો વિવાહ ક્યોં તે તહારા સુખને અથે. પણ એમાંથી જ
 “ કુટુંબમાં કલેશ ન થાય તે જોવું એ તહારી ફરજ છે. દેટલાક
 “ જીવાનીયાઓ જ્ઞાનપણમાંથી વહુઘેલા થઈ જાય છે અને વહુરો તેનો
 “ ગેરલાભ લેવા ચુકતી નથી. વરને લંભેરી તેને હાથે સકળ કુટુંબનું અહિત
 “ કરાવવા તે તત્પર હોય છે. જે વહુરો પરણ્યા પહેલાં આમ કરાવે તે
 “ પછીથી શું ન કરાવે તે સમજતું નથી. પણ વરનું કાળજી ઠેકાણે હોય તો
 “ આ કશાની અડચણ નહી. તહારે જ આમ છે એમ મહારું કહેવું નથી.
 “ હું તો હૃતાર્થ ઉપર કહું છું કે ખખર હોય તો ચેતતા રહેવાય !”

ઉત્તર દેવાની કાંઈ પણ વૃત્તિ સરસ્વતીચંદ્રના ચિત્તમાં હતી તે
 સર્વ બંધ થઈ ગઈ. શેઠ મર્યાદા તોડી પણ પોતાથી તુટે એમ ન હતું.
 “ નિર્દોષ પવિત્ર કુમુદસુંદરી ! પ્રિય કુમુદ !” એ ઉચ્ચાર ચિત્તે ચિત્તમાં જ
 કર્યો. તેના સામો આ, નિર્મળ અપવાદ સરસ્વતીચંદ્રના કાનમાં પેસતાં જ
 ચિત્ત વીંધાયું, “અરરરરર ! આ પિતા ! આ ખોલે છે શું ! આનો ઉત્તર
 “ દેવાની કાંઈ જરૂર નથી ! પ્રિય કુમુદ-મહારા ચિત્તમાં અને ઈશ્વરને ઘેર
 “ તહારો પવિત્ર ઉત્કર્ષ સિદ્ધ છે. આ અપવાદ તહારી પવિત્રતાનું તેજ
 “ વધારે છે.”

તે રાતો પીળો થઈ ગયો. રોપ તેના આખા અંગમાં વ્યાપી ગયો.
 મ્હોં લાલચોળ થઈ ગયું. તેની સહનશક્તિ ઘણી હતી પણ તે પોતાની જ
 બાબતમાં હતી. “ મહારી કુમુદ ! તહારી બાબતમાં આ કેમ સહુ-હું
 “ ઈશ્વરનો અપરાધી ન થાઉં ?” આટલું છતાં સર્વ વિકાર તેણે ચિત્તમાં
 જ રાખ્યો, પ્રિય વસ્તુની વિમાનના પ્રિય પિતાને હાથે જ થતી જોઈ
 તીવ્ર વેદના થવા લાગી તે જણાવી નહી, અને એક શબ્દ બોલ્યા વિના
 પુત્રે પિતાના શબ્દપ્રવાહનો રજ પણ પ્રતિરોધ ન કર્યો.

સદયનિર્દયપણાનો ભેદ ન સમજનાર શેઠ જેટલું કહેવાયું એટલું કહ્યું.
 વિદ્યાચતુરની પરીક્ષા કરવામાં પોતે છેતરાયો, ગુમાનભણી દયા દર્શાવી, તેના
 પ્રતિ સરસ્વતીચંદ્રના વ્યક્તાવ્યક્ત ધર્મ કહી બતાવ્યા, કુમુદસુંદરી આગળ
 ઘેલા બની જવાનો પુત્રપર આરોપ મુક્યો, સ્ત્રી અને શ્વશુરને વશ થયેલાં માણસ
 બાયલાં કહેવાય એ ભાન આપ્યું. વાલુદેશ્વરનો બંગલો વગેરે વિષયમાં પેચા

વેડકી માર્યા જાણી ખેદ થયો બતાવ્યો, આવા ઉડાઉ પુત્રના લવિષ્ય બાબત ચિંતા કરી, અને અંતે ગુમાનને લોન લેવાની પોતે શેર લીધા અને વિશ્વાસના બદલામાં ઉંઘી સલાહ આપી તે સારું તિરસ્કાર પણ દેખાડ્યો, “ડોશીવાળા “લેખમાં મહે તો મહારાપણા ઉપર જઈ સહી કરી આપી પણ તહારે એ “લેખ આમ કરાવી લેવો ઘટતો ન હતો” તે વાત કુલાશ મારી કહી બતાવી. “ધૂર્તલાલની બાબતમાં તું તો ના ફહેવા ગયો પણ આદ્યું નહીં એટલે શું કરે.” એ પણ કહ્યું. “તું લણ્યો પણ ગણ્યો નહીં,” “આજ તો કાંઈ પણ મહારી “ગરજ તહારે હોવી જોઈએ,” “છંત્રેજી લણી માથું ફેરવી બેઠાથી પૈસો ન મળે,” “એમ ન જાણવું કે કાયદો જાણ્યો એટલે બાપ પણ ‘જી! લખ્યે!’ કરશે.” ઇત્યાદિ કંઈ કંઈ અસહ્ય વચન કહી બતાવ્યાં, સોંપેલા વ્યાપારકાર્યમાં કંઈ કંઈ ભુલો ફહાડી; અને બુદ્ધિમાં, અનુભવમાં, આવડમાં, વ્યવહારમાં, સારાંશમાં પિતૃભક્તિમાં અને એવી કંઈ કંઈ બાબતોમાં પુત્ર પુછાત છે તેને વીશે લાંબું બળવાન લાપણ કયું.

સરસ્વતીચંદ્ર શેઠ કહેલી ઘણીક બાબતોનો મર્મ ન સમજ્યો, ઘણી બાબતો નવાઈ ભરેલી લાગી, ગુમાનનો પ્રતાપ પૂર્ણ કળી ગયો, પોતાની સ્થિતિ જોઈ લીધી, પિતાની અપ્રીતિનો પૂર્ણ આવિર્ભાવ અનુભવ્યો, અન્યાયની હદ જોઈ, મૂર્ખતાનું શિખર નજરે પડ્યું, ઉત્તર વાળવો પુત્રધર્મ-વિરુદ્ધ જણાયો, શબ્દ પણ બોલવો નિષ્ફળ લાગ્યો, અને પોતાની મનોવૃત્તિ દેખાડવી એ પોતાના પદના ત્યાગ જેવું ધારી નીચું જ જોઈ રહ્યો, મહોંને બંધ જ રાખ્યું, પિતાની મૂર્ખતા ઉપર વિચાર પણ ન કર્યો, અને માત્ર “હવે મહારે શું કર્તવ્ય” તેના સંકલ્પવિકલ્પની સૃષ્ટિમાં ડુબી ગયો. આ સમાધિમાં શેઠના શબ્દ નીકળવા છતાં તેના કાનની ખહાર ઉભા. તેના ગાલ ઉપર શેરડા પડ્યા, કપાળપર પરસેવો વળ્યો, બંડી લીની થઈ ગઈ. શરીરે પળે પળે રોમાંચ અને કંપ અનુભવ્યો, આંખો મીંચાયા જેવી થઈ ગઈ, મન ખેદમય બન્યું, મસ્તિક ગુંથવારામાં પડ્યું, પેટમાં આંકડી આવી, આંકડી ગણકારી નહીં, અને સર્વને અંતે આંખની છીછી અને પોપચું તે બેની વચ્ચે પાણી ભરાયું, તેમાંથી એક ટીપું પડ્યું, અને તે કોઈએ દીઠું નહીં. શેઠની જીભ આખરે થાકી પોતાની મેળે જ બંધ પડી, અને એટલામાં “આફ્રીસ” આવતાં શેઠ લલકારે શિક્ષા કરનાર ન્યાયાધીશની ઠબથી ઉતર્યા, અને તરત જ ઉંઘમાંથી જાગ્યો હોય એવો પુત્ર ધીમે રહી ઉતરી પાછળ ગયો. આજ એ કોઈનો ન હતો. તેનું માથું ફરી ગયું.

આફ્રીસમાં જઈ તરત ચીઠ્ઠી લખી ધૂર્તલાલને બોલાવ્યો. આખો દિવસ તેને આફ્રીસની હકીકતથી વિદિત કરવામાં ગાળ્યો. દિવસને અંતે

પિતાપાસે ધૂર્તલાલને લેઈ ગયો અને ધૂર્તલાલને મ્હોડે જ પિતાની ફરી ગયેલી વૃત્તિને અનુકૂળ સંતોષ આપે એવો ઉત્તર દેવડાવ્યો, બીજે દિવસે આફ્રીસમાં જઈ પોતાના હાથમા જે જે વસ્તુઓ હતી તે પિતાને દેખાડી. શેઠને કાંઈક અનુકૂળ નવાઈ લાગી અને પુછ્યું કે આ બધી શી ગરબડ છે? પુત્રે ઉત્તર દીધો કે “કાંઈ નહી, સહજ જ.” સાંજે પિતાની સાથે ઘેર ગયો અને “હું આજ વાલુકેશ્વર બંગલે ખાવાનો તેમ જ સુવાનો છું” કહી નીકળ્યો. ઘરમાં નિત્યના જેવો માણસોનો તથા કામનો ગરબડાટ હતો તેપર ઉદાસીનવૃત્તિ થઈ ગઈ અને દીવા થતાં બે ઘોડાની ફાઈટનમાં નીકળ્યો. રસ્તે જતાં ચંદ્રકાંતને સાથે લીધો. ચોપાટીના રસ્તાપર સમુદ્રપરથી આવતી ભીંની ઉત્સાહક પવનની હેરોથી તે શાંત થયો નહી. પાસેના કાળા ડુંગરો ઉપર દૃષ્ટિ કરતાં અદ્ભુત વૃત્તિ તેણે અનુભવી નહી. મિત્રની સાથે આખો રસ્તો વટાવતા સુધી કાંઈ જોલ્યો નહી. ટેકરીપર ધીમે ધીમે ઘોડા ગાડીને જોરથી ખેંચતા ચઢતા હતા. વખતે કોણ જાણે અકસ્માત્ કે કોણ જાણે કાંઈ કારણથી શિથિળ થયેલો સરસ્વતીચંદ્ર મિત્રના શરીરપર પડી અમર્યો હોય તેમ સજ્જ થયો. રસ્તે ચાલતા હવા ખાતા ચિત્રરંગી લોકવર્ગ ઉપર, ગાડીઘોડાઓ ઉપર, હાડકાંના ભાગલા શેઠીયાઓ ઉપર, સંસારનાં નિઃસ્પૃહી આનંદી બાલકો ઉપર, પત્થરોપર, બેઠેલી મિત્રતા ઉપર, ન્હાની ગુટકો ઝાલી બડબડી બંદગી કરતા ઘડીક પવિત્ર થતા પારસીઓ ઉપર, ઘોડા દોડાવતાં પરબ્રમત્ત યુરોપિયન દમ્પતીઓ ઉપર: કશા ઉપર સરસ્વતીચંદ્રે દૃષ્ટિપાત કર્યો નહી. કાલાખાની દીવાદાંડી અને વાલુકેશ્વરની અણીની વચ્ચે આથમતા ગરીબડા સૂર્યને કાંઈ પુછતો હોય, ક્રીણ ઉરાડતા ગર્જતા અનાદિ ભાગતા સમુદ્રપર છેટે કોઈ પ્રદેશ જોતો હોય, વિશાળ આકાશમાં ઉતરતા અંધકારને માપી લેવા ઇચ્છતો હોય, તેવો તે દેખાતો હતો. એમ કરતાં કરતાં બંગલો આવ્યો, પાણીદાર ઘોડા ખોખારા કરતા અંદર વળ્યા, આણક વીંઝાતી બંધ થઈ, વાડીમાંની લીલોતરી આંખનો સત્કાર કરવા ચલ કરવા લાગી, ગાડીનાં ચક્ર નીચે કચરાતી હતી તે કઠણ ન્હાની કાંકરી ગાડીમાં બેસનારના અભિમાન અને પ્રમાદને ભેદી તેના કાનમાં ફરીયાદીનો શબ્દ મોકલવા મંડી, એટલામાં ગાડી દ્વારમાં પગથીયાં આગળ આવી ઉભી અને બેસનાર ઉતર્યા. તરત જ નવા કરાવેલા ખંડમાં ગયા. સામી દુયુદ્ધસુંદરીની છવિ હતી. ચંદ્રકાંતને ખલે હાથ મુટ્ટી સરસ્વતીચંદ્ર ઘડીક તે છવિ જોઈ રહ્યો, છવિની પાસ ગયો, પાછો આવી મિત્રને ગળે બાઝી એક ટીનખાખી ગાદીવાળા કોચપર જોરથી તેને બેસાડ્યો અને તેના ખલા ઉપર માથું મુટ્ટી ન્હાના બાળક પેઠે રોયો! રોયો નહી પણ રોયો!

ચંદ્રકાંત ચમક્યો, મિત્રને ઉઠાડી, સામું જોઈ, ધીરજ આપી:
 “ભાઈ, ભાઈ-આ શું? ધૈર્ય રાખો! શું છે આ?”

“ચંદ્રકાંત! ચંદ્રકાંત! કાંઈ ફેલાવાનું નથી. ધૈર્ય જ છે. શું હોય!
 “કાંઈ નથી.”

“ત્યારે આ શું?” ચંદ્રકાંતનું હૃદય ઓગળ્યું અને ધડકવા લાગ્યું.
 “કહીશ.”

પોતાની મેળે જ આંખો લોહી પિતાની સાથે બનેલા સર્વ વર્તમાન
 ધીરજથી કહી બતાવ્યા. પોતે ધૂર્તલાલને સર્વ સોંપી દીધું તે પણ કહ્યું
 અને એકદમ હૃદય કઠણ થઈ ગયું હોય એમ ટટાર થઈ બેઠો.

“ચંદ્રકાંત, મહારું મન આજ આટલું નિર્બલ થઈક થયું તેથી
 “મને ઘણી શરમ આવે છે. પણ શું કરું? હું છેક આમ નહોતો જાણતો.
 “હશે. ઈશ્વરને ગમ્યું તે ખરું.”

“ભાઈ, શા વાસ્તે આમ કરો છો? તમારો દોષ નથી. પણ
 “તમે આ ઉતાવળ કરી તે ઠીક ન કર્યું.”

“ચંદ્રકાંત, પિતાનું દ્રવ્ય આજથી મહારે શિવનિર્માદ્ય છે!”

“શાંત થાઓ. એમ શું બોલો છો? કાંઈ તમારે સારું માર્ગ નથી
 “એમ તો નથી?”

“ના, ના, તે માર્ગ નથી જોઈતો મહારે. માર્ગ ન હોય તે ત્યાગ
 “કરે એ તો વૃદ્ધા નારી પતિવ્રતા. પિતાના મનમાં એમ જ આવ્યું કે
 “હું દ્રવ્યને લીધે જ એમનો સંબંધી છું. હવે એમને મહારી ચિંતા
 “નથી-મહારો વિશ્વાસ નથી. ભલે ચિંતા નથી તો સારું છે. અવિશ્વાસ
 “હું દૂર કરીશ. એ સર્વ દ્રવ્ય હું ગુમાનખા અને ધનભાઈને આપી
 “દેઉં છું. ઈશ્વર એ દ્રવ્ય તેમના હાથમાં અચલ રાખો. મહારે મન
 “નિર્ધનતા કઠણ નથી.”

“જાઓ, જાઓ, એમ શું કરો છો? ઈશ્વરે તમને વિદ્યા ક્યાં નથી
 “આપી?”

“વિદ્યા વેચવા હું ઈચ્છતો નથી. પેટની મને ચિંતા નથી. દ્રવ્ય મહારે
 “જોઈતું નથી-તે નિરુપયોગી છે. તને ખબર છે કે માત્ર પિતાના સ્નેહને
 “વાસ્તે જ હું સંસારી હતો, અને એ સ્નેહ હવે નથી!”

“કોણે કહ્યું કે દ્રવ્ય નિરુપયોગી છે?”

“ હવે જાણ્યા, જાણ્યા ત્હારા વિચાર. દેશહિત, લોકહિત, અને
 “ આત્મહિત ત્રણે વાનાં દ્રવ્ય વિના સિદ્ધ થઈ શકે છે. પછી આપણામાં
 “ જ ખામી હોય તો કોઈ શું કરે ? ”

“ ત્યારે તમે 'ધર્માસન આગળ ધંધો કરો. તમને ક્યાં અનુકૂળતા નથી ? ”

“ મૂર્ખ, તને ખબર નથી કે તેનો પ્રથમથી જ મને તિરસ્કાર છે ?

“ શું હિદરનિમિત્તે હું આણુગમતા સંસારમાં. ઝખકોળાઈશ ? ”

“ ત્યારે વ્યવહારનો પુરુષાર્થ શો ? ”

“ ચંદ્રકાંત, હવે ખસ કર. મ્હારે આ વાદવિવાદ નથી જોઈતો.”

“ તો વગરધંધે તમે ક્યાં રહી શકો નહીં એમ છે ? એક લાખ

“ રૂપીઆ તમારા છે—લાખ રૂપીઆ ડોશી આપી ગયાં છે.”

સરસ્વતીચંદ્ર ચમક્યો, ચંદ્રકાંતે ડોશીના સર્વ સમાચાર કહ્યા. સરસ્વતીચંદ્ર નારાજ થયો. પણ હવે ઉપાય ન રહ્યો. હુમુદસુંદરીનું દ્રવ્ય કોઈને આપવા તેને અધિકાર ન હતો.

“ ચંદ્રકાંત એનું ગમે તે થાય. મ્હારે તો દ્રવ્ય જ નથી જોઈતું.”

“ તમે તો ઘેલા છો. તમારું દ્રવ્ય—તમે જુદા રૂહો પિતાથી.

“ સંતોષમાં વસો, વિદ્યા વધારો, પરમાર્થ કરો, અને હુમુદસુંદરીને

“ આનંદ આપો.”

“ પણ હું પિતાથી જુદો તો ન રહું. વળી વિચાર કે આ દ્રવ્ય

“ જોઈ વિદ્યાચતુરે સંબંધ બાંધ્યો. હશે. તેને કેવું થશે ? તેનાથી વિવાદ

“ કોઈ પણ નહીં થાય.”

“ હવે કાંઈ પરમેશ્વરને પાડે હતા તેવા શાણા થાઓ. તેણે

“ તમને જ જોયા છે—બીજું કાંઈ નથી જોયું.”

“ પણ ચંદ્રકાંત, રંક અવસ્થાનાં. મુખદુઃખ, ચહોના જેવી

“ નિરાધાર સ્થિતિ, સંસારના ધક્કા, નિર્વનતાના અંધકારમાં ઢંકાયલાં

“ રત્ન, અવિદ્યાના પ્રદેશ અને એવું એવું ઘણુંક જોવાનો મ્હારો અભિલાષ

“ છે અને આ અનુકૂળતા થઈ ગઈ છે.”

“ પણ લોક શું કહેશે ? ”

“ મૂઠ, અપટ્ટીત્તિ મને ભયંકર નથી. ટ્ટીત્તિ અપટ્ટીત્તિ એ જુઠાં

“ ત્રાજવાં છે, ઉંઘતાંનાં સ્વપ્ન છે, સ્વપ્નનાં સત્ત્વ છે, એ ગ્રાહ્ય પણ નથી,

“ હેય પણ નથી.”

“ વારું, હુમુદસુંદરીનો વિચાર કર્યો ? ”

“ એનો વિચાર ઈશ્વરને સોંપું. હુંકા પ્રસંગથી ઉત્પન્ન થયેલો સ્નેહ
 “ હુંકા સમયમાં શાંત થશે. કોઈ સારો વર મળશે એટલે મને ભુલી જશે.”

“ તમે ભુલ કરો છો. એ મુઘ્ધાને તમે હાનિ પહોંચાડી તો અત્યંત
 “ પસ્તાશો અને ઈશ્વરના અપરાધી થશો. તમારા ચિત્તમાંથી પણ
 “ એ ખસનાર નથી.”

“ મહારા ચિત્તની વાત હું વધારે જાણું.”

“ તે જાણતા હો ત્યારે જોઈએ શું? તમે તો માત્ર ઘેલા ઘેલા
 “ અભિલાષ કરી જાણો છો અને બીજા મનમાં ડાળી રાખે તેને ખહાર
 “ ફેલાડી અનુભવમાં આણવા ઈચ્છો છો. એ મૂર્ખતાનું લક્ષણ.”

“ તું બહુ ખોલે છે હાં!”

“ હું તો જોલું છું પણ તમે જોળવા ઉભા થાવ એવા છો. બારિસ્ટર
 “ બન્યા, આટલી કીર્તિ મેળવી, આવો સ્નેહ ખાંધ્યો, આટલા શ્રીમંત
 “ અને વિદ્યાવાન થયા—તે આ વિચાર તો કરો કે શું કરવા ધારો
 “ છો! આ તો મૂર્ખતમ. બીજો કોઈ બારિસ્ટર આ દશામાં પડ્યો હોય
 “ અને તમે તેને જોઈ શું ફેલો તે કહ્યો તો ખરા!”

“ ત્યારે હું શું કરું?”

“ જે જે શક્તિ અને સુંદરતા તમારામાં છે તેનો સારો જયવંત
 “ ઉપયોગ કરો, એ જ! આમ જોગી જેવા બાયલા બની સંસાર દુસ્તર છે
 “ માટે તરતું નહીં એવો વિચાર ન કરો; પાછળ અમને શું થશે તે વિચારજો.”

સરસ્વતીચંદ્ર ઉંડા વિચારમાં પડ્યો. બેઠો હતો તે કોચ ઉપર માથું
 હાળી દીધું અને અર્ધ મીચેલી આંખો ઘડી શૂન્ય થઈ. થોડીક વાર ચંદ્રકાંતને
 ખસે હાથે મુકી દયામણે પણ ધીર ગંભીર અને શાંત સ્વરે બોલવા લાગ્યો:—

“ ચંદ્રકાંત! પ્રિય ચંદ્રકાંત! તહારી મિત્રતાનો બદલો હું વાળી શકવાનો
 “ નથી. ધર્માધિકારીયો છેલ્લો અભિપ્રાય ખાંધતાં પહેલાં પક્ષવાદ સાંભળે છે.
 “ પણ મનુષ્યના ગાંડા ઘેલા ઉતાવળા અભિપ્રાય પ્રવાહી મટી સ્થૂળઘન
 “ નિશ્ચયરૂપ થઈ જાય છે અને તે એકાંતમાં જ થાય છે તેનો પક્ષવાદ કરનાર
 “ મિત્ર વિરલ જ હોય છે. તહે મને ઘણું કહ્યું છે, પ્રતિકૂળ પણ હિત
 “ કહ્યું છે, પણ મહારી વાત મહારા ચિત્તમાંથી ખસતી નથી.”

“ પ્રિય કુમુદ—નિર્મળ કુમુદ—એને વાસ્તે જે વચન હું સાંભળી રહ્યો—
 “ તે ખરેખર મહારી શક્તિ ઉપરાંતનું કામ મહેં કર્યું છે. ગમ ખાધી. પણ
 “ મહારા અંતઃકરણમાં જે ઉંડો ઘા એ વચનથી પડ્યો છે તે રુઝતો નથી—
 “ ખમાતો નથી.”

“ પિતાપ્રતિ મ્હારો ધર્મ હું જાણું છું. પણ તે ધર્મને શરણુ થઈ પત્ની-
 “ પર જીલમ કરવો એ મ્હારો ધર્મ છે એમ મ્હારાથી કદી પણ સમજાય
 “ એમ નથી. પત્ની પોતાનાં માતાપિતાપ્રતિ પોતાના ધર્મના કરતાં પત્ની-
 “ ધર્મને દેવળ વશ થાય છે; અને માતા પિતા ખરાં-પણ ‘પતિ ખેલો’ એ
 “ શાસ્ત્રશાસનને સ્વીકારે છે. પતિનો પતિધર્મ શું જુદી જાતનો છે? જો કોઈ
 “ પણ શાસ્ત્ર એમ ગણતું હોય કે માતાપિતાનો મીજબાજી જાળવવા પત્નીપર
 “ જીલમ કરવો-તેને અશરણુ કરી દેવી-તો તે શાસ્ત્ર મ્હારે માન્ય નથી.
 “ એક આંખે માતાપિતા જોવાં અને બીજી આંખે પત્ની જોવી-અથવા તો
 “ એની એ બે આંખોએ બેને જોવાં એ પતિધર્મ હું માન્ય ગણું છું.”

“ પ્રેયો મિત્રં વન્ધુતા વા સમગ્રા

“ સર્વે કામાઃ શેવધિર્જીવિતં ચ

“ સ્ત્રીણાં મર્તા ધર્મદારાશ્ચ પુંસામ્ ॥^૧

“ આ ઉત્તમ વચન મ્હારે માન્ય છે. પરંતુ પછી સ્ત્રીને લેખામાં ન
 “ ગણે, તેને નિરાધાર બનતી જોઈ બળે નહી, અને દેવળ અમારી આજ્ઞા-
 “ માં જ રહે એવો પુત્ર ઇચ્છનાર પિતાએ પુત્રને પરણાવવો જ નહી એ
 “ ઉત્તમ છે. હું એવો પુત્ર હઉં એમ જોવા પિતા ઇચ્છે છે તે લક્ષ ખેલ્યાં
 “ મ્હે જાણી લીધું તે હું મ્હારું મ્હોરું ભાગ્ય સમજું છું. લક્ષ પછી જાણ્યું
 “ હત તો હું એમની ઇચ્છા પુરી ન પાડી શકત અને તેથી એમને
 “ અને મને ઉભયને નિરુપાય ખેદ થાત.”

“ લક્ષથી મ્હારે અને કુમુદને સગપણુ થાય, પણ પિતાને શું?
 “ પિતાને મન હું પુત્ર, પણ કુમુદ એમને મન શા લેખામાં! ચંદ્રકાંત! આ
 “ કારણનું કાર્ય અસહ્ય થાય તે જોવા હું ઇચ્છતો નથી. કુમુદ મ્હારા
 “ ચિત્તમાંથી ખસવાની નથી-એના હૃદયનું લાવાણુય મ્હારા મસ્તિકને ઘેરું
 “ બનાવી મુકે છે તેમ જ સંદેવ બનાવશે: એનાથી છુટાં પડતાં મને અસહ્ય
 “ વેદના થશે તે હું સારી રીતે જાણું છું. કુમુદને પણ વેદના થશે. પણ
 “ મ્હારે મન પિતા ખરા અને તે ખરા જ રહે એટલા માટે હું લક્ષપ્રસંગ
 “ નહી આવવા દઉં, પિતાને ખાતર હું દુઃખ સહીશ, બીજાને પરણી
 “ કુમુદ મને કાળક્રમે ભુલશે. મને પરણી આ કુટુંબમાં આવી તે સુખી
 “ નહી થાય, તેને કોઈ નીરાંતે બેસવા નહી દે-માટે...”

૧. સ્ત્રીને મન પતિ, અને પતિને મન ધર્મદારા પરસ્પરનાં અતિપ્રિય મિત્ર, સગામાં સગાં સર્વ ઇચ્છારૂપ, ઉત્તર દ્રવ્યના ભંડારરૂપ અને (બીજું તો પછી પણ) હવિતરૂપ છે.—માલતીમાધવ.

એટલું બોલતાં બોલતાં તે ગળગળો થઈ ગયો. વળી સજ્જ થઈ બોલ્યો:-

“તું કહીશ કે તમે જુદા રહો અને કુમુદ સુખી થશે. પણ
“એટલું શાને જોઈયે? પિતાથી જુદાં વસવું-તેમની દૃષ્ટિયે પ્રતિસ્પર્ધા
“જેવા લાગીયે-એ તો કલ્પના પણ દુઃખકર છે. વધારે દુઃખકર
“એટલામાટે કે એથી પિતા દુઃખી થાય અને તેમની જ અપકીર્તિ
“થાય તે મહારે જોવી પડે. એમનું સુખ એ મહારું લક્ષ્ય છે.”

“પ્રસિદ્ધપણે જુદો રહું તેના કરતાં અપ્રસિદ્ધતામાં લીન થાઉં
“તો કાંઈ હરકત નથી. એથી કાંઈ અપકીર્તિ થશે તો મહારી જ થશે
“અને તેનો મને ડર નથી. મહારી ખોટ ધનભાઈથી સપુત્ર પિતાને
“પડનાર નથી. ગુમાનખાને મનથી ફાંસ જશે. પિતા સ્વસ્થ થશે.
“મહારાપર પ્રીતિ નથી એટલે પિતાને વિયોગદુઃખ થવાનું નથી. આટલા
“શ્રીમંત એમને જોઈને જાઉં તો એમની ખાખત હું નિશ્ચિત રહીશ.”

“મહારા મનમાંથી તો એ ખસવાના નથી. પણ કુમુદ વિસરાવાની
“નથી તે એક દુઃખ છે તો આ બીજું? તું પણ ક્યાં વિસારે પડે
“એમ છે! ચંદ્રકાંત, પણ તું તો વ્યવહારજાળમાં લપટાયલો રહીશ
“અને તેમાં તથા દેશસેવામાં ગુંથાતાં મને સંભારવાનો અવકાશ નહી
“મળે-પણ પિતાને કદીક સાંભરી આવું તો તેમને આશ્વાસન આપજે,
“હોં! તને પણ સાંભરીશ પણ વિદ્યાનો ઉપયોગ મને વિસારવામાં
“કરજે! ચંદ્રકાંત, પિતાની સંભાળ રાખજે...મને તું પણ સંભારજે-”

ચંદ્રકાંતનું અંતઃકરણ નરમ થઈ ગયું: તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું.
મિત્રનો હાથ ઝાલી બોલ્યો:-“શું મિત્ર, આમ શું કરો છો? હું ધારું
“છું કે તમે બોલો છો એટલા નિર્દય નહી થાઓ.”

ચંદ્રકાંત વ્યાવહારિક દૃષ્ટિવાળો હતો. બીજી વાતમાં મિત્રને નાંખવાથી
તેના તરંગ શાંત થશે એમ ધારી ચાલતી વાત ભુલાવી બીજી વાતો ફહાડી.
સરસ્વતીચંદ્ર શાંત થયો લાગ્યો અને રાત્રિના અગીયાર વાગે એ મિત્રો
જુદા પડ્યા. જુદા પડતાં પડતાં પાછળ સરસ્વતીચંદ્ર દોડ્યો અને
ચંદ્રકાંતને એક પેટી આપી કહ્યું: “ચંદ્રકાંત, આ અત્યારે તહારી સાથે
“લેઈ જા. એ વીશે કાંઈક સૂચના મહારે તને પ્રાતઃકાળે કરવાની છે.”

“મિત્ર, મને એમ થાય છે કે આજ હું અંહીયા જ સુઉં.”

“ના, ના, ગંગાભાભી મને એ ઘડી શાપ દે.”

“ના, નહી દે. પણ મને તમારા ચિત્તનો વિશ્વાસ પડતો નથી.”

સરસ્વતીચંદ્ર હસ્યો: “જા, જા, બહુ વહેમી ન થવું. મન જ નિરંકુશ
“ થશે તો અંદી રહી તું શું સાચવશે? જો પેટી સંભાળજે હો!”

“ તમે સાહસિક છો તે ચિંતા.”

“ જા. જા, હવે.”

“ પણ જો જો હો!”

“ ઠીક, મને પ્રાતઃકાળે તેડવા ગાડી મોકલજે.”

ગાડીમાં બેસી પેટી લેઈ ચંદ્રકાંત ગયો, પેટીવીશે પ્રાતઃકાળે સૂચના
થવાની છે જાણી તે નિર્ભય બન્યો. પ્રાતઃકાળ થયો. સાત વાગ્યા, આઠ
વાગ્યા, પણ ગાડી આવી નહી. તેના પેટમાં ફાળ પડી. ભાડે ગાડી
કરી બંગલે ગયો. બંગલે માળી વિના કોઈ મળે નહી. માળી ફેરે, “ભાઈ
“ ગાડીમાં બેસી ચોપાટીપર મળસ્કાના ફરવા ગયા છે.” ચંદ્રકાંતે
ચોપાટીપર ગાડી દોડાવી. મુંબાઈના નાગરિકોનું ચોપાટી એ પ્રિયસ્થાન
છે. અર્ધે મુઠ્ઠી સમુદ્રતટ અને તેની જોડે બાંધેલો રસ્તો છે. આગળ
ચાલતાં “રેલવે” ની સડકનું “ક્રોસિંગ” આવે છે તે ઓળંગતાં
“ ચર્નારોડ ” સ્ટેશન છે. સરસ્વતીચંદ્રની ગાડી ચંદ્રકાંતને સમુદ્રતટપર
ઉભેલી મળી. ગાડીવાન ફેરે “ ભાઈ આગળ પગે ફરવા ગયા છે.
“ પણ ધ્યાનના પાછા ફર્યા નથી. મને આ ચીઠી આપી છે ને કહી
“ ગયા છે કે ત્હારી પાસે રાખી મુક, ઘેર જઈ ચંદ્રકાંતને આપવાની છે.”

ચંદ્રકાંતનો જીવ ઉડી ગયો. ચીઠી લેઈ વાંચી.

“ પ્રિય ચંદ્રકાંત!

“ તું મને શાંત કરીને રાત્રે ગયો હતો. હું શાંત થયો હતો જ.
“ પણ આખી રાત મેં વાડીમાં ફર્યા કર્યું છે. ઘણા વિચાર ફર્યા.
“ આખર મ્હારો વિચાર ખરો લાગ્યો અને તે પ્રમાણે કરું છું.”

“ ત્હારી પાસે પેટી છે તે ત્હારી પાસે રાખજે. તેમાંના સામાનની
“ યોગ્ય વ્યવસ્થા કરજે. મ્હારે તેનો સંબંધ નથી. પિતાજીને મળજે—
“ સાથેનો પત્ર તેમને આપજે અને યોગ્ય લાગે તે તેમને ફેરજે—
“ તેમને દુઃખ થવા દેઈશ નહી.”

“ મ્હારા વિયોગનો શોક કરીશ નહી. મૃત્યુ પાછળના અંધકારમાં
“ એકલાં પ્રવાસ કરવા પ્રાણીમાત્ર નિર્માયલાં છે. મૃત્યુ પહેલાં જ અંધકારમાં
“ ફરવું એ મૃત્યુને માટે સજ્જ થવા જેવું છે. માયાનો જુઠો પ્રકાશ મુકી
“ આવા નિમિત્તે હું આ અંધકાર શોધું છું તે રજ પણ શોચનીય નથી.”

“ હું તને નહીં ભુલું. પ્રસંગે ફરી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રહી જણાઈશ.
“ હું તને છોડું, પણ હૃદય કેમ છોડશે?”

“ મહારો શોધ કરીશ નહી. ગંગાભાભીને આશ્વાસન આપજે—હું
“ તેમને ભુલી શકનાર નથી.”

“ રહી ઓછુંવતું વિષય સહ જશે તજું મને,

“ તજું હું તેને તો, પ્રિય મુહુદ, ના દોષ કંઈ એ.”^૧

“ જશે મેળે જ્યોત્સ્ના, ઉદુગણુ જશે, રાત્રિય જશે,

“ કલેન્દુ^૨ સાંજે એ નીરખી ઉગતાં આથમી જતો.”

“ સ્નેહથી અંધાયલો તું મને છુટવા ન દેત જાણી સાહસ કરી છુટું છું.”

“ લા. નામે સરસ્વતીચંદ્ર-ખીજું શું કહું?”

ઉંડો નિઃશ્વાસ મુકી, કપાળે હાથ દઈ, વહીલો પડી જઈ, ચંદ્રકાંત
લક્ષ્મીનંદનપરનો કાગળ વાંચવા લાગ્યો.

“ પ્રિય પિતાજી,

“ આપને સુખનો માર્ગ હું ખુલ્લો કરી આપું તેમાં અપરાધ તો

“ નથી તે છતાં અપરાધ લાગે તો પિતા પાસે ક્ષમા માગતાં પુત્ર

“ નિરાશ નહી થાય.”

“ શૂર્તલાલને સૂત્રચંત્રનું સર્વ કામ આપની ઈચ્છા પ્રમાણે બતાવી

“ કાર્યનો સમસ્ત ભાર તેમને સોંપી સર્વ પદાર્થ આપને બતાવી દીધા છે.”

“ બ્રહ્માને ઘેર કોઈની ખોટ નથી. મહારી ખોટ પડવાનું આપને કારણ

“ નથી. ધનભાઈથી આપને સર્વ સંતોષનું કારણ મળ્યો એ ઈશ્વરપ્રાર્થના છે.

“ આપનું સમસ્ત દ્રવ્ય તેના કલ્યાણ અર્થે યોગ્ય લાગે તેમ રાખો. આપને

“ હું કોઈ પ્રસંગે સાંભરી આવીશ તો એ જ મહારે મન દ્રવ્ય છે.”

“ મહારે માનસિક વૈરાગ્ય લેવામાં આપની ચિત્તવૃત્તિ પ્રતિકૂળ નહી

“ થાય એવો નિશ્ચય થવાથી હું તે સ્વીકારું છું અને સંસાર-સાગરને અદૃશ્ય

“ તળીયે જઈએ છું. સંન્યસ્તારંભે કોઈને જાણવવાની જરૂર નથી લાગતી.

“ જનાર ‘જઈ’ છું’ કહેવા રૂઢે એમ હોતું નથી. ગુમાનખાને આજ મુધીમાં

“ હું નિર્દોષ છતાં મહારો દોષ વસ્યો હોય તો ક્ષમા અપાવશો.”

“ મહારા જવાથી આપના રોષનું સર્વ કારણ જતું રૂઢેશે. મહારી

“ ચિંતા કરવાનું આપને કારણ નથી. વિદ્યાચતુરનાં કુટુંબની પરીક્ષામાં

“ આપ છેતરાયા એ શદ્ય આપના ચિત્તમાંથી હવે નીકળી જશે.

“ આપની નિશ્ચિંતતા હવે અમર રૂઢો !”

“ પિતાજી, હવે મહારી ચિંતા કરશો નહી, મહારી પાછળ જોદ
 “ કરશો નહી. સર્વ કોઈ મોડું બેસું જવાનું છે અને તે પાછું ન મળે
 “ એવું થવાનું છે. ચંદ્રબા ગઈ તેમ હું જાઉં છું. એ એક દિશામાં ગઈ.
 “ હું બીજામાં જાઉં છું. એ સ્મરણમાંથી ખસી તેમ મને ખસેડાશે.
 “ સંસારમાં ડાહ્યા માણસોનો માર્ગ એ છે કે ગયેલું ન સંભારવું.”
 “ પિતાજી, હવે તો

“ સુખી હું તેથી કોને શું ?
 “ દુખી હું તેથી કોને શું ? ૧
 “ જગતમાં કંઈ પડ્યા જીવ,
 “ દુખી કંઈ, ને સુખી કંઈકે ! ૨
 “ સહિ એવા તણે કાળે
 “ ન રોતા પાર કંઈ આવે ! ૩
 “ કંઈ એવા તણે કાળે,
 “ પિતાજી, રોવું તે શાને ? ૪
 “ હું જેવા કંઈ તણે કાળે,
 “ પિતાજી રોવું તે શાને ? ૫
 “ નહી જોવું ! નહી રોવું !
 “ અફળ આંસું ન અમ લહોવું ? ૬
 “ ભુક્ષી જઈને જનારાને,
 “ રહેલું ન નંદવું શાને ? ૭
 “ સુખી હું તેથી કોને શું ?
 “ દુખી હું તેથી કોને શું ? ૮

“ પિતાજી, બીજી શું લખું ? મહારા ગયાથી આપના ઘરમાં હું શીવાય
 “ કંઈ ચીજ ઓછી થઈ લાગે તો ચંદ્રકાંત આપશે. તેને કહેજો.”

“ લા. હવે તો આપના ચિત્તમાંથી પણ
 “—આપને સુખી કરવા સારું જ—ખસી જવા ઇચ્છનાર,
 “ સરસ્વતીચંદ્ર.”

એ કાગળો વાંચી શોક-સાગરમાં પડી, માથે હાથ દઈ ચંદ્રકાંત
 સમુદ્રતટપરના એક પથર ઉપર બેઠો. સરસ્વતીચંદ્રના ગાડીવાળાને
 કહ્યું કે “ ત ત અને તહારા મહોટા શેઠને ખબર કર કે ભાઈ તો ગયા.”

ગાડીવાળો ચમક્યો: “હું ક્યાં ગયા ?”

“તે તો કોણ જાણે. જા, જઈને ફરે કે કંઈક પરગામ ગયા.”

“કાગળમાં શું લખ્યું છે ?”

“એ જ.” ગાડીવાળે વિચારમાં પડી ઘોડાની લગામ લીધી અને ગાડી સાથે ચર્નિરોડ સ્ટેશન આગળનાં ઝાડો પાછળ અદૃશ્ય થઈ ગયો. ચંદ્રકાંત ઉઠ્યો, લાડાની ગાડીમાં બેસી સ્ટેશનપર જઈ પોતે તપાસ કરી, પણ કોઈ એ પત્તો ન આવ્યો. સ્ટેશન માસ્ટર, ટીકેટ માસ્ટર, સર્વ એની આસપાસ ગુંચળું વળી ભરાયા, મેલ અને પેસેન્જર ટ્રેનની ટીકેટોની જવક જોઈ, પણ કાંઈ સમજાયું નહીં. નિરાશ બની ચંદ્રકાંત ઘેર ગયો. ત્યાં એકલો શયનગૃહમાં બેઠો, લેખનપીઠ (ટેબલ) પર માથું મુકી અશ્રુપાત આળી ન શકતાં તેને રોકવો છોડી દીધો, ગંગાને સમાચાર કહ્યા, એક દુઃખનાં બે ભાગીયાં થયાં. અને આખરે આંસુ લહોઈ શું કરવું તેના વિચારમાં એ પડ્યો અને ગંગા આગળ હૃદય ઉઘાડું કરવા માંડ્યું.

“શું કરું? અ-હં-હં-હં! ગયા જ! સરસ્વતીચંદ્ર, આ શું
“મુઝયું? શેઠના ઉપર રોષ ચહડે પણ મહારા ઉપર શું? ગરીબ ખીચારી
“કુમુદસુંદરીની શી વહલે થશે? હું ક્યાં શોધું? અમરંગી માણસનો
“ભરોસો જ નહીં-હું?”

વાયે વાત ચલાવી અને ઘડીમાં સર્વ સમાચાર લોકવિદિત થઈ ગયા. એટલામાં લક્ષ્મીનંદનનો ગુમાસ્તો ચંદ્રકાંતને બોલાવવા આવ્યો. ચંદ્રકાંતે શેઠ ઉપરનો કાગળ ફરી વાંચી જોયો. “આપનું સમસ્ત દ્રવ્ય તેના
“(ધનનંદનના) કલ્યાણ અર્થે યોગ્ય લાગે તેમ રાખો” એ શબ્દો જોયા. કાગળ શેઠને તરત તો ન આવે એ વિચાર કરી ઉઠ્યો અને શેઠને ઘેર ગયો.

ગાડીવાને શેઠને સમાચાર કહ્યા તે વખતે ગુમાન અને ધૂર્તલાલ પાસે બેઠાં હતાં. સમાચાર સાંભળી ગુમાન ઝંખવાણી પડી ગઈ, અને શેઠ ઝહેબાકળા બની ગયા. ધૂર્તલાલે ગુમાનના કાનમાં સૂચના કરી “જેજે,
“કાંઈ ગોટો વાળી ન ગયો હોય!-પાકો છે.” ગુમાનને જોર આવ્યું ને બોલી ઉઠી “ઘરમાં બધી તપાસ કરાવો.” શેઠ બોલ્યા, “ઘરમાં શાની
“તપાસ કરાવે-પરગામ જાય તેની ઘરમાં શી તપાસ કરાવે?”

“જુવો, ભાઈ કાંઈ કીકલા નથી. આ તો બધાંને ડરાવવાને વેશ
“ફહાડ્યો. કોણ જાણે ક્યાં ભરાઈ પેઠા હશે અને આપણી પાસે શોધાશોધ
“કરાવી મુકશે. બે લાખ રૂપીઆનો ધણી નાશી જાય નહીં. ભલું હશે તો
“સસરાને કે વહુને મળવા ગયા હશે. પણ ઘરમાં ગોટો ન ઘાલ્યો હોય તેની
“તપાસ પહેલી કરો. આ તો મહારા ભાઈને તમે ઘાલ્યો તે ફહડાવાની

“ યુક્તિ. પણ આપણે ચે એટલું તો સમજાયે. નાકે છી ગંધાતી નથી.”

રાતીચોળ આંખ કરી શેઠ શેઠાણીના લાણી લેઈ રહ્યા અને આખરે બોલ્યા: “ જો આજ હું તહારો નથી, હોં ! તહારા પેટમાં ન બળે પણ મને “ તો બળે.”

આ નાટક લજવાતું હતું અને કણકની પેઠે શેઠને કાંઈક નરમ કરી દેવામાં ગુમાન ફાવી શકી એટલામાં ચંદ્રકાંત આવ્યો.

શેઠ ઉઠ્યા અને એક એકાંત ખંડમાં ચંદ્રકાંતને લઈ ગયા. ગુમાન પાછળ આવી. શેઠ તેને ખારણે ફહાડી ખારણે સાંકળ દેઈ પાછા આવી ચંદ્રકાંત પાસે બેઠા. તેમનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. પુત્રના ગુણ સાંભરી આવ્યા. ધૂર્તલાલને તથા પોતાને હવાલો સોંપી દેવામાં તેણે જે ઉતાવળ કરી હતી તે સાંભરી આવી, પોતે તેને કઠન વચન કહ્યાં એમ લાગવા અને સાલવા માંડ્યું.

“ ચંદ્રકાંત, તું બધું જાણતો હઈશ—હા—તહારા મ્હોં ઉપરથી લાગે “ છે—તને ખબર હશે—મને ફહે—આ એને શું મુઝયું? એના વિના હું “ ઝેર ખાઈશ, હોં ” શેઠ ટેબલ ઉપર માથું કુલ્યું. ચંદ્રકાંતે શેઠને તહાડા પાડ્યા. ડોશીવાળો લેખ કેમ થયો, તે લેખ કરવામાં સરસ્વતીચંદ્રે કેવી હરકત કરી હતી અને લેખની ખાખતમાં તે કેવો અજાણ્યો હતો, શેઠના જ વચનથી તેના મનમાં કેટલું ઓછું આવ્યું હતું, ઇત્યાદિ સર્વ વાત કહી. વાત કરતાં કરતાં સરસ્વતીચંદ્રવાળો કાગળ હવે આપવો કે નહી તે વિચાર કર્યો. ન આપવો તે અપ્રામાણિક લાગ્યું. આખ્યા પછી પાછો માગવો તે ઠીક ન લાગ્યું. આપતાં હરકત એ કે ચિત્ત ફરી જતાં શેઠ એ કાગળને ફારકતીરૂપ ગણી દે અને વહુની રીસ અને સામુનો સંતોષ થઈ જાય—તેનું શું કરવું એ વિચાર થયો, અંતે “ લેઈ લેઈશું ” કરી કાગળ શેઠના હાથમાં મુક્યો. ભોજે લોહીના અક્ષર મોકલ્યા તે વાંચી મુંજને થયો હતો તેવો જ વિચાર કાગળ વાંચતાં શેઠને થયો. ખરી વાત જાણ્યાથી, પુત્રની નિર્મળ વૃત્તિ અનુભવ્યાથી, આંખમાં ખરખર આંસુ ચાલવા માંડ્યાં, ગુમાન અને ધૂર્તલાલ ઉપર તિરસ્કાર અને ધિક્કારની વૃત્તિ થઈ, અને કાગળ એક-પાસે મુકી દીન વદનથી ચંદ્રકાંતને ફહેવા લાગ્યા; “ ચંદ્રકાંત, ભાઈને “ ખતાવ, તું જાણે છે—ગમે તે કર, ભાઈને આણુ, નહી ચાલે.” ચંદ્રકાંતે કાગળ હાથમાં લેઈ લીધો અને ફાડી શેઠના દેખતાં જ ચીરા ઉરાડવા માંડ્યા અને લાંબા ચીરા કરી પાછા તેના કડકા કરતાં કરતાં બોલ્યો:

“ શેઠ, મ્હું કહ્યું કે મને ખબર નથી તે સાચી વાત છે.” કાગળ ફહાતો શેઠે દીઠો, પણ સર્વ વ્યાપારરોધી ચિત્તવિકાર મનોવ્યાપી થઈ જવાથી

તે વીશે વિચાર ન કર્યો, પ્રશ્ન ન પુછ્યો. ચંદ્રકાંત ઉકળતા હૃદયમાંથી ઉભરા ઉપર ઉભરા ફહાડી બાકી ન રહે એમ ડરવગર બોલવા લાગ્યો અને કાગળના ચીરા કર્યા તેમ જ શબ્દે શબ્દથી શેઠના પસ્તાતા અંતઃકરણના ચીરા કરવા લાગ્યો:

“ શેઠ આપ તો મહોટા માણસ છો. પણ આપણાથી નહાનાં માણસ
 “ હોય તેની ચિંતા પણ કરવી જોઈયે. પુત્રને પરણાવવા ઇચ્છો તો પરણ-
 “ નાર જોડું એક બીજાપર પ્રીતિ વધારી મુખી થાય તે પણ આપે
 “ ઇચ્છવું જોઈયે. નિર્મળ કુમુદસુંદરીપર આરોપ મુકી પુત્રના હૃદયમાં
 “ કટાર ખોસ્યા જેવું કર્યું—તેની વેદના એ દમ્પતીને હવે કેટલી થશે તે
 “ ઇશ્વર જાણે ! વરકન્યાની પ્રીતિ વધે ને માબાપથી ન ખમાય એ તો
 “ વિપરીત જ. પણ આપ શું કરો ? ઇશ્વરનું કર્તવ્ય એવું જ. અપર માના
 “ હાથમાં ગયેલા પિતાનો પુત્ર સુસ્થ રહ્યો સાંભળ્યો નથી. ખરી વાત છે
 “ કે છોકરાં કરતાં સ્ત્રી વધારે હોય જ. સરસ્વતીચંદ્ર કેટલો નિર્દોષ છે તે
 “ આપના મનમાં શાનું વસે ? પિતાની મહારાપર પ્રીતિ નથી એ વિચારે
 “ તેને ઘેલો બનાવી મુક્યો અને ઘર છોડી તે ગયો ! એ ઘોડાની ગાડીમાં
 “ એસનારો, ખૂટ મોજાં વિના ન ચાલનારો, આપની શ્રીમંતાઈનાં વૈભવમાં
 “ વસનારો—તે આજ સાધારણ વેશે નિરાધાર એકલો અપ્રસિદ્ધ કોણ
 “ જાણે ક્યાં ભટકતો હશે ? સલાઓ ગળતવનાર, વિદ્વાનોનો માનીતો,
 “ મહારા જેવા કેટલાક નિરાધારનો આધાર, તે આજે ક્યાં હશે ? શેઠ,
 “ એને ધ્રુવજીના જેવું થયું. અરેરે, કુમુદસુંદરી જાણશે ત્યારે તેને શું થશે ?
 “ શેઠ આપના ઘરમાંથી દીવો હોલાઈ ગયો. પણ આપને શું ? ”

“ એક વાત આપને ફહેવા જેવી છે. એક બાબુ અને તેની સ્ત્રીને
 “ ઘણી પ્રીતિ હતી. એક બીજાથી તેમનાં ચિત્ત જુદાં જ ન હતાં. તેમના
 “ ઘરમાં એક થાંભલાપર ચકલીનો માળો હતો. તેમાં ચકલી ચકલી રહે
 “ અને આનંદ કરે. ચકલીએ ઈંડાં મુક્યાં અને બચ્ચાં થયા તેની બે જણ
 “ બહુ સંભાળ રાખે. એક દિવસ ચકલી મરી ગઈ. ચકલે બીજી ચકલી
 “ આણી. બે જણાંએ મળી બચ્ચાંને ધક્કેલી ફહાડ્યાં અને ઉડવા સરખું
 “ ન શીખેલાં બચ્ચાં જમીનપર પડી મરી જત પણ પેલી સ્ત્રીએ ઝીલી
 “ લીધાં. તેમનો વિચાર કરી તે પોતે રોવા લાગી. બચ્ચાંને છાતી
 “ સરસાં ધરી રાખે ને રુવે.”

“ એટલામાં બાબુ આવ્યો. સ્ત્રીને રોવાનું કારણ પુછ્યું. તેણે ન કહ્યું.
 “ ઘણું કર્યું ત્યારે બચ્ચાં બતાવ્યાં, તેમનો ઇતિહાસ કહ્યો, અને બોલી—આ
 “ પક્ષિયોમાં બચ્ચું તેવું જ માણસમાં પણ કેમ ના બને ? દેહનો ભરોસો

“ નથી અને તમારી આજ મહારાપર પ્રીતિ છે પણ મહારા પછી આ
“ હુમળાં બાળકનું શું થશે તે વિચારથી મને રોવું આવે છે. ધણીએ
“ ઘણું આશ્વાસન કર્યું પણ સ્ત્રીને વિશ્વાસ ન જ આવ્યો.”

“ પળેપળ જય તેમ સ્ત્રી રોતી જય અને આંસુ આંખમાં માય
“ નહીં ! ‘હાય, હાય ! આ બાળકનું શું થશે ?’ એ જ વિચાર ભરાયો.”

“ આખરે ધણીએ કહ્યું કે ન કરે નારાયણ ને એવો સમય આવે
“ તો છોકરાંને ફેલેને કે આ થાંભલા આગળ મને આશી આ વાત
“ સંભારી આપે-શું તહારી પ્રીતિ ભુલાય એવી છે ?”

“ દિવસ ગયા અને બાઈ લાગ્યશાળી તે સૌભાગ્યવતી ગુજરી
“ ગઈ બાબુ ફરી પરણ્યો. પ્રથમની સ્ત્રીથી એક છોકરો ને છોકરી હતાં.”

“ નવી વહુએ હળવે હળવે કાન ભંભેરવા માંડ્યા. નવી તો ફરીયાદી
“ કરે-છોકરાંનું ખોટું ખોલે, પણ નમાયાં બાળક-તેમનાથી માનું ખોટું કેમ
“ બોલાય-ફરીયાદી કેમ થાય ? આખરે નવીએ બાપને ભરવ્યો અને ફેલે કે
“ આ છોકરાં ભેગાં મહારાથી નહીં રહેવાય-ગમે તો એ કે ગમે તો હું.”

“ ખરું ! સ્ત્રી હોય એટલાં નમાયાં છોકરાં હોય ? છોકરાંનું તો ગમે
“ તે થાઓ ! સ્ત્રી ક્યાં જાય ? બાબુએ બાળકને બોલાવી કહ્યું કે મહારે
“ હવે તમે નહીં-જસ જાઓ.”

“ છોકરાંનાં મહો દયામણાં થયાં પણ દયા કોને આવે ? ‘બાપા
“ ક્યાં જઈયે ?’ કરી વહીવે મહોયે પુછ્યું. બાપા કોના ? રાક્ષસે કહ્યું-
“ મને, શું પુછોછો ? જાઓ ગમે ત્યાં. પડો ખાડામાં.”

“ રોતાં રોતાં નિરાધાર છોકરાં બારણા આગળ આવ્યાં. દૈત્યને
“ દયા ન જ આવી.”

“ એટલામાં છોકરી જરા ડાહીલી હતી તેને માનું કહ્યું સાંભરી
“ આવ્યું અને ભાઈને રોતી ફેલે ‘ભાઈ, ચાલ આટલું માનું કહ્યું
“ કરીયે.’ બેજણ પાછાં આવ્યાં.”

“ કેમ પાછાં આવ્યાં-જાઓ ?” “ બાપે ઘાંટો ફેલાવ્યો.”

“ ઝડીતી ઝડીતી થરથરતી બાળકી બોલી:-“ બાપા, અમે જઈયે
“ છીયે પણ માયે કહ્યું હતું કે આ વખત આવે તો બાપાને એક વાત
“ ફેલેને તે કહીયે તો સાંભળશો ?”

“ દૈત્યને દયા આવી અને સાંભળવા હા કહી.”

“ છોકરાંએ ચકલીની વાત અને મા રોઈ હતી તે કહી બતાવ્યું.
“ બાપનું અંતઃકરણ ઓગળ્યું, ભૂતકાળ સાંભરી આવ્યો, આપેલું વચન

“ મન આગળ તરી આવ્યું, છોકરાંને રોતો રોતો બાઝી પડ્યો અને
“ ઘરમાં રાખ્યાં.”

“ શેઠ આપને પણ આ બાબુના જેવું થયું છે. પણ સરસ્વતીચંદ્રને
“ ચંદ્રલક્ષ્મીએ કાંઈ કહી મુક્યું નથી—તે બીચારા ગયા, અને મનાવાનો
“ અવકાશ પણ તમારે નથી.”

“ આપના મનમાં એમ આવ્યું કે એ પૈસાને લીધે આપનો
“ સગો છે ! હવે એ સગપણ નથી. આપ એને મન બાપ છો—આપને
“ મન એ પુત્ર નથી. હોય, એમ જ હોય તો !”

“ શેઠ, આપના ઘરમાંથી એ ગયો તેની કાંઈ ફીકર કરશો નહી.
“ એને સોંપેલી અને બીજી વસ્તુઓ—ઘરની સંભાળજો. ઘરમાંથી કાંઈ
“ ગયું લાગે તો મને ફેહજો. હું ભરી આપીશ.”

“ શેઠજી, જાઉં છું. આપ મહોટા માણસ છો. વધારે ઓછું બોલાઈ
“ ગયું હોય તો ક્ષમા કરજો. રજા લેઉં છું,”

બોલતાં બોલતાં ચંદ્રકાંતે પાઘડી પહેરી. ઉઠ્યો, અને ચાલવા માંડ્યું.
શેઠ હાથ પકડી તેને બેસાડ્યો.

“ ચંદ્રકાંત, ચંદ્રકાંત, આમ શું કરે છે ? મને એનો પત્તો આપ.
“ તું મહારું ખશી ગયેલું કાળજી ઠેકાણે આણ્યું છે. હવે પુત્રવિયોગથી
“ ફરી ખસશે તો પછી ઠેકાણે નહી આવે—હો.”

“ શેઠ, ઘરમાં છે ઠેકાણે લાવનાર. હું ખરેખર કહું છું કે મને
“ ભાઈની ખબર નથી. મને ખબર હત તો હું આમ જવા ન દેત. હું
“ મહારી મેળે હવે એને શોધાશે એટલું શોધીશ, એના જેવો થઈને
“ આથડીશ, મરજી પડે તે કરીશ. એમાં કોઈને શું ? આપ હવે આનંદ
“ કરો—ઘરમાંથી કાંટો ગયો—એની કનવા ફહાડી નાંખો. મહારું હૈયું ભરાઈ
“ આવ્યું છે—ખસ હવે મને જવા દો.” શેઠનો હાથ તરછોડી નાંખી બારણું
ફટાક ઉઘાડી ચાલતો થયો. ગુમાન બારણામાં પેઠી.

શેઠ ઘેલા જેવા બની લવતા હતા—“ દુઃખી હું તેથી કોને શું ?”
“ હું ! શું એમ જ ? શું તું દુઃખી તેનું મને કાંઈ નહીં ?”—“ દુઃખી હું
“ તેથી કોને શું ? ” “હું !”—“ નહીં જોવું—નહી રોવું—અફળ આંસુ ન શીદ
“ દહોવું ? ” “ પિતાજી, રોવું તે શાને ? ”—“ ભુલી જઈને જનારાને ”—
“ દુઃખી હું તેથી કોને શું ? ”—હું—મહારો જ વાંકસ્તો ”—“ ચંદ્રકાંત,
“ મહારો ભાઈ મને આણી આપ.” જુવે તો ચંદ્રકાંત ન મળે.

“ ભાઈ, ભાઈ !”

ગુમાન પાસે આવી ઉભી—“—ભાઈ તો ગયા.” ગુમાનને દેખતાં
જ શેઠ ઉઠ્યા અને એક બે લાતો એવી મુઠ્ઠી કે ગઈ ગરબડતી આવે અને

ખારણા ઉપર અથડાઈ પડી ગઈ. “ હાં હાં,” કરતો ધૂર્તલાલ અને બીજાં માણસો અંદર આવ્યાં.

હાથથી વાત ગઈ લાણી ભાઈજીને શેઠની વૃત્તિને અનુકૂળ થઈ ગયાં અને સરસ્વતીચંદ્રની શોધ બાબત શેઠની સર્વ આજ્ઞાઓ દેખીતી પળાવા લાગી. પવનના ઝપાટા આગળ નમી જઈ ઝપાટો પાછો વળતાં ઉભું થતા ઘાસની વૃત્તિ સર્વેએ અનુસરી. તરત સહ શેઠને વશ થઈ ગયા. દિવસ જવા માંડ્યા, માણસો ઉપર માણસો શોધમાં રોકવા છતાં અને દ્રવ્યનો વ્યય નિરંકુશ થવા છતાં પત્તો ન લાગ્યો, અને એવી રીતનાં ઘણાં કારણોથી શેઠ હળવે હળવે શાંત થયા અને ગુમાન નિર્ભય બનવા લાગી. શેઠ જે માણસોને મોકલતા તેમને દ્રવ્ય આપી, લાલચ આપી, સમજાવી, છેતરી, શેઠની ઇચ્છાનો અમલ કરવામાં શિથિલ કરી દેતી અને શેઠને કાને એમ જ જતું કે અદ્ભુત શોધ નિષ્ફળ બન્ય છે.

ચંદ્રકાંતે પણ શોધ કરવામાં બાકી રાખી નહી. પોતાનો ઉલારો નરમ પડતાં શેઠપર દયા આવી; પણ તેના ઘરનો તાલ જોઈ પોતાની જ શોધ ઉપર આધાર રાખ્યો.

એક દિવસ “ધિ બોમ્બે લાઈટ” વાળા બુધ્ધિસાહેબની ચીઠ્ઠી ચંદ્રકાંત ઉપર આવી. તે તરત સાહેબપાસે ગયો. એ પત્રના તંત્રી ઉપર પરદેશના પત્રો આવતા તેમાં એક પત્ર સરસ્વતીચંદ્રના અક્ષરનો હતો. બુધ્ધિસાહેબે એ અક્ષર ચંદ્રકાંતને બતાવ્યા. ચંદ્રકાંતે અક્ષર ઓળખ્યા, ભાષા ઓળખી, વિચાર ઓળખ્યા, અને તેના હર્ષનો પાર રહ્યો નહી. પત્ર ઉપરના પરખીટીયાપર ટપાલની છાપ હતી. છાપમાં “સુવર્ણપુર” હતું. આ શોધ ગુપ્ત રાખવાનો સાહેબ સાથે મંત્ર કરી, ચંદ્રકાંતે સુવર્ણપુર જવાનો વિચાર કર્યો. સુવર્ણપુરના અમાત્યને અને વિદ્યાચતુરને સંબંધ હતો એટલે અમાત્ય ઉપર લલામણુ લેવા પ્રથમ રત્નપુરી જવાનું ઠરાવ્યું. ઉત્સાહના વેગમાં આંખ મીચાઈ બંધ થાય એટલી વારમાં રત્નપુરી પહોંચ્યા જેવું લાગ્યું.

વિદ્યાચતુર અને ગુણકુંડરી બન્ને જાણે સરસ્વતીચંદ્રના મિત્રનો ઘણો સત્કાર કર્યો; સરસ્વતીચંદ્ર બાબત ઘણી જિજ્ઞાસા અને ઘણો ખેદ બતાવ્યો. ચંદ્રકાંતે શેઠની અને ગુમાનની સર્વ વાર્તા કરી, પોતાના મિત્રનું ઉત્કૃષ્ટ હૃદય સ્નેહ અને દુઃખે ઉત્પન્ન કરેલી કવિત્વશક્તિના બળથી તાદૃશ્ય ખરું કર્યું; અને સાંભળનાર દમ્પતી તેમાં લીન થઈ દુઃખમય બની ગયાં, સરસ્વતીચંદ્રની મનોવૃત્ત જોઈ અદ્ભુત આશ્ચર્યમાં પડ્યાં, તેના ભાણી સ્નેહની ભરતી થતી અનુભવવા લાગ્યાં,

અને એ સર્વ છતાં “એણે આમ કરવું જોઈતું ન હતું” એવું કહેવામાં
 આશંકા એમાંથી એકેયે ન ધરી. વિદ્યાચતુરે કહ્યું: “ચંદ્રકાંત, મહારે કહેવું
 “જોઈએ કે આપણી ઈંગ્રેજી વિદ્યામાં એક જાતનો દોષ છે અને તે એ કે
 “માણસની વિચારશક્તિને તે ઉદ્ધત બનાવી મુકે છે. આ ગુણ આખી
 “પાશ્ચાત્ય^૧ વિદ્યાનો છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. અસંતુષ્ટવૃત્તિ સર્વ પાશ્ચાત્ય-
 “પ્રવૃત્તિનું મૂળ છે, તે પ્રવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરે છે, વધારે છે, અને દૃષ્ટિમર્યાદાના
 “જેવી ફળપરંપરા દેખાડે છે. એ વૃત્તિથી માણસ ફળ પ્રાપ્ત કરવા ઉતાવળું
 “બને છે અને અધીરું થાય છે. સ્વાભાવિક માર્ગે ફળ મેળવતાં વાર લાગે છે
 “તે આ વૃત્તિને પ્રતિકૂળ થાય છે. એક જ ફળ શોધી એસી રહેવાનું નહી,
 “પણ ફળ ઉપર ફળ ઓળ્યાં કરવાનાં અને તે પણ આટલી ઉતાવળથી એટલે
 “આ વૃત્તિવાળાં મન સટોરીયા જેવી પ્રકૃતિવાળાં થઈ જાય છે. ભૂતકાળનો
 “અનુભવ શોધ્યા વિના, વર્તમાન સ્થિતિ જોયા વિના, આતુર મન લવિષ્ય
 “શોધવા નીકળે છે અને સાધન વિના ફળ ઇચ્છે છે ! વર્તમાનથી અસંતુષ્ટ
 “ચિત્ત દૃષ્ટિ આગળ અકસ્માત્ ઉડતું લવિષ્ય ઝડપે છે અને એ લવિષ્યની
 “પાછળ ઉલેલું લવિષ્ય દૃષ્ટિએ અચિંત્યું પડતાં કંપારી ખાય છે. સરસ્વતી-
 “ચંદ્ર આનું એક દૃષ્ટાંત છે. જુવો એમનો જગત છોડી જગત જોવાનો
 “રસ્તો ! જુવો એમનો દ્રવ્ય છોડી પરાર્થ કરવાનો રસ્તો ! તેની અવસ્થા
 “અત્યારે કેવી દયાપાત્ર થઈ હશે તે જોશો ત્યારે મહારું કહ્યું સિદ્ધ થશે.”

“આજ કાલના જુવાનો સહનશીલતાને દાસત્વ ગણે છે, પરવિચારને
 “વશ થવામાં શૌર્યહીનતા ગણે છે, પોતાના તરંગ પ્રમાણે જ ચાલવાની
 “સ્વતંત્રતા શોધે છે, મનની વાત બહાર ફેલાડવામાં અને સાકાર કરવામાં
 “વીરત્વ માને છે, અનુભવને હસે છે, નિવૃત્તિને ધિક્કારે છે, અને વૃદ્ધાચારને
 “ક્ષુદ્ર કહ્યે છે. ઘણાક પિતાઓ લક્ષ્મીનંદન પેઠે બોલતા હશે, પણ તેટલા
 “ઉપરથી આ પ્રમાણે કરનાર તો તમારા મિત્રને જ દીઠા. ખરેખર, મૂર્ખમાં
 “મૂર્ખ માણસો વચ્ચે ચાસ ચસાય નહી એમ રાખી તીખા, અભિમાની,
 “અને દુષ્ટ ઉપરીના હાથ નીચે એ વર્ષ નોકરી કરવી પડે, દુષ્ટ વચ્ચન સાં-
 “ખવા પડે, અને ટુંકામાં દાસત્વનો અનુભવ થાય તો જ તમારાં મુંબાઈગિરાં
 “માણસો ઠેકાણે આવે ! આવા દાસત્વમાં કાંઈ દોષ નથી એમ નથી પણ
 “પારકાં માણસોને, અનુભવને, અને સ્થિતિને વશ કેમ રહેવું—પોતાના
 “મનની વૃત્તિને પરવશ કેમ રાખવી—એ શીખવું પણ આવશ્યક છે.”

સ્વતંત્ર પ્રકૃતિનો ચંદ્રકાંત આ અનુભવનું અભિમાન જોઈ રહે એવો નહતો. પરંતુ મિત્રનો શોધ કરવામાં વિદ્યાચતુરની સહાયતાની જરૂર હતી; એ પોતાની બળેલા હૃદયની દાઝ ફેલાડે છે એ ભાન હતું; ઇત્યાદી ઘણાંક કારણોએ ચંદ્રકાંતને પરવશતાનો ધર્મ શીખવ્યો અને એના પીશેલા ઓઠને સમો કયો. મિત્રની શોધ કરવાની જરૂર ન હત તો તો ચંદ્રકાંત વિદ્યાચતુરને ઉત્તર આપત જ-સરસ્વતીચંદ્રને મૂર્ખ લેખવાનો પ્રયત્ન ઈંદ્ર ઉતરીને કરવા લાય તો તે ચંદ્રકાંત સહી શકે તેમ ન હતું. પણ મિત્રસંયોગની આતુરતાએ આ સહનશક્તિ ઉત્પન્ન કરી.

વળી વિદ્યાચતુરે કહ્યું: “ચંદ્રકાંત, થનાર તે થયું. હવે દાઝમાં “ ઉપર ડહામ દેવો યોગ્ય નથી. હવે તો તમે એમને શોધી ફેલાડો. “ આ સાહસથી સરસ્વતીચંદ્ર શીખાશે અને તેમનું કાળજી ઠેકાણે આવશે. “ મહારા રાજ્યમાં મુખ્ય ધર્માધિકારીની જગા બે ચાર માસમાં ખાલી “ પડશે ત્યાં એમનો જોગ થઈ શકશે. મહારી કુસુમનો વિવાહ હજી “ કંઈ કયો નથી અને એમને દેવા હું બહુ ખુશી છું. એ દ્રવ્યહીન હશે “ તેની મહારા મનમાં ચિંતા નથી. પણ આટલી સરત તો ખરી કે એમણે “ કંઈ પણ ઉદ્યોગમાં પડવું જોઈએ. ઇચ્છા હશે તો તો હું ઉદ્યોગમાં “ પાડીશ. પણ આમ આથક્યાં કરે તો તો મહારાથી કંઈ ન થાય.”

ચંદ્રકાંત ક્રોધને ડાળી રાખવા વ્યર્થ પ્રયત્ન કરી જોડ્યો: “ પ્રધાનજી, “ આપનો બહુ ઉપકાર માનું છું. પણ જે શાણપણ આપ ઇચ્છો છો એ “ મહારા મિત્રમાં આવે એમ નથી-તેમાં આપની સરત પાળવાને સારું “ તો આવતું હોય તોયે ન આવે. કુસુમચંદ્રીનો હાથ મેળવવા સારું એ “ કંઈ પણ સરત પાળે ને દહાડે વળે તે માનવું નહી. દુઃખ એને “ નરમ કરશે એ હું ધારતો નથી. આપ જેને ફાટેલું મગજ ફેલો છો “ તેવું એનું મગજ વધારે દુઃખથી વધારે ફાટેલું થશે. વાસ્તે આપને “ જે બીજે વિચાર કરવો હોય તે ખુશીથી કરવો. આપની ઇચ્છેલી “ યોગ્યતા એનામાં નહી આવે એ હું ખાતરીથી કહું છું. મહારે તો માત્ર એમને “ શોધવામાં આપની સહાયતા જોઈએ છીએ તે આપી શકો તો કૃપા ન “ આપો તો તેમ કરવા સ્વતંત્ર છો. આજ સાંજે મહારે નીકળવું જોઈએ.”

ચંદ્રકાંત નિર્ધન સ્થિતિમાં ઉઠ્યો હતો, પણ પથરની ભૂમિમાં રસ્તો ફરી ફેટલાડે છોડે ઉગી નીકળે છે તેમ આપત્તિઓને ન ગણી એણે પોતાનો ઉન્નત માર્ગ ફરી દીધો હતો. પોતાના ઉપર પડેલા નિર્ધનતાપી પથરને ફાટી પરાક્રમથી ઉઘો ઉઘો હતો. તેને આશ્રયમાં આશ્રય માત્ર સરસ્વતી-

ચંદ્રનો હતો અને તે આશ્રય નહાનોસુનો ન હતો, પરંતુ સરસ્વતીચંદ્ર પોતાની મેળે જ સહાયભૂત થઈ પડે ત્યારે જ તેનો આશ્રય ચંદ્રકાંત સ્વીકારતો. ચંદ્રકાંતે કાંઈ માગ્યું છે એ વારો આવ્યો ન હતો. દુઃખ ખમી, હરકત લોગવી, એસી રહેવું એ હા, પણ ચંદ્રકાંતનો આત્માલિમાની ચિત્તોદ્રેક નમ્યું આપે તેની ના હતી. ધનાઢ્ય અને પોતાનાથી વધારે વિદ્વાન ઉપકારક મિત્રપાસે તેની મિથ્યાપ્રશંસા (ખુશામત) કરવી તો શું પણ પ્રિયવચન ફહેવું તે પણ તે સમજતો ન હતો. આ નિઃસ્પૃહી સ્વતંત્રતાને લીધે સરસ્વતીચંદ્રની તેનાપર અનુપમ પ્રીતિ થઈ હતી. પરંતુ વિદ્વાન અને ઉચ્ચ પદવીએ ખડોએલા પણ દાસત્વના જ સંસ્કારવાળા વિદ્યાચતુરને આ સર્વ અપરિચિત હતું. ઇશ્વરના તરફથી જેમાં દોષ ન આવી જતો હોય એવા વિષયમાં મ્હોટાનું મન રાખવું એ તે આવશ્યક ગણતો હતો. પરવૃત્તિનું અનુસરણ કરવું અને લોકાચારથી વિરુદ્ધ ન દેખાવું એ કળાઓ સંપાદ્ય ગણતો હતો. પોતે પણ ઉચ્ચ પદવીપર હતો; એટલે અનુકૂળ ઉત્તર જ સાંભળવાનો અભ્યાસ હતો, ઇચ્છા દર્શાવતામાં જ તેને આજ્ઞા ગણી અનુસરનાર વર્ગ જ એની દૃષ્ટિમર્યાદાને ભરી રાખતો, અને ઉઘાડી આત્મપ્રશંસા થવા પોતે ન દેતો તોપણ પરપ્રશંસાના પ્રવીણ અને પ્રધાનની પ્રીતિ ઇચ્છનાર અધિકારીયો, ‘ આ ગુણ તમારો છે અને તે આવો સારો છે ’ એમ ઉઘાડું ફહેવાની રીત છોડી દઈ, પ્રધાનને પોતાના કીયા ગુણનું લાન છે એ શોધી ફહાડી, એકલા તે ગુણની પ્રશંસા કરતા, પ્રધાને કરેલાં કંઈ કંઈ કાર્યોમાં દક્ષતા અને અપૂર્વતા બતાવી આપતા, અને પ્રધાનનાથી ઉલટી રીતિએ ચાલનારને હસી ફહાડતા. પ્રશંસાના કરતાં આ સર્વની અસર વધારે થતી અને સાવધાન છતાં પ્રધાન ભુલ ખાઈ ઘણી વાર એમ કહ્યપતો કે મહારી ખુદ્દિ સર્વમાન્ય છે. આવા આવા સંસ્કારોના અભ્યાસીને ચંદ્રકાંત જેવો ઉત્તર આપનાર મળતાં નવીનતા લાગી, મૂર્ખતા પ્રત્યક્ષ દેખાઈ, ઉદ્વેગતા મૂર્તિમતી થઈ જણાઈ, અને ખાલિશતા અને અવિનીતતાના અવતારનું દર્શન થયા જેવું થયું. પણ એનો ઉપાય ન હતો. ચંદ્રકાંત પોતાના હાથ મિથ્યેનો માણસ ન હતો. ‘ એને શું કરવું? શું ફહેવું? ફહેવું ત્હોંયે નિરર્થક! હશે! આપણે શું? કોઈ વખત ખત્તા ખાશે ત્યારે ઘણોયે ઠેકાણે આવશે. —

उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे नरे

पश्य वानरमुखेण सुगृही निगृही कृता ॥’

એ વિચાર કરી શાંત પડી મનમાં પુષ્કળ હસ્યો. “ આની સાથે શું “ બોલવું? ” એમ જ લાગ્યું. “ આ મુંખાઈગરી માંકડાની જાત! તે વળી

“ કાંઈ મોઝે ચડી ! એને તો છંછેડવી જ નહીં ! પેલા પારસીની આટલી
 “ આગતાસ્વાગતા કરી ત્યારે મૂર્ખે બધી ખાનગી વાતચીત પણુ વર્તમાનપત્રમાં
 “ છપાવી - એ અને આ બેયે જાતલાઈ જ ! જગતને શીખામણુ આપવી
 “ એ કાંઈ મહારું કામ નથી.” જાતિસ્વભાવ બુદ્ધી રાજકીય વ્યવહારી
 બે વક્ષમાં વેણુ કલાં હતાં તેનો ઉતાર કરવા લાગ્યો - તે પાછો પોતાની
 પ્રકૃતિપર આવ્યો અને દ્વંદ્વ દાંડી હાલવતે અમૃત લહાવા લાગ્યો:

“ ચંદ્રકાંત, તમે જોડું ન લગાડશો. તમારા મિત્ર તે મહારા પણુ
 “ એકવાર સંબંધી હતા અને હજી પણુ મહારું ચિત્ત તેમને વાસ્તે
 “ બળે છે. પણુ આટલું તો તમે પણુ સ્વીકારશો કે એમણે છેક આમ કરવું
 “ જોઈતું ન હતું. હશે ! ઈશ્વરેચ્છા આગળ એ શું કરે ? તમે એમને પાછા
 “ મળો તોપણુ હવે એ તમારું કહ્યું માની નહી શકે અને મહારો સંદેશો
 “ મહોંચાડશો તો કાંઈક એમને અસર થશે જાણીને મેં તમને કહ્યું. પણુ
 “ એમનો સ્વભાવ તમે વધારે સારી રીતે જાણો, માટે યોગ્ય લાગે તે
 “ ખુશીથી કરવું. સાંજસોરી સહિ વ્યવસ્થા થશે.”

તોફાની સમુદ્રતરંગઉપર નૌકાપતિએ તેલ દોળ્યું કે તરત જ તરંગ
 શાંત પડ્યા અને તે ઉપર નૌકા નીરાંતે સરવા લાગી. ચંદ્રકાંત ધીરો
 પડ્યો. આવે સમયે મિત્રપર થયેલી ટીકા ન સંજાઈ તેથી વધારે ઓછું
 જોલાયું તેની પ્રધાન પાસે ક્ષમા માગી. તે વિજ્ઞાપિને પોતે સ્વીકારે છે
 કે નહી તે જાણવવાની જરૂર ન લાગી હોય, તરવતઃ ઉત્તર દેવો ન
 હોય, અને સામો માણસ તે ન કળી જતાં શાંત પડે એવા ઉત્તર
 સ્હેજ વિષયમાં પણુ આપવાના પરિચયવાળો શબ્દવ્યવહારી હસ્યો
 અને જોડ્યો: “ કાંઈ હરકત નહી, એમાં ક્ષમા શાની માગો છો ?” નિઃસ્પૃહી
 ચિત્તમાં આ ધ્વનિ જવા પણુ ન પામ્યો; પ્રતિધ્વનિરૂપે પાછો ઉછળ્યો
 પણુ નહી; ચિત્તની બહાર કંઈક ખુણે જોયલે કોણુ જાણે ક્યાં ગડબડતો
 ગડબડતો છાનોમાનો સરી ગયો. સંધ્યાકાળે એક મહોટા શીગરામમાં
 બેસી ચંદ્રકાંત નીકળ્યો અને તેમાં મુતો મુતો મિત્રના વિચાર કરતો
 કરતો મુવર્ણપુર ભણીને પન્થે વળ્યો.

નવીનચંદ્રનું નામ બુદ્ધવરસાહેબપર આવેલાં પત્રોપર હતું પણુ
 નવીનચંદ્ર તે સરસ્વતીચંદ્ર હશે જ કે નહી તેની ખાતરી ન હતી; નવીનચંદ્રના
 આપનું નામ ખબર ન હતું. તેનું શીરનામું ખબર ન હતું; તે છતાં હશે તો
 કાગળ આપડતો આપડતો પ્હોંચશે કરી એક કાગળ લખ્યો. તે જ
 નવીનચંદ્રને પ્હોંચ્યો અને તે જ કુમુદમુંદરીના હાથમાં આવ્યો હતો.

ચંદ્રકાંતની વાતો નહાની કુસુમસુંદરીએ માખાપની પાછળ એશી છાનીમાની સાંભળી લીધી હતી અને ચંદ્રકાંતના શબ્દેશબ્દ બાળક મેધાવિનીએ એ ચાર પત્રોઉપર ચિત્રી ફેલાડ્યા હતા. ટપાલમાં જાય તો પ્રમાદધનના હાથમાં જાય માટે સંગાત શોધી વનલીલાદ્વારા પત્રરાશિ પહોંચાડાવ્યો હતો.

વાંચનાર ! હવે તહારી સ્મરણશક્તિની કમાન જરીક ફેરવ. સુવર્ણપુરનો સંસાર ભુલી સરસ્વતીચંદ્રનો સંસાર જોવા આપણે ઘડીક મુંબાઈ અને રત્નનગરીનાં સ્વપ્ન જોયાં. હવે જગ અને પાછો સુવર્ણપુરના સંસારમાં આવ.

ભૂપસિંહના લવ્ય દરબારમાં લજવાયલા—કલ્પનાને ભરી નાંખનાર—નાટકનો સૂત્રધાર નવા લલકારી ઘેર આવ્યો; તેની મેડીના પ્રધાનખંડમાં અધિકારીવર્ગ પ્રથમ જ લીંડ મચાવી થનાર કારભારી—ઉગતા સૂર્યનો સત્કાર કરવા તરવરતા હતા; એકાંત હીંચકાપર એસી રંક સૌભાગ્યદેવી એકલી એકલી પતિસંપત્તિએ આણેલા આનંદના ઉપરાઉપરી આવતા ઉભરાથી ઉભરાતી મલકાતી દ્વારમાં પેસતા પતિસાથે તારામૈત્રક રચી ગૃહકાર્યમાં લળી; ઉન્મત્ત અલકકિશોરી મહોટા સખીમંડળવચ્ચે પાટઉપર એસી પિતાના દોરનું અનુકરણ કરતી હોય તેમ તડાકા ઘડાકા કરતી હતી અને વાર્તાયુક્તમાં ગાજતી હતી:—તે સમયે કુસુમસુંદરી પોતાની મેડીમાં એકલી બેઠી બેઠી બહેનનો પત્ર વાંચી રોયા વગર આંસુ સારતી તે ચિત્ર, વાંચનાર, હવે પાછું દૃષ્ટિ આગળ ખડું કર. એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં—જાગૃત અવસ્થામાં પણ—એકાએક સંક્રાન્ત થવું એ—ઓ સંસારના પ્રવાસી !—તને પરિચિત છે જ.

પ્રથમ બહેનનો કાગળ વાંચ્યો. વાંચતાં વાંચતાં મુઘ્ધા ગળગળી થઈ ગઈ.

“ શું પ્રિય ચંદ્ર—આ બધું મહારે સારું સોસવું પડ્યું ? શું તમને
 “ હવે પ્રિય કહી શકું નહીં ? મૃતપત્નીને સંભારનાર પતિ શું મરનારીને
 “ પ્રિય નહીં ફેલેતો હોય ? તમે મહારા વીતી ગયા લવમાં પ્રિય હતા
 “ —ઈશ્વરને પ્રિય કહું છું,—પિતાને પ્રિય કહું છું—તેમ સરસ્વતીચંદ્રને પ્રિય
 “ ફેલેતાં શો બાધ ? હવે તે મહારા પતિ નથી; હવે મહારું શરીર મહારા
 “ પતિને જ સોપ્યું છે, મનમાં પણ પતિ જ પતિ છે; પરંતુ હું ઈશ્વર,
 “ માતાપિતા, અને સ્નેહી વર્ગને પ્રિય કહી તેમનું રટણ કરું તે અયોગ્ય
 “ ન હોય તો, સરસ્વતીચંદ્ર, તમારું રટણ કરું તેમાં અયોગ્ય શું ? મહારે

“સારું તમે આટલું ખમો છો-એક સમયે આવો સંબંધ હતો”-એમ વિચાર કરતી કરતી ખાલી જાગળ વાંચવા લાગી. પ્રેમબંધનની જાળમાં ચિત્તવૃત્તિ સરસ્વતીચંદ્ર પાછળ કરોળીઆ પેઠે દોડદોડા કરવા લાગી, આંસુ ખાલ્યાં રહ્યાં નહીં. ટપક ટપક થવા લાગ્યાં, અને પત્ર અધોભીનો થયો. આખરે ટેબલપર માથું મુકી પુષ્કળ રોધ.

કુમુમસુંદરીના કાગળનો અંતભાગ આવ્યો અને ત્યાં આગળ તેણે સમાચાર લખ્યા હતા કે ચંદ્રકાંત સરસ્વતીચંદ્રનો શોધ કરવા મુદ્ધિધન ઉપર વિદ્યાચતુરનો કાગળ લેઈ આવે છે. ગુણસુંદરી (કુમુમસુંદરીની મા) લીલાપુરપાસે આવેલા ભદ્રેશ્વર મહાદેવની યાત્રા કરવા જનાર છે અને તે પ્રસંગે “તને તેડવા મોકલશે માટે ત્હારે સઉની રજા લેઈ તૈયાર થઈ રહેવું” એ સમાચાર પણ આ કાગળમાં હતા. ઉભય સમાચારથી બાળકીના મનમાં કંઈ કંઈ વિચારો થવા લાગ્યા અને વિચારે આંસુ વिसરાવ્યાં.

ચંદ્રકાંતે નવીનચંદ્ર ઉપર કાગળ લખ્યો હતો તે વિચિત્ર હતો, ઈચ્છેજમાં હતો:

“દુઃખી સંસાર: તિથિ, દિવસ ને રાત્રિ સરખાં જ.”

“પ્રિય ચંદ્ર,

“ત્હારે તો ચંદ્રકાંત વિના ચાલે છે પણ ચંદ્રકાંતને ત્હારા વિના “નથી ચાલતું. ચંદ્રકાંતને મુકી ચંદ્ર પ્રતિભોમ^૧ દેશમાં સંતાઈ જાય “તોપણ કંઈ કંઈ ક્રિયાદ્વારા ચંદ્ર જણાઈ જાય છે. મહું ત્હારો અપરાધ “કયોં ન હતો-મ્હારો. ત્યાગ કયોં તે કામ નિર્દય થયું. ત્હારી “પ્રામાણિકતા કેટલી જળવાઈ તે પણ જોવાનું છે-રાત્રે શું કહ્યું હતું “અને પ્રભાતે શું કહ્યું? ઈશ્વરેચ્છા: પણ હજીયે કંઈ કરતાં કૃપા કર. “દર્શનનો-પત્રનો-કાંઈ માર્ગ ફાડાડ. ભાગ્યની સાથે મ્હારે ઘણી “લહડાઈઓ થઈ છે અને તેમાં મને જીતાડનાર તું જ હતો. પણ “હવે તો હરાવનાર તું અન્યો.”

“ત્હારા વિનાનું ભાગ્ય એ જ દુર્ભાગ્ય.”

“ત્વયા सह न यः॥॥ दिवसः स विध्वंसताम्

“प्रमोदमृगतृष्णिकां धिगपरत्र या मानुषे ॥

“એ મકરન્દની દશા ઉપરથી મ્હારી દશા કલ્પજે-અરરરર!

“નિર્દય-તે બધાંની સાથે નિર્દય!”

“ પિતાની દયા નહી, મિત્રની દયા નહી, કોમળ અંતઃકરણવાળીની
“ દયા નહી—આ શી નિર્દયતા ! ”

“ હશે. તું નિર્દય થઈશ પણ તારું અંતઃકરણ નિર્દય થઈ
“ શકનાર નથી. દૃષ્ટાન્ત—જેનો ત્યાગ કર્યો તેનાં જ દર્શન કરવા તું
“ ગયો હોય એમ મને લાગે છે—હવે પશ્ચાત્તાપ કરજે.”

“ દયા અને નિર્દયતા, પંડિતતા અને મૂર્ખતા, મૃદુતા અને
“ કઠિનતા, રસિકતા અને વૈરાગ્ય, એવા કંઈ કંઈ પરસ્પરવિરોધી ગુણો
“ કોઈનામાં ભેગા રહેતા હોય તો તે તારામાં રહે છે.”

“ પણ હરકત નહી. છેલ્લી કૃપા એટલી કરજે કે તું છે ત્યાંનો
“ ત્યાં જ થોડા દિવસ રહેજે. પછી તું સ્વતંત્ર છે. તારી પાછળ
“ આથડવા સરનેલો જીવ તો આથડશે જ.”

“ તારા દર્શનનો ઉત્સુક—

ક્યાં તું તેને ઓળખે એમ નથી ? ”

આ કાગળ વાંચી કુમુદસુંદરીનું હૃદય પાછું ભરાઈ આવ્યું, પણ
એટલામાં નીચેથી જમવા તેડું આવ્યું. આંખો લોહી, સાવધાન થઈ,
કાગળ પોતાના કબાટમાં લુગડામાં વચાળે મુકી, સજ્જ થઈ નીચે
ગઈ. દાદરપર ઉતરતાં ચિત્તે ગાયું:

“ જોયું જોયું જગત બધું આજ, કે સર્વ નકામું રે.”

મેઘધનુષ્યનાં રંગો પેઠે ચિત્તવૃત્તિયોનું આયુષ્ય ટુંકું હોય. પુરુષવર્ગ
જમી રહ્યો હતો. સ્ત્રીવર્ગ જેટલો ભરાયો હતો તે સર્વને અત્રે જ જમવાનો
અલકકિશોરીયે આગ્રહ કર્યો અને તે આજ્ઞા એટલે સુધી પળાઈ કે જમે-
લાંને પણ ફરી જમવાનું સ્વીકાર્યું પડ્યું. આ સર્વ ઉત્સવકાર્યમાં ભળી જતાં
કુમુદસુંદરીનું ચિત્ત ક્ષણવાર પાછું ઠેકાણે આવ્યું અને ઉત્સવ-સંસારી થયું.

સૌભાગ્યદેવીને બુદ્ધિધનની થાળી, અલકકિશોરીને વિદુરપ્રસાદની
થાળી, કુમુદસુંદરીને પ્રેમાદધનની થાળી, વૃદ્ધ જમનાકાકીને દયાશંકર-
કાકાની થાળી; એમ જે જે સૌભાગ્યવતીને પોતપોતાના પતિયોવાળી
થાળીઓમાં જમવાનાં સૌભાગ્ય તૈયાર જ હતાં તેમને વાસ્તે તો કાંઈ ગોઠવણ-
ની જરૂર ન હતી. ખીન્નું જે વિશેષ મંડળ જમનાર હતું તેના ઠામ ગોઠવવાની
ધામધુમ ચાલી રહી હતી. તે ચાલે છે તેટલા અરસામાં પ્રસંગને અનુસરતી
એક ગરબીની કેટલીક કડીયો વનલીલાએ જોડી ફહાડી સૌભાગ્યદેવીને

અતાવી અને અલકકિશોરીએ સઉની આગળ તે ગાઈ બતાવાની આજ્ઞા કરી. “ભણેલી ભાભીને તે ગમે તો જ તે ગરબી ખરી” કરી કુમુદસુંદરીને બોલાવી હતી. કુમુદસુંદરી આવી કે સઉ ખસી ગયાં અને તેને માર્ગ આપ્યો. પાટ ઉપર વચ્ચોવચ નાણુક કુમુદસુંદરી બેઠી અને ગરબીવાળો કાગળ લીધો. તેને એક ખભે હાથ મુકી જળરમાન અલકકિશોરી અને બીજે ખભે હાથ મુકી ક્ષણજિજ્ઞાસુ વનલીલા બેઠી અને ત્રણે જણની આંખો કુમુદસુંદરીના હાથમાંના કાગળમાં નદીયો પેઠે સંગત થઈ. સર્વ સખીયોનું ટોળું આસપાસ પાટ ઉપર તથા નીચે ગુંચળું વળી ભરાયું, સૌભાગ્યદેવી અને જમના પતિયોવાળા પાટલા ઉપર બેસી તેમના ભણી આંખકાન માંડી રહ્યાં, રસોઈયો પણ પળવાર ઉમરા ઉપર હાથમાં થાળી લેઈ અર્ધો વળેલો ઉંચું લેઈ રહ્યો. ત્રણેનું ગાન ઘણે જ ઝીણું અને ધીમે પણ કોમળ સ્વરે કિન્નરકંઠોમાંથી નીકળવા લાગ્યું:

“ ઈશ્વરના ઘરના ખેલ જન શું કરશે રે ?

“ પ્રભુ પુરે જેવું તેલ તેવા દોંપ બળશે રે. ૧

“ વહોં ગયા તે દુઃખના દિન, સુખના આવ્યા રે;

“ દોંન જનને દેતા કલેશ દુષ્ટ ન કાવ્યા રે !

“ કાવ્યો શઠ તે અંતે નહી જ, છદ્ધકડ ખાધી રે;

“ બુદ્ધિબળમાં^૧ મહાત, અધર્મ ! તુજને આપી રે. ૩

“ રૂડો સુવર્ણપુરનો રાજ નીવડ્યો જગતો રે;

“ એનો જુગ જુગ તપજે પ્રતાપ, અમોને છાજજેરે. ૪

“ વનલીલા કહે જોડી હાથ—ઓ દોંનબંધુ રે !

“ આવા સુખનું શાણું^૨ સદૈવ રાખજે સંધું રે. ” ૫

ગવાઈ રહેતા સુધી સર્વ શાંત એકચિત્ત હતાં. ગવાઈ રહ્યું કે સઉની આંખો કુમુદસુંદરીપર વળી. ‘ઠીક જોડાયું છે’ એટલા શબ્દ આનંદભર સુંદરીના મુખમાંથી નીકળતાં સર્વ ઉઠ્યાં, વાતો કરતાં કરતાં પાટલા ભણી ગયાં. એકે ‘કડીયો ઠીક બેસતી આવી છે,’ કહ્યું, બીજી બોલી ‘ના, અર્થ પણ જુગતે જુગતો છે,’ એક જણી વનલીલાપાસે જઈ પુછવા લાગી— ‘અલી—બુદ્ધિબળમાં મહાત આપી—એ કડીનો અર્થ શો?’ વનલીલા ચારે પાસ ઉત્સાહભરે ખેંચાવા લાગી, અને આખરે અલકકિશોરીએ એને ગળે બાઝી ખેંચી લઈ જઈ પોતાની જોડના પાટલા ઉપર બેસાડી પાટ

ખાલી થઈ ગઈ. પાટલા રોકાઈ ગયા, અને સર્વમાં મુખ ભોજન કરતાં છતાં વિનોદવાર્તાની ક્રિયાનું જ ભાન ધરવા લાગ્યાં. તત્ક્ષણજન્ય વર્તમાનના તેજમાં ત્રિકાળસિદ્ધ પદાર્થ એમ જ ભુલી જવાય છે.

પ્રકરણ ૧૬.

બુદ્ધિધન અને સૌભાગ્યદેવી.

મુદસુંદરી નીચે આવી તે પહેલાં સર્વ પુરુષવર્ગ જમી મેડીએ ચઢ્યો અને પ્રધાનખંડમાં ઉભરાયો. બુદ્ધિધન હરતો ફરતો તેણી પાસ સર્વની દૃષ્ટિયો જતી અને તે જેની સાથે વાત કરે કે ખોલે અથવા જેનાં સામું જુવે તે પોતાને ભાગ્યશાળી માનવા લાગ્યા. વિદુરપ્રસાદ પાનનાં ખીડાં જોયવા લાગ્યો. પ્રમાદધન હસતો હસતો હેરાફેરા કરવા લાગ્યો, પોતાના મિત્રોનો સર્વથી અધિક સત્કાર કરવા લાગ્યો, આરામ-આસનપર પડી કંઈ કંઈ હુકમો કરવા લાગ્યો અને કંઈ કંઈ ગપાટા મારવા માંડ્યા. નવીનચંદ્ર કંઈક જવાના વિચારમાં અને કંઈક આ નવા સંસાર જોવામાં પડ્યો હતો અને એક ખુણામાં ગાદી ઉપર પડ્યો પડ્યો સર્વ ચિત્રની છબી મનમાં પાડતો હતો.

અંતે એ વાગ્યા અને સર્વ મંડળ વેરાવા માંડ્યું. શાક્યોપાક્યો અને ભારે જમણુ જમેલો બુદ્ધિધન ઘડીક પોતાના ખંડમાં વિરામ પામવા ગયો અને પ્રમાદધન પોતાના ખંડમાં ગયો. નવીનચંદ્ર ગાદી ઉપર નિદ્રાવશ થઈ ગયો.

દરબાર ભરવાનો સમય તે જ દિવસે પાંચનો બદલી ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાળનો કર્યો હતો અને સાંજે તથા રાત્રે માત્ર ખાનગી મંડળ એકાંતમાં સંન્મત્ર કરવાં ભરાવાનું હતું. પ્રમાદધન અને તર્કપ્રસાદે-સિદ્ધસાધકનો સંબંધ દેખાડી-ચારેક વાગે લીલાપુર જવું અને થયેલા વર્તમાનના સમાચાર કહી તથા થનાર ગોઠવણુ બાબત સાહેબની અનુમતિ લેઈ પ્રાતઃકાળના દરબાર પહેલાં પાછાં આવવું એમ ઠરાવ હતો.

રામભાઉએ તર્કપ્રસાદ સાથે બુદ્ધિધન ઉપર કેટલીક અયોગ્ય માગણીવાળો સંદેશો મોકલ્યો હતો અને તે પ્રમાણે અનુવર્તન નહીં થાય તો સાહેબને ઉધુંચતું ભરવવાની ધમકી આપી હતી. દરબારનો સમય બદલવાનું કારણ આ નવી ચિંતા હતી.

બુદ્ધિધન પોતાના ખંડમાં ગયો તો સૌભાગ્યદેવી ઉભેલી. સર્વ ચિંતા તે ઘડીક બુટી ગયો. દેવીનો તેણે હાથ ઝાલ્યો અને આજનો દિવસ કેમ ગાળ્યો એ ખબર પુછી. દેવીએ નીચું જોયું—ઉત્તર દીધો નહી. અમાત્ય બોલ્યો:—“આજનો દિવસ ઉત્સવનો છે અને કાલ પણ ઇશ્વર કરશે તો “આજના જેવી જ જશે. દેવી, હું માંદોમાંદો! બધ્યો હતો તે સાંભરે છે? “કાલ પોશાક મળ્યા પછી પ્રથમ મહારે દયાશંકર કાકાને પગે લાગવું છે— “માતુ:શ્રીને ઠેકાણે કે પિતાને ઠેકાણે હવે એ જ છે.” દેવી ખુશી થઈ.

“લીલાપુરમાં આપણે રૂહેતાં હતાં અને નિર્ધન હતાં ત્યારે આપણે “હારીયે બેઠાં હતાં અને મહમ સાહેબ મેનામાં બેસી જતાં હતાં તે જોઈ “તે શું કહ્યું હતું તે સાંભરે છે? મહે એક મેનો ત્યારે સારુ છાનોમાનો “તૈયાર કરાવી મુક્યો છે. કાલથી ત્યારે રોજ એમાં બેસી પ્રાતઃકાળે રાજે- “શ્વરનાં દર્શન કરી આવવાં. આજનો દિવસ એ એમના અર્જુનદ્વારનો પ્રતાપ.”

દેવી આનંદની સરણીપર પગથીયું ચડી:—“અલક કહેતી હતી “કે કુમુદસુંદરીએ માળીપાસે મહાદેવના આગની શોભા અહુણાં અહુણાંમાં “બહુ વધરાવી છે.”

“આપણે બીજું ખરચ પણ કરવું છે. કુમુદ સમજે છે ઠીક. એમની “અને અલકની ઇચ્છા પ્રમાણે સઉ કરાવવું.”

“હાસ્તો. ભોગ વૈભવ તો બાળકના જ કની!”

આમ દમ્પતી પરસ્પર આનંદ વધારતાં હતાં અને આનંદની પરિસીમા આવવાની હોય તેમ બુદ્ધિધન તેના લણી સ્નિગ્ધ લોચનભર્યો જોઈ રહ્યો હતો એવામાં દેવીનાં અંગ ઉપરથી જ કળી ગયો કે મહારા કુળમાં વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ છે—દેવીની લજ્જા ઉપરથી જ આ વીશે તેની ખાતરી થઈ. આટલા મહોટાં સપુત્ર થવા યોગ્ય બાળકોની દૃષ્ટિ આગળ આ ગુપ્તિનો પ્રકાશ અતિશય લજ્જાકર થશે એ વિચારે દેવીના આનંદમાં રમણીય અમુઝણ લેળવી. આર્ય પત્નીએ રમણીય કારણ ભરી રમણીય ઇચ્છા દર્શાવી અને પત્નીવ્રત આર્ય સ્વીકારી કે “હવેથી ઘરને વન ગણી વાનપ્રસ્થધર્મ જ “પાળવો! ગૃહસ્થાશ્રમ યુવાન બાળકોને જ સોંપી દેવો!” આ ઇચ્છાનો સ્વીકાર થતાં સૌભાગ્યદેવી આનંદના શિખરપર ચડી.^૧ અર્થ માત્ર પુરુષાર્થ છે, પણ કામ ધર્મ અને મોક્ષ સ્ત્રીપુરુષ ઉભયને અર્થ છે. સૌભાગ્ય-દેવીનો કામાર્થ પુરો થયો—કન્યાવસ્થામાંથી મુગ્ધાવસ્થામાં આવતાં તેના મનમાં રમ્ય ઉદ્ધાસ થયો હતો—તેમ આજ યુવાવસ્થાના રમણીય બંધનમાંથી

૧. પશ્ચિમદેશમાં માલ્યસની શીખામણ પરાકાષ્ટાએ પણ જ્યવંત નીવડી નથી.

છુટી પશ્ચિમાવસ્થાના પવિત્ર ધર્મબંધનમાં તે હોંસભરી સંક્રાંત થઈ. મોક્ષનો વિચાર નીરાળો કરવો પડે એ કાંઈ તેને ન હતું. પતિ એ જ મોક્ષ; આ અવતારમાં, આવતા અવતારમાં; પ્રત્યક્ષ જગતમાં; પરોક્ષ સ્વર્ગમાં; ‘અ્યાં’ તે વિચારની અગત્ય શી ?—સર્વત્ર ધર્મર્થ કામમોક્ષમાં પતિ પ્રવાસ કરે ત્યાં છાયા પેઠે પત્ની જાય. તેના ફળલોગમાં પોતાનો ભાગ ખરો જ ! પતિયે ધર્મપત્નીની ઈચ્છાથી કામ તજ્યો—ધર્મ સ્વીકાર્યો. હવે બીજું શું જોઈએ ? જ્યાં પતિ ત્યાં મોક્ષ ! સ્વર્ગમાં પણ પતિ ન હોય તો એ સ્વર્ગ શા કામનું ? આર્યાઓ ગાય છે,

“ પ્રજા બહાલું રે ! વૈકુંઠ નથી જવું !

“ ત્યાં મુજ નન્દકુંવર અ્યાંથી લાવું—? પ્રજા.”

ભરતખંડની પવિત્ર આર્યા ! આ તહારી અભિજાત વૃત્તિ ! એ સૌભાગ્યદેવીમાં દેખાઈ ભરતખંડના અભણ વર્ગને ઉચ્ચ વિચારો પાસે પહોંચાડનાર—સદાચાર વચ્ચે રાખનાર—ભણેલાની વિદ્યા જળવનાર—પેલા ગાંડા-ઘેલા જેવા દેખાતા, મૂર્ખ સુધરેલાના હાસ્યાસ્પદ, કાળખળે અવગણના પામેલા, દ્રવ્યહીન, દશાહીન, દમ્ભહીન, અંતસ્તેજસ્વી શાસ્ત્રીપુરાણીયોની હજારો, વર્ષથી નિર્મળ નદીયો પેઠે વહેતી આવતી કથાઓના રસમાં અજ્યૂપાત થવાથી સૌભાગ્યદેવી ધર્મસંસ્કારી થઈ હતી. પતિ કારભારી થયો લાગ્યો અને તે જ ક્ષણે માગતામાં જ પોતાની ધર્મેચ્છા આમ તૃપ્ત થઈ ! હવે તે પતિની કેવળ ધર્મપત્ની જ બની; સંબંધ અશરીર થઈ ગયો,—પવિત્ર દેવીને આજ સૌભાગ્યની સીમા આવી લાગી: “ આ જ ક્ષણે પતિમુખ જોતી જોતી આનંદમય રહી ધર્મમય રહી મૃત્યુ પામું તો હું કેવી સૌભાગ્યવતી ? સ્વર્ગમાંથી પણ પતિને જ દિવ્ય ચક્ષુથી જોયાં કરું !” આ વિચાર ક્ષણ વાર તેના મનમાં સળગી રહ્યો. અને પ્રકુલ વદનવાળી પતિના પવિત્ર ચરણ સામું તેના હાથમાં હજી પોતાનો હાથ રાખી—કવચિત્ પોતાના આંગળાં થાબડી—નમસ્કાર વર્ષાવતી દૃષ્ટિવડે જોઈ રહી !

પતિચરણ જોતી દૃષ્ટિ અંતર્માં વેળી. નદીમાં શાંત રજનિને સમયે અંધકારને ડોલાવતા સંપરિવાર ચંદ્રમાનું પ્રતિબિમ્બ પડી રહે તેમ પત્નીના હૃદયમાં સુવર્ણપુરનું રાજ્ય ડોલાવતા પતિની મુદ્રા પડી રહી. હવે નવું વરદાન આપ્યા યજ્ઞી માત્ર મનનો જ સંબંધી પતિ રાજ્યતંત્રરૂપ સમુદ્રનું મન્થન કરતો હોય અને પોતે તો બહાર તટસ્થ ઉભી ઉભી માત્ર જોતી હોય એમ લાગ્યું. કાળા તરંગોથી છલકાતી રાજ્ય—કાલિન્દીમાંના શઠરાય—વાસુકીની ફણાવચ્ચે ફણપેઠે ધુધિધન ઉભો હોય, બળ અજમાવી રહ્યો હોય, અને ઓતે તો માત્ર તટપરથી જોનારી ગોપી હોય તેમ, જોટવાંવાળો જમણા

પગનો અંગુઠો ધરતીઉપર ઉંચોનીચો કરતી અને ભેટવું ખખડાવતી સૌભાગ્યદેવી પતિના હાથની અને પગની આંગળિયો ગણતી કંઈક સંભળાય એમ ગણગણતી મનમાં ગાવા લાગીઃ ઘણા વર્ષ સુધી સખીપેઠે વસેલી યૌવનક્રીડાઓ વિદાય થતી હતી તેની પુઠ ભેઈ સ્નેહ-બંધનને બળે રોતી હોય અને તે છતાં નવા પ્રસંગનો, આનંદથી સત્કાર કરતી હોય તેમ મૃગનયનીની વિશાળ આંખોમાંથી હર્ષશોકનાં આંસુ મોતીથી સેરો પેઠે ટપકવા લાગ્યાં. આંસુ આવે છે તેનું ભાન તો તેને હતું નહીં. માત્ર ઉંડા હૃદયમાં ઉંડી પતિની મુદ્રા હતી તેમાં સમાધિસ્થ થઈ, તે શૂન્ય નયનથી પતિચરણ ન્યાળતી, ભાનવિના ઝીણે સ્વરે પોતે જ સાંભળે-પતિ જ સાંભળે-એમ ગાઈ રહીઃ પોતે ગાય છે એ પણ ભાન ન રહ્યું.

“ મેરી ગઈ રે મથનિયાં, મેરી ગઈ રે મથનિયાં, દધિ કેસેં વલોવું ?

(ધ્રુવ.)

“ પાનિ ઓલત ! પવન ઓલત ! ઓલત સખ દુનીયાં !

“ શેષ ઉપર ભુખન ઓલત ! નાગકે નથનિયાં ! મેરી૦ ૧

“ ઝલક ઝલક આવત મહિ, આવત ઉભનિયાં,

“ ડસક ડસક આંસુ આવત; ચોર ગોવર્ધનિયાં ! મેરી૦ ૨

“ પાનિમેં મુખ દેખ દેખ કરત હેં રુદનિયાં,

“ ચંદ્રમાકુ ભોર ભયો ! નંદકે નંદનિયાં ! મેરી૦ ૩

... ...

“ કહત હેં કખીરદાસ, સુનો મેરે મુનિયાં,

“ નંદવર આનંદ ભયો-ગાવત સખ દુનિયાં ! મેરી૦ ૪

“ -મેરી તો ગઈ રે મથનિયાં- મેરી૦” ૫

સ્ત્રીએ બન્દિજનનું કામ કર્યું તે હૃદયવડે સાંભળતો પતિ આનંદ-યોગમાં લીન થયો-વિશુદ્ધ સ્નેહ-શિખર પામ્યો-પળવાર જીવન્મુક્ત જ થયો !

પ્રકરણ ૧૭.

પ્રમાદધન અને કુમુદસુંદરી.

સમયે પ્રમાદધન ક્યાં હતો ? તે શું કરતો હતો ? પુરુષ મંડળ વેરાયું પણ સ્ત્રીમંડળ તો આજ આખો દિવસ અલકદિશોરીની આસપાસ ભમવા સરજેલું હતું. કુમુદ-સુંદરી પણ ત્યાં જ હતી. પ્રમાદધનને અપોરે નિદ્રા ન આવી. તેનું મસ્તિષક નવા સંસારનાં સ્વપ્નોથી તરવરતું હતું.

કુમુદસુંદરી વિનાની મેડીમાં પ્રમાદધનનું રાજ્ય નિષ્કંટક થયું હતું. લણેલી પત્ની ઉપર તેનો આદર ઘણો હતો અને તે કાંઈ પણ ફેટી તો પ્રત્યુત્તર દેવા તેની તાકાત ન રહેતી. પતિનો વિદ્યાભ્યાસ વધારવા અને તેને પોતાના જેવો કરવા પત્ની મથતી—આટલી વાત પ્રમાદભાઈને ગમતી ન આવી. સ્ત્રીની પાસે વિલાસને બદલે વિદ્યાની વાતો તેને મન અસ્થાને હતી. સ્ત્રીની રસિકવૃત્તિ ઉચ્ચ પ્રકારની હતી તે જોઈ સ્નેહ એ નામની પણ તત્ત્વતઃ પશુવૃત્તિમાં જ રમનાર—પશુવૃત્તિ જ સમજનાર—પ્રમાદધન ઘણીકવાર મનમાં કંટાળો પામતો. કોઈ વડીલ પાસે હોય ત્યારે અસ્વતંત્રતા લાવે તેમ કુમુદસુંદરી પાસે તેના મનમાં અસ્વતંત્રતા લાગતી. આથી સમાનભાવ અને ધૃષ્ટ આનંદના પ્રસંગ પોતાના મિત્રમંડળમાં તેમ જ પંદ્રાને ઘેર શોધતો. આથી દિવસે દિવસે તેનો ભાવ ઓછો થયો. અધુરામાં પુરું આજથી દરબારમાં તેની સ્થિતિ વધી અને ચારેપાસથી માન મળવા છતાં ઘરમાંની સ્ત્રીપાસે નહાનાં દેખાવું એ તેને ન ગમ્યું. તેનું ક્ષુદ્ર મન સ્ત્રીની સમક્ષ ઉઘડવા જ પામતું. સ્ત્રીની પાસે આવા અમલદાર બનેલાએ મનને તાળું વાસવું એ હલકું લાગ્યું. કુમુદસુંદરી વિનાની મેડી જોઈતે ઘડીક સ્વતંત્ર બન્યો, આનંદમાં આવી જઈ એકલો એકલો જોલવા લાગ્યો, પલંગપર એ પણ ચતોપાટ સુતો, ઉઠી રસ્તામાં પડતી બારી આગળ ફક્કડ કબજાનાં સોનેરી બટનપર હાથ મુકી છાતી ફહાડી રસ્તે ચાલનારને આંખો ઉંચી ચઢાવી રુઆબ દેખાડતો ઉભો રહ્યો, અને વળી અંદર આવી તકતો લેઈ મહોં જોવા મંડ્યો અને મુછોપર હાથ ફેરવવા લાગ્યો.

આંખો તેજસરી ચગાવી આનંદપ્રકુલ બની તકતામાં જોતો જોત્યો:
 “અસ, હવે જોઈ દ્યો. હવે હું અસો રૂપીઆનો અમલદાર બન્યો !
 “ નવીનચંદ્ર આટલું લણેલા હોવા છતાં તેને સો જ રૂપરડી—અને મને
 “ અસો રૂપીઆ ! આજ સુધી નરસેરામ હતા તેટલો—તેવો—જ હું. ચાલો,
 “ હવે ત્યારે આપણે શું કરવું ? મોલો જળવવો એવું પિતાજીએ કહ્યું
 “ છે—એટલે એમ કે ભારેખમ થવું. દોસ્તદારોને હું ચઢાવી દેઈશ—
 “ પિતાજી હવે મહારું એટલું કહ્યું નહીં માને ? પણ અસો રૂપિઆનું શું
 “ કરવું ? જાણે કે ઘરના ખર્ચની તો આપણે ચિંતા નથી. બચાવવાની
 “ આપણે ચિંતા નથી. પિતાજી ઘણું ચે બચાવે છે.”

“ ત્યારે અસ. હવે એ ગોઠવણ કરવી—જે—જાણે કે પચાસ
 “ રૂપીઆનો મહીનો આપવા તો આપણે પંદ્રાની સાથે બંધાવું પડશે.

“ પચીસેક રૂપીઆ તો એને ત્યાં જઈયે કરીયે તે અત્તર બત્તર ને
 “ એવું ખરચ થાય. પછી પચાસેક રૂપીઆ આપણે બીજું ખરચ,
 “ લુગડાં છે, લત્તાં છે, બીજું છે, ત્રીજું છે એમ થાય ! ત્યારે શું
 “ થયું એ ? જાણે કે પચાસ એ-પચીસ એ ને પચાસ આ-ને આ-એટલે
 “ દોઢસોનો સુમાર થયો. બાકી પચાસ રૂપીઆ રહ્યા-તે તો એટલો
 “ હીસાબ તો-એને (કુમુદસુંદરીને) ખાતે-એ બોલતી ચાલતી નથી
 “ પણ એનેયે કાંઈ આખ્યા કર્યા વિના છુટકો છે ? એને લીધે તો
 “ આપણા બીસાખરચનો હીસાબ નથી આપવો પડતો ! એટલે હવે
 “ બસોયે બસો પુરા થઈ રહ્યા.”

બજેટ થઈ રહ્યું-હીસાબ થઈ રહ્યો. હિંદુસ્થાનના હબરો
 રૂપીઆના પગારદાર ઈંગ્રેજોના હીસાબમાં કરોડો રૂપીઆની ભુલો ચાલી
 જાય તો વગરભણ્યા પ્રમાદધનના પ્રમાદમાં પચીસ રૂપીઆ ચાલ્યા
 જાય એ કાંઈ મ્હોટી વાત નથી.

તકતો આઘો મુકી તે ટેબલ આગળ ખુરશીપર બેઠો. ટેબલપર
 કુમુદસુંદરીના ઉઘોગના પદાર્થો પડ્યા હતા. એક પાસ ઈંગ્રેજી કવિયો,
 વચ્ચે સંસ્કૃત કવિયો, બીજીપાસ સૃષ્ટિપદાર્થજ્ઞાનના ગ્રંથો, સામે ગુજરાતી
 મનુસ્મૃતિ, અને મ્હોં આગળ અધ્યાત્મરામાયણનાં પાનાં પડ્યાં હતાં
 અને વચ્ચે એક કાગળના કડકાનું ચિહ્ન મુખ્યું હતું. ખુરશીપર
 એસી ટેબલ તળે લાંબા પગ નાંખી પ્રમાદધને રામાયણ હાથમાં લીધું,
 પ્રથમ પાને ફહાડેલું ચિત્ર જોયું, એક પાનું વાંચવા માંડ્યું અને છોડી
 દીધું, અને પાછું તરત જ પુસ્તક હતું ત્યાં સંભાળીને મુખ્યું. આ સર્વ
 પુસ્તકશાળા સ્ત્રીની ઇચ્છા પ્રમાણે પતિએ જ વસાવી આપી હતી અને
 કુમુદસુંદરી પોતાનો દુર્ગમ કાળ, પુસ્તકોમાં પરોવાઈ, ગાળતી હતી.
 સર્વ પુસ્તકો સામું પ્રમાદધન ક્ષણવાર જોઈ રહ્યો, ઉંડા કુવામાં નજર
 નાંખવી પડતી હોય એવો વિકાર અનુભવવા લાગ્યો, અને અંતે મ્હોં
 કસાણું કરી એકદમ ઉઠી ગયો.

કુમુદસુંદરીની સારંગી હાથમાં લીધી-તારઉપર હાથ ફેરવવા
 માંડ્યો. કુમુદસુંદરી સારંગી વગાડતી તે તેને ગમતું, પણ એ યજ્ઞાની પેઠ
 કનૈયાનાં અને ઇશકનાં પદ ગાતી ન હતી એટલે સહિ લુપ્ત લાગતું-કનૈયા
 વિનાનું તે ગાણું ? સારંગી પાછી હતી ત્યાં મુકી અને ભીંતપર પોતાની
 ઝબી હતી તે ઉંચી આંખે-ફેડપર બે હાથ મુકી-ઉભો ઉભો જોઈ રહ્યો.

પલંગ ભણી ગયો; પણ તેપર કુમુદસુંદરીએ ઉભું મુકેલું એક તત્ત્વજ્ઞાનનું ઇંગ્રેજી પુસ્તક હતું તે જોયું. અને જોયું કે તરત ત્યાંથી પાછો વળ્યો.

“આ શું? કોણ જાણે શાથી—કે વાંચ વાંચ કરે છે ત્યારે જ એને જંપ વળે છે. જોને, ટેબલ ઉપર તો પુસ્તક હોય પણ પલંગ પરે મુક્યું છે.” પુસ્તક લઈ બંધ કરી ઠેકાણે મુક્યું.

પોતાને કાંઈ વાંચવાનું મન થયું. કબાટ ઉઘાડ્યું અને દૃષ્ટિ ફેરવવા માંડી. કંઈ ન જડતાં એક પોતાની જ આણેલી ઇંગ્રેજી નવલકથા—મદનકથા—જડી તે લેઈ પલંગપર પડ્યો અને પુસ્તક છાતીપર રાખી જરી મહોટે સાદે લલકારે વાંચવા માંડ્યું.

એટલામાં નવીનચંદ્રવાળી મેડીમાં કાંઈ ખખડ્યું; ઉઠી બારણું ઉઘાડ્યું અને અંદર જુવે છે તો એકલી કૃષ્ણકલિકા ચારેપાસ જોતી જોતી ઉભેલી. બીજું કોઈ ન મળે.

કૃષ્ણકલિકા અંહીયાં ક્યાંથી?

શિથિલ વૃત્તવાળી આ યુવતિની કલ્પનામાં કોણ જાણે ક્યાંથી નવીનચંદ્ર વસી ગયો હતો અને પવિત્ર પણ અસાવધ અલકલિકાશોરીને તેણે પોતાનું સાધન કરવાની યુક્તિ કરી હતી તે, વાંચનાર, તને વિદિત છે. પોતાનું વૃત્ત પાંસુલ થઈ જતું બચ્યું તે પછી કિશોરી થોડીવાર સાવધ રહી અને કૃષ્ણકલિકા સાથેનો પ્રસંગ ઓછો કરી નાંખવા મનમાંથી ચલ કર્યો. પણ ભોળી સર્વ વાત ભુલી ગઈ અને કૃષ્ણકલિકા ઉપર પ્રથમની પેઠે મમતા રાખવા લાગી. સૌભાગ્યદેવીને પુત્રી પાંસુલ થયાની શંકા પડી હતી પરંતુ કુમુદસુંદરી મૂર્છા પામી તેના દુઃખમાં સર્વ ઘડી ભુલી ગઈ. પાછળથી તે વાત સાંભરી પણ પુત્રીના ચિત્તમાં પશ્ચાત્તાપ થતો જણાયો અને પવિત્ર મનમાં એમ જ આવ્યું કે મહારી પુત્રી અપવિત્ર ન જ હોય. આ વિચારથી પોતે પોતાના ચિત્તને ઠપકો દેવા લાગી કે પળવાર પણ આ શંકા તેમાં ઉત્પન્ન થવા પામી. કુમુદસુંદરીની શંકાનું સમાધાન વનલીલાએ સમાચાર કહ્યા તે ઉપરથી થયું હતું તે આપણે જાણીએ છીએ. પરંતુ પાછળથી અલકલિકાશોરીથી પોતાથી જ ન રહેવાથી અને એક દિવસ લાભી આગળ સર્વ ઇતિહાસ કહી દીધો અને કૃષ્ણકલિકાને લાખો ગાળો દીધી અને નવીનચંદ્રની સ્તુતિ કરી. આ પ્રસંગનો લાભ લેઈ કુમુદસુંદરીએ ભોળી નણંદને બુદ્ધિ આપી અને કૃષ્ણકલિકાની પાતક સંગતિનો ત્યાગ કરવા શીખામણ આપી. ભોળી નણંદે કૃષ્ણકલિકાની સંગતિ ઓછી કરવા માંડી પણ તેની સાથે એક દિવસ તેને કહી પણ દીધું કે મને લાભીએ આ પ્રમાણે

શીખામણુ આપી છે. આ સમાચારનો લાભ કાળકાએ લીધો અને લાભીની શીખામણુની યોગ્ય અસર ન થાય તેવી યુક્તિયો કરવા ચુકી નહીં.

કૃષ્ણકલિકાને મહોંએ પોતે લાભીનું નામ દીધું તેથી કિશોરીને યશ્ચાત્તાપ થયો પણ થોડા દિવસ તો તે મનમાં જ રાખી રહી. આખરે ન રહેવાયું તે એ પણ પાછું લાભીને કહી દીધું. લાભી સાવધાન થઈ તો પણ કૃષ્ણકલિકાની સંગતિમાંથી પોતાની વહાલી નણુંદને છોડવવા યત્ન ઉઘાડો ન પડે એમ કરવા લાગી. શીખામણુ દેવી મુકી દીધી પણ એમ ધાર્યું કે એકના ઉપર પ્રીતિ વધારે થશે તો બીજાના ઉપરની પ્રીતિ એની મેળે ઉતરશે. આમ ધારી કુમુદસુંદરી વનલીલાને અલકકિશોરીના ચિત્ત આગળ વધારે વધારે ધક્કેલવા લાગી. વનલીલા સ્નેહલી હતી, તેની રસવૃત્તિ નિર્દોષ હતી, તેનામાં રમતીયાળપણાનો ગુણ અલકકિશોરીનાથી વધારે હતો, અને તે સમજી વધારે હતી. કુમુદસુંદરીયે નણુંદ આગળ વનલીલાની જ સ્તુતિ કરવા માંડી, તેના ગુણોનું લાખ્ય કરવા માંડ્યું, તેના ઉપર મોહ અને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કર્યાં, નણુંદની આંખો ઉઘડી, વનલીલાનો ઉત્કર્ષ તેના હૃદયમાં દેખાયો, અને એના આગળ કૃષ્ણકલિકા એની મેળે જ ક્ષુદ્ર દેખાઈ. આ રીતિથી કુમુદસુંદરીયે કૃષ્ણકલિકાની નિન્દા કર્યાં વિના, તેનું અપવિત્ર નામ જાહેર લીધા વિના, તેને નણુંદપાસેથી દૂર કરી. કૃષ્ણકલિકા શઠરાયની પણ સગી હતી અને અલકકિશોરીને એક એ પ્રસંગે એવો પણ વહેમ પડ્યો હતો કે આપણા ઘરની વાત જાણી લેઈ શઠરાયના ઘરમાં એ કુરે છે. જુની સંગતિ ઘણા પ્રયાસથી આખરે ઓછી કરી, તો પણ આંખની શરમ છંડાતી ન હતી. પણ આજ તો વનલીલાની ગરબી ઉપરથી અલકકિશોરીનો પ્રીતિ છલકાઈ અને તેને પોતાની સાથે જમવા બેસાડી. આ વાત કૃષ્ણકલિકાથી સંજાઈ નહીં. તેનું માનલંગ થયું અને આંખો વનલીલા સામું જોઈ કાતરીયાં ખાવા લાગી. હવે એણે પોતાનો માર્ગ જતે શોધવા પ્રયત્ન કર્યો. સહિ વાતોમાં લજ્યાં જોઈ છાનીમાની ચોરની પેઠે ઉઠી અને નવીનચંદ્ર એકલો હશે એમ કલ્પી પોતે જ તેની મેડીમાં ગઈ. નવીનચંદ્ર તો ત્યાં હતો નહીં, ભ્રમિત ચિત્તે પ્રમાદધનની મેડીનું દ્વાર જોતાં બીજી ભ્રમણા શોધી ફહાડી: “ મોઈ “ રાંડ અલક એનું શું કામ છે? પ્રમાદને જ હાથમાં લેઉં નહીં એટલે “ મહારા ધણીનુંયે કામ થાય! સારી નોકરી આપી શકશે પ્રમાદધન— “ અને પેલી કુમુદડીનું વેર લેવાશે—રાંડ મહારી પાછળ ખતરવટ થઈને “ લાગી છે.” આ વિચાર કરે છે એટલામાં પ્રમાદધને ખારણું ઉઘાડ્યું.

કૃષ્ણકલિકા છાનીમાની ઉઠી ગઈ તે કુમુદસુંદરીયે છાતુંમાંનું જોયું. તેની પાછળ પોતાની દૃષ્ટિને મોકલી. તેને દાદરપર ચડતી જોઈ, અગાશીની રવેશો પાછળ તેના માથાના વાળ ચાલતા દેખાયા અને આખરે નવીનચંદ્રવાળી મેડી આગળ અદૃશ્ય થયા.

કાંઈક નિમિત્ત ફહાડી કુમુદસુંદરી ઉઠી. પણ કૃષ્ણકલિકાની પાછળ જવું ન ગમ્યું. “લોગ એના, હું ક્યાં આવા આવા મલિન માર્ગની ચોક્કી કરતી ફરું?” પરંતુ અંતઃકરણે કહ્યું કરતાં ખેલાં આડાઈ કરી. કેટલીક વાર તે પાછી બેઠી. ચિત્ત ઉપર હતું અને નીચે બેઠલાં સાથે વાતોમાં લળી. કૃષ્ણકલિકા પાછી ફરતી ન દેખાઈ—અધ ઘડી થઈ—ઘડી થઈ. આખરે ધીરજ ન રહી અને ઉપર ચડી. નવીનચંદ્રવાળી મેડીમાં ડોકીયું કર્યું—પણ કોઈ ન મળે. પોતાની મેડીનું દ્વાર અંધ હતું—તેને ઉઘાડવા ધક્કેલ્યું. ઉઘડ્યું નહી. અંદર સાંકળ હતી. “કોણ?”—પ્રમાદધને ભ્રમ પાડી. કમાડ ફરી ધક્કેલ્યું—ઉત્તર મળ્યો: “ઉઘાડું છું.” થોડી વારે પ્રમાદધને આરણું ઉઘાડ્યું—મેડીમાં એ એકલો જ હતો. કુમુદસુંદરી અંદર ગઈ નહી—ઉમરાજીહાર ઉભી. પ્રમાદધને અંદર બોલાવી—“હા આવું છું” કહ્યું પણ ન આવી, કંઈક વિચાર કરી અંદર આવી ઉમરો ઓળંગ્યો—પણ દ્વાર પાસે જ ઉભી અને દૃષ્ટિ અગાશીમાં જ રહી: નવીનચંદ્રવાળી મેડીમાંથી નીકળી છાનીમાની પણ ઉતાવળી કૃષ્ણકલિકા દાદર લાણી દોડી. કુમુદસુંદરી એકદમ જીહાર નીકળી અને છલંગ મારતી ફલંગ ભરતી—અબળા—બાળકીયે કૃષ્ણકલિકાને પકડી પાડી—અને તેનું કાંડું પકડ્યું. આરણા જીહાર ડોકીયું કરી વિવર્ણ—બહીલો—બનેલો પ્રમાદધન પોતાની મેડીમાં પાછો સંતાઈ ગયો.

ક્રોધથી કુમુદસુંદરીનું ગોરું મહોં રાતું રાતું થઈ ગયું. ક્રોધનાં આંસુ આંખાં, ક્રોધથી શરીર કંપવા લાગ્યું, લમર લાંગી અને કપાળે કરચલીયો વળી. આંખે લોહીની તસર આવી. પણ શું બોલવું તે સુઝ્યું નહી. અહુણાં જાણે કે રોઈ પડશે—એમ ઓઠના રાતા પલ્લવ કંપવા લાગ્યા. કૃષ્ણકલિકા પ્રથમ તો શરમાઈ અને નીચું જોઈ રહી. પણ છુટવાનો ઉપાય ન જોઈ નીડર બની. મર્યાદા તુટી ગઈ. કુમુદસુંદરીને ‘તું’ કરી બોલાવવા મંડી,

“છોડ હાથ, જવા દે.”

“શરમાતી નથી?—”

“શી બાબત શરમાય? શરમા ને તું”—

“જા, જા, નફ્ટ. ત્હારી સાથે બોલવું પણ ન જોઈ એ. જો આજ તો

“જવા દેઉં છું પણ આ ઘરમાં તને હવેથી દીઠી તો એમ જાણજે કે નાસતાં

“લોય ભારે પડશે. નહોય આ શઠરાયનું ઘર. ડાહી હોય તો આ ઘર
“સામું ન જોઈશ.”

બળથી પ્રત્યુત્તર દેવા જતી જતી પોતાના સગા શઠરાયનું નામ
સાંભળી, શઠરાયની આજ શી અવસ્થા થઈ છે તે સંભારી, ગઈ કાલના
બુદ્ધિધનને આજના બુદ્ધિધન વચ્ચે ઘણું અંતર પડ્યું હતું તેનું ભાન આણી,
અલકકિશોરી હવે જુદી થઈ છે તે જોઈ, પ્રમાદધનનું કાંઈનીપણ શકે
એમ ન હતું તે લક્ષમાં આણી, અને કુમુદસુંદરીનું ઘરમાં કેવું ચલણ થયું
હતું તે અનુભવથી જાણેલું હતું તે સ્મરી, દુષ્ટ કુલટા નરમ પડી,
પરસેવાથી ભીંની થઈ અને ધીમે રહી બોલી:

“વારું, હવે મને જવા દેઈશ?”

“વચન આપ કે હવે પાછી આ ઘરમાં નહીં આવું.”

“મને કોઈ બોલાવે તો?”

“ના, બોલાવે તોય નહીં.”

“એવું વચન તો ન અપાય.”

“ત્યારે જવાનું યે ન થાય.”

“મને શું કેદ કરવી છે? એમ હોય તો તે ફો. હા બાઈ.”

કુમુદસુંદરીયે વિચાર કર્યો કે આ નકટીની સાથે શી રગઝગ
કરવી?—એના હાથને અડકવું એ ન જોઈએ. હાથ મુકી દેવા જતી હતી.
પણ પતિને સુધારવાનો સ્વાર્થ સાંભર્યો.

“જા, જા. તારા વચન ઉપરે શો વિશ્વાસ? તું વચન આપે તે યે સરખું

“ને ન આપે તે યે સરખું. પણ એટલું કહું છું કે તને તારો જીવ બહાલો

“ન હોય તો આ ઘરમાં પગ મુકજે. જા.”

હાથ છોડી દીધો અને કૃણકલિકા ગઈ. કુમુદસુંદરી પોતાની
મેડીમાં આવી. પ્રમાદધન ટેબલપર ઉંઘુ માથું મુકી બેસી રહ્યો
હતો. કુમુદસુંદરી આવી તે જાણ્યું પણ માથું ઉંચું ન થયું. કુમુદસુંદરી
ચારેપાસ જોતી જોતી અંદર આવી, પ્રમાદધનને જોયો પણ બોલી
નહી, અને રસ્તાપર ચારી પડતી હતી ત્યાં આગળ આંખે હાથ લેઈ
ઉભી. એટલામાં રસ્તા ઉપર જુમ સંભળાઈ; પાછી ફરી જુવે છે તો
અગાડી એક જણે તોલડી ઝાલેલી, વચ્ચે ઠાઠડી ઉપર મડદું અને મડદું
ઉચકનાર સિવાય પાછળ માત્ર દશપંદર માણસો—જે શઠરાયનાં અડીને
સગાં હતાં. મડદું દુષ્ટરાયનું હતું અને તેનું નામ દેઈરોતી હતી તેની
સગી સ્ત્રીયો પાછળ આવતી હતી. અલકનંદા પણ હતી અને અત્યંત
રોતી દેખાતી હતી. સુપાળી ન હતી. શઠરાય કરવતરાય કોઈ ન હતા.

પ્રમાદધને અચિંત્યું માથું ઉચું કર્યું અને બોલ્યો: “કોણ મરી ગયું?”

“દુષ્ટરાય”-ઉત્તર દેઈ કુમુદસુંદરી આંસુવાળી આંખે પાછી આવી. અને પ્રમાદધન ખારી આગળ ગયો. તે ત્યાં ઉભો એટલામાં છાતી ઉપર હાથ મુકી વિચારમાં પડી કુમુદસુંદરી વચ્ચોવચ્ચ ઉભી રહી અને દુષ્ટરાય તથા પ્રમાદધનની ત્રિકાલાવસ્થા સરખાવવા લાગી-“શું જે કારભારીના દીકરા હોય તે સઉને લંપટ થવાનું સરજેલું હશે?” એમ મનને પુછવા લાગી- “દુષ્ટરાયની અવસ્થા રૂપાળીએ કરી એવી પ્રમાદધનને અથવા કૃષ્ણ-કલિકાને હાથે કોઈ સમે મહારી પણ થવા વારો કેમ ન આવે?”-“ધુળ નાંખી આવે તો, આ જગતમાંથી છુટી થાઉં:” આવા તર્ક કરે છે એટલામાં પલંગપર દૃષ્ટિ પડી અને ત્યાં કંઈ દીકું, પાસે જઈ તે જોયું તો કૃષ્ણ-કલિકાના માથાનો કેવડો અને કોટની સાંકળી નીકળી પડેલાં દેખાયાં તે લેઈ લીધાં. હાથમાં લેઈ વિચારમાં પડી પાછી પલંગ આગળ જ ઉભી.

પ્રમાદધન રસ્તા ઉપર સ્ત્રીઓ ફુટતી હતી તે જોતો ઉભો. કૃષ્ણ-કલિકા પણ ફુટવામાં લળી હતી તે ખરોખર એના સામી ઉભી. ફુટતાં ફુટતાં સાંકળી વિનાની કોટ લાગતાં ગભરાઈ. પ્રમાદધનની મેડીમાં જઈ તપાસ કરવા છાતી ચલાવે એવી હતી-પણ પેલી કુમુદડી સાંભરી-એની ક્રોધવાળી આંખો સાંભરી-એટલે સાંકળી શોધવાનો વિચાર મુકી દીધો. સાંકળીનું રોવું અને ફુટવામાં રોવું એ એક થઈ ગયાં. આંસુના પ્રવાહમાં પ્રમાદધનને જોવો પણ મુકી દીધો. પ્રમાદધનને પાછળ ઉભેલી કુમુદ-સુંદરી સાંભરી એટલે પાછો ફર્યો અને ઓશીયાળા જેવો-બહીલા જેવો-ખની વાત જાણતો જ ન હોય એવું ડોળ ધારવા વ્યર્થ ચલ કરવા લાગ્યો.

કુમુદ પલંગની ધસિને અડીંગી ઉભી હતી. ઘડીક હાથમાંની સાંકળી અને કેવડાપર નજર કરતી હતી. ઘડીક આંખ સામે નવીનચંદ્રવાળી મેડીના ખોરણાની નિત્ય બંધ રહેતી પણ આજ ઉઘાડી રહી ગયેલી સાંકળ સામી નજર કરતી હતી.

“હે ઈશ્વર! આમને સુધારવા એ વાત મહારા હાથમાંથી તહે સમુળગી લઈ લીધી જ! શું મર્યાદા તુટી જ? શું છેક આમ જ કે હું અંહીયાં ઉભી છતે પેલીના સામું જોયાં કરે છે અને મને તો બોલાવતા જ નથી? “છેવટે એ આંખની શરમ પણ ન રહી. હવે સુધરવાનું ખારું બંધ.”

“ત્યારે આ સાંકળી આપી દેઉં એમને? ફાવે તે કરે. ફાવે તે કરે. “મહારે શું? લાણેલાએ પરણ્યા પહેલાં છોડી-વગર લણ્યાએ પરણીને છોડી!”

આ વિચારમાં ને વિચારમાં દુઃખી અબળાનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. અચિત્તી ખારી આગળ ગઈ અને કેવડો તથા સાંકળી બન્ને વાનાં રોપથી-ભેરથી-કૃષ્ણકલિકા ઉપર રસ્તામાં ફેંક્યાં અને એકદમ પાછી માંહ આવી અને મેડી વચ્ચોવચ્ચ ભાંચ ઉપર બેસી ઢીંચણપર હાથની ફહાણીયો મુકી આંખે બે હાથ દેઈ નિર્ભર રોવા લાગી. પ્રમાદધન પળવાર તે બેઈ રહ્યો-તેને મનાવી નહી-ખંડિત પત્ની વધારે ખંડિત થઈ-તેને ઓછું આવ્યું. મનમાં રોતી હતી તે ખાળી ન રખાયાથી સંભળાય એમ મોકળું મુકી રોવા લાગી. સારે ભાગ્યે ઘરમાં કોઈ એ સાંભળ્યું નહી. પ્રમાદધનને તેના મિત્રે શીખામણ દીધી હતી કે સ્ત્રીયો રુવે તે તો ઢોંગ-એવું સ્ત્રીચરિત ગાંઠતું નહી. તે ખારી આગળ ઉભો ઉભો સર્વ બેઈ રહ્યો.

ન રહેવાયું અને કુમુદસુંદરીયે ભાંચપર માથું પછાડ્યું. દૈત્યને દયા આવી. પ્રમાદધનનું અંતઃકરણ ઓગળ્યું. પાસે આવ્યો. “આ શું છે બધું?” કરી કુમુદસુંદરી પાસે બેઠો. તેનું માથું બોળામાં લીધું. પવિત્ર સ્પર્શે પવિત્ર વિચારને જન્મ આપ્યો. “હું અપરાધી છું” એ બુદ્ધિ પ્રમાદના મસ્તિકમાં ઉપજી, “શું થયું? શું છે?” એવું એવું પુછવા લાગ્યો. પતિના અંતઃકરણમાં પોતાને વાસ્તે કાંઈક અવકાશ છે-પતિ સુધરે એમ છે: આ વિચારથી પતિવ્રતાના હૃદયમાં ધૈર્ય આવ્યું! આંસુ લોભાં; અને “કાંઈ નથી-કાંઈ સહજ” અર્ધ ઉત્તર આપી તેની બાથમાંથી છુટી એક ખુરસીપર જઈ ને બેઠી.

ચાકરોને હાથે ઉછરેલો, ખુશામતીયા તથા બ્રહ્મ મિત્રોએ સ્વાર્થ સારવા નીચ માર્ગે દોરેલો, બુદ્ધિહીન, અને અકાળે સ્વતંત્ર થવા પામેલો, પરંતું પવિત્ર સંસ્કારો ભરેલી હવાથી કેવળ અભણ્યો ન રહેલો, બુદ્ધિધન અને સૌભાગ્યદેવી જેવાંનો પુત્ર અંતે ઘડીક ફળ ઉપર ગયો. વિમાનના પાંમેલી પત્નીની આસનાવાસના કરવા લાગ્યો. તે ન બોલી તેમ તેમ તેને વધારે બોલાવવા લાગ્યો. આ નિમિત્તે-તે નિમિત્તે-વાતચીતનો પ્રસંગ ફહાડી ફહાડી તેને બોલાવવા લાગ્યો. કંઈ કંઈ પુછવા લાગ્યો. કંઈ કંઈ ફહેવા લાગ્યો. માત્ર મૂળ વાત ફહાડી નહી-ડાહી સ્ત્રીયે ફહાડાવી નહી. પતિ સુધરે એમ છે-તેને શી રીતે સુધારવો એટલા જ ઉત્સાહક વિચારમાં પડી.

એટલામાં તો પ્રમાદધન કંઈકંઈવાતો કરી ગયો. દરબારના સમાચાર, પોતાને પગાર થવાની વાત, આજ પોતાને લીલાપુર જવાનું હતું તે ખબર, ખરેખરું બેતાં રામભાઉવાળા કારણથી પણ ખહાર ફહેવામાં મુહૂર્ત ન આવ્યું એ કારણથી દરબાર આજ ભરવો અંધ રાખ્યો એ વર્તમાન,

નવીનચંદ્રની ગોઠવણ, પિતામહનું જીવનું ઘર ગમે તેટલું દ્રવ્ય... ખરચી વેચાતું લેવું એવી દયાશંકરકાકાની સૂચના અને તે ઘરને ઠેકાણે માતુ:શ્રીના નામનું શિવાલય કરવું એવો પિતાનો વિચાર થયો હતો તે: આ અને એવા કાંઈ કાંઈ વિષયોનું પુરાણ પ્રમાદધન કહી ગયો. માથું નીચું રાખી, વિચારમાં પડેલી કુમુદસુંદરીએ કશી વાત સાંભળી નહી. માત્ર નવીનચંદ્રની વાત કરી ત્યારે પાંપણો જરીક ઊંચી કરી વાર્તા ઉપર ધ્યાન આપ્યું. વાર્તાની અસર એટલી થઈ કે કુમુદસુંદરી શાંત પડી. અંતે વાર્તા થઈ રહી એટલે આળસ મરડી ઉંચું જોવા લાગી અને પોતાને પ્રસન્ન કરવા ધ્યેયતા પતિ ઉપર પ્રસન્ન થઈ ઉઠી.

ઉઠતાં ઉઠતાં પતિઉપર પ્રેમ ઉપજ્યો. “ના, એ તો એ રાંડના “જ વાનાં, મહારા પતિ તો ખીચારા ભોળા છે” આટલો વિચાર કરી પતિની ભોળાઈ, પોતાને પ્રસન્ન કરવાની તેની આતુરતા, મનાવતાં સુકાઈ જતું તેનું મ્હોં, એવું કંઈ કંઈ જોઈ વિચારી દયા આવતાં ઉમળકો આવતાં પોતાના કોમળ માંસલ ભુજવડે પતિને કણ્ઠાશ્લેષ દીધો અને પોતાની પવિત્રતા તેનામાં સંક્રાંત થઈ માનવા લાગી.

આર્યા! લગ્નોચ્છેદક ધર્માસન^૧ આપે તેના કરતાં વધારે સુખ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ તહારા આર્ય હૃદયમાં છે! એ ધર્માસનનું સુખ અનાર્ય લોકને જ હોજે!

પતિનું અંતઃકરણ શુદ્ધ કાચના જેવું નિર્મળ અને પારદર્શક થઈ ગયું હોય તેમ તેને જોતાં આનંદ પામતાં તેમાંથી કૃણુકલિકાને સમુળગી ભુસી નાંખવા મનસ્વિનીએ પ્રયત્ન કર્યો.

પ્રસન્ન થયેલા પતિની સાથે નિર્દોષ વિભ્રમનો વિનોદ અને વિનિમય કરતાં અને પામતાં જણાઈ ન પડે એવો રીતે એ વાતો વચ્ચે કહી દીધી.

“આ રાજેશ્વરમાં રાણાજી અને પિતાજી મળ્યા હતા તે વાત “શઠરાયને ત્યાં કૃણુકલિકાએ પહોંચાડી હોં! એ તો શઠરાયની લેદુ “થઈને આપણા ઘરમાં આવતી હતી. જમાલવાળી વાત એને “અથમથી ખબર હતી!”

આ સમાચારથી અમકેલા પતિમસ્તકમાંથી કુટુંબવૈરિણી એકદમ નીકળી ખસી ગઈ હોય એવું બુદ્ધિમતીને સ્પષ્ટ લાગ્યું.

પતિના દક્ષિણ હસ્તથી વીંટાયલું છુટા થયેલા કેશપાશવાળું કમળપુટ જેવું મસ્તક ઉંચું કરી ગુણસુંદરીને મળવા ભદ્રેશ્વર જવાની અનુમતિ માંગી

લીધી. કોમળ ગાલ ઉપર પતિહસ્તના કોમળ પ્રહારની ભેડે જ એ અનુમતિ મળી. લાંબા વિરહને અંતે મળ્યો હોય તેમ ખંડનને અંતે મળેલો આ વિભ્રમ ઉત્કૃષ્ટ પ્રીતિદાય હોય તેમ પતિવ્રતાએ અભિનન્ધો. પણ પ્રીતિદાય માગ્યું ક્યારે? આપ્યું શાથી? દુષ્ટ કલહમાંથી પ્રણય ક્યારે થયો? કિલ્મપ ભુલાયું કેમ? પ્રણયવચન પતિવ્રતાએ કહ્યું કીયું? સ્ત્રીણામાર્ગ પ્રણયવચન વિભ્રમો હિ પ્રિયેષુ ॥ કહ્યા વિના ફહેવાય એવાં પ્રણયવચન દમ્પતીને ક્યાં હતાં નથી? એવાં વચનનો ઉત્તર બોલ્યો વિના ક્યાં અપાતો નથી? પ્રત્યુક્ત હિ પ્રણયિષુ સત્તામીપ્સિતાર્થક્રિયૈવ ॥ અશબ્દ પ્રણયવચનનો વિભ્રમનો—આવિર્ભાવ કુમુદસુંદરીમાં ક્યારે થયો, પ્રમાદધને ક્યારે દીઠો, વિભ્રમના ઉત્તરમાં ઇષ્ટવિભ્રમ ક્યારે મળ્યો, મૂર્ખ પ્રમાદધન આ કળા ક્યારે શીખ્યો, વિમાનના ભુલી મુશિક્ષિતાએ અશિક્ષિતનો પ્રણય શી રીતે સ્વીકાર્યો: ઇત્યાદિનું તત્ત્વજ્ઞાન પુરાણોમાં નથી, વેદને સુઝયું નથી, વેદાંતને જળ્યું નથી, ઇંગ્રેજી વિદ્યામાં આવે એમ નથી, અને વ્યવહારીથી સમજાય એમ નથી. જેને સમજવાની અગત્ય હતી તે અંતઃકરણ વણસમજાવ્યે સમજ્યાં એ ઇશ્વરની રચના, ગમે તેવા ભૂતકાળને ભુલવો, ગમે તેવા વર્તમાનથી સંતુષ્ટ રહેવું, ગમે તેવા ભવિષ્યને બળાતકારે સારું કરવું—એ શક્તિ, એ વૃત્તિ, આયચિત્તની જ છે, ઇશ્વર તેને અમર રાખો.

પ્રકરણ ૧૮.

કારભારી અને કારભાર: દિગ્દર્શન.

*યઃ કામમન્યૂ પ્રજહાતિ રાજા પાત્રે પ્રતિષ્ઠાપયતે ધનં ચ ॥
વિશેષવિચ્છ્રુતવાહ્નિપ્રકારી તં સર્વલોકઃ કુરુતે પ્રમાણમ્ ॥ ૧ ॥
જાનાતિ વિશ્વાસયિતું મનુષ્યાન્ વિજ્ઞાતદોષેષુ દધાતિ દણ્ડમ્ ॥
જાનાતિ માત્રાં ચ તથા ક્ષમાં ચ તં તાદૃશં શ્રીર્જુપતે સમગ્રા ॥ ૨ ॥
પ્રાપ્યાપદં ન વ્યથતે કદાચિદ્ ઉદ્યોગમન્વિચ્છતિ ચાપ્રમત્તઃ ॥
દુઃખં ચ કાલે સહતે મહાત્મા ધુરન્ધરસ્તસ્ય જિતાઃ સપત્નાઃ ॥૩॥
ન વૈરમુદીપયતિ પ્રશાન્તં ન દર્પમારોહતિ નાસ્તમેતિ ॥
ન દુર્ગતોઽસીતિ કરોત્યકાર્યં તમાર્યશીલં પરમાહુરાર્યાઃ ॥ ૪ ॥

*૧. વિશેષ જાણનાર, શ્રુતવાન, અને (યોગ્ય લાગ્યું તે) વગર હીલે કરનાર હોઇને જે રાજા રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરે છે અને પાત્રમાં ધનને પ્રતિષ્ઠિત કરે છે તેને સર્વ લોક પ્રમાણ કરે છે. ૨. મનુષ્યમાં વિશ્વાસ હત્યત્ર કરવો જે જાણે છે, દોષ વિજ્ઞાત થયો એટલે જે દંડ કરે છે, અને માત્રાને (માપ, આટલે સુધી કાર્ય વેતરવું તે,) તેમ જ ક્ષમાને-હલચંને જે જાણે છે તેવાને સમગ્ર શ્રી (અનુસંધાન આ પછીના પાના નીચે છે.).

ધ્યાકાળે જ્યારે શઠરાયના સમાચાર જુના થઈ ગયા, પ્રમાદધન તર્કપ્રસાદ સાથે દીલાપુર ગયો, અને કાર્યભાર વિવર્તની વાતોમાં વહી ગયેલો દિવસ જતો રહેતાં થાક્યા પાક્યા આખા સુવર્ણપુરમાં શાંત ઉતરતી રજની ગોરજ સમયે ઉડતી ધુળની સાથે મળી જવા

માંડતી હતી, ત્યારે ઉપરના શ્લોક મનમાં ગાતો ગાતો બુદ્ધિધન ભૂપ-સિંહના અત્યારે એકાંત બનેલા વિશાળ સભાખંડમાં એકલો એકલો પગલાં ભરતો હતો અને દિવસનો ઉગ્રપ્રકાશ ન્યૂન થતાં અધિક થવા પામતા—અનેક હાંડીયો ‘વાલસેટો,’ વગેરેમાંના દીવાઓના—પ્રકાશથી, થાકેલી આંખોનો શ્રમ ઉતારતો હતો.

ભૂપસિંહ ગાદીપર બેઠો અને પોતે તેના વિશ્વાસનું પાત્ર હતો તોપણ શઠરાયની શંકા ન લગે એ હેતુથી આજ સુધી બુદ્ધિધન રાજમહેલમાં એકલો બેસતો નહીં અને રાણા સાથે એકાંત વાર્તા કરતો નહીં. રાજમહેલ મુકી રાજેશ્વર જેવાં સ્થાન ખાનગી વાર્તા સારું શોધવાનું કારણ આ હતું. આજના જેવી નીરાંતે રાજમહેલમાં બુદ્ધિધન કદી રહ્યો ન હતો, રાણાનો વિશ્વાસ આજ જગત્પ્રસિદ્ધ થયો, સંતાકુકડી કરવાની આણંગમતી કળાને આજ છેલ્લા નમસ્કાર કર્યા. હવે અવિશ્વાસનાં સ્થાન શમી ગયાં લાગ્યાં. રાણો અને કારભારી પરસ્પર વિશ્વાસનું સુખ આજ પ્રથમ જ પામ્યા. ઘણો લાંબો પ્રવાસ પુરો થયો લાગ્યો.

‘કારભારી કુટુંબ’ ના અભિમાનવાળો આજ કારભારી થયો. શુદ્ધ રાજપુત્ર આજ શુદ્ધ રાજ થયો.

શઠરાય અને તેના મંડળનું શું કરવું તે ચિંતા હજી બાકી હતી. પ્રધાન વિવર્ત થતાં રજવાડામાં પક્ષવિવર્ત થાય છે. નવો પ્રધાન આવે એટલે જુના પ્રધાનનાં સર્વ માણસ વળ્ય ગણાય છે. એકથી વધારે પક્ષના હાથમાં સત્તા રહેતાં નિષ્પક્ષન્યાયનો આભાસ રહે છે અને તે આભાસથી નવી વિદ્યાવાળાઓ અને મુંબાઈવાળાઓ સંતુષ્ટ રહે છે એ બુદ્ધિધનને લાગ્યું. પણ આ આભાસ રાખવો સરખો પણ દુર્ઘટ માલમ પડ્યો. એ હાથમાં સત્તા રહી એટલે

સેવે છે. ૩. આપત્તિ પામતાં જે કદાચિત્ (પણ) વ્યથા પામતો નથી (લયથી—દુઃખથી—ધુજી લક્ષ્યઆગળથી પાછો હઠતો નથી), અપ્રમત્ત રહી ઉદ્યોગની પુઠ જે મુકતો નથી, પ્રસંગે (પ્રસંગ આવ્યે) જે મહાત્મા (રહી) દુઃખ સહે છે, અને (કાર્યની) ધુરી જે ધરે છે તેનાં શત્રુ જીતાયા જ. ૪. પ્રશાન્ત વૈરનું જ ઉદ્દીપન કરતો નથી, દર્પ પામતો નથી, (મનમાં) અસ્ત થતો નથી, અને દુર્ગતિને પામ્યો છું જાણીને (પણ) જે અકાર્ય કરતો નથી તેને આર્યજન પરમ આર્યશીલ કહે છે.

કોઈથી સંપૂર્ણ સત્તા વપરાય નહીં. આથી નિરંકુશતા ઉપર અંકુશ રહે એ વાત ખરી-પણ સારા કાર્યમાં એ અંકુશ રહે એ અનિષ્ટ. સામા પક્ષનો વિશ્વાસ શી રીતે કરવો? તેનો વિશ્વાસ કરતાં દયાને ડાકણે ખાધા જેવું થાય. લોકમાં નિર્બળતા ગણાય. સામા પક્ષવાળા પણ આપણી નિર્બળતા ગણે-ઉપકાર માનવો તો રહ્યો પણ નિર્બળ ગણી હસે, ખટપટ જરી રાખે, અને ભીતિનું કારણ સદૈવ ઉભું રહે. અકુલીન સ્ત્રી ગરીબ દેખાવના પતિને માન આપતી નથી તેમ આપણા પક્ષનાં-હાથ નીચેનાં-માણસો પણ પરપક્ષથી ઝહીતા દેખાતા ઉપરીનું મનમાં મન રાખતા નથી-પ્રસંગે પરપક્ષમાં પણ જાય છે. આ બધાનું પરિણામ શું થાય? રાજ્ય કેવી રીતે ચાલે? ઉભયપક્ષ પરસ્પરની રુખ રાખે ત્યારે ઉભયના અભિપ્રાય નકામા અને કાંઈ તૃતીય કાર્ય થાય-રાજ્યનીતિ રાજ્યનિશ્ચિત રહે! ત્યારે રાજ્યનું જોખમ કોને માથે રહે? ગુણદોષનો આરોપ કોને માથે મુકાય? ગુણમાં ઉભયપક્ષ લાગીયા થાય; દોષ સર્વ પોતાને માથેથી ફહાડી નાંખે અને અપૂર્ણ જોઈ શકનાર લોક દેખીતા ઉપરીને માથે જ નાંખે. કોનો અભિપ્રાય નિશ્ચિત ગણવો, કેઈ રાજનીતિ ચાલતી ગણવી, કોનીપાસે અંત્ય ઉપાય માગવો એ સર્વ વિષયમાં પ્રજા બીચારી અંધકારમાં રહે!-એકથી વધારે પક્ષનું રાજ્ય તે તો નક્કી પ્રજાપીડક જ થાય.

ત્યારે ઈંગ્રેજ વિદ્યા ભણેલાઓ ફહે ફહે કરે છે કે પક્ષ રહેવા જ ન જોઈએ-સર્વ પક્ષનો સરખો જ અધિકાર જોઈએ એ શું? એવું શા ઉપરથી ફહે છે? આ પ્રશ્ન બુદ્ધિધને પોતાના મનમાં પુછ્યો અને ઉત્તર ન મળતાં ઘણો જ ગુંચવારામાં પડ્યો. શું ઈંગ્રેજ રીતિમાં એ લોક કાંઈ એવું દેખે છે?-પણ ઈંગ્રેજ રાજસભામાં શું છે?-એક જ પક્ષનું રાજ્ય. આ પક્ષ ખરો તો બીજો નહીં અને બીજો ખરો તો આ નહીં. “હું ધારું છું કે એ લોક માત્ર “અનુભવવિનાની-વિચાર વગરનો-વાતો કરે છે, માત્ર બોલ્યું જ જાણે છે. “ખરી વાત છે-મુંબાઈમાં હાલના મુઘરેલા જમાનામાં એ જ વા વાયાં કરે “છે કે જે પકડ્યું તે પકડ્યું-જે ભૂત ભરાયું તે ભરાયું-નીકળે નહીં. ભૂત “ભરવનાર જોઈએ. સાહેબ લોક આપણે જોયા તે તો કાંઈ આવા નથી “હોતા-આ લોક કોણ જાણે ક્યાંથી આવું શીખ્યા? ન હીંદુમાં-ન ઈંગ્રેજમાં. “પણ આ નવીનચંદ્ર કાંઈક વિચાર કરનાર છે ખરો. એના ફહેવા પ્રમાણે “વીલાયતમાં પક્ષ અને વિશ્વાસ બંધાય છે તે અભિપ્રાય અને વિશ્વાસ “પ્રમાણે, અને આપણામાં સંબંધ પ્રમાણે; પણ એમાંયે એક વાત છે. વીલાય- “તમાં પોતાનો એક અભિપ્રાય હોવા છતાં પોતાના પક્ષનો બીજો અભિ- “પ્રાય હોય તો તેને દેકો અપાય છે એવું ખસ્તિન સાહેબ ફહેતા હતા.

“ એ ફહેતા હતા તે ખરું અને નવીનચંદ્ર ફહે છે તે ખોટું—એ ખીચારું ભોળું
 “ માણસ છે—કોઈ પુસ્તક ખુસ્તકમાં વાંચ્યું હશે. અસ્કિન્ સાહેબે તે જાતે
 “ જોયેલું—અનુભવેલું. અને ખરી વાત છે, એ વિના ખીજે માર્ગ શો? અધિ-
 “ કાર તે એક જ હાથમાં હોય. એ ખાયડીનો ધણી સાંભળ્યો છે—એ ધણીની
 “ એક જ ખાયડી કંઈ દીઠી છે? વળી વીલાયતના કરતાં તો આપણે સારું
 “ છે. અભિપ્રાય એક હોવા છતાં ‘વોટ’ કે? વોટસ્તો—વોટ જુદો આપ્યો
 “ એ તો જુદું બોલ્યાનો ભાઈ જ કેની? આપણે અહીંયા તો ઉપરી અધિ-
 “ કારીનો જ વોટ—ખીજ તો માત્ર સૂચના કરે. અને એમ કરતાં યે પક્ષવિનાનું
 “ રાજ્ય સાંભળ્યું છે કંઈ? ઈશ્વરને ઘેર પણ જુવો—દેવ ને દાનવનો પક્ષ.
 “ અને ઈંગ્રેજોના ધર્મમાં યે શું છે—એમના ઈશ્વરને મન કીરસ્તાઓ ફહે તે
 “ ખરું અને શેતાન અને એનો પક્ષ ફહે તે બધું યે ખોટું—એ પક્ષ લુચ્ચો,
 “ જુઠો, નીચો અને સઉ રીતે ખોટો, સદા કાળ નરકમાં રહેવાને સરજેલો.
 “ ત્યારે તો આપણો ઈશ્વર એવો પક્ષપાતી નથી: દાનવો આ અવતારે
 “ નહી તો ખીજે અવતારે મુઘરે”—આમ મનમાં ફહેતો ફહેતો બુદ્ધિધન
 પુષ્કળ હસ્યો અને એક તકીયાઆગળ નીરાંતે પડ્યો.

સર્વ વિચારી બુદ્ધિધને વિચાર કર્યો કે જુની રીત જ સારી છે.
 એટલું તો ખરું કે એમાં કાંઈ ભીતિ તો નથી જ. ત્યારે હવે પોતાનો
 પક્ષ કોને ગણવો અને પારકો કોને ગણવો?

બુદ્ધિધન ફરી પુષ્કળ હસ્યો અને પોતાને મૂર્ખ ગણવા લાગ્યો:
 “ વળી એ તે વિચાર? પોતાના તે પોતાના ને પારકા તે પારકા! આ યે
 “ મૂર્ખાઈ જ કેની કે આવા આવા યે વિચાર કરવા?—” વિચારમાળા
 પડતી મુકતાં મુકતાં કાંઈક ભૂતકાળ સાંભર્યો અને મ્હોં લેવાઈ ગયું. પોતાના
 મંદવાડમાં દુષ્ટરાયે મોકલેલી વિધવાએ પોતાના કુટુંબનું અપમાન કર્યું
 હતું—દીકરાની ઉપર આપની પાસે ફરીયાદી કરવી નિરર્થક હતી—તે સાંભર્યું.
 પોતાના પક્ષના માણસોના દોષ થતાં પ્રજા પોતાની પાસે ફરીયાદ કરવા નહી
 આવી શકે—ખીચારી કચડાશે—પોતે પામ્યો હતો તેવી જ અવસ્થા કોઈને
 પામવા વખત આવશે તો એ પાપ કોને માથે? અધિકારનો નીશો પોતાના
 માણસોને ચહડશે અને કદી જાણ્યો અજાણ્યો જુલમ કરશે તો પ્રમાદધનનો
 અથવા એવા ખીજનો જ—દોષ “બુદ્ધિધન! તહારી પાસે કોણ ફહાડશે?”
 એ પ્રશ્ને એનું મસ્તક ભમાવ્યું. “હું હતો એવી જ દશામાં આજ કેટલા
 “ હશે અને મ્હારાં માણસોથી છુંદાતાં ચંપાતાં તે અનાથ વર્ગનો શો આશરો
 “ રહેશે? અરેરે—થું કારભાર એટલે આવા ગુંચવારા?—ઈશ્વર! મ્હારે તો
 “ કારભાર નથી જોઈતો! આ ગુંચવારો—આ પાપ—કોણ બ્હીરે?—મ્હારે તો

“ દેવી-માતુ:શ્રી ! તમારે સારું લીધેલી પ્રતિજ્ઞા હું આજ તરી ઉતર્યો !
 “ શાઠરાય-દુષ્ટરાય-તમને ફળ અખાડ્યું. પિતાજી, તમારો અભિલાષ પુરો
 “ પાડ્યો-મ્હોટી પદવીએ હું પહોંચી ચુક્યો. ત્યાં કાયમ રહેવું જ એવું
 “ વાઝ્ય તમે ફહાડ્યું નથી. કારભાર સ્વીકારવો એ પ્રતિજ્ઞા મ્હે કદી લીધી
 “ નથી. ઘરમાં રહી વાનપ્રસ્થ સ્વીકારવું-તો, દેવી, ત્હારો અભિલાષ હજી
 “ પુરો થવો બાકી છે. ઈશ્વરે ખાવા જેટલું આપ્યું છે. કારભાર રાણો
 “ મરજી પડે તેને આપે: એની ઇચ્છા હશે તો વિદ્યાચતુરને આ જગાએ
 “ લાવીશું એટલે પ્રમાદની પણ ચિંતા નહી રહે. હું અને મ્હારી દેવી-
 “ પુત્રને ગૃહસંસાર સોંપી-વનમાં જઈશું ! બસ-આ કડાકુટો ક્યાં સુધી
 “ કરવો-વળી ચિંતા કરવી-શું કરવાને ? ”

આનંદમાં મગ્ન થતો થતો, પ્રસન્ન થયેલા ભાગ્ય પાસેથી વિશેષ પ્રસાદ માગી નિરાશ થવાનો સંભવ ન રહે એવી ઇચ્છા કરતો કરતો, રમશાન-વૈરાગ્યના ભાઈ ઉત્સવ-વૈરાગ્યમાં મગ્ન થતો થતો, બુદ્ધિધન ઉઠ્યો. તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે રાણાજી હજી વાળુ કરી રહ્યા નથી. ચૈત્રી રાત્રે પરસેવો થતો હતો. ‘રાણા ફહે એટલે બોલાવજો’ કહી બાગમાં એક કુવારા પાસે બેસવા સારું આલ્યો અને ચાલતાં ચાલતાં અંધકાર ભરેલા જગતને માથે વિશાળ આકાશમાં ચમકારા કરતા તારામંડળને જોતો જોતો આલ્યો અને ન્હાનપણમાં પોતાના પાડોશી શાસ્ત્રીમહારાજ પાસેથી મ્હોંચે કરેલા શ્લોક સ્મરવા લાગ્યો.

“ भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषमं प्राप्तं न किञ्चित्फलम्
 त्यक्त्वा जातिकुलाभिमानमुचितं सेवा कृता निष्फला ॥
 भुक्तं मानविवर्जितं परगृहे साशंकया काकवत्
 तृष्णे दुर्मतिपापकर्मनिरते नाद्यापि संतृप्यसि ॥ ”^૧

શાઠરાયને ઘેર બાળપણમાં જન્મતો ને એ અવસ્થા સાંભરી આંખમાં આંસુ આવ્યા જેવું થયું. કુવારો આલ્યો. ત્યાં આગળ મુંબાઈથી મંગાવેલા લોખંડના બાંક હતા તેમાંથી એકપર બેઠો.

“ खलोल्लापाः सोढाः कथमपि तदाराधनपरै-
 निगृह्यान्तर्वाप्यं हसितमपि शून्येन मनसा ॥

૧. અનેક દુર્ગમ સ્થાનોથી વિકટ બનેલા દેશોમાં ભ્રમ્યો:-કાંઈ પણ ફળ ન મળ્યું ! જ્ઞાતિ અને કુળનું હચ્ચિત અભિમાન પડતું મુકી સેવા કરી-તે નિષ્ફળ નીવડી ! પરઘેર માનવિતાનું બાધું-તે બહીતાં બહીતાં કાગડાની પેઠે દુર્મતિ અને પાપકર્મકર જ પડેલી એ તૃષ્ણા ! હજી તને સંતોષ નથી વળતો !

કૃતશ્ચિત્તસ્તમ્ભઃ પ્રહસિતધિયામજ્જલિરપિ
ત્વમાશે મોઘાશે કિમપરમતો નર્તયસિ મામ્ ॥”^૧

હજી શઠરાય સાંભર્યો કર્યો. આજ સવાર સુધીના દિવસ સ્વપ્ન પેઠે દુષ્ટિ આગળ ખડા થયા. આંકડા ઉપર સુતો-કુવારાના પાણીવાળો શીતલ પવન પ્રિય લાગવા માંડ્યો. પોતે મૂળ એક રંક માણસ તે આજ સુવર્ણપુરના મહારાજના વૈભવનો અંશભાગી છે એ ભાન થયું. આ સર્વ ઘસાઈ ભવિષ્ય ભૂત જેવું થનાર લાગ્યું. પ્રાતઃકાળનો ભવ્ય દરબાર શૂન્ય થયો !

“પ્રાતઃ કષ્ટમહો મહાન્સ નૃપતિઃ સામંતચક્રં ચ તત્
પાશ્વે તસ્ય ચ સાપિ રાજપરિષત્તાશ્ચન્દ્રચિમ્બાનનાઃ ॥

ઉદ્રિક્તઃ સ ચ રાજપુત્રનિવહસ્તે વન્દિનસ્તાઃ કથાઃ
સર્વે यस્ય વશાદગાત્ સ્મૃતિપદં કાલાય તસ્મૈ નમઃ । ”^૨

“પ્રાતઃકાળનો ભવ્ય દરબાર શૂન્ય થયો-સ્મરણશેષ થઈ ગયો
“જ કેની-અત્યારે એમાંનું કાંઈ છે ?”

“રમ્યં હર્મ્યતલં ન કિં વસતયે શ્રાવ્યં ન ગેયાદિકમ્
કિં વા પ્રાણસમાસમાગમસુખં નૈવાધિકં પ્રીતયે ॥

કિં તૂઝ્ઞાન્તપતત્પતંગપવનવ્યાલોલદીપાહ્નુર-
છાયાચ્ચન્દ્રલમાકલય્ય સકલં સન્તો વનાન્તં ગતાઃ ॥ ”^૩

આ વિચારમાં ને વિચારમાં શીતલ પવનલહરીથી-ચારે પાસથી આવતા પુષ્પવાસથી-આંખ મીંચાઈ અને યુદ્ધિધન પળવાર ચિન્તોમુક્ત થઈ

૧. ખળ લોકનાં ગર્વિષ્ટ વચન સહ્યાં-તે પણ પરાકાષ્ઠા પામી તેમને આરાધન કરતા જતાં જતાં; અંતર્નુ આંસુ અંતર્માંને અંતર્માં ડાખી રાખી મન શૂન્ય હોવા છતાં-હસ્યો પણ ખરો; ચિત્તને રોક્ષી રાખ્યું; હસવા ચોખ્ખુ બુદ્ધિવાળાઓની પાસે પ્રણમાંજલિ કર્યા:-ઓ તું આશા ! ઓ નિષ્ફળ આશા ! આથી વધારે તે મને તું શું નચાવનારી હતી ?

૨. ઓ ભાઈ ! આ કષ્ટ સામું તો જો ! મહાન એ ભૂપ, એ એનું સામંત મંડળ, એની પાસેની વળી પેલી રાજાઓની સલા, પેલાં ચંદ્રખિમ્બ જેવી મુખવાળીયો, ઉદ્દેકભર્યો પેલા રાજપુત્રોનો સમાજ, પેલા બન્દિજનો, પેલી કથાઓ:-આવું આવું સર્વ જેને લીધે સ્મરણમાં જ રૂહેનારું બની ગયું તે કાળને નમસ્કાર કર !

૩. હર્મ્ય (મહેલ) ની અગાશીયોમાં રહેવું એ શું રમ્ય નથી લાગતું ? ગાયન આદિ સાંભળવું શું નથી ગમતું ? કે શું પ્રાણસમીતું સમાગમસુખ અધિક પ્રીતિનું પાત્ર નથી થતું ?-પણ-પણ-વાત એટલી જ છે કે પળવાર ઉચે ચગી પડી જનાર પતંગીયાની પેઠે-પવનથી કંપતા દીપના અંકુર પેઠે-છાયા પેઠે-વસ્તુમાત્રને અંચલ જોઈ સત્પુરુષો વનાન્તમાં આલ્સ્યા ગયા છે !

આ સ્વપ્નમાંથી નિદ્રાસ્વપ્નની સૃષ્ટિવચ્ચોવચ ઉભો. રાજેશ્વર મહાદેવના વાડા
 જોડે ઓટલા ઉપર શરદ પુનમની રાત્રે સૌભાગ્યદેવી જોડેના તલાવમાં
 નાચતું ચંદ્ર પ્રતિબિમ્બ જોઈ રહી છે, અને સાથે જ બેસી વાનપ્રસ્થ
 યુદ્ધિધન પતિવ્રતાને સમજાવે છે: “ પ્રિય દેવી, આ રમણીય પ્રતિબિમ્બ
 “ જોવો જ તને આપણો સ્નેહ-સંસાર નથી લાગતો ? જો, પાણીપર
 “ ફરચલીયો વળે છે તેમાં એ પ્રતિબિમ્બની લેખા દેખાય છે ! પણ આખું
 “ પ્રતિબિમ્બ દેખાય છે અને હાલે છે. આપણો સંસાર પણ આવો જ છે.
 “ ખરું જોતાં પ્રતિબિમ્બ જુદું છે, તે પણ જતું રહેવાનું: ખરો ચંદ્ર તો
 “ આકાશમાં છે: તેમ જ આ આપણો સંસાર જુદો છે, અને જતો
 “ રહેવાનો છે. ખરો સંસાર તો બ્રહ્માં છે-એ સંસારનું નામ મોક્ષ: મહારે
 “ તહારે અંતે એ જ પામવો છે. દેવી ! તું અજ્ઞાન છે, પણ તું જેવી સુન્દર
 “ છે, તહારી કાન્તિ જેવી નિર્મળ છે, તેવું જ તહારું અન્તઃકરણ સુન્દર છે,
 “ અને તહારી યુદ્ધિ નિર્મળ છે. પતિવ્રતા, તહે એક જ યોગ સાધ્યો છે,
 “ તું એક જ જ્ઞાન પામી છે; તહારા જેવા સુન્દર પવિત્ર આત્માને વાસ્તે
 “ જ મોક્ષ છે-તું મોક્ષ પામીશ-તું બ્રહ્મરૂપ થઈશ ! ”

“ દેવી, મહે પણ તહારી જ સુરત-પરસ્તી^૧ કરી છે-હું પણ
 “ તહારી સાથે જ છું-તું બ્રહ્માં મળીશ અને ત્યાં હું તહારી સાથે
 “ જ ! દેવી, સર્વત્ર સાથે જ ! ”

અન્તર્માં આ સ્વપ્ન ચાલતું હતું તે સમયે મુખઉપર અન્ધારામાં
 સ્મિત ફરકતું હતું. સર્વ જગત પોતાનામાં સંકેલી દેઈ શેષશાયી
 આનન્દમય નિદ્રા પામે તેમ સર્વ સંસારની ધિત્તા આવા સ્વપ્નમાં
 સંભારી (સંભૂત કરી-સંભાર પેઠે ભરી) પોતાના બાલ્યથી આજ
 મુધીના પ્રયાસને અન્તે યુદ્ધિધન ઝાકળથી શીતળ થયેલા બાંક ઉપર
 મુતો મુતો આ આનન્દમય નિદ્રા પળવાર પામ્યો.

ભૂપસિંહ વાળુ કરી રહ્યો કે એક જણ યુદ્ધિધનને બોલાવવા જતો હતો
 તેને ન જવા દેતાં ભૂપસિંહ પોતે જ કુવારા પાસે માણસો સાથે ગયો. હજમે
 જ્ઞાનસ ઉચું કર્યું અને રાણાએ જુના મિત્રને નિદ્રામાં પડેલો દીઠો. જુવે છે
 ઓટલામાં જ નરભેરામ, નવીનચંદ્ર, વિદુરપ્રસાદ, અને જયમદ્ધ આવી
 પહોંચ્યા. નરભેરામ યુદ્ધિધનને ઉઠાડવા જતો હતો તેને રાણાએ અટકાવ્યો-
 “ નરભેરામ, યુદ્ધિધન બહુ જગ્યા છે-ઘણા વર્ષને અંતે આજ સુખમાં મુતા
 “ છે. એમને સુખમાં મુવા ઘો. ” ઓથારે આંપેલા માણસના હાથ છાંતી

ઉપરથી અચીન્ત્યા આઘા પડે અને ભયંકર સ્વપ્ન જતું રહેતાં જાગી તે સ્વસ્થ થાય તેમ યુદ્ધિધનની શીખામણથી ઘણા વર્ષથી સ્વભાવવિરુદ્ધ ધૈર્ય રાખી મનમાં ધુધવાઈ રહેલો રજપૂત શઠરાય દૂર થતાં આજ સ્વસ્થ બન્યો હતો. દીલાપુરમાં પોતાના નહાના સરખા ઘરમાં આવી યુદ્ધિધન નીરાંતે બેસતો હતો અને સ્વતન્ત્રતા ભોગવતો હતો તેમ જ આજ પોતાના મહેલમાં કરતો તેને જોઈ રાણાએ પોતાના વૈભવને સફળ થયો માન્યો. જુના દિવસ સ્મરણમાં આવ્યા અને જેમ બહારનો કુવારો શરીરને શીતળ કરતો હતો તેમ યુદ્ધિધન ઉપરની પ્રીતિનો ભરલો કુવારો ઉભરાઈ ઉઘડી અંતઃકરણને શીતળશીકરથી^૧ નહવરાવવા લાગ્યો.

“ જયમદ્ધ, એમના માથા નીચે એ જાગે નહીં એમ એક અશીકું “ ગોઠવ અને આપણે વાસ્તે આજ અહીંયાં જ બેસવાની ગોઠવણ કર.”

આજ્ઞાનું પાલન તરત થયું. યુદ્ધિધનના માથા નીચે ધીમે રહી રેશમી અશીકું સુકી દેવામાં આવ્યું. રેશમી ગાદીવાળો કોચ રાણાને વાસ્તે આવ્યો. બીજાઓને વાસ્તે ગલીયો આવ્યો. રાણાની આસપાસ શુદ્ધ રુપેરી સોનેરી તેમ જ ‘ગિલ્ટ’વાળી અને કાચની વીલાયતી દીવીયો ગોઠવી દેવામાં આવી અને જુદા જુદા દીવાનો પ્રકાશ કુવારાના ઉડતાં બિન્દુઓમાં ચળકવા લાગ્યો. રાણાએ કોચપર બેસી સોનેરી હુક્કાની લાંબી નળી મહોંમાં લીધી. સહ આસપાસ ગોઠવાઈ ગયા. ચોખદારો અને ચાકરો ચારપાસ વીંટાઈ સ્તબ્ધ—અંદર અંદર ગુપચુપ વાતો કરતા—ઉભા રહ્યા. રાણાની આજ્ઞા થઈ અને એક તરુણ ગવૈયો આવ્યો, રાણાના સામો બેઠો, અને મહોંયે ગાયાવિના સતારનાં અતિ સૂક્ષ્મ સ્વરમાં ગાન ઉતારવા લાગ્યો. એક ચાકરે તાલં ચિત્ર વિચિત્ર કુલો, રુપેરી સંપુટો, થાળો, અને છાંબોમાં ગોઠવી સર્વ વચ્ચે મુક્યાં અને તેની સુવાસના ચારેપાસ પ્રસરવા લાગી. આસપાસના ખાગમાંથી અને પાસેના પાત્રોમાંથી પુષ્પોના પરાગ અને સુવાસથી પ્રકુલ થયેલો, કુવારાની નીચે કુંડમાં ટપકતાં બિન્દુઓના અને સતારના મિશ્રિત સુસ્વરને પોતાનો કરી લેતો, શીતલતાને—કુંડમાંથી ઉપાડી લેતો—કુવારાના વર્ષાદમાંથી અદ્ધર ચોરી લેતો—ઝાકળમાંથી પી જતો—અને આકાશમાંથી ઘસડી આણતો અનેક સ્થાનથી શૂંડમાં એકઠું કરેલું પાણી હાથી પાછું એક સ્થાને વર્ષાવે તેમ સુવાસ સુસ્વર—અને શીતલતાને મનુષ્યસૃષ્ટિ ઉપર સાથે લાગાં વર્ષાવતો અનેક ઝાડનાં પાંદડાંને હલાવી ખખડાવી અંધકારમાં પણ પોતાની સત્તા છે એવું માનવીના કાનને ગર્વ સાથે ફેરવેતો, ઉંચા ગગનમાં પણ મહારી આણ વર્તે છે

એવું વાદળમાં હેરીયાં પાડી ઉંચું જોનારી આંખને જણવતો, અને ગાઉ બે ગાઉ ઉપરનાં વનોમાં પોતે નાંખેલા સુસવાટા રાણા જેવાના કાનના પડદા પર અકળાવતો:—દામ્ભિક વાયુ માનવીના શરીર પાસે આથી દમ્ભ તથા મન્દ પડી જતો હતો, મધુર થઈ જતો હતો, તેને શ્રેયસલાવતો હોય—તેને કરગરી પડતો હોય—તેને સવાસલાં કરતો હોય—તેમ તેના અંગરખામાં ધીમે રહી પ્રવેશ કરી—તેમાં કરચલીયો પાડી—તેવા શરીરને પંપાળતો હતો, શરીરમાંનાં છિદ્રોમાં પેંશી જઈ ચિત્ત આગળ પહોંચી જતો હતો, ચિત્તના ગર્ભદ્વારની અંદર ઉભો રહી માનવીના આત્મા ઉપર આનંદનો અભિષેક કરતો હતો, અને પોતાની સાથે આણેલી સર્વ રમણીય સામગ્રી તેના જ ઉપર મહાવતો હતો. એમાં દોષ માત્ર એટલો હતો કે તે જડ હોવાથી મ્હેંટા નહાનાનો ભેદ સમજતો ન હતો અને ભૂપસિંહની તેમ જ તેના હલકામાં હલકા દાસની સરખી રીતે સેવા કરતો હતો અને જગતા ઉઘતાંનો પણ ભેદ રાખતો ન હતો. પવનની, પ્રકાશની, સુવાસની, સુસ્વરની, શીતલતાની—અર્થાત્ જડ હોવા છતાં સંચાર કરનાર સર્વ પદાર્થોની—અસર નિદ્રાયમાણ બુદ્ધિધનના મસ્તિકમાં પણ પહોંચી જતી અને તેનાં રમણીય સ્વપ્નોની કારણભૂત થઈ પડતી હતી—પોષક પણ થતી હતી.

એક સ્વપ્નમાંથી ખીલ સ્વપ્નમાં ખસતું બુદ્ધિધનનું મસ્તિક અન્તે અર્ધજાગૃત થયું અને સુતી વેળા કરવા માંડેલા વિચાર પાછા મસ્તિકમાં આવી ઉભા. છાતી ઉપર હાથ રાખી, આંખો મીચેલી જ રાખી, ઇન્દ્રિયો અકર્મ જ રાખી, સૂર્ય ઉગતા પહેલાં—સૂર્યકિરણના સ્પર્શબળે જ—પક્ષિયો માળામાં ને માળામાં જ કીલકીલાટ મચાવી મુકે તેમ, જગતા વિચાર નિદ્રાયમાણ દેખાતા પુરુષના મગજમાં સાકાર થયા. પોતાના માણસોનો પક્ષ આંધવામાં જે હરકતો લાસી હતી તે એકદમ દૂર થઈ હોય એમ નિદ્રાએ સ્વચ્છ કરેલા મગજે ગુંથવારા ભરેલી ગાંઠ છોડી દીધી: “કંઈ નહીં, કંઈ નહીં; કારભાર કરવો હું જાણું છું; હું જાતે પ્રમાણિક રહીશ, “ મહારાં માણસોને જ મહારો—રાણાનો—તાપ દેખાડવામાં શિથિલ નહીં રહું, “ હું મહારાં માણસોને અધિકાર સોંપુ છું તે છતાં તેમની ગેરવર્તણુકની “ ફરીયાદ સાંભળવા અને શિક્ષા કરવા અંતર્થ તત્પર છું એવો સર્વનો “ અભિપ્રાય બંધાશે તો મહારાં માણસો ખડીતાં રહેશે, અયોગ્ય કાર્યમાં “ મહારા તરફથી ઉત્તેજનની અથવા ક્ષમાની આશા નહીં રાખે, પ્રજા “ વિશ્વાસથી ફરીયાદ કરશે અને તેમને યોગ્ય ન્યાય આપીશ જ. અધિકાર “ સોંપવો અને ન્યાય કરવો એ બે જુદા પદાર્થ છે—એકમાં વિશ્વાસ “ અને પોતાપણું જ કામમાં લાગે છે, ખીલમાં નિષ્પક્ષપાત તીવ્ર જોઈ એ “ છીયે. ન્યાય કરવાનું આટલું બળ રાખનાર ઈત્રેજ વર્ગ અધિકાર સોંપવામાં

“કીયે દહાડે ન્યાયનું ધોરણ રાખેછે જે ! મહારી પ્રજામાં વિશ્વાસનાં
 “પાત્ર મળતાં તેમને અધિકાર સોંપતાં હું આંચકો ખાઉં તો હું
 “ધર્મરનો અપરાધી.”

“શાઠરાયના પક્ષમાં દેખાતાં બધાં માણસ એના પક્ષનાં નથી. એનો
 “વિવેક એમ થાય કે છેક ટોચ વિના બાકી રહેતાં સર્વ માણસોને છે
 “એમનાં એમ જ રાખવાં અને સખત સાવચેતી આપવી કે ભૂતકાળ
 “ભુલી યોગ્યતા પ્રમાણે તેઓપર વિશ્વાસ રાખવામાં આવશે. એની
 “સંપત્તિમાં એના પક્ષમાં દેખાતાં હતાં તે સર્વ હજી એના પક્ષનાં રહેશે
 “જ એ કલ્પના બળવાન નથી, પેટને અર્થે એનાં થએલાં માણસ પેટને
 “અર્થે મહારાં થશે. મહારે જાતે તેમનું કામ નથી—જાતે તેમનો ડર નથી.
 “તેનાંયે નહીં—મહારાયે નહીં—ભૂપસિંહનાં માણસ અને તો બસ.”

“અધિકારના શિખરનાં માણસો સારાં થાય એ સાવચેતી જાતે
 “રાખશું તો નીચેનાં માણસ અનુકરણ કરશે જ. સારાશનો પ્રતાપ
 “તેમને લાગશે જ.”

“અધિકાર સોંપતી વેળા વિશ્વાસનો સંબંધ—પછીથી તેમના ગુણ-
 “દોષનો જ સંબંધ રાખવો. આટલી પ્રીતિ રાખનાર રાણાને આ
 “સમયે છોડી દેવા—એ અપકાર ફેલાવાય. એનાં રાજ્યત્રક બરોબર
 “ગોઠવાઈ ચાલે પછી હું ક્યાં સ્વતંત્ર નથી ?”

આ વિચારની સાથે આંખ ઉઘડી અને જુવેછે તો નવીન જ દેખાવ !
 સુતો ત્યારે તો આમાંનું કાંઈ ન હતું ! આ સર્વ માણસ, રાણો, આ સર્વ ઠાઠ,
 દીવા—આ શું ? હજી સ્વપ્ન તો ચાલતું નથી ? એ ભ્રાંતિથી આંખો ચોળતો
 એઠો થયો અને ચારે પાસ જોવા લાગ્યો. રાણાના સ્નેહનો આવિર્ભાવ
 કળાતાં અમાલ્યઉરમાં પ્રતિધ્વનિ થયો. હુકમની નળી મહોમાંથી ફેલાડી
 રાણાએ પુછ્યું : “કેમ, યુદ્ધિધન, જાગ્યા ? નિદ્રા ઠીક લીધી.”

આભો બનેલો યુદ્ધિધન ઉભો થયો : “જી, આપ ક્યાંથી અંહીયાં ?”

“તમે સુતા હતા એટલે જગાડ્યા નહીં. અમે પણ સઉ અંહીયાં
 “જ એઠા કે અહુણાં જાગશે. આવો બેસો.”—પૂર્વાવસ્થાનો અભ્યાસ
 સંભારી પોતાની સાથે કોચ ઉપર જગા બતાવી. યુદ્ધિધન કોચપર
 હાથ દેઈ નીચે જ બેઠો અને સાન કરી. ચાકર-વર્ગ દૂર ખસી ગયો.

ચારે પાસ જોતાં એકાંત લાગ્યું એટલે વિશ્રંભકથાનો આરંભ થયો.
 રાણાએ પુછ્યું :

“બુદ્ધિધન, આજ મને નીરાંત વળી. પણ ફક્ત હવે કાંઈ ચિંતા
“બાકી છે?”

બુદ્ધિધન હસ્યો: “રાણાજી, ચિંતાનો અંત આવ્યો કંઈ દીઠો
“છે? સંસાર એટલે જ ચિંતાની પરંપરા—એક ચિંતા બીજી
“આવી જ છે.”

અભણ અમાત્યને આમ પર્યેષક^૧ રીતે બોલતો જોઈ નવીનચંદ્ર
વિશેષ રસથી સાંભળવા લાગ્યો.

રાણો બોલ્યો: “ફક્ત ને ભાઈ, હવે શું છે? હું તો બહુ છું.
“કે મહારી ચિંતા તો ગઈ જ. જે બાકી હોય તે તમારે વાસ્તે છે.”

“રાણાજી, શઠરાયનું શું કરવું?”

“શું કરવું? અપરાધીને ઘટે શિક્ષા.”

“બુદ્ધિધનભાઈ, દુષ્ટરાય મરી ગયો તે સંબંધમાં ખરી વાત હુબી
“ગઈ છે અને કાંઈ કાંઈ વાતો ચાલે છે. એનો મામો લીલાપુર ગયો છે.
“ગરબડ સંતાતો ફરે છે અને ઘણું કરી ધીરપુરના બહારવટીયાઓને
“ઉશ્કેરવાનો પ્રયત્ન કરે છે:” નરભેરામે સમાચાર કહ્યા.

“રાણાજી, સાંભળ્યું?”

“હા, પણ એ ચિંતા હવે મહારે કરવાની નથી. જોઈતા હોય તો હું
“તો સર્વ વાતના દુકા ઉપાય બતાવું. લાંબા ઉપાય રજપુતોને ન આવડે.
“એ સૌખ્યા તમને:” નિશ્ચિતપણે રાણાએ હુકો કુંકવા માંડ્યો.

નરભેરામે સૂચના કરી: “મને તો લાગે છે રામભાઈને એ લોક
“હાથમાં લેશે. બહારવટીયાને આશ્રય આપી નવા કારભારની નિંદા
“કરાવશે અને લીલાપુરમાં નવા સાહેબ આવશે તેનો અભિપ્રાય
“પ્રારંભમાંથી ફેરવવા યુક્તિ કરશે. બીજે ઘાટ શઠરાય કરવતરાયનું
“શું થાય છે તે જોયા પછી ઘડશે.”

“તે, બુદ્ધિધન, ધારો કે રામભાઈની ખટપટથી નવો સાહેબ
“જોડી રીતે ભરવાયો તો આપણે તેની ચિંતા રાખવી? ખરી રીતે ફક્ત
“તે ખરું, પણ આપણું સાંભળ્યા વિના શું અન્યાય કરશે? અથવા શું
“આપણે, સાહેબ ને રામભાઈ, ને એનો સીપાઈ અને એવી એવી ચિંતા
“રાત દિવસ કર્યા કરાવી? આપણી પ્રજાની ચિંતા હવે શઠરાયને માથે
“નથી—એ ચિંતા કરવાની શું ઓછી છે કે આવી આવી ચિંતા આપણે
“જન્મારો કર્યા જ કરવી?” રાણાએ પુછ્યું.

૧. “દ્વિવૃક્ષોદ્ધારી,” વાળી; પર્યેષક=શોધક: Philosophical.

“ રાણાજી, આપ કહો છો તે સાચું છે, પણ આપણા જ જુના
 “ દિવસ સંભારો, આપણી આગગાડીનું એજન સાહેબવિના ચાલ્યું
 “ નથી. આજ એ લોક કર્તા હર્તા છે—કર્તા ને હર્તા એ.”

“ ત્યારે તો એમ કે ગાદી મળ્યા પછી આજ સુધી શઠરાયે રાજ્ય કર્યું
 “ અને હવે સાહેબ કરશે. આપણે તો કેવળ પુતળાં જ. સરકારનું કામ એ
 “ કે આપણે પ્રજાપીડક થઈએ ત્યારે માથે અંકુશ પેઠે વર્તવું. પણ આવા
 “ વિષયમાં એ સરકાર?—ને તે પણ સરકારના ગુલામ સીપાઈ સુધી !”

નરભેરામ કહે, “ મહારાણા, નવા સાહેબ આવે છે તે લશ્કરી
 “ ખાતાના છે. ડાખક સાહેબના ભત્રીજા થાય છે. જલદ મીળજના છે.
 “ વેર રાખે એવા છે. કાનના કાચા છે. કામ કરવાના ઉત્સાહી નથી.
 “ આજ્ઞા-ભંગ થયેલો જોઈ શકતા નથી. ખુશામત કરતાં કરતાં પ્રસન્ન થાય
 “ તો મ્હોટી વાત. રામભાઈને હવે ઘીકેળાં સમજવાં”

ભુકુટી ચઢાવી રાણો બોલ્યો. “ બુદ્ધિધન, આનો અર્થ એ કે
 “ એ લોક રાજ અને આપણે ગુલામ. આવી આવી વાતો સાંભળવાને
 “ હું ઇચ્છતો નથી. લલમનસાઈની રીતે થાય એટલું કરવું એની ના
 “ નથી પણ એથી વધારે નરમાશ રાખવી હોય તો તે વાત મ્હારી
 “ પાસે ન કરવી. તમે તેમની સાથે ભરી પીજો, આપણે આપણી
 “ વાત ચલાવો. બોલો, શું કરવું ધાર્યું?”

બુદ્ધિધન બોલ્યો: “ ન્યાયની રીતે શઠરાયની તપાસ ચલાવવી
 “ અથવા એને એવી શિક્ષા કરવી એ તો મને વ્યાજબી નથી લાગતું.”

“ હું !—” રાણો જોઈ રહ્યો: “ કાલે પોશાક આપીયે પાછો એને?”

“ નાજી, એને શિક્ષા ઓછી નથી થઈ. દુષ્ટરાય મરી ગયો.
 “ રૂપાળીયે કુટુંબનું નાક કાપ્યું. કારભાર ગયો. હવે જે વધારે શિક્ષા
 “ કરવાની તેનો હેતુ એટલો કે એ વધારે ખટપટ ન કરે અને આપણું
 “ રાજ્યતંત્ર નિશ્ચિત ચાલે.”

“ નિશ્ચિત ચાલવાનો રસ્તો—મને લાગે છે કે એના સાળાએ સોધી
 “ ફહાડ્યો તે હશે.”

“ રાણાજી, એટલાં ઉકળવાથી કાંઈ લાભ નથી. આ ઉપરથી તો
 “ એટલું જોવું કે જ્યારે દરબારનાં સર્વ માણસ એનાં હતાં તે પ્રસંગે એને
 “ ફહાડ્યો હત તો કેટલી ખટપટ ઉભી કરત. મ્હારા મનમાં જુદો રસ્તો
 “ યોગ્ય લાગે છે. દીલ્હીના બાદશાહોમાં એવી રીતિ હતી કે કોઈ ઉમરાવ
 “ સત્તાલોભી થાય તો એને કોઈ ગામડામાં મુખો કરી મોકલવો એટલે તે

“ પોતાને જ પૂર્ણ સત્તાવાન દેખી-પોતાનાથી કોઈને મ્હોટું ન દેખી-વધારે
 “ મ્હોટા થવાનો લોભ ન કરે અને આત્મસંતુષ્ઠ થાય. આત્મસંતુષ્ઠ થયો તેનો
 “ લોભ મરે-તેના તરફથી ભીતિ પછી રૂહે નહી. ખીલું: શત્રુને સંન્યાસી
 “ જેવો કરી દીધો એટલે તે નિઃસ્પૃહી અને નિર્બંધન થાય-તેના જેવો
 “ ભયંકર શત્રુ કોઈ નહી. પોતાનું સારું તો કરે કે ન કરે પણ પારકાને
 “ નુકસાન તો તે કરી શકે જ. આથી મ્હારા મનમાં એમ છે કે શકરાયની
 “ પાસે તેનું ગામ રૂહેવા દેવું પણ જુની સનદ લેઈ લેવી અને નવી આપવી.
 “ તે એની જાતને જ કરી આપવી અને અંદર લખવું કે તે પોતે આપને
 “ સંતોષ આપશે તો તેને વંશપરંપરાની નવી સનદ કરી આપવામાં આવશે.
 “ વળી એવી સરત કરવી કે તેણે અને કુરવતે એ જ ગામમાં વસવું અને
 “ તેને આખાદ કરવું, રાજ સિવાય ગામ છોડવું નહી, અને રાજ્યપ્રપંચમાં
 “ પડવું નહી. ગમે તેવો હશે તો પણ ઉદર-સ્વાર્થથી બંધાશે, એ બંધનમાંથી
 “ છુટવાનું જોખમ નહી બહોરે, સદૈવ બહીતો રૂહેશે, અને આપણે વશ
 “ રૂહેશે. ઈશ્વર એને બહાલા તો નથી જ પણ બહાલા હશે તો ઉપકાર માનશે.
 “ લોકમાં આપની ક્ષમાની પ્રશંસા થશે. રામભાઉ કે સાહેબ કે કોઈને પણ
 “ બોલવાનું નહી રૂહે. પ્રતિપક્ષી વર્ગ સર્વ શાન્ત પડશે અને આપની કૃપાને
 “ અશક્ય નહી ગણે. અને મ્હોટામાં મ્હોટી વાત એ કે ઈશ્વર આપના
 “ ઉપર પ્રસન્ન રૂહેશે. કાર્યસિદ્ધિ થાય; ઉદ્દીપન પામેલું વૈર શાન્ત થાય;
 “ આત્મા, લોક, અને ઈશ્વર સંતુષ્ઠ થાય-એથી ખીલું કળ કીયું? ”

રાણો ઓઠ કરડી બેસી રહ્યો હતો. તે સર્વ સાંભળી રહ્યો, વિચારમાં
 પડી ગયો, અને અંતે શાંત થયો: “ વારુ, ભાઈ ફહો તે ખરું; ઠીક છે;
 “ એમ કરો. ”

“ ક્ષમા અને હાપણને મિશ્ર કરી કાર્યસિદ્ધિ શોધે તે પ્રધાનને
 “ ધન્ય છે-હાલા અને વિશ્વાસપાત્ર પ્રધાનને વશ પોતાની વૃત્તિ રાખે
 “ એ રાજને ધન્ય છે! ”-નવીનચંદ્રના ચિત્તમાં વિચાર-ઉર્મિ ઉઠી:
 “ આવી-સ્વતંત્ર-તોફાની વૃત્તિવાળો રાજ પળવારમાં બાળક પેઠે
 “ હાપણને વશ થયો!-સર્વ રાજઓ આવા હતા હશે? એમ હોય
 “ તો જોઈએ જ શું? રાજઓ ગમે તો પોતાનાથી વધારે હાપણ
 “ કોઈનામાં જોતા જ નથી, અથવા તો પોતાના અથવા પારકાના
 “ હાપણનો વિચાર જ ન કરતાં ઉઘે છે એવું વાંચ્યું છે-એનાં દૃષ્ટાંત
 “ પણ જગતમાં હશે જ. ઈશ્વરે-માણસ અને માંકડાં-ઉભય સર્જેલાં છે.”
 નરસેરાએ કહ્યું: “ ભાઈસાહેબ, એ તો આપે સારાઈનો માર્ગ શોધી

“ કહાડ્યો-પણ હું ખાતરીથી કહું છું એ લોક એનો અર્થ એમ જ લેવાના
 “ કે એમને શિક્ષા કરતાં આપણે કરીયે છીયે અને એ શિક્ષાપાત્ર છે.
 “ એવું સ્પષ્ટ બતાવી આપવા આપણે અશક્ત છીયે. ”

બુદ્ધિધન હસ્યો: “નરભેરામ, એટલો પણ વિચાર નહીં કર્યો હોય ?
 “ પ્રમાદ અને તર્કપ્રસાદ ગયા છે તે રસલસાહેબ પાસે સર્વ વાત રજેરજ
 “ ઉઘાડી કરી દેશે એટલે સામી ખટપટનો પાયો લાગ્યો સમજવો. સાહેબને
 “ આપણાપર વિશ્વાસ છે અને નવા સાહેબ આવશે તેમને સર્વ વાત
 “ કરી મુકશે. પછી થવા ઘોંઝેનાથી જેટલી થાય તેટલી ખટપટ. રામ-
 “ ભાઈને હળવે હળવે સીદ્ધો કરી દેવો પડશે-એને તો ગમે તેમ ભરી પીશું.
 “ શઠરાયનું એ કરવાનું કે દીલાપુરમાં અને બીજે બધે ઠેકાણે એની
 “ કળા થાકશે ત્યાંસુધી એને છે એમ ને એમ જ રાખવામાં આવશે અને
 “ જ્યારે એ જાણશે કે હવે મહારા હાથ નીચા પડ્યા અને કાંઈ દાવ હાથમાં
 “ નથી જ ત્યારે-એની ઇચ્છા હશે તો જ-એ ચરણે પડી માગશે તો જ-
 “ રાણાજી કૃપા કરશે. સુવર્ણપુરના મહારાજની કૃપા કાંઈ રસ્તામાં નથી
 “ પડી. શિક્ષા અને ક્ષમા ઉભય કાર્ય એમને આવડે છે તે જગત્ જોશે જ.
 “ એવા એવાથી ડરતાં રહેવું એ મહારાણા સમજતા નથી.”

ભૂપસિંહ ટદ્દાર બેઠો, પ્રસન્ન થયો. એનો ક્ષાત્રઉદ્રેક સંતુષ્ટ થયો,
 અને અમાત્યપર સ્નેહભરી ઉત્સાહભરી ચળકતી આંખે મુછે હાથ
 દેતો જોવા લાગ્યો. સર્વને આત્મોત્કર્ષક વચનની અસરમાં જ કાંઈક
 ઐન્દ્રજલિક^૧ માયા છે.

નવીનચંદ્ર આ નવીન નાટક જોઈ જ રહ્યો. રાણો અમાત્ય-બુદ્ધિને
 પ્રતિકૂળ થતો પ્રથમ અટક્યો હતો પરંતુ કાંઈક અનિચ્છાથી અટક્યો હતો.
 નરભેરામ તે અનિચ્છાને વધારે એવા શબ્દ બોલ્યો. બુદ્ધિધનના શબ્દથી
 તે અનિચ્છા વધતી અટકી એટલું જ નહીં, પણ વાયુના અચીંત્યા ઝપાટાથી
 માર્ગપરની ધુળ સાફ થઈ જાય તેમ અમાત્યના અચીંત્યા ઉત્તેજિત પ્રતિ-
 ભાનથી રાણાની મૂળની અનિચ્છા પણ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. એથી પણ વધારે
 એ થયું કે અમાત્ય મહારે જ અનુકૂળ માર્ગે કામ કરશે એવી રાણાની
 ખાતરી થઈ. સેવ્યજનની ચિત્તવૃત્તિને અનુકૂળ કેમ કરી દેવી અને અનુકૂળ
 કેમ દેખાવું એ બરોબર દેખાડી આપે એવું સેવક-બુદ્ધિનું આ પરાક્રમ જોઈ
 નવીનચંદ્ર અદ્ભુત આશ્ચર્યમાં પડ્યો. આશ્ચર્યતુલા ઠેકાણે આવતાં આ
 પરાક્રમ કરવાનો પ્રસંગ પાડનાર સેવકવૃત્તિની તેને દયા આવી. સેવ્યજનને

પ્રસન્ન કરવાના જ અથવા તેને અપ્રસન્ન ન થવા દેવાના હેતુથી પોતાના અંતઃ-
કરણને ઢાંકી નવીન-અભિતિ ચિત્ર જેવું-શબ્દજળ રચવું પડે, જરી
પણ વૈતથ્યવાળી વૃત્તિ ખતાવવી પડે:-આ સેવક-ભાવ નવીનચંદ્રને
પવિત્ર ચિત્તનો અપભ્રંશકર લાગ્યો. જે સેવ્યભાવ જાણ્યે-અજાણ્યે પણ
આ દશાનો ઉત્પાદક થઈ પડે છે તે સ્વ-પર-પાતક લાગ્યો. આ અપભ્રંશ
અને પાતકતાના હેતુ ઉભય ભાવના સ્વભાવભૂત-પ્રકૃતિસ્થ-લાગ્યા અને
પળવાર પ્રત્યક્ષ સ્વપ્નમાંથી દૃષ્ટિને અંતઃસંક્રાંત કરી પાસે કોઈ ન હોય
તેમ મનમાં ખોલી ઉઠ્યો, “ ખરી વાત છે !

“ The man

“ Of virtuous Soul commands not, nor obeys.

“ Power, like a desolating pestilence,

“ Pollutes whate’er it touches; and obedience,

“ Bane of all genius, virtue, freedom, truth,

“ Makes, slaves of men, and of the human frame

“ A mechanized automation.”*

કોણ જાણે ક્યાંથી આ કવિતા તેના સ્મરણમાં સ્ફુરી આવી અને
વિચારમાં પડી પાછળના ઝાડને ટેકો દેઈ તે પોતાના ઘરમાં હોય તેમ
કવિતાના છેલ્લાં ચરણ ખોલતાં ખોલતાં તેના હાથ છાતી ચાંપી પાછા અચીનસ
ચોળા-છુટા થઈ બે પાસ પડ્યા. ઇંગ્લેન્ડ કવિનો તીવ્ર વેગ પળવાર
આર્યમસ્તિકને તીવ્ર મુર પેઠે ચમકાવવા લાગ્યો. “ રાણાને અનુદ્વેષ કરી દેવા
“ અમાત્યે નાટક લજવ્યું ! વિશુદ્ધિનો એ જ અપધ્વંસ ! પોતાની સત્તાએ
“ આ નાટક ઉત્પન્ન કરવા સમય આણ્યો-રાણા ! એ તહારી સત્તાનું દુષ્કલ !
“ માનવી માનવીપર આજ્ઞા કરે-માનવી માનવી પાસે ક્ષુદ્ર બની જાય : એ
“ ઉભય પરિણામ અનિષ્ટ છે !” વિચારની ચમક મસ્તિકના આખા ક્ષિતિ-
જમાં વીજળીની ત્વરાથી દોડાદોડ કરવા લાગી. અંતે ચમક થાકતાં મન્દ
ચંદ્રિકા પેઠે આર્ય ક્રોમળતા સ્ફુરવા લાગી. “ ઈશ્વર, તને ગમ્યું તે ખરું.
“ તને લાગી તે ઘટના યોગ્ય.” “ મને લાગે છે કે મહારી દૃષ્ટિ જ એવી

૧. અસલ રૂપ હોય તેથી જુહું-જુહું તે વિતથ; વૈતથ્ય=વિતથપણું.

* Shelley's Queen Mab.

“ વિશુદ્ધ આત્માવાળો પુરુષ આજ્ઞા કરતો નથી. ઉપાડતો નથી, જગતને
શૂન્ય કરનાર દોષ સર્વવ્યાપી રોગની પેઠે સત્તા જેને સ્પર્શે છે તેને ભ્રષ્ટ
કરી દે છે; અને સર્વ બુદ્ધિ, શુદ્ધિ (સદ્ગુણ), મુક્તિ (સ્વતંત્રતા), અને સદુક્તિ
(સત્યોક્તિ) એ સર્વના વિષ જેવું આજ્ઞાધારણ માનવીને દાસ કરી દે છે અને
આ માનુષી ઘટનાને માત્ર એક ગતિમાન જડચંત્ર જેવી કરી મુકે છે.”

“ છે. આવો સારો રાજા અને આવો સારો પ્રધાન—તેની વચ્ચે આવું
 “ થાય ત્યારે ઇશ્વરેય જા. મહારા જેવા વિચારના સર્વ હોય તો જગત
 “ કેમ ચાલે ?”

વિચારનિદ્રામાંથી જાગ્યો અને પ્રત્યક્ષભાણી અક્ષગણ (ઇન્દ્રિય—સમૂહ)
 વળ્યો. “ સેવ્યસેવક પોતાને અને પરસ્પરને અન્યોન્યસમાન અને સ્વતંત્ર
 “ માનવી ગણી ઇચ્છાને દર્શાવે અને અનુસરે તેમ ક્યાં નથી થતું ? મિત્રો
 “ અને શુદ્ધ દંપતી શું કરે છે ? શું સૌભાગ્યદેવી યુદ્ધિધન પાસે સ્વરૂપ
 “ ઢાંકે છે ? સ્વતંત્ર નથી રહેતી ? અને તેમ છતાં પતિની ઇચ્છાને નથી
 “ અનુસરતી ? શું યુદ્ધિધનની સત્તા તેને સવાસલાં કરવાની જરૂર પાડે
 “ છે ? એમ છતાં શું એની ઇચ્છાને અનુસરતાં દેવી પાછળ રહે છે ?—ના,
 “ કારણ ઉભયની ઇચ્છાઓ સંગત થાય છે—પતિનાથી જુદી ઇચ્છા પતિની
 “ થતી જ નથી અને થાય છે તો તે બેધડક મીઠાશથી ઉઘાડી કરે છે અને
 “ અંતે એક ઇચ્છા થાય છે. શું સેવ્ય—સેવકોમાં પણ એમ ન થઈ શકે ? આ
 “ નાટક અમાત્યે ન કર્યું હત તો ન ચાલત ! એ નાટક વિના કાર્યસિદ્ધિનો
 “ બીજો માર્ગ શું ન હતો ?—પણ—પણ ભય અસત્યને જન્મ આપે છે—
 “ માખાપનો ત્રાસ બાળકને અસત્ય બોલતાં શીખવે છે—સેવ્ય જન
 “ અપ્રસન્ન થશે એ ભય સેવકને અસત્ય કરી દે છે. સત્યથી, અપ્રસન્ન
 “ થાય એવો સેવ્ય—અને ભય પામે એવા સેવક—ઉભય અનિષ્ટ છે.”
 અનુમાનનો એ ઉપસંહાર થતાં અંતઃસ્વપ્ન અદૃશ્ય થયું. આ સર્વ મનમાં
 વિચારતાં વિચારતાં શૂન્ય અક્ષથી પ્રત્યક્ષને લક્ષ્ય કરતો હતો તેને ઠેકાણે
 અક્ષ-પ્રત્યક્ષનો શુદ્ધ સંયોગ થયો અને અક્ષદ્વારના છન્નમાં મન પણ
 આવીને બેઠું. કારભારીની વાર્તા નવીનચંદ્ર જેવા સાંભળવા લાગ્યો.

વિચારોને શાન્તિશય્યામાં સુવાડતાં સુવાડતાં તમ મસ્તિક કપાળે
 કરચલીયો રચી વળી અંતગર્જના કરી ઉઠ્યું : “ સેવ્ય જનો ! બોલતાં,
 “ ચાલતાં, કાંઈ પણ કરતાં, પ્રતિપળ લક્ષમાં રાખજો—ભુલશો નહીં—કે
 “ તમારા ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર સેવકો પણ તમારા જેવા જ માનવી છે—તમારા
 “ જેટલી જ સ્વતંત્રતાના વારસ છે—તમને ઇશ્વરે ઉપલે માળ બેસાડ્યા
 “ તે નીચલા માળવાળાને કચડી નાંખવાને નહીં ! ” “ સેવકોને શ્વાનની
 “ પેઠે નહીં પણ હસ્તીની પેઠે રાખજો*”—“ સેવકો, ઉદરને નિર્ભય

*લાઙ્ગૂલચાલનમધશ્વરણાવપાતં ભૂમૌ નિપત્ય વદનોદરદર્શનં ચ ।

શ્વા પિણ્ડદસ્ય કુસ્તે ગજપુઙ્ગવસ્તુ ધીરં વિલોકયતિ ચાતુશતૈશ્ચ મુક્તે ॥

મર્વહરિ.

“ રાખવા કરતાં પણ ખીલ ગુંસતર ધર્મ તમારે છે—સેવકધર્મમાં જ સર્વ
 “ ધર્મની સમાપ્તિ થતી નથી—સેવકધર્મ સાચવવા એ પળવાર ઉદરનિમિત્તે
 “ તમારો ધર્મ થયો માટે અન્ય સનાતન ધર્મ નહીં નથી થતા ! ”

વિચારોનો હવે ખરેખરો અંત આવ્યો. ઉછળતી ભિંમિ કીનારાપર
 પછડાઈ શાંત થઈ ગઈ.

આ વિચાર થયા એટલામાં તો રાણા અને અમાત્યાદિ વચ્ચે કંઈ કંઈ
 વાતો થઈ ગઈ. શાહરાયનું શું કરવું તે નક્કી થઈ ગયું. ખલકનંદા અને
 રૂપાળીની વાત પડે. રાખી નરભેરામે કરી—અમાત્યે તે વાતમાં લાગ ન
 લીધો. જમાલના ઉપર ધર્માસન આગળ કામ ચલવવામાં લાલ ન હતો—કામ
 ચલવી શિક્ષા થાય તેમાં પણ કંઈ લાલ ન હતો. ધર્માસન આગળ, લોક-
 વચ્ચે, અથવા વર્ષ બે વર્ષની કેદમાંથી—છુટી કોઈની પાસે પણ, મુસલમાનને
 અમાત્યપુત્રીનું નામ પોતાના મલિન મુખ ઉપર આણવાની સ્વતંત્રતા અંતે
 કદી પણ આવે તે અભિજ્ઞત આર્યને સર્વદા અનિષ્ટ જ હોય એમાં કંઈ
 નવાઈ ન હતી. ગમે તેવું પણ મહારાણાનું અંતઃપુર, તેની વાર્તાયે બહાર જાય
 એ પણ અનિષ્ટ જ. રઘી, મહાવો આદિ મંડળને પણ દેખીતી શિક્ષા ન
 કરવાનું આવું કારણ હતું. રણજીત અમાત્યનું માણસ હતું. તેને શિક્ષા કરવી
 અયોગ્ય હતી. જુના કાળની સુરંગની માહિતી શાહરાયને હતી તેમ જ
 શુક્રાચાર્ય રણજીતને પણ હતી. રણજીતની પાસેથી એ વાત જાણતાં રાણીનું
 ચિત્ત ભરવનારનો પત્તો અમાત્યને લાખ્યો—કારણ સુરંગનું મહો અંતઃપુરમાં
 હતું. આ ભેદ જાણી ઉઘાડો કરવાનો તેણે માર્ગ શોધ્યો. જમાલ વગેરે શાહ-
 રાયના મંડળને એ સુરંગમાં મોકલ્યા; તેમને તથા તેમની જીભોને વશ રાખવા
 તેમ જ પાપશંકા પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય એ બેવડા હેતુથી—અંતર્થા
 પોતાના પાણુ બહારથી શાહરાયના—રણજીતને ઉઘાડી તરવાર સાથે આ
 મંડળમાં અત્રેસર કર્યો. સુરંગમાં તેણે પોતાનું રૂપ પ્રકાશ્યું અને કંઈ પણ
 શબ્દ બોલ્યો તો આ તરવાર સાથે કામ છે એવું તેણે સર્વને કહ્યું. ગોઠવાણુ
 પ્રમાણે સુરંગની છત તુટી અને અંતર્નું સર્વ મંડળ—કોઈને એક શબ્દ
 બોલવાનો અવકાશ આવે તે પહેલાં—વિજયસેનના હાથમાં ગયું. નિઃશબ્દ
 નાટક જોનારાઓએ દેખાવ ઉપરથી થયાં તે અનુમાન કર્યો. જુની સુરંગ,
 તેનું રાણાના અંતઃપુરમાં મહો, દરબારની—રાજમહેલની—સર્વ જુની વાર્તા
 જાણનાર અને તેનો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ ધરાવનાર રાજ્યપ્રપંચનો અનુ-
 ભવી આચાર્ય શાહરાય, ઉઘાડી તરવારવાળો રણજીત અને ખીલ શાહરાયનાં જ
 જુનાં વિશ્વામુ માણસોએ સુરંગમાંથી આમ નીકળે, પોતાની સત્તા રાણાની
 દુશ્મની ઓછી થાય છે એવું શાહરાય જાણે છે એવી લોકખ્યાતિ, તેના

પ્રતિસ્પર્ધી અમાલ્ય ઉપર રાણો દિવસે દિવસે વધારે પ્રીતિ દેખાડે છે એવી જનચર્યા, અને પર્વતસિંહના દૃષ્ટાંત ઉપરથી શઠરાય ખુન કરતાં હરે એવો નથી એ અપવાદઃ આ સર્વ વાર્તા ઉપરથી સર્વનાં મનમાં એક જ અનિવાર્ય અનુમાન થાય એવું હતું અને કોઈ જડ મસ્તિક અનુમાન ન કરી શકે તો મેરુદાની સૂચનાઓ જોઈએ એવી સ્પષ્ટ હતી. આ સર્વ પ્રકરણનો કવિ રચનાને અંતે અંતઃકરણમાં ઉપસંહાર કરી દેખાતા દોષનું નિવારણ કરવા લાગ્યો. “દેખે તેવું અનુમાન લોક કરે તો હું શું કરું? આ સર્વ ગોઠવાણું “કરવામાં હું કાંઈ દોષ કરતો નથી. કોઈની પાસે કાંઈ નિન્દ્ય કર્મ કરાવતો “નથી—અસત્ય ભાષણ ફહડાવતો નથી. માત્ર ખાડો ખોદનારને તેમાં પડવાની “સુગમતા કરી આપું છું—અને તે પણ મહારા પ્રાણના રક્ષણને અર્થે— “મહારા કુટુંબના રક્ષણને અર્થે—મહારા યોગ્ય વૈરના તર્પણને અર્થે—મહારા “રાણાની ઇચ્છા પુરી કરવાને—તેની જ આજ્ઞા પાળવા હું આટલું કરું છું. “શઠરાયનાં જ પાપની દ્વારભૂત સુરંગમાં શઠરાયનાં માણસને મુકી જગતની “દૃષ્ટિએ પાડું એમાં દોષ શો? સારવાનો અર્થ સર્વો એટલે કોઈને હવે “નકામી શિક્ષા કરાવવી એ દોષ હું વહોરતો નથી. ઈશ્વર, તું જુએ છે કે “હું ત્હારો અપરાધી નથી થતો.” આ પ્રમાણે અમાલ્ય બળાતકારે અંતઃ-કરણને શાંત કરી દેતો હતો અને ઈશ્વરને ફોસલાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો. “એમ કરતાં પણ મહેં કાંઈ દોષ ક્યાં હોય તો હવે કોઈને શિક્ષા નહીં “ખમવા દેઉં—એ જ મહારું પ્રાયશ્ચિત્ત.” “આજ શઠરાયની બહલે તે કોઈ “દિવસ આપણી; ક્ષમા આજ રાખીશું તો કોઈ પ્રસંગે માગી શકીશું! “રાજાઓનો વિશ્વાસ ક્યાં સુધી?” આવી રીતે કારભાર—સમુદ્રમાં વિશુદ્ધિ-નૌકા ખેડતો બુદ્ધિધન ચારે પાસ હલેસાં મારતો હતો; અશુદ્ધ ખારું પાણી પાછળ ધકકેલાતું હતું તે છતાં કદી કદી નૌકામાં ભરાતાં તેને ઉલેચવા પ્રયત્ન કરતો હતો, અને એવા પાણીમાં ધક્કા ખાઈ પોતાનો માર્ગ કરતો હતો. એની નીતિને દિગ્દર્શન આપવામાં અદૃષ્ટ અને દૃષ્ટ અનેક વસ્તુઓ આમ કારણભૂત થઈ પડતી હતી. કોઈને તેની કલ્પના પણ ન હતી—માણસનાં મસ્તિક અને અંતઃકરણ ઈશ્વરે પારદર્શક નથી ક્યાં એમાં એણે કાંઈ શુભ પ્રરિણામ જ વિચાર્યું હશે. શુદ્ધ આત્મા અને મલિન દેહ—ઉભયની અર્ધ—દૃષ્ટ અર્ધ—અદૃષ્ટ એકત્ર ઘટના ચર્મચક્ષુથી અગમ્ય છે તે સદર્થે જ. સુર ! શુદ્ધિ અને મલિનતા—એ ભેદ માનવીની સૃષ્ટિ છે—ઈશ્વરના અંત્ય ઘરનો નથી. પૃથ્વી છોડી કે પૂર્વ પશ્ચિમ નથી. જે સૃષ્ટિમાં તું ઉભો હોય તેના દેશકાલ સ્વીકાર. વ્યવહારમાં ઉભો રહી ભેદમયી શુદ્ધિશોધક વ્યવહાર દૃષ્ટિ રાખ અને પરમાર્થમાં ઉભો રહી અનવચ્છિન્ન પરમાર્થ દૃષ્ટિ રાખ. જગતદશાના

ભાનવાળા સ્વપ્રસ્થ પેઠે પળવાર ઉદાસીનવૃત્તિ રાખી શુદ્ધિ-અશુદ્ધિના મિશ્રીભૂત માનવીને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોઈ લે અને પરસ્પરવિપરીત ઉત્તર-દક્ષિણ ધ્રુવ વચ્ચેની ધરી આસપાસ ફરનાર ગ્રહો જેવા માનવીને પણ વડીભર તટસ્થતાથી જોઈ કાંઈ સહજોધ પામ. તું પણ માનવીસ્વરૂપ જ છે.

સુવર્ણપુરથી આશરે એક ગાઉને છેટે જંગલમાં ‘મુસાફર-બંગલો’ હતો. તેમાં સાહેબ લોકને જ ઉતારો આપવામાં આવતો. કમતી પગારે જમાલને ત્યાં મોકલવાનું કાર્ય અને વર્તણૂકમાં મુધારો થયે પગાર વધારવાની આશા આપવામાં આવી. રઘીને પણ એવી રીતે જ દૂર કરવામાં આવી. મહાવાને દૂરનાં ગામડાં વચ્ચે દરબારી ટપાલના કાસદનું કામ સોંપવાનું કાર્ય. શઠરાયનું ગામ જે ટપ્પા નીચે આવતું હતું તેના પોલીસમુબેદારની જગા રણુજીતને આપવામાં આવી તે એવા હેતુથી કે બહારના દેખાવથી શઠરાય ખુશ થાય કે ‘ના, આપણો માણસ આવ્યો તે ઠીક થયું’ અને અંતર્બહુડેથી (અંદરખાનેથી) પોતાનાં પણ બહારથી શઠરાયનાં દેખાતાં માણસદ્વારા શઠરાયની ખટપટની ચોટી થાય. એ હેતુ રણુજીતને કહી દેવામાં આવ્યો હતો અને હળવે હળવે એનો પગાર સારી પેઠે વધારી દેવામાં આવશે એ સૂચના પણ કરવામાં આવી હતી. રાણી શઠરાયની ખટપટમાં ભળી તેથી મહારાણાને કોપ ચહળ્યો હતો અને તેનું મહોં પણ ન જોતું એવી પ્રતિજ્ઞા કરવા તત્પર થયો હતો. બુદ્ધિધનની શીખામણથી રાણાએ ઠરાવ કર્યો કે છેક આમ ન કરતાં નવી રાણી પરાણી જુનીને માથે શોધ્ય આણવી અને જુનીને જણવવું કે સારી વર્તણૂકના પ્રમાણમાં તહારા માનમાં વધારો કરવામાં આવશે.

આર્યમાતાઓની એવી પ્રકૃતિ છે કે દોષ કરનાર બાળકને શિક્ષા કરી પછી પોતે જ રોવું. આર્યપ્રજ્ઞ પણ એવી જ છે. દુષ્ટ મહારાવના સામી આટલી યોગ્ય ફરીયાદો કરી તેને અત્યંત શિક્ષા થતી જોઈ અનુકંપાભરી ફરીયાદ કરનાર જ પ્રજ્ઞ આટલી ઉલટી અને પડતારાળ ઉપર દયા રખાવવા આટલો પ્રયાસ કર્યો તે વાતથી દેશી પ્રજ્ઞની પ્રકૃતિ ન સમજનાર પરદેશી રાજ્યકર્તાઓ મનમાં ગુંચવાયા હતા. પણ બુદ્ધિધન એ પ્રકૃતિથી લોભીયો હતો અને તેના મનમાં એમ નહીં હતું કે અત્યાર સુધી તો શઠરાયના સામો પોકાર ચોપાસથી ઉઠી રહ્યો છે પણ જો એને કેદની કે એવી શિક્ષા થઈ તો એનો એ પોકાર બેશી જશે અને તેને ઠેકાણે મહારા સામો પોકાર થશે. વાઘનું પણ મરણ બ્રાહ્મણવાણીયા જેવા ઇચ્છતા નથી; આથી આ સર્વ પરિણામ

જોવા વારો ન આવે અને શઠરાય સામે ઉલટેલી ભરતી ઓટરૂપ થઈ એને જ અનુકૂળ પાછી ન થઈ જાય તે પણ યુદ્ધિધનનું લક્ષ્ય હતું.

આવાં આવાં કારણોથી વર્ણવ્યા પ્રમાણે શિક્ષા અને ક્ષમાનો યોગ્ય લાગતો સંકર બનાવી તેની માત્રા શિક્ષાપાત્ર વર્ગને પાવાનો નિર્ણય ભૂપ-સિંહની પાસે થયો. એ નિર્ણય પ્રસિદ્ધ થતાં, પ્રજાનો ક્રોધ અને અનુકંપ-ઉભય સંતુષ્ટ થશે અને મહારાણા ઉપર પ્રજાના ચિત્તમાંથી પ્રીતિનો અને મુખમાંથી ‘વાહ ! વાહ !’ નો વર્ષાદ વર્ષશે એવી કેટલાક પ્રમાણમાં ત્રિકાલ-જ્ઞાની બનેલા અમાત્યે ખાતરી કરી આપી. સિદ્ધવચન પેઠે અમાત્યના વચને ખરી પડવા નિર્મેલી શ્રદ્ધાને જન્મ આપ્યો.

યુદ્ધિધન રાજનીતિમાં પ્રવીણ છે, રાજ્યકાર્યનો ધુરંધર થવાની યોગ્યતા ધરાવે છે, અને ઈંગ્રેજ વિદ્યા વિના આ સર્વ પરિણામ આવી શકે છે એટલી નવીનચંદ્રની ખાતરી થઈ પરંતુ હજી તેને સર્વતઃ સંતોષ ન થયો. એટલામાં પ્રસ્તુત વિષય બદલાઈ નવીન વિષય નીકળ્યો. વિપરીત પક્ષનો નિર્ણય પુરો થયો. આત્મપક્ષમાં પારિતોષિકનું દહાણું દહાવાનું બાકી હતું. આ આનંદકર વિષયમાં સર્વને વધારે રસ પડ્યો અને યુદ્ધિધને નવા ‘કેબિનેટ’ની (શિષ્ટાધિકારી-મંડલની) સંઘટના કરવાનો આરંભ કર્યો. સર્વ સાવધાન થઈ ગયા.

કરવતરાયવાળી જગા તર્કપ્રસાદને આપવાની એમાં કાંઈ વાંધો ન હતો. મહાલકરીઓના ઉપરીનું કામ શઠરાય પોતાના હાથમાં રાખતો; યુદ્ધિધને તે કામ જીતું પાડ્યું અને નરભેરામને ‘ મહાલખાતાનો ઉપરી ’ બનાવ્યો. આવી જગાથી નરભેરામને સર્વ રીતે સંતોષ વળ્યો. બહુ દિવસ રાણાની પાસે રહેવાથી વિશ્વાસુ છતાં વિશ્વાસઘાત કરવા લલચાવાનો પ્રસંગ નરભેરામને ન આવે એવી યુદ્ધિધનની અંતર્માં ઈચ્છા હતી તે તૃપ્ત થઈ. ફહાડેલી જગાને વાસ્તે નરભેરામ યોગ્ય હતો એ બાબતમાં મતભેદ પાડવાનો સંભવ ન હતો. નરભેરામની મૂળ જગા પ્રમાદધનને આપવાની ઠરી. દુષ્ટરાયવાળી જગા જયમદનને આપી અને વિજયસેનને એનો ઉપકારક (એસિસ્ટેન્ટ) બનાવ્યો. વિદુરપ્રસાદને તરત લીલાપુરવાળી જગાપર મોકલવાનું ઠર્યું. પરગામની નીમણુક એને પસંદ ન પડી પણ તરત બોલ્યો નહીં: કાંક જયમદનની ઈર્ષ્યા તેના મનમાં થઈ. યુદ્ધિધને પોતાનું જીતું કામ કર્યો જેવું, અમાત્ય એ જગા અને નામ ફહાડી નાંખવાં, અને અમાત્યના કામ સિવાય કારભારનું બાકીનું બધું કામ કારભારીનું નામ ધારી યુદ્ધિધને જ કરવું. આ વ્યવસ્થા સર્વને ગમી.

આટલી પ્રસિદ્ધ નીમણુકો થઈ નવીનચંદ્રના ઉપર યુદ્ધિધનની પ્રીતિ

હતી-ઈશ્વરે ઉત્પન્ન કરી હતી. પણ તરત તો નવો જ અને અનુભવહીન પરદેશી તેને સ્વતંત્ર જગા આપવી યુદ્ધિધનને યોગ્ય લાગી નહી. આથી તરત તેને વિદુરપ્રસાદ સાથે દીલાપુર મોકલવો અને બેચાર માસ પછી કામમાં લોભીયો અને લોકમાં પ્રખ્યાત થાય ત્યાર પછી વિદુરપ્રસાદને સુવર્ણપુર બોલાવી લેવો અને એ જગા નવીનચંદ્રને આપવી એવું યુદ્ધિધનના ચિત્તમાં હતું. રાણાપાસે દાખલ કરવાને રામલાહિવાળા વર્તમાનપત્રો વાંચવાને નિમિત્તે આજ એને આણ્યો હતો. પોતાનો માણસ છે એવી રાણાની ખાતરી કરી હતી.

ગરબડને તરત એની એ જ જગાપર રાખવો એવો વિચાર હતો. એણે રામલાહિને શળી કરી હતી કે: “આ સર્વના ખદલામાં તું આ રાજ્યમાં “ કાંઈ માગી લે ! માગ્યું ન આપે તો દીલાપુરમાં તહારી સત્તા ચલાવવાની “ ધમકી આપ, માગ્યું આપે તો તે જગાપર આવ, અને પછી જતે કારભારી “ થવાનું મહારું પોતાનું તો ગળું નથી પણ તહારા જેવા સત્તા અને “ મોલાવાળાને કારભાર અપાવવા સફળ શ્રમ કરી શકું એમ છે. યુદ્ધિધન “ એ જ માર્ગે અને મહારા આશ્રયથી ચહુડ્યો એટલે હવે ગરજ સરી વેઘ “ વેરી જેવું કરે છે પણ તહારા જેવાની સાથે મળી હું વેર વાળી શકીશ. તું “ એજંસી સાચવજે. રાણાનું અને મહારું અંતઃકરણ એક છે.” રામલાહિને આ શીખામણ ગમી અને તર્કપ્રસાદ સાથે યુદ્ધિધનપર સંદેશો મોકલ્યો. એને દ્રવ્યનો ખપ હત તો યુદ્ધિધનને અડચણ ન આવત પણ આ માગણી ભયંકર હતી. રામલાહિ ગરબડને બળે અને ગરબડ રામલાહિને બળે હુદ્દે છે તે સ્પષ્ટ જણાતાં તેનો પ્રતીકાર શોધી કહાડ્યો. ભીતિનો માર્યો ગરબડ મથે છે જાણી તેની ભીતિનું કારણ દૂર કર્યું. તેના ઉપર વિશ્વાસ જણાવવા તેને કહાવ્યું; “ પ્રાતઃકાળમાં શઠરાયના સમયનાં હીસાબી દફતર વીશે તમારી “ પાસે રિપોર્ટ માગવામાં આવશે અને તેમ કરવા પછી આગળ પણ તમારી “ સહાયતા જોઈ શું; આપણા લાંબા પ્રયાસનું ફળ લોગવવાનો શુભ અવસર “ આવે છે; એટલું કે આજસુધી તો અમારી ઇચ્છાથી સામા પક્ષમાં તમે “ દેખાયા પણ હવે અમારા પક્ષમાં ઉઘાડાં થવું પડશે અને અવિશ્વાસનાં સર્વ “ કારણ દૂર કરવાં પડશે. પોતાના અને પારકાઓનો વિવેક કરી યોગ્ય ફળ “ સર્વને અનિલંબે આપી દેવા રાણાજીની પ્રતિજ્ઞા છે. તમારે હવે સમય ચુકવા “ જેવું નથી.” રામલાહિને શો ઉત્તર મોકલવો તે શોધવાનું અને આખર ઉત્તર પહોંચાડવાનું ગરબડને માથે જ રાખવું એવો યુદ્ધિધને ઠરાવ કર્યો. પરંતુ ગરબડે ચક્રલી ઉરાડી ખરી-પણ પાછી બોલાવી શકશે કે નહી એ ચિંતા

રહી. રામલાલિ અને ખહારવટીયા બેને એણે ઉશ્કેર્યા હતા-હવે તેમને ઠેકાણે લાવવા એ ગરબડની શક્તિ ઉપરાંતનું કામ છે એવું બુદ્ધિધને ભયસાથે ધાર્યું. બુદ્ધિધન આ વિચારોમાં હતો તેટલી વારમાં સાહેબપાસેથી આવેલા એક બે પત્રોનું લાષાંતર નવીનચંદ્રે રાણા પાસે કરી બતાવ્યું. બીજું સર્વ વાંચવાનું રાણાની આજ્ઞાથી મુલતવી રાખ્યું-રાણાને તેમાં કંઈ સ્વાર્થ ન હતો. તે પાછો વિચારમાં પડી, અધીરો બની પુછવા લાગ્યો:

“બુદ્ધિધન, આ બધી ગોઠવણ તો થઈ હવે બીજી પરચુરણ
“ગોઠવણ તમે તમારી મેળે કરજો. મહારે માત્ર ત્રણ વાત જાણવાની છે.
“એક તો એ કે શઠરાયની વ્યવસ્થા કરવી ધારી તે કેવી રીતે પાર ઉતારવી-
“તે તો તમે ફહો છો કે તર્કપ્રસાદ આવ્યા પછી થશે. ઠીક. બીજું એ કે
“તમને પોશાક આપવાનો-એ તો પ્રાતઃકાળે પ્રથમ કામ રાખો. ત્રીજું તમે
“ફહેતા હતા કે જગતમાં ઝળઝળી નીકળે એવાં કંઈ કામનો આરંભ કરવો-
“એ પણ સારું કામ છે-એવો કંઈ-માર્ગ શોધી ફહાડો કે જેથી આપણી
“નામના ચારે પાસ ફેલાય અને અમર થાય. એ ધીમે ધીમે જોજો.
“સાહેબ લોક નામનાથી જ વશ થાય છે.”

આમ અનેક વાતો કરતાં કરતાં રાત્રિ યુવાન બનવા લાગી અને તેના સબળ આશ્લેષથી દિહ-મૂઠ બનતો સંસાર આંખો મીંચવા લાગ્યો. નિદ્રાએ રાણાને હાથ પકડી મદનવશ કરી અંતઃપુરમાં ખેંચી લીધો અને અંધ અનાવી અણુગમતી રાણીને ભુજ-વશ કરવા મોકલ્યો. અમાત્ય, નરભેરામ, જયમલ્લ, અને નવીનચંદ્ર એક બે ઘોડાની ગાડીમાં બેસી અંધકારસાગર તરી જવા ઇચ્છતા હોય પણ તેમ કરવાનો ઉપાય ન દેખતા હોય તેમ અંધકારમાં જ ગાડીવાનને વશ થઈ ગાડી સાથે અંધકારમાં લીન થયા. માત્ર આગળ ચાલતા સ્વારોના ઘોડાની ખરીયોના પડઘાના અને પોતાની તથા પાછળની ઘોડાગાડીયોના અવિચ્છિન્ન નિર્ઘોષ કાનપર પડતા હતા. એ સિવાય સર્વ ઇન્દ્રિયોને અન્ધકારે જ નિષ્ફળ કર્યા જેવું થયું.

નવીનચંદ્રના મનમાં ગર્જના થઈ ઉઠી: “અંધકાર! અંધકાર!
“સુવર્ણપુરની દીન પ્રજા! ચાર ચાર કલાકની વાર્તામાં તહારે સારું પા
“કલાકનો પણ અવસર ન મળ્યો. અથવા-તો-મહારી જ ભુલ હશે. આ
“કામ પણ પ્રજાનું કેમ ન ફહેવાય? નઠારા કારભારીને ફહાડવાનો પ્રયાસ
“તે પણ પ્રજાનું હિત જ.” આ ઠરાવ તેના મને ખરોખર ન સ્વીકાર્યો.

ગાડીના કાનસના દીવાનો ઝીણો પ્રકાશ ગાડીમાં આવતો હતો અને અંધકારના વિશાળ આલોગમાં છાનોમાનો લપ્પાઈ ગાડીમાં પ્રવાસ કરતો

હતો. એ પ્રકાશનો એક કિરણ પાછળ યુદ્ધિધનનાં આંખપર પડતો હતો. ગાડી મહેલમાંથી નીકળી રસ્તાપર ગડગડાટ કરતી ચાલી અને ઘોડાગાડી સાથે અદ્ધર ઉડતો હોય એવો આભાસ અંધકારે કટપનાને આપવા માંડ્યો એટલે યુદ્ધિધને વાત ફહાડી. તેનો સ્વર અંધકારને ભેટી સર્વના કર્ણપટ સાથે અથડાવા લાગ્યો—અંધકારમાંથી જ નીકળતો હોય એમ લાગ્યું.

“ નરભેરામ, જો, કાલે શું શું કરવાનું તે સરત રાખ. જાણે કે
 “ તર્કપ્રસાદ પ્રાતઃકાળે આવશે અને ઈચ્છેલા વિષયોમાં સાહેબની અનુમતિ
 “ ઈશ્વર કરશે તો આવશે. રામભાઈને ના ફહાવી નથી પણ તર્કપ્રસાદ
 “ ફહેશે કે તમારી બાબત રાણાજીને ફહાવ્યું છે અને મ્હોટી બાબતોની
 “ અવસ્થા સાહેબની અનુમતિથી થઈ જશે એટલે કારભારીના હાથ
 “ નીચેની સર્વ નીમણુકોનો વિચાર થશે તે પ્રસંગે તમારો વિચાર ઘણું
 “ કરીને થશે. વિચાર કશો કરવાનો નથી—પણ અત્યારથી ખરી વાત
 “ જાણવવાની જરૂર નથી. આશામાં ને આશામાં એકાદ માસ ફહડાવીશું,
 “ પણ અંતે લીલાપુરમાંથી નીકળી રામભાઈ સદાશિવને પન્થે પળે
 “ એ ઉપાય યોજવો પડશે. એ સાપ ઉછેરવા જેવો નથી—તરત છંછેડવા
 “ જેવો પણ નથી. એક મ્હોટી જગા થોડા દિવસ ખાલી રાખીશું
 “ એટલે એ જાણશે કે મ્હારે વાસ્તે જ રાખી છે. ગરબડ બાબત
 “ મ્હે તને કહેલું જ છે. ત્હારે ઘેર ગયા પછી એને મળવું. ખહારવટીયાનો
 “ બંદોબસ્ત કરવા વિજયસેનને સૂચના આપી હશે.”

“ હાજી,” નરભેરામ બોલ્યો; “ શઠરાયના કેટલાક મિત્રો પણ એ
 “ ખટપટમાં છે. જીલમ કયો છે—છ કલાકમાં આટલું રમસ્તાન મચાવી
 “ મુચ્છું છે. લીલાપુર પણ સર્વે સમાચાર ખડોચ્યા હશે.”

“ શઠરાયનો સાળો તો ડાબક સાહેબને મળવા દોડ્યો સંભળાય છે.”
 જયમલ્લ બોલ્યો.

“ એમ કે ? ” યુદ્ધિધને કહ્યું. થોડી વાર સહ બોલતા અંધ પડ્યા.

“ શઠરાયનું નક્કી થશે એટલે ઉજળીયું ગામ આપને આપવાનું છે.
 “ એવું રાણાજી ફહેતા હતા:” જયમલ્લે સમાચાર કહ્યા. યુદ્ધિધને જયમલ્લ
 પાસે સૂચના કરાવી હતી અને રાણાએ તે સૂચનાનો પ્રતિધ્વનિ કયો હતો.

અન્તાપુયો હોય તેમ યુદ્ધિધન બોલ્યો: “ રાણાજીની કૃપા છે—
 “ પણ એ વિચાર તરત એમના મનમાંથી દૂર કરવો પડશે. કાંઈ
 “ સારું કામ આપણે હાથે થાય પછી એ વખત આવે તો ઠીક.”

નરભેરામ બોલ્યો: “ યુદ્ધિધનભાઈ, લક્ષ્મી ચાંદ્રો કરવા આવે તેને
 “ તો ના ફેલેવી જ નહી, રાણાજીનું મન કાલે ફરી જાય. ધર્મસ્ય ત્વરિતા
 “ ગતિ:—ધર્મ કરવા એસે તેને અટકાવવો નહી. મહારા મનમાં તો
 “ આવ્યું હતું કે માગ્યા વિના મા પણ પીરસે નહી—રાણાજીને જાતે
 “ જ સુઝતું તો પછી વિવાહથી રળીયામાણું શું ? ”

“ નરભેરામ, પણ મને લાગે છે કે છેક ઠીક નહી દેખાય.”
 “ હવે. ઠીક ને ખીક. હું કહું તે માનો. હા ના કરતાં કુમારા રહેશે.
 “ વખત વીત્યો ફરી આવતો નથી—ને હું તો, ભાઈસાહેબ, કાંઈ તમારા જેવો
 “ સાધુ નથી—માટે કહી મુકું છું કે ત્યારસોરો પ્રસંગ આવ્યે મહારો પણ કાંઈ
 “ જોગ કરાવજો—હું અંતઃકરણથી કહું છું તેનો હવે વિશ્વાસ આવ્યો કની ? ”

નવીનચંદ્ર આ શાંત લુટાલુટનો વિચાર દેખી આભો બન્યો પણ
 વિચાર કર્યો કે “ આ અભણ લોકનો શો દોષ ફેલાડવો ? ભણેલા ઇંગ્રેજ
 “ બીજું શું કરે છે ? સિન્હિલસર્વિહસ એનો અર્થ લુટાલુટ કે બીજું ? વિના
 “ કારણ બહાનાં ફેલાડી પરરાજ્ય હોધ્યા કરવું એટલે બીજું શું ? હશે,
 “ કરોડો રૂપીયાનાં પોટલે પોટલાં દરવર્ષે રંક આર્ય પ્રજાને તણ હનુ-
 “ માનની પેઠે સમુદ્ર ઓળંગ્યાં કરે—અને સમુદ્રમાં ડુબી ગયાં હોય
 “ એમ આપણે મન તો ગયાં જેવાં જ થાય—અને એવી બીજી અનેકધા
 “ હાનિ થાય તેના કરતાં આ લુટની ઝેંચણી તો સુવર્ણપુરની પ્રજામાં
 “ જ થવાની !—બીચડીનું ઘી બીચડીમાં જ ! ”

સ્વદેશ-વત્સલ હૃદયમાં લુટાતો આર્યદેશ સાંભરી આવ્યો અને
 અંધકારને સમયે અંતઃકરણ ભરાઈ આવતાં આંખમાંથી ખરખર આંસુની
 ધારા પડવા માંડી. “ યુદ્ધિધન, હું તારો દોષ નથી ફેલાડતો. હું તને
 “ શુદ્ધ જોવા ઇચ્છું છું—જગત્ ચોર છે વાસ્તે તું પણ ચોર હોય એ
 “ હું ઇચ્છતો નથી—પણ આ

“ સાક્ષરા વિપરીતા રાક્ષસા ભવન્તિ ”

“ તેના આગળ તું ઓછો હાનિકારક છે ! ” સર્વ વિચાર શોકમાં લીન
 થયા—અદૃશ્ય થયા અને તકીયો દેઈએઠલો પરદેશી સુવર્ણપુરના રાજ્ય-
 તંત્રીયોથી સર્વ વાતે જુદો પડ્યો. “ રંક આર્યબંધુઓ ! હું તમારે વાસ્તે
 શું કરું ? મને કાંઈ સુઝતું નથી.” એ શબ્દ મુખમાંથી નીકળી ગયા; પણ
 ચિન્તાઓના સલવાટમાં, સ્વાર્થશોધના આવેગમાં, વાર્તાની લહેમાં, અને
 ખટપટના આવેશમાં પડેલાં ક્ષુદ્રચિત્તોમાં તે શબ્દ પ્રવેશ કરવા ન પામ્યા—

ચિત્તમાં તો શું પણ કંઈમાં એ જવા ન પામ્યા. આ પરિણામનું લેખમ
ઘોડાગાડીના નિર્ઘોષને માથે ન હતું, કારણ નિર્ઘોષ છતાં યુદ્ધિધન અને
નરભેરામ પરસ્પરની વાતો સાંભળી શકતા હતા.

આ અરસામાં રાજ્યતંત્રીઓએ ઘણી ઘણી વાતો કરી. કંઈ કંઈ
યોજનાઓ થઈ, કંઈ કંઈ સંકલ્પ-વિકલ્પ થયા, કંઈ કંઈ તર્ક થયા, કંઈ કંઈ
વાટ ઘડાયા, કંઈ કંઈ ભાગ્ય ઉઘડ્યાં, કંઈ કંઈ ચિંતાઓ થઈ, અને કંઈ કંઈ
ઉપલોગ થયા. સ્મરણશક્તિને થકાવે, કલ્પનાને હંકાવે, અને સાધારણ
યુદ્ધિને તો મૂર્ખા પમાડે એવી યોજનાઓ કરવી હજી બાકી રહી જણાઈ.
આશા અને અનાશા, ભય અને અભય, ઉત્સાહ અને અવસાદ: એવાં એવાં
અનેક દ્વંદ્વ સાર્વિક શાન્તિને હજી અદૃશ્ય રાખતાં દેખાયાં અને સંકલ્પ-
વિકલ્પ આનંદનિદ્રાના શબ ઉપર ગૃધ્રગણુ પેઠે ભમતા નજરે પડ્યા. વામન
તર્ક વૈરાટસ્વરૂપ ધારી પૃથ્વીથી આકાશ સુધી બે પગલાં ભરી ઉભેલો પ્રત્યક્ષ
થયો. કંઈ કંઈ મનુષ્યોનો ન્યાય તેમની પરોક્ષે થતો અને શિક્ષાનો નિર્ણય
થતો હજી અટક્યો નહી. કંઈકે મૂર્ખાઓ વહેમનાં પાત્ર ગણાયા, કંઈકે
લુચ્ચાઓ ઉઘાડા પડી ગયા, કંઈકે શુદ્ધજનો સંગતિને લીધે અશુદ્ધમાં
ખમ્યા, બાણ્યે-અબાણ્યે પ્રસંગે અપ્રસંગે કંઈકે ઉદ્ધત શબ્દ ટોધથી બોલાયલો-
કંઈકે અવિનીતતા થઈ ગયેલી-તેના ફળમાં તેને આજ કંઈ સારી નોકરી
મળતી અટકી, અને એ જ રીતે લિન્ન લિન્ન નહાના મ્હોટા દોષવૃક્ષ ઉપર
ધાર્યા અણુધાર્યા ફળકુલ આવ્યાં એ જ શ્રેણિયે ગુણના પરિપાક થયા.
કંઈકે દોષ-કંઈકે ગુણ-ઢંકાયા પણ ખરા-ફળદાતા છેતરાયા પણ ખરા.
અધિકારે શુભ અશુભ કરવાની શક્તિનો માનવીઓમાં આમ આવિર્ભાવ
કયો-અને તે અંધકારના ઉદરમાં ગર્ભરૂપે સ્ફુરવા લાગ્યો.

એટલામાં નરભેરામ પોતાના ઘર આગળ ઉતરી પડ્યો અને જયમદન
પોતાના ઘરના દ્વારમાં વૃદ્ધ પિતાને ઉભેલા બેઠો ઉતર્યો, તેને ઉતરતો બેઠો,
દયાશંકર સાથે બે બોલ બોલી, પોતાના આપત્તિ સમયમાં ઉપયોગી થઈ
પડનારના પુત્રને આજ પોતે સારું ફળ આપે છે એ વિચાર થતાં યુદ્ધિધન
ઉંડો સંતોષ પામ્યો અને ગાડીવાનને ‘ચલાવ’ કહી આજ્ઞા કરી.

ઘોડાઓએ અંધકારમાં ફાળ ભરી કે યુદ્ધિધનના શબ્દે નવીનચંદ્રને
વિચારનિદ્રામાંથી જગાડ્યો.

“ નવીનચંદ્ર, તમારે વાસ્તે મ્હં એક વ્યવસ્થા ધારી છે” કહી તેને
વાસ્તે પોતે કરેલો વિચાર કહી બતાવ્યો, નવીનચંદ્ર સર્વ વાત સાંભળી રહ્યો,
વિચારમાં પડ્યો, પોતે એક અબાણ્યો પરદેશી તેના ઉપર આટલી મમતા

અતાવતા યુદ્ધિધનને જોઈ મનમાં ઉપકારવૃત્તિની સેર છુટી, અને પોતાને નોકરી તો લેવી ન હતી એટલે આ ઉપકારનો બદલો શું જોડી વાળવો તે સુઝ્યું નહીં. મહોંયે ઉપકાર માની અતાવવો એ તેની પોતાની પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ હતું—ન અતાવવો એ આ દેશમાં આચારવિરુદ્ધ હતું. અંતે વિચાર કરી, કંઈક સ્મિત કરી, તે બોલ્યો: “લાઈસાહેબ, આ આપની મમતા “ કાંઈ નહાનીસુની નથી, પરંતુ હું પરદેશી પ્રવાસી છું એ આપ જાણો “ છો. થોડા સમયમાં મહારો એક મિત્ર અને આવવાનો છે તેને “ મળી—આપને પોશાક મળે એ આપનો સંપૂર્ણ લાગ્યોદય જોઈ, હું “ આપની રજા માગી મહારા પ્રવાસનો પાછો આરંભ કરવા ઇચ્છું છું. ”

પોતાનો પ્રસાદ ન સ્વીકારે એવું આજ સુધી યુદ્ધિધનને કોઈ મળ્યું ન હતું. તેને કાંઈક માહું લાગ્યું અને પોતાનો કાંઈક તિરસ્કાર થયો લાસ્યો. પ્રીતિ અસ્થાને દર્શાવી હોય, કારભારીએ ન કરવા જેવી ચુક કરી હોય,—એવી વૃત્તિ મનમાં થઈ અને કાંઈક વિષાદ પણ થયો. આખર ઠરાવ કર્યો કે ભુલ થઈ તો થઈ પણ ફરી ન કરવી—ગમે એટલું પણ એ પરદેશી—એના ઉપર યોગ્યતા કરતાં વધારે વિશ્વાસ થઈ ગયો, વધારે મમતા દેખાડાઈ ગઈ, હવે એમ કરવાની જરૂર નથી, નવીનચંદ્રને નોકરી આપી હત તો એક મહોટી ભુલ થાત, નવીનચંદ્રની પોતાની જ મૂર્ખતાથી આ મહારી ભુલ થતી અટકી—ઇત્યાદિ વિચાર કારભારીયે કર્યા અને નોકરીની વાત પડતી મુકી. શુદ્ધ ચળકતા લોખંડ ઉપર મહોંવડે કુંક મારવાથી શેવાળ વળે તેમ અંતઃ-કરણની નિર્મળતા ઉપર અધિકારની કુંકે આમ પાણી ફેરવ્યું, અને ભૂત-કાળની સર્વ સુંદરતા ધોવાઈ ગઈ હોય એમ આટલી મમતાના પાત્ર થયેલા ભણી ઉદાસીનતા થઈ. પોતાને એની સાથે કાંઈ સંબંધ નથી એ ભાન થયું. આ સર્વ દેખાઈ આવે નહીં એમ વાત કરવા માંડી.

“ નવીનચંદ્ર, કોણ આવવાનું છે અને તમારે ક્યાં જવાનું છે ? ”

આ પ્રમાણે આડી અવળી વાર્તા થતાં ઘર આવ્યું, ગાડી અટકી, અને એસનાર ઉતર્યા. દ્વારમાં બંને જણ પેઠા.

યુદ્ધિધન સાંજે દરબારમાં જવા નીકળતો હતો ત્યારે તેની મેડી આગળ અલકકિશોરી આવી, કાંઈક લાડ કરી, કહી ગઈ હતી કે “ પિતાજી, “ આજ તો મહારે એક વાનું માગવાનું છે તે એ કે વનલીલાના વરનો કાંઈ “ સારી જગાપર જોગ કરજો. એ બીચારી કાંઈ બોલતી નથી તેથી “ મહારા મનમાં આવ્યું છે. પેલી કાળકાના વરની તો તમે તે દિવસે “ ના કહી હતી—પણ આજ તો નહીં આવે—હા ! મોઈ રાંડ કાળકા—

“એનાપરથી તો મ્હારો ભાવ ઉઠી ગયો છે.—” બુદ્ધિધને ઉત્તર આપ્યો:—“એના ઉપરથી ઉઠી ગયો—ત્યારે આના ઉપર કેમ રૂહેશે?”

“પિતાજી, બેમાં ફેર છે. કાળકા તો રાંડ નહારી છે. વનલીલાપર તો ભાભીનાંયે ચારે હાથ છે. ના, આટલું તો મ્હારું કયાં વિના નહીં ચાલે!”

“ભાભીનું નામ દે છે ત્યારે તો જોઈશું—જા!” કરી હસતો હસતો બુદ્ધિધન ચાલ્યો હતો. અત્યારે દાદરપર ચઢતાં આ સર્વ વાત સાંભરી અને નવીનચંદ્રે ના કહેલી જગા કોને આપવી તે સુઝતું ન હતું તે સુઝી આવ્યું: દાદરપર ચઢતાં ચઢતાં સૌભાગ્યદેવી મનમાં આવતાં મન પાછું શુદ્ધ બનતું હોય તેમ બુદ્ધિધન બોલ્યો:

“નવીનચંદ્ર, તમે જવાનો વિચાર રાખ્યો તે ઘરમાં તો કોઈને નહીં “ગમે—પહેલી તો અલક જ મ્હારી જોડે વહાણે કે કેમ જવા ઘો છો?”

“હાજી. હું પણ કોઈની પ્રીતિ વીસરનાર નથી. હું મ્હારા ઘરમાં “રહ્યો હઉં તેમ સર્વેયે મ્હારી આગતાસ્વાગતા કરી છે. પણ શું “કરીયે? આવ્યું તે જવાને.”

દાદર આગળ સમરસેન બેઠો હતો તેને છેક ઉપર ચઢ્યા પછી બોલાવી બુદ્ધિધને આજ્ઞા કરી:

“સમરસેન, આજ વિદ્યાચતુરનો પત્ર આવ્યો છે તેમાં લખે “છે કે સુંબાઈથી એક ચંદ્રકાંત નામના ગૃહસ્થ અત્રે આવનાર છે. “ઘણું કરી કાલે સવારે આવી પહોંચશે. હું દરબારમાં હાજરી માટે “ઘેર આવે તો સંભાળ રાખજે બરાબર.”

નવીનચંદ્ર સાંભળી રહ્યો, વિચારમાં પડ્યો, અને બોલ્યો: “ભાઈ “સાહેબ, હું એમને કાંઈક ઓળખું છું. રત્નનગરીથી આવવાનો માર્ગ “તો રાજેશ્વરભાણીથી જ છે ને?”

“હા, પણ કાંઈ કીયે વખતે આવશે તે નક્કી નથી—નીકર તો “કોઈને રાખત ત્યાં.”

“હું જ જઈશ. જમવા વખતે ઘેર આવી જઈશ.”

“કાંઈ જરૂર નથી—ક્યાં સુધી ત્યાં બેસી રૂહેશે?”

એમ કરતાં કરતાં બે જણ જુદા પડ્યા. નવીન વિચારમાં પડી નવીનચંદ્ર પોતાના ખંડમાં ધીમે ધીમે ગયો, દ્વાર વાસ્ત્યાં, અને મધ્યરાત્રિના ખાર વાગવા આવ્યા હતા તે છતાં નિદ્રા ન આવવાથી, એક બારી ઉઘાડી,

પવન ખાતો, એકાંત આકાશ અને અંધકાર ભેતો ભેતો, પાઘડીલુગડાં ફેલાડી, એક ખુરશીપર બેઠો.

આરણે રાત્રિનો પ્રવાહ નિરંકુશ રેલાઈ ગયો હતો તેને તળીએ ડુબી જઈ ડુબેલા માણસના જેવા વિકાર પોતે અનુભવતો હોય એમ નવીનચંદ્ર કહ્યવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૯.

રાત્રિસંસાર.

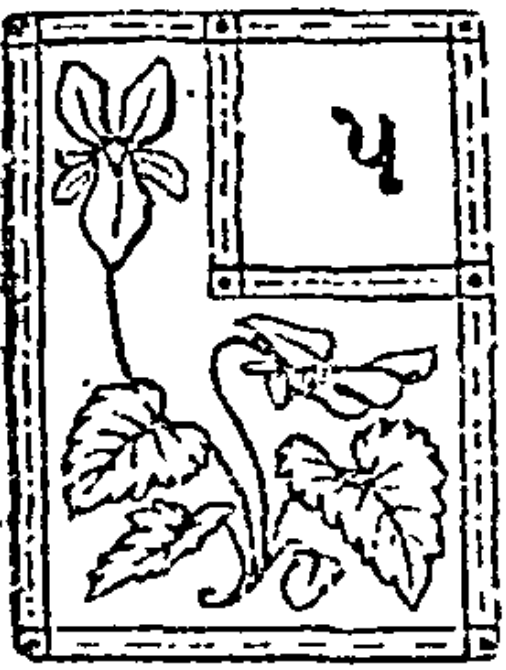
જવનિકાનું છેદન અને વિશુદ્ધિનું શોધન.^૧

“ The Crescent Moon, the Star of Love,
Glories of evening, as ye there are seen
With but a span of sky between—
Speak one of you, my doubts remove,
Which is the attendant Page and which the Queen ?”

—Wordsworth's Evening Voluntaries.

“ ઉદયમાન ચંદ્રકલા ! શૃંગાર-તારા ! સંધ્યાસમયની કીર્તિ-મૂર્તિઓ !
“ આકાશના માત્ર એક તમુનું જ અંતર રાખી પાસેપાસે તમે બે જણીયો
“ પાણે આગળ ઉભી રહેલી દેખાવ છો તેમની તેમ રહીને—તમારા બેમાંથી
“ એક જણ બોલો—મહારી શંકાનું સમાધાન કરો—તમારા બેમાં પરિચારિકા
“ કોણ અને રાણી કોણ ?”^૨

—વર્ડ્ઝવર્થનાં સંધ્યાસમયનાં ચતુર્ચાકાવ્ય.^૩

તિનો દોષ પતિવ્રતાના મનમાં ન વસ્યો અને લીલાપુર જવા તે નીકળ્યો ત્યાંસુધી તે તેની જ સેવામાં રહી. અંતરું દુઃખભુલવા કરેલો પ્રયત્ન સફળ થયો લાગ્યો. પ્રમાદધન ગયો એટલે તે નીચે ઉતરી અને નણુંદની આસપાસ ભરાયલી કચેરીમાં ભળી. વરઘેલી બની દિવસ સમયે વરની પાસે આમ આટલી વાર બેસી રહી તે વીશે સર્વેયે એની પુષ્કળ મશ્કેરીયો કરી અને સર્વના આનંદમાં વધારો થયો. કોઈને કાંઈ કામ ન હોય તેમ સર્વ જણે આખો દિવસ અલકકિશોરીની આસપાસ ફુંડાળું વળી ભમ્યાં કર્યું.

૧. જવનિકા=પડદો—શોધન=સોનાને અગ્નિમાં નાંખી પરખવું.

૨. શૃંગાર તારા=શૃંગારરસની તારા=શુક. તારા=તારો. પરિચારિકા પરિચર વર્ગમાં રહેનારી દાસી. સાહેલી.

૩. ઉડતી ઈચ્છાએ સૂચવેલાં—તરંગે સુઝાડેલાં—પોતાની મેળે જ રચાઈ ગયેલાં—કાવ્ય.

પાછલે પ્હોરે સૌભાગ્યદેવી કથા ફહેવડાવતી હતી અને આજ સાવિત્રી-
આખ્યાન ચાલતું હતું. એ કથામાં પણ આજ નિત્યના કરતાં વધારે મંડળ હતું.
એ કથામાં અલકકિશોરીને રસ પડતો નહી. કથા ચાલવા માંડી ત્હોયે એની
કચેરી વેરાઈ નહી. કથામાં બેઠેલીયોનાં મન પણ આ કચેરીના ગરબડાટથી
વિષ્ણેપ પામ્યાં. સૌભાગ્યદેવીએ અલકકિશોરીને ફહાવ્યું કે તમે સઉ બીજે
ઠેકાણે જઈ બેસો. સર્વને કુમુદસુંદરીવાળી મેડીમાં જવાની ઈચ્છા થઈ પણ
એટલામાં તો એ પોતે જ કથામાં જઈ બેઠી, એટલે સઉએ વિચાર ફેરવ્યો
અને યોગું લઈ અલકકિશોરી ઘરબહાર નીકળી અને સ્ત્રીવર્ગને ભરાવાના
એક ઓટલાપર સઉને લઈ મધપુડાની રાણી પેઠે બેઠી અને ગુંતરવ
ચોપાસ પ્રસરવા લાગ્યો.

કથા ઉઠી એટલે કુમુદસુંદરી છાનીમાની પોતાની મેડી ભણી જવા
લાગી. સાવિત્રીની પવિત્ર કથાથી તે શાંત થઈ, પરંતુ કૃષ્ણકલિકાનું સ્વપ્ન
તેના મનમાંથી ખસતું ન હતું અને ઘણું ડાખવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં આંસુ
ખળતાં ન હતાં અને કથા-રસથી ઉત્પન્ન થયેલાં આંસુમાં ખપ્યાં. સૌભાગ્ય-
દેવી આજ વહુની મુખમુદ્રા જોઈ રહી હતી. કથાનો અંત આવતાં પોતાની
પાસે ઘડી બેઠા વિના એકદમ ઉપર જતી વહુને જોઈ દેવી વહેમાઈ
અને વહુને પોતાની પાસે બોલાવી. આવી ન આવી કરી-સાસુ પાસે અશ્રુ-
પાત થઈ જશે એ ભીતિથી-વહુ ઉપર ચાલી ગઈ અને વજ્ર જેવું હૃદય કરી
મેડીમાં પેંડી. પેંસી, દ્વાર વાસી, સાંકળ પણ વાસી ટેબલ પાસે બેઠી અને
પુસ્તક લીધાં પણ તેમાં મન ગયું નહી-કંટાળો જ આવ્યો. પલંગભણી,
ખારીભણી, નવીનચંદ્રની મેડીવાળા દ્વારની સાંકળ ભણી, પોતે મેડી વચ્ચે-
વચ્ચે બેસી રોઈ હતી તે તે સ્થળ ભણી, અને ઉમરા ભણી જોતી જોતી આંખે
અંતર્માં વળવા માંડ્યું. સ્મરણશક્તિનાં કમાડ ધકકેલ્યાં, અંદરથી નીકળેલી
કલ્પનાને ઉરાડી, ઈર્ષ્યાને સળગાવી, અને વિમાનના-શુદ્ધિને ભંભેરી;
ફટક લાગી હોય, હબટી હોય અને ડાગળી ચસટી હોય, એમ ફાટી આંખે
કુમુદસુંદરી ચારે પાસ જોવા લાગી. નિઃશ્વાસ ઉપર નિઃશ્વાસ નીકળવા લાગ્યા;
ઓઠ મુકાયા, ગાલ બેસી ગયા જેવા થયા, આંખો ઉંડી ગયા જેવી
થઈ, ઘડીક કંપતી છાતીપર હાથ મુકી ઉભી રહી, અને અંતે કપાળે હાથ
હટી ખુરશીપર બેઠી અને તેની પીઠપર માથું નાંખી દીધું. આ ક્રિયાશૂન્ય
સ્થિતિમાં કલાક બે કલાક વીતી ગયા એટલે બારણું ખખળ્યું અને ઉઘાળ્યું
કે અલકકિશોરી અને વનલીલા અંદર આવ્યાં, સાંઝના પાંચ વાગ્યા અને
સર્વ મંડળ-વેરાઈ ગયું કે અલકકિશોરી ઘેર આવી અને તેની સાથે વનલીલા

પણ આવી. વનલીલાને કુમુદસુંદરીની માનસિક પ્રકૃતિમાં આજ કાંઈ ફેર લાગ્યો હતો. કૃષ્ણકલિકાપર માર્ગપર ઘરેણું ફેંકાયાં એ ચર્ચાથી આ ફેરનો વહેમ વધ્યો હતો અને તેથી જ ચિંતાતુર વનલીલા સખી પાસે આવી હતી. અને જણ અંદર દાખલ થયાં. કુમુદસુંદરીનું કોમળ વદનકમળ શોકના તાપથી છેક કરમાઈ ગયું હતું પણ અલકકિશોરીના દેખતાં કાંઈ પુછાયું નહીં. કુમુદસુંદરી સાવધાન થઈ અને વાર્તામાં ભળી, પણ શૂન્ય હૃદયમાં આનંદનો લેશ ન હતો અને ક્ષીઠ્ઠા હાસ્યને પુરવણી રજ પણ મળી ન શકી. અંતે સઉ ત્રીજા માળની અગાસીપર ચડ્યાં અને ઉન્હાળાનો આથમતો દિવસ અગાસીમાંના શાંત પવનથી રમ્ય કરવા ધાર્યો.

વનલીલા બોલી, “ભાભી, આજ તો આખો દિવસ તમે ઉપરનાં “ઉપર રહ્યાં છો. તમારે અમારા વિના ચાલ્યું પણ અમારે તમારા વિના “ન ચાલ્યું.”

કુમુદસુંદરીને ડીકી સુધી આંસુ ઉભરાયાં હતાં. તેને ડાબી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતાં ઉત્તર દેવાનો સુઝયો નહીં. અંતે રોતરંજની રમત ફહાડી. તેમાં પણ જીવ ન પેઠો. નણંદભોળઈ રમવા લાગ્યાં અને રોજ જીતતી તે ભાભી દાવ ઉપર દાવ ભુલવા લાગી અને હારી. એટલામાં વનલીલા નીચે મેડીમાં ગઈ હતી તે કુમુદસુંદરીના મેજપરથી નવું આવેલું યુક્ષિપ્રકાશ લઈ આવી અને રમતમાં હારેલી કુમુદસુંદરીના હાથમાં મુકી બોલી: “ભાભી, આમાં “એક ચંદા નામની કવિતા આવી છે તે વાંચવા જેવી છે પણ ખરાખર સમજતી નથી તે સમજવો.” ચંદ્રને ચંદાનું નામ આપી રચેલી રસિક કવિતા કુમુદસુંદરીએ શાંત કોમળ સ્વરથી ગાવા માંડી અને ઘડીક આનંદને પાછો ખેંચી મેળવતી હોય એમ દેખાવા માંડી. તેનું મુખ હજી અવસન્ન જ હતું પરંતુ “ચંદા”ના પ્રકાશથી શોકતિમિર પાછું હઠતું સ્પષ્ટ દેખાયું. વાંચતાં વાંચતાં કવિતાનો અંતભાગ આવ્યો. પડવા પર બીજ હતી અને આકાશમાં ચંદ્રલેખા હતી તે જોતી કુમુદસુંદરી બોલી:

“અલકબહેન, ચંદા છે તે હવે સાંજને પોતાની સખી ગણીને “ફહે છે તે સાંભળો: અત્યારે આ ચંદ્રમા દેખાય છે તેનું જ વર્ણન છે.

“સંલુણિ સંધ્યા સખી પ્રિય મુજ, ભેટ લેવા તે તણી

“મુજ હોડલામાં બેશિને જઈ કદી હું બનિ ઠની;—

“પવન મૃદુથી આંગણું વાળી સમાર્યું સ્નેહથી,

“ વેયો કુસુમ નવરંગ એમાં જીણુજીણુ મેહથી.
 “ શાંત એનું નિરખો મુખ મુજ મુખનદી ના ચોલતી,
 “ નારંગિ રંગે સાણું સુંદર પ્હોરિ સખિ શી શોલતી !
 “ અકચકિત સઉ પ્હોલ ચ્હોડ્યો તારલો સખિ લાલમાં,
 “ લાડંતિ અડકું એહને કદિ આવી જઈ બહુ બહાલમાં.
 “ એવિ એવી રમત વિધવિધ સખીસંગ રમંતિ હું,
 “ પણ ભેટવા આવે મુને એ ત્યાહરે ચમકી બિહું,
 “ કેમકે સામેથિ પેલી આવી કાળી રાક્ષસી,
 “ મુઈ રાત્રિ, એણે દૂર સખિયો કિધી કૂર વચે ધસી.
 “ ભાડિ ગઈ મુજ સખી, જીણી પાંખ નિજ ઝળકાવિને,
 “ ને મૂળને તો રાક્ષસીએ પકડિ લીધી આવિને,
 “ રાખિ કુરમાં થોડિ વેળા, પછિ મુને તે ગળિ ગઈ,—
 “ જાણે નહીં—હું અમર છું ને બેઠિ મુજ મંદિર જઈ!”

“ કાળી રાક્ષસી” ઉપરથી કૃષ્ણકલિકા સાંભરી આવી અને હબકી.
 હોય એમ કુમુદસુંદરી ઉઠી અને અગાસીની રવેશ આગળ નીચે રસ્તાપર
 જોવા લાગી—પાછી આવી. સર્વ દેખતાં વિકૃતિ ઢાંકવા પ્રયત્ન કર્યો. એમ
 કરતાં કરતાં રાત્રિ પડી. અલકકિશોરી અને વનલીલા ગયાં. કુમુદસુંદરી
 એકલી પડી અને અંધકારથી છવાઈ જતા આકાશ ભણી જોતી જોતી
 ઉપરની કવિતા વારંવાર ગાઈરહી. એ ગાનની અસર તેના પોતાના જ મનઉપર
 થઈ. ‘ કૃષ્ણકલિકા ! કૃષ્ણકલિકા ! મહેત્હારું શું બગાડ્યું હતું !’ એમ કરતી
 કરતી છાતીયે હાથ મુકી રવેશને અઠીંગી દુઃખમાં ને દુઃખમાં ચોપાનીયું
 ઉઘાડું ને ઉઘાડું છાતી પર રાખી નિદ્રાવશ થઈ. દુઃખી અબળા દુઃખી સ્વપ્નો
 જોવા લાગી અને નિદ્રામાં ને નિદ્રામાં હુસકાં ભરતી હતી. યુદ્ધિધનને
 ખબર ન હતી કે મહારા મહાભાગ્યના આવાસના (મહેલના) શિખર ઉપર
 આવે મંગલ સમયે જ મહારી કુમુદના ઓઠમાંથી શોકસ્વર જવાળામુખીના
 હુમાડા પેઠે આકાશમાં—સ્વર્ગમાં—ચડે છે અને ઈશ્વરની આંખમાં
 ભરાઈ તેને રાત્રી ચોળ કરે છે ! “ સ્ત્રીને પ્રસન્ન રાખજો ! સત્સ્ત્રી અપ્રસન્ન
 “ થઈ-દુભાઈ-ત્યાંથી લક્ષ્મી પાછી ફરવા માંડેછે.” એ મનુવાક્ય—
 એ આર્યશ્રદ્ધા ખરી પડતી હોય તેમ કુમુદ હુસકાં ભરતી હતી તે
 સમયે રાણાના બાગમાં બાંકઉપર મુતેલા યુદ્ધિધનના મસ્તિકમાં
 ઉચ્ચાર થતો હતો કે “ મહારે તો આ કારભાર નથી જોઈતો !”

કલાકેક આમ મુઈ રહી એટલામાં પલંગપર પથારી કરી દાસી.

અગાશીમાં આવી અને કુમુદસુંદરીને ઉઠાડી નીચે લેઈ ગઈ. બુદ્ધિધન જેમ જાગી ઉઠતાં કારભાર મુઠી દેવાની વાત ભુલી ગયો હતો તેમ કુમુદ પણ જાગી ઉઠતાં કૃષ્ણકલિકાને ભુલી ગઈ. દાસી ગઈ એટલે ખારણું વાસ્તું અને ઉંઘવાને બદલે પાછું બુદ્ધિપ્રકાશ હાથમાં લીધું અને ટેબલપર કાચદીપાશ્રમમાં દીવો પ્રગટી વાંચવા બેઠી. “ચંદા” ફરીથી વાંચવા લાગી. ચંદાને મેઘ રમાડે છે અને પજવે છે તે ભાગ વાંચવા લાગી.

“ મેઘ પેલો મસ્તિબોરો મૂળને રંજડવા,

“ કંઈ યુક્તિયો વિધવિધ કરે ભંગાણુ મુખમાં પાડવા ! ”

વળી ગાતાં ગાતાં આવ્યું:

“ ને એહ અસ્થિર મેહલાશું કદિ ભરાઈ નવ રિસે ! ”

એ પદ વારંવાર ગાવા લાગી, પોતે અસ્થિર પ્રમાદધનપર રીસાતી નથી એ સ્મરવા લાગી, અને મસ્તિકમાં પ્રમાદધન ભરાયો ! તે હવે પ્રિય લાગવા માંડ્યો. તેના જ વિચાર અંતઃકરણમાં ઉભરાવા લાગ્યા, તેની જ છબિ સામેના તકતામાં જોઈ રહી, અને અતિ પ્રેમથી ગાવા લાગી.

“ પ્રમાદધન મુજ સ્વામી સાચા !

“ એ વણુ જુહું સર્વ ખીજું !

“ પ્રમાદધન મુજ સ્વામી—મહારા !

“ એ વણુ ન્યારું સર્વ ખીજું !

“ પ્રમાદધન મુજ સ્વામી બહાલા !

“ એ વણુ અપ્રિય સર્વ ખીજું ! ”

એમ કંઈ કંઈ પદ ઉલટાવી રચવા—ગાવા લાગી, સારંગીમાં ઉતારવા લાગી, અંતર આનંદ અનુભવવા લાગી, અને ઘેલી બની હોય એમ એની એ કડીયો—અનુપ્રાસ વિનાની—અલંકાર વિનાની—જપવા લાગી. “પ્રમાદ-ધન, પ્રમાદ-ધન, પ્રમાદધન” એ નામ જ પ્રત્યક્ષરે ભાર મુઠી બોલવા લાગી, પતિનું નામ કોઈના દેખતાં બોલતી હોય અને શરમાતી હોય તેમ ઘડીક મનમાં ને મનમાં શરમાઈ; કોઈ દિવસ એ નામ પોતે ન દીધું હોય—ન દેતી હોય, પતિનો સ્પર્શ અચીંત્યો અનુભવતી હોય, એ સ્પર્શની પેઠે જ પતિના નામનો સ્પર્શ જીભને—હૃદયને—થતો હોય, તેમ પતિના નામનો એકેકો અક્ષર બોલતાં રોમાંચના શીતળ તરંગોમાં નહાઈ શીતકાર બોલાવવા લાગી, ઉત્કંપની લહેરોથી ચમકવા લાગી, અને વિચારમાં પડી સફળ-મદનતા અનુભવતી હોય તેમ પળે પળે પોપચાં અર્ધાં મીંચવાં લાગી. વળી જાગી “પ્રમાદધન મુજ સ્વામી” ઇત્યાદિ ગાતી ગાતી ઉઠી, પલંગપર

ચહડી, એક પગ પલંગપર અને બીજો ખારીના કઠેરાપર મુકી ખારી-પરથી પ્રમાદધનની છબિ હવની પેઠે લળવી ઉતારી, પલંગપર એસી ઉતરી, અને ટેબલ આગળ ખુરશીપર એસી, છબિને, સ્નેહભરી આંખે ન્યાળી રહી, ચુમ્બનની પરંપરા જડ કાચ ઉપર વર્ષાવી અને અંતે છબિને છાતી સરસી ઝાલી લાગી ન લય એમ ડાબી ફરી રોમાંચ, ઉત્કંષ, અને નેત્રોન્મીલન અનુભવવા લાગી. હવતા પતિનો વિયોગ, દિલ્લિમપ વિસરાવી, જડ છબિને પણ પતિવ્રતા પાસે ઘણાં વાનાં કરાવવા લાગ્યો. વિદ્યાવિનીત દુમ્બુદમુંદરી પતિના દોષ ભુલી તેના ગુણને જ સંભારી ગુણમય પ્રમાદધનરૂપ બની ! અંતે એક હાથે છબિ છાતીસરસી રાખી બીજો હાથ લાંબો કરી વળી બોલી.

“ પ્રમાદધન મુજ સ્વામી બહાલા !

“ એ વણ અપ્રિય સર્વ બીજું ! ”

“ સર્વ બીજું ” ફેટેતાં ફેટેતાં લાંબા કરેલા હાથની હાથેલી જગતને ધક્કેલી નાંખતી હોય તેમ તેના ભણી ફેરવી બતાવી અને બે ભ્રમરો વચ્ચે ફરચતી પાડી.

ગમે તેવી વસ્તુ મને પોતાની કહી તો પોતાની—ઈશ્વરે જેની કરી તેની જ:—ઋણાનુબંધ (રણારબંધ) નો યોગ જ્યાં ઘડાયો ત્યાં જ ઘડાય છે: એ મુખસાધક બુદ્ધિ આર્યચિત્ત જ સમજે છે. આર્યવૃત્તના ઉચ્છેદક પાશ્વાત્ય સંસ્કારોથી ભરાઈ જવા છતાં ઈંગ્રેજ પાઠશાળાના દુધથી ઉછરેલા આર્ય-બાળક જુના વિચાર અને જુના આચારોથી ભરેલી માતાપિતાની બહાલી રૂડીશય્યા લજતાં કંપારી ખાય છે; મ્હોટી વયે પહોંચવા પછી અંતર્માંથી પણ ગુરુજનને છોડનાર લોકની વિદ્યા ભણીને પણ વિસ્તારી દુદ્દુબ્બવૃક્ષમાં^૧ ઉત્સાહથી રૂઢે છે; ‘ભૂગોળ અને ખગોળ’માં^૨ રમનાર પંડિત ‘ચુલા’ ના ભડકાના પ્રકાશથી વિશેષ—રતાશ પામતા—ખગોળને સળગાવનાર ગોળા જેવા—ગૌર ગાલવાળી અભણ ઉપર પણ મોહ પામે છે અને સ્નેહ દ્રવે છે: એ ઋણાનુબંધનો મહિમા આર્યબુદ્ધિથી હીન જનને અગમ્ય છે. આર્ય-

૧. ઇંગ્રેજમાં દુદ્દુબ્બ એટલે સ્ત્રીપુરુષ અને બાળકસંતતિ એટલાં જ છે, આપણામાં દુદ્દુબ્બ એટલે માતાપિતા, સ્ત્રીબાળક તેમ જ તરુણસંતતિ, ભાઈ, પહેન, ઇત્યાદિ આજું વૃક્ષ.

૨ “ ભાઈ તો ભૂગોળ ને ખગોળમાં રમે છે !

“ પેલીનું તો ચિત્ત ચૂલા માંલ !

“ દેશી ! ફેટેની કેરું આ ફેટેરું તે ફેટેવાય:”—રા. રા. નવલરામકૃત બાળલક્ષણત્રીશી.

દેશને દુઃખસાગરમાં પડતો પડતો ટકાવનાર અને સાધનોમાં એક સાધનરૂપ
આ આર્યબુદ્ધિ આર્ય કુમુદસુંદરીના હૃદયકમળપર લક્ષ્મીપેઠે સ્કુરવા લાગી
અને અનાર્ય જનથી સમજાય નહીં એવું વિશુદ્ધ ઉત્કૃષ્ટ માનસિક
ગાન કરવા લાગી.^૧

તરંગોપર હીંચકા ખાતું મન ગમે તો શીતળ થયું હોય તેથી કે
ગમે તો શ્રમિત થયું હોય તેથી એ હીંચકા ઉપર ને ઉપર જ ઢળી
ગયું. નિદ્રાદેવી તેને પોતાના ખોળામાં લેવા લાગી અને પોતાની છાતી-
પરનો છેડો તેના મુખપર ઢાંકવા લાગી.

નિદ્રાવશ થતી કુમુદસુંદરી કાંઈક સાવધાન બની અને સુવાનો
વિચાર કરી સુંદર હાથ ઉંચો કરી કમખો ફહાડવા લાગી, કમખો
નીકળતાં તેના પેટમાં રહેલી સોનેરી અક્ષરવાળી ચોળાયલી પત્રિકા
સરી પડી અને સરતાં સરતાં કોમળ અને સચેતન સહવાસી અવયવ
ઉપર ઘસાઈ તેને ચેતના-સૂચના-આપી. પડતાં પડતાં પણ પાટલીના
પટપર ગુંચવાઈ, ભરાઈ, અને અંતે તરછોડાઈ વહુટી. આખરે પડી તે
પણ પગના સુકુમાર અંગુઠાપર પડી. અંગુઠા આગળથી સંદેશો
આવ્યો હોય એમ ચિત્ત એકદમ ચમક્યું અને સજ્જ થયું. પગના અંધુ
હાથે પત્રિકા ઉપાડી લીધી અને આંખ આગળ ધરી. આંખે વાચ્યું:

“શર્શી જતાં, પ્રિય રમ્ય વિભાવરી !

“થઈ રખે જતી અંધ વિયોગથી;

“દિનરૂપે સુલગા બની રૂહે, ગ્રહી

“કર પ્રભાકરના મનમાનીતા !”

આંખ ચમકી; નિદ્રા છટકી; બુદ્ધિ જાગી; શશી-ચંદ્ર-ક્ષિતિજમાં
ઉગ્યો; હૃદયનો નિઃશ્વાસ ઓઠઉપર આવ્યો; “સરસ્વતીચંદ્ર ! સરસ્વતી-

૧. જડ પદાર્થો અને જ્ઞાન આદિ પશુજાતપર પ્રેમ રાખી શકનાર
પાશ્ચાત્યલોકમાં વર્તમાન આર્યલોકના જેવા સ્નેહ કેવળ અપરિચિત નથી—
માત્ર ઋણાનુબંધબુદ્ધિથી ખામીવાળો છે અને તેથી અનેકધા દુઃખકર નીપજે
છે. “આ મહાકું” એ બુદ્ધિથી ઉપજતા પ્રેમનું એક કરુણા-રસિક દષ્ટાંત
ચર્ચુર્વચના “ઇડિયટ બોય” (The Idiot Boy) નામના કાવ્યમાં છે.
ઓવાયલા જડપુત્રને જોઈ ઇચ્છેજ માના મનમાં ઉપજતો પ્રેમ અને આનંદ
જોઈ આર્યોને ઘણાક પ્રસંગો—સંબંધો—સાંભરી આવશે.

“She kisses o'er and o'er again

“Him, whom she loves, her Idiot Boy;

“She's happy here, is happy there,

“She is unhappy everywhere;

“Her limbs are all alive with joy.”

ચંદ્ર” કરતી કરતી ઘેલી લુગડાંના કળાટ ભણી દોડી અને ખીલુ અવસ્થામાં સંક્રાંત થઈ. તેનું મનોબળ થઈ ચુક્યું ભાસ્યું.

મનુષ્યનું જીવન એ અનેક સૂત્રની એક રજજી (દોરી) છે; અનેક આમળાની એક ગાંઠ છે. તે સૂત્રોની-તે આમળાઓની-પોતપોતાની નીરનીરાળી સ્થિતિ-જાતિ છે અને તેઓમાં ઘણી વખત પરસ્પર-વિરોધ આવી જાય છે. આ સૂત્રો અને આમળાઓ, તેમની ઘટના, અને તેમના વિરોધ અધિકતર બુદ્ધિથી, અધિકતર વિદ્યાથી, અને અધિકતર રસજ્ઞાનથી વધારે વધારે સૂક્ષ્મ અને વિચિત્ર બને છે અને તેની સંખ્યા પણ વધે છે. પ્રમાદધનમય અનેકું જીવન સરસ્વતીચંદ્રહીન થઈ શક્યું નહીં. એક ભવની પતિવ્રતા ખીલ ભવના પતિને ભુલી શકી નહીં. સત્યને અર્થે દશરથે રામનો ત્યાગ કર્યો, પ્રજાને અર્થે રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો, અને તે છતાં દશરથનું જીવન રામમય રહ્યું અને રામ સીતામય રહ્યા: તેમ જ પતિવ્રતા કુસુમુંદરી મૂર્ખ અને દૂષિત પતિને મનનો પણ સ્વામી કરી દેવા મથી-પોતાના હૃદય-જાળમાં પતિને વણી દીધો અને પતિમૂર્તિમાં હૃદયને યુક્ત (યોગી) કર્યું-તે છતાં સરસ્વતીચંદ્રમય મટી નહીં ! સરસ્વતીચંદ્રને હૃદયમાંથી પતિસ્થાન-પરથી ધક્કેલી પાડ્યો અને ત્યાં પ્રમાદધનની સ્થાપના કરી; તોપણ મીંચાયલી આંખમાં કિરણ રસળે છે, શબ્દ દૂર જવા છતાં કાનમાં ભણકારા વાગે છે, નિદ્રાયમાણ મસ્તિકામાં જગૃત સંસાર-અસંખંદ સ્વપ્નરૂપે ઘુમે છે: તેમ પ્રમાદધનમાં સમાવિસ્થ થયેલા ચિત્તમાં સરસ્વતીચંદ્ર સ્ફુરતો હતો. હૃદયસારંગીને ગાન કરવામાં ઉભય તાર કારણભૂત થયા.

સરસ્વતીચંદ્રના સ્વહસ્તની પત્રિકાના દર્શનથી ઘેલી બનેલી સુંદરી કળાટ ભણી દોડી, કળાટ જોરથી ઉઘાડ્યું, અને પોતાના સોનેરી ભાતવાળા એક અમ્મરના પડમાંથી એક પત્રોની પોટલી ફાડાડી કળાટ એમનું એમ રૂહેવા દેઈ ટેબલપાસે બેઠી. ટેબલ ઉપર રેશમી રુમાલે બાંધેલી પોટલી છોડી, અને સરસ્વતીચંદ્રના સુંદર અક્ષરથી લખાયેલા કન્યકાવસ્થામાં સ્વીકારેલા અનેક પત્રો રસમાં લીન થઈ પળે પળે નિઃશ્વાસ મુકતી સુંદરી વાંચવા લાગી અને પળવાર પૂર્વાવસ્થામાં લીન થઈ વર્તમાન સંસારને ભુલી. સરસ્વતીચંદ્રે પત્રદ્વારા ચલાવેલી રમણીય ચર્ચાઓ તેને સુવિદ્યાની નીસરણી-પર ફરીથી ચઢાવતી ભાસી અને અજ્ઞાનમય કુટુંબમાં ફરીથી વિદ્યાભ્યાસ કરતી હોય તેમ બાળાને મનમાં લાગ્યું. સર્વ પત્ર એકવાર વાંચી રૂહેતાં છતાં ફરી વાંચવા લાગી. અંતે સરસ્વતીચંદ્રની છબિ હાથમાં આવી-તે હાથમાં આવતાં સ્નિગ્ધાનાં નેત્ર અમક્યાં અને તેમાં નવું તેજ આવ્યું હોય તેમ તે છબિના એકેક અવયવ નીહાળવા લાગી અને સુંદરતાના ઘુંટડા ભરવા

લાગી. છબિ પોતાના સામી ટેબલપર મુકી તેને એકટશે જેવા લાગી. તેનાં દર્શન કરતી હોય, હૃદયમાં રહેલાનું કાચ જેવા કાગળપર પ્રતિબિમ્બ પડ્યું હોય અને તેને આશ્ચર્ય પામી તપાસતી હોય; તેની સાથે વાતો કરતી હોય; તેને ઠપકો દેતી હોય; તેનાઉપર ક્રોધ કરતી હોય; હજી પોતે તેની જ પત્ની હોય તેમ તેનાપર પ્રભુતા દર્શાવતી હોય: તેમ કુમુદસુંદરીની દૃષ્ટિ છબિ જોતી જોતી અનેકધા વહી. ત્યાગ કર્યા પછી ઘણે વર્ષે રામને જોતી સીતાનું હૃદય થયું હતું તેવું જ અત્યારે થયેલું આનું હૃદય, ઉપરાઉપરી નંખાતા નિઃશ્વાસમાં,^૧ પળે પળે સ્ફુરતી અને લાગતી ભ્રુકુટિમાં છબિને તદ્રૂપ માની જીવમાં જીવ આવ્યો જણાવતા ઉચ્છ્વાસમાં,^૨ વચ્ચે વચ્ચે મલકાઈ જતા મુખમાં, સરસ્વતીચંદ્રની વર્તમાન અવસ્થા સાંભરી આવતાં ખિન્ન થઈ સંકોચ પામી ઝાકળ જેવા અશ્રુપટલથી ઢંકાઈ જતા નેત્ર-કમલમાં, અને ક્ષણે ક્ષણે ધડકતા સ્તનપુટપર મુકાઈ ચંપાઈ જતી હસ્તસ્થલીમાં^૩—મૂર્તિમાન થતું. “કુમુદસુંદરી!

“છે આશ તજે બનીયું ઉદાસી, રોષભર્યું તજવા થકી,

“ટમટમો રહ્યું આ દીર્ઘકાલવિયોગમાં મળવા મથી,

“સૌજન્યથી સુપ્રસન્ન, બળી પ્રિય-રુદિતની ઉડો ઝાળથી,

“આ ક્ષણ ગળ્યું રસમય હૃદય તુજ પ્રેમ-ઉદય થયા થકી.”^૪

આ એકાંતમાં એકલીનો એકલો સાક્ષી નહાનો પણ તેજસ્વી દીવા કુમુદસુંદરીને આમ કહી દેતો હોય—એમ તેનો ક્ષણભર સ્તબ્ધ અને ક્ષણભર કંપતો પ્રકાશ આખા સંસારના અંધકાર વચ્ચે કુમુદસુંદરીને મન મિત્રવચન જેવો થયો. દીવો કુમુદસુંદરીની તમસા બન્યો. દીવાની જ્યોતનું પ્રતિબિમ્બ સુંદર કીકીમાં પડી રહ્યું. અને અંજલયલી આંખ મીંચાઈ રહી કીકી અને પોપચાવચ્ચે સરસ્વતીચંદ્રને તાદૃશ પ્રત્યક્ષ જેવા લાગી. આ અવસ્થામાં પડેલી આંખો ઉપર નિદ્રાએ કોમળ કરપણવ ડાબ્યો અને જાગૃત સ્વપ્નમાંથી સુસ્વપ્નમાં સંક્રાંતિ અદૃશ્ય રીતે થઈ ગઈ. નિદ્રામાં ખુરશીપરથી જરીક ખસી પડતાં અચીંતી જાગી ઉઠી સર્વ વસ્તુ હતી ત્યાં ને ત્યાં રહેવા દઈ કુમુદસુંદરી પલંગ ઉપર જઈ સુતી.

આજ પલંગપર પ્રમાદધન ન હતો. એકલી સુતેલી સહવાસી સંસ્કારોને બળે પરિચિત દશાનાં જ સ્વપ્ન જેવા લાગી. માત્ર જાગૃત અવસ્થા કાંઈકે ઉલટપાલટ રૂપે સ્ફુરી અને સ્વપ્નનો સહચર સરસ્વતીચંદ્ર થયો.

૧. નીચા શ્વાસ, નીસાસા. ૨. જીવ પામતું માણસ ઉચ્ચ શ્વાસ લે તે.

૩. હાથેલી. ૪. રા. મણિલાલના ઉત્તરરામચરિતના લાંબાંતરઉપરથી.

દિશા અને કાળના ભેદ વિપરીત થઈ ગયા, વસ્તુઓના સંબંધ અનનુભૂત અને વિચિત્ર બની ઝટોઝટ પલટાવા લાગ્યા, આ સર્વ સૃષ્ટિમાં નિદ્રા-યમાણ મસ્તિક સત્યનું ભાન ધરવા લાગ્યું, અને નવીન સુખદુઃખો ભોગવતું હૃદય પાપપુણ્યથી મુક્ત રહી સ્વતંત્ર વર્તન કરતું લાગવા માંડ્યું. દૃશ્ય અને દ્રષ્ટા એક છતાં ભેદ ભાસવા લાગ્યો. કુમુદસુંદરી સર્વતઃ સરસ્વતીચંદ્રમય બની. સ્વપ્નની પાછળ સ્વપ્ન ઉભાં રહ્યાં-દોડાદોડ કરી રહ્યાં-પણ સર્વમાં સરસ્વતીચંદ્ર ખરો !

આ અવસ્થામાં કલાકેક વીતી ગયો. યુદ્ધિધન હજી ઘેર આવ્યો હતો અને તેના દ્વાર આગળ ઓટલાપર બેસી સીપાઈયો વાતો કરતા હતા અને અંતે થાકી એક જણ ગાવા લાગ્યો તે સાંભળતા હતા.

“ મોરા બીલમા કણુ ઘર આવે—

“ આવે રે આવે—

“ ઓ મોરા બીલમા કણુ ઘર આવે ?—

“ કણુ ઘર આવે—?”

અંત્ય સ્વર લંબાવી એક સીપાઈ આ ગાતો હતો અને બીજાઓ ‘વાહવાહ !’ ‘સાબાશ !’ વગેરે ફેલેતા હતા તેના ખડલડાટથી કુમુદસુંદરી જાગી ઉઠી, પથારીમાં જ બેઠી થઈ, સરસ્વતીચંદ્રને શોધવા લાગી, ચારે પાસ આંખો ફેરવી જોવા લાગી, ‘મોરા બીલમા કણુ ઘર આવે’ એ શબ્દે વીંધેલા અંતઃકરણમાંથી શોકરુધિર નીકળવા લાગ્યું, અને ‘બીલમા—ઓ બીલમા’ કરતી કરતી, અર્ધી જાગતી—અર્ધી ઉઘતી, કુમુદસુંદરી હજી સ્વપ્નમય રહી નહીં મ્હોંચે મેડી ખડાર સંભળાય નહીં એમ રોવા લાગી, રોવું ખાળી શકાયું નહીં, ખાળવાનો પ્રયત્ન કરવાનું જ સાંભર્યું નહીં. અને એમ કરતાં કરતાં ખરેખરી જાગી તોપણ ઉત્પન્ન થયેલી હૃદયવૃત્તિને સંહારી શકી નહીં, પાછી ટેબલ આગળ જઈ બેઠી અને શોકમય—ઉતરી ગયેલ—મ્હોંચે ગાતી ગાતી ઉછળતા—વર્ષતા—હૃદયને કાગળ ઉપર ટપકાવવા લાગી. કાગળ એ ઘણા હૃદયની ધરતી છે. વર્ષાદ જેવી ઘણી વાતો કાગળપર ટપકાવી લેવાય છે. ધરતીમાં તેમ કાગળમાં ઘણા હૃદયમેઘ સમાઈ શાંત થાય છે.

“ શશી જતાં, પ્રિય રમ્ય વિભાવરી ” ઇત્યાદિ ગણગણતાં એક મ્હોંચે ‘ફૂલસ્કેપ’ કાગળ લીધો અને તેઉપર આંસુ અને અક્ષર સાથે લાગાં પાટ્યાં:

“ શર્શો ગયો ઉગશે ગર્જોને ભલે

“ ટકતી અંધનિશા; મુજ ચિત્તમાં

“ પ્રલયકાળ રચી શર્શો આથમ્યો

“ નૌરખીને ધિક્ક જીવવું જીવનું ! ”

વળી થોડીવાર લખતી બંધ પડી, ચંદ્રલેખા જેવી હડપચી નીચે રૂપેરી વાદળી જેવી હાથેલી મુઠ્ઠી, વિચારમાં પડી, અને સરસ્વતીચંદ્રનો જાપ જપતી, તેનું કૃત્ય વીમાસી, એ જાપ પણ પતિવ્રતાધર્મથી વિરુદ્ધ છે એવું ભાન આવતા નિઃશ્વાસપર નિઃશ્વાસ મુકતી, ફરી લખવા મંડી:

“ તજી નાર અનાથ જ એકલડી, પિયુ જાપ વિદેશ, પુઠે મુકો આશા;

“ જપવા પ્રિય-જાપ સ્વતંત્ર રહે વિધવા ધ્રુજતી જોઈજોઈ નિરાશા;

“ નહીં આશ મુકી, પરતંત્ર કરી, પપળાવી નિરાશ મુક્યું ઉર વહેતું.

“ જીવમાં જીવ સાહીં મુક્યો પડતો ! રમવું અતિકૂર પડ્યું ક્યમ સહેતું ? ”

આંખમાં ઝળઝળીયાં આણી બોલી: “ અરેરે, સરસ્વતીચંદ્ર, મહે “ તમારો શો અપરાધ કર્યો હતો ? દમચંતીની પણ નળે મહારા કરતાં “ સારી અવસ્થા રાખી હતી. હાય,—ઓ મહારી મા ! ઓ ઈશ્વર ! “ અંબાબ્ય ! અંબાબ્ય ! ” એમ ફૂટેલી કાગળ ખુદાળતી, કાગળપર જિંધું માથું મુકી નિર્ગળ રોઈ. પતિવ્રતાધર્મ પ્રમાણે આ રોવું અયોગ્ય ગણતી ગણતી પણ રોવું ન ખાળી શકી અને ટેબલપરથી માથું ઉંચું કરી લેઈ લેતી લેતી ગણગણી:

“ ન કિલ ભવતાં સ્થાનં દેવ્યા ગૃહેઽમિમતં તતસ્ર

“ તૃણમિવ વને શૂન્યે ત્યક્તા ન વાપ્યન્તુશોચિતા ।

“ ચિરપરિચિતાસ્તે તે માત્રાઃ પરિદ્રવયન્તિ મામ્

“ इदमशरणैरद्याप्तेवं प्रसीदत रुद्यते ॥ ”

“ ઓ પવિત્ર ગંભીરતાના શિખર રામચંદ્રજી—તમારેયે આવું હતું “ તો મહારી અબળા—બાળકી—અજ્ઞાની જંતુની આ અવસ્થા ક્ષમા “ કરજો !—મહારાથી નથી રૂહેવાતું—નથી સહેવાતું આ જીવવું—ઓ ઈશ્વર ! ”

આમ ફૂટેછે એટલામાં ઘરમાં પેસતા વાતો કરતા નવીનચંદ્ર અને મુદ્ધિધનના સ્વર સંભળાયા. આવી વૃત્તિને સમયે નવીનચંદ્રને સ્વરે સુગ્ધા-

૧. ઉત્તરરામચરિતમાંથી. (રામચંદ્ર અયોધ્યાવાસીયોને કહે છે) “તમારા-મહારા ગૃહમાં સીતાદેવી સ્થાન કરે એ તમને ન જ ગમ્યું તો શૂન્ય વનમાં તૃણની પેઠે તેને તજી દીધી ! એટલું જ નહીં પણ એની પાછળે શોક પણ નથી કર્યો. લાંબા પરિચયવાળા આ બધા પદાર્થો હવે મને નીચોવે છે (મહારું હૃદય ઓગાળે છે) અને અશરણ બનીને આજ પણ માત્ર આમ રોઈ પડાય છે તેટલું ક્ષમા કરો.”

પર કાંઈ નવીન અસર કરી. નવીનચંદ્ર સરસ્વતીચંદ્ર હો કે ન હો પણ કુમુદના મનમાં તો ખાતરી થઈ હતી કે એ તો એ જ-ખીલું કોઈ નહીં. પૂર્વ સંસ્કાર તેના મનમાંથી ખસતા ન હતા. મદનનો તેણે તિરસ્કાર કર્યો હતો પણ સ્નેહ દૂર થઈ શકતો ન હતો-અને મદનના ભણીની પણ એટલી જ ખીક હતી. “સરસ્વતીચંદ્ર-નવીનચંદ્ર-સરસ્વતીચંદ્ર-આપણો આવો સંબંધ તે ઈશ્વરે શું કરવા ઘડ્યો હશે?—અરેરે! દુષ્ટ હૃદય! બાહ્ય સંસારને “અનુકૂળ થઈ જતાં તે તને શા ઘા વાગે છે? હે ભગવાન! મહારાઉપર તે “આ શો કોપ?” તેનું મુખ ગરીબડું બની ગયું. તેનું અંતઃકરણ ડસડસી રહ્યું. અંતર્થી ખહાર નીકળતું રોજનું બળ અને ખહારથી તેને ખાળી રાખવાનું બળ: બાણે કે એ બે બળની વચ્ચે આવી ગયો હોય તેમ નીચલો ઓઠ ખહાર વળી ફરકડવા, રોવા લાગ્યો અને અવશ હાથ લખવા લાગ્યો:

“પૂર્વ જન્મનો સંબંધી તે ખડો હૃદયમાં થાય!

“હૈવતી પણ જડસમો પ્રિયમૂર્તિ બેઈ નયન અકળાય!

“પરિચિત પ્રિય રહ્યો ઉભો પાસે નહીં બોલે!—નહીં બોલું!

“અપ્રસંગ ભજવતું મર્મસ્થળ ક્યાં બોલું?”

ગાલે હાથ દેઈ લખેલું ગાયું અને આંખો દહોતી દહોતી વળી સજ્જ બની લખવા બેઠી:

“ધર્મ તણે શરીર જડ તો રહી શકે જડ—સાચે!

“પણ એતન મન કહ્યું ન માને-નહીં ધર્મને ગાંઠે.

“એક ભવે ભવ બે, નદબુગના જેવા, સંગમ પામે

“તે વચ્ચે તરતી અબળાનો છુટકો તો હૈવ જાતે!”

છેલ્લાં બે પદ ગાતી “હાય હાય” કરતી એ કલમ દૂર નાંખી; અને ખુરશીની પીઠ ભણી અવળી ફરી, વિશાળ મેડીપર અને સામી બારી ખહારના અંધકારપર દૃષ્ટિ કરતી, બેઠી.

“પરિચિત પ્રિય રહી ઉભો પાસે નહીં બોલે!—નહીં બોલું” એ પદ વારંવાર ગાતી ગાતી “શું એમ જ? હાય હાય!” એમ કરતી જાય અને રોંતી જાય. “ઓ મહારાસરસ્વતીચંદ્ર-મહારેતમારે બોલવા વ્યવહારસરજો પણ નહીં-હાય! હાય! એ તે કેમ ખમાય?” એમ કરી આવેશમાં ને આવેશમાં ખુરશીના તટ્ટીયાપર માથું ઢુલ્યું. મનની વેદનાનાં શરીરની વેદના જણાઈ નહીં: ક્ષણવાર ત્યાંને ત્યાં જ માથું રહ્યું અને દુઃખમાં મીંચાયલી જર્ગત આંખ આગળ વળી સરસ્વતીચંદ્ર આવી ઉભો. વિદ્યાચતુરને ઘેર

એના પ્રથમ પ્રસંગે જોયેલો ચિતાર ખીડાયલી પાંપણો વચ્ચે તાદૃશ થયો,
અને પ્રથમ પત્રમાં લખેલો—

ધન્યાસિ વૈદર્ભિ ગુણૈરુદ્ધારૈર્યયા સમાકૃણ્યત નૈષધોઽપિ ।

અતઃસ્તુતિઃકા સ્વલુચન્દ્રિકાયા યદબ્ધિમણ્યુત્તરલીકરોતિ ॥

એ શ્લોક ગાતો ગાતો હસતો હસતો શરમાતી નિમીલિત સ્મિત
કરતી મુગ્ધાનો હાથ હાથમાં લેતો સરસ્વતીચંદ્ર સ્વપ્ન પેઠે કુમુદસુંદરીએ
મીંચેલી આંખોથી જોયો, અંતર્માં પ્રસન્ન પ્રકુલ થવા છતાં ગભરાઈ,
અને એ સ્વપ્નાનંદમાંથી સટકી ઉદાસવૃત્તિથી આંખ ઉઘાડતી ઉઘાડતી
માથું ઉંચું કરતી કરતી ગાવા લાગી:

“ પૂર્ણ પાર્મો વિકાસ મુખ મુજ હાસ કરતું પ્રેમથી,

“ તે સમે સિન્ધુ વિશાળું નિજ ઉર વિસ્તરે સામો હશી;

“ ને કરંતો મન્દ મન્દ ઘુઘાટ ભર આનન્દશું

“ ફેંકી તરંગો મુજ લણી ધીમે ધીમે નાચંત શું! ”^૧

સરસ્વતીચંદ્રને આવા સિન્ધુનું રૂપ આપતાં રમ્ય વિચારો મસ્તિકમાં
તરવરવા લાગ્યા, પૂર્ણિમાની ‘ચન્દા’ જેવા કુમુદસુંદરીના મુખપર
મધ્યરાત્રે એકાંતમાં ચંદ્રિકા જેવું શાંત રમણીય સ્મિત છલકાવા લાગ્યું,
અને ઘડીક ઉઘાડી અને ઘડીક મીંચેલી આંખો રાખી ગાયેલી કવિતા તે
વારંવાર ગાવા લાગી અને શોકને સ્થળે આનંદ સ્ફુરવા-ઉલરાવા-દર્શો
દિશાએ રેલાવા લાગ્યો !

“ આ ઉપમા સર્વ રીતે યોગ્ય છે ! મહાસિન્ધુના જેવું વિશાળ ઉર—

“ તે મહારા જેવી ગુણહીનની પાસે વધારે વિસ્તાર પામ્યું—આહા !

“ ને કરંતો મન્દ મન્દ ઘુઘાટ ભર આનંદ શું

“ ફેંકી તરંગો મુજ લણી ધીમે ધીમે નાચંત શું? ”

“ ફેંકી તરંગો—તરંગો—મુજ લણી—લણી—નાચંત શું ”

ખોલતાં ખોલતાં મુખ દીન થઈ ગયું: “ ખરી વાત. મહેં તે એવાં

“ શાં પુણ્ય કર્યા હોય છે એવા મહાત્મા સાથે એથી વધારે સંબંધ રહે? ”

“ એટલું લીધું—ઉછાળ રાજ્ય રહ્યું તેટલું લાગ્યું મહારા જેવીને એણું ન

“ હતું.” મહોંપર શોકના શેરડા પડ્યા, ગૌર ગાલ દુઃખથી વિવર્ણ (ફીફકા)

થઈ બેસી ગયા જેવા થયા, અને હૃદયનો ઉંડો નિઃશ્વાસ મુખમાંથી નીકળી

આખી મેડીને—આખા જગતને પાછો શોકમય કરવા બેઠો—પ્રવર્તમાન થયો.

૧. ચન્દા: આ રમતીયાળ તરંગોથી ઉલરાતી કવિતા આપણા લોકપ્રિય
વિદેહ ભાળાનાયલાઈના પુત્ર રા. નરસિંહરાવની કરેલી સ. ૧૮૮૩ ના
બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાયેલી.

આનંદનો ચમકારો પુરો થઈ રૂહેતાં પળવાર હસેલી રાત્રિ હતી એવી અંધારી બની.

એવામાં નવીનચંદ્રે મેડીનું બારણું સપટાવ્યું અને સાંકળ દીધી તેનો ખરખડાટ કુમુંદસુંદરીના કાનમાં આવ્યો અને એ ચમકી. માનવીની વૃત્તિ અનુકૂળતા ન હોય ત્યાંથી શોધી ફહાડે છે તો અનુકૂળતા પોતાની મેળે જ દોડી આવે ત્યાં વૃત્તિ વિચારનું કહું કરે એ મહાભાગ્યની પરિસીમા વિના બનતું નથી. ચંમકેલા ચિત્તે-કાને-નેત્રપર બળાત્કાર કર્યો અને તે બે મેડી વચ્ચેના દ્વાર ભણી વળ્યું-તો-સાંકળ ન મળે ! કુમુંદસુંદરી ! નવીનચંદ્ર સરસ્વતીચંદ્ર છે એ વિચારે તહારું મસ્તિક ભમાવ્યું ? પ્રમાદધન અને કૃષ્ણકલિકાવાળા આજના જ બનાવે તહારું પતિવ્રત શિથિળ કર્યું ? એકાંત અનુકૂળતા, અને વૃત્તિ ત્રણનો સંગમ થયો ? “ મહારા જેવી સામાની વૃત્તિ નહી હોય તો ? ” આ ભીતિ ઘણાક વિષયાંધને સદ્ગુણસાધક થઈ પડે છે. મુઘ્ધા, તહારામાં એ ભીતિ હતી ? “ જો મહારાપર હજી પ્રીતિ ન હોય તો સરસ્વતીચંદ્ર ઘરબાર છોડી અત્રે આમ શું કરવા આવે ? ” એ વિચારે તહારા મનની ભીતિ દૂર ન કરી ? પરવૃત્તિ પોતાની વૃત્તિનો પ્રતિધ્વનિ કરે છે તે ભાનથી જ એકદમ મનમથ નિરંદુશ બની તનમનાટ નથી મચાવી મુકતો ? ભૂત અને વર્તમાન પતિને સરખાવતાં ભૂતકાળનો પતિ શું અત્યંત મોહક ન લાગ્યો ? તેની સાથ થયેલા પૂર્વ પ્રસંગે શું હૃદયને મૂર્છા ન પમાણું ? વાંચનાર, તહારા અંતઃકરણને-તહારા અનુભવને-ફહે કે આ સર્વનો ઉત્તર ખરેખરો આપે. પાંમુલ ! તહારો ઢાંઝ્યો અનુભવ ઉઘાડી દે અને આ અવસ્થાની ખરી ટીમ્મત કરવાનું સાધન આપ. વિશુદ્ધ ! તહારો દ્વચિત્ત ખુણેખોચલે પડેલો પ્રસંગ સ્મરણમાં આણી આ અવસ્થાની ભયંકરતા-દુસ્તરતા-ખરોખર સમજાવ, સર્વથા અનિવાર્ય દશાપાશમાં પડેલી અબળા બાળકીપર દયાભરી અમીદૃષ્ટિથી જો. અને અનિવાર્યને નિવારનાર શક્તિ પાસે માગ કે સદ્બુદ્ધિનો જય કરે. તું બ્રાહ્મણ હોય તો ગાયત્રી ભણુ-બ્રાહ્મણની પ્રાર્થના સદ્બુદ્ધિ જ ધરે છે-તેનું સર્વ સંહારિ બ્રહ્મત્વ તેમાં જ સમાપ્ત થાય છે-બ્રાહ્મણને સદ્બુદ્ધિ વિના બીજું કંઈ જોઈતું નથી. પવિત્ર ગાયત્રિ ! બ્રાહ્મણપુત્રીને તહારા તેજથી છાઈ દે. તું એમ કરશે ?-તે તો સર્વજ્ઞ જાણે. માનવી જેટલી ઈચ્છાઓ રાખે છે એ સર્વ સફળ થવાને જ નિર્માઈ હોય એમ કંઈ જગત જોતું નથી.

વિશુદ્ધિ સદૈવ રૂહેશે ? લક્ષ્મી ચંચલ છે તો વિશુદ્ધિ ચળ પણ નહી હોય ? ઈશ્વર રાખે તેવી ખરી. મૂર્ખ અને ધૂર્ત માનવી ! અભિમાન અને

દમ્ભ ઉભયને છોડી દે-એટલો તો મુજ અને સાધુ થા ! સામાને શીખામણુ દેનાર ! પોતાની જ અંતઃપરીક્ષા કર.

ગરીબ ખીચારી કુમુદ ! તે ઉઠી અને ઉઘાડી સાંકળ લાણી ગઈ. પાછી આવી. એ વાર ગઈ અને એ વાર પાછી આવી. સદ્ગુણના વિચાર કરવા મંડી. ભ્રષ્ટતાની ભયંકરતા કદપવા લાગી. પુરશીપર બેઠી. “એ તો જ્ઞાન મને ગમતું નથી.”^૧—“ગુણહીણ ગોવાળીયા લોક જ્ઞાન નથી પામતા રે”^૨. એવું એવું ગાતી વળી ઉઠી-સાંકળે હાથ અરકાડ્યો-લેઈ લીધો અને પાછી આવી પુરશીપર બેઠી અને ટેબલપર ઉંધું માથું નાંખ્યું. વિચારશક્તિ-વીર્યહીન-નપુંસક બની ગઈ. “તે સમે સિન્ધુ વિશાળું નિજ ઉર વિસ્તરે “ સામો હશી-ફેંટી તરંગો મુજ લાણી—” આ પદમાં કદપનાપક્ષિ પકડાયું. “આ વિશાળ વક્ષઃસ્થળમાં સમાસ પામવો-આ તરંગ-હસ્ત-ભુજ ફેંકાઈ ને મને સહાય” એ અવસ્થાની અભિલાષરૂપ રમણીયતા ઉંધા પડેલા મસ્તિકને લોળવવા-લલચાવવા-ફસાવવા-ભમાવવા લાગી. વિચારમાં પડી, વિચારનું વિવાસન (દેશનિકાલ) જોઈ, ઓઠપર આંગળી મુકી એક પગ પુરશીપર અને એક નીચે એમ રાખી તે ઉભી.

બુદ્ધિધનના ઘરથી થોડે જ છેટે વનલીલાનું સાંસરું હતું. વનલીલાને સામુસસરો હતાં નહી. આ પ્રસંગે તે અગાશીમાં પવનમાં સુતેલાં પતિનું માથું જોળામાં લેઈ તેને નિદ્રાવશ કરતી કરતી ગાતી હતી તે સ્વર ત્રુટક ત્રુટક ઘડી ઘડી નિઃશબ્દ જગતના વાયુની પાંખ ઉપર બેસી કાન ઉપર આવતા હતા અને કુમુદસુંદરીને નહવરાવી દેઈ કંપાવતા હતાં:

“ઉભા રહો તો કહું વાતડી, બીહારીલાલ,”

“તમ માટે ગાળી છે મહેં જાતડી, બીહારીલાલ,”^૩

કુમુદસુંદરીનું મહોં બહીલું થઈ થયું. થોડુક ન સંભળાયું. “એણે મહારે સારું જાત ગાળી-મહેં શું કયું?” એ વિચાર થયો. વળી સંભળાયું.

“તાલાવેલી લાગી તે મહારા તનમાં, બીહારીલાલ,”

“કળ ના પડે રજનિ-દિનમાં, બીહારીલાલ,”^૩

નિઃશ્વાસ મુકતાં પોતાને લાગેલી તાલાવેલી સમજાઈ-ન સહેવાઈ-અને મુખ મૂક થઈ ગયું. રંગીલું ગીત વળી વાધ્યું:

“બાંધી પ્રીતડી તે તો સદૈવ પાળીયે, બીહારીલાલ,

“સલિલમીનતણી રીત રાખી રાચીયે, બીહારીલાલ !”^૩

૧. પ્રેમાનંદ, સુદામાખ્યાન. ૨. પ્રેમાનંદ, ભમરપચીશી. “ગુજરાતમાં અપ્રસિદ્ધ કાવ્ય”-સન ૧૮૮૬. ૩. આ પદો વર્તમાન સ્ત્રીગીતમાંથી છે.

વનલીલાના કોમળ ગાનની અસર શી ફેલેવી ?

“ આંધી પ્રીતડી તે તો સદૈવ પાળીયે—”

એ ઝરોઝર ધ્યાનમાં બેસી ગયું. ઓઠ ઉપરથી આંગળી ખસી અને કર્તવ્યનો નિર્ણય કરતો હાથ છુટો થયો અને પડ્યો ! કુમુદસુંદરી-ઉપર મદનનું સામ્રાજ્ય થઈ ગયું—તેના મસ્તિકમાં, હૃદયમાં, અને શરીરમાં એની આણુ વર્તાઈ ગઈ. નિઃશંક બની તેણે ખુરશી તણ અને ઉઘાડી સાંકળભણી દૃષ્ટિ કરી પગ ઉપાડ્યો.

આ પ્રસંગે—પ્રત્યેક પગલું ભરતાં તેણે વાર કરી અને પ્રત્યેક પગલાંની સાથે તેના મન અને શરીરની અવસ્થાઓ પલટાઈ. કંઈ કંઈ વિચારો તેને ચમકાવવા લાગ્યા, કંઈ કંઈ અભિલાષો તેનું કાંડું પકડવા લાગ્યા, કંઈ કંઈ આશાઓએ તેને હડસેલી. કંઈ કંઈ સ્વપ્નોએ તેને ભમાવી, કંઈ કંઈ પ્રકારનો નીશો તેને ચઢ્યો, કંઈ કંઈ લીલાંપીળાં તેણે જોયાં, અને કંઈ કંઈ સત્વભૂત—તેની દૃષ્ટિ આગળ નાચવા લાગ્યાં. અબળા બુદ્ધિએ મદનની ‘મરજદ’ પાળી અને પોતાનાં સર્વ બાલકને જેમનાં તેમ રૂહેવા દેઈ ઘુંઘટો તાણી ક્યાંક સંતાઈ ગઈ. ભીમવિકારના ત્રાસથી થાકેલું દુર્યોધન જ્ઞાન જડતાના સરોવરને તળીયે ડુબકી મારી ગયું. પૃથ્વીને પગતળે આંખી નાંખી આખાં બ્રહ્માણ્ડમાં ઝંઝુમતો એકલો હિરણ્યાક્ષ ત્રાડી રહ્યો હતો; સૃષ્ટિમાત્રને નિર્ભય કરી દેઈ પ્રલયસૂર્ય આખા વિશ્વમાં અગ્નિનો વર્ષાદ વર્ષાવી રૂહે તેમ પવિત્ર સુંદર કુમુદસુંદરીને લાનહીન અસ્વતંત્ર કરી નાંખી મનોભવ બળવાન અબલાનો સર્વતઃ નિર્દય પરાભવ કરવા લાગ્યો. અને તે કેવળ જડ જેવી અશરણુ—અનાથ—બની ભાસી.

અધુરામાં પુરો વનલીલાનો ઉતાવળ કરતો સ્વર સંભળાયો:

“ શરદની રાતલડી અજવાળી રે

“ ફહાના, તહારી ટીટી કામણુગાળી રે”

છેલ્લું પદ ત્રણ વખત સંભળાયું. પતિને ખલે હાથ મુકી તેની આંખો સામું જોઈ તેને મેડીમાં ખેંચતી આંખોના પલકારા કરતી હસતી વનલીલાના હાસ્યમાં ભળી જતા, વધારે વધારે દૂર જતા, ઓછા ઓછા સંભળાતા, ઉતાવળા ઘસડાતા, સ્વર, “ ફહાના તહારી ટીટી કામણુગાળી રે— “ ફહાના તહારી ટીટી કામનગાળી રે—ફહાના, તહારી ટી—” એટલે આવી વિરામ પામ્યા. વનલીલાની અવસ્થાની ઈર્ષ્યા કરતી, પોતાના ફહાનાની ટીટી સ્મરી તેના કામણુને વશ થતી, કુમુદસુંદરી હવે ખરેખરી ચસકી—અને પોતાના હાથમાં પણ ન રહી.

મૂળ આગળ—વણે છેટે—થયેલા પુષ્કળ વર્ષાદના બલથી જમાવ પામી

ધસી આવતા પૂરને બળે ઉભરાઈ જઈ-ફેલાઈ જઈ-શાંત અને પ્રસન્ન સરિતા એકદમ મલિન થઈ જઈ અસહ્ય-અનિવાર્ય-વેગથી ખેંચાતી હોય તેમ ધસે; વાયુના ઝપાટાની ઝાપટથી, રમણીય મન્દ લીલા કરતી કુસુમલતા (કુલની વેલી) હલમલી જઈ અચીન્તી કંપવા માંડે: તેમ કુમુદસુંદરી પરસ્વાધીન થતાં તેને ચમક થઈ હોય તેમ તેનું આખું શરીર પણે પણે કુવારાની ઉચ્ચ ધારા પેઠે ચમકવા-ઉછળવા-લાગ્યું. ઇષ્ટજન અને પોતે એની વચ્ચે થોડું ઘણું દેશકાળનું અંતર હજી સુધી રહેતું ન ખમાતાં અધીરા બનેલા કપાળ ઉપર કરચલીયો પડી અને ફરકવા લાગી-જાણે કે ત્યાં આગળ મદન મહારાજે ધ્વજ ચહડાવી દીધી હોય અને આવી પવિત્રતા ઉપર મેળવેલા જયના દર્પથી જગતનો તિરસ્કાર કરી ફરકતી ન હોય! મસ્તિકમાં નાચતા નિશાચર મદનની આડી અવળી પદ-પંક્તિ પડી હોય, અંતરૂ ભરાઈ રહેલા સ્વસ્વતીચંદ્રની કદપનાભૂતના ફાટા પગ બહાર દેખાઈ આવ્યા હોય, તેમ એયે વિહ્વળ ભસ્મરો લાંગી ગઈ અને પોતાપર પડતી પારકી મલિન દૃષ્ટિને પ્રતાપથી દૂર રાખવાની પવિત્ર શક્તિ જતી રહેતાં જાણે કે નવી અશક્તિ આવી હોય તેમ જાતે જ અપવિત્ર બની શિથિલવિથિલ દેખાવા લાગી. એ ભસ્મરનું જોર નીચું ઉતરી પગમાં થઈને જતું રહ્યું હોય તેમ

“ તાલાવેલી લાગી તે મહારા તનમાં, બીહારીલાલ ”

એમ વિકળ મહોવતે બોલી જમીન ઉપર પગની પ્હાનીવડે અચીન્ત્યો જોરથી ઠબકારો કર્યો અને વિશુદ્ધિને ઠસ મારી. પોતાની અને ઇષ્ટજનની વચ્ચે ભીંત કે બારી કાંઈ પણ ન હોય તેમ જોતી હોય એવી- અહુણાંને અહુણાં તેને પ્રત્યક્ષ જોવા પ્રયત્ન કરતી ખેંચાતી ખેંચાઈ જતી એક જ કર્મ કરતી-અકર્મ-આતુર અને અધીરી આંખો ધીમા ચાલનારા શરીરથી પણ પહેલી દોડી જઈ ઇષ્ટદર્શન શોધતી શરીરને પાછળ મુકી અંતર્થ નીકળી પડવાનું કરતી હતી:-તે જાણે કે-સામી મેડીમાંના ચંદ્રને બળે આકર્ષાતા તન-મન સાગરમાંનું મીનયુગ આકર્ષાઈ અગાડીમાંના અંગાડીના ધપેલા મોજને માથે દેખાઈ આવ્યું ન હોય!-સામી મેડીના પ્રદેશના કીનારા જેવી બારીપર ઉભેલા માછી મદનના હાથમાંની સૂક્ષ્મ અદૃશ્ય જાળમાં ભરાઈ જઈ પવિત્રતાના સાગરમાં રહેનારું મીનયુગ અપવિત્ર હવામાં ખેંચાઈ-તરફડીયાં મારી થાકી વૃથા પ્રયાસ છોડી-નિર્જીવ બનવાની તૈયારીપર આવી પવને પ્રેરેલા ભૂતસંસ્કારના તરંગોના જ હેલારાથી માછી-ભણી ધક્કે-લાતું ન હોય! ઇષ્ટ વસ્તુ જોઈ રહેલી કીકીને બીજું કાંઈ જોવા જ ન દેવું એવો નિર્ણય કર્યો હોય, બાહ્ય સંસારમાં સ્ફુરતા જ્ઞાનનો કિરણ પણ પોતાના ચેતન લાગની અંતરૂ સરવા ન પામે તેવો માર્ગ પ્રકલ્યો હોય, પોતાનાથી

પણ આહું અવળું ભુલે ચુકે ફરકાઈ ન જવાય એવી સાવચેતી રાખી હોય, અને અંતર્થી ઉછળતું જ્ઞાન ઉભું જ ન થઈ શકે એમ તેને માથે જડ ભારરૂપ થઈ જવા પોતે જ ભારતયત્ન કર્યો હોય: તેમ આખી આંખ દૃઢ સંકોડાઈ ગઈ—અને ‘ફહાનાની કામણુગાળી ટીટી’નું જ પ્રતિબિમ્બ તેમાં અદૃશ્યરૂપે વ્યાપી રહ્યું. હજી કુમુદમુંદરી ઝીણું ઝીણું ગણગણતી હતી, ખભા મરડતી હતી, હાંકા કરતી હતી, અને, “ફહાના” અને “ટીટી” શબ્દોપર ભાર મુકતી હતી:

“ફહાના, તહારી ટીટી કામણુગાળી રે

“ફહાના, તહારી ટીટી કામણુગાળી રે

“ફહાના, ટીટી તહારી કામણુગાળી રે

“ફહાના, તહારી ટીટી કામણુગાળી રે... ..”

“કામણુ” શબ્દપર ભાર મુકતાં મુકતાં તર્જનીવડે તર્જન કર્યું અને નીચલો એક કરડી દાંત પણ કચલ્યા.

ખારી પાસે આવી તેમ તેમ આટલી ઢિયા પણ ખંધ થઈ ગઈ. આંખો ઉઘાડી છતાં દૃષ્ટિક્રિયા વિરામ પામી હોય—નીશો ચહલ્યો હોય—તેમ ભાતભાતનાં લીલાપીળાં દેખાવા માંડ્યાં. તમ્મર ચહડી હોય તેમ આખી મેડી નજર આગળ ગોળ ફરવા—તરવા—માંડી અને સામી ભીંત પળવાર હીચકા ખાતી લાગી, પળવાર સમુદ્રમાં હોય તેમ ઉંચીનીચી થતી ભાસી, અને પળવાર કંપતા દર્પણમાં દેખાતી હોય તેમ નહાની મહોટી થતી લાગી. “હવે શું રોવું?” ફરી આંખમાંનું પાણી સુકાઈ ગયું. કાનમાં પ્રથમ તો રાત્રિની ગર્જના જેવો તોરીનો સ્વર ટકટકારો કરી રહ્યો હતો તેને ઠેકાણે ‘અનહદ’ નાદ સંભળાવા લાગ્યો. નાસિકામાં શ્વાસ રુંધાઈ રહ્યો અને પ્રાણાયામ જાતે ઉત્પન્ન થયો. ખોલવું, ગણગણવું, શ્વાસ લેવો,—સર્વ છોડી મહોં અધ—ઉઘાડું રહી ગયું અને ઉપર નીચે ન હાલતી ન ચાલતી દાંતની હારો રહી ગઈ—જાણે કે મદનચિતામાં મુકવા સારું શબ્દ જ ગોઠવી મુક્યું હોય અને એ ચિતા પુરેપુરી તૈયાર થવાની વાટ જોવાતી હોય. સેનાધીશના શંખનાદની સૂચના સાંભળવા સ્થિર ઉંચી ડોક કરી વીરસેના ઉભી હોય અને મરણના મુખમાં ફુટી પડવાની વાટ જ જોઈ રહી હોય તેમ મુન્દર કંઠ ઉત્કંઠ અને નિશ્વળ બની ગયો. પાપદૂપમાં પડવા તેના ઓડ ઉપર ઉભી રહી હુવામાં ડોકું કરી પડવા તે તૈયારી કરતી હોય તેમ તેના નાણુક અને નાગજેવા હાથ નાગફણા પેઠે જ ઉપસ્થાન કરી રહ્યા અને ધ્રુજવા લાગ્યા. કોઈ જોર કરી ખારણું ઉઘાડવાની આજ્ઞા કરતું હોય અને અનિચ્છાથી તે માનવી પડતી હોય, ખારી ઉપર હાથેલી વડે થાપા દેવા હોય—તેમ કંપતી

આળકના જેવી આંગળીયો પહેળી રાખી એ હાથે ખારી લણી હાથેલીયો દેખાડી;-પણ આવા કર્મનાં અપરિચિત કાંડાં, એમાં આશ્રય આપતાં હામ જતી રહી હોય તેમ, લુલાં પડી ગયાં; અને હાથેલીયો નિરાધાર હોય એમ, ચતી રૂહેવાનો યત્ન કરવા છતાં, લટકવા લાગી. આતુરતાથી ઉંચું થતું, અવશતાથી કંપતું, લજ્જાથી સંકોચાતું, આશાથી તળે ઉપર થતું, કામાર્તિથી વેગવાહી બનતી નાડીયોમાં વેગથી ધડકતા રુધિરના ઉછળાઓથી ફરકતું, સૂક્ષ્મતર થતા, પટુતર થતા જ્ઞાનતંતુઓની સર્વાંગી અને આવેશભરી સ્ફુરણાથી ઉભી થતી રોમરાજિના મૂળે મૂળ આગળ અને શિખરે શિખર ઉપર ઉદ્દીપ્ત થતું, વારાફરતી ચળકાટ અને વિવર્ણતા ધરતું, નહાનુંસરખું પણ અગણિત મહાવિકારોને સમાસ આપતું, જાતે એક પણ અનેકવૃત્તિમય થતું, ચૈતન્ય છતાં જડતાને સ્વીકારતું, પવિત્ર છતાં અપવિત્રતા લણી ઉલટતું, પ્રમાદધનનું હોવા છતાં સરસ્વતીચંદ્રની સત્તા માનતું, અને સ્થિર થવા-ક્રિયામાં સંક્રાંત થવા-દેખાઈ આવતા પણ વૃથા પ્રયત્ન કરતું, અસ્થિર, ક્રિયાહીન, દીન, અને વિહ્વળ અંગ ઉત્તમાંગના આધારભૂત થવાને બદલે જાતે અગાડી ધપતા ઉત્તમાંગને જ આધારે પાછળ પડી-છુટું ન પડાતાં-નીચે લટકી રહું હોય એવો વિકાર અનુભવતી બાળા નખથી શિખસુધી થરથરવા લાગી, વાંચેલા મદન-જ્વરના સ્પષ્ટ પ્રયોગનું પાત્ર થતી થતી બળી બળી થવા લાગી, અને મરણ પ્રત્યક્ષ હિંમ હોય તેમ બહેબાકળી (લયવ્યાકુળી) અને બહીલી બની. તેનાં સુંદર પ્રકુલ ગાલસંપુટ મુખમાં ચુસાવા લાગ્યાં. પકવ બિમ્બોષ વિવર્ણ બન્યા અને માઘમાસની ઠંડીને વશ હોય તેમ સંકોચાઈ ગ્રહકાઈ ગયા. આંખો બાડી થઈ અને સુંદર મુખ કદ્રુપું અને પ્રેતના જેવું લયંકર થયું. માત્ર આ સર્વ વિકૃતિનું તેને પોતાને દર્શન ન થયું-ભાન ન રહ્યું-જાણે કે આત્મભાન વિનાનું શબ સર્વશઃ ન હોય ! આત્મભાનની ન્યૂનતા એ જ ઉત્કર્ષની બાધક છે.

કુમુદસુંદરી આમ દ્વાર ઉઘાડવા ગઈ. દ્વારથી આણીપાસની સાંકળ ઉઘાડવી એના હાથમાં હતી. પેલી પાસની સાંકળ કૃષ્ણકલિકાએ ઉઘાડી હતી-વાસી ન હતી; આ તેનું સખીકૃત્ય કુમુદસુંદરીના અપભ્રંશને અતિ અનુદેહ લાગ્યું. કુમુદસુંદરી ! તું સાંકળ કેમ ઉઘાડતી નથી ? દ્વાર આગળ હાથેલી ધરી છતાં કેમ ધક્કેલતી નથી ? આની આ દશામાં જુગના જુગ વીત્યા છતાં સ્તબ્ધ-અંકર્મ-તું કેમ ઉભી રહી છે ? આમ કેટલીવાર તું ઉભી રૂહેશે ? શું તને નિદ્રા નથી આવતી ? રાત્રિના ખાર વાગી ગયા છે. શું તને કોઈ અટકાવે છે ? દેખાતું તો કોઈ નથી. રસ્તાપરની ખારીમાંથી આવતા પવનને લીધે દેખણપર કંપતા દીવાએ કુમુદસુંદરીની છાયા ઉઘાડવાની ખારી

ઉપર જ પાડી હતી. કુમુદસુંદરી સ્તબ્ધ હતી પણ તેની છાયા દીવાની જ્યોતને અનુસરી હાલતી હતી. એ છાયાનું કદ કુમુદસુંદરી કરતાં મોટું હતું. બારી ઉઘાડવા પ્રસારેલી હાથેલીની છાયા સાંકળ આગળ હતી અને તે પણ કુશાની “ના ના” કરતી હોય તેમ હાલતી હતી.

કુમુદસુંદરી શું તું અનાથ છે ? શું તારી વિશુદ્ધિનું આવી ચુક્યું ? શું ખંડારનાં ભયથી મુક્ત થઈ-એકાંત પ્રમાદધનશૂન્ય મેડીમાં-સુવા વારો આવ્યો એટલે તારી વિશુદ્ધિ ચળી ? શું તારી વિશુદ્ધિનો અવકાશ પ્રસંગની ન્યૂનતાને લીધે જ આજ મુઘી હતો ? અરેરે ! શું ઈશ્વર શુદ્ધિનો સહાયભૂત નથી થઈ પડતો ? શું તે તારા જેવી શુદ્ધ સુન્દર હૃદયવાળી અખળાને મહા નરકમાં પડતી જોઈ જ રૂંદેશે અને તને તારવા હાથસરજો નહીં ધરે ?

કમાડઉપર પોતાની છાયા પડેલી જોવા મદન-અંધા અશક્ત નીવડી. આલોક અને પરલોકનો તિરસ્કાર કરી, લજ્જાને લાત મારી, ભયને હસી ફાડી, વિશુદ્ધિને મૂર્છા પમાડી, અને હૃદયને મુતું વેચી, સામેનું દ્વાર ઉઘાડવાનું સાહસ કરવા વિપ્રમય નાગ જેવો હાથ ધર્યો ! હાથમાં જીવ આવ્યો તેની સાથે આંખમાં પણ જીવ આવ્યો:-દેશનું અંતર પળવારમાં કાપી પોતાની પ્રિય પુત્રીને ઉગારવા ગુણસુંદરીનો શુદ્ધ વત્સલ આત્મા છાયારૂપે રત્નનગરીમાંથી અચીન્ત્યો દોડી આવ્યો હોય તેમ દ્વારપરની મા જેવડી છાયા પોતાની માતા જેવી લાગી અને ધસેલા હાથને ઝાલતા જેવો છાયાહ્રસ્ત સામો ધાયો. હાથ દ્વારને અડકતાં જ કુમુદસુંદરી લડછી અને એકદમ હાથ પાછો ખેંચી લેઈ ઉભી. મચ્છેન્દ્રે ગોરખને અચીન્ત્યો જોયો તેમ પોતે પણ છાયા ભણી ફાટી લડકેલી આંખે જોઈ, હીન બની, હાથ જોડી આંગળીયોમાં આંગળીયો પરોવી, ઉભી. ભરતી બીજપાસ વળવા લાગી. નવો જીવ આવ્યો અને દુર્યોધનની ભર-સભામાં અશરણ બનેલી દ્રૌપદીનું રક્ષણ કરવા દ્વારિકાથી કૃષ્ણ આવ્યા-ને સર્વને અદૃશ્ય પણ પોતાને દૃશ્ય દીનબંધુને અચીન્ત્યા જોતાં પાંચાળીને હર્ષ થયો હતો તેનાથી અનેકધા વિશેષ હર્ષ પામતી અદૃશ્ય પવિત્ર જનનીમૂર્તિ દેખતી બાળા માતા જેવી છાયાસામું જોઈ રહી, અને પોતાની લજ્જા ઠાંકવા આવેલી જનની આગળ નીચું જોતી આંખમાંથી આંખુની ધારા સારવા લાગી. મુખ માત્ર ઇન્દ્રલિન્દ્ર સ્તવન કરી રહ્યું : પોતે શું ફેલે છે-કોને ફેલે છે તેનું જ્ઞાન ન રહ્યું : યદૃચ્છાવસ્તુ જીવપર નાચી રહી :

“ખડેના વિશુદ્ધિ ! બચી તું મરતો-હોવી ! હોવી ! તું રહી” “ઓ મહારી માવડી ! અહીંયા પણ મહારી વિશુદ્ધિ તહે સાચવી ? હૈ !” પ્રવનમાં અને છાયામાં કોઈ પવિત્ર સત્ત્વ ઉભું લાગ્યું. મુખમાં પવિત્ર

કોમળ સંસ્વતી ગાનરૂપે આવી ઉભી. એ હાથ અને મુખ પવનમાં ઉંચા કરી દીનવદને ગાયું:

“અનાથનકે નાથ ! ઓ ધાયે ! પ્રભુ અનાથકે નાથ ! (ધ્રુવ)*

“શ્રીકૃષ્ણ પહોડ્યા દારિકામાં, ઝખડીને જગ્યા નથી શ્રીનાથ !

“તત્ક્ષણ ઉઠીને ઉભા થયા, પ્રભુ ચૌદ લોકનો નાથ, ધાયે ૦ ૧.

“રુદ્ધિમણી લાગ્યાં પુછવા-સ્વામી, કો કારણ છે આજ ?

“—પાંચાલી પાંડવતણી ! તમે શે ન જાણો એ વાત ? ધાયે ૦ ૨.

“આજ મહારી દાસીને મહાદુઃખ પડ્યું મહારે તત્ક્ષણ જવું રે ત્યાંય !

“ગોવિંદ ફહે-લાવો ગરુડને, મને પછી પુછજો એ વાત !” ધાયે ૦ ૩

“ગરુડ મુક્યો મારગે, જાણ્યું રખે પડતી રાત !

“નરસૈયાના રે સ્વામી સંચર્યા રે’ દ્રૌપદીએ નીરખ્યા શ્રીનાથ !!

“ધાયો પ્રભુ અનાથનકો નાથ—

“ધાયો પ્રભુ અનાથનકો નાથ !

“ધાયો-ધાયો તું પ્રભુ અનાથનકો નાથ !”

“હા !—ધાયો-ધાયો-તું વિના બીજું કોણ આમ મહારી જહારે
“મહુડે ? ઓ મહારા પ્રભુ !” છેલી કડીયો, ઉંચું જોઈ, હાથ જોડી, બોલતાં
બોલતાં, જીભને જોર આપ્યું, મહોં મલકાઈ ગયું, સ્વર કોમળ મધુર
થયો, આંખો ચળકવા લાગી, પવિત્રતાની પેટીઓ જેવાં સ્તનપુટ
ઉત્સાહથી ધડકવા લાગ્યા, અને રોમેરોમ ઉભાં થયાં. “દ્રૌપદીયે નીરખ્યા
શ્રીનાથ” ફહેતાં કહેતાં હૃદય નવી આશા-નવા ઉમળકા-થી કુદ્યું અને છાયા
ભણી સિન્ધુ ભીની આંખ જોઈ રહી. માતાને બાજી પડતી હોય તેમ
છાયા ભણી હાથ પ્રસાર્યા. ઉપકારનાં અનિવાર્ય આંસુ બંધ ન રહ્યાં,
ખાજ્યાં પણ નહી, અને માતા જેવી છાયાને પગે પુષ્પવૃષ્ટિ પેઠે પડ્યાં.
શાંત થતી ઉપકારથી સ્ફુરતી છાતીપર હાથ મુકતી ગાયેલું ફરી ફરી
ગાવા લાગી અને બીજે હાથે દ્વારની સાબ પકડી હાંફતી હાંફતી ઉભી
રહી. કંપતી કાયાને ટેકવનાર મળ્યું. રાક્ષસના હાથમાંથી છોડવી માતા
પુત્રીને છાતીયે ડાબતી હોય તેવી પુત્રીની સ્થિતિ અનુભવમાં આવી. ઈશ્વર
કીયે માર્ગે રક્ષણ કરશે તેની કલ્પના કરવા ક્ષુદ્ર માનવી ક્યાંથી પામશે ?

ઉપકારનો ઉભરો શમવા આવતાં તેમાં પશ્ચાત્તાપનો પ્રવાહ ભળ્યો,
રોતી-આંસુના પટથી ઢંકાતી-આંખ પવિત્ર હૃદયને વશ થઈ અને હૃદય
સ્વતંત્ર થવા પામ્યું. થાકેલો પગ જરાક ખસતા સારંગી અથડાઈ અને

* વર્તમાન સ્તવનોમાંથી; ‘અનાથનકે’ એ ભાષાશબ્દ લાડતી ભક્તિની સીમાના છે.

દૃષ્ટિ તે ઉપર પડી. સારંગી ભણી દીન લોચન જોઈ રહ્યાં. સારંગીમાં હવે
આવ્યા જેવું થયું—તેના તાર જાતે કંપતા ભાસ્યા. એ તારના રણકારા—
ભણકારા—કાનમાં આવવા લાગ્યા અને નવીનચંદ્રની પવિત્રતા રક્ષવા
ગાયેલી કડીયો, કોઈ અદૃશ્ય સત્ત્વ ગાતું હોય તેમ, સારંગીના તારઉપરથી
હી પવનમાં તરવા લાગી—નિર્મળ કાનપર વીંઝાવા લાગી:

“ શુભ્ર સ્વર્ગમાં વસનારી તે ચળી પડી હુરશિરે... ..

“ પડવા માંડેલી પડી પાછી”

* * * * *

“ ભ્રષ્ટ થયું—જરો તેનો શતમુખ વિનિપાત જ નિર્મેલો !

“ ભ્રષ્ટ થઈ મતિ તેનો શતમુખ વિનિપાત જ નિર્મેલો !

..... વિનિપાત જ નિર્મેલો”.....

છેલ્લી કડીએ વિચારને જગાડ્યો ને કુમુદસુંદરી છળી હોય તેમ
ચમકી “ હાય ! હાય !” એટલાં એ જ શબ્દ બોલી બે ડગલાં પાછી
હઠી અને સારંગીથી જીલીતી હોય તેમ મ્હોં વિકાસી, બાળક હૃદયને
ચાખડતી હોય તેમ છાતીપર એ હાથ મુક્યા.

“ મ્હે શું કર્યું—હું શું કરવા જતી હતી ? પવિત્ર સરસ્વતીચંદ્ર,
“ આવી અપવિત્ર સ્ત્રીથી તહારી જોડ ન બંધાત—મ્હારા જેવી ભ્રષ્ટાનો
“ ત્યાગ ત્હેં કર્યો તે કેવળ ઉચિત જ થયું છે !”

“ હે ઈશ્વર આવી જ રીતે મને સદૈવ પવિત્ર રાખજે !

“ જન્મે જન્મ તું મને સન્મતિ દેજે—

“ નિર્મળ રૂહે મન—કાયા રે !

“ કોટિક ભવનાં કિલિમપ નાસે

“ એ માગું ભવ—રાયા રે ! જન્મે”

પવિત્રતાના વિચાર કુમુદસુંદરીનાં ચિત્તમાં ઉભરાવા લાગ્યા અને તેની
ઉત્કર્ષભરી અસર તેના શરીરપર પણ સ્ફુરવા લાગી. તે પાછી જુરશી-
પર બેઠી અને જે પત્રોએ એનાં મનઉપર આટલો મોહ પ્રસાયો હતો
તેનાં તે પત્રો નિર્મળ ચિત્તથી વાંચી, પૂર્વની નિર્મળ અવસ્થાનાં સ્મારક
ગણી, છાતી સરસા ચાંપી, અમ્મરના પડમાં પાછા સાચવી મુકી,
કબાટમાં મુક્યા. પાછી હતી ત્યાં ને ત્યાં બેઠી અને રાત્રિ જાય છે
તેનો વિચાર કર્યા વિના, ઘડીયાળમાં એક વાગ્યો તે કાન આવ્યો છતાં
ન સાંભળી, ઘડીક દિવ્ય વિચારમાં પડી. પોતાના મનઉપર મોહ થયો
હતો તેનાં કારણ વિચારી, પોતે કેટલી ભ્રષ્ટતામાંથી કેવા ઈશ્વરપ્રસાદથી
જ ઉગરી તે વાત મનમાં રમમાણુ કરી. ગુણસુંદરી, સૌભાગ્યદેવી,

વનલીલા, અને અલકકિશોરીનાં પવિત્રરૂપ મન આગળ ખડાં કરવા લાગી.
 “અલકબહેન કરતાં હું ગઈ” વિચારી અભિમાન છોડ્યું, અને નણુંદની
 ઉન્મત્ત પણ નિર્દોષ મૂર્ખતાથી છવાયલા વિશુદ્ધિ-રત્નોના લંડાર જેવા તેના
 ભોળા અંતઃકરણઉપર પ્રીતિ ઝરવા લાગી. રમતીયાળ રસીલી પતિવ્રતા
 વનલીલાજેવી સહી પોતાને મળી તે મહાભાગ્ય ભાસ્યું, અને તેની સંગતિથી
 પોતે વધારે ઉત્કર્ષ પામી માનવા લાગી. પળવારપરનું તેનું પતિસુખ
 સંભારી બોલી ઉઠી. “ઓ મહારી વનલીલુડી, આ સુખ તને સનાતન
 છાજશે!” એવો આશીર્વાદ આપ્યો. કપાળે આંધ્રો કરેલો અને અંગે સાદાં
 મંગળભૂષણ પહેરેલાં એવી પતિવિના જગતમાંની બીજી કાંઈ પણ
 વાત ન સમજનારી-સમજવા ઇચ્છા પણ ન રાખનારી-સૌભાગ્યદેવી
 સાસુ વહુની આંખ આગળ આવી ઉભી અને “બાપુ, મહારા જેવી
 જ થશે” એવો આશીર્વાદ આપતી માથે હાથ મુકતી લાગી અને ભ્રમમાં
 કુમુદસુંદરીયે ઉંચું પણ જોયું. ગુણસુંદરીનો પણ સ્વર સંભળાયોઃ
 “બહેન, હું તો હવે આજ સુધી તહારી પાસે શીખામણ દેવા હતી. પણ
 “ હવે જોજો હોં! હવે તો તહારી મેળે જ સંભાળવાનું છે. તહારા
 “ પિતાના પવિત્ર કુળને કલંક ન લાગે, તહારી માની કુખ વગોવાય નહી,
 “ આટલું નહાનું સરખું પણ આખા મહોનું-શરીરનું-ભૂષણ નાક તે જાય
 “ નહી, તું આટલી ડાહી છે તે કુળમાં જાય નહી, આટલો પરિશ્રમ
 “ કરી તને વિદ્યા આપી છે તે નિર્થક થાય નહી, પવિત્ર સંસ્કૃત વિદ્યા
 “ ખરાબે પડી ગણાય નહી, લોકવ્યવહારનો તિરસ્કાર કરી આપેલી ઈંગ્રેજી
 “ વિદ્યા માથે અપવાદ આવે નહી, આલોક અને પરલોક ઉભયમાંથી
 “ તું ભ્રષ્ટ થાય નહી, સાધારણ લોકના જેવી વિકારવશ અનાથ તું ગણાય
 “ નહી, તું આવી સુંદર છે તે રાક્ષસી જેવી બને નહી, તહારું સ્ત્રીતેજ
 “ જતું ન રહે, તહારા આજ તેજસ્વી અને નિર્મળ કાચ જેવા અંતઃકરણ
 “ ઉપર જોવું તને જ ન ગમે એવું ન થાયઃ-પુત્રી! મહારી શાણી પુત્રી!
 “ જે કરે તે આ સહ વિચારી કરજે, હોં! અમે તો આજ છીએ ને
 “ કાલે નથી. કન્યાદાન સાથે અમારાં હાથમાંથી તો તું ગયેલી જ છે.
 “ પણ તહારી માનો સ્નેહ સંભારજે-તહારી માને ભુલીશ માં;-એકલી પર-
 “ દેશમાં, પરઘરમાં ઈશ્વરને ખોળે બેઠી બેઠી પણ માને ભુલીશ નહી; માનું
 “ કહ્યું વિસારીશ નહી. હવે અમારું કહ્યું માનવું-ન માનવું-તે તહારા
 “ હાથમાં છે-તું અને તહારો ઈશ્વર જ જાણનાર છે. અમારે શું?—અમે
 “ કોણ?—કર્તાહર્તા ઈશ્વર—અમે તો માત્ર વચમાંનાં દલાલ—આ ઘેરથી પેલે

“ ઘેર સોંપીયે છીયે. તું કાંઈ અમારી નથી—તને શીખામણ દેવી શું
 “ કરવા પડે? પણ માનું હૈયું કહું નથી કરતું—અમારાથી ફેલવાઈ જ
 “ જવાય છે. કર—ન કર તે તો તું જાણે. પણ હું તો કહું છું. હવે તું મ્હોટી
 “ થઈ જો, બહેન, જો, બધું તારી મરજી પ્રમાણે કરજો—પણ એક
 “ આટલું સરખું માનું કહું માનજો હોં! જો, મુખદુઃખ બદલાશે, બધું
 “ થશે, પણ કંઈ ન કંઈ નહીં થાય. માટે બહેન, જો હું શું કહું છું?—
 “ એટલું માનું કહું સરત રાખજો.” આમ દીનવદને બોલતી બોલતી
 ગુણસુંદરી હસકાં ભરતી દીકરીયે સાંભળી. પોતાને ખભે હાથ મુકી
 પાછળ ઉભી હોય તેમ લાગ્યું અને માનો હાથ ઝાલવા પોતાનો હાથ ઉંચો
 કરી પોતાને ખભે મુક્યો અને અચીન્ત્યું પાછું જોયું. પાછું જુવેછે તો
 “ કુમુદ, જો, બેટા, કોઈ નહીં હોય ત્યાં પણ ઈશ્વર સાક્ષી છે હોં! સરત
 “ રાખજો હું તો ખોટો બાપ છું, પણ મ્હારો ને તારો બેનો ખરો બાપ
 “ તો એ છે, હોં. આ જગતમાં તું જે કામ કરે તે એ બાપને પુછીને
 “ કરજો—એ તને કદી ખોટી સલાહ નહીં આપે, સદૈવ સહાય થશે, અને
 “ એ તને સર્વત્ર જડશે. મને ભુલજો—પણ એને ભુલીશ નહીં. એના ક્રોધપ્રસાદ
 “ જેવાતેવા નથી—પાછા ફરે તેવા નથી. મ્હું તને કોઈ વેળા ક્ષમા આપી હશે—
 “ પણ ઈશ્વરની તો શિક્ષા થયે જ જાણીશ: ક્ષમા માગવાનો અવકાશ પણ
 “ નહીં રહે.” આમ બોલતું વત્સલતાથી ક્રોમળ પણ ઉપદેશદાનને લીધે
 ક્રમણ ભાસતી આંખવાળું પિતાનું મુખ કુમુદસુંદરીયે પોતાની પાછળ હવામાં
 ઉભેલું દીડું. તે અમટ્ટી અને ઉભી થઈ ચારે પાસ બહાવરી બની જેવા લાગી
 તો જ્યાં જુવે ત્યાં પવનમાં કોઈનાં મુખ અને કોઈનાં શરીર તરવરે:
 એક પાસ પિતાનું, અને બીજી પાસ માતાનું મુખ; એક ઠેકાણે વનલીલા
 ઉભેલી; એક ઠેકાણે અલકકિશોરી આળસ મરડે; રસ્તાપરની બારી
 આગળ યુદ્ધિધન ઉભેલો; અગાશીની બારી આગળ સામુ અઠીંગેલી;
 નવીનચંદ્રવાળી મેડીની બારી આગળ સરસ્વતીચંદ્ર ઉભેલો અને બાડી
 આંખે પવિત્રતાની પરીક્ષા કરવા જોઈ રહેલો; અને બધું તો બધું પણ
 પોતાની જ પાસે ટેબલપર આળક કુસુમસુંદરી પણ મ્હોટી બહેનની મશ્કેરી
 કરતી હસતી બેઠેલી લાગી. કુમુદસુંદરી તો આ સર્વ જોઈ ગભરાઈ જ
 ગઈ કે આ શું?—આ બધું શું?—શું આ બધાંએ આજ મને નાણી જોઈ?
 આ તે સ્વપ્ન કે સાચું? એમ વિચારતી, ગભરાતી, ચારપાસ અને ઉપર-
 નીચે દૃષ્ટિ ફેરવવા લાગી. ઘેલી બની ગયેલી કુમુદ આમથી તેમ દોડવા
 લાગી અને બહાવરી બહાવરી, ઉપર, નીચે, ભીંતોપર, છતપર, લાંચપર,
 પલંગપર, ટેબલપર, બારીઓઆગળ, અને પવનમાં આમથી તેમ જેવા

લાગી અને ટેબલપરની કુસુમસુંદરી હળવે હળવે ટોળ કરતી ગાતી સંભળાઈ:

“ જહેન જહાવરી, હો-તું તો જહાવરી હો !

“ હાથનાં કયોં તે વાગશે હૈયે કે જહેન મહારી જહાવરી હો !
જહાવરી હો !”

એમ ફેટેતી ફેટેતી નહાની જહેન ઉઠી અને સામે આવી હસતી હસતી હાથેલી વતે ચાળા કરવા અને જહેનને ખનાવવા લાગી. કુસુમસુંદરી થાકી ગઈ અને ખુરશીપર એસી રોઈ પડી. “ ઓ ઈશ્વર, હવે હું આવો વિચાર પણ ફરીથી નહીં કરું !” એમ બોલી નિઃશ્વાસ મુકી અમુઝાઈ ટેબલપર માથું ઉધું પટક્યું. રોઈ રોઈ આંખો રાતી કરી દીધી, ટેબલપરના કાગળ ખુલાળી દીધા અને છાતી ફુટી. પશ્ચાત્તાપની-ઈશ્વરશિક્ષાની-સીમા આવી. ચોળાયલી આંખ ઉઝી કરતાં સર્વ દેખાવ અગોચર થયેલો લાગ્યો, મેડી નિત્યના જેવી એકાંત દેખાઈ અને તેમાં પોતાને એકલી હતી તેવી જ નોઈ. ઈશ્વરે ક્ષમા આપી અંતઃકરણે પરખી-ઈશ્વર ત્રુક્યો લાગ્યો. હૃદય ભાર તણ હલકું હલકું થતું અનુભવ્યું.

હજી પ્રાયશ્ચિત્ત પુરું ન થયું. અશ્રુપાત એનું શરીર ઝખઝોળતો ન અટક્યો:

“ રોઈ રોઈ રાતી આંખડી, ખુશ્તું આંસુનું નીર !

“ નયને ધારા એ વહે, વહે છે રુધિર—

“ વૈદર્ભી વનમાં વલવલે !”*

માનસિક વિશુદ્ધિએ પંળવાર પોતાનો ત્યાગ કયોં તેથી વલવલતી જેવી ઉત્કૃષ્ટ બાળા પ્રાયશ્ચિત્તવનમાં અટવાઈ; સમુદ્રનાં મોજાં એક ઉપર એક એમ આવ્યાં જ જાય તેમ રહી રહીને રોવા લાગી; જંગલ સ્વપ્નમાં માએ કહેલાં વચન અને બાપે આપેલો ઉપદેશ સંભારી સંભારી પોતાના પુત્રીપણાંમાં ખરેખરી ન્યૂનતા આવી જાણી પોતાને વારંવાર ધિક્કારવા લાગી; તે વચન અને તે ઉપદેશના અક્ષરે અક્ષરમાં રહેલું ગંભીર સત્ય પ્રત્યક્ષ કરી કંપવા લાગી: પતિથી, પ્રિયથી, માથી, બાપથી, વિશુદ્ધિથી, અને ઈશ્વરથી પણ પોતે વિખુટી પડી એકલી અનાથ બની હોય તેમ ટળવળવા લાગી; અને “એ સર્વ સ્વજનની સ્વીકારવા યોગ્ય હવે હું કદી પણ થઈશ ?” એવું મનને સુકાઈ જતે મહોંયે મનાવતી પુછવા લાગી. “હું અપરાધી કોઈને મહોં શું દેખાડું ?” કરી લજ્જાવશો બની ધરતીમાં પેંસી જતી હોય તેવા વિકારનો અનુભવ

થયો. “આટલો અપરાધ ક્ષમા કરી હવે મને સ્વીકારો” એમ દીનવદનથી દહેતી લાસી. અંખાડપ ઈશ્વરને કે પછી પોતાની માને કાલાવાલા કરતી હોય—“તે હવે કોઈ પણ સ્થળે દેખાય છે?” એમ કરી સર્વત્ર જોતી હોય—તેમ આંસુભરી લવી:

“અંખા, ઓ મહારી રે, જોજે તું પદ નિજ લણી;

“કર્યા તે મહારા સામું રે—જોઈશ ન તું મુજ કરણી?”

વળી ગદગદ કંઠે ગાવા લાગી:

“તહો તો મને દીધી રે આવી માનવી કાયા, માત !

“તે તું ન લજ મુને રે, તહારાવણ હું કરું રે વલોપાત—

“ઢાલી મહારી માવડી ! ૧.

“દશે એ દિશાઓએ રે, મા ! હું જોઉં તે તહારો પંથ—

“તું વણુ તે દેખાડે રે કોણુ કે આમ થાવું સંત ?

“સઉ મુનું માવિના ! ” ૨.

“ઓ મા ! ઓ મા !” કરતી કરતી શુદ્ધ પવિત્ર બનતી બનતી કુમુદ-સુંદરી અશ્રુસ્નાનથી સંસ્કારી થઈ. રોવું છોડી ગંભીર થઈ અને સ્વાધીન દશા પામી.

વસ્તુ, વૃત્તિ, અને શક્તિ એ ત્રિપુટીનો યોગ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિનો સાધક છે. સૃષ્ટિના સર્વ પદાર્થો પેઠે એનો પણ સદુપયોગ તેમ જ દુરુપયોગ થાય છે. તે સર્વ ઘટનાનો સૂત્રધાર શું ધારે છે તે તો દહેવાઈ શકાતું નથી, પણ તેની ઇચ્છાને અધીન રહેતી કોઈક જાતની સ્વતંત્રતા માનવીમાં છે અને તે સ્વતંત્રતાની પ્રવૃત્તિ ઉપર જ કર્મમાત્રની શુભાશુભતા કદપાય છે. પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ, સત્ અથવા કલિપત વસ્તુ લણી માનવીની વૃત્તિ ખેંચાય છે અથવા જાય છે અને તેમ થવામાં શક્તિ ઓછીવૃત્તિ સાધક અથવા બાધક થાય છે. શક્તિ જડ અથવા ચેતન અંશની હોય છે. જડશક્તિનો ઉપયોગ વૃત્તિને અનુસરનાર જ હોય છે. ચેતનશક્તિ બુદ્ધિને અનુસરી વૃત્તિને અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ થાય છે. પૃથગ્જન^૧ તેમ જ કેટલાક બીજા એમ માને છે કે સ્વતંત્રતા એટલે જડ-શક્તિથી નિરંકુશતા. કેટલાક એમ માને છે કે સ્વતંત્રતા એટલે ચેતનશક્તિની નિરંકુશતા. જડશક્તિ પશુઓને અને પશુવૃત્તિના સંસ્કારી માનવીઓને વધારે પરિચિત હોય છે અને તેની સંવૃદ્ધિ સુલભ છે. ચેતનશક્તિની સંવૃદ્ધિ દુર્લભ છે અને સદ્બુદ્ધિને અનુસરવામાં વપરાતી હોય સારે તે શક્તિ જય પામે તે તો પવિત્ર સુખ અને ઈશ્વરપ્રસાદની પરિસીમા છે.

આ જય પામવો તે યુદ્ધના પ્રસંગ શીવાય બનતું નથી. કેટલાંક માનવી આવા યુદ્ધપ્રસંગ વિના પવિત્ર રહેલાં હોય છે—પ્રસંગ ન આવે તે પણ એક મહાલાગ્ય જ છે ! પ્રસંગ આવ્યે શુદ્ધ જય પામે તે તો વિરલ જ, પણ જય પામતા પહેલાં શત્રુના ઘા સહેવા પડે અને આગળ ધપતા પહેલાં જરી પાછળ પડવું પડે તો તેથી યુદ્ધમાં પડનારનો જય સકલંક નથી થતો. આવા પ્રસંગના અપરિચિત માનવી ! આવા યોદ્ધાની પાછી પડેલી પદપંક્તિ અને સામે મુખે ખમેલા ઘામાંથી વહેતું રુધિર જોઈ, તે ઉપરથી તે યોદ્ધાની નિર્બળતાનો વિચાર ન કરતાં તેણે અજમાવેલા દુઃસહ બળનો વિચાર કરી તે યોદ્ધાને માન આપજો—તેની પૂજા કરજો. માનવીની નિર્બળતાનો અંત નથી—તહારી નિર્બળતા કસાઈ ઉઘાડી પડી નથી તે લક્ષમાં રાખી—થોડા ઘણા પણ બળવાન યોદ્ધાને જોઈ જપનું સ્તવન કરજો—અને પ્રસંગ પડ્યે ઈશ્વર તને પણ એવું જ બળ આપે એવી પ્રાર્થના કરજો. નિર્બળતા ઉપર અનુકંપા ઉપજે અને સન્માર્ગે બળની ઉત્પત્તિ જોઈ અનુમોદન થાય એ પણ સૂક્ષ્મ અનુભવ અને ઉદાર કોમળ પવિત્રતા વિના કેવળ દુર્લભ છે.

ક્ષણવાર નિર્બળ નીવડેલી પણ અંતે પવિત્ર રહી શકેલી બાળક કુમુદ-સુંદરીની સુંદર અને શક્તિમતી પવિત્રતાના મૂલ્ય પરીક્ષક ! તહારી ચતુરતા ઘણી સૂક્ષ્મ રાખજો અને તેનો સદુપયોગ કરજો. આત્મપરીક્ષા પ્રથમ કરજો કે પરપરીક્ષા શુદ્ધ થાય. પોતાની છાયાથી ચમકનાર અને પોતાની જ કટપકશક્તિ પાસેથી ઉપદેશ લેનાર ચેતનશક્તિ બલિષ્ઠ અને નિરંકુશ મોહના આવરણને ફાડી નાંખે એ વિશુદ્ધિનું મહિમનું ગવાય તેટલું ઓછું છે.

અશ્રુસ્નાનથી શુદ્ધ બની, હૃદયપશ્ચાત્તાપનું તપ કરી, પવિત્ર સત્ત્વોનું સમાધિમાં દર્શન કરી, વિશુદ્ધિમય બનતી બાળાના મુખ ઉપર નવું તેજ આવવા લાગ્યું, તેનું વિશાળ કપાળ આકાશ જેવું વિશાળતર થયું અને રક્તચંદ્રે પૂર્ણિમા અનુભવી. આંખો આનંદાશ્રુથી સ્નિગ્ધ બની વિકેસી ચળકાટથી ઉભરાઈ, અને ગમ્ભીર મન્દ સ્મિત શાંત નદી જેવી અધરરેખા ઉપર તરંગાયમાન થયું. પાંખો પ્રસારી વિસ્તાર પામી પ્રકુલ બની ઉંચી ચાંચ રાખી બેઠેલું રમણીય રસિક નિરંતર સંયુક્ત સ્તનસંપુટાકાર દ્વિજનું^૧ જોડું સુવૃત્ત હૃદયમાં ગર્ભરૂપે રહેલા કોમળ આનંદને સેવવા લાગ્યું. હૃદયકમળમાં તત્ક્ષણ ઉદયમાન થતા તેજ—ગર્ભની અસર ઉંચે ચઢી જતાં તેથી મસ્તિક પણ તર થયું અને વિભ્રમશિખર પામતાં હોય તેમ નયનપુટ પણ અર્ધ-નિમીલિત થયાં. નખથી શિખમુધી પવિત્ર તેજ સ્ફુરવા લાગ્યું.

મન-આકાશમાં પવિત્રતાનો કોમળ ઉદય થતાં અંધકાર નાશ પામ્યો.
મદન-નિશાચર અદૃશ્ય થઈ ગયો. કુમુદસુંદરી ઊઠી અને હવે શું કરવું તે
વિચારવા લાગી. સુવાનો વિચાર કર્યો. પણ પલંગ લાણી જતાં જતાં સુઝી
આવ્યું: “સરસ્વતીચંદ્રની સાથે મહારે હવે સંબંધ નથી એ વાત આજથી
“સિદ્ધ. ઈશ્વર હવે એ પવિત્ર પુરુષને મહારા બ્રહ્મ હૃદયમાં આણી અપવિત્ર
“ન કરીશ—મને મહારા યોગ્ય મહારા પતિમાં જ રમમાણ રાખજે.
“એટલો પતિ મને છાજે તો ઘણું છે.”

“પણ સરસ્વતીચંદ્રની એક સેવા કરવાનું મહારા હાથમાં છે. મુંબાઈ
“જઈ ઘેર જઈ પોતાને ઉચિત વ્યવહારમાં પડે-દેશસેવા કરે—એટલું એને
“હું સમજતી ન શકું? એટલું કાર્ય કરવા એની પાસે જવું એ યોગ્ય
“ખરું? ના. પણ પિતા અને મિત્રથી સંતાતા ફરતાં રલ ઉપર મહારી દૃષ્ટિ
“લય અને એરજને આમ અંધકારસમુદ્રમાં પડતું હું જોઈ રહું એ પણ
“ઉચિત ખરું?—ના.”

“એની પાસે જવામાં વિશુદ્ધિને લય ખરું?—હા. મહારો યે વિશ્વાસ
“નહી અને એનો યે વિશ્વાસ નહી.”

“ત્યારે ન જવું.”

“પણ ચંદ્રકાંત આવે છે તે ખેલાં કંઈક નાસી જશે તો? પછી
“કાંઈ ઉપાય ખરો?—કાંઈ પણ ઉપાય હોય તો તે આજની રાતમાં જ છે—
“પ્રભાત થતાં નથી. મહારા વિના ખીન્ન કોઈના હાથમાં એ ઉપાય નથી.”

“નાસશે? આટલું સાહસ કરનારનો હવે શો ભરોસો?”

“વિશુદ્ધિને કાંઈ બહીક નથી. સ્ત્રી આગળ પુરુષ નિર્બળ છે—
“મહારામાં મહારાપણું હશે તો વિકારનો ભાર નથી કે બેમાંથી એકના પણ
“મનને એ વશ કરે. અને હવે વશ કરે?—ઈશ્વર મહારો સહાયભૂત છે.”

“ભયંકર સાહસ કરવાનું છે—પણ આવશ્યક છે.”

“ના, હવે મહારી વિશુદ્ધિ નિર્ભય છે. મહારી માતા, આ જ તહારો
“ઉપદેશ—તહારી પવિત્રતા—એ મહારું અભેદ કવચ છે. હું તહારી
“પુત્રી છું. પતિ! તહારા કૃત્ય સામું જોવું એ મહારું કામ નથી. મહારે
“મહારા પોતાઉપર જવાનું છે. હું કોણ? કોણ માખાપની દીકરી?
“આ ક્ષણભંગુર ક્ષુદ્ર સંસારમાં વિશુદ્ધિને મુઠી ખીજું શું લેવાનું છે?
“પવિત્ર સામુદ્ર—મહાસતી દેવી!—તહારો આશીર્વાદ ફરે એવો નથી!
“ત્યારે મલિન વિચાર જખ મારે છે.”

પલંગપર હાથ મુકી નીચું જોઈ પળવાર વિચારમગ્ન થઈ. અંતે ઉંચું જોઈ, બે હાથે પલંગ પકડી—સત આંચું હોય તેમ ઉશ્કેરાઈ ગાવા લાગી. ગાતાં ગાતાં દીનતા ધરવા લાગી:

“ અંબા ! જોડી આવની તું, અંબા, જોડી આવ રે,—

“ મુક હાથ તુજ મુજ મસ્તકપર, અંબા, જોડી આવ;

અંબા, જગજનની !

૧

“ મદનદૈત્યસમ મલિનસત્વને ફહાડ તું ઉરથી બહાર રે,

“ પવિત્ર તહારું તેજ હૃદયમાં વસાવ આજની રાત;—અંબાં ૨

“ તૈજસી માયા રચી મસ્તકમાં નિર્મળ સ્વપ્ન તરાવ રે;

“ ચર્મચક્ષુએ પાટા બાંધી, સતનું ઘેન ચહડાવ; —અંબાં ૩

“ શાંત તેજ તુજ, મા, મુજ મુખપર આજે એવું રાખ રે,

“ દશામૂઠ પ્રિય ચંદ્ર ન પામે જોઈ જે મોહ જરાય—અંબાં ૪

“ પ્રિય ચંદ્રને દશા થસે તે હુથી ન જોઈ શકાય રે,

“ તેજસ્વીને જોઈ છવાયો કાળજી ફાટી જાય; —અંબાં ૫

“ ન ગણી ભીતિ, ન ગણી રીતિ, મધ્યરાત્રિએ આમ રે—

“ પવિત્ર કાર્ય કરવા ઉર ચલવતું આણુઘટતી આ હામ,—અંબાં ૬

“ સ્નેહનો માયાથી લપટાયાં, તોય તીવ્ર સ્મર-આણુ રે,

“ બુઢા થઈ અમ ઉરે ન પેસે !—એ પરતો દર્શાવ, —અંબાં ૭

“ મુખદુખમાં ને પતિ પરાયા થતાં તું એકલો એક રે,

“ છાતી સરસી આંખે તે, મા, જળવળે મુજ ટેક ? —અંબાં ૮

“ તુજ જોળે મારું, મા, રાખે નિજ પુત્રીની લાજ રે;

“ પર થયલા પ્રિયને છોડવતાં સત મુજ રૂહો નિષ્કામ !—અંબાં ૯

“ પિતા ફહો કે ફહો જગદંબા ! મહારે મન મુજ માત રે !

“ અગ્નિમાં પેસું તેને મા, ફહાડ બહાર વણુ આંચ. —અંબાં ૧૦

ગાઈ રહી પલંગ એમનો એમ પકડી રાખી, બારીમાંના આકાશ સામું જોઈ, જોસથી ફરફડતે ઓઠ બોલી: “ હે અંબા ! પુરુષ

“ તહારા હાથમાંનું રમકડું છે. તેને દુઃખમાંથી ઉગારવો તે તહારી
 “ સત્તાની વાત છે. તહારો પ્રતાપ તેને હસાવે છે-રડાવે છે-રમાડે
 “ છે. સૂર્ય તો ઉગતાં ઉગે છે પણ અંધકારની સંહારિણી અને સંસારની
 “ તારક તો માતા ઉપા છે. અંખા ! સરસ્વતી અને લક્ષ્મી વિધાત્રી
 “ અને કાલિકા-એ સર્વ તહારાં રૂપ છે !”

“ અંખા ! હું તહારી પુત્રી છું-તહારા પ્રભાવનો અંશ મહારામાં
 “ સ્ફુરતો મહને લાગે છે. સરસ્વતીચંદ્ર ! તમને મહાપાતકમાંથી ઉગારવા
 “ એ મહારી સત્તામાં છે. મદન તમારી છાતીપર મહડી બેસે તો તેને
 “ ભસ્મસાત્ કરવો એ મહારું કામ છે.”

“ સરસ્વતીચંદ્ર ! તમારા મનમાં મહારું કહ્યું વસો ! આપણી
 “ પૂર્વપ્રીતિને ઉચિત તમારી સેવા હું બળવી શકું એમ કરો ! હે
 “ શુદ્ધિ-બુદ્ધિ ! મહારામાં વસો !”

એટલું બોલી ખુરશીપર બેઠી અને જે કાગળપર પ્રથમ લખવા
 માંડ્યું હતું તે જ કાગળની પીઠપર સુલથી લખવા માંડ્યું:

“ પર થયેલા સ્વજન !”

“ તહારી સાથે બોલવાનો હવે મને અધિકાર નથી, તો ચિત્ત પોતાનો
 “ રસ્તો લેખ-દ્વારા કરે છે. એ ચિત્ત ઉપર તહને કાંઈ પણ અનુકંપા હોય,
 “ એ ચિત્ત તહારે સારું બળે છે તેમ એને સારું તહારું ચિત્ત રજ પણ
 “ બળતું હોય તો મહારા ચિત્તથી છેલ્લી બહેલી પ્રાર્થના શુણી લે અને તેના
 “ ઉત્તરમાં કાંઈ પણ બોલવાને ઠેકાણે પ્રાર્થના સિદ્ધ કર. ધ્રુવડની દૃષ્ટિ ગઈ
 “ તો તે તેનાં કર્મ ! પણ દિવસ બેનાર ! નયન તહારે છે તે તો ઉઘાડ !”

“ અવનિપરથી નલ મહજ્યું વારિ પડે જ પાછું ત્યાં ને ત્યાં:

“ હુંકું કર્મ હુંકું રહેવાને સરનેહું આ ધરતીમાં. ૧

“ નલવચ્ચોવચ રંગીન થાતાં ગરુડરાજની પાંખ થપ્પી,

“ મુલગ ઘડિક એ બન્યું: નવાઈ ન એ દશા બે ના જ ટપ્પી. ૨

“ પણ ઉંચા નલના સંચારી પક્ષિરાજ, તું આવ્યો આ,

“ ધરતીપર ત્યાંથી ઉડ પાછો; પક્ષ-હીનનો દેશ જ આ. ૩

“ ફફડાવી પાંખો સોનેરી, રચ રસયંત્ર તું રસધરમાં !

“ વિશાળ વ્યોમ માપી લે, ને નહા સૂર્યકિરણના સરવરમાં ! ૪

“ ગિરિશિખરે, ઘનમાં, ને નલમાં ઉંચો તું ઉડશે જ્યારે,

“ સૂર્યબિમ્બથી સળગી ઉતરતા કર-અંખાર વિશે જ્યારે. ૫

“ સુવર્ણપક્ષની જશે લલક લળી, તે સમય તુજ કીર્તિને,
“ જોઈ જોઈ પૃથ્વીપરથી પૂજ્યું-ઉરમર્મથી અનુમોદીને. ૬

“ નહી ઉડાયે પોતાથી-પણ પ્રિયનો વિમાનગતિ જોઈ,
“ રાત્રવું એટલું રહું લાગ્ય તે રાખ ! નીકર રહ્યું રોઈ. ૭

“ સ્નેહ પોતાનું માણસ પૃથ્વીના પડમાં સંતાયલું હોય ત્યાંથી શોધી
“ ફહાડે છે. ચર્મચક્ષુ છેતરાય પણ હૃદયની ઓળખવાની શક્તિ ઓર
“ જ છે. ખાહુક દમયંતીથી હાંમ્યો ન રહ્યો.”

“ ફહેનારે ફહેવાનું કહી દીધું. ફળદાતા પોતે જ પરકીય બન્યો-ત્યાં
“ હજી કેટલો ફૂર નહી થાય તે તેના વિના ખીજું કોણ જાણે ? સહેનાર
“ સહેશે-હજી કેટલું સહન કરાવવું-તે તહારા હાથમાં છે.”

“ લા. કોણ તે કહ્યે તહારી પાસેથી શો લાલ છે. ?”

કાગળ લખી રહી અને હાથમાં લીધો.

“ આ પત્ર હું એમના ખીસામાં સુકીશ-અને જાગતા હશે તો
“ એમના ઉપર નાંખી પાછી આવતી રહીશ, એમની સાથે બોલીશ
“ નહી. એમના સામું જોઈશ નહી. અંખા, મહારી સાથે ચાલ. ”

આટલું બોલી એકદમ ઉઠી અને જાણ્યે તેમ જ અજાણ્યે લખાયલા
સર્વ લેખોનું પાત્ર થયેલા પત્ર-મેઘને ચંદ્રલેખા જેવી બનેલી હાથેલીમાં
લટકતો રાખી ખચક્યા વિના ચાલી. જે દ્વાર ઉઘાડવા જતાં આકાશ
અને પાતાળ એક થઈ ગયાં હતાં તે દ્વાર પળવારમાં ખગલતે હડસેલી
ઉઘાડ્યું અને પોતે અંદર આવી ઉભી.

અંદર કોઈ હતું કે ? તે કોણ હતું ? તે શું કરતું હતું ? કુમુદસુંદરીને
આ અપ્રસંગે જોઈ તેના મનમાં શું આવ્યું અને તેણે શું કર્યું ?

બુદ્ધિધનની સાથે મોડી રાત્રે ઘેર આવી નવીનચંદ્ર પોતાની મેડીમાં
આવ્યો. આખા દિવસનાં તર્કલર નાટક, બુદ્ધિધનનું પ્રથમ વિકસતું
દેખાતું કારભાર-તંત્ર, કાલ શું થવાનું છે તેની કલ્પના પોતાનું ઘર,
કુમુદસુંદરી, પોતાને નીકળવાનો વિચાર, અને તે સંબંધી સર્વ ઓજનાઓ :
આ સર્વ વિષય નવીનચંદ્રના મસ્તિકમાં ઉભરાવા અને વધવા લાગ્યા
અને કોમળ નિદ્રા ખેંચીતી માત્ર દૂર ઉભી રહી.

ખાટલાઉપર તેને ચટપટી થઈ. અધુરામાં પુરું જોડતી મેડીમાંથી
કુમુદસુંદરીના અવ્યક્ત સ્વરે અને તેમાં લળતા સૂક્ષ્મ રુદિતે દ્વારનું અંતર
ન જેવું કર્યું અને ઉભય નવીનચંદ્રના કાન પર દુઃખઘોષણ ચેઠ વીંઝાવા
લાગ્યા. નિદ્રા ન જ આવી એટલે તેણે ખાટલાનો ત્યાગ કર્યો અને ગાંસડી-

માંથી એક કાગળ દહાડ્યો, તેમાં ટેટલીક કવિતા પ્રથમની લખેલી હતી અને ટેટલીક નવીનચંદ્ર અત્યારે ઉમેરવા બેઠો. તે પણ લખી રહ્યો અને અંતે ખાટલા પાછળ ખુરશીપર દીવી મુકી સુતો સુતો પોતે લખેલું પોતે વાંચવા લાગ્યો. વાંચતાં વાંચતાં એકાચ થઈ ગયેલા ચિત્તમાં પેંસવા નિદ્રાને અવકાશ મળ્યો. કાગળ પકડી હાથ છાતીપર પડી રહી ગયા અને નયન સ્વપ્નવશ અંતમાં વળ્યું.

એટલામાં કુમુદસુંદરીયે દ્વાર ઉઘાડ્યું તેની સાથે નિદ્રા પાછી જતી રહી અને આંખો અમઝીને ઉઘડી.

“આ શું ?—કુમુદસુંદરી !” આ પ્રશ્ન નવીનચંદ્રના મસ્તિકાકાશમાં વ્યાપી ગયો. તે દિડ્-મૂઠ થયો: સ્વપ્ન કે જાગૃત ? તે ન સમજાયું; કલ્પના-વશ થયો, કુમુદસુંદરીઉપર કંઈ કંઈ વૃત્તિયોવાળી હોવાનો આરોપ કર્યો, પરવૃત્તિનો આભાસ થતાં સ્વવૃત્તિ જાગવા લાગી, વિશુદ્ધિ ડગમગતી—કંપતી—જય પામવા પ્રયાસ કરવા લાગી, મને નિશ્ચય કર્યો કે આંખો ન ઉઘાડવી, આંખોએ નિશ્ચય કર્યો કે પોપચાં જરાક ઉઘાડાં રાખી પાંપણોમાંથી જોતું કે કુમુદસુંદરી શું કરેછે. હૃત્કૂલ તલ્પી રહ્યું, હૃદય અધીરું બની ગયું, અને શરીર સ્તબ્ધ થઈ ગયું.

દ્વાર ઉઘાડી કુમુદસુંદરી અંદર આવી અને દૃશ્ય પદાર્થ જોવા લાગી. નવીનચંદ્રનાં ખીસામાં પત્ર મુક્યો—તેને મુકતી નવીનચંદ્રે જોઈ. પત્ર મુકી કુમુદસુંદરીયે પાછું જવાનું કર્યું—પણ નવીનચંદ્રની છાતી પરનો પત્ર દીઠો. ઐશુ જિજ્ઞાસા હૃદયમાંથી છલંગ મારી મસ્તિકામાં આવી. પાછાં જવાને સટે કુમુદસુંદરી ખાટલાના ઉશીકા લાગી આવી અને ધીમે રહીને ચુતેલાના હાથમાંથી પત્ર ખેંચવા લાગી. કોણ જાણે નવીનચંદ્રની ઇચ્છાથી કે કોણ જાણે કુમુદસુંદરીની અતુરતાથી આખો પત્ર સરતો સરતો કાઢ્યા વિના હાથમાં આવ્યો.

કુમુદસુંદરીયે અક્ષર ઓળખ્યા ! સરસ્વતીચંદ્ર ખરો ! એ જાગે છે કે ઉઘે છે તે જોવા પળવાર એના શરીરપર મુગ્ધ નયન રમમાણ થયું. જે શરીરપર પોતે અત્યંત ઉદાસથી પિતાને ઘેર છાની છાની જોઈ રૂઢેતી તે શરીર ખરું—માત્ર દૃશ અને વિવર્ણ થયું હતું—તે તો થાય જ ! છાતી ઉપર પાંસળીયો સ્પષ્ટ દેખાતો હતો, મુખપર લાલાશ ન હતી, અને લક્ષાધિ-પતિનો બાળક, ઘરબાર તણ, પરદેશમાં, પરગૃહમાં, આમ અનાથ

જેવો પોતાને વાસ્તે જ લમે છે-એ વિચાર ખાળાના મનમાં થયો અને
મુતેલું ધ્રુજતું શરીર ધ્રુજતી ધ્રુજતી રોતી રોતી જોવા લાગી.

મનમથ તો કેવળ લસ્મસાત્ જેવો થયો પણ પ્રિયદુઃખ જોવાથી થતું
દુઃખ દુઃસહ થઈ પડ્યું. કુમુદસુંદરી સરસ્વતીચંદ્રનું શરીર ઉભી ઉભી બેઠું
જ રહી ! નિઃશ્વાસ એક પછી એક નીકળવા જ લાગ્યા. આંખો આંસુથી
છલકાઈ ગઈ; પાંપણોમાંથી ગાલઉપર, ઓઠઉપર, ત્યાંથી ખભાઉપર
અને છાતીઉપર વસ્ત્ર ખુદાળતી આંસુની ધાર ટપક ટપક થઈ રહી;
છાતી તોડી અંતર્ના ધબકાર સ્તનમાં મૂર્તિમાન થયાં; અને અંતર્ના
ડુસકાં મુખમાં ચઢી આવ્યાં. વગર બોલ્યે આખું શરીર ‘હાય હાય’
કરી રહ્યું. પાંચ મિનિટ, દશ મિનિટ, તે આમની આમ ઉભી જ
રહી; આંખો ન ઉઘાડવાના નિશ્ચય કરનારે ન જ ઉઘાડી.

અંતે રોતી રોતી કુમુદસુંદરી ખાટલા પાછળ ગઈ અને પત્ર વાંચવા
લાગી. સરસ્વતીચંદ્રનું સર્વ હૃદય તેમાં દુઃખમય અક્ષરરૂપે ચમકતું હતું-
શાહી તાજ જ હતી ! દુઃખથી વાંકી વળી ગઈ હોય તેમ વાંકી વળી પત્ર
વાંચવા લાગી: ગંઝલો ગાવા લાગી:

“ દીધાં છોડી પિતામાતા, તજી બહાલી ગુણી દારા,
“ ગણ્યાં ના મર્મ ભેદાતા: લીધો સંન્યાસ એ, બ્રાતા ! ૧

“ પિતાકાળે તજી બહાલી, ન માની વાત મહે તહારી !
“ ગણ્યા ના ગાઠ નિઃશ્વાસ; લાધો સંન્યાસ એ, બ્રાત !- ૨

“ થયો દારુણ મનમાન્યો, વિક્રળ થઈ સ્નેહની સાનો,
“ હવે સુકુમાર ઉર ફાટી, જતું જોતું રહ્યું બાકી. ૩

“ રુવે તે દેવી રોવા રે ! અધિકારી ન દહોવાને
“ પ્રિયાનાં આંસુ હું, લાઈ;-ન એ રહેવાય જોવાઈ. ૪

“ અહો ઉદાર બહાલી રે ! ટકાવી દેહ રાખી રે;
“ ન ભુલાતું તું ભુલી દે ! વિધિનું ધાર્યું વેઠી લે ! ૫

“ અહો ઉદાર બહાલી રે ! સતિ તું શુદ્ધ શાણી રે !
“ ન જોડાતું તું જોડી દે ! છુટેલાને તું છોડી દે ! ૬

“ અહો ઉદાર બહાલી રે ! સતી તું શુદ્ધ શાણી રે !
“ છુટે ના તે નીલાવી લે ! પડ્યું પાનું સુધારી લે ! ૭

- “ અહો ઉદાર બહાલી રે ! દોંડું તે સ્વપ્ન માની રે,
 “ ન ભુલાતું તું ભુલી દે ! દીસે તેને નીંભાવી લે ! ૮
- “ અહો ઉદાર બહાલી રે ! ન નિવારાયું ભાવિ રે,
 “ ન ભુલાતું તું ભુલી જ ! વિધિનું પાયું તે પી જ. ૯
- “ અર્થે ઉદાર ઓ બહાલી ! સખા ! બહાલા ! ખરા ભાઈ !
 “ અમીની આંખ મીંચો ને ! જનારાને જવા ઘો ને ! ૧૦
- “ ગણી સંબંધને ત્રુટ્યો, ગણી સંબંધને જુઠો,
 “ કૃતઘ્નિને વિસારો ને ! જનારાને જવા ઘો ને ! ૧૧
- “ હતી લક્ષ્મી ! હતા તાત ! હતી બહાલી ! હતો ભ્રાત !
 “ નહી !—ત્યારે—નહી કાંઈ ! ન લેવું સાથ કંઈ સાહી. ૧૨
- “ અહો ! તું ભાઈ બહાલા રે ! ભુલી સંસ્કાર મહારા રે,
 “ ખોંચારો દેશ આ આર્ય !—કરે તે કાજ કંઈ કાર્ય. ૧૩
- “ અહો તું ભાઈ ભાઈ રે તુ—રૂપી છે કમાઈ રે,
 “ ખોંચારા દેશને, તેને ગુમાવે શોર્ધો શં મુને ! ૧૪
- “ મુઠી દે શોધવો મુને ! મુઠી દે શોચવો મુને !
 “ પ્રિયાની આ દશા દેખું—નથી સંસારમાં રૂઢેવું. ૧૫
- “ હવે પાછો નહી આવું ! મુંઝું પાછું નહી સહાઉં !
 “ રહ્યું તે મે તણ દેવું—શું છે સંસારમાં લેવું ? ૧૬
- “ અહો તું જીવ મહારા રે ! દોંધો શો દંશ દારાને ?
 “ ગણી ના પ્રાણુપ્યારી તહે ! ઠગી તહે મુગ્ધ બહાલીને ! ૧૭
- “ અહો તું જીવ મહારા રે ! દોંધો શો દંશ દારાને ?
 “ થશે શું પ્રાણુપ્યારીને ? હણી મુગ્ધા કુમારી તહે. ૧૮
- “ હવે, ઓ કૂર, ઉર, કાટ ! અહોરાત્રિ વહો ધાર,
 “ અભાગી નેત્ર મહારાની ! ઘટે નીરાંત તે શાની ? ૧૯
- “ અહો ઓ જીવ મહારા રે ! દઈ આ દંશ દારાને,
 “ ઘટે ના વાસ સંસારે—ઘટે સંન્યાસ તો તહારે. ૨૦
- “ અહો ઓ જીવ મહારા રે ! દઈ આ દંશ દારાને,
 “ ઘટે ના ભોગ—સંસાર, ઘટે ના શાંત સંન્યાસ. ૨૧
- “ શરીરે ભસ્મધી છાયો, ઉરે અત્યંત સંતાપ્યો,
 “ ઉઝો જવાળામુખી જેવો,—હવે સંન્યાસ આ તેવો ! ૨૨

- “ તથા ત્હે ત્યાં પડી છુટી સરિતા અબિધમાં સુતી !
 “ ગિરિ ! એ સાંકળી તુને નહીં તોડી કદી તુટે. ૨૩
 “ જડાઈ ભૂમિમાં સ્થિર, ઉંચે આકાશ *ઉદ્ગ્રીવ,
 “ થઈ તહારે રહ્યું જોવું દીનનું અબિધમાં રોવું. ૨૪
 “ હવે સ્વચ્છન્દચારી હું ! યદ્વચ્છાવેશધારી હું !
 “ પતંગો ઉડતી જેવી—હવે મહારી ગતિ તેવી. ૨૫
 “ ઉડે પક્ષિગણો જેમ, હવે મહારે જવું તેમ;
 “ સમુદ્રે મોજી રહે તેવું મહારે ય છે રહેવું. ૩૬
 “ નહી ઉંચે—નહી નીચે મળે આધાર, ઘન હીંચે,
 “ નિરાધાર—નિરાકાર—હવે મહારીય એ ચાલ. ૨૭
 “ સ્ફુરે પોતે, ન દેખાય, કુમુદની ગન્ધ ગ્રહી વાય,
 “ અરણ્યે એકલો વાયુ ! જીવન એ ભાવિ છે મહારું. ૨૮
 “ જાહાંગીરી ફકીરી એ ! લલાટે છે લખાવી મ્હે !—
 “ પ્રભ એ હું—‘નૃપાળ’ એ હું ! ઉરે, ઓ એકલી, તું—તું ! ૨૯

કવિતા વંચાઈ. કાગળપર ઠેકાણે ઠેકાણે લખનારનાં આંસુ પડવાથી ઘણાક અક્ષરો ચ્હેરાયા હતા અને ઘણેક ઠેકાણે આંસુના ડાઘ ભીના અને તાજ હતા. જેમ જેમ વધારે વધારે વાંચતી ગઈ તેમ તેમ કુમુદસુંદરીના મર્મ કચડાવા—ચીરાવા—લાગ્યા, દુઃખનો પાર રહ્યો નહી, આંસુનો અવધિ દેખાયો નહી,

અંતે શોકનું શિખર આવ્યું. કવિતા પુરેપુરી વંચાઈ રહ્યા પછી પળવાર વિચારમાં પડી, હૈયાસુની બની, કુમુદસુંદરી ત્રિદોષ થયો હોય, તેમ બકવા લાગી.

- “ નિરાધાર—નિરાકાર—અરણ્યે એકલો એ તો ! ”
 “ હવે પાછો નહીં આવું ! ઉડો જવાળામુખી જેવો ! ”
 “ ગણ્યા ના મર્મ ભેદાતા ! ન ભુલાવું ન ભુલાય ! ”
 “ ઉરે—ઓ એકલી !—તું તું ! અરણ્યે એકલો એ તો ”—
 “ નિરાધાર—નિરાકાર ! સઉ હું કુદને કાળ ! ”

“ ભુલાવું- ન ભુલાય !-નિરાધાર-નિરાકાર !”

“ નહીં તોડી કદી તુટે !”

એમ ગરીબડું મુખ કરી રોતી રોતી-પોતે ક્યાં છે તે ભુલી જઈ,-
છિન્નલિપ્ત ગાતી કુમુદસુંદરીની આંખમાં તન્મર આવી, વીજળી શીરપર
પડતાં નાણુક વેલી બળી જઈ અચીંતી પડી જાય તેમ મૂર્છા પામી કુમુદ-
સુંદરી ધરતીપર ઢળી પડી, કાગળ હાથમાંથી આઘો પડી ગયો, તેનું લોહી
ફટકી ગયું, અને આંખો ન ઉઘાડવાનો નિશ્ચય પડતો મુઠ્ઠી સરસ્વતીચંદ્ર
સફાળો ઉઠ્યો !-ઉભો થયો ! આણીને સમયે દૃઢ પ્રતિજ્ઞાઓ જાતે જ સરી
જાય છે. ભર સેના વચ્ચે ભક્તને અર્થે શ્રીકૃષ્ણ રથચક્ર લેઈ ઉભા થયા !
સ્નેહસમુદ્ર વિવેકતીરની મર્યાદા નિત્ય જળવે છે પણ અકળાય છે ત્યારે
પ્રતિજ્ઞા-પર્વતને પણ પી જાય છે એવી ઈશ્વરની અકલ માયા છે.

મુંબાઈ જવાનો ઉપદેશ કરવા આવેલીને ઉત્તર મળી ચુક્યો. કવિતાના
અક્ષરે અક્ષરે હૃદય ચીરાતું ગયું, પોતાના ઉપર સરસ્વતીચંદ્રની નિર્મળ
અને અનિવાર્ય પ્રીતિ, એ પ્રીતિ છતાં ગુરુકાર્યને અર્થે કરેલો ત્યાગ અને ત્યાગ
ક્યાં છતાં ન ખસતો હૃદયસંગંધ, સંગંધ છતાં કરેલો પવિત્ર અને સ્નેહભર
ઉપદેશ, કુમુદસુંદરીને આવો ઉપદેશ કરવા છતાં સરસ્વતીચંદ્રનો પોતાનો
ભીમ સંન્યાસ, “ એ સંન્યાસ મહારાજ પરની પ્રીતિને લીધે અપ્રતિહત છે”
એ શુદ્ધિ, હવે એનું શું પરિણામ થશે તે વીશે અમંગળ શંકાઓ, અને એવા
અનેક તર્કવિતર્કથી ઉભરાતું હૃદય શોકનો ભાર સહી ન શક્યું અને મૂર્ચ્છિત
થયું. ખાટલામાંથી ઉઠી નીચે ઉભેલા સરસ્વતીચંદ્રના પગ આગળ મૂર્છાવશ
પડેલી અબળા તેનું અંતઃકરણ ચીરવા લાગી. દક્ષયજ્ઞમાં મૂર્ચ્છિત થયેલી
ઉમાને જોઈ પળવાર અનુકંપાવશ શિવની પેઠે સરસ્વતીચંદ્ર મૂર્છાની મૂર્તિ
ઉપર દૃષ્ટિ કરી જોઈ રહ્યો. એક પળમાં અનેક વિચારો સમાસ પામતા વહ્યા.

આજ મુધી વેશ અને વિદ્યાર ગુપ્ત રાખ્યા હતા તે આજ ઉઘાડા થઈ
ગયા તેની સાથે મુખાકૃતિ પણ પ્રકૃતિસ્થ વિદ્યારને વશ દેખાઈ. પોતાના
ઘરમાં જ પોતે હોય અને પોતાની સ્ત્રીની જ અવસ્થા જોતો હોય એવો
દેખાવ મુખ ઉપર સહસા આવી ગયો. જે વિદ્વત્તા અપ્સરંગીપણાનાં
પડમાં સંતાડી રાખી હતી તે કવિતાની આળાણીમાંથી આજ ટપકી ગઈ.
જે શોકસીમા પરદેશીપણાના હૃમસમાં અદૃશ્ય રાખી હતી તેના ઉપર
અભિજ્ઞાનસૂર્ય શ્યામ અળકાટ મારવા લાગ્યો.

પરગૃહમાં આ દશા ઉઘાડી પડે-કોઈ દ્વાર ઉઘાડે-તો શી અવસ્થા થાય તેનો વિચાર કરવા અવસર ન હતો. ઘટિકાયંત્રને કુંચી આપતાં અત્યંત સંકોચાતી કમાન અચીંતી કડાકો કરી ત્રુટે તેમ પોતાના મેડીમાં આવેલીના મનમાં પત્રદ્વારા દુઃખતી કુંચી ફેરવતો ફેરવતો સરસ્વતીચંદ્ર આખા દિવસ અને રાત્રિનાં વિવિધ દુઃખો ખમી થાકેલી નિઃશ્વસ્ત બની દુઃખ-દુઃસહ થતાં મૂર્ચ્છિત થઈ પડેલીને જોઈ, ચમક્યો અને શું કરવું તે તેને સુઝતું નહીં. વિચાર અને વિકાર પોતે કરેલી હાનિથી ઓશીઆળા બની નાશી ગયા. ખાટલાના પાયા આગળ નિર્માલ્ય કુસુમમાળા પેઠે પડી રહેલી કુમુદસુંદરીના મુખ આગળ બેઠો. લોકવ્યવહારની નીતિ ભુલી જઈ તેની મસ્તકકળી ખોળામાં લેઈ આસનાવાસના કેવી રીતે કરવી તે વિચારવા લાગ્યો;-વિચારતાં વિચારતાં પોતે વ્યાવહારિક નીતિથી વિરુદ્ધ ચાલે છે તે ભાન આવ્યું, પરંતુ તે નીતિને આ વેળા આપ્રાસંગિક ગણી, અવગણી. અવગણી તે છતાં ગણી પણ ખરી. આશ્વાસક હાથ મૂર્ચ્છિત મુખ ઉપર ફરવા ગયો પણ અટક્યો અને માત્ર જડ કેશભારને ટેકવી રહ્યો. હવે શું કરવું તે ન સુઝતું. શું બોલવું-મૂર્ચ્છા કેમ વાળવી તેનો ઉત્તર બુદ્ધિએ ન આપ્યો. પોતાની મેડીમાં કોઈ ને બોલાવવું પણ શી રીતે? સર્વથા સર્વ ઉપાય પરવશ રહ્યા.

અંતે પ્રસંગે આપેલી બુદ્ધિને બળે મૂર્ચ્છિત કાનમાં નિઃસ્વર શબ્દ ફહેવા લાગ્યો: “કુમુદસુંદરી! કુમુદસુંદરી! ઉઠો! ઉઠો! આમ શું કરો “ છો? આપણી બેની વિનાકારણ ફજેતી થશે!-અસત્ય આરોપ આવશે. “ સાચી વાત કોઈ માનશે નહીં!” ઘણા ગુંચવારામાં પડી આનું આ સરસ્વતીચંદ્ર વારંવાર ફહેવા લાગ્યો, પણ કુમુદસુંદરી જાગી નહીં.

રાત્રિ જતી હતી તેમ તેમ ઘરમાં જહેલાં ઉઠનારાંને ઉઠવાનો સમય પાસે આવતો હતો. મૂર્ચ્છા જોઈ સ્નેહશોકમાં પહેલા હૃદયમાં ભય પણ પેદું અને સૂક્ષ્મ વિષયોનું ભાન જતું રહ્યું. સરસ્વતીચંદ્રે ઉતાવળ કરવા માંડી અને કુમુદસુંદરીનું મુખ તથા હાથ ઝાલી ધીમે ધીમે ઢંઢોળવા મંડ્યો.

કુમુદસુંદરી ભૂમિ ઉપર બેભાન પડી હતી અને શું થાય છે તે જોવા કે જાણવા અશક્ત હતી. શીયાળામાં અત્યંત શૈલ્ય પડવાથી પ્રાણ તણ નહાની ચકલી ભૂમિપર પડી હોય અને તહાડથી સંકોચાયત્રાં છતાં પણ તેનાં વીખરાયલાં નાજુક પીછાં ખરી પડવા જેવાં લાગતાં હોય તેમ નહાની સરખી બાળક જેવી દેખાતી કુમુદ પડી હતી અને તેનું વસ્ત્ર શરીરપર

લપેટાયું છતાં અ-સ્વ-સ્થ થયું હતું. મલમલનો ઝીણો સુતી વખત પહેર-
વાનો સાળું નિમ્નોન્નત અવયવોનો અત્યંત સહવાસી પિશુન-કર્મ કરતો
હતો અને સરસ્વતીચંદ્રનાં લોચનને પ્રિય થવા મથતો હતો. ભૂ-નભના
સંયોગ આગળ ઉગતા ચંદ્રને ઢાંઝી ઉલેલી અને તેના તેજથી ચળકતી ન્હાની
રૂપેરી વાદળીની પેઠે ખાટલાની ઈસ નીચે ભૂમિપર પડેલી અને પ્રકાશ
મારતી ગૌર દેહલતિકા પુરુષના લય-ત્રસ્ત લોચનને લય ભુલાવી રમણીય
સાનો કરવા લાગી. મુખમલ જેવાં કોમળ અને સુંવાળાં મિષ્ટમાંસલ
અવયવ ચંપાતાં ચંપાતાં જગાડનાર હસ્તને પળવાર મોહનિદ્રામાં લીન કરી
સ્પર્શેન્દ્રિયદ્વારા જગતા મસ્તિકમાં પહોંચવા ચલ કરવા લાગ્યાં. પરંતુ
કુમુદસિક્કા પેઠે બીડાયલાં પોપચાંઉપર સ્ફુરતી અત્યંત અમંગળશંકાને બળે
વિકાર પોતાના ઉદયને અપ્રાસંગિક ગણી જરીક જગી નિદ્રાવશ થયો. કરુણ
રસ ચક્રવર્તી થયો અને સર્વ સંસ્કારોની પાસે સામંતકર્મ કરાવવા લાગ્યો.

આખરે મહાપ્રયાસે પ્રયાસના બળથી કે પછી સ્પર્શન્યમત્કારથી કુમુદ-
સુંદરી જગી અને સરસ્વતીચંદ્રના બોળામાં પોતાનું માથું જોઈ એકદમ
ખડી થઈ આઘી બેઠી; ઈશ્વર જાણે ક્રીયા કારણથી સરસ્વતીચંદ્રના હાથે
આઘી ખસતીનો હાથ અર્ચીત્યો ઝાલ્યો અને તેવો જ પાછો પડતો મુક્યો.
કુમુદસુંદરી તેના સામું જોઈ રહી. આ મૂક નાટક કાંઈકિવાર રહ્યું-અંતે
સરસ્વતીચંદ્ર ઉઠી ખાટલામાં બેઠો. તે જ પળે કુમુદસુંદરી પણ ઉઠી અને
સરસ્વતીચંદ્રે લખેલી ગઝલોવાળો પત્ર લેઈ છોટે ઉભી. ન બોલવાનો
નિશ્ચય અડ્યો. જયવંત વિશુદ્ધિ ઉલય ચિત્તમાં શાંતિનો વર્ષાદ વર્ષાવવા
લાગી. લયથી ગંધાયલી કૃત્રિમ પ્રતિજ્ઞાઓ લય જતાં મેળે તુટી. કુમુદસુંદરીને
બોલવાની હીમ્મત આવી. ઘરથી આઘે રાત્રે કામ કરવા રોકાયલી મનુર
સ્ત્રીઓ છોળનંધ દીપતી દીપતી રાગ લંબાવતી ગાતી હતી અને નિયમસર
દીપતા ધબકારાવડે તાલ દેતી હતી.

“ અખંડ રૂહો મહારી અખંડ રૂહો આ અખંડ માઝમ રાત !

“ પીયુ વિના મહારો કેમે ક્યાં પેલો દિવસડો નવ જાય !-અખંડ૦”

સરસ્વતીચંદ્રના સામી પોતે ઉભી તે જ પળે આ સ્વર સાંભળી
કુમુદસુંદરીનાં રોમેરોમ ઉમાં થયાં ! ‘માઝમરાત’ શબ્દ હૃદયમાં
વીંઝાયા ! વળી પાસે રૂહેનાર મોડી રાત જગનાર કોઈ પુંશ્વલીના
ઘરમાંથી સ્વર આવતો હતો :

“ રંગ માણો, મહારા રાજ, પધારો, હોંદુ ભાણુ રે ! રંગ૦

“ સુરજ ! થાને પૂજશું રે ભરમોર્તીયારા થાર;

“ ઘડી એક મોડો ઉગજે—મહારો સાહેબો એલે શીકાર રે ! રંગ ”

“ અસ્વારી પ્રતિ નાથની રે ઘોડારાં ઘમસાર !

“ કોઈ વારે હીરામોતી;—હું વારું મહારા પ્રાણુ રે ! રંગ ”

લયંકર ગીત સાંભળી, લાલચથી ક્ષોસલાયલી રોમરાજિપર કોપાયમાન થઈ, હજી પણ પોતાનામાં નિર્બળતાની છાયા દેખી ખિન્ન બની, સરસ્વતીચંદ્રપરના પોતાના સ્નેહપર એ છાયાનો આરોપ મુકી, એ સ્નેહ અને તન્નન્ય શોક ઉભયને લીધે વિશુદ્ધિના રાજ્યતંત્રમાં ભેદ પડ્યો ગણી, ઉભયનો ત્યાગ કરવો એ ધર્મ છે એવું લાન આણી, મૂર્છા પામનારી બળવાન બાળા એકદમ સચેત થઈ અને સરસ્વતીચંદ્રને જે ફહેવું હોય તે એકદમ એધડક બની ટુંકામાં કહી દેવું એ નિશ્ચય કર્યો. રેતીમાં પડેલી રેખા વાયુથી ઘસાઈ જાય તેમ મૂર્છાનો આવેશ, વિશુદ્ધિ જળવવાના વેગવાન પ્રયત્ન આગળ, અદૃશ્ય બની ગયો.

સરસ્વતીચંદ્ર આ પ્રસંગે ખાટલામાં નીચું જોઈ બેઠો બેઠો પળવાર ઉંડા વિચારમાં ડુબી ગયો. “લક્ષ્મીથી અને સાંસારિક પ્રતિષ્ઠાથી હું મેળે
“ ભ્રષ્ટ થયો તેમ જ આ પળે વિશુદ્ધિના ઉત્કર્ષથી પણ હું ભ્રષ્ટ થયો—આટલો
“ સરખો મહારે વાસ્તે કુમુદસુંદરીના મનમાં સારો અભિપ્રાય હશે તે
“ પણ પડતો મુકવાનું મહેં કારણ આપ્યું ”—એમ વિચારી મનમાં પોતાના ઉપર ખીજવાયો, અને ખારણે ઈદ્રિસલાનું નાટક જોઈ પાછા આવતા નાટકનાં ગીતો ત્રુટક ગાતા લોકનાં ગીતની પાતક અસરથી ત્રાસ પામી કંટાળ્યો. ખીજવાઈ, કંટાળી, ઇચ્છવા લાગ્યો કે “ હું આ સુવર્ણપુરમાં
“ ન જ આવ્યો હત તો ઉચિત થાત ! અત્યારે ને અત્યારે મને પવન—પાવડી
“ જેવું કાંઈ મળે અને હું ઉડી જઈ ! ” આંખ ઉંચી થતાં કુમુદસુંદરીને જોઈ દયાર્દ્ર થયો અને પોતાને અપરાધી માની, શકુંતલાને ઓળખી ફહાડી તેને પળે પડતા ક્ષમાર્થી દુષ્યંતના બોલેલા શબ્દ સ્મરી તેજ વૃત્તિ અનુભવવા લાગ્યો અને સુતનુ હૃદયાત્પ્રત્યાદેશવ્યલીકમપૈતુ તે એ શબ્દ મનમાં બોલી પાછું નીચું જોયું.

એટલામાં પવનમાંથી સ્વર આવતા હોય, આકાશવાણી થતી હોય, પૃથ્વીનાં પડમાંથી નાદ ઉપડતો હોય: એમ કુમુદસુંદરીનાં મુખમાંથી શબ્દ નીકળવા લાગ્યા અને તેની તીવ્ર અને કઠણ આંખ જ જોઈ રહેતો સરસ્વતી-ચંદ્ર આ શબ્દ ક્યાંથી આવે છે તે જાણી શકતો—જોઈ શકતો—ન હતો. શબ્દ માત્ર તેના કાન સાથે અથડાતાં જ પ્રત્યક્ષ થતા અને મર્મને ભેદતાં જ સમજાતા. કોઈ મંદિરમાં સ્થાપેલી મૂર્તિ બોલી ઉઠતી હોય; રુપાની ઘંટડીયો અચીંતી વાગવા માંડતી હોય; કોમળતા, સુંદરતા, મધુરતા, પવિત્રતા, અને

ગંભીરતા-એ સર્વ એકરૂપ બની મૂર્તિમતી થઈ ઉપદેશ કરવા આવી હોયઃ તેમ દુમ્બુદસુંદરી અપૂર્વ તેજ ધારી બોલવા લાગી.

“ તમારી સાથે બોલવાનો મહારો અધિકાર તમે જ નહ ક્યો છે તે
“ છતાં કોણ જાણે શાથી હું આજ બોલું છું-પણ તે છેલ્લેલું જ બોલું છું.”

“ મહારી ભૂત, વર્તમાન અથવા ભવિષ્ય અવસ્થા જાણવાનો અધિ-
“ કાર તમે જ તજ દીધો છે-તમને એમ જ ગમ્યું-તમારી ઇચ્છા. એ
“ અવસ્થા હવે તમને જાણવવી એ સર્વથા અનુચિત છે. એટલું જ કહું છું
“ કે ભુલ્યે ચુક્યે બીજા કોઈ ભાગ્યહીનની એ અવસ્થા ન કરશો!”

“ મહારે તમને ફેલેવાનું તે તમારા ખીસામાંનાં પત્રમાં છે-એટલું પણ
“ તમે મહારું હિત કરશો-એટલું પણ સાંભળશો-એવો મને વિશ્વાસ નથી.
“ વિશ્વાસ શી રીતે રાખું ? હું રાખું કે ન રાખું તેની તમારે પરવા પણ શી ?
“ હાસ્તો-ખરી વાત. મહેં મૂર્ખાએ એ પત્ર લખાઈ ગયોઃ લખ્યા વિના
“ ના રૂલેવાયું.”

“ સરસ્વતીચંદ્ર ! કૃપા કરી, દયા આણી, મુંબાઈ જવ. શું લાણલાઓ
“ સર્વ તમારા જેવા હશે ? શું કૂરતા વિદ્યાની અંગભૂત જ હશે ? મુંબાઈ
“ જવ કે મહારા પિતાને મળો. પણ આમ કૂર ન થશો !”

“ પતંગ પેઠે રૂહો-કે સમુદ્રના મોજ પેઠે રૂહો-કે વાયુ પેઠે રૂહો ! એ
“ સર્વ નિર્દયતા રચતાં તમને કોઈ રોકે એમ નથી ! જીવતી છતાં ચિતા
“ વચ્ચે બેઠેલી, તેને કાંઈ નાસવાનું છે ? તમે છુટ્યા પણ મહારાથી કંઈ
“ છુટાયું ?-અળીશું, અળીશું, રોઈશું, કે મરીશું-વજ્ર જેવું આ કાળજી
“ ફાટશે તે સહીશું-થશે તે થવા દેઈશું-તેમાં તમારે શું ? તમારે તમારી
“ સ્વતંત્રતા અખંડ રૂહો-એટલે થયું.”

“ ઉત્તર મહારે નથી બેઠતો !-કહું છું તે વિચારજો એટલે ઘણું !
“ ઈશ્વર તમને સદ્બુદ્ધિ આપો !”

આટલું બોલતાં બોલતાં ગળગળી થઈ ગયેલી, આંખમાં વહેતું આંસુનું
પૂર ખાળવા વૃથા પ્રયત્ન કરતી, અંતે રોઈ પડતી, “ મને દુઃખમાં છાતી
સરસી તમે કાંઈ હવે આંખી શકવા જેવું રાખ્યું છે ?” એવું લાન આપતી
ઠપકો દેતી હોય તેમ ઉતાવળો છેલ્લો કોધકટાક્ષ નાંખતી, દુઃખમય બાળા
અર્ચાતી પોતાની મેડી લાણી દોડી, પાછું પણ જોયા વિના પુક પાછળ દ્વાર વાસી
દીધાં, પાછું જોયું ન જોયું કરી સાંકળ વાસી, અને પલંગપર પડી રોઈ ઉભરો
ફહાડો અને શાંત કર્યો. શાંત થતાં ટેબલપર આવી સરસ્વતીચંદ્રની ગઝલો

એ વાર વાંચી, એ વાર વંચાતાં મહોયે મહડી, મહોયે મહડતાં તે ગઝલોવાળો
 ચત્ર નિર્થક થયો, નિર્થક થતાં તે પાસે રાખવો એ વિશુદ્ધિમાં ન્યૂનતા રાખવા
 જેવું લાગ્યું, એ ન્યૂનતા મટાડવા પત્ર ફાડી નાંખ્યો, એ ફાડતાં ફાડતાં વિચાર
 થયો કે સરસ્વતીચંદ્રના હાથનો એક પાણુ પત્ર હવે મહારી પાસે શું કરવા
 જોઈએ, એ વિચાર થતાં તેના સર્વ પત્ર ફાડી તેનો નાશ કરવાનો નિશ્ચય
 કર્યો, નિશ્ચય થતાં હૃદય ફાટતું—ચીરાતું—લાગ્યું, હૃદય ચીરાતાં તેને સાંધતી
 હોય તેમ સર્વ કાગળો હૃદય સરસા ફરી ફરી ચાંપ્યા—ચુમ્મ્યા અને
 અશ્રુપાતથી નહવરાવ્યા, અને નહવરાવી નહવરાવી પ્રિયજનનું શબ્દ હોય
 તેમ તેમને ખડક્યા—અને દીવાવડે અગ્નિદાહ દીધો !!! એ અગ્નિદાહ
 દેવાતાં હાથમાં ન રહેલા અંતઃકરણે ઠુઠવો મુક્યો, બળી રહેલા સર્વ પત્રોની
 ભસ્મ એકઠી કરી તેને શોકમન્દ અનેલા હાથે કાચની એક સુંદર શીશીમાં
 સંભાળથી રજેરજ ભરી, શીશીપર કાગળ ચોડી, તેપર ‘મર્મદારક
 ભસ્મ’ એવું નામ લખ્યું, શીશી પાણુ છાતીસરસી ચાંપી—ચુમ્મી—
 ટેબલપર નિત્ય દૃષ્ટિયે પડે એવે સ્થાને મુકી, અને પળવાર આંસુને
 સુકવી શીશી ભણી જોઈ રહી. અંતે વિચારમાં પડી; ધીમે ધીમે પાછી
 ફરી; મહાપ્રયાસે પલંગપર ચઢી; પળવાર ત્યાં બેસી રહી; પછી ઢળી
 પડી મુતી; અને ખેદમાં ને ખેદમાં રાત્રિના ત્રણ વાગતાં, સરસ્વતીચંદ્રનો
 હવે સનાતન ત્યાગ કર્યો ગણી, હૃદયનો ભાર હલકો કરી, ત્યાગનો ને
 ત્યાગનો જ વિચાર કરતી કરતી, અકલ્પ્ય આત્મપ્રયાસથી વિશુદ્ધ બનવા
 જતાં ઈશ્વરકૃપાએ મહાજય પામેલી, ભાગ્યશાળી પવિત્ર ઉત્કૃષ્ટ સતી
 કુમુદસુંદરી તપને અંતે આનન્દસમાધિ પેઠે જતે આવેલી અસ્વપ્ન
 નિદ્રાને વશ થઈ.

પ્રકરણ ૨૦.

રજા લીધી.

કે પ્રતાપી સત્ત્વ પોતાની પાસેથી જતું રહેતાં મન છુટું
 થાય તેમ કુમુદસુંદરી ગઈ કે સરસ્વતીચંદ્ર શાંત થયો.
 તેની પાછળ જોઈ રહ્યો અને ખારણું બંધ થયું કે
 ‘હાશ’ ‘અરેરે’ કરી, બેઠો હતો તે પથારીમાં પડ્યો.
 આ શું સ્વપ્ન થઈ ગયું? કુમુદસુંદરી આવી શી? મૂર્ચ્છા
 શી પામી? બોલી શું? ગઈ શું? તેની અવસ્થા વસ્તુતઃ કેટલી દયાપાત્ર

હોવી જોઈએ ? પોતાના મનની દેવી નિર્બળતા અનુભવે સિદ્ધ કરી આપી ? ઇત્યાદિ વિચારોના ગુંથવારામાં ગુંથવાતું, સ્નેહ અને દયાથી દીન થતું, અનેક વિકારો અનુભવતું મસ્તિક થાક્યું પાક્યું નિદ્રાવશ થયું તે છેક પ્રાતઃકાળે સાત વાગે જાગ્યું.

સાત વાગ્યા પહેલાં પ્રમાદધન દીલાપુરથી કાર્ય સિદ્ધ કરી પાછો આવ્યો હતો. રાણાને તે ખબર થતાં યુદ્ધિધનને પોશાક આપવાનું તેને તે દિવસે ઠરાવ્યું અને તે બાબતની તૈયારીઓ કરવાનું નરસેરામ તથા જયમલને આવ્યું.

સરસ્વતીચંદ્ર જાગ્યો ત્યારે યુદ્ધિધનના ઘરમાં આ તૈયારીઓની ગરબડ મચી હતી. દાતણ કરી તે પ્રધાનખંડમાં (દીવાનખાનામાં) ગયો તો પ્રમાદધનની આસપાસ કચેરી ભરાઈ હતી અને દીલાપુરના ગપાટા હંકાતા હતા, ઘરના દ્વાર આગળ દરબારી ચારણો ભરાઈ કવિતો બોલતા હતા. ચારણસ્ત્રીઓ, નવા કારભારીના ઘરની સામે ઉભી રહી, જાતે કદાવર તથા કાળી કોળણો જેવી દેખાવા છતાં કોમળ અને સુંદર રાગથી, ચહુડતા ઉતરતા ઢાળ સાથે, રોમેરોમ ઉભાં કરે એવું રાજગીત ગાતી હતી અને સાંભળનારનાં ચિત્તમાં શુદ્ધ રાજલક્ષિ ઉત્પન્ન કરતી હતી.

દિવસ ચહુડતો ગયો તેમ તેમ બારણે લોકની ઠઠ વધતી ગઈ અને આખો રસ્તો વસ્તીથી ચીકાર થયો.

ઘરમાં પણ એવી જ રીતે લોક આવતા હતા. અમલદારો, મિત્રો, હિતૈષીઓ, થોડોક પણ સંબંધ ધરાવનારાઓ અને એવા અનેક લોક પ્રધાનખંડની મેડીમાં ખીચોખીચ ભરાયા અને અંતે સરસ્વતીચંદ્રને સુવા આપેલી મેડી પણ ઉઘાડી મુઠી દેવાની અગત્ય પડી.

નીચે ચોકમાં અને તેની આસપાસના ખંડોમાં સ્ત્રીવર્ગ ઉભરાતો હતો અને ભાત ભાતનાં ઉંચાં ચળકતાં—સાડીઓ, સાળુ, ગવનો, વગેરે—વસ્ત્રોથી અને સોનારુપાના તથા હીરામોતીના અલંકારોથી અનેકરંગી-વનસ્પતિ અને ફુલવાળા બાગ જેવો લાગવા માંડ્યો, તારામંડળમાં ચંદ્રલેખા શોભે તેમ ઉત્સાહભરી સ્ત્રીઓ વચ્ચે સૌભાગ્યદેવી શોભતી હતી, અને તારા અને ચંદ્ર સર્વને ઢાંકી નાંખનાર વીજળીની પેઠે જાજ્વલ્યમાન અલકદિશોરી ધમકભરી ગર્જતી હતી. શાંત અને મધુર નહાની શુક્રતારા પેઠે એકપાસ હુંમુદસુંદરી પ્રકાશ ધરતી હતી. દયાશંકરકાકા અને વૃદ્ધ હુળગોર સ્ત્રીવર્ગની વચ્ચોવચ્ચ ફરતા મંગલ-સામગ્રી તૈયાર કરાવતા હતા. લાલચોળ હુંકુમ, સુવાસિત અને સુશોભિત પુષ્પો, અગરબત્તીઓ, રુપાના અને

ત્રાંખાપીતળના થાળ, લોટા, છાબડીયો અને ખીન્ન પૂલપાત્રઃ આ સર્વેથી આજ યુદ્ધિધનનું ઘર નવી જાતની ધામધુમભર્યું લાસવા લાગ્યું.

એવામાં રાણાને ત્યાંથી કારભારી થનારને આમંત્રણ આવ્યું. અગાડી વાળં, પાછળ એક હાથી અને તેની પાછળ ઘોડાગાડીમાં રાણાનો એક ભાયાત, નરભેરામ, અને જયમલ બેઠા હતા. તેની પાછળ સ્વારોની ટુકડી અને સીપાઈયો હતા. કારભારીને લેવા આવનાર આ સર્વ મંડળ દ્વાર આગળ આવી ઉભું.

આ સર્વ ધામધુમ વચ્ચે મેડીમાંથી છલમાં અને છલમાંથી મેડીમાં તથા ચોકપરની અગાસીમાં સરસ્વતીચંદ્ર શૂન્ય હૃદયથી આવજવ કરતો હતો. કુસુદસુંદરીનો પત્ર ખીસામાં હતો તે વાંચવાપર ચિત્ત હતું પણ આ લોકો વચ્ચે એકાંત મળે તેમ ન હતું. રાત્રે ઉઘમાં વંચાયો ન હતો. ચંદ્રકાંત આવવાનો તે વિચાર પણ મનમાં ઘોળાયાં કરતો હતો. વિચાર અને ઉદાસી-નતામાં હુબેલો હોવાથી આસપાસની ધામધુમ દેખતાં છતાં તેને જોતો ન હતો.

ખારણે ઘોડાગાડીઓની ઠઠ વધતી હતી અને ખહાર તેમ અંદર ઉત્સાહનો ગરબડાટ મચી રહ્યો હતો તેની વચ્ચે એક સરસ્વતીચંદ્ર આમ દેખીતો જુદો પડતો હતો. કુસુદસુંદરી જે દેશમાં હોય ત્યાં પોતે ન વસવું એ ઉભયના હિતને અર્થે આવશ્યક લાગ્યું—પણ એને છોડવી એ જ કઠણ કામ હતું. “એક વાર છોડ્યા પછી છોડેલીને આકર્ષણે સુવર્ણપુર દેખાડ્યું, “એ આકર્ષણની સત્તામાં આવી હવે સુવર્ણપુર છોડવું એ રમત વાત “ નથી. શી રીતે છોડવું? ક્યારે છોડવું? ચંદ્રકાંત આવવાનો છે તેનું શું “ કરવું? આવે ત્યાં સુધી રહેવું કે નહીં? એ મળે એટલે શું કરવું? એનું “ મહો કેમ તરછોડાશે?—મહારે માટે અંહી સુધી આવે છે!—એની સાથે “ પાછાં જવું પણ નહીં જ! અરેરે! એક માણસની પાછળ ખીન્ન કેટલાં દુઃખી “ થાય છે?—તમારી શી અવસ્થા થશે?—કુસુદસુંદરી! મહારો અપરાધ “ ક્ષમા કરજે!—હું જઈશ જ—ફરી તને મૂર્છા નહીં પમાડું.”

આ ઉત્સાહ—સમયે સરસ્વતીચંદ્ર એકલો જ શોકમાં ન હતો. કૃષ્ણકલિકા અને પ્રમાદધનની વાર્તા વનલીલાદ્વારા અલકકિશોરી પાસે, અલક પાસેથી દેવી પાસે, અને દેવી પાસેથી રાત્રે યુદ્ધિધન પાસે પહોંચી ગઈ હતી. વિશુદ્ધ પુરુષને પાંચુલ પુત્ર જોઈ અતિ ખેદ થયો. “આહા! મહારા “ પુત્રની વહુ પણ મહારા ઘરમાં આમ મહારા પુત્રને હાથે પરાભવ પામે છે: “ અને તેનો ઉપાય કરવા હું અશક્ત છું તો ખીન્ન ફરીયાદીયોનું હું શું

“ ઉકાળવાનો હતો ? ” એ વિચાર થયો. “ લોકમાં જણાવાય નહીં અને
 “ શિક્ષા થાય નહીં ! ” — “ આનું શું કરવું ? ”

ખારી ખહાર દૃષ્ટિ પડતાં કૃષ્ણકલિકાના વરને દીઠો. “ આ છોકરો હવે
 “ મહારી રૈયત છે. મહારી પાસે આ બાબતની ફરીયાદ કરવા એની ગુંજશ
 “ ખરી ? ના જ. ત્યારે હું પ્રમાદને શી શિક્ષા કરું ? — જેથી આ વાત ઉઘાડી ન
 “ થાય અને શિક્ષા થાય. વાત ઉઘાડી કર્યાવિના કરેલી શિક્ષાથી ફરીયાદીને
 “ શો સંતોષ ? — એ સંતોષ ન અપાય તો તો કારભાર છોડવો જોઈએ.

“ કારભાર કોઈથી છોડાયો છે ? પ્રકટ વા ગુપ્ત બલાત્કાર વિના
 “ કોઈએ લક્ષ્મીને લાત મારી નથી ! ”

“ બસ. બસ. હું ગમે તેમ કરી પ્રમાદને શિક્ષા કરીશ જ — મહારી
 “ ન્યાયવૃત્તિ જગત જોશે ! — હું નરકવાસી નહીં થાઉં ! — માતુઃશ્રી ! તમે
 “ ખમેલો જીલમ મને સાંભરે છે ! એવો જીલમ હું નહીં થવા દેઉં !
 “ પ્રમાદ, — પણ હું તને શું કરું ? તને તે શી શિક્ષા કરું ? — તને શિક્ષા
 “ ન કરતાં હું જતે જ શિક્ષા ખમું તો ? ”

એટલામાં સરસ્વતીચંદ્ર બુદ્ધિધનની મેડીમાં આવ્યો.

“ કેમ નવીનચંદ્ર ! ” શોક ઢાંઢી બુદ્ધિધને પુછ્યું.

“ ભાઈસાહેબ, કુમુદસુંદરીને લેવાને રતનગરીથી માણસો આવી
 “ પહોંચ્યાં છે તેમના ફહેવાપરથી જણાય છે કે ચંદ્રકાંત એક બે દિવસ
 “ ભદ્રેશ્વરમાં રહેશે. મહારે તેમને તરત મળવાનું કારણ છે એટલે જવા
 “ રત્ન માગું છું.”

“ પણ કાલે જલે. આજ તો દરબારમાં આવજો. આપણે ઘેર
 “ પણ ઉત્સાહ છે. બપોરે જમી કરી રાત્રે વાહન લઈ જલે. અને
 “ એમ કરતાં એ પણ અત્રે જ આવવાના છે કની ? ”

“ હા જી, પરંતુ કંઈ કારણથી મહારે અત્યારે જ નીકળવું
 “ આવશ્યક છે. જમવાનું તો બપોરસોરો જ્યાં પહોંચીશ ત્યાં થશે. આપે
 “ કંઈ મહારા ઉપર કૃપા રાખવામાં ન્યૂનતા નથી રાખી અને
 “ સ્વાભાવિક રીતે હું જેમ વધારે રહું તેમ ઈચ્છો; પરંતુ અત્યારે મહારી
 “ વિજ્ઞાપના સ્વીકારશો એ પણ કૃપા થશે.”

બુદ્ધિધન પ્રમાદધનની ચિંતામાં પડ્યો હતો, દરબારમાં જવાની
 ખટપટમાં ચિત્ત હતું, ગઈ રાત્રિથી જ સરસ્વતીચંદ્ર પરના ભાવમાં કાંઈક
 ફેર થયો હતો, અને રહેવા ન ઇચ્છનારને રહેવાનો વિવેક કરવો એ
 કાળક્ષેપ કરવા જેવું લાગ્યું.

“ તમારી ઇચ્છા, નવીનચંદ્ર.”

“ ભાઈસાહેબ, બોલ્યું, ચાલ્યું માફ કરજો, મહારાપર આપની કૃપા
“ ઘણી થઈ છે. ”

“ કાંઈ હરકત નહી. ”

સરસ્વતીચંદ્ર મેડી બહાર ચાલ્યો અને પોતાની મેડીમાં ગયો.
કારભારે ચહાતું મસ્તિક પરદેશીને વાહનનો ભેગ કરી આપવાનો વિવેક કરવો
સાંભરી આવેલો ભુલી ગયું.

મૂર્ખદત્ત નિત્ય પ્રાતઃકાળે આવતો હતો તેની જોડે પોતાની ગાંસડી
રાજેશ્વરમાં મોકલી દઈ સરસ્વતીચંદ્ર નીચે આવ્યો અને સૌભાગ્યદેવી
તથા અલકકિશોરીની રત્ન માગવા લાગ્યો. ત્યાં સ્વાભાવિક રીતે તેને
ન જવા દેવાનો આગ્રહ થયો. ધુધિધનની રત્નનું નામ આવ્યું એટલે
સૌભાગ્યદેવીએ આગ્રહ કરવો છોડી દીધો અને માત્ર ખેદ બતાવ્યો.
અલકકિશોરી કહે: “ પિતાજીને જઈને કહી આવું છું—આજ તો ગમે તેમ
“ કરીને રહો—એવું અર્ચીત્યું શું છે જે ? ” આખરે એ પણ શાંત થઈ.

સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદસુંદરીને જોતો જોતો ચાલ્યો—તેનું મહોં લેવાઈ
ગયું—આંખમાં આંસુ આવ્યાં, પગ ઉપડ્યો નહી તેને બળાત્કારે ઉપાડ્યો,
ઉમ્મરમાં ઠેસ વાગી, અને આરણ્ય બહાર નીકળ્યો.

પોતાના કહ્યાની કાંઈ પણ અસર નથી થઈ જાણી ખિન્ન બની, તેને
જતો જોઈ રોવા જેવી થઈ, તેની સાથે બોલવાનો અવકાશ પણ નથી
વિચારી ઓછું આણી, હવે તેને મળવાનું નથી કદપી નિરાશ થઈ, હવે તેનું
શું થશે એ વિશે અનેક અમંગળ તર્ક કરતી લયભીત કુમુદસુંદરી, લોક-
લજ્જાનો ખરેખરો તિરસ્કાર કરી જતાને જોતી જોતી, નિઃશ્વાસ મુઠી
“ હાય હાય રે ” એવી બુમ પાડી પાછળ ઉભેલી એક સ્ત્રી ઉપર ઢળી પડી.
રંગમાં લંગ થયો. એને ઉઠાડી. “ કંઈ નહી—એ તો મને કંઈક પેટમાં
આંકડી આવી ” કરી કુમુદસુંદરી સજ્જ થઈ અને સઉભેગી, શૂન્ય તો
શું પણ પ્રવાસી બનેલા હૃદયથી છુટી પડેલી બની, ઉત્સવકાર્યમાં દેહને
મેળવવા લાગી.

કારભારીના દ્વાર બહારની ધામધુમ વચ્ચે થઈ ઈશ્વર પેઠે કોઈથી
અલક્ષિત છાનોમાનો સરસ્વતીચંદ્ર હૃદયને કારભારીને ઘેર મુઠી
ચાલતો થયો.

પ્રકરણ ૨૧.

આદ્યો.

મુદસુંદરીએ ખીસામાં કાગળ મુક્યો હતો તે વાંચવાની જોગવાઈ શોધવા સારુ સરસ્વતીચંદ્રે આટલી ઉતાવળ કરી. યુદ્ધિધનના ઘરમાં-ગામમાં-એ કાગળ ઉઘાડવો-એ અક્ષર કોઈ જુવે-તે પણ ભયંકર હતું; કુમુદસુંદરીને અનિષ્ટકર હતું.

રાજેશ્વરમાં જતાં મૂર્ખદત્ત મળ્યો. સરસ્વતીચંદ્ર તેની સાથે જમ્યો અને જમતાં જમતાં કાંઈક વાત થઈ.

“ નવીનચંદ્ર, તમે અંહીથી હવે શીદ જશો ? ”

“ મહારે ભદ્રેશ્વર ભણી જવાનો વિચાર છે. ”

“ ગાડી બાડી કરીયે કની ? ”

“ આણીપાસ થઈને ગાડું બાડું જતું હશે તેમાં બેસી જઈશું. ”

“ ભાઈસાહેબે તમને ગાડી ન આપી ? ”

“ મહેં માગી જ નથી. મહારે એકલાં જતું છે. ”

“ ત્યારે તમે રસ્તામાં કોઈને ફેડેશો નહીં કે હું એમને ઘેરથી આવું છું. ”

“ કેમ ? ”

“ શઠરાય તરફના ખહારવટીયા આજ ત્યારે પાસ ભમે છે-અને “ ભાઈસાહેબનું માણસ હોય તો તેને બહુ કનડે છે. કુમુદસુંદરી પણ ભદ્રેશ્વર “ જવાનાં છે અને મને આ બાબત ખબર પડી એટલે અલકબહેનને “ કહી આવ્યો કે ગમે તો હવણાં જવાનું બંધ રખાવો ને ગમે તો સાથે બહુ “ સારો બંદોબસ્ત કરજો. ”

“ હશે મહારે શું બહીવાનું હતું ? હું જરા વાડામાં બેસું છું. તમે કોઈ “ ગાડું આમ જતું હોય તો ઉભું રાખી મને જોલાવજો. ” મૂર્ખદત્ત બારણા ભણી ગયો. સરસ્વતીચંદ્ર વાડામાં ગયો અને મૂર્ખદત્તના ખોટલા-પર બેસી શોકસાથે ખીસામાંનો પત્ર વાંચવા લાગ્યો, વાંચતાં વાંચતાં પત્રના અક્ષરથી અને હવે અનંત બનેલા વિરહના ભાનથી જેણે આજસુધી હૃદય ટેકવું હતું તેની આંખમાંથી એકાંત અશ્રુધારા વહેવા લાગી.

“ કુમુદસુંદરી ! હું ત્યારે વાસ્તે શું કરું ? ત્યારી ઇચ્છા મહારા સુંબાઈ “ જવામાં સમાપ્ત થાય છે ! ખરે ! તું સતી છે. આજુગમતા પુરુષને વશ ન “ થવામાં ઘણીક સ્ત્રીઓ લાયને ગણતી નથી-તેમનું સતીપણું વધારે કે “ આટલી ઉંડી અને ન ભુસાય એવી પ્રીતિ છતાં મળેલા પ્રસંગે આટલી દઢતા

“ રાખે તેનું સતીત્વ વધારે ? સીતાને રાવણઉપર પ્રીત ન હતી અને
 “ તેનાથી એ વિમુખ થાય એમાં નવાઈ શી ? કુમુદસુંદરી ! તહે એ
 “ નવાઈ કરી—તહે મને બોધ આપ્યો. હું નહોતો જાણતો કે મહારામાં
 “ આટલી નિર્બળતા હશે. તહે આ બીજીવાર મહારું રક્ષણ કર્યું. મહે તહારો
 “ ત્યાગ ન કર્યો હતો તો તહારાથી હું કેટલો ભાગ્યશાળી થાત ! હવે તહારો
 “ ત્યાગ કરવામાં જ મહારું ભાગ્ય રહ્યું. તહારો ઉપદેશ મહારે માનવો ? ”

“ ક્ષમા કરજે—તહારો ઉપદેશ નહીં મનાય. મહે તહારી આ દશા
 “ કરી દીધી તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત મહારે કરવું જોઈએ—હું અથડાઈશ, ભમીશ,
 “ અને તને સ્મરીશ—મહારે મહોટાં નથી થવું. સંસાર, વૈભવ, મહોટાઈ, એ
 “ સહ કોને માટે ? પિતાને વાસ્તે હું સંસારમાં રહ્યો હતો—તહારી ‘માયા’
 “ મને ઉપલોગનાં ઇન્દ્રજાલ દેખાડત. પિતાની વૃત્તિએ મને સંસારમાંથી
 “ મુક્ત થવા સ્વતંત્રતા આપી—તહારો ત્યાગ કરી હું સંન્યાસી થયો !
 “ હવે એ સ્વપ્ન જોવાં તે શા માટે ? ”

“ પ્રિય ચંદ્રકાંત ! તું વળી ભદ્રેશ્વર ક્યાં ગયો ? શું ત્યાં પણ મહારે
 “ કુમુદસુંદરીને પાછું મળવાનું રહ્યું ? સુવર્ણપુરને કાલ રાત્રિના સંસારે
 “ આમ એકદમ છોડાવ્યું એટલે અહીયાં તો તને મળાય એમ નથી.”

“ અહીયાં મળવું—ન ભદ્રેશ્વરમાં મળવું, ત્યારે ક્યાં મળું ? શું તને
 “ મળ્યા વિના નહીં ચાલે ? એટલો સંસાર પણ મહારે શું બાકી રહ્યો ? ”

“ ત્યારે હું કોઈ ત્રીજે રસ્તે જઈ ! ચંદ્રકાંત ઉપર કાગળ લખી
 “ મોકલીશ.”

“ એ રસ્તો શું કૂર નથી ? દુષ્ટ જીવ ! આટલી કૂરતા કરી હજી સંતોષ
 “ ન વળ્યો ? ”

“ પિતાની આજ કેવી સ્થિતિ હશે ? ચંદ્રકાંત પાસેથી તે બખર
 “ મળશે. તેમને મહારી પાછળ દુઃખ થયું હશે ? મને થયું તો એમને
 “ કેમ ન થાય ? ”

“ ઇશ્વર એવા સમાચાર આપો કે એ મને ભુલી ગયા હોય.—પણ
 “ ચંદ્રકાંત—ગંગાભાભીને પણ મહારે સારું લાગતું હશે. અરેરે ! મહે કેટલાં
 “ માણસોને દુઃખી કર્યો ? ”

આમ વિચારો કરે છે એટલામાં પ્રમાદધનનો ખાનગી સીપાઈ
 રામસેન વાડામાં આવ્યો.”

“ નવીનચંદ્રભાઈ, જતાં પહેલાં એકવાર આપને પાછાં સુવર્ણપુર
 “ આવી જવું પડશે.”

“કેમ ?—” ચમકીને સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો.

“ અત્યારે ભાઈસાહેબ દરબારમાં ગયા છે—પણ બીજી નવાજીની
“કરીને ગયા છે. પદ્માની અને કૃષ્ણકલિકાની વાત—”

“ શાની વાત ? હું કાંઈ સમજતો નથી. ”

રામસેને વીગતવાર સમાચાર કહ્યા. પ્રમાદધન બાબતની બેયે વાતો બુદ્ધિધન પાસે ગઈ હતી. પુત્રની કચાલ સાંભળી પિતાને અત્યંત ખેદ થયો અને આવા પવિત્ર કુળમાં આવો અંગારો ક્યાંથી ઉઠ્યો એ વિચાર થયો. કૃષ્ણકલિકાનો વર પ્રમાદ ઉપર ચઢીકાઈ રહ્યો હતો તે ખબર પડતાં તેને બોલાવ્યો અને તેને સારી પેઠે દીલાસો આપી બુદ્ધિધને પ્રમાદધનને શિક્ષા કરવાનું કહ્યું હતું. શિક્ષા હજી કરી ન હતી પણ વાત પ્રમાદધનને કાને ગઈ અને તેથી તે ઘણો ખિન્ન બની ગયો. નરભેરામ પાસે પિતાજીની ક્ષમા મંગાવવા વિચાર કર્યો પણ મોટી વયના માણસ—પાસે મન ઉઘાડ્યું નહી. આથી ‘નવીનચંદ્ર’ સાંભર્યો અને તે જ કામને અર્થે તેને બોલાવવા રામસેન આવ્યો હતો.

“ ભાઈ રામસેન, આ વખત આવ્યો છે તેનું કારણ તું પોતે છે.
“ ભાઈને ખરાબ ટેવ તું પાડી છે. ભાઈ નહીં સુધરે તો એને તો થવાનું
“ થશે પણ તારો રોટલો ગયો સમજજે. જા, જઈને તું જ ભાઈને સુધાર.
“ આવા વિષયમાં હું વચ્ચે નહીં આવું. ભાઈસાહેબ જે કરશે તે વિચાર
“ કરીને જ કરશે. હું આવીશ તો બીજું તો ફેટેતાં કહીશ પણ પ્રથમ
“ તો એ જ કહીશ કે તને ફેડાડે. માટે જા, મને બોલાવ્યામાં સાર નથી.
“ પ્રમાદભાઈને ફેડેજે કે સુધરે અને પિતાના જેવા થાય. અત્યારે એ જે
“ શિક્ષા કરશે તે હજાર વિચારો કરીને કરશે. જા, હું આવવાનો નથી.”

નીચું જોઈ બોલ્યાં આલ્યા વિના રામસેન આલ્યો ગયો.

મૂર્ખદત્ત પાછળ જાનોમાનો ઉભો હતો તે આગળ આવી બોલ્યો:
“ આમાંથી કાંઈ નવુંજીવું નક્કી થશે. આવી વાતની ભાઈસાહેબને બહુ
“ ચઢીકા છે અને ઉતાવળું કામ કરશે તો ભાઈ જેર ખાય એટલા શરમાળ
“ છે. મોટાં માણસોને કોણ ફેડે કે આમ કરો ?—વારુ, નવીનચંદ્રભાઈ,
“ ગાડું એક બારણે ઉભું રાખ્યું છે. પણ ભદ્રેશ્વર જ જશે એ નક્કી નથી.”

સરસ્વતીચંદ્રનો પીત્તો ઉકળ્યો હતો. કાંઈકે રોપભર્યે સ્વરે તે બોલ્યો:—“ ભદ્રેશ્વર ઉઘી ગયા—મહારે તો ગમે ત્યાં પણ જવું એટલી જ
“ વાત છે—ગમે ત્યાં જઈશ મહારી મેળે: જ્યાં ગાડું ત્યાં હું. મહારે
“ તો માંત્ર અંહીથી જવું છે.”

એ જણ મંદિરમાં આવી. સરસ્વતીચંદ્ર દ્વારખંડાર આવી ઉભો. પાછળ ગાંસડી લેઈ મૂર્ખદત્ત આવ્યો. સરસ્વતીચંદ્ર વિચારમાં પડી ઉભો ઉભો મહોંવડે સીસોટી વગાડવા લાગ્યો અને સામે ઉભેલા ગાડાસામું જોઈ રહ્યો.

મહોટા એ બળદ જોડેલા એવું, લાંબા પાટીયાના તળીયાવાળું, અને પાંજરાંથી બાંધી દીધેલું ગાડું હતું. પાછળનો ભાગ છેક જમીનને અડકતો હોય એવો દેખાયો અને મોખરે ધરીપર ગાડીવાન બેઠો હતો તે ઠઠ ઉંચો ઉડી પડવા જતો દેખાયો. ગાડામાં એક ડોશી, એક ચાળીશોક વર્ષનો દુઃખી દેખાતો પુરુષ, અને એક વીશોક વર્ષની સ્ત્રી એટલાં બેઠાં હતાં, તેમાંનું કોઈ પણ દેખાવડું કે ગોરું ન હતું અને વણિગ્વર્ગનાં છે એમ લાગ્યું. ડોશી આહ્મણી હતી. તે સર્વને લેઈ ગાડું રતનગરી ભણી જવાનું છે એમ તપાસ કરતાં મૂર્ખદત્તને માલમ પડ્યું. ગાડાવાળાએ સરસ્વતીચંદ્રનું ભાડું કર્યું. મૂર્ખદત્ત બોલ્યો.

“ અંદરભાઈ, તમારે તો ભદ્રેશ્વર જવું છે અને આ ગાડું તો “ રતનનગરી ભણી જાય છે.”

“ ભદ્રેશ્વરનો રસ્તો ક્યાંથી જુદો પડે છે ? ”

“ અંહીથી દશેક ગાઉ ઉપર મનોહરીયા નામનું ગામડું છે ત્યાંથી “ એક રસ્તો ભદ્રેશ્વર જાય છે અને બીજો રતનનગરી જાય છે.”

“ ઠીક છે. ત્યારે તો આ જ ગાડામાં જઈશ.”

સરસ્વતીચંદ્ર આજ સુધી કદી આવા ગાડામાં બેઠો ન હતો તે આજ બેઠો. મૂર્ખદત્તને પાંચ રૂપીયા આપ્યા. ગાડામાં નીચે પરાળ પાથરી હતી. તે ઉપર એક ઓછાડ પાથર્યો હતો, અને તે ઉપર છેક નીચે સરસ્વતીચંદ્ર બેઠો. દશ વાગ્યા હતા અને માથે ચૈત્રનો તાપ પડતો હતો. ધ્રુવની પેઠે લક્ષ્મણપતિનો ભરવૈભવમાં ઉછરેલો પુત્ર આજ આમ બહાર નીકળ્યો જોઈ સૂર્યનારાયણ કુમળા ન થયા. દુઃખી માણસે તેના તાપને ગણ્યો પણ નહીં. ઉડતી રેતીના દડવચ્ચે ચીલો કાપતું રગશીયું ગાડું પુરુષરતને પીઠ પર લેઈ ચાલ્યું અને ધુમ્મસ પેઠે ચારેપાસ ઉડતું ધુળનું વાદળું ગાડાને ઘેરી લેવા લાગ્યું. મૂર્ખદત્ત ગાડા પાછળ જરીક ચાલી, રત્ન લેઈ રસ્તામાં સંભાળ રાખવાનું સરસ્વતીચંદ્રને કહી, ગાડાવાળાને એની ભલામણ કરી પાછો ફર્યો અને અદૃશ્ય થયો.

ગાડાનાં પછડાંનો ચીલામાં ઘસડાતાં થતો કઠોર સ્વર, માથે તપતો તાપ, ચારપાસની ધુળ, અને નીચે ખુંચતી પરાળ એ સર્વની વચ્ચે ગર્લશ્રીમંત

એમળ અને શારીર દુઃખનો અપરિચિત સરસ્વતીચંદ્ર શોકવિચારમાં પડી પગથી માથા સુધી પોતીયું હોડી સુઈ ગયો. સ્વરથી ભરાતા, તાપથી ઉકળતા, ધુળથી ગુંચવાતા, અને પરાળના ખુંચવાથી કાયર થતા મસ્તિકમાં કંઈ કંઈ વિચાર વિચિત્રરૂપે ઉત્પન્ન થયા. પાછળ કપાતો તપાતો માર્ગ મીંચાયલી આંખમાં લાંબી નેળ જેવો લાગ્યો અને તેમાં ધુળના રંગના વચ્ચે વચ્ચે ભડકાવાળા લાંબા આકાર લંબાતા લાગ્યા. એ આકાર ઘડીક આસપાસના ઝાડ જેવા, ઘડીક માથે તપતાં વાદળાં જેવા, અને ઘડીક હોડેલા ધોતીયાનાં તન્તુબળ જેવા દેખાવા લાગ્યા. બળદ હાંકતા ગાડીવાનના ડચકારા, બળદ સાંભળી સમજતો હોય તેમ તેને ગાડીવાન કહેતો તે કઠોર શબ્દ, સળગતા ભડકા જેવા આકાશમાં ઉડતા સમળાઓ અને સમળીયોની લાંબી કઠોર ચીસો, સુડીથી કપાતાં લક્કડીયા સોપારી જેવા અચીંતા કાનપર ભચકાતા કાગડાના “કાકા” શબ્દ, હોદ્દા અને કાખરોના વનમાં પડઘા પામતા-કાનની ભુંગળીમાં કુંકાતા-સ્વર, ચકલીયોના ઝીણા ચીચીકાર, કોણુ બાણુ ક્યાં સંતાઈ રહેલા અંધ ઘુવડના ગેબી અને ભયંકર પોકાર, ઝાડપર ખસતી કુદતી ખીશકોલીયોના ઉખમ પ્લુત સીકાર, અને ગાડામાં ઘડીયે ઘડીયે ભરાતાં ઝાંખરાંના ઉઝરડાઃ આવા આવા અગણિત શબ્દો કર્ણસ્વપ્નો રચવા લાગ્યા. જેમ તાપના ભડકા હોડેલું ધોતીયું અને મીંચાયલી પાંપણોને ભેદી અકળાતી ક્રીડીયોમાં દાખલ થતા હતા અને હોડેલા વસ્ત્રને ભેદી ઉખળતા ત્વચાને પરસેવાથી નહવરાવતી હતી, તેમ જ આ સર્વ સ્વર સુવા ઇચ્છતા કાનને ઊંઘવા દેતા ન હતા. ઢાળ ઉપર આવતાં ગાડાના હેલારાથી શરીર આમથી તેમ ભચકાવા લાગ્યું.

આ સર્વ અવસ્થાની વચ્ચોવચ મસ્તિક નવરું ન પડ્યું. બોલ્યાવિના કુમુદસુંદરીવાળા કાગળમાંની કવિતા ગાઈ. “કુમુદસુંદરીને ભદ્રેશ્વરમાં પાછું મળવાનું થશે ? હું ભદ્રેશ્વર ન જ જાઉં તો ? શું મને મળવા આવેલાંને મહેરે ન મળવું ? મનોહરીયામાં રહીશ અને એ સુવર્ણપુર જશે ત્યારે વચ્ચે-ત્યાં-અટકાવી મળીશ. પિતાની બજાર એ આપશે. પિતાને હું સાંભરતો હઈશ ? એમની શી અવસ્થા હશે ? મુંબાઈ પાછાં જવું ? ન જવું ? ત્યારે ચંદ્રકાંતને શું કહેવું ?”

“દારભાર કેમ મળે છે-દેશી કારભારીયો કારભાર કેને કહે છે “તે તો જોયું. પણ એ રાજ્યોમાં રાજ્યતંત્ર કેમ ચાલતાં હશે-લોકની અવસ્થા કેવી હશે ?-આ સર્વ જોવાનું રહ્યું, સુવર્ણપુરને તો તજ્યું જ. “રત્નનગરી જઈને જોઉં ? આ ગાડું ત્યાં જ જાય છે તો ?”

“ પ્રમાદધનને શી શિક્ષા થાય છે તે જણાય તો ઠીક. પણ હવે
“ મહારે એ જાણી શું કરવું છે ? ”

“ અરેરે ! કુમુદસુંદરી ! ! ”

“ આ જહારવટીયાની જહીક પણ ખરી !—મૂર્ખદત્તે એમને સૂચના
“ આપી છે એટલે ઠીક છે ! ”

ગાડું એક એ ગાઝી નીકળી ગયું.

ગાડાવાળાએ ગાવા—લલકારવા—માંડ્યું:

“ મહારાં ઠકરાળાં હો ! તમારા દાડમની કળીશા દાંત !

“ ઘેરે આવલે હો ! આપણે વાળીશું ગુપત ગાંઠ.

“ મહારાં ઠકરાળાં હો ! મહારું ઘર એતરવા પેલે પાર—

“ ત્યાં તો આવલે હો ! ઉઘાડું મેલીશ અડધું કમાડ.

“ મહારાં ઠકરાળાં હો ! તમારા કાળી નાગણુશા વાળ !

“ ઘેરે આવલે હો ! આપણે મહાલીશું માઝમ રાત ! ”

લલકાર આખે લાંબે માર્ગે વ્યાખ્યો.

લલકારમાં સરસ્વતીચંદ્ર લીન થયો અને કુમુદસુંદરી હૃદયન
દ્વારમાં આવતી લાગી. ગાડામાં સ્ત્રી છે એવી પશ્ચિમ યુદ્ધિ થત
ગાડાવાળાએ ગાવું બંધ કર્યું. માથા આગળ બેઠેલી ડોશીયે ગાવા માંડ્યું

“ જીવની આશા તે ડુંગર જેવડી, મરવું પગલાંની હેઠ,

“ મરણસમે તહારું કો નહી, સગું ના'વે કો ઠેઠ—જીવન ”*

સુતેલા સરસ્વતીચંદ્રની આંખમાં આંસુ આવ્યાં—“ મરવું મરવું—
“ કુમુદ—કુમુદ—” કરતું કરતું તેનું રોતું હૃદય તાપમાં નિદ્રાવશ થઈ ગયું
ઘડકતા હૃદયને, સૂક્ષ્મ અને ચિત્રસંસ્કારી સ્વપ્નસૃષ્ટિને, ચેતનને
ચેતનના હૃદયમાં રહેલા ચેતનને, અને એમ કંઈ કંઈ રલોને અંતર્માં
વહેતું હૃદયશૂન્ય જડ ગાડું ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યું. ઉઘતો ઉઘતો
સરસ્વતીચંદ્ર નવા અજાણ્યા સંસારમાં આદ્યો—ક્યાં જવું છે તેનું જ્ઞાન
ન હતું, શું કરીશ તેનો વિચાર ન હતો, અને શું અનુભવશે તેની
કલ્પના ન હતી ! જન્મતો માનવી બીજું શું કરે છે ?

ગાડાની પાછળ કેટલેક છોટે પણ ગાડા લાણી અને તેમાં બેસનાર
ઉપર અચુક દૃષ્ટિ રાખતા રાખતા પરસ્પર વાતો કરતા કરતા ત્રણ

ઘોડેસ્વાર આવતા હતા, અને ઘોડાના પગના ડાબલાનો પોલો સ્વર અધ ઉઘતા સરસ્વતીચંદ્રના કાન ઉપર ડાબકા દેવા લાગ્યો.

ગાડાની સામી પાસ ઘણે જ છેટે ક્ષિતિજમાં સામી ધુળ ઉડતી હતી અને દોલ અને રણશીંગા જેવા સ્વર તથા હોંકારા ઘણે આઘેથી આવતા હતા. રખેને એ સ્વર ધીરપુરવાળા બહારવટીયા તરફના તો ન હોય જાણી આવા પ્રસંગોનો અનુભવી ગાડાવાળો કંપતો હતો અને અંદર બેસનારને ફેલેવું કે ન ફેલેવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. ગાડાની લગોલગ એક જ સંન્યાસી ચાલતો હતો તેને જોતાં મૌન રૂહાપણ ભરેલું લાગ્યું.

ગાડામાં ડોશી બેઠી હતી તે કંઈક લૌકિક કવિયોનાં પદ ગાતી હતી અને તેમાંથી છુટકે ત્રુટકે કડકા સરસ્વતીચંદ્રના હૃદયમાં પેસતા હતા.

“ સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીયે, ઘટસાથે રે ઘડીયાં;

“ ટાંજ્યાં તે કોઈનાં નવ ટળે રઘુનાથનાં જડીયાં.”^૧

* * * * *

“ જંગલ વસાવ્યું રે જોગીયે, તજ તનડાની આશ જી !

“ વાત ન ગમે આ વિશ્વની, આઠે ખોર ઉદાસ જી !—જંગલ૦

“ સેજ પલંગ રે ખોડતા, મંદિર ઝરખા માંલ જી,

“ તેને નહીં તૃણ સાથરો, રૂહેતા તરુતળ છાય જી :—જંગલ૦

“ શાલ દુશાલા હોડતા ઝીણા જરકશી જમા જી

“ તેણે રે રાખી કંઠા ગોદડી, સહે શિર શીત ધામ જી,—જંગલ૦

* * * * *

“ હાંજી ફેલેતા હજારો ઉઠતા, ચાલતાં લશ્કરલાવ જી

“ તે નર આલ્યા રે એકલા, નહીં પેંજર પાવજી—જંગલ૦^૨

સરસ્વતીચંદ્ર સ્વપ્નાવસ્થા હતો તેને અનેક દુસકાં ભરતી આકાશમાં અંદર ઘટકતી ગાડા પાછળ દોડતી આવું આવું ગાતી દુમ્બુદમુંદરી દેખાઈતી ડોશી ગાવા લાગી:

“ કાયા માયા ફુંડી રે રાખી તહારી રૂહેશે નહીં,

“ જોને તું વિચારી રે, ઘેલા! કેમ અકલ્પ ગઈ?—કાયા૦

* * * * *

“ વાદળની છાયા રે, જોતાં જોતાં છેટે ગઈ!”^૩

અચીંતી આંખ ઉઘડી અને વાદળની છાયા ભણી કુમુદસુંદરીની છાયા અદૃશ્ય થઇ. આંખ ફરી મીંચાઈ. ડોશીનું ગાન તો ચાલતું હતું.

“ભરમાવી દુનિયાં ભોળી રે ખાવો ચાલ્યો ભભુતી ચોળી.”

* * * * *

“ભોળો ભગત ફેરે ભવસાગરમાં ખાવે માર્યાં બોળી રે—ભ૦”

કુમુદસુંદરીની વડીયાઈ, લુચ્ચા જમાઈએ ભોળી દીકરીને ભરમાવી માટે, ઠપકો દેતી હોય એવું સરસ્વતીચંદ્રને લાગ્યું. દુઃખમય તેં ફરી સ્વપ્નવશ થયો. રગશીયું ગાડું હતું ચાલતું જ હતું. પાછળના અને આગળના સ્વર એકઠા થઈ સ્વપ્નાવસ્થા કાનમાં પેસવા લાગ્યા.

ખરોખર મધ્યાહ્ન થયો અને જગતના શિરપર ચંદ્રેલો સૂર્ય માનવીનું મસ્તક તપાવવા ઉઠાળવા લાગ્યો.

ચોપાસ મચી રહેતા ગરબડાટ વચ્ચે થઈ ને સૂર્યનો પ્રકાશ તણ પોતે કોઈ ઉંડી બોમાં ઉતરી પડતો હોય, અંધકાર ભરેલા ગર્જના મચાવી મુકત્ત સમુદ્ર મોજને ચીરી તેને તળીયે જઈ પહોંચતો હોય,—એવું સ્વપ્ન અનુભવતો, સર્વ અન્ધકાર વચ્ચે માત્ર “કુમુદદીપ” જેવા પામતો, સરસ્વતીચંદ્ર અન્ધનિદ્રના પાતાળમાં ઉઘે માથે પડવા લાગ્યો. પડતાં પડતાં ઈચ્છે જ કવિની રજ્જુ જેવી કવિતા તેના હાથમાં આવી તેનો આધાર પકડી લેઈ લાંબા અજગરપેઠે મુખ વિકાસી ઉભેલી ઉંડી નિરાશનિદ્રાના કુખમાં પોતાનો પ્રતિધ્વનિ સાંભળતો સાંભળતો ધીમે ધીમે ઉતરી પડ્યો.

“મચી રહ્યો કોલાહલ આજે દશે દિશ ગાજે

“તે મધ્યે થઈ ઉતરો પડની, પડ, નીચે નીચે જાજે !

“નીચે નીચે !

“મૃગ પાછળ ધસો પડે રુધિર પીનાર શ્વાન શીકારી;

“ધુમ, વીંજળો જતાં, થઈ જાય વ્યોમનો વ્યાપી;

“ગ્રહો પતંગધ્વજન, પુઠે વિશદ ઝગી રહે જ્યોત દીવાની;

“પુઠે લેતો મૃત્યુતણી નિશા-નિરાશા કાળી;

“પ્રીતિ પાછળ દુખની છાય, ઢાંકતી આંખ, પડે ઉઘાડી;

“ચંદ્રો ઉભય* કાળ-હય-પોઠે કરે બળ-સ્વારી,

“ પી જતી “આજ” ને આજ “કાલ” અભિમાની જોરભરી આવી

“ ચુમ્બક-ઉર ચોરો કળો જતી લોહકુહાડી,

“ એમ જ ચોરો આ દમ્ભ નોંચે,

“ એમ જ આ સઉ દમ્ભ નોંચે

“ ઉતરો પડનો, શૂર, નોંચે નોંચે !

૧

“ આ જગદમ્ભતણા સાગરની નોંચે નોંચે જાળે,

“ સમુદ્રતળીયે ઉતરો પડનો, પડી નોંચે નોંચે જાળે,

“ સમુદ્રની ચોરો ઉમિ ઉછળતી નોંચે નોંચે જાળે,

નોંચે નોંચે !”

૨

“ પડો નિદ્રાવશ, હોડોને અંધ ઓછાડ, વીજળી સુતી;

“ મુર્ચ્છરકણિકા^૧ ભૂતિને^૨ ગર્ભ સ્ફુરી રહેતી;

“ પ્રિય-દૃષ્ટિ અપશ્ચિમ, ઉરે વિરહોયે, ગણી રત્નસમ, રાણી;

“ મણિ રહે ખાણ અંધારો માંછ છુપાઈ:

“ એમ જ આ સઉ દમ્ભ નોંચે

“ કામણ કંઈ તુજ કાળ હોંસે;

“ ધન્યભાગ્ય ! આ દમ્ભ નોંચે

“ રસિક ! ઉતરો પડ નોંચે નોંચે ! !”

“નોંચે નોંચે !”*

૩

આ માનવીના દુઃખનીચે ભારે મરતા હોય તેમ ધીમા ચાલતા

અંજલની પોંછળ ગાડું ખેંચાતું હતું, અને આગળ ઉડતા-તડકાથી ચળકતા

ભડકાળેલા-ધુળકોટમાં પડવા માંડતી આહુતિ પેઠે અદૃશ્ય બનતું, અદૃશ્ય

સરસ્વતીચંદ્રનાં પ્રારબ્ધ પેઠે-અદૃષ્ટ પેઠે—આલ્યું.

